Аԥҳәынҭшәҟәтыжьырҭа
Аҟәа 2012

БОРИС ҬЫЖӘБА

ИԤЫМҬАҚӘА РЕИЗГА

≈ Ԥ-ТОМКНЫ ≈

Актәи атом

Ажәеинраалақәа
Апоемақәа
Ароман
Аповест

Аԥҳәынҭшәҟәтыжьырҭа
Аҟәа 2012

ББК 84 (5Абх) 6-5
Ҭ 78

Борис Ҭыжәба. Иҩымҭақәа реизга. Х-томкны.
Актәи атом. *Ажәеинраалақәа, апоема, ароман, аповест.*
Апҳәынҭшәҟәтыжьырта. Аҟәа, 2012. – 712 д.

© Борис Ҭыжәба, 2012
© Апҳәынҭшәҟәтыжьырта, 2012

Ауалшәара

Аамҭа аҳыблара хәашьын,
Зегь аҳѡон, иагон иқәыҳәҳәаан.
А. Лагәлаа

Ауаѡытәыѡса анцәа ииҭаз аԥсҭазаара, иара инапы ианакы ашьҭахь, иалшоит жәѡан икыду аетцәеиԥш ишап-шапуа, игәыӷҭагаха, ауаатәиса дара рыдагь абри адунеи дууҳҳа аҽеаҳә дшану агәра дырхатцо иаакыдлар, аха иалшахуеит изымиз ашәеиԥш инкабар. Зегь зымчу иара знапы иакыз Ауаѡ ихаҭа иоуп.

80-шыҟәса адунеитә аамҭа ҳырѡаш кәармакны иалаҭәозаргьы, ауаѡытәыѡса иԥсҭазааразы акырҳа ыӷоуп. Борис Ҭыжәба абарҭ ашыҟәсҟәа ирҭаигҳеит: апоетра, ашәҟәыѡѡыра, апублицистра, ажурналистра, ауаажәларратә усура, аҭоурыхҭцаара, зегьы инархацыркны, ууазцашьыцша, ауаѡытәисатә ԥсҭазааракны зегь рхаҟны игыло – аҭаацәара. Аб, абду, абдууҳҳа ҳәара аҭахума иуалкәа рацәаҳоуп ихҭылтц рҽаԥхьа.

Борис Ҭыжәба ари ауал нагҳаны ишәеит иара ихшара рымацара рҽаԥхьагьы акәымкәа егьырҭ еитцагыло ҳаԥсуа ҽар рҽаԥхьагьы. Еиҳарак иҽара аамҭазы ииѡыз иажәеинраалакәа, нас инапы злеикыз иҭоурыхтә романкәа, аҭыхәтәантәи аамҭаз Аԥсны аҭоурых аилагара зҽазызкыз «ҳашьцәа-ҳаҕацәа» аҕьараҳәа иҽаԥызҽуа апублицистикатә ѡымҭакәа ашәышыкәсакәа рышьҭахь аԥсуак иѡны ахәыштаарамца дныҕеҳәатәаны, рыбҕьыцкәа еихыршәшәо рыԥхьара

дналагаргьы ҳара иахьатәи ҳапҫтазаашьеи, ҳҭагылазаашьеи индырмырырц залшом.

Апҳьаѡ иҷапхьа иахьа ицәыраагоит х-томкны акьыпхь иазырхио Борис Ҭыжәба иѡымҭақәа реизга актәи атом. Иара иеиднакылоит ажәеинраалақәа, аҭоурыхтә роман, автобиографиатә повест.

Автобиографиатә повест уапхьо уҷыноухар, уцәа уҭамзыҙарц залшом. Убриаҟара иуадаѡын, итҷәрыран, иеибархаран иахьатәи ҳапсуа интеллигенциа знысыз аамҭа. Удгьыл гәакьа уара иутәым ҳәа агәра урганы, убызшәа хазына амгәарҭа иҭашьны, иара уара ухаҭагьы ауаѡы наҙа иҟынҙатҷәкьа уҟам ҳәа уларҟәны ианауаҷәажәо, абарҭ зегь рытцгәара, риааира зларылшазеи ҳажәлар ҳәа азҭаара узцәырымҭцыр залшом. Аха хара умцакәа, иара абри ашәҟәаҟны, иупшаауеит уи азҭаара аҭак. Уи аҭоурыхтә роман ауп. Ашәышықәсақәа раҧхьа, Апсуа ҳәынҭқарра ашьапы анакуазгьы ҳажәлар ирыман иахьатәи аамҭазтәи ауаа амчра рызҭо, аиааира рылзыршо апхьагылаѡцәа. Урҭ рхыпша иахьагьы ҳадгьыл иқәууп, рдоуҳа ҳахьчоит, амчра ҳнаҭоит. Ари, ауаѡпсы макьанагьы изҭымҭааҷ псабаратә ҭагылазаашьоуп.

Аҭла пашәла иҩәгәоуп. Иахьатәи апсуагьы дзырҩәгәо иара иабацәа иабдуцәа рымчроуп. Иацы иҟан: Апсырҭ, Мсым Хәыҷы, Мсым Ду, урҭ рѡызцәа, рывагылаѡцәа. Иахьагьы иҟоуп: Апсырҭ, Мсым Хәыҷы, Мсым Ду, урҭ рѡызцәа, рывагылаѡцәа. Ари иаанагоит урҭ уаҭәгьы, ҳәарада, иҟалоит ҳәа. Ари иаанагоит Апсны наунагҙа аҟазаара ақәашьуп ҳәа.

Аҭоурыхтә роман алитератураҟны аҭакы дууҙҙоуп. Избанзар, акы – уи литературатә рҽиамҭоуп, ѡба – уи ҭоурыхтә еиҭахәароуп, хпа – арҭ зегь еилалан иҟаз шыҟатәкьази ашәҟәыѡѡы ифантазиеи неицҭаны урыдырхалоит, угәалашәараҽы еиҳа иаанхоит. Алитературагьы бзиа иунарбоит аҭоурыхгьы унартҷоит.

Сара гәҭакыс исымам ашәҟәы иану аѡымҭақәа рылацәажәара, ҷьара анализк рзура, урҭ рҽахәы дара ирҳәоит.

Аԥсуа иқәра еснагь ирԥшʒаган, еснагь ипатун, ибеиаран. Ақәреиаҟазареиҩынтәынгьыирԥшʒагоуп,ҩынтәынгьыипатууп, ҩынтәынгьы ибеиароуп. Нас еигымхааит ашәҟәыҩӡи икалами, ашәҟәыҩӡы ииҩуа ззиҩуа ижәлари, ашәҟәыҩӡы зыԥсы зхеитԥо иҭоурыхи дыззышәаҳәо иԥсадгьыли иареи.

Аԥсадгьыл аԥеиԥш азы. Ажәлар уаҵәтәи рымш азы. «Аамҭа ʒыблара хәашь, зегь зыʒәʒәо, зегь зыʒӡо» аиааиразы.

Аредактор иҟынтә

Аҭоурыхтә роман «Аԥсырҭ»

«Аԥсырҭ» инеиҵыху ҩымҭоуп, ҽыгҳаралагьы, ԥсҭазааратә мҽехакылагьы, ҵакылагьы Борис Ҭыжәба иахьа уажәраанӡа иҩны иҭижьхьоу ишәҟәқәа зегьы иреиҳауп, ирылукаартә иҟоуп.

Ароман «Аԥсырҭ» х-хәҭак рыла ишьақәгылоуп: «Асаркьал абжьы», «Багада амҵан», «Анаҟәаԥиа абаа». «Асаркьал абжьы» ҳәы хыс измоу актәи ахәҭа автор 1983 шықәсазы иҭижьыз иповестқәеи иажәабжьқәеи реизга ианылахьан. «Багада амҵан» хазы шәҟәны иҭижьит 1985 шықәсазы. «Анаҟәаԥиа абаа» ала ихарҭәааны, автор иазиҩыз аԥхьажәа неиҵыхи аҭыхәтәажәеи рыла еибыҭаны иҟаҵоуп.

Акомпозициа аганахьала ҳахәаԥшуазар, ароман арҭ ахәҭа хадақәа ахԥагьы зхала ишьақәгылоу ракәушәа иҟоуп. Иҟазшьарбагоуп ахәҭақәа ахԥагьы рҿы имҩаԥысуа ахҭысқәа шьаартҽырала иахьхыркәшоу. Аԥсуа абшьҭрақәа (ус ауп автор урысшәала «племиа» ҳәа изышьҭоу аԥсышәала дшашьҭоу) зны хаз-хазы, даҽазных рҽеидкыланы хацәынмырха иеибашьуеит. Зны иаҵахоит, зныхгьы ииааиуеит. Абри ақәԥара ҵыхәаԥҵәара амаӡам. Ароман ахәҭақәа ахԥагьы иеицырзеиԥшқәоу, иргәылганы игоу аперсонажцәагьы ыҟоуп. Урҭ азеиԥш идеиа хада – аԥсадгьыл ахьчара, аԥсуа абшьҭрақәа реидгылара аидеиа иеиднакылоит.

Зегь раԥхьа ҳахәаԥшып, цқьа ҳазхәыцны, ароман «Аԥсырҭ» аҿы автор ишьҭихыз атема закәу.

Аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭақәеи (еиҳараӡакгьы алегендақәеи, амифқәеи, ажәаԥҟақәеи) аҭоурыхтә (аҩыратә) хыҵхырҭақәеи ихы иархәаны, иара ихатә рҿиаратә хыҵхәаа наԥшьны, сахьаркыратә ажәала, иеиуеиԥшым аганқәа рыла

ииаирԥшырц иҽазикит афбатәи ашәыԛәсазы Аԥсни аԥсуааи зҭагылаз, хҭыс хадаԛәаны усҟан ара иҟалаԛәаз, имѡаԥысуаз зеиԥшраз ҳирбарц. Уи ус шакәу ашәҟәыѡоы ихаҭагьы иҳәоит ироман дахьналагатцәҟьаз: «Аԥсны иазку инеиҵыху аҭоурыхтә ԥҵамҭа салазгалаз ѡ-хҭыск ыҟоуп. Руакы – легендоуп, егьи – еиуеиԥшым ажәытә ҭоурых ѡымҭақәа рҽы избаз афактқәа роуп» (ад. 3).

Аиаша ҳҳәозар, ас еиԥш иҟоу аҭакԥхыԛәра зцу атема ашьҭыхра шгәаҕьыуацәоу, ишымариам зегьы ҳзы еилкааун. Ас еиԥш иҟоу ароман аԥҵаразы автор ашәҟәыѡѡратә баѡхатәреи аԥышәеи имазаргьы, уи инаҷыданы аҭоурых нарҵауланы, ибзианы идырырц шихәҭоугьы еилкаау усуп.

Борис Ҭыжәба иакәзар, иаҳцәыхароу аҭоурыхтә аамҭеи ахҭысԛәеи ирызкны асахьаркыратә рҽиамҭа неиҵых аѡра напы алакра моральлагьы азин имоуп, адырреи аԥышәеигьы игъам. Ари атема иаалырҟьаны, машәыршақә даднамгалеит. Аԥсни аԥсуааи рҭоурых итԥоижьҭеи акыр ҵуеит. Ҵабыргуп, ипсҭазаара аҕьыраҙак аԥсуа милаҭтә кьыԥхь арҽиара иаԛәирзит, иахьагьы ҿышәала тәамѡахә ҟамҵа уи амаҵ азиуеит. Борис Ҭыжәба аԥсуа журналистика арҽиаразы ихы аԥьыка ыԛәиххьеит сҳәар, иара иусуреи ирҽиареи ирзааигәаны издыруа дарбанзаалакгьы дсыԛәшаҳаҭхап, иагьымцхәхарым ҳәа сгәы иаанагоит. Аԥсуа ԥхьаѡцәа ибзианы дырдыруеит инеиԥынкыланы акыр жәа-шыԛәса раахыс апериодикатә кьыԥхь аҿы, лымкаалагьы агазеҭ «Аԥсны» (уажәы аабыкьанҙа «Аԥсны ҟаԥшь» ҳәа хьзыс измаз) адаҟьаԛәа ирнитцо, ицаҳә-цаҳәо иҟоу итоурыхтә публицистикатә статиаԛәа. Ирдыруеит иара убас иажәеинраалаԛәа, ипоемаԛәа, иажәабжьԛәа, идокументтә повестқәеи исахьаркыратә очеркқәеи.

Убас шакәугьы, Борис Ҭыжәба ҷыдала аҭоурых ианакәзаалакгьы дазҽлымхан, инапы ахьынҙаназо иҟоу Аԥсни аԥсуааи ирызку аѡыратә хытцхыртақәа ҭитцааруеит. Иара ҵарала дҭоурыхдырѡуп, иаииаамҭаз Аҟәатәи аҳәынҭқарратә педагогтә институт, аҭоурыхтә факультет далгеит. Уа аҵара бзиаҙаны иахьитцоз азы адиплом ҟаԥшь ианаршьеит. Ашәҟәыѡоы ибиографиа аҟынтә абри зыҙбахә ҳҳәаз афакт-

гьы агәра ҳнаргоит аҭоурых зҵаатәқәа аханатәгьы интересс ишимаз, дшыргәыларҳалаз.

Борис Ҭыжәба ироман «Аԥсырҭ», хымԥада, иаҳҭаху, хшыԝзышьҭра заҳҭаша акоуп. Насгьы аԥсуаа ржәытә ҭоурых иазку алитературатә рҽиамҭақәа рацәаны иауҳамаху, хыцԝыцқәак роуп.

Иқәгылар ҟалоит азҵаара: избан, иараби, ашәҟәыԝԝы изалихызеи даҽеакы акәымкәа лымкаала афбатәи ашәышықәса? Насгьы аҭоурыхтә дыррақәа иҳамоу ирышьашәаланы иабанҙеизыҟаҵеи ироман?

Арҭ азҵааракәа рҭак аҟаҵаразы Борис Ҭыжәба зыҙбахә ҳамоу илитературатә ԝымҭа ааныжьны маҷк иадамзаргьы аҭоурых ахаҭа ҳагәылаԥшып.

Зегь раԥхьа иазгәаҭатәуп афбатәи ашәышықәсазы Аԥсны имԝаԥысуаз ахҭысқәа рыҙбахә зҳәо адыррақәа еиҳа уаԝы ишимԥыхьашәо, ишыҟоу (даарак ирацәамзаргьы). Уаԝы иԥыхьашәоит еиҳараҙакгы ажәытә бырзен ҵарауаа (Прокопи Кесариатәи уҳәа) русумҭақәа рҽы. Уи ганкахьала. Даҽеа ганкахьалагьы убри ашәышықәса злазҟазшьарбагоу уи ауп, ууанҙа иԥсаҟьаны, хазы-хазы иҟаз аԥсуа абшьҭрақәа (урысшәала «племиа» ҳәа изышьҭоу) рҽеидкыланы атәым мпытҵахалаԝцәа Аԥсны иалцаны ркацара иашьҭан. Аԥсуа абшьҭрақәа рҽеидкылара апроцесс уадаԝын, аиҽыхара дуқәеи аԥықәсыларақәеи ирыдҳәалан, иаразнак, ирласны, иаалырҟьаны мышкы, ԝымыш рыла иҟамлеит, аамҭа рацәаны иатаххеит. Убри апроцесс иалҵшәаноуп атцыхәтәан – аабатәи ашәышықәса антҷәамҭазы Аԥсуа ҳәынҵқарра злашьақәгылаз. Убысҟантәи аепохазоуп аԥсуа феодалтә уааҩәларра анышьақәгылазгьы. Афбатәи ашәышықәсазы аҳратәра иасакьаҳәымҭаны иҟан, аха афеодалтә еизыҟазаашьақәагьы рыҽедыргәгәон. Аҽеыргәгәара иаҽын ақьырсианрагьы.

Академик С.Н.Џьанашьиа излаиԝуаз ала: ҳара ҳерала аԝбатәи ашәышықәса алагамҭа инаркны ажәытә Колхида ҳәа изышьҭаз атерриториаҽы быжьба иреиҵамкәа абшьҭрақәа нхон. Урҭ иреиуан макронаа, гениохаа, зидритаа алазқәа, аԥсилаа, абазгаа, асанигцәа, зикхаа. Абарҭ рахьынтә иахьатәи Аԥсни уи акәша-мыкәша иатҷанакуа ад-

гьылқәеи рҽы инхон аԥсилаа, абазгаа, асанигқәа, мисимианаа. Абарҭ абшьҭрақәа рхатәы аҳцәа рыман. Ҳерала 134 шықәсазы Аԥсны иааны иҟаз Римтәи ачиновник Флавии Арриан излаиҩуаз ала, аԥсилаа усҟан аҳас ирымаз Иулиан ихьӡын, абазгаа раҳ Рисмаг ихьӡын.

Иахьагьы аҭарауаа акыр еимактәы-еиҽактәыс ирымазаргьы, хьаҳәа-ԥаҳәада агәра угартәы иҟоуп аԥсилааи абазгааи аԥсуа абшьҭрақәа ишреиуаз. Аӡәыр диашазар иахьатәи аԥсуаа зхылтцыз убасҟантәи аԥсилааи абазгааи рабшьҭрақәа роуп зҳәо аҭарауаа роуп ииашоу, аҭоурыхтә ҭабырг иазааигәоу:

Борис Ҭыжәба зыӡбахә ҳамоу ироман аҽы мисимианааи асанигцәеигьы аԥсуа абшьҭрақәан ҳәа иԥхьаӡоит.

Римтәи аимпериа акыр аамҭа Аԥсны ампытцахаланы иаман. Хазы Ҵьамтәылатәи ақәылацәагьы уажәы-уажәы Аԥсны иазымҭасуан. Аԥсны еимакны Ҵьамтәылатәи Римтәи аимҭәацәа зныкымкәа, ҩынтәымкәа еижәылахьан, ашьа кадыршхьан.

Ахәбатәи ашәышықәса анҭәамҭазы Амрагылархьтәи Римтәи аимпериа Лазика ампытцанакит. Рим аполитикатә ныррa ғәгәа рыманы иҟан, абазгаа ртәылаҽгьы рырхәҭақәа гылан Питиунти (иахьатәи Пицунда), Севастополи (иахьатәи Аҟәа). Аимператор Иустиниан ара ишьаҭақәа нхарц азы абазгаа ақьырсианра рылартцәаразы аполитика мҩаԥигон. Иустиниан ихаан ауп Пицундатәи ауахәама ду андыргылаз.

Атәымтәылатәи аимҭәацәа рнаҩсгьы, аҭыԥантәи аҳцәагьы аиҽыхарақәеи аиқәшаҳаҭымрақәеи рыман, аӡәи-аӡәи ҭаха рибаҭомызт. Урҭ ажәлар цәдырҳәуан, деспотцәаны ирхагылан, атәцәа рыла ихәаахәҭуан. Прокопи Кесариатәи (афбатәи ашәышықәса) излаиҩуаз ала, абазг аҳцәа ахәҷы ԥшӡақәа змаз ирымхны евнухцәаны иҟаҵаны Римҟа иҭины рыхә ытцырхуан. Урҭ ахәыҷқәа рабацәа ашьоура иашьҭамларц иршьуан. Ас еиԥш иҟаз аҭагылазаашьа баапсы абазгаа занышәомызт аҟнытә раҳцәа ықәганы, ахақәитразы ақәпара иалагеит. Убри аамҭазы аҵьамцәа Лазика иақәлеит, уа аибашьра ду ҭысит. Аҵьамцәа Аԥсныҟагьы иеихеит. Севастополи (Аҟәа) Питиунти (Пицунда) игылаз римаа рыр-

хәҭақәа хьатцит, аха рыцәҭымҭазы тәарҭас ирымаз абаақәа цыххааса еиларыжьт. Аџьамцәа ара абаақәа еилажьны иа-нырба, ииаанымгылакәа шьҭахьҟа игьежьны ицеит.

Аҧсуаа енагь хыгәҭас-чыгәҭаси ахынҵа-ѡынҵареи рыг-ҙамызт. Иааиҧмырҟьаҙакәа уажәы-уажәы Аҧсны аҧта еи-қәатцәақәа ахаҳауан, уажәы-уажәы атәым мпытцахалаѡцәа аалаҳауан. Афбатәи ашәышықәса актәи азыбжазы визан-тиаа ара ршьапы дырҕәҕәарц аус ҽыцқәа мѡаҧыргеит. Аҧ-силааи абазгааи рҽеидкыланы рзеиҧш ҕацәа ирҽеагыларц иаҟәркит. Уи гәазҭаз аимператор Иустиниан Актәи иполи-тика ашьақәырҕәҕәаразы Аҧсныҟа дааишьҭит иара иаҳ-ҭынраҽы аматцура змаз, уа ирааҙахьаз, хылтцшьҭрала абаз-гаа иреиуаз аевнух Ефраҭ. Ефраҭ дахьааиз Аҧсны аҳцәа ахәыцқәа евнухцәаны иҟатцаны, тәцәак раҳасабала рыҭира азин рымихит, уи ажәлар аигәырҕьеит, Иустиниан иполити-ка ѡыстаа амѡаҧгарагьы иацхрааит.

Римаа еиҭах ара иааны аҳра руа иалагар ҳәа ишәаны абазгаа ҽыц рхатә аҳцәа ықәдыргылт: амрагыларахь иҟар-тцаз Оҧсит ихьҙын, амраҭашәарахьтәи атәылаҽацә ахь иқәдыргылаз Сҟеҧарна ихьҙын. Римаа тәыс иҟартцар ҳәа ишәаны абазгаа азнык азы аџьамцәа рган иадгылт. Аим-ператор Иустиниан мшынла архәҭақәа ааишьҭит абазгаа ирыжәитцарц. Оҧсиҭ хыҧхьаҙарала имаҷмыз ир иманы аримлианаа дырҽагылт. Уи аамҭаз Сҟеҧарна Цьамтәылаҟа дцаны дыҟан. Абазг еибашьцәа амшын иазааигәаз абаа хрыҕәҕәарҭаҽы игылан. Уи Трахеиа ҳәа изышьҭаз абаа ауп. Ари аибашьра ҕәҕәаҽы абазгаа аҵахеит. Аҟәлацәа еивҵаҕҕа игылаз абазгаа рыѡнқәа рыблит, иршьуаз ршьит, итҟәаны иргоз ргеит. Абазгаа раҳ Оҧсит Кавказ ашьхақәа дырхытцны гәнаа рахь иҧсы игеит.

Аибашьра ду иантагылаз аамҭазы аҧсилиагьы аилаѡеи-ласра ҟалеит. Ҭердеҭ зыхьҙыз лазк алазқәа рҳәынҵқар диз-гәаан аџьамцәа рахь диасит. Ҭердеҭ аџьамцәа рырхәҭак драҧызан аҧсилаа ртәыла далалт. Цибил (иахьатәи Ҵабал) ҳәа изышьҭаз аҧсилаа рбаа хырҕәҕәарҭа дҭалеит. Аџьам фицарцәа иреиуаз аҙәы аҧсилаа рыр анапхгаѡы иҧҳәыс ахьмызг лиргарц ақәикызаап. Ари еилызкааз аҧсилаа ҧа-

ԥашькны иаарымԥхьаз «рысасцәа» иҩеи иҩарыжәлан аҳә даанмыжькәа индырҭәеит. Прокопи Кесариатәи излаиҩуала, аԥсилаа абри агәаҟра иантагылаз алазқәа ацхыраараҳәа акагьы ҟарымҭеит.

Абра сара сналас-ҩаласны аҭоурых аҟнытә фрагментқәак заазгаз, рыҳбахә зысхәаз урҭ шыздыруа аԥхьаҩ агәра исыргап ҳәа акәзам. Урҭ зыдхәалоу ахҭысқәа шьаҭас иҟаитҵеит Борис Ҭыжәба ироман «Аԥсырҭ» аниҩуаз. Урҭ рдырра, ргәалашәара аԥхьаҩ ицхраауеит, аориентациа иаша ирҭоит, ари ароман аҭаки аидеиеи ргәынкыларазы.

Уажәшьта аҭоурыхтә фактқәа ҳарҟәаҵны, ҳҷеынарҟәыҵханы ароман «Аԥсырҭ» ҳҷеынагәылахаланы ҳахәаԥшып.

Заанатҵгьы хьаҳәа-ԥаҳәада, гәыҩбарак аҵамҵакәа иазгәасҭарц ҁтахуп «Аԥсырҭ» абра хыхь зыҳбахә сҳәаз аҭоурыхтә хҭысқәа ирықәшәо, акыр ирышьашәало ишыҟоу. Даҽеакала иаҳҳәозар, аҩымҭа хаҭабзиарақәас иамоу ируакуп автор аҭоурыхтә фактқәа ахьеилеимхәо. Шамахаҳак акәымзар, урҭ дрыцәхьаҵны иара ихыҵхәаала иацитцақәо, иагәылаигалақәо рҷы асахьаркыратә ҩымҭа инаҭо азинқәа дырхыҳәҳәаҳом. Ари аҭоурыхтә роман азы ихадароу, апринциптә ҟазшьа змоу акоуп.

Ароман «Аԥсырҭ» иаҵанакуа агеографиа акыр иҭбааун. Ара ахҭысқәа мҩаԥысуеит Аԥсны ладеи-ҩадеи иахьабалак (Гәмԥсы, Абжьаҟәа, Бырцха, Ешқыҵ, Пицунда, Анаҟәаԥиа, Цыбла (Ҵабал), агаҷа, ашьхара аҭыԥқәа), Нхыҵ-Кавказ, Гыртәыла, Ҵьамтәыла, Константинополь, алана (ауаԥсаа) ртәыла уҳәа.

Ароман иалоуп ҩынҩажәаҩык инареиҳаны аперсонажцәа. Урҭ рахьынтә иҟоуп ареалтә ҭоурыхтә хаҷқәа маҷымкәа. Убарҭ дреиуоуп ахадаратә хаҷы Аԥсыртгьы. Ииашаны исзеилкаазар уи ипрототипс дыҟоуп хыхь иаҳгәалаҳаршәахьоу, аҭоурыхтә документқәа рҷы зыҳбахә ҳәоу Оԥсит (Офсит).

Иара убас ҭоурыхтә хаҷқәоуп аҩымҭа иалоу Ефраҭ, Ҭердеҭ, Рисмаг, Гәбаз, Иустиан, Патеи, Хосрои, Скеԥарна, Бес, Спадаг, Набед уҳәа даҽеа аҳәык-ҩыцьак.

Ашәҟәыҩҩы ирҷиаратә хыҵхәаа иаҳбаз аперсонажцәа иреиуоуп Ҳабыць, Ҟансоу, Адлагьыҟәа, Хьыбла, Гәыранда,

Езыгә, Омахь, Алдыз, Абас-иԥа Самсон, Кыԥса, Жьыгәа, Ҭлаԥс, Нар-иԥа Ҭлабҕан, Мсым Хәычы, Мсым Ду, Алхас, Ноурыз, Цәыцә, Мкыд убас ицәырҟьа-цәырасуа, ана-ара иалаԥсоу, епизодла ицәыргақәоу даҽа ԥыҭѡыкгьы.

Ароман аҿы аҭоурыхтә ҭабырг акыр иашьашәаланы иаԥыԥшит уҳәартә иҟоуп иахьатәи аԥсуаа зхылҭцыз усҟантәи аамҭазы нхашәа формақәас ирымаз: арахәааҙара (ауахьад, аԥсаса, ашьамаҟа), адгьылқәаарыхра (ахәыҙ, абысҭа), ажьира уҳәа.

Ҳәарас иаҭахузеи, хыхь еиқәаҳаԥхьаҙаз аперсонажцәа зегьы еицеиԥшны иаарԥшым. Цьоукы еиҳа игәылтәааны, аԥхьаѡ игәалашәараҿы иаанхартә иҟоуп, егньырҭ еиҳа ацхыраагҙатә роль ауп инарыгҙо.

Ихадароу ҳәа ҳгәы иззаанаго аҙәык-ѡыцьак ҳарзаатгылап.

Ароман зыхьҙ аху Аԥсырҭ иааидкыланы аѡымҭа аидеиа хада ныҟәзго, автор игәаҳәарақәа злаҭәаны иҟоу, ипозиция ааныҙкыло уаѡуп. Идеиа хадас аѡымҭа иамоу аԥсуа абшьҭрақәа зегьы еидкыланы, еидгыланы, консолидациа рзеибауны атәымтәылатәи аимҭәацәа рақәпара, Аԥсны иалцаны ркацароуп. Абри зегь реиҳа зҭазкуаны иҟоу азҭаара ду, ахшыѡҭак ду аԥсҭазааараҿы дазықәпоит Аԥсырҭ. Абри аидеиоуп ароман аҿы ахҭысқәа зегьы агьаргьаласеиԥш изхагьежьуа.

Автор излаҳирбо ала, усҟантәи аамҭазы Аԥсны, ана-ара ахыргәгәарҭақәа рыман. Уажәы-уажәы ирықәлоз аимҭәацәа аԥхьа инарҿагылоз убарҭ ахрыгәгәарҭақәа еидыркылоз аибашьцәа ракәын. Аԥсырҭ зыхьзу афырхатца ароман аҿы дцәыргоуп Гәымԥсы (иахьатәи Гәымсҭа ма Гәыма акәхап) иҟаз ахрыгәгәарҭа напхгара азызуа иакәны. Аҕәгәареи, агәымшәареи, ачҳареи шигым еиԥш, илоуп ақьиареи агәцаракреи.

Аԥсырҭ иаамҭала аҵарагьы иман, Константинополь днанагахьан, уи ахҭнуаа рахьынтәи иидырқәоз, дыздырқәозгьы ыҟан. Гәык-ԥсыкала бзиа дызбо, бзиа иибо, ицәгьеи ибзиеи инагҙаны ицеиѡызшо иԥҳәыс Феодорагьы бырзен ҭыпҳауп, уахьынтәи дааигеит. Иара ижәлар дырзааигәоуп, ргәырѡақәа

рхьаақәа итцарны, лцәа-лжьы иануруеит. Аҧсырҭ аҧсилаа раҳ гәымбыл-ԥьбара инапаҵаҟа дыҟан, аха дицәшәомызт, димҵахырхәомызт. Аҳ ауаа тәцәас иҟаҵаны, снапаҵаҟа иҟоуп, ирзызулак ауеит ҳәа иԥхьаҙаны, маҷк иадамзаргьы игәамԥхоз рыхәҵәы ахьыкәихуаз Аҧсырҭ данышәомызт. Еиҳараҙак Аҧсырҭ апротест иҟаитԥо зхылҧиааз аҧсилаа раҳ анхацәа рхәычқәа рымкәкәааны, ишыҟьаҵәы-ҟьаҵәуаз рыг-рҽы иамырҳәаҙакәа Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериахь иахьиҭиуаз ауп.

Иара иаамҭала Аҧсырҭ згәы ҭбаау, хара ихәыцуа, зыжәлар рыматҵ аура иашьҭоу аҙә иоуп. Аҧсилаа раҳ зыхәҵәы ыкәихыз, хылҵшьҭрала бухлосаа иреиуаз, Аҧсны иааҙаз ауаԥ қьиа Аҧсар иԥҳәыси иареи анышә ианарҭа аҽены Аҧсырҭ ицәаныррақәа еизытцәаны иеидихәыцлаз рацәахеит. Ари аҽены ажәлар рычҳарагьы хыжжылт. Иҷыцу ԥьара акы рымхәыцыр ада ԥсыхәа шрымамыз рбеит. Аха иарбану рхы здыркылара, иарбану еиҧьу аилкаара рцәуадаԥхеит.

Иҟазшьарбагоуп абри аҽены Аҧсырҭ изҵысыз игәтахәыцрақәа:

«Абас ианбанҙагәаҟуеи сыжәлар, – гәаныла дцәажәон Аҧсырҭ. – Амра кахха ишыԥхо дара рзы иаалырҟьаны ашәшьы хылоит, идыды-мацәысны ақәаршԥы цәгьа леиуеит. Амшын дара рзы иҭынчым, рхы, ргәы, рыԥсы зыдҳәалоу ашьхақәаҵәҟьа ирхысны ақәылацәа аауеит. Ишпахьчатәу сыжәлар? Ишпахьчатәу сыпсадгьыл? Иҟаҵатәузеи? – Шаҟантә ари азҵаара ихы иҭагьыжьхьааз, аҭак изыпшааумызт акәымзар» (ад.75).

Хыхь-хыхьла абырзенцәа ихыркны ианцәажәоз, аҧсуаа гәцараркуазшәа ҟартцон, уимоу, Иустиниан Актәи ихаан аҧсуаа рхәычқәа Константинополь иганы аҵара дыртцара еиҷыркаазаргьы, «Аҧсырҭ ихамыштҙеит, идыруеит абырзенцәа зеиԥшроу. Идыруеит Аҧсны рнапхыцқәагьы ршьапхыцқәагьы зладырԥаз Амшын Еиқәа ари акәакь ссир рыбла зыхнакыз аҧсилааи абазгааи ирцәнымхон азы акәҙам, рыдгьыл азоуп» (ад. 90).

Иаалырҟьаны акәымзаргьы, Аҧсырҭ дазкылсит аҧсуа абшьҭрақәа реидкыларада еиқәырхага шыҟамыз. Иара илым-

ҳа кыдҭаны дазыҙырԝуеит, игәникылоит ижәлар ргәынқьыбжьы. Абырзенцәа дышрымаҳәугьы, иара иеилкааны имоуп аимпериа имԝаԥнаго аполитика ԥьбара ажәлар рзы ишҭарбгагоу, неиҭаҳәашьа рызымҭо, рхаҷера зырҙуа акы шакәу.

Аԥсырҭ аԥсуа абшьҭрақәа реидкылара дахьашьҭоу ицхрааруа, идгылауа ажәлар рхатарнакцәа ыҟоуп, аха атәымуаа рахьнтәгьы ижәлар рыԝнутҟагьы иԥықәсыло, имараҳәуа, агьангьашреи ацәгьареи итцазгало еиҳауп. Абри аганахьала иҟазшьарбагоуп алазцәа рҳәынтқар Гәбаз иашьа Цатеии Аԥсырҭи реимак.

Цатеи Византиа аганахь иадицәылон, уахь ихы хан. Ҩнак уи иаартны абырзенцәа роуп ԥсыс иаҳҳоу, урҭ рҷагылашьа ҳамам аниҳәа, Аԥсырҭ уи ҭәҭәала диқәмчны иҷаирхьит: «Ҳара ҳрыцҳара хаз-хазы аганқәа ҳахьрывоу ауп. Аедыгьқәа, аҟабардақәа, аублаа, абазгаа, аԥсилаа, мсымаа, асаныгцәа… ҭаацәак реиԥш еидкылазар, еилартцәазар, уара уазхәыцуоу закә мычхоз. Аурымцәагьы зыцәшәо убри ауп. Убри азоуп хаз-хазы ҳаҟазар зыртаху, аҙәи-аҙәи аҭаы ҳалеибатцаларц, ҳақәибахларц… Дара аганахь игыланы иԥшларц… Ҳанықәибахлак, иаанхо ахыц-ԝыцқәа инарыгәтасны, шәара аԥсадгьыл ҳәа акыр шәымазма, ари адгьыл зтәыз ҳара ҳакәын» ҳәа иаақәгыларц (ад.91).

Абазгаа раҳ Сҟеԥарна Цьамтәыла аҳәынтқар иахь иадицәыло даналага, уи са сзышьҭоу ахь дысзиагозар ҳәа данцәажәогьы аԥсуаа рзы апрогрессивтә ҭакы змоу Аԥсырҭ игәтакы итқааны иҳәеит:

«Сҟеԥарна, сара иуасҳәарц истаху ҳарҟәатцып амрагыларахьгьы (Цьамтәылаҟа – С.З.) амраҭашәарахьгьы (Византиаҟа – С.З.) ахьаԥш-кәаԥшра. Ҳаԥсуаа зегьы еидҭаны, иаку ҳәынтқарраны иҟаҳҭап. Ҩаԥьара ҳҳьаԥшуа акәымкәа, ҳхаҭа ҳаҷеҳарҷәгәап. Иҩҳәоу иахь агәылацәагь хьаԥшуеит, нас аедыгьқәагьы ҳара иҳадымгылар ҳәа умшәан… егьа умҳәан шьҭрала аҙә ҳауми» (ад. 171).

Аԥсуаа рҷеидкылара дашьклаԥшуеит алазқәа раҳ ир рԥыза Тердеҭгьы, аԥсилааи амсымқәеи дреижьаны инапаҷы

ииаигарц дашьҭоуп. «Аԥсуаа дара-дара еибакны рыблақәа ҭибахуа иалагарын. Ԥсыҳахыра ладеи-ԥадеи еилыхны, аҵәы рылаҵо, еиҷажьуа, аишьцәа нибартәарын. Ҭердеҭ аганахь дгыланы, урҭ ус ахьыҟарҵо даара игәы иалсызшәа ихы-иҷы ианырԥшны, анахьгьы дгәыцхәгәышьуа ак раҳәо, арахьгьы дхырбза-кәырбзо аҷеак ҳәо, наҟ-ааҟ, аугә иаҵаҳәоу ацәқәа реиԥш, игәампхо ак ҟасҵоит ҳәа зҷеазызкуаз ифырмахьц ааихиҟьаларын» (ад. 321).

Аԥсырҭ ажәларгьы деилыркаауеит, игәра ргоит, дара рзы дзеиԥшроу, дшыразу, иаҭаххаргьы ихы шрықәиҵо рдыруеит. «Аԥсуаа лада иҟа, ԥада иҟа – иаку жәларуп» ҳәа Аԥсырҭ данықәгыла, ацәа иалан иалтызшәа иккаҙа иааԥшит. Раԥхьагьы рҷеидыркылеит абазгааи аԥсилааи» (ад. 344).

Аԥсуа абшьтрақәа рҷеидкылара ианалага, рконсолидациа апроцесс аҷеанарҭбаа ауп Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериагьы еиҳагьы ианԥаԥашькыз. Аԥсны ҳара иаҳтәуп ҳәа иахапапаны иркын.

Ажәлар рыԥнутҟатәи аҭацәагьы, Аԥсырҭ аҭьараҳәа данаақәгыла иааитҵанарҭәҭәеит, ицәшәо иалагеит, ацәыхцәыфара иаҟәытцуамызт, аха аргама иҷеагылара рзыгәаҭьуамызт. Ҽырԥштәыс иааҳгозар зхы зымаԥызаны иҟоу аԥсилаа раҳ Алдыз иаҳтынра зхы итарԥаны измоу ацәгьаршцәа, зхада хы зымбо Кыԥсеи, Жьагәеи, Ҭлаԥси иара игәаҭ икны иагоит, ижьы рымазар ирфоит, рҷеынкыдҵо ԥьара шьапҽаршәк абаизааури ҳәа ишьҭоуп, аха аламала рнапаҷы дырзаагом. Урҭгьы рхаҷы инеиуеит Аԥсырҭ ажәлар мчы ҭәҭәаны ишитҵагылоу. Уи азоуп Кыԥса Жьагәеи Ҭлаԥси абас зреиҳәо:

«Аԥсырҭ ажәлар идгылоит, мчыла узиааиуам… Мчыла уабаиииааиуеи иреиҧьу ахрыҭәҭәарҭа абааш иара инапы аҵаҟа иҟоупеи. Уи хшыԥола, гызмалрыла иииааитәуп» (ад. 108).

Иааура ҳаздыруам, иҳаԥсыхәоузеи ҳәа ажәлар анааилахоз зыгәра ганы рхы наздыркылоз Аԥсырҭ иакәын.

Қәрала иуаԥыбжара дынҭысхьан еиԥш Аԥсырҭ аԥсилаа аҳас дықәдыргылт. Ажәлар еигәыԥны, ууанҙа аҳас ирымаз Алдыз захьҙыз даххәаны Аԥсырҭ иҟаҵара иадгылаз рацәахеит. Зегь раԥхьа уи ихьҙ зҳәаз аишьцәа Мсым Дуи

Мсым Хәыҷи роуп. Урҭгьы ахырҕәҕәарҭақәа иреиҳабацәоуп, зажәа нагоу, зажәа акыр ԥхылнадо роуп. Абри а҆енынӡа аԥсилаа раҳ дара дылбаарго, дхаргало иҟамызт. Византиа аимператор иакәын аԥсуаа абшьҭрақәа раҳцәа раҭареи рамхреи азин змаз, асанкциа ҟазтцоз. Ажәлар аӡәгьы дразтцаауамызт.

Ари хҭыс дуны, акры атцанакуа иҟалеит. Ажәлар аигәырҕьеит.

Ари афакт акыр инарҭбааны, амаха-шьаха аҭаны алацәажәарала аѳымҭа автор иихәарц иитаху еилкаауп. Аус злоу, ажәлар рхьааи ргәырѳеи гәцаразмкуаз, рыгәхьаа зымкуаз аҳ гәымбылцьбара даххәаны, зыжәлар рынасыԥ хәцырҭаси гәырѳаси измаз аҳ қьиа дахьыкәдыргылаз мацара акәӡам. Аус злоу убри нахыс ажәлар еилыркааит зегь зылшо аҳ имацара шиакәым, дара ажәлар рхаҭа шракәу. Еиҳа ииашаны иаҳҳәозар, ажәлар рхы азцо иалагеит раҳи дареи рҳәатәы еиқәшәаны, игәцареибаклар акырӡа ишеиҕьу. Ари рхы, рымч акыр агәра рго иҟанатцеит.

Убри аамҭазы абазгаагьы Сҟеԥарна зыхьӡыз аҳ ҷыц далырхит. Аха Аԥсыртдзышьҭаз а҆еидкылара аидеиа Сҟеԥарна дадымгылеит. Уи аориентациа ахьимаз Цьамтәылаҟа акәын, аԥьамцәа дахьрымаҳәызгьы акыр аанагон. Сҟеԥарна ианхәыԥха дахьлыҷцаауаз иахырҟьаны (иԥҳәыс Зуфҭиа ицәгьа лҳәеит) аԥьамцәа рҳәынтқар диԥхьаны данига, дзыхнымхәӡеит. Уи ашьҭахь абазгаа ирҭахханы Аԥсырҭ иаҳра рыдыркылт.

Уи нахыс ажәлар еиҳагьы иазхәыцуа, рыхшыѳ азцо иалагеит Аԥсырҭ аханатә ҭаха изымҭоз аидеиа. Ароман а҆ҷы анаара иалыѳны иуаҳауеит ажәлар рхаҭарнакцәа рбыжьқәа. Аԥсуаа абырзенқәагьы, алазқәагьы, аԥьамцәагьы ирхьыԥшымкәа, дара рхатә ҳәынтқарра ашьақәыргылара иазхәыцуа, абри ахшыѳцак иаргәаҭеиуа, ирыла҆еуа иалагеит.

Борис Ҭыжәба диашоуп, Иустиниан Актәи ихы иаирхәақәоз иреиуан аԥсуааи абырзенцәеи аиуарақәа рыбжьаҵара апроцесс дацхрааун ҳәа иахьиԥхьаӡо. Иаҳгәалаҳаршәап Аԥсырҭ абырзен ҭыԥха Феодора ԥҳәысс данигоз аимператор ишигәаԥхаз аӡбахә: «ҭынха-ҭынҵылагьы, шьала-дала

Аԥсны Византиа иадҳәалазарц иҭахын аҳәынҭқар» (ад. 90).

Ампыҵахалаѡцәа жәынгьы-ҽангьы иԥышәаны ирымоу даҽеа харҳәагакгьы аԥхьаѡ илаԥш иҵашәартә иаарԥшуп Борис Ҭыжәба ҳзыхцәажәо ироман аҽы. Уи аинтерес зғым ахархәага ҳәа сызҿу автор блаҵарыла игәеиҭеит, дазхәыцит, изыдҳәалоугьы Ефраҭ ихаҽсахьоуп.

Ефраҭ ихаҽсахьала ашәкәыѡѡы иихәарц ииҭаху акры аҵанакуеит, иахьатәи аԥстазаараҽгьы актуалра ацәыӡныҳәа иҟаҳам. Изакәу уи ауп, ақәпацәа, ампыҵахалаѡцәа акыр шәышықәса раахыс игәарҭахьеит дара рагрессивтә политиказы даараҳа ирзыфеидоу, иԥышәоу харҳәагас ирымпыҵархаларц изышьҭоу ажәлар иреиуоу ауаа ғәғәақәа, абаѡхатәра змоу ауаа аарылԥшааны, рмаҟахы иадҳәалаҩы, аматҵурақәа рыҭаны иѡықәдыргылоит, ҳаҭыр ду рықәыртцошәа, рыхьӡ ҭыргошәа ҟарҵоит. Аха зегь акоуп, фактла итәцәаны иааирыжьуеит. Моралла даара иҩәғәоу, доуҳала ибеиоу, хшыѡлагьы хара иԥшуа аҙә иакәымзар, ари аполитика ѡыстаа даҽашәоит, дааццоит, дзаҵәцаҳом. Ампыҵахалаѡ иҽы аматҵуреи, ахьӡи, амали уҳәа зхатә мышхәыбзазара заузгьы бжеиҳан иацпыҳәаны рыжәлар гәакьа аексплуатациа рзура иашьҭалоит... Атәым мпыҵахалаѡцәа ратцкысгьы ажәлар дара ирылииааз, дара иреиуоу ауаа рҏсихологиа, рҵасҟәа, рҟазшьақәа уҳәа еиҳа идыруеит. Урҭқәа зегьы атәым мпыҵахалаѡ изы иманшәаланы ихы иаирхәоит ауп.

Абра хыхь исҳәаз ахшыѡҵак иллиустрациа азызуа акы ауп ҳәа сгәы иаанагоит Ефраҭ исахьаркыратә хаҽсахьа. Дызуста уи?

Аԥстазаара ҟадыць шәкы, зқьы рыла еилышьуп, зных ауаатәыѡса иахьымгәыҷуала еиднакылеит, даҽеа зныхгьы, иагәаԥхар, иахьымгәыҷо ала еиҟәнашоит.

Ароман «Аԥсыҭ» аҽы Ефраҭ дцәыргоуп аԥхьатәи адаҟьақәа инадыркны. Иара мшынла, аԥра ҕба дақәтәаны амѡа дықәуп, Константинопольнтәи Аԥсныҟа дауеит. Арҽиамҭа ҳаԥхьо цытк ҳанынаскьалак ауп уи дызуҭоу цқьа ианеилаҳкааа. Автор ретроспективала ииасхьоу аамҭа ҳагәыларԥшны иаҳирдыруеит уи ихы, иҵыхәа.

Ганкахьала уахәаԥшуазар, Ефрат уаѡ ҕәҕәоуп, уаѡ нагоуп. Аимператор Иустиниан Актәи иаҳтынраҷеы аматцура ду имоуп, аимператор ихата дизааигәоуп, акрызтцазкуа адтцақәа наигӡоит, итцашьыцуа рацәаѡуп. Даҷеа ганкахьалагьы, цқьа данудырлак, иубартахоит дышразкыдоу, зылахь ҷышәу аӡәы шиакәу. Данхәычыз инаркны иԥстазаара ҷакәахеит, ижәлари иԥсадгьыли дырцәыӡит.

Ефрат хылтцшьтрала даԥсуазаап. Ѡажәа шықәса инареиҳаны уи аԥхьа аҳ Алдыз иуаа идиршьыз, зыѡнра-згәара қьаԥтеитәыз Аԥсар иԥа иакәзаап. Ефрат иаби иани аныршь, иара дыкны, евнухс дкатцаны амшын ныршәка дыртизаап. Игәеилыххареи игәамчи уҳәа ԥсабарала илаз ахатабзиарақәа ирыбзоураны дуаѡы ҕәҕәаны дшьақәгылт. Аимператор илаԥш дытцашәан дизааигәеитәит. Иара иаби иани аныршьыз иаҳәшьа Гәыранда дыԥшқан, уи аимтцәацәа дрымтакәа маӡала Аԥсырти иԥҳәыс Феодораи дырган драаӡеит.

Ароман аҷеы аԥхьа данцәыргоу дызлаабо ала, аимператор Иустиниан Актәи идтца ҷыда анагӡаразы Ефрат Аԥсныка дааит. Дтцас имазгьы аԥсуа абшьтрақәа раҳцәа ачкәынцәа хәычқәа евнухцәаны икатцаны амшын ныршәка рытира азин рымхракәын. Насгьы еилкаатәыс иман усканатәи аамтазы Византиа апровинциак аҳасаб ала иԥхьаӡаз Аԥсны аѡнутцка атагылазаашьа зеиԥшраз. Ари адтца ҷытгас икан, аха иара иаалыркьаны Аԥсныка иаашьтра зыхкьатцәкьаз аԥсуа абшьтрақәа аидгылара иалагеит, раҳцәагьы дара икәдыргылеит ҳәа аимператор Иустиниан Актәи илымҳакынза инеиз, аимпериа иалаѡыз ажәабжь акәын. Аԥсуа абшьтрақәа реидгылара аитцакьаракәын аимпериа зышьтаз.

Ароман «Аԥсырт» автор сахьаркырала акыр иртцабыргны, аԥхьаѡ агәра игартә иааирԥшуеит аԥсуаа ҟык-ҷыкда, икәбаҟәшәо инхартә-интцыртә иказымтцоз, ррыцҳарақәа зыхкьоз атәымтәылатәи ақәылацәа рымацара шракәмыз. Досу иара ихатәы интересҟәа дахьрышьтаз, аҳцәа рыхдырра алакәра, ачарҳәацәа рхымѡаԥгашьа уҳәа ирхылҷиаауаз арыцҳарақәа рацәан. Цьоукы арыгьарахь иахозтгьы, егьырт арымарахь иахон. Ҷырԥшыс иааҳгозар, абырг ҟәыга Ҳабыць, Цыблаа

рхада Ноурыз, уи иԥацәа Мсым Дуи Мсым Хәыҷи, Баҕрыжәиԥа Нашбатаҟәа, ажьи Абаа-иԥа Самсон, Мсым Хәыҷы иԥхәыс Хьыбла, иабаззеи Селыкә, Селыкә иԥа Ҟансоу, Аԥсырҭ иԥхәыс Феодора уҳәа иуаа разқәоуп, ауаҩытәыҩсатә ҟазшьа бзиақәа ныкәыргоит. Досу илшо ала Аԥсырҭ дыззыкәпо ажәлар рус аҿы ма ицхраауеит, ма ажәала акәзаргьы игәы азҭартцоит.

Зынза даҽа ҟазшьоуп ирымоу Нар-иԥа Ҭлабҕани, Кыпсеи, Жьагәеи, Ҭлаԥси реиԥш иҟоу ацәгьоуцәа, ачарҳәацәа. Аиашазы, ашәкәҩҩы егьырҭ раасҭа абарҭ аус хәымгақәа еитцазкәаҟәо, итцоурам ахаҿсахьақәа раарԥшра еиҳа илшазшәа, еиҳа иқәҿиазшәа збоит. Маҷк иадамзаргьы ҳеазааигәатәны ҳахәаԥшып урҭ рахьынтә аԥхьаҩ игәалашәараҿы еиҳа инхартә иҟоуп ҳәа сгәы иззаанаго Ҭлаԥс ихаҿсахьа.

Аилаҩ-еиласракәа ихы иархәаны Ҭлаԥс ихатә қьаф иааанаго дашьҭоуп. Ауара, аҭынхара, ажьра-цәара ицирхыраауеит, иааиԥмыркьазакәа агьангьашракәа мҩаԥигоит, ахәа ижуеит, цәгьа баны бзиа ҟазымтцо ззырҳәо иоуп. Аҳ Алдыз ихы дҭарԥаны димоуп. Алдыз аҳас иҟатцарагьы зыбзоураз Ҭлаԥс иҩызцәеи иареи ракәын.

Ажәакала, зегьы рхатәы интересҷәа рыла иеибаркуп. Арахь рԥынтца инахыҳәҳәаны ажәлар ирзеиҕьу ак ҟартцо акәым, ирыҕрыхоит, ҭынч нхамҩеи бҕеитцыхреи рыртом. Уи бзианы иеилкааны имоуп хыхь иааҳгәалаҳаршәахьоу ауаҩ гәыраз Ҳабыцьь. Уи азоуп иара Аԥсырҭ дилабжьо абас зиеиҳәо: «Кыпса адгьыл дхәытцаланы дхәытцытуеит. Уажәгьы иҟаитцаз умбои, згәы иаанагодаз Алдызтцәкьа аҳас дкалоит ҳәа. Аҳас дзыкартцаз, иара ихьзала дара аҳра руларц ауп. Аԥсилаа ахьнаргахьоу умбои, Гәмпси Егри рыбжьара шаҟа нхарҭа қьаԥҭартәхьоузеи... Урҭ аԥсадгьыл зырҭаху рхазоуп, аԥсуаагь зырҭаху – маҭуҩцәас ауп. Еҳ, сабиц, адгьыл уҳәеит ҳәа шаҟа ачҳауазеи, абанҭ рҩызцәа ршьапы адгьыл иахьыкәгылоу иамчҳауазароуп. Ҳазшаз анцәа хыхь иқәтәоу, зегьы убоит, зегь уаҳауеит, нас изучҳауазеи? – дуазыруан Ҳабыцьь» (ад. 107).

Асахьаркыратә еффект аманы, аԥхьаҩ игәалашәараҿы иаанхартә иҟаҭоуп Ҭлаԥс итцыхәтәа цәгьа аазырԥшуа ах-

ҭыс. Зыжәлар чарҳәара рзуны агәаҟра ду иҭазыргылоз, аҭыхәтәан иара хгарҭа имамкәа дҟалеит.

Ароман «Аԥсырҭ» аҧы ибзианы иаарԥшуп ауаҩытәыҩса иламыси, ихьӡи, ихьмыӡɣи ирызкны аԥсуаа традициала ишьақәыргыланы ирымоу анормақәа. Урҭ анормақәа ҳәа сыз҆ҿу аперсонажцәа аҳәырҩы ирылаҿны, набыцрада иныҟәырго иаарԥшуп. Аԥстазаара еиɣьу акгьы ыҟам, аԥсра еицәоугьы акгьы ыҟам. Аԥстазаареи аԥсреи ахьӡи ахьмыӡɣи рыбжьагылоуп. Хьмыӡɣыда зхы ззымҩаԥгаз иоуп хҭырԥа шкәакәала дымҩаԥысит ззырҳәо. Ианамузах, ауаҩы илахь ада ԥҭәаны, дшыбзоу дыԥсны адунеи дықәзар аҵкыс, дыԥсыр, дҟамлар еиɣьуп.

Абас иҟоу аԥсуаа рфилософиатә дунеихәаԥшышьа ҳзыхцәажәо аҩымҭаҧы аҿешьра зықәшәаз Хьыбла лхаҧсахьа иадҳәаланы иҟаҵоуп. Уи Аԥсырҭ иарɣьажәҩаны идгылоу, Цыблаа рхырɣәɣәарҭа аиҳабы Мсым Хәычы гәык-ԥсыкала дизыҟоуп. Иааидкыланы уахәаԥшуазар, аԥсуа ԥҳәыс иреиɣьу лҟазшьақәа еизыркәкәаны Хьыбла лхаҧсахьала иҟаҵоуп. Аха лара атрагедиа дақәшәеит: Ҭердеҭ ар иманы Цыблаа рхырɣәɣәарҭа абаа данақәлаз ауха ԥьамк ахьмыӡɣ лиргоит. Уи нахыс лыԥсы ҭаны адунеи ақәзаара иапсам ҳәа иԥхьаӡаны, абахә ду ақәцәараҟынтә дыԥаны, Кәыдры ацәқәырԥақәа лыҿрылҭеит.

Хьыбла аӡы лыҿшалҭауеи уи мзызқәас иаиузи ртәы зҳәо адаҟьақәа ароман «Аԥсырҭ» аҧы иреиɣьқәоу иреиуоуп, аԥхьаҩгьы зынӡа ихазу ацәаныррақәа издыртцысуеит. Ҭлаԥс итцыхәтәа цәгьа иқәнагоуп ҳәа угәы ушьышьуазар, Хьыбла лтцыхәтәа уаназхәыцуа алахьеиқәтцара ҭаулеи арыцҳашьареи урымҿхаркуеит. Избанзар, трагедиаҭәкьоуп, азалымдареи, амчымхареи, агәаҟреи ирылтцшәоуп.

Ароман «Аԥсырҭ» аҧы ииашаны, аҭоурыхтә ҭабырг иашьашәаланы иаарԥшуп адин азҵаарагьы. Аԥсуаа рдин аҭоурых ззымдыруа, ма издырырц зҵахым ҷьоукы ари азҵаара иеицакны ианалацәажәо уаҳалоит. Ҷьоукгьы ажәытә ҳҟьырсианцәамызшәа, XVI ашәышықәса инаркны аҭырқәцәа иаҳзааргаз аԥсылманра ҳамҵахырхәошәа зҳәо ыҟоуп. Ас еиԥш агәааанагара шьаҭанкыла ииашам. Ари азҵаара

инарҭбааны ара салацәажәоит ҳәа салагом, иагьаҭахым, иагьаҭыԥым. Аха аԥсуаа рдин аҭоурых ахадаратә етапқәа схемак аҳасабала иазгәасҭар сҭахуп.

Ажәытә аԥсуаа, адунеи иқәынхо егьырҭ ажәларқәа зегьы иреиԥшны, амырҭатра (еиуеиԥшым аԥсабаратә цәырҭрақәа рымҭахырхәара, урысшәала «иазычество» ҳәа изышьҭоу ауп) ҳәа изышьҭоу астадиа иахыст. Ҳерала IV, ианамуҳах V ашәышықәса иахымгакәа Византиа аныррала ақьырсианра рылаҽуеит. XVI ашәышықәса инаркны Аԥсны асулҭантә Ҭырқәтәыла ианампытцанахала ашьҭахь аԥсуаа рыхәҭак аԥсылманра рыдыркылт. Аха иахьа уажәрааҳа ҳажәлар рдин аилазаашьаҽы фундамент ҳасабла амырҭатра ацәынха-мынхақәагьы уԥылоит.

Абри асхема иақәшәо иаарԥшуп адин азҭаара Борис Ҭыжәба ироман «Аԥсырҭ» аҽы. Иара зызку аепохазы хымԥада амырҭатреи, ақьырсианреи еибакы-еибашьҭуа аиҽыхарақәа рымазар акәхон… Иага умҳәан ақьырсианра ҽыцын, уи адгылаѽцәа аламала аиааира рызгомызт.

Уи аамҭазы аԥсуаа рдин зеиԥшраз уаѽы ибартә иаарԥшуп адгьылҭысра аныӄала ашьҭахь Гәымԥсаа рхымѽаԥгашьа зеиԥшраз ала: «…адгьылҭысра иӄалаз азы гәымԥсаа қьырсианцәақәак раҳасабала ауахәамаҽы анцәа ишиашьапкызгьы, жәытә-натә аахыс дара ирымаз рныха, зымч агәра ргоз, зҽаԥхьа ихырхәоз, «аныхаԥаара» ҳәа хьӡыс измаз аҽы инеины иамҭаныхәеит. Ҭоуп, апапцәа рбаны инхомызт гәымԥсаа рныха, ирымчыз ҳәа акгьы ыӄамызт умҳәозар» (ад. 82).

Адин рзеимакыроуп Аԥсырҭи Сҟеԥарнеи. Аԥхьатәи ижәларгьы иаргьы жәытә-натә аахыс ҳҟьырсианцәоуп ҳәа иԥхьаҳазар, аҭыхәтәантәи уи мап ацәкны аԥьамцәа рдин дамҭахырхәошәа ҟаиҭоит, адин аполитикатә гәҭаккәа рҽы ихы иаирхәарц дцәажәоит. Ажәак ала, аѽыцьагьы злеиқәымшәо, ирзеимакырақәоу ируакхеит адин.

Автор диашоуп иӄаитҩо ахьатҵрақәа руак аҽы Византиа аимпериа кавказтәи ажәларқәа ақьырсианра рыланарҭәарц изашьҭаз иара аполитикатә гәҭаккәа анагӡара иацхраауан азоуп аниҳәо. Аха ари апроцесс итҩоурам инавар-

гыланы, итҵоуроу арольгьы нанагҙеит, избанзар афбатәи ашәышықәсазы Иустиниан Актәи ихаан аԥсуаа рҽеар рзы Константоинополь ашкол аадыртит, рыла злахнатыз ҟалеит (ад. 235).

Ароман «Аԥсырҭ» ана-ара иԥсаҟьаны иалаԥсоуп аепископ Кәасҭа изкны «аҧьныш, аҧьныш!» (ад. 223) ҳәа ирҳәо, нас ақьырсианра ҧьаҳанымроуп ҳәа инацыртҵо (ад. 224). Арҭ ирзыҙырѡуа ажәлар рахьынтә аҙәырѡы акыр ибжьажьоит, аԥызара зырҭара цқьа ирыздырам – ржәытә ныхақәа ракәу, ақьырсиантә ҧьар акәу. Уимоу, Цыблаа рхада, ауаѡы ҟәыҷа, ауаѡы иаша Ноурызгьы дарблаҟьо аҟынҙа днанагоит. «Знызы Аҭлагьар иажәа Мсым Ноурыз дкәанызануа аҟынҙа днанагеит. Ииуа-ииҳәо дақәымшәо ѡ-динхаҭарак рхацыркцәа дрыбжьагылан» (ад. 224).

Сара ииашан исзеилкаазар, аныхапааѡ Аҭлагьыри аепископ Кәасҭеи реиҷыхара, реимак амырҭатреи ақьырсианреи реиқәпара, реиҷыхара иасимволуп. Автор хымпада диашоуп ажәлар еиҳа-еиҳа ақьырсианрахь ииасуан, ирылаҵәон ҳәа аниѡуа, «цыблаа ирызгәамҭазакәа рыгәқәа еиѡшахеит. Ганкахьала урҭ зегьы ҭаацәала иқьырсианцәан; даҽеа ганкахьала рныхагь изагәҭасуамызт, уимоу аимак анроулак, Аҭлагьыр иахь иеихон. Аныха аԥхьа инагыланы аԥсынгьыри рнапы нақәкны иқәуан». (ад. 230).

Иара убас, ҳәарас иаҭахузеи, автор диашоуп аԥсуа абшьҭрақәа динла реизакра, доуҳалагьы, политикалагьы реизакреи жәларыкны рышьақәгылареи иацхраауан ҳәа ахьиԥхьаҙо, ари аидеиа аҙәымкәа-ѡыцьамкәа иперсонажцәа иахьыдирҳәо.

Борис Ҭыжәба ироман «Аԥсырҭ» аҷы инарҭбааны ахархәара рымоуп аԥсуа жәлар рҷаԥыцтә рҷиамҭақәа.

«Аԥсырҭ» санаԥхьа, са стәала, иахьынҙасылшоз саназхәыц, иара иаҳауеи, иахьа ҳажәлар зҭагылоу илахьеиқәтцагоу рҭагылазаашьеи, еилыргамкәа иҟоу рперспективеи анеиҷесырԥш, сшымгәыҷзоз лашарак ацәаара збеит. Абжьаапҳы сара амцхәгьы агәкаҳара схапаны сҟалоит, аха ара сгәы зырҷәҷәаша избаз ауп, даҽеа знықгьы агәра згеит аԥсуаа иахьа уажәраанҙа изыргәамҵуа, ҭаха рызымҭо, еимырх-

ха измоу апроблемақәа шҽыцым. Урҭ жәытә-натә аахыс-гьы ирзықәгылан, аха ҳажәлар ргәы кармыжьит, руашреи, рапсуареи, рмилаҭтә хаҽреи, рбызшәа хазынеи мырӡкәа иахьа уажәрааӡа иааргеит. Иахьа изҭагылоу атцкыс еицәамзар еиҧьмыз аамҭа цьбарақәа, агәаҟрақәа рхыргахьеит. Иахьа адунеи иахьабалак ауаатәышса адемократиа иашахь рхы хазар, аимпериақәа рҧыхәа пҧәахоит, агуманисттә идеиақәа аиааирақәа ргоит, досу амилаҭқәа ахақәитра иашеи ахьыпшымреи роуеит ҳәа игәыҧуазар, издыруада апсуаагьы рдоуҳа мыӡкәа еиқәхар. Абри агәыҧра унаҭоит, уи ахь ухьанарпшуеит «Апсырҭ». Уи агәыҧра ыҟанатцы амилаҭ хеиқәхаразы, аҽеидкыларазы, аҳәоуеиқәшәаразы, аилибакааразы, агәцареибакразы ақәпара иапсоуп. Досу иҳалшо ала, ҳамчқәа зегьы абарҭ аидеиақәа ирызкызароуп.

Сергеи Зыхәба,
афилологиатә тҧаарадырраҚәа рдоктор,
апрофессор, академик

АЖӘЕИНРААЛАҚӘА

АԥСАДГЬЫЛ

Аԥсынра ишәҭыз,
Сылацәа анхыстыз
Раԥхьаҙа гәыблыла
Избаз сара.
Уа уҷеы ауми иахьсызҳаз,
Разҟымҩа ахьсдырбаз,
Иахьсоуз насыԥла
Аԥсадгьыл агәыбылра.

Идуҙҙоу ҳа ҳтәыла,
Уахьалоу уеинтәыла,
Шәышықәсала иҳауми
Аԥсны ԥшҙа уҭоурых.
Рканԥьақәа хыхәхәа,
Абырзенцәа еицрыхәхәа,
Иахьыҙхытцуаз арауми
Бԥьарла еиқәных.

Зны араҟа имацәысуан,
Нас амцабз ахысуан.
Еилахәашь иахыла
Алҩақ ахатәон.
Ицәажәон аихаҙа,
Иҷиҭуан ахатца,

Аԥсырҭ драԥхьагыла
Абазгаа қәԥон.

Аҭырқәа, аџьам,
Урҭ рыла ухыртцәан.
Шәышықәсала ууанкыло,
Арыцҳацәа ухаԥон.
Иҙышуан ари адгьыл,
Иқьуан са сыԥсадгьыл,
Амшын Еиқәа ихиаало
Шьала изѡахон.

Аха ашьҭахьҙа еихәласит,
Октиабр ду аԥша асит,
Уашьеиҳаб хлаԥшрала
Дуԥылеит уара.
Иахьа идуҙҙоу Асоветтәыла,
Уахьало уеинҭәыла,
Иухыхны укасы
Узҳауеит Аԥсынра.

Аԥсынра ишәҭыз,
Сылацәа анхыстыз
Раԥхьаҙа гәыблыла
Избаз сара.
Уа уҷы ауми иахьсызҳаз,
Разҟымѡа ахьсдырбаз,
Иахьсоуз ԥсынтцыр дула
Ҳаԥсадгьыл агәыблра!

АԤА ИИРА

Иџьашьатәзам,
уаха зқьыбла

ԥшуазар абрахь.
Алымҳа кыдтԥан
иҙырԝуазар адунеи.
Иԥьашьатәҙам,
еилысуазар
ауаа анахь-арахь,
Рыцәа ааныжьны
абра еизеит.
Издыруада,
аҙә дыԥрызар
амза ашҟа?
Издыруада, уахьтәи
дхынҳәызар аҿаҙәы?
Издыруада,
иссиру
геник дцәыртцзар?
Издыруада, дҳаузар
идуҙҙоу ашәҟәыԝы?
Изжыруада,
алакә ҳәа ззырҳәо
лабҽабахазар?
Сасны даҳтаазар
Марсынтә ауаԝы?
Амза
ҭеслымхан
ажәԝан инкыдхалт.
Аиатцәаҟәа зыԝза
нахьхьи иаашанхеит.
Апҧсуа икәасҟьа
сыбла надхалт,
Сахьгылаз
сшьаҳитхан саанхеит.
Акьаасбжьы
ԝныԝт,
игылт схәы-сжьы қақаҙа,

Анасыԥ алакҭа
сынҭаԥшит ишеишеи,
Гәырґьаҽҳәаша ҳәа
данаадәылҟьа
аӡґаб дхахаӡа,
Игылаз абырсаатк
рыблақәа мыччеи!
Ушԥамгәырґьо,
ушԥамыччо
ари аамҭаз,
Апсҭазаара ашәқәа
ачараҳәа иаатит!
Ушԥамгәырґьо,
ушԥамыччо
ари аамҭаз,
Дынхарцаз-дынцырцаз
атцәшаншьап диит!

«САН, БАБАҞОУ...»

Аҳаблаҽы зегьы рзыҳәа
иҟаз гәыблѡык,
Ҳауида ҳәа ҳа ҳгәылара
дынхон ҭакәажәык.
Лыԥсҭазаара цьаха-цьафан,
лыбґа хәахьан,
Ҭынхас илымаз зегьы
анышә иагахьан,
Шықәсыла уи илхытцуаз –
издыруамызт аҳәгьы,
Данаабазгьы абас дыҟан, –
рҳәон ақытан зегьы.
Жәаха зны иаалықәшәан,
дышьҭалеит лара,

Амцашоура лыжәлан
дахьаҽыз абылра,
Лыбжьы аарла иҭкааua,
ахәаша дпатон,
Иаҳзымдырʒоз ԥьоук рыхьʒ
дааҟәымтԥакәа илҳәон.
Дышгәаҟуаз, ашарпаз
лдунеи лԥсахгәышьеит.
Ҳхы-ҳгәы далхны,
ахәаны даажгәышьеит.
Аха ҳарҭ зегьы иаҳхамышҭуаз
иҟалеит ара ахҭыс…
Атцыхәтәантәи аминуҭқәа рзы
аԥсеизгара дшаҽыз,
Лыблақәа аалыртын,
Дықәтәарц дѡеихеит,
Лыбжьы нҭылган:
«Сан, бабаҟоу!» – лҳәеит.

1956

АМРА ГЫЛОНАТЦ

Амра гылонатц, аԥсабара
Иагхан иҟалом бгьы иатԥаара.
Ашьац қашә-қашәо иаалап,
Абаҳча быбышха ишәтлап!

Амра гылонатц, шьыжьы
Игәыҟатцагаха рыбжьы,
Аԥсаатә гәыргьо ишәаҳәалап,
Рыԥшқа хәычқәа рааʒалап.

Амра гылонатц, ауаа
Иреигәыргьоит ҽыц ииуа –

Абиԥара еизҳаларц,
Рыхьӡ-рыԥша галарц…

Амра гылонатԥ, есшьыжьы,
Ажәҩан итԥаларгьы ашәшьы,
Анхаҩы дҭалоит имхырҭа,
Амра цәыртԥхуеитаз еиҭа!

АГӘЫҒРА

Сыҷкәын арыжәтә бзиа ибон ҳәа,
лҷахьы иҩалгарц ƙалаӡом.
Аҷамаҷа илымкаа исфом ҳәа,
шәырк агьама уи илбаӡом.

Акыр шыҟәса абас мацара,
гәыҒрала аамҭа лгауеит.
Акыр шыҟәса лымацара
аҒәы дшыҟәиоу лыршауеит.

Агәыла имазар ачара,
заанатԥ аматԥ уа илуеит.
Лхы ахыбаан агәырҒьа-ччара,
нас лыҩныƙа дыццакуеит.

– Еишәаматәак ма икҷалтԥар,
днахәамԥшлози лара гәаƙ.
Лылабжышҟәа уа инкалԥсар,
лгәы амƙажози ма ҳамҭак… –

Абас рҳәоит агәылацәа,
дшарҩаз рбоит агәырҩа.
Лара лакәзар, иƙам лыцәа,
лхала дцәажәоит, ус, зымҩа:

– Сухаштҙеитеи, схамштлыхә ҟадыць,
ухабарк ҳәа сурҳаҙом.
Уԥазатцәыми, уаб иџьынџь
ззынсыжьуа дызбаҙом.

Уи иакәзар, ухьҙ шиҳәоз,
инарцәымѡахь ҳныжьны дцеит.
Уан аҭакәажә сшыгәжәажәоз,
акыр шықәса нҭакәкәа интцәеит.

Аибашьраан ҿыстгәышьомызт
сылцәыԥхашьон са Нагәта,
Быжьѡык зышьҭыз акгьы лҳәомызт,
аха ишԥазури уажәшьҭа?..

Лыбжьѡы хшара еибга-изѡыда,
лыпсы шҭаз илбеит ран.
Сыпсыр, сан ҳәа уара уда
исзызҳәода, сыҷкәын, нан?

Уаха шаанҙа абас дыгәжәажәоит,
шьыжьҙа ддәылтцуеит адәахьы.
Дҟәындшәындуа лхала дцәажәоит,
лылаԥш кыдхалоит ахәахьы…

Дҿаԥха-ҿаччо лаԥхьа дгылоит
лыҷкәын, лыҷкәын, лгәыҷырҭа.
Аҭакәажә рыцҳа дышьхныпсылоит,
дадырсызшәа ашҭа агәҭа.

«Аҳаҳаи, акы бысцәымшәан,
сара хымцак сагаҙом.
Схабар бмаҳаргьы, бымхәыццәан,
атәым дгьылаҿ саанхаҙом!»

Рыԥсы ҭалоит арҭ ажәақәа,
данцоз ииҳәаз аҵыхәтәаны.
Рыгәра лгахуеит урҭ ажәақәа,
агәыԥра лызҭаз ан дырԥшны.

Акыр шықәса абас мацара,
ан лыблақәа ԥшаауеит.
Акыр шықәса лымацара,
аҕәы дшықәиоу лыршауеит.

Ашьыжь шааҳа деиҭатԥьахуеит,
ииалыртгәышьахуеит лыѳны ашә.
Лыҷкәын имѳахь деиҭаԥшыхуеит,
аха иаркуп, иаркуп агәашә.

1958

АДГЬЫЛ САХШЕИТ

Адгьыл сахшеит,
адгьыл сааҳеит,
адгьыл иалоуп сара сшьа.
Адгьыл разуп,
адгьыл ҭбааup,
адгьыл иамоуп амч-алша.
Сара избауеит,
ара инхауеит
сѳыза, сықәла, са сашьа.
Сара избауеит,
ара инхауеит
излазарц зҭахым сара сшьа.
Сара сызусҭоу
шәдырырц шәҭахызар,
снапқәа рыштцан ижәбоит.
Сара схәыцуеит,

са схандеиуеит,
ашәҟәыѡѡрагьы бзиа избоит.
Сара истԥахуп,
сзыхшаз адгьыл
ахаҽра ԥсахны иҟаларц.
Сара истԥахуп,
сзыхшаз адгьыл
ибаҳча ссирха ишәтларц.
Ажәѡан ашҟа
сымѡа ылзгеит,
имѡахәасԥаз аԥаххар.
Амза аштаҽ
сышьԥа аныстцоит,
лассы ишәаҳап уа схабар!
Иҟахыми
ҳадгьыл аҽы,
са сызбарц зԥахым.
Сыхьз, сыжәла,
Аԥсынтәыла,
еилызкаарц зԥахым.
Машәыршақә акәыз,
урԥ ирҽытцҟьан
ирҳәо уаҳашам – сашьа.
Аиашами, саргьы исцәымҕуп,
ԥшрала иахьеиԥшу ҳара ҳшьа.
Адгьыл ҳахшеит,
адгьыл ҳааҙеит,
адгьыл акәзар ҳара ҳзыхшаз.
Иакырауеи
урԥ ртәыла,
абри ауп ҳәа идырбаз.
Уизыԥшыхыр,
абадақь дасуа,
аҙә дахажьуп шәѡык рмал.

Даҽеаҙәыхгьы
игәы дҭасуа,
икәаҽ дгылоуп ихәдаҷьал.
Адгьыл разуп,
адгьыл ҭбааупп,
адгьыл иамоуп амч-алша.
Нас иахәҭами
адгьыл амал,
уи аԥацәа иоурц еизша?
Абри азакәҙоуп
сзыхандеиуа,
уахгьы-ҽынгьы са сымтәа.
Абри азакәҙоуп
ашахта сзытцоу,
азауад сзыҩнытцуа, аԥыр рҭәа.
Абри азакәҙоуп
са сзырхәыцуа,
аԥсабара амаҙа збарцы.
Абри азакәҙоуп
скалам шьҭыхны,
сыбжьы зҭызго сшәаҳәарцы.
Адгьыл разуп, адгьыл ҭбааупп,
адгьыл иамоуп амч-алша.
Сара исҭахуп,
адгьыл аҿы
исаҳаларц ажәак – Сашьа.

1961

АМАРКАТЫЛ

Агәырґьа рҿыкәлан, ампыл иасуа,
Атцаҩцәа рыбжьы гауан.
Еихьыс-еиԥысуа, ҷьоукгьы еицәхасуан,
Ашкол ашҭа иҩуа иҭан.

Ишыхәмаруаз ианқьыԥаха,
Итәеит ашәшьыраҽ рыԥсы ршьарц.
Аха ҷкәынак дымцаԥшьха,
Ҽааиҭит атирахь хысра ицарц.

– Атир, атир – ҳәа ҽаҙәгьы дѡатҟьеит,
Уахь ддәықәларц иҽырхха.
– Уа, ҳа иаҳҭыԥым, – абас ҽааиҭит
Ҷьота хәычы деилыхха.

– Ҷьота изиҭахым, дызхысуам,
Длашәуп азы ауми иара.
Уи изыҳәан ҳара ҳзынҽасуам, –
Ҽааиҭит иаԥшьызгаз ацара.

– Иуҳәашьоузеи?! – инеиҽадырхьит,
Итәаз уаҟа иѡызцәа егьырҭ.
Инеилацәажәан, нас иаԥырхит,
Атирахь хысра ацара урҭ.

Ҷьота ашьшьыҳәа уа дѡагылан,
Иѡызцәа дрылҵит акгьы мҳәа.
Илаҕырҙқәагьы неишьҭагылан,
Рҽаархеит иблақәа ирхыҳәҳәа.

…Агәашә аартны дааҭалт ашҭа,
Ашколахьтә Ҷьота ихынҳәыз,
Иан даниба, ашҭа агәҭа
Ашәшьыраҽы ахахара иаҽыз,

Дналыдгылеит. Еиқәын илахь.
Ишәыра нышьҭеиҵеит хазы.
Иаргьы днатәеит, нас егьирахь,
Убасгьы длазҵааит ихазы:

– Ди, сбыҳәоит сыгәхьаа мкӡакәа, –
Дқыцьқыцьуан уи дышәны,
– Аиаша сабҳәарц исцәымӡакәа,
Сызлак зыҟои илашәны?

Ан даалгәыдлыҳәҳәалан лҧазатцә,
Лылаҕырӡқәа налҽыкәкәеит.
Уи дхәычуп ҳәа Цьота ицәытцәах
Илымаз цәыргангьы илҳәеит.

– Усҟан уара ҽыц унықәон,
Иубоз зегьы урхьынҳала.
Угәы уаҳаргом ҳәа ҳаргьы иуаҳҭон,
Ҳаумеигәырҕьози ажәѳан ҳала.

Зны уахьтцәуа уанаҟәымтцза,
Иустеит амыркатыл.
Са сындәылтцын саахынҳәаанӡа,
Апынтца убла инхыкшалт…

Цьота ихы-иҽы ахәыцра аҽыкәын,
Нас ҽааитит днаѳагыл:
– Егьа сцәыуаргьы сақәытцрын,
Сан, изсыбҭеи амыркатыл!

АН ИЛЫЗКУ АЦИКЛ

1. Ани аӡӡеии

Жәохә мыш ракәзан
усҟан исхытцуаз,
сара саб дансыпхаз.
Ҳаѳны,
ҳгәара,

ҳҭаацәара –
аибацәа анҳҳапаз.
Инеибеиҟаран
ԥшьԝык ахшара
ааҙатәны иззынхаз,
Сан, даныԛәха
уаҟа лхала,
зԥьабаа цәгьахаз,
Саншьа иԥҳәыс
саашьҭылпаан
сылгеит ааҙара.
Уинахысгьы акыраамҭа.
срыҟәган сҭаацәара.
Акыраамҭа
жәа-гәыблыла
«сыҷкәын хәыҷы, нан!»
Схы лнапы алшьуа,
сыргәыбзыԛуа,
илҳәо дсымбацызт сан.
Избан акәзар,
уи сылпырҟьан
сыԝ сымцози наҟ хара.
Уи сан шлакәыз
сарҳәон, аха
исызхатцомызт сара агәра.
Ус сҳәеит ҳәа
сара исыгмызт
ан лгәыбылра,
Уа сраа҂омызт
сара стәымны,
сыԝнамзи сыԝнра.
Ди ҳәа засҳәоз
сзааҙоз лакәын,
сгара зыртцысуаз.
Уаха дмыцәа

– уцәа, нан, – ҳәа
сыблақәа згәыӡуаз,
Нас уи лауми
атцарамҩа
сықәызтцаз сара.
Шаанӡа дгылан,
са сыргыла,
снаскьазгалоз хара.
Исгәалашәоит
амш аныцәгьаз,
инеихәлаҳан ақәа ауа,
Ацәа итытцны,
аршәаа иасуа,
Қәмарча анлеиуаз ихәашьуа,
Тынч дызтәозма
аҩны лхала,
дазыпшын схынҳәра!
Уи дыспылон
ҳашкол апхьа,
ақәа лхьыӡсо, илхьытцәтцәа…
Исгәалашәоит исалҳәалоз
сазырхәыцуа шьыжьымтан:
– Атцара утцароуп,
ууаҩхароуп,
сумырпхашьан, нан! –
Сара сзыҳәан
илеиҕьасшьоз ҳәа
дыкәмызт адунеи.
Уи зҳәатәузеи
усгьы идыруп,
ирыбжьоу ани-цеи!
– О, изшәахьада
апстазаарақ,
ааӡара ду ахә?
Ма иҟоума

изларшәо ҳәа,
изыԥсоу уи ахә?
Абас иансхызга
акыр шықәса,
ашьҭахь мышкы зны,
Сан даатәалеит
ҽенак шьыбжьышьҭахь,
ҳашҭа агәашә аартны.
Зегь неибарԥын
аԥсшәа ларҳәеит,
дгәыдыркылеит илызгәыкы.
Уи лааира
изеигәыргьоз ҳәа
са исыздыруамызт акы.
Нас саалкын сылгәыдыҳәҳәала
Илҳәеит: – Сыҷкәын, нан! –
Лылабжышқәагьы
лҵамԥа иаҷеибахә
иахьлеиуаз збауан.
Са смараҳәны
наӄ сналԥырӄьеит,
илҳәаз ԥьашьауа.
Сышгачамкыз
сҵҵеи ианылба,
ҷаалҭит схы шьышьуа:
– Унеи, Мышьхәа,
уан уи лауми,
узыхшаз уара.
Са усааҵеит ҳәа
уи илцәызгом
ан лгәыбылра.
Исҳәо сҷамшәо азныказ
исцәымҷхеит цәгьаҵа.
Нас саахьаҳәны сналыхәаԥшит,
лыблақәа гәыкҵа,

Сеиԥхьышьшьааua
ишсыхәаԥшуаз
анызба сеицрашәеит.
Сыгәгьы ашьшьыҳәа
акы нҵалан
саҳәынҷеит, сатәнатәзеит.
Срыбжьагылоуп
ҩыцьа аҳәса
исзааигәазоу сара,
Ихьанҵаза
акы насыжәлан,
саҷын абылра.
Иҟалазҳәа сзымдырзо
илашьцазаап
сыблахатц.
Ишсхагьежьуаз
аҩыцьагь уаҟа
Избеит, нас, саналтц.
Снарыхәаԥшит.
Сыбла схаччеит.
Аҩыцьагь сгәыдсыҳәҳәалт сара,
Иалухрызеишь
абри еиҳауп ҳәа
ани азҙеи ргәыбылра?

2. Салам шәҟәызаӡәык

Сҩызцәа са сцьаршьон:
– Ианбанза, мшәан, ас?
Астцәкьа убахьоума,
иузыруоу цас?
Есымша жәабала
иузаауеит ашәкәқәа,
Шаҟагьы ирацәоузеи
бзиа узбо агәқәа! –

Ус рҳәартәы иҟан
аиашаз, иҙатәым,
Суа, уи иуа,
сҭынхацәа ҳәа иаҙәым,
Арра санырга
иаамтцыкәан мызк уа,
Исоуа иаламгеи
убарҭ зегь рышәҟәқәа,
Саргьы сышзахәоз
исмыѳуази рҭак.
Аҭак ҳәа нас уаҟа
иаузѳыхуаз ажәак.
Ишнеиуаз, иуалуп ҳәа
иаазышьҭуаз шьоукы,
Дѳызоуп, дықәлоуп ҳәа
изҳәоз ҽеа шьоукы,
Аамҭа цацыԥхьаҙа
итцыкәкәо
Рхыԥхьаҙара
иагхон есымша.
Ашьҭахь, аҙә лыда
иаҟәымтци зегьы.
Иаапсазар акәхап,
сахашҭит рыгәгьы.
Соуԥшәылтцәкьа сзыгәдууаз,
бзиа избоз аҭыпҳа,
Алаҕырҙ казҭәаз –
арра сцеит ҳәа анлаҳа,
Шәҟәыла лгәы иахьуаз
ахьысҳәаз ажәак,
Ѳымз уи лахьынтә
исмоуит аҭак.
Абас санырхашҭыз
сѳызцәа, сгәыцхәцәа,
Исоуан цыхәаԥтцәарада

аҙәызатҷәык лҟынтә уа.
Дсызгәааит ҳәа нас уаҟа,
ицәысҟьеит ҳәа лгәы,
Уи сзызыѡуаз даҟәымтцит,
исоуан лышәҟәы.
Уи даҽеа шәҟәык еиԥшмызт,
са сгәы ҟанатцауан.
Избанзар, уа иатцаѡын:
«иукәхшоу уан!»

3.Ѡ-салам шәҟәык

Искуп ѡ-салам шәҟәык
иахьа исоуз сара.
Урҭ сзызѡыз иреиґьасшьо
дықәым адунеи.

Урҭ аѡшәҟәык
сдыргәырґьеит цәгьаҙа,
Са исаҟароу насыԥла
дыҟам сымҳәеи!

Актәи ашәҟәы
соуԥшәыл илтәын,
Уи лыбзиабара саҳәынҷан
самоуп сеиқәпах.

Актәи ашәҟәы
сарма нап иакын,
Сқьышәқәагьы қәац-қәацо
лыхьҙгьы рҳәахт.

Лнапѡымҭа атаххар
ирылазааит зқьы,

Лхаҽсахьа анызбалоит,
ирылысхуеит хазы.

Избан ҳәа шәҵаауазар,
илыстеит уи сгәы.
Нас са сгәы схашҵны
сҟалома бзанцы?
Аѡбатәи ашәҟәы
сарҧа нап иакын,
О, сан, ахцәышла
илнапѡымҵамзи уи.

Аѡбатәи ашәҟәы
мыцхәы игәыкын,
Еиҳау ан лгәыкыра
иҟоума аҽакы?

Аѡшәҟәык аиашаз
иҽыркаауеит сгәы,
Исыздырам еиҧьашьан
иалысхраҳәа акы.

Сгылан сеимаркуа
са хәыцрала сҭәны,
Ихсыртлап ҳәа аԥхьа
исзалымхуа руакы.

Нас, соуԥшәыл лышәҟәы
саахеит сгәахьы.
Исгәыдырҧәҧәалан аԥхьа
саԥхьарцы уи.

Исгәалашәоит иласҳәаз
данынсыжьуаз нахьхьи:
– Ба ибыцуп наʒаʒа
сыбзиабареи сгәи… –

Аха апырқьҳәа амцапшь
ѡасыхҟьеит аминутк.
Абасгьы азтаара
уаҟа иаасызцәыртцт:

– Угәы лутарц лоуҳәеит,
убзиабара уанықә,
Аха угәы узтаз духаштма,
уан улызхәыц.

Сгылан са уаҟа
ахәыцра сагәыла,
Сгылан садырсызшәа
схала адәаҽы.

Пшак исыхнацазшәа
схәыцрақәа еишьтагыла
Ианынасхытц, сапхьа иаацәыртцт
сан лхы-лҽы.

Соупшәыл бымгәааит
аиаша сҳәауеит,
Исгәыдырғәғәала ишыскыз
исзыбѡыз ашәҟәы,
Апхьа ихсыртлеит
сан лысалам шәҟәы.

4. Сумырпҳашьан, сыҷкәын, нан!

Исгәалашәоит, амра анҙаалоз
Адәыгба станциаҽ хәылбыҕеха,
Аррахь дцоит ҳәа санынаскьаргоз
Сашьцәа, саҳәшьцәа, стынхацәа.

Аиаша сҳәароуп шәара шәҽапхьа
(Изҙо дубап ҕаҙә зыгра).

Исцәуадаҩын сара аԥхьа
Аамҭалагьы иныжьны ацара.

Исҳәо сҷамшәо сышԥаргачамкыз
Атцыхәтәаны илҳәаз сан,
Схы лнапы алшьуа, санылгәҙыз:
– Сумырԥхашьан, сыҷкәын, нан!

Х-ажәак ракәҙоуп, иаурацәахыз,
Уаҳа лымҳәеит аҷеакы.
Х-ажәак ракәҙоуп кыр сзырхәыцыз,
Уижьҭеи срымоуп сытҟәаны.

Ауал ду сыдуп, ажәакала,
Иҟатцатәуп нас аҭак.
Уи аҭак сзыҟатцом мышкала,
Иазҳәом иаыстцо ара цәаҳәак.

Иахьа сабаҟоу, са сыԥшқоума,
Сарԥысра аамҭа стоуп.
Схәычым-сҳасым, нас ижәбома,
Схала схәыцырцгьы сыхәтоуп.

Ус егьа иҟаз, са иансоуа,
Иаҳҳәап, ихьанҭоу акы ҙбатәыс,
Дҩызаз, дыҟәлаз, аҭаххар дсуаз,
Сыԥсаҭыҩрагьы илызкыз,

Са сан лажәаҟәа аасҷагылоит:
– Сумырԥхашьан, сыҷкәын, нан! –
Урҭ сдыриашоит, саԥхьа игылоит,
Исдырбауеит амҩа, абан!

Сызлацаша каххаа ишьҭыхуп,
Уи сахҟьашам сдунеихаан.

Абас сыхьчо х-ажәак сыцуп,
Астанциаҿ исалҳәаз зын са сан.

5. Ан лчымазара

Арраҿы сшоурышьҭыз,
сышнеиуа лассы,
Адырра сан илыҫарц,
инсыжьыз Аԥсны.
Сныԥналеит астанциа
сасырц ателефон.

Сгәырґьара ҳәаа амамызт,
сгәы ҭыԥрааны ицон.
Абар, уажә сахьлацәажәо,
абар уи лыбжьы,
Аха иқыцьқыцьуеит…
избан, иззы?.. –
Стцаит са еснагь еиԥш:
– Бышԥаҟоу, сан?
Соурышьҭит, снеиуеит,
аҳаҳаи бымшәан!
– Сыҟоуп, нан, сыбзиахәха,
ушԥаҟоу уара? –
Исылҭеит уи ҭакны,
лыбжьы ҭыс-ҭысуа.
Дук уа ҳаидымхалт,
иқәыстцеит ателефон,
Избанзар, Аԥсныҟа
адәыґба сыцәцон.
Ахымш рзы ианынҭашәоз
амра хәылбыҷеха,
Адәыґба саатҭытцит
Аҟәа сара.
Сгәыдкыло-схыдкыло,

аҩызцәа, агәыцхәцәа,
Агәырҟьҳәа испылеит
ичча-ччо, игәыргьатцәа.
Аха дрыламызт уаҟа
зегь реиҳа сыззыпшыз,
Сан быспыларуп ҳәа
телефонла сызҿыз.
Уи лызтцаахагьы сымҭакәа,
сыргәылак аҩны
Ҳахьааиз, избеит уа
дшышьҭаз дычмазаҩны.
Ҩышықәсоуп арра
сцеижьҭеи сара.
Арахь шықәсык цуеит
дычмазаҩижьҭеи лара.
Ма шәҟәыла, телефонла
знымзар уи зны
Исылымҭеит адырра,
дшышьҭаз дычмазаҩны.
Уажәыгь, абар ҿаалҭит
данҩықәтәа дҩеихан:
– Ак сыхьуа цьшьаны,
умшәааит, сыцкәын, нан!

* * *

Изызымкит, изызымкит,
Ацәа итытцит атцх.
Амацәысгьы атра иазымкит,
Адыд тҟәацит – атцықь!

Иҟалазеи, иҟалазеи?
Агеи ашьхеи еигәыҩит.
Иҟалазеи, иҟалазеи?

Аԥсабара иахыѽит.
Аԥхын дуӡӡеи аӡын дуӡӡеи
Еилытԥуеит уаха.
Убри азы акәзаап рыбжьы рдуӡӡан
Изеилоу иоумаха.

Иԥьашьатәӡам рышьтыбжь цәгьазар,
Наҟ-ааҟ еибархоит.
Хатԥеи-пҳәыстԥәҟьеи еилытԥуазар,
Рыҳашгәаш цәгьахоит.

Иӡыӡымкит, иӡыӡымкит,
Ацәа итытцит атцх.
Амацәысгьы атра иазымкит.
Адыд тҟәацит – атцыкь!

* * *

Аккаҳәа ианааиларԥса
арбаґьқәа ахәахьы,
Ашырҳәа сѽатԥҟьан
сындәылтцит адәахьы.
Амрагылара цәытԥлашо,
абар еимыггон.
Атцых лашә цәышхо,
аԥсы еизнагон.
Ажәѽан ԥьоуҳартцас
етцәала иқәтцаз,
Избоит уажә иаалырҟьан
аԥштәы шахыггаз.
Адунеи зегь зыѽза
ашьшьыхәа иԥшын.
Избанзар, амш ҽыц
уажә аира иаҽын.

* * *

Сылахь еиқәуп, сгәы алаҟам,
Сгәы мыжда хьанҭахеит тсатцас.
Нас ишпазури, саналаҟам
Сзыччом, сызгәыргьом сара цас.

– Уара рыцха, узыкәшәазеи? –
Изырҳәарызеи сԥызцәа, избан.
– Угәы ҟадыць ахы анбакәшәеи? –
Ас дзыспылари ахәычқәа ран.

Сылахь еиқәуп, сгәы алаҟам,
Сгәы мыжда хьанҭахеит тсатцас.
Нас ишпазури, саналаҟам
Сзыччом, сызгәыргьом сара цас.

1961

* * *

Амшын еиԥш итбаазааит уара угәы,
Мшыншәа игәаҭеиааит, ицәкәырпааит.
Аха, амшын еиԥш днаҽасны аҽыкә,
Ишьҭахьҟа дхьатцлоит – рымҳәааит.

ИААРКЬАҨУ АГӘААНАГАРАҚӘА

* * *

Мчыбжьык ала ишьҭытцит
иҧьазҧьазуа ахан,
Мчыбжьык ала иԥнаҳаит
амал ду, аха ишпа!
Егьи амчыбжьаз, уи агәарԥ
иказказуа ицқьан.

Аҙы иаанагаз –
иагазаап аԥша.

* * *

Уисит, уиҽасит, игәы уҭасит,
Ицәа ихухит иккаҙа.
Бԥьарда уиеихсит, амца ицрасит,
Дбылуаз ԥьыршьон уи зынҙа…

Ибылрызеи, ибылрызеи
Ибылуа ҳәа гәыанҭаҙам,
Ухысит ҳәа иушьрызеи,
Узеихсуа аԥсы анҭаҙам.

* * *

Гәыда абзиабара ҟалома –
Узыччом, узгәыргьом, узшәаҳәом.
Гәыда аԥстазарагь ҟалома –
Иузышьҭыхуам аҽага, узрашәом.

Нас аблагә атцкьыс ихьчатәыми,
Аблагә атцкьыс еиҳагьы.
Агәы зыхьчогьы даҽа гәыми,
Даҽа гәуп изхәуагьы.

* * *

Абз хәырбгьыцшәа
Ахәра аргьоит.
Абз хәшәуп ҳәа
Ажәлар ирҳәоит.
Аха абз уаҕоуп –
Ухаԥыцқәа ианрыбжьакым.
Абз шҳамуп –
Аҕәра анаҽакым.

* * *

Арҩаш, абахәқәа
иргәылҟьа ицауа,
Арҩаш игәрымуа,
мышәҵас ибыбуа.
Схухижьҭеи акраатҵуеит,
бзиа узбахьеит,
Зпан цәгьоу апҳәызбагь
аҳәы дигәапҳахьеит.

* * *

Ухалеит, ухалеит, ухала…
Уҩызцәа аанужьит ҵаҟа.
Хыхь ухала, уанаххала,
Хлантцы уҭалеит уаҷҟьа.

Аҩызцәа – аҩыза изы имҵәыжәҩоуп,
Уапсазар, ушьҭкәыцәаа ургоит.
Мҵәыжәҩада, ажәҩан ҵаулоуп,
Уаналҟьа упыххааса уцоит.

* * *

Имацәысны идыдит, атцықьхәа ихысит,
Адгьыл рҙыҙан, ашьхара инахысит.
Аха, абар, икаххаа амш еилгеит,
Пҵацк хыршәлам, ажәҩан цқьахеит.

Апсҭазараҷ абас иаацәырҟьалоит цьоукы,
Рышьтыбжь дыргоит урҵ ҳамҭакы.
Ианиаҟьалак имацәысны, иаазгаз ацәқәырпа,
Рышьҭак ҳәа аанмыжьҙакәа ицоит инкаба.

* * *

Ишнатҟьаз еипш, аҽыҩқәа рапхьа днагылт,
– Дызтәыда ари арпыс?! – рыбжьқәа надыргеит.

Аха изхәарҭои, амҩан иҿы цыцʒа иаангылт,
Атцыхәтәан иҩеиз рҽы ихабар рымбаʒеит.

* * *

Амца қьоуқьад ануцрала,
Уоуԥшәыл лаԥхьа уҿырба.
Уҿырԥа-ҿырԥо лышҭа уҭалан,
Зегьы ушреиԥшым ла илырба.

Мап ҳәа уалҳәар угәы каумыжьын,
Уи лҽы апсҭазара аунтцәах…
Узҭахым лҽы угәы нумыжьын,
Лгәарԥ уанҭытцуа ухы уҩах.

* * *

Иагьа икьууа, игәыбзыҕыргь,
Ацгәы – шыцгәу иаанхоит.
Умариа анаба иумпытцасны
Уҽатца уҽытцпаа иагоит.

* * *

Уи ауаҩ дзаҭцәуп, рҳәоит,
Дызмам аҭынха.
Уи ауаҩ дыԥсуп рҳәоит,
Ҩызада данынха.

* * *

Ашьхара уалтцит,
ашьха уаԥоуп.
Ашьхауаа рҟазшьа –
уара иуҟазшьоуп.
Утрысуеит, угәаҭеиуеит,
цьарак утәаʒом,
Ашьабыстатцәҟьа

шьамхыла иухьҙом.
Нас исзеилкааум хыҟәкыла
акаршәра узазцо,
Амшын узазнеиуа,
иҧынчҙа иахьгазго!

* * *

Арԥыс, уихымыччан алыгажә,
дахьыҟам уа уеиԥш деилыхха,
Аԥҳәызба, былхымыччан аҧакәажә,
иԥьыҟәхеит ҳәа лыбҕа иахьа.

Ауаҩы дыдражәуеит ашыҟәсҟәа,
ирыԥсахуеит уи ихаҷера.
Уаламцәажәан ауаҩ иҟәра,
иузымдыруазар иҷара.

* * *

Иагьа идузаргь аҙә ишәшьыра
Уҷеытцаумкын, узынхом.
Амра аныҟам уи ашәшьырагь
Иахьца-иахьаа убаҙом.

* * *

Ҷымҧкәа ууатәар митә ҟалома,
ууаҩуп ҳәа урымшьои.
Абзамыҟә акгьы анимҳәо,
аҟәыш ҳәа дрымԥхьаҙои.

* * *

Аԥсабара са сзаԥгылом,
Аха шанашәа избоит –
Аҳа хьыдхәаны иахьгылоу,
Арҧ шҷоу, акәампа ҷшәоит.

* * *

Сшысабиҙаз амышәкәан сылхны,
Сбааҙеит акәтаҕьцәа сагәылхны.
Сыблацәа анхыст, избаз ба боуп,
Сан ҳәа збасҳәогь убри азоуп.

Бҕаԥхьа исыгу шырацәоугьы сара,
Бнапы ыргьежьуа бысԥылоит бара.
…Анрас иҟоу ааҙароуп,
Сан ҳәа збасҳәогь убри азоуп.

АԤШҚА ИТҬӘЫУАБЖЬ

Зегьы рзыҳәа узыҟәгәыҕша,
ибзиараз, ицәгьараз,
Гәылак дсымоуп, гәыла ҳалалк,
ихьҙуп уи Тарас.

Дануԥыло, аԥсшәа иҳәаанҙа
иқьышәқәа рхала иччоит.
Адунеи зегь иара иблаҷ
иуаркалеиуа еилыцьцьоит.

Ари сымам, исыгуп ҳәа,
иҳәоны смаҳаҙац.
Азә иҷаԥхьа ихы дахашшуа
уафы димбаҙац…

Уажә даазқәылаз иҷеиԥсахит,
илахь шеиқәуу збоит.
Ҳахьеибабоугьы иҷеыфеитцыхны,
аԥсшәа аарла иҳәоит.

– Анацьалбеит аԥстазараҷ
изухьаз цәгьарас! –

Абас шаҟантә дыгәжәажәауа
иҳәахьеи Тарас.

…Акраатцуеит, иԥазатцә
дизааигеит аԥҳәыс.
Инхара-нтцыра, иԥсҭазара
дара рами изтәыз.

Аха изхәарҭои, иахьанҙагьы
дырмоуцт урҭ ахылтц.
Дара рзыҳәа изакәыхи,
ицоит аѡны индәылтц.

Шьыжьы инаркны хәлааанҙа
ашҭа дҭоуп Тарас.
Иѡны иѡназ итакәажәтцәҟьа,
уажә дышьҭихит ҕас.

Аиха икыр импытцыѡруеит,
иахьакәым иҟьоит.
Ила дугьы иѡны иԥыло,
аҷын иаиргалоит.

…Аҭаацәа анеизо хәылбыҩхала
игәырҕьо иубаҙом.
Анкьа еиԥш днарылатәан
Тарас ажәабжьк иҳәом.

Еицәгәышуашәа инеивысуеит,
ргәала рҷы ирзарҳәом.
Зегь реиҳа игәнызгогьы
аҭаца акгьы лҳәом.

Тарас иакәзар, итцәѡаншьап
шкәадахаз ибоит.

Иҕьазҕьазуа иԥны-игәара,
абар, еилыбгоит.

…Аҭаацәа зегь еибаргәырҕьо
изымччозаап рлакҭа,
Аԥшқа итҷәуабжь, еиларгьежьуа,
ианыԥнымԥуа аԥнаҭа.

* * *

Дыҟан шьнаҟмак – Ҭаҭласҭан.
Аамстцәа дрыцын, ихԥша цәгьан.
Ҽнак дитаait шәаԥьҳәаԥык,
Деихьыжәеикәыжә нхаԥык.

Уи даниба Ҭаҭласҭан,
Игәы еибакызаап, дыхшәааҙан.
Дыхьмыҙгишьазаап иара,
Изаарышьҭыз шәаԥьҳәара.

Ихы дубеи ибо днеизыԥшын
Ҿааиҭит, амцаԥшь неиҿашын:
– Уара иуеиҕьыз шәаԥьҳәаԥык,
Уа дырмоуҙеи ҽа нхаԥык?

Даахәыц-хәыцын анхаԥ уаҟа
Аҭак иитеит ашьнаҟма:
– Сара исеиҕьыз, еиҕьыз ирызцеит,
Са уа уахь саарцы рыҙбеит.

* * *

Сгәаҭеиуеит, сгәаҭеиуеит
Сахьылоу ацәарҭа.
Амцабз азнеин
Иацралоит сгәаҭа.
Ишухьуеиԥш иаақәухыр

Ухәра ахәрыбҕьыц,
Иснархьуеит са сгәатца
Итаршәу акәиц.
Саргәаҟуеит, сартәома,
Амца сыцроуп.
Исхытцны ицом,
Сызҿу – былроуп.
Аха аҧстазара
Уиада иашоуп.
Агәаҟреи абзиабареи
Еицызаарц еицшоуп.

* * *

Сытрысны салтцит ацәа сахьалаз,
Бкаҷҷо саҧхьа бгылан бара.
Ихьыҧштәылоу быхцәы-фелдышь сыбла иххалаз
Баҧхьаҟа баахан, баҿын аҧара.

Нас ашьшьыҳәа ҳандәылтцын ҳа ҳѡыцьа
Ҳнавалеит амшын аҧшаҳәа.
Быблаҟәа ҙмыжьтцас арахь итыцьцьа,
Сырҳәынҷеит, баҧхьа сҿаҳәа.

Шарҧазынҙа ҳлеи-ѡеиуа ҳаицымзи ҳхала,
Ашырҧаз амра суада ианыѡнаҷҷа,
Убасҟан ауп ианызба сшыҟаз са схала,
Сажәеинраала акәзаап, базнызбоз банычҷа.

* * *

Аапынра ааит ҳәа,
Ианга сѡыза ибжьы,
Иаасыртит ашырҳәа
Аѡнашә шьыжьы.

Иҕызы-ҕызуа, аршәаа
Иасуан афырҭын.
Ажәҩан иаҷыҵцәраа
Ақәа леиуан. Иҙнын.

Сышьҭахьҟа саахьаԥшзар,
Патреҭк иара икын.
Иаапынроуп ҳәа ҷиҵзар –
Ибзиабара пытын.

А П О Е М А Қ Ә А

СПЫЧКА ЦЫРАК

Иҩны-игәара еиҿачапа,
Инхара-интцыра еихачапа,
Анасып ду зашҭа иҭаз,
Ауаҩ-ду ҳәа изышьҭаз,
Ацәгьеи абзиеи еилзыргоз,
Ауаа хыҚәкыла изызцоз,
Иапҳанагылак дигәапхеит,
Иҧҳа ҭацас ҳәа дааигеит.

Аб дгәыргьон, ан длашон,
Дара ччааиҙа рқьышә ччон,
Дынцәахшоуми нас рпа,
Рҭаца лакәзар – ахьшьыцба,
Ихәлаҙомызт рыҩнаҭа,
Ажәохәмыш рзы урҭ еиҭа,
Иасны ируит ачара ду,
Рҭаца дхаргалт аҩн ду.

…Адырҩаҿены хәылбыҿеха,
Абхәа дныҚәлеит амзырха.
Ирахә-ишәахә еилирган,

Ахышә инахишьын игарҙган,
Абартцаҽы дааин днатәеит.
Иҭаца лахь ибжьы иргеит:
– Дад, илашьцеит аѡнаҭа,
Алампақәа аркы уажәшьҭа!

Жәаѡа уада змаз ѡнын.
Жәаѡа лампа ара иарктәын.
Алашьцараҽ днапыршьышьуа,
Аспычка цырақәа неихьшьуа,
Алампақәа лыпшаауан,
Акакалагь иалыркуан.
Жәаѡа уада абас дрыѡныст,
Жәаѡа спычка лара еихьлырст.

Лабхәа иакәзар, дыхшәааны,
Дтәан абартцаҽ ихы кны.
Дипхьеит ичкәын шьыжьымтан,
Иапхьа дааган днаиртәан,
Дназырхәыцны иҳәеит абас:
– Дҽееим, сычкәын, уара упҳәыс…
Уажәоуп иани аҭаацәара,
Макьана еибамбац рызхара,
Ҽынла еиццәыртцны ҟамлазацт,
Уахынламзар лыбжьы имаҳацт.

Аха ишпеиури, рус зборуп,
Иареи лареи рразҟы цтцәоуп.
Аб иҳәазар – закәанын.
Инаигзароуп апа дкәарын.
Ари шьхатәыла иатцасуп,
Аб – дынцәоуп, ан – далмасуп.
Еиҭа еизахит итынхацәа.
Дыргагәышьеит уи лҭаацәа.

* * *

Аб ддәықәлеит ныҟәара,
Ааигәамкәа, такә хара.
Ихаиршҭырцгьы ихы-игәы
Зны дылбааит арха-агәы,
Ашьха дхалеит, ага длеит,
Кәыдры давал кыр длеи-ѡеит.
Ҽнак, амра шьыбжьы анхыҵ,
Уаѡ дырк ишҟа дымѡахыҵт.

Иара изыҳәа астол дырхиеит.
Апшәма ипҳа дигәапхеит.
Дук мыртцыкәа ачара уны,
Дхаргалт дҭацан иара иѡны.
Иныҳәа-ныҵхьа апатхь ржәит,
Ашьҭахь ажәлар усгьы еимпит.

Ажәохәмшы рзы ара еиҭа,
Агәыргьа ахыѡит аѡнаҭа.
Илыдкыло насып ду,
Дѡаргахт аҭаца аѡн ду.
Уажәшьҭарнахыс даҵшәыман,
Аѡны ахьмызг лара илыман.
Илҭахызар – ашә аартын,
Ианылгәампхагь уи аркын.

Идууп шьхатәыла апҳәыс лзин,
Апхьагь дҵыршәоит убри азын.
Абартцахь дхалан хәылбыҽеха,
Иҭаца лышҟа ихы нарха,
Абхәа еиҭах ибжьы иргеит:
– Дад, илашьцеит аѡнаҭа,
Алампақәа аркы уажәшьҭа!

Алашьцараҷ днапыршьышьуа,
Асҵычка цырақәа неихьшьуа,

Алампақәа лыԥшаауан,
Акакалагь иалыркуан.
Жәаҩа уада абас дрыҩныст,
Жәаҩа сԥычка лара еихьлырст.
Лабхәа иакәзар, дыхшәааны
Дтәан абартцаҷ ихы кны.
Диԥхьан иԥа иеиҳәахт убыс:
– Дҷееим, сыҷкәын, уара упҳәыс…
Амал дамеигҙа илыцитцеит.
Уигь лыҩныҟа ддәықәитцеит.

Аамта бжьыст акыр…
Аб иԥхьеикын икәадыр,
Иҷеы ҭеитцеит аҳәыста,
Игәгьы ирҭынчит уи уажәшьта,
Иԥа изы шьаҷак ҟаитцом,
Пҳәысгьы уаҳа дизааигом.
Аха шьыжьык амца икит,
Апыр-пырҳәа деибакит…

Иатәаимшьоз анхаҩ ҕар,
Апсшәа зеимҳәоз ԥьа еибабар,
Ипҳа, иҷкәын пҳәысс дигеит,
Иаалырҟьан абас ҟалеит.
Зны дыгәрымит, даара дгәааит,
Аха ишԥеиурыз, нас дазааит.
Ажәлар рыбз – ахәрыбгьыц,
Иҷнарцәааит амца акәиц.

Еитаиухит уи ачара,
Еитахыҩт агәыргьа-ччара,
Итаца ҷыц дылзыгәду,
Деитахеигалт аҩн ду.
Уигьы дԥишәарц егьырт реиԥш,
Хәылбыҷехаказ уа дылԥеиԥш

Илеиҳәеит, аҩны лашарцы,
Жәаҩа лампа алыркрацы.

Аҭаца ҽыц дсарсалеин,
Жәаҩа уада рҽы лара днеин,
Жәаҩа лампа рсаркьа рхых,
Рыфҭилқәагьы хыхь иҭых,
Абарҵа игылаз астол хәхәа,
Иқәлыргылеит еицрыхәхәа.
Сҧычка цырак амца акит,
Ажәаҩа лампагь алыркит.

Абхәа дгәыргьан дҩахт ихы.
Абхәа дагәзит иҭаца лхы.

АНПСА

Зуаҩыбжара иҭалахьаз,
Аҧсҭазара иарчалахьаз,
Цәгьеи-бзиеи рҽы иматцуҩыз,
Зегь рзыҳәа згәы разыз,
Усурамзар – зымҩакы
Изма иавамлоз аҽакы,
Иҩны иҩназ иҧҳәыс диҧхеит,
Хшара гәарҭак изынхеит.

Азныказ иҽеишәеит кыргьы,
Игәаҟҵәаҟит иҭынха, идыргьы…
Шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыҽеха –
Иааит, ирбеит, ицеит, аха,
Ахшара ааҙатәуп,
Аҧсҭазараҽ ус иапуп: –
Аҧсы акәакьаҽ дыкҽаца,
Уҽахьы иҩаугоит уҽаца.

Ари аҩнаҭа зхәыцра иалаз,
Агәыла-азла еиднагалаз,
Ас дшамыхәоз идырбеит,
Пҳәыс еибакгьы дизааргеит.
Апхьа дкәаруан, дпырпыруан,
Аҩны, ашҭа лашауан!
«Ҳан!» ҳәа ларҳәон ахәычқәа,
Илашагәышьеит рлакҭакәа.

Амшқәа ықәҳа ицон еишьҭала,
Акыр шыкәса ара иаыбжьала,
Аҩны иаыҩнала лыграҭшаа,
Лҽылыпсахит ахәаша.
Гәцәа рхылымкит ахәычқәа,
Инлыжьт аганахь «иара итәқәа».
Уи нахыс имаҭуцәан,
Рыпстазара агәҭа еиҩтцәан.

Дара рзыҳәан илашьцахеит...
Иаалырҟьан раб дҭахеит,
Иқыцьқыцьуа иршәым-ирхам,
Арахь акәзар – ранпса дхаам,
Ашҭа дшәипшьиуа дахьҭоу,
Лыбз иқәшәааит уи иҳаҧоу:
«Амышьҭацәгьа – апапсацәа,
Исырҟацап сара шәцәа...»

Рцәа иҭазыҵо уахынла ицәан,
Шаанҵа иаыткъьоз егьырҭ ыцәан.
Аус аныруаз – шарпазын,
Абаҳа, аигәышә, аҽага ркын.
Амра анцеиуаз шьыбжь агәҭа,
Урҭ ҭагылан амхырҭа.
Егьырҭ хәмаруа ашҭа итан,
Егьырҭ ран илгәыгырҭан.

Аҙын амҷы ишатцаз иатцан,
Аапын иаадырхәуан адәаҙа,
Убас шакәызгьы лҽырчы,
Анҧса икнылхлон аҟамчы.
Уи апҵатца анрықәтцәиашоз,
Рылабжышқәа рыкәаашо,
Иргәалашәон илхәоз ран:
«Ишәыпсыхәои, схәычқәа, нан!»

Ргәаргәалеи хәычҷ ыркәыркәыруа,
Ҽнак шьыбжьышьтахь аишьцәа хәмаруа,
Хәычи-дуи зегь еицны,
Рыцьма затцә ахы ианкны,
Апшаҳәахьы илбааит тцаҟа,
Игәыргьоз урт шаҟа!
Рыцьма нылартцан афаса,
Адәы иныкәлеит иҷкьаса…

Иҩуан, ипон, рыбжьы кьаасуан,
Зны еицлабуа акьаброу иасуан,
Даҽазныхгьы – атцәыргыла
Урт ахыпон еишьтагыла,
Иччон, ихәмаруан, ашәа рҳәон.
Амш акәзар – итцыкәкәон.
Амра нтагьалеит иташәарцы,
Бзиала ҳәаны ицарцы.

Ахәычқәа ытцкьеит адәы иамкуа,
Ацәа иалан – ицәаҙамкәа.
Таацәарак зегьы ззыпшу,
Рыцьма абаҟоу дара зцу?
Анҧса ирхылхышт урт рцәа,
Усгьы илцәымгуп апапсацәа…
Хыла-гәыла абна иазцеит,
Ашьтамышьтак рымбаҙеит.

Ԥшакгьы цәыртцын ашақә иасуеит.
Амыҭ рҽыхоит, амахә рҽасуеит.
Ус иаахьапшзар – ахлымӡаах,
Рашьцәа хәычқәа убар иаахә!..
Ирыцәкьалеит абна агәта,
Ирурызеи урт уажәшьта?
Амш хәлеит инеихашәа,
Рыжәԥа ҭкьеит ахәычқәа аншәа.

Кәарак ирын, ирбеит атыша,
Рапхьа ицәыртцит атымитыша.
Аԥхаа иҭалеит зны хлантцы,
Издырхуада шаќа цы?
Амца рҽыцәлеит урт аншы,
Рыбла ихкызар атцәыршы,
Иабарбагәышьои, илашьцоуп,
Атцх акәзар – алакта цәгьоуп.

Рыԥныќа хьаҳәшьа усгьы ирымам,
Ранпса лќны ҳәатәы рымам.
Ус иаҽысын акыӡгы,
Абна илтцит тцхагәазы.
Апта ианрылс амзаҽа,
Рапхьа ицәыртцит агаҽа.
Алашара аныршапха,
Уахь идәыцәлеит рхы рха…

Аамта еитасит. Ашыцәсқәа бжьалеит.
Апта еилахәашь жәԥан ихалеит.
Игәыр-гәырт ладеи ԥадеи,
Еилаԥынтит адунеи.
Ҭынч дызтәомызт ахата,
Атцәтцәаҳәа итәон аихаза.
Аҳәагәыжьқәа рхьеԥбжьы гон,
Аҳәагәыжьқәа цыххаа иргон.

Зшьапы хырҟьаҟьа, изшәымкәа-изхамкәа,
Иацы игараз. Цьара иамкуа,
Иқәгылт рынасыԥ ааргарц,
Апсҭазара закәу рбарц.

…Атҳ лашә азы анԥса илԥыртцыз,
Аишьцәа хәычқәа абна илтцыз,
Ихәыҷы аахыс ахьҭеи-млеи
Изма иныкәлаз адуneи.

Шаҟа тәыла урҭ ахысзеи?
Шаҟа геи-шьхеи наҟ ирԥыртцзеи?
Иахьнеилакгьы ирбоз акын: –
Хәыҷи дуи зегь тцакын.
Аамҭа цон, ицон абас…
Ианырзымычҳа ашьҭахь нас,
Иқәԥоз ажәлар забцьар шьҭых,
Ирылан аишьцәа, бцьарла еиқәных.

…Имласʒошәа ублаҷ ԥшьаала,
Еиҭа цахит ашықәсқәа еишьҭала.
Иацы игараз асаби,
Дарԥысымхеи иараби!
Уаха-саха, анахь-арахь…
Ауҭә иатцаз рхы иҩахт.
Ҷкәыни ʒҕаби аус иазнеин
Ихандеиуеит, ихандеи!

Иахьа иҟоу – уатцәы иҟам,
Аҷыц иапгылаз – имҩа ыҟам.
Лакәны ирҳәоз, ирбоз ԥхыз,
Апсҭазара абар иахьцәыртц.
Абар иахьцәыртц ҳаҷкәынцәа,
Иҳақьымцәоуп – арԥарцәа.
Арахь ииажьҭеи омак тʒом.
Иахьатәиуҳәа акгьы рҳәом.

Аус мыцхә зҽадызцало,
Гәыкԥсыкала зыԥсы алоу,
Уиоуп ирымоу урҭ разҟыс,
Ирзырҳәалоит шьоукгьы убыс,
Аус зымуц, аџьа зымбац,
Агьама иамоу рымбаӡац.
…Аишьцәа апхӡаша иаршлахьан,
Руаѳыбжара иҭалахьан.

Рмал ду ыҟам, аҭаацәа ирылам,
Ак ҳагуп ҳәа гәалсс ирымам.
Еиқәдырхарцаз ауаѳ иԥсы,
Шьапыла акәзаргьы, Аԥсны
Иахыстәызар, мап рҳәом.
Рхы иахашшуа уаѳы ибом.
Зегь раԥхьаӡагь аҳақьым,
Ауаѳра илазароуп, џьым.

Акыр збахьоу иоуп – акыр здыруа.
Иаԥсахаз иоуп чара ззыруа.
Амла уакуа узынхом,
Анхара-нҵыра узаԥҵом.
Бымбыл цәарҭа илаиоу,
Иѳны аатцра ицәытцаиоу,
Ахьҭа дшакуа издырӡом,
Идырӡаргьы – ҿиҭӡом.

– Лыԥсы шәахьӡом, шәмаар шәласны! –
Ҟада ақытантә уахык зны,
Ақалақь ахь аҭел иаст.
Аҳақьым ду ицәа дҭаст,
Инапқәа еимихит иҽехыршәаа,
Сабалыхәои иҳәарашәа.
Ҳара ҳцоит ҳәа аишьцәа гылт,
Иаарласӡангьы амѳа ианылт.

Џанԥ амҭоуп иахьышьҭоу Ҟада,
Уа имнеикәа шьха ицахьада?
Мԥак аҽалоит акаҙгы,
Ухазгалоу ахәахьы.
Амра шыԥхо икажжы,
Амш еихәласуеит. Атәыршы
Убла ихкызар, егьубом,
Ара шьхоуп ҳәа баша ирҳәом.

Ҟада ианԥеиз шарԥазын.
Џшрак ҟамҭакәа дыԥҟатәын…
Акьатеилашә, ҳаҕеиҭа,
Аамҭа аҭатәым еиҭа.

…Амра ангылоз лыбла хылтит,
Дԥызҟаз аишьцәагь аацәыртцит.
Дахьеиқәдырхаз игәыргьатцәа,
Лаԥхьа игылан лԥаԥсацәа.

Лхы длахеит дыԥхашьан.
Лаҕырҙыла лыхчы бааҙан.

А И Ԥ Ы З А Р А

Ахра ртәыԥа еимҽаԥа ихәытцтцәраа,
Аԥстҳәа быбшқәа еиԥырсса,
Амза неиуан жәԥангә иагәылтцәраа,
Ашәахәа ацаҟь иаҽаԥса.

Иҕьазҕьазуан уи здыԥхалоз,
Ерцахә ҷаԥшьон, ҭынч игыл.
Ар иқьыԥаха ацәа ианалоу
Урҭ зыхьчо еиԥш аҟарул.

Уи ахыцәқәа зынʒа иʒышын,
Хҭырпа шкәакәа еилышьны иахаршә!
Наҟ аҽҟьарахь аиѡхаа ахышьын,
Бымбыл шьаршьаф уаҟа иҭаршә.

Аҭынчра зхатәаз аԥсабара,
Алымҳа кыдтцаны иʒырѡуан.
Пша ласыкгьы иаҽыс аҽҟьара,
Ус ашьшьыҳәа иасуан.

Уахьынаԥшуаз акатцәара,
Ашьац ахьѡеиуаз еихашьшьы,
Иубон иахьыҟаз аԥсаса ртәарҭа,
Насгьы иагәылпҳоз уа ацәашьы.

Ақьала аѡнутҟа икаршәны акәахьча,
Ацәа ықәлазшәа ихы-иҽы,
Дтәан дхәыцуа ахьча Манча,
Ихала ашьха агәаҽы.

Ихәыцра агәылан уи итәыла,
Иқыҭа, иҳабла, иѡнра,
Иуа, иҭынха убас игәыла,
Насгьы ишԥеиҭаху лбара,

Зыбла еиқәарақәа мцаԥшь зху,
Иԥсы изалымхуа игәлымтцәах.
Иԥҳәыс-ҿа лсахьа, игәыку,
Аԥхыʒ еиԥш даман уи дҭаҳәах.

Абзиабара ианышьҭнахуа ахәыцра
Ушԥаҳәынҷауеи хәычцас.
Иуаѡсхьоу, иуԥыло, насгьы инутцуа,
Ажәѡан уаланатцоит ԥтатцас.

…Атҳ цауан усгьы иԛәҳа,
Иагнажьышам аныҟәашәа.
Аҧсаса ахьтәазгьы ацәа рыԛәҳа,
Итҵкаа иркызшәа рыхәламшәа,

Урҭ ирхылҟьон ахырхырҳәа
Рыхәда иҭыѡуаз абыжьқәа,
Зынгьы инеицәхаслон аҧыжә-чыжәҳәа
Еихәмаруашәа ахәычқәа.

Изкыз амза амца еишьылҙа,
Иахыблааua иаҷын аҧсра.
Ақьала аѡнутҟа иѡналт иҭынчҙа,
Ацәа аҧшәымара ауа.

– Аҧшәма, аҧшәма, сас дуҭоуп, – ҳәа
Игеит убасҟан адәны абжьы.
Уи инақәырццакны, ахухуҳәа
Ишуаз ала игеит атҵәаабжьы.

– Бзиала уаабеит, усасызар! –
Манча дѡатҟьеит ашырҳәа.
Ақьала аҧхьахь уи днаҧшызар,
Амцаҧшь ҩеихҟьеит аҧырқьҳәа.

Иоупа хәылд иҷылаҳә, уаҟа
Дгылан игәыла Ҭемыр.
Ацәымҧра иҷықәыз мҙаҙакәа
Дизыҧшуан Манча, дыззааиз дыр.

Ҭемыр дшәарыцо абахә дшаваз,
Ианылашьца инеихәлаҳ,
Дымѡахытцит ауп дышиашаз
Амца аниба уи арахь.

Игылоуп гәыла еиҕоу ҩыцьа,
Иадырсызшәа наҟ-ааҟ урҭ.
Аҙәк – драҳаҭҙан, егьи – ақәыцьма
Деиԥшха иаалтцыз абна, ажәырҭ…

Аҕырҿ рытцгеит ихаԥыцқәа,
Датцан дгылазшәа жәа-ԥутк.
Ашьшьыҳәа еихышәшәоит асекундқәа,
Шаҟа идуузеи аминуҭ!

Амца иҿықәлан ихахәда какәчаа,
Ҭемыр дышнатҟьара дыхиоуп.
Иҿеатцамырхакәа ҿааиҭит Манча:
– Сасы изы сара сқьала хиоуп!

Ууаи арахь, – асаҟәа дҩахан,
Аԥсшәа иеиҳәеит, инапы нкыл.
Ҭемыргьы ԥшьаала ихы длахан
Аҭак ҟаитцеит, иҿынкыл.

Амца еиқәитцеит даақәгьежь Манча,
Нас иахьыҟаз аҭамҳа еихажь,
Ажьтцаа ықәихын, итцаршә акәахьча
Иҙуа днатәеит, ақыдқәа еиҿажь.

Ахьшьцәа рзакәан уаҳа иауама,
Асас иааиз какал ирктәуп.
Мап иҳәаргьы Манча иуама,
Псуа ҭасла игәы ҭбаа ҭәуп.

Иԥьымшь ҭархәал аганаҿ дҭынчҙа,
Зны уи дцәышхо, зны дҟаԥшьхо,
Дтәан уаҟа Ҭемыргьы дҳәынҷа,
Ахәыцра ижәлан деимырххо.

* * *

Ҭемыр, Манча игәыла,
Урыла еиҟаран урҭ зынӡа.
Уахьихәаԥшуагьы уи шықәсыла
Ҩажәихәба иуҭоит, дкалаӡа.

Ҭемыри Манчеи ихәычы аахыс
Еицын, еиҩызцәан, еиқәлацәан .
Бзиа еибабо аишьцәа раҵкьыс
Еизааигәан, иагьеиуацәан.

Аизара ахьрымаз, ҽенак, ақыҭаҿ
Ҭемыр дибеит уа ҭыԥхак,
Уинахысгьы аԥсабараҿ
Ҭынчла имоуит уи цәамҭхаак.

Ажәа лнитцеит аминуҭказ,
Игәы инапы адҵа агәра лиргон.
Ла идылтцо хәычык, дуказ…
Ҷьа даанымҿас инаигӡон.

Аха имоуит дыззыԥшыз агәыгра
Игәы зырҟәандашаз аҭак.
Иабабжьаӡи игәадура!
Дҟалеит изымхәо нас ажәак.

Дукгьы мҵыкәа иун ачара,
Манча ԥхәысс уи дигеит.
Ихәычы аахыс абзиеибабара,
Урҭ ирымаз наргӡеит.

Уинахысгьы гәырґьа-ччаран,
Рҭаацәара гәыла ирԥхан.
Ҭемыр дахьаанхаз имацара,
Игәы есааира иԥжәауан.

Ицон ашықәсқәа инеишьҭала,
Манча иҩнаҵа еизҳауан.
Ҭемыр иакәзар, амца ицрала
Ус иахьибоз дбылуан.

Иасааира ихон ацәгьара ашҟа,
Ашьаҙа иҿыцәлан длашәны,
Абзиабара ахәымгара ашҟа
Иаииас, ддәыцәлаҙеит даапкны.

Ацәгьа – лашәуп, абла ахамлар,
Бзиа арҿиашам уи бзанҵы,
Ақәыцьма зқәыцьмоу аҳабла ибжьалар,
Иагоит азоуп иабо хланҵы.

Атцх неихьан даара акырҙа,
Уажәшьҭа ашара ааигәахеит.
Убри аамҭазы ақьала рҙыҙа,
Арахә рыҟаабжь цәгьахаҙеит.

Қәыцьма млашьу, мшәу здырхуада,
Иҩарылалан иннарҵәаҙеит.
Иааиҳаз арырҳаит, инызкылауада,
Ахьчалагьы еихых ицеит.

Манчеи Ҭемыри ицәаҙамшәа,
Ашыр-сырҳәа ианҩытҵьа ақьала,
Еибарҟаауа ирҳаз апсаса
Инеиуан ахра иаҿалан.

Ажәҩан агәы ԥжәазшәа,
Ахыр-хырҳәа илеиуан ақәа.
Зны имацәысуан, нас итҟьазшәа,
Еишьҭала игон адыдбжьқәа.

Ирҳаз аԥсаса арахь иԥхьарцарц,
Ҭемыри Манчеи еишьҭалт.
Иаша рымѳа ԥыртцәарц
Ацаҟь ҳаѳа инаҷалт.

Ахаҳә-мҷыхә хыхьтәи ираѳҟьо
Ишиашоу ицоит хлантцы.
Ҭаҟа иахьлеиуа арѳаш ҷҟьа-ҷҟьо,
Имтцанарсуеит иццакы.

Ҭемыр игәы иауа-иамуа,
Амцабз иҷықәлан деибакы,
Нуца лсахьа атцх лашьца иалууаа
Иаапгылеит ихы-иҷы.

Манча изыҳәан иара дызустда,
Манча ила иара дшьаҳауп.
Ус анакәха дыззыԥшыда,
Атцх усгьы иҷаҳауп.

Аҙәгьы издыруам дшаааиз, дызбада?
Иаарыкәыршан цаҟьароуп.
Дыҳәҳәеит, дҟааит ҳәа изаҳада?
Ашьха алымҳақәа зегьы цьгәоуп.

Нас изҷиҭит иаԥхьа инеиуаз:
– Уа уаангылишь, Манча ахатца,
Сгәы ҭжәаны ус узнеиуаз
Шпаԥьушьаҙеи, афырхатца!

Ацаҟьа агәта иаҷагылаз
Манча ишьҭахьҟа даахьаҳәт.
Атцх лашьца иҷагылаз
Қәыцьма блоушәа акы налибаахт.

Ҭемыр даашахан ишәақь аԥынтца:
– Уансызныҟәа уара абас,
Уагарц уҟан сара схымца,
Уагьҭахароуп нас латцас.

Нуца лзыҳәан умыгәжәажәан,
Илыгсыжьшам сара акы.
Иусҭоит, иҳәа, атцыхәтәажәа,
Иумроуцәакәан, уааццакы.

Ииҳәарызеи, изеиҳәода?
Асгьы дгыломызт бзанцы,
Аха бцьарда уи дзақәԥода,
Дахьаҽагылоу акаҙгы?

Ҭемыр иччабжь аҟыр-ҟырҳәа
Иналуууаит атцх уа.
– Ухатцаз цьысшьон, ашәыргәында,
Убжьы уцәыҙзаап зынҙа…

Даалымгацкәан ииҳәоз иажәа,
Иҟалазшәа уаҟа аума,
Абахә ҽаҳа ирҙыҙа, ирцәажәа
Ирыбжьатҟәацызшәа абомба,

Ажәшан еимҟьан ицәытцлаша,
Атцыкь, атцыкь, атцыкьхәа,
Урҭ ахьгылаз рыгәҭа иазиаша
Афы бжьасит аԥырқьхәа.

Ҭемыр дырҳан ишәақь импытцҟьа,
Дыԥеит ишьтахьҟа хазы.
Дназыкәгылаз ахаҳә анитцҟьа,
Даҽҟьа дтамлеи нас хлантцы.

Дкыдҟьа-хыдҟьо, зных дыбжьасуа
Ацаҟь, аҳаҩа, абызкатах,
Дкаууа цьара даанымҽасҙакәа,
Арҩаш илеиуаз дҭахт.

Илаԥштцашәароушәа дахьгылаз
Манча уаҟа зегьы ибеит.
Минутк деимаркуан ахәыцра иԥгылаз,
Нас еихитцәан тцаҟа длеит.

Дышиашазгьы арҩаш иҽеиҭеит,
Дамихырцаз иаанагоз.
Ацәқәырԥарагьы уа инеиҽатцәеит,
Аха димтцасит аҙы иагоз.

Зхы иамыхәоз Ҭемыр иҽырцәгьа,
Ус иҽеиимҭеит иаразнакы.
Манча драқәԥон ҩыцьа рымчцәгьа,
Ҭемыри арҩаши еизакы.

Симыхәар ҳәа зынгьы игәахәит,
Аха дныжьны уи дымцеит.
Хаҳәтцарыкгьы даара дахәит,
Ишеиқәԥозгьы акыр иагеит.

Атымитыша раԥхьа ишьҭоуми,
Арҩаш шнеиуа, нас иаҽҟьоит.
Ашәах еибафо икаууаноуми,
Шә-метрак раҟара тцаҟа иазцоит.

Ҩы-мчык еидыслон, ҩы-мчык иршон,
Ҩы-мчык ықәын ҩ-мҩакы,
Руакы аԥстазарахь еихон,
Егьи иԥнатцәон уаҩы иразҟы.

Днамҭасит амахә аҙа,
Аганаҷ аҭла изызҳауаз.
Егьи инапала ауаҩаҙа,
Диҩытҵрак, уаҟа дзақәпауаз,

Имч зегьы илҙаа, деихо ашьҭахь
Днықәижьит уи аҟәара.
Нас инеихьаз зыҧсы ацамҭахь,
Аҙы иҷеихит уи иара.

АБЗИАРА АШЬҬАХЬ

Ашәарыццәа акәшан абна,
Изымцо иааларкит абга.

Агәы ҭагылом, уи иабоит:
Абар, ахымца иадыргоит.

Абла мцабзқәа уарцеиуа,
Ахы ацәымыҷха ишыгәаҭеиуа,

Уа ҭаҳмадак дшааиуа абоит,
Иаҧхьа инкаҧа, абасгьы аҳәоит:

– Ашәарыццәа абна иакәшеит,
Сыршьуеит, амитәтцәкьа сақәшәеит.

Усызкашәеит уара унцәаха,
Суҳәоит, иахьак сеиқәырха!

Уи длакҩакуа ажәакгьы имҳәеит,
Абгагь иаатцәа инҭаиртәеит.

Иагьрылигеит, абна дылсын,
Иахьшәарҭамыз дәык дазкылсын,

Ахы ԥиртлеит иаатԥа нас,
Абгагь аатыԥеит иеитԥас.

Иҭабуп цынхәрас, амчра нкылан,
Аԥсы еиқәзырхаз иааиҽагылан,

Абга ԥхамшьа абасгьы аҳәоит:
– Усымфар ауам, сымлагоит!

– Ҳаи, ԥьушьҭ, ас уафы ибахьоума,
Абзиа уур – аӡы иагоума? –

Даағьатԥәыгьатԥәит иара.
Лакгьы аарыдгылт ус абра.

Аҭаҳмада уи ааанкылан,
Абас дцәажәеит, ажәа нкылан:

– Ашәарыццәа, иршьуан абга,
Саатԥәа иҭартәа илзгеит абна.

Уажә исҽагылт, уафы ибахьоума,
Абзиа уур – аӡы иагоума?

Ала, суҳәоит ҳаилырга,
Мамзар, сафоит уи скагәа!

Ала акәзар, ирқьақьа атцыхәа,
Иналагеит уаҳа имԥшыкәа:

– Арахә сыма ашьха сықәын,
Арахә сыма ага саван,

Иҭахәхәа ианыцәаз зегьы,
Рҭынчра сыхьчон есқьынгьы.

Сара сыԥшәма, ауаѡ гәзиан,
– Ҳаи! – ахьиҳәауаз сыхиан.

Абзиара ашьҭахь бзиара ыҡазар,
Абзиара ашьҭахь уаѡра ыҡазар,

Сара санажә, сымч анца,
Сҭицозма ашҭа сыԥхатца?!

Ақәыцьма гәыргьан ахы иѡахеит,
Атцыхәа кьагәа илаха-ѡахеит.

Иара азыҳәа атцх лашеит,
Ѡаԥхьа ахацламҳә еихакшеит.

– Ҳаи, цьушьҭ, ас уаѡы ибахьоума,
Абзиара уур – аӡы иагоума? –

Дааҕьатцәыҕьатцәит иара,
Ҽык шааиуазгьы ибеит абра.

Аҭаҳмада уи ааанкылан,
Абас дцәажәеит, ажәа нкылан:

– Ашәарыццәа иршьуан абга,
Саатцәа итартәа илзгеит абна.

Уажә исҷагылт, уаѡы ибахьоума,
Абзиара уур – аӡы иагоума?

Аҽеы, суҳәоит ҳаилырга,
Мамзар, сафоит уи скагәа!

Иаахәыц-хәыцын уаҟа аҽеы,
Иналагеит уаҳа имԥшы:

– Сара сыԥшәма дҽеыбԓаҟазан,
Саргьы дныҟәызгон сҽеырҟасан.

Иахьа иахьеизоз аԥьар,
Сара сыла игәы дажьар

Ҟалозма, аԥхьахә изыԥтәан,
Инасыԥаҽ са сынцәан.

Аамта цон– ицон еишьтала,
Сымч шкаԥсоз збон са стәала.

Абзиара ашьтахь – бзиара ыҟазар,
Абзиара ашьтахь – уаѽра ыҟазар,

Наҟ иаасыԥәхны акәадыр,
Ахамут схеитԥозма ауаѽ дыр?

Ақәыцьма гәырԓан ахы иѽахеит,
Атцыхәа кьагәа илаха-ѽахеит.

Иара азыҳәан атцх лашеит,
Ѽаԥхьа ахацламҳә еихакшеит.

– Ҳаи, цьушьт, ас уаѽы ибахьоума,
Абзиара уур – аӡы иагоума? –

Даағьатцәыгьатцәит иара.
Жьак шааиуазгьы ибеит абра.

Атаҳмада уи аанкылан,
Абас дцәажәеит, ажәа нкылан:

– Ашәарыццәа иршьуаназ абга,
Саатцәа итартәа илзгеит абна.

Уажә исҷагылт, уаѡы ибахьоума,
Абзиа уур – аҙы иагоума?

Ажьа, суҳәоит ҳаилырга,
Мамзар, сафоит уи скагәа!

– Исзеилымкааит уара иуҳәаз,
Исшәырбондаз аԥхьа ишыҟаз, –

Абас аҳәан ажьа лацәҟәит,
Абгагь аатцәа ашҟа иццакит.

Агәы рҭынчны уахь инҭалеит,
Ахы ҷаҳәо аԥшәмагьы дахалеит.

Ажьа иаҳәазгьы ара иҳәатәуп:
– Зхы ззымдырз абга, шьтәуп!

Абзиара ашьҭахь – абзиара ыҟамзар,
Абзиара ашьҭахь – уаѡра ыҟамзар,

Абга ианашьҭаз иршьрацы,
Еиқәурхозма уи аԥсы?! –

Ажьа ҟәыҷа абас ҳәаны,
Ицеит амѡахь иццакны.

Аҭаҳмадагь нас дымԥшит,
Лабала дасны абга ишьит.

АҧСҲАЦӘА РДУНЕИ
(Аҭоурыхтә поема ахҟәак)

* * *

Атцых цысԥуеит, сыцәа бжьарҙны,
Схәыцра стцәахит, сыкәа иҭарҙны,
Аха иамуит, ҭынч сартәом,
Хаалагь, мчылагь исхытцны ицом.
Атцхи сареи ҳаибарххеит,
Схәыцра аҽаԥхьа скәадахеит,
Санаҳәынҷа сеилаԥах,
Сыѡналт, сгылан са суаҭах.
Исыбаргәузеи уа сакуазар,
Ишԥазури амца скуазар,
Аԥыр-цырҳәа исыцралан,
Сшьа-сда иалсы, сгәаҭа иҭалан,
Самыртәозар сара ҭынч,
Ицәырнагозар сҽаԥхьа сцьынць…
Убри азоуми ишьҭых скалам,
Сара сыстәаз исшәарц суал.
Ани Аԥсадгьыли еидҳәалан,
Ииуа аԥшқа ишьа-ида иалан
Адунеи дықәлоит, ус ишоуп,
Дацла-цашәла урҭ еизшоуп.
Еилызхызгьы – дтәымуаѡуп,
Иԥсы ҭазаргьы – дшыбзоу дыԥсуп.
Мѡак ианылаз рыѡнаҭа
Агәҭа угылоуп, узҳауеит.
Аишьцәа ургәылак цхьа уцауеит.
Ҟалашьас иамааз аҽакала,
Ҳаиццауазар зегь мѡакала,
Уи амѡа зырлашо мрак акәзар,
Иҳавагылоугьы ҳѡызцәа ракәзар…
Ҳаѡнра духеит иахьа абра

Са Сыԥсадгьыл – с-Аԥсынра,
Аҟәра дуӡӡа, аа, уҭалеит,
Сашәа сыман уашҭа сҭалеит.

* * *

Макьана итҭаам ҳашҭа-ҳгәара,
Ианыҟартазгьы атҵан-ргәара…
Ажәытәра иалоуп ҳара ҳдац,
Нарҭаа дуқәа рдаракәац.
Ажыга ԥынтҵа ахьытцаутҵалакгьы,
Иадамхаргьы дгьыл ҽатцакгьы,
Ҳа ҳабдуцәа рыԥсы ҭалан,
Ашәышықәса ирылс еишьҭалан,
Рлабашьа ларсны ҳаԥхьа иаагылоит,
– Дад, ҳшыҟаз асоуп, – ҳәа иааҳҽагылоит.
…Инхон, интҵуан, еибашьуан,
Аб ишьа – апа иуан.
Илатҵон, иаарыхуан, ицәаҕәон –
Ажәытәӡа аахыс абас инхон.
Аԥсаса рзанын – лбаа шьоукы,
Ашьха иаҽан – ҽа шьоукы.
Алҩа ахылтҵуан ахәыштаара,
Днеиуан аԥсуа жьҭаара.
Аҩы ҭеиҭәон акаҵыҵ иалхны,
Апацха иргылон ахәажә иалхны.
Акьаасбжьы ҩныҩуан аҩнаҭа.
Диуан атәҩан-шьап – агәыҕырҭа,
Абас ҳабдуцәа нхон-интҵуан,
Атәым сасцәагьы рыҽцаауан.
Ргәы рнап адкыл урҭ ирԥылон,
Аҩыза гәакьа дгәыдыркылон.
Рышәқәа ҟьаҟьаӡа иаартын,
Жәытә аахысгьы ус иапын –
Иахьа имфацзааит аҽатца,
Иҽызатҵә аҕәра наҽатца

Наҟ инҭыган имҙырха,
Асас иитон ианаҭахха.
Дзыҳәалакгьы мап икуамызт,
Ԥсуа тҵаслагь уаҳа иауамызт…
Аха ақәылаѡ иабцьар кны,
Ицәигарцаз иара и-Аԥсны
Даныҙхытцлак, доумахон,
Аҙәк дышәѡыкхон, ддоухон.
Дыԥқәԥон ихьчарцаз и-Аԥсынра,
– Ма аиааира, ма аԥсра…
Атцеи ииуаз ацәмаа икырцаз,
Аҳәа шьҭихуан деибашьырцаз.
Итцшәаамхарцаз иѡны ауасхыр,
Иҵеы иақәихҙомызт акәадыр.
…Ҳаԥсадгьыл ҙрыжәуп аԥсуаа ршьала,
Аԥсны зыхьчоз еибашьрала.
Арахь иаауаз рхы иажьон,
Аԥшатлакә иама ишааз – иагон.
Зкәицқәа мкьаҭаз илатцха-ѡатцхан,
Алѡа ахылтцуан аԥсуа иԥацха.
Абас мацара аамҵа цон,
Дара аҵоурых иазынхон.
Шаҟа убахьааз, Аԥсынтәыла,
Аԥсынтәыла – сара стәыла!
Аԥсуа иадгьыл иалаҙоузеи,
Шаҟагьы ҳәамкәан иамаҙоузеи!

* * *

Аԥсынтәыла, Аԥсынтәыла!
Иахьа уҟоуп уа уеинҭәыла –
Ԥсоуи Егри ирыбжьанакыз,
Ашьхеи амшыни рымаа зкыз.
Аԥсуа уиазтцаар, игәы инапы адкыл,
Идууп ҳәа иҳәоит иԥсадгьыл.
Иҟалахьоума, изаҳахьада,

Аԥсадгьыл хәыҷы збахьада?
Излаушәарызеи аԥсуаа рыҟәра,
Ауаатәыѡса адунеи ианыҟәла –
Ажәытә ҭоурыхаҿ зыхьз ҳәаз,
Ажәытә милаҭ ҳәа зызҳәаз.
Урҭ мшынуаауп ҳәа ирҿымзи,
Зны амшынгьы рыхьз ахымзи,
Кавказ аҿыҟәан иаԥшәымацәамзи,
Ауаа гәымшәа ззырҳәоз рамзи.
Амшыннырцәгьы урҭ рдыруан,
Рнышь хәыҷқәа рыла ируан.
Ифырхацәан, инхацәан,
Ажәытәтәи Аԥсны иаԥацәан.
Ас машәыршақә иҟаломызт,
Аҭоурыхаҿгьы изынхомызт,
Иҟан азоуп ухәышҭаара,
Ууасхыр зыҕәҕәоу, Аԥсынра!
Абарҭқәа рышьҭахьгьы шьоукы,
Рҿазыркыхуеит аҿакы…
Ҳбааш хыжәжәарақәа абаргои,
Атыша аҭан изҭаргәои,
Иазаауазеи ҿаҙәы иҟәых,
Цәахышьак анамам ҳа ҳҭоурых.
Ахаҳә хьшәашәатцәкьа абжьы ҭганы
Аҿҿаҳәа ицәажәоит уа узы – Аԥсны.
Уҭоурых шдуу зегьы ирбоит,
Игәакьоу уашьцәа бзиа урбоит.

* * *

Сыцәа бжьаҙит, хәыцра-шәк схалеит,
Ага еимыздан, ашьха схалеит.
Ерцахә ҙышҙа саԥхьа иангыла,
Сназыԥшит харантә саатгылан.
Ицыѡцыѡуеит ахы шьҭыхны,
Хҭарпа шкәакәа наҟ иахыхны,

Жәԥан тцаула ақәцә агәыларс,
Амра ангыло заа иапҵыларц.
Атцх шеилгоу еилыхха,
Амш еихәласны иоумаха,
Итцымтцамуа иаамацәысны,
Ҟаитан еишьылтцас инахысны,
Ухәы-ужьы ргыло, икьаасуа,
Агыгцәа ргыла афартын анасуа –
Ерцахә гылоуп – итцысʒом,
Ерцахә гылоуп иқәацаʒом,
Закә ҟазшьоузеи, мшәан, ари иамоу,
Кавказ ашьхара иахьамоу,
Зегьы ишреиҳамгьы харантә иубоит.
Апсны иадкыл ахьʒ рҳәоит.
Мцабзк сыцрасны схәы-сжьы гылеит,
Ажәытәра цәыртцхын сапхьа иаагылеит:
Зпазатцә дтахаз амыткәма лҳәон…
Ахатцарашәа ахацәа ирҳәон…
Дарбан псуоу уи змаҳац,
Згәы атцаҟынʒагь имнаʒац,
Ани Апсадгьыли еидызҳәалоу,
Доуҳа мчны ргәатца италоу.
Изгоит, изгоит уажәшьта агәра,
Ерцахә зыҟоу Апсынра.
Уи ҟарулхарц ахы шьтнахт,
Ашьхарпырагь наҟ ирнахт.
Апсуа ихатцара иара иагәылтцт,
Ахатца иашәагь уи иахылтцт.
Мап анакәха изалшозма,
Зныk ианыхәла, нас изшозма,
Ашьамдгьылаҷ иааины инхаз,
Ахыцәхәыцеипш аҕацәа змаз,
Амшынахьала зышәқәа аатыз,
Уахгьы-ҽынгьы зыбла хтыз,
Апсуа – иапылоз дацәымшәа апсра,

Аԥсуа – изыхьчоз Аԥсынра,
Хәычи-дуи, ани-ԥеи
Ианрымырхуаз рдунеи,
Иҟалозма Аԥсны ааныжьра,
Ашәа алыѡуан аԥса еилышьра:
«Ахатԥа-ихатԥа, афырхатԥа,
Уԥсадгьыл ахьчараз умхьатԥкәа,
Унеи, атԥеи, унеи ԥхьаҟа,
Аҕа хәымга уис, дытҟәа.
Уԥсы зҭагәышьоит Аԥсынрада,
Уарада-гәышьа, уарада!»

* * *

Ари ашәа игәыҭшьааган,
Лада, ѡада, ашьха, ага…
Рхәы-ржьы ргыло иқақаҳа,
Инеин инҭалон ргәы атԥанҳа.
Ари ашәа шырҳәоз асаныгцәа,
Иҧеырбаба иргылан игыгцәа
Ирыжәлоз аҕа иҧагылан,
Аԥсны ахаҧы аҳәаа нкылан.
Икеикеиуа жәѡан иатԥәара,
Ари ашәа ахыѡуан акатԥәара,
Идоуаԥшьха уаҟа мсымаа,
Иааныркылон Аԥсуаа рымѡа,
Нхыҵ-Кавказҟа гәашәс иаҧаз,
Ар рымѡа ҳәа изышьҭаз.
Аԥсуаа рымѡа ианымлацыдаз,
Шәмааир ҟалом ҳәа рымахцә зкыдаз,
Аримцәа, аԥьамцәа, абырзен…
Амѡа иазыѡуан ага инеин…
Тәым шьапышьҭыбжь иагахьан,
Омацәгьа мсымаа ирбахьан.
Интҽеит, ианыҙт ҳәа ишырзыԥшыз,
Еиҭеилгахуан амш ишәшьыз,

Икахәхәа ихалон алѡатцә жәѡан,
Еибга-еизѡыдан мсымаа ртцәѡан…
Абас хәҭа-хәҭала Апсны еиҟәырҷҷан.
Аха акалтқәа ғәғәан, ихьчан.
Урҭ зықәгәыҷуаз ауасхыр шьҭан –
Абазгааи апсилааи ирыхәҭан.
…Абазгааи апсилааи аишьцәа дуқәа,
Архышьна еиҟәыртцәеит аѡнра дуаҿ.
Рыʒбахә шырҳәозгьы хаз-хазы,
Уск аныры ʒбоз Апсназы,
Рыжәѡахырқәа енагь еидын,
Ражәагьы русгьы еицын, акын.
Иџьашьатәума нас арҭ рыла,
Иакны иҟаларц Апсынтәыла,
Ахы ркызар апсуаа рус,
Ҽаʒәы имҭакәа ʒбатәыс.
Мчыла усхеит, ирҿагылеит,
Аҳәааныpцәаа хаха ижәылеит…
Аха ирзымшьит ршьа-рда иалаз,
Имиц апшқа игәы иҭалаз,
Ан – Апсадгьыл акыкахш ала,
Еишьҭала-еишьҭала абшьҭрала,
Зегь зымҽхазкыз агәҭакы –
Аишьцәа еидгыларц, еилатцә, аʒәны.

* * *

Анцәа иоуп изшаз ажәѡан,
Адгьыл, амшын, адунеи.
Аѡсҭаа маʒа урҭ днарыжәлан,
Ишеилеитцазгьы ладеи ѡадеи.
Аѡсҭаа дызҿыз Анцәа ибон,
Ишигәампҳозгьы-дичҳауан.
Ус дызныҟәоз апааимбарцәа ирҳәон–
Аѡсҭаа Анцәа диаҳәшьапан.

Аха иҟан кәакьк хазы,
Анцәа инижьыз ихазы,
Жәԥан ахьтә дылбаапшны,
Апсуа иитаз – Апсны.
Уи знапы ианитцаз Нои,
Наа акәзаап иара дахьиз.
Анцәа идтцала иабгьы иангьы
Драаҙозарын Анцәа изын.

Даныԥеидас – дпааимбархан,
Ажәԥан ахь дыпрызаап.
Кәыдры иаҽыкәу ақыта Наагьы,
Баша ихьҙ ахымзаап.
Анцәа идгьыл – Анцәа идтцала
Дзахылапшуазгьы уи ауп.
Аҙхытцраангьы Нои иҧбала
Наа изыҙхытцызгьы еилкааун.

Абас иҟан Анцәа идгьыл,
Апсуа иаииитоз инапы нкыл.
Анцәа иажәакәагь ара иаагоит,
Урт наунагҙагь иаанхоит:
– Ишьамдгьылуп, ичашәуп,
Ашьхеи агеи ирыбжьаршәуп.
Абырфын фелдышь ахаршәуп,
Ақырбыҷ фԥыхаа ахоуп.

Иблахкыгоуп уахьыпшлакгьы,
Зыбла адхалоу рацәаԥхоит.
Атыпха пшҙа дызбалакгьы,
Ҳара даҳтәуп ҳәа деимдырххоит.
Уара зустo–иухьчаларцоуп,
Убла ачыц еипш есымша.
Упсадгьыл шухьчо зегьы ирбарцоуп,
Уиазы уамеигҙан умч-улша.

Анцәа иажәа гәынкылан,
Жәҩангәашәԥхьара аԥсуа инижьт.
Аԥаимбарцәа неиԥылан,
Лбаа Аԥснықа дылбаарышьҭт.
Уиижьҭеи дахуп Аԥсынтәыла,
Ԥшәымас иамоугь иара иоуп.
Аԥсынтәыла – Аԥсырҭ итәыла –
Ажәытә ҭоурых ду змоу.

* * *

Азҵаара дуззаа сатцагылт,
Аԥсҳацәа рдунеи сахцәажәарц.
Шәыз-ҵааракны саԥхьа игылт,
Ԥсыхәа ықам урҭ ҵҵаамзарц.
Аламала ҙбашьа амам.
Баграт «идиван» шьҭыхымкәа
Қәрала еиҳау даҽеак ҳамам,
Аԥсны иазынхароуп иаҟәыҵхымкәа.

«Адиван» аҽы ицәырго аԥсацәамзар?
Аԥсырҭ изы Анос рҳәазар?
Мап анакәха – дтәымуаҩума?
Абырзенцәа уи дыртәума?
Шаҟа зҵаара, шаҟаҩ рҟәых
Иаҵарҙ иамоузеи ҳҭоурых?!
Дызусҵзаалакгьы Анос д-Аԥсҳан,
Аԥсуаа рзыҳәан уи дынцәан.

Ижәлар рзы деибашьуазҭгьы,
Ихы-иԥсы ақәҵа Аԥсны ихьчозҭгьы…
Ахьҙ модоуп – аамҭа иатәуп.
Зымч ҕәҕәоу зегьы ихьыԥшуп.
Римаа рхаан – урҭ рыхьҙ шьҭырхуан,
Нас ишнеиуаз зынҙаск иртәыртәуан.
Аԥсилаа рҳәынҵқар Иулиан ҳәа ишьҭан,

Дапсуамзргьы – урҭ дырхылтцшьҭран.
Абазгаа рҳәынҵқар – Спадаг,
Асанытцәа ртәы – Ремсаг,
Урҭгьы апсуаам, ус анакәха,
Апсуазааргь рхы рмакәачха,
Атәым хьӡқәа ирхьынҳалт,
Аамҭа амода рхалт.
Амода, ҟадыць, амода
Ҳҭоурых ахькылнагаз збода?!

* * *

Ҳа ҳ-Апсадгьыл Апсынтәыла,
Анцәа иҳаиҭеит гәыла-псыла,
Ахьы шмаҷугь ицырцыруеит,
Атса атцкысгьы ихьамҭоуп.
Апсынтәылагь шхьу рдыруеит.
Амца зыркуагь убриазоуп.
Ладеи ѡадеи еишьҭала, иѡуа
Ҳара иаҳтәуп ҳәоуп ишырыѡуа…

Учеицьыкатцәкьагь иазынкылом,
Зназгьы иасны уагьдырҿехәоит.
Аха нас иахьтәогь игылом,
Ҳара ҳауп изтәу рҳәоит.
Аӡәы игра – ҿаӡәы иӡап.
Ишап, ихәлап, аамҭагь цап.
Аду дышлап, идунеигь ипсахып…
Ҽыц игылоугь абцьар шьҭырхып.

Апсны рыхьчарцаз абасала,
Апсуаа иритеит Анцәа ҳазшаз,
Уи азоуп адунеи ахсаала
Нбан дулагь изадырбаз.
«Улпха-угәыпха ҳагмыз» –
Ас зҳәогьы апсуаа роуп.

«Ауаатәыѡса улаԥш рыгмыз», –
Ус ацызҭоґь дара роуп.

Ажәытәан акәым – иахьагьы
Аԥсуаа ахьеизоу, чараз, ԥсраз,
Раԥхьа иныркыло аныҳәаҷагьы
Анцәа иузкуп, ҳдунеи зшаз.
«Анцәа усыцхраа, Анцәа» ҳәа,
Аҙы иагозгьы дыҳәҳәазаап,
«Унапқәа ҟьа, абааԥсы» ҳәа
Анцәагь аҭак ҟаитцазаап…

Инапқәа аниҟьа, махәык икызаап,
Аҙхытцрагьы далҭит деибга.
Ииашаҭәҟьангьы иҟалазаап,
Ажәлар ирҳәоит – рыгәра жәга.
Ҳартґьы ҳгәыґлап ус ҟалеит ҳәа,
Ҳашгылац ҳгылап аԥаҭхь кны.
Аԥсуаа иаадырроуп, ус ҳҳәеит ҳәа –
Ҳнапқәа ҳамҟьар ишаҳцәыҙуа Аԥсны.

АԤСҲА ФЕОДР ИПҲӘЫСААГАРА

Ҳазартәыла Ахакан,
Аԥсҳа Феодр дсасны диҭан.
Ҷыц иѡытцхахаз Абазатәылеи
Зыхьз гахьаз Ҳазартәылеи –
Рҳәаа акын – наҟ-ааҟ еиван,
Аѡжәларыкгьы еибашьцәан –
Арабцәеи аџьамцәеи ирҷагылан,
Ибаагәараны игылан.

Ажьиѡ иаҟара издыруада
Аԥыр ирҭәоу шыґәґәоу.

Ацәгьараан ауп данудыруа
Уҩыза гәакьагь дзеиԥшроу.
Абазгаа шхацәаз рбеит азоуп,
Ҳазартәыла изрыдыркылаз.
Иҧкәын иеиԥш диԥылт азоуп,
Феодр Ахакан дызгәыдикылаз.

Ҳазартәыла, Ҳазартәыла…
Волгеи Дони ртәыла –
Византиеи иареи еизгәын,
Адунеи ацаԥха рнапы иакын.
Аимпериа аҳкәажә Чичак –
Ахакан иԥҳа аиҳабы лакәын.
Аҩҳәынҭқаррак рҟәырҷахак –
Дымран, дымзан, длакәын.

Аԥсҳа Феодр баша дмааит,
Аамҭа баша уи игазом.
Аҳәынҭқарцәа уск иазааит,
Уи аус мызбакәангь дгьежьзом.
Ганкахьала ихатә усуп,
Ҭаацәашәалагь ирызбар ҟалон,
Аха аҳәынҭқарцәа иркьысуп,
Иус мариоупҳәагь иузҳәом.

Аԥсҳаи Ахакани рыбжьара
Иалацәажәоижьҭегь маҷ ҭзом…
Зегь раԥхьагь изҭатәу аԥышьара
Аҳәынҭқарцәа шракәугьы рзом.
Еиқәышаҳаҭны излазааиз ала –
Ахакан иԥҳа аитцбы дырҳәоит.
Уи ҟаларцаз бзиабарала,
Феодри лареи еибадырбоит.

Даҽеакалагь изыҟаломызт,
Адунеи зегь ус ишан.

Еишьашәалаз еизытԥьомызт,
Уа-ҭынхала рныррагь ҳан.
Абасала зҽеидызкылоз
Рымч-рылшара омахон,
Абасала зхы еидызкылаз,
Ргәылацәагь рышԥа еихон.

Абазгаа ртәыла – шьхатәылан.
Ҳазартәыла – каршәра тәылан.
Убас шакәызгьы иԥьашьатәын,
Ртҵас-қьабзқәа акырҙа еиԥшын.
Аҳазарцәа рыць-ԥшьа амҭан
Ԥсуа ҭасла амҳара дыргылт.
Аѡызцәа лыцҭан абазгаа рҭаца,
Уахь днаган дыѡнадыргылт.

Ианылашьца, атԥх лашә иҽеаҵа,
Иѡызцәа иман дыѡналт Аԥсҳа.
Ахь-бырлаш, асы шәыртаҵа –
Акәакьаҽ дгылан Ахакан иԥҳа.
Иахьлыхәаԥшыз – дымра шашан,
Сақә-сапыншәа лцәеижь ҭԥәашаан.
Дфелдышь-ԥтҵәахан, дбырфын-бырсан,
Раҙны-даҷшәа деихаԥсан…

Ԥ-ԥаракны иқәыз лызқәа,
Саара ишьҭасуан лыхцәы-қамызқәа.
Дымзаҽан, дагьынцәахшан –
Аҳазарцәа Рхакан диԥҳан.
Феодр иѡызцәа дыст,
Игачамкха инеиҽаԥшит.
Лҽаԥхьа ихырхәан, ршьамхқәа адырст.
Ҳаҳкәажә боупҳәагь иналзыԥшит.

Лкас илхаршәыз дынцәытцыԥшын,
Аԥсҳа Феодр днеиҽаԥшит:

Ижәԝахыр ԥԥаԥа, иʒара-па,
Икәымжәы, икаба, ихҭарԥа,
Иҕәакьыс ƙама, иемсы, иуапа…
Лаԥхьа дгылан ахьышьыцба.
Мцабзк лыцрасын, дынхьыдышьшьит,
Ацәа далтцшәа, нас дааԥшит.

Дааԥышәырччан, лхы дԝахеит,
Лкасы илхаршәыз наƙ днахеит.
Анцәа-ԥҳа ҳәа изхәаԥшуаз,
Ҳазар блақәан илызҭаз…
Зегь акакәын – Аԥсҳа дхылххьан,
Игәатԥ дҭалан дылбылхьан.
Ари адунеи аƙны урҭ еизшан.
Аԝыцьагьы нцәахшақәан.

Амҳара дандәылтцуаз Аԥсҳа,
Аҳҭынрауаа ираҳахьан,
Анапеимдахьа шлиҭаз,
Мап мҳәакәагь ишылгаз.
Ари ажәабжь ашҭа иҭƙьеит,
Ҳазартәылагьы иахƙьеит…
Ҳазартәыла гәырґьа-ччаран,
Мчыбжьынаƙьак еиужь чаран.

Мчыбжьык ашьҭахь Ахакан,
Иԥҳа аитцбы ддәылиган ахан,
Дныҳәа-ныԥхьа Феодр диитеит,
Хьыла итәыз уардынкгьы литеит.
Набзыҭс ҳәа хышәԝык лыцын.
Аҳазарцәа зықьԝыла ихытцын,
Аҳәаа аƙынʒа днаскьаргеит.
Ҳажәларқәагьы назаза еимардеит.

«КОНСТАНТИН АБАЗГОС»

«Константин Абазгос»
Феодр иԥеиҳаб иакәын.
Византиа аҭара зҭоз
Абазгаа рҭеицәа дыруазәкын.
Усҟан азы ус иаԥын –
Дшыхәыцыз уахь дышьҭын.
Иаалырԥьан иаб данԥсы,
Дгьежьны дааит Аԥсны.

Леони иареи акыр рыбжьан,
Анцәа ус игәаԥхеит.
Азныказ иҽирххеит,
Аха агәыргьын иара ихаҭан.
Даҽакалагь изныҟәомызт,
Леон макьана дхәыцӡан,
Аепископгьы иуӡомызт –
Абазгаа раҳс Константин дҟаҭан.

Иуӡомызт, избан акәзар,
Византиантә адҭа аахьан.
Ақьырсиан патриарх иакәзар,
Ус иахәҭоуп ҳәа иҳәахьан.
Ишыҟатәҟьаз иаахтны иаҳҳәозар,
Абазгаа аҳкәажә ҳәа зарҳәоз,
Ран лакәын зегь зыӡбоз,
Аҳәынҭқаррагь збоз.

Византиа аҳкәажә Нина
(Чичак ҳәа аҳазар хьӡы змаз),
Лыцкәын чарҳәара изуны–
Ус ауп аҳәынҭқарра шылгаз.
Убас дахьныҟәаз зегь реиҳа
Лашьа Ахакан лхы имшьышьит.

Зԥа имеигҙаз иаҳәшьа аԥсцәаҳа,
Дылҷагылан деибашьит.

Ари ахыԥша ааҙеит Аԥснынҙа,
Ахлымҙаах ѡналт аҳтынра.
Аишьцәа неит ран лҟынҙа –
Иалахьынтцахозеи ҳәа Аԥсынра.
Абазгаа раҳкәажә дҳашҳатәаран,
Илҳәо лҷамшәо дгылан.
Константин лгәы иҟажарцаз иан,
Лыгәшәамшәа иҳәеит, дааникылан.

Ирзымҟажоз, Византиаҟа ааҙараҳәа
Ирышьтран иҟаз Леон иакәхеит:
«Зԥа имеигҙаз, сан дбаҳәшьоуп ҳәа
Сцом уи лахь» ҳәа даақәгылеит.
Византиа, Ҳазартәыла,
Абазгаа ртәылагь нарыдҳәалан –
Адунеи рҙыҙо усҟан ала,
Уа-ҭынхала иаақәгылан…

Нтцыра амоуит ԥҳәыс-хшыѡла,
Византиа згоит ҳәа лҷеаназылк,
Уи ауп лашьа дзылҷагыла,
Абазгаагь мап зылцәырк.
Иаԥеиԥшхозгьы Аԥсынра,
Анцәа ажәѡанахьтә ибон.
Дук мыртцыкәа Аԥсҳара
Ааанимкылазҭгьы Леон.

ЛЕОН ИИРА

Хымш раахыс Абазгаа ртәылан
Ҭыгъҙаа реиԥш еилоуп.
Ақыҭа, аҳабла ҷынла, уахынла

Анаҟәапиахь рхы хоуп.
Абазгаа раҳкәажә дзеилгом рҳәеит,
Лытцәаабжь ԝныԝуеит аҳтынра.
Псуа тасла иԥшзам рҳәеит,
Такәажәцәакгьы ҳаҕеитә.

Аҧсабарагь ԥшуп изыԝза,
Амамиқәара ахарпа.
Аныхаҧааԝгьы ихахәы зышза,
Ихыхны дгылоуп ихтырпа.
Ҳазартәылантә лашьцәа иаазгьы,
Дышпеилгари ҳәа илзыԥшуп.
Ахацәеи аҳәсеи – ажәлар зегьы,
«Анцәа улыцхраа» ҳәа иԥшуп.

Абазгаа ракәзар, ара иҟоуп,
Азәызатцәык ида зегь еизгоуп.
«Псуа тасла днықәеит», –
Ус ззырҳәогь Аҧсҳа иоуп.
…Феодр иҧеиҳаб Константин,
Византиантә уажә дхынҳәит.
Ишидикылахьоугь ақьырсиан дин,
Аныхаҧааԝ днеизыԥшит.

Башоуп, баша… ауаа мыч рымам,
Амра атыԝ ахаҧеит.
Анцәа дугьы имбакәа дыҟам –
Амш атҳ еиԥш илашьцеит.
Рыгәқәа каҳаит жәлары зегьы –
Атцәыршы рыбла ихкызаргьы ирбом.
Абастцәҟьа ишылашьцазгьы –
Агәыҕра атцыхәтәанынза иҧсзом.

Аныхаҧааԝ абазгаа ихьчарцаз,
Анцәа иахь инапқәа ирххеит.

Гәнаҳа рымазар ирхихырцаз,
Ишьамхы ларсны дыбҕеит.
Ишанан ишазаап ари адунеи –
Анцәа иҟынӡа ибжьы наӡеит.
Маҷ-маҷ ажәѡангьы еимыггеит,
Амра ацәыртцра иацырҕызны –

Акьаасбжьы ѡныѡт аҳтынра.
Аԥсны азыҳәан дымшны, дытцхны,
Аԥсҳа Феодр диоут апа.
Ари заҳаз шьоук шанхеит,
Ахацәа рашәагь аӡәы итирҟьеит…
Шьоукы аҳтынрахьы еихеит…
Даҽеа-шьоукых зынӡа ишәаҟьеит.
Збырфын жакьа згәы иқәсуаз,
Зыжәлар рразҟы згәатца итысуаз

Абазгаа репископ хазы длатәон,
Урым бызшәалагь акы иҳәон….
Ари мышкы акәым, ѡымшгьы ракәым,
Ҳазартәылантә иаазгьы ракәым,
Асас-дахьцәа раԥхьа иргыл,
Ииз аҵкы иныҳәаҽа нкыл –
Абзыԥ, аԥсил, ахҷыԥсаа,
Аублаа, амсым, аԥсаа…

Иасны ирныҳәоит Аԥсны Ду
Дагымзааит ҳәа Атцеи Ду.
Мышқәак рышьтахь абазгаа ааԥшит,
Анаҟәаԥиахь зегь ѡаԥшит.
Иҕьазҕьазуа ахәы иқәгылан,
Ашәахәа ақәыҷҷоу – амрагь гылан.
Уи ыҟанатц – Аԥснгьы ыҟоуп…
Зқьышықәсалагь аԥсуаа ыҟоуп.

Акы амыхьроуп – ҳаҕеиҭа,
Ҳныха баа ду, ҳгәыҷырҭа.
…Мчыбжьык ашьҭахь амҩа иқәылт –
Ҳазартәылаҟа ицарц.
Абазгаа раҳкәажә лпа дылгәыдкыл,
Аҳҭны ддәылтцит «бзеила» лҳәарц.
Аҵкы иҿы анхылт – дыдсырбоит ҳәа
Лашьа Барцьилиа дыҳәҳәазаап –

«Апсуа Ҳазар дызбеит» ҳәа.
Нас иааирҵырҩын абасгьы иҳәазаап:
«Апсуа Ҳазар дызбеит» зысҳәаз –
Ианшьцәа ҳаблақәа изҭоуп,
Аҵкы иҿапхьа сызхырхәаз –
«Апсуа Абраскьыл» дахьиз азоуп.
Саҳәшьапа еиҳаб – Византиа аҳәынҭқар
Хьыҵшьарас имоуп «Лев – Ҳазар».

Адунеи зегь инапы иакуп…
Ус анакәха – уи ахьҵ мшуп.
Азин сышәҭар абаза жәлар,
Ари саҳәшьапа аитцыбгьы
Исҭахуп «Апсуа Леон» ҳәа ихтцазар.
Уи хьыҵ дууп шәара шәзгьы.
– Ас ануҳәа ҳасаби ианшьа,
«Апсуа Леон» ҳәа ихтцазааит.

Аныхапааҩ иихәаз иадгылан
«Апсуа Леон» ҳәа зегьы ҳәҳәазаап.
Мацәысеимкьаран Апсынтәылан
«Апсуа Леон» диит рхәеит.
Апсабара, апсабара –
Изцәажәом ҳәа баша ирхәоит.
Апсабара, апсабара –
Ҷык-бзык иазымхәо – иара иаҳәоит.

…Амитә рыхьзаап агәырԥьқәагьы,
Аԥшатлакә ҭҟьазаап аҽены Фазис.
Аҳнырцә ҭзыртәааз ибераагьы,
Изларҳәо ала, рхы ианарст.
Урҭқәа зегьы – уашьҭантә ускәоуп,
Уажәазы ара ҳаанҧасып.
Ихацҳаркыз абаза хҭысқәоуп,
Егьырҭ аамҭала иаанҳажьып.

АԤСҲА ЛЕОН

Аԥсҳа Леон – дапсуан.
Иабду иакәын аҳазар.
Аҳазарцәа иара иуан,
Амца икуан имбар рхабар.
Ԥшра-сахьалагь ианшьцәа дреиԥшын,
Урҭ рыблақәа изҭан.
Иаб Феодр иеиԥш дуаҩаԥшьын,
Дхатца ғьеҩын, дхатца ғәғәан.

Иаҳҭынра ыҟан Анаҟәаԥиа,
Ԥсырҳха ашьха ақәцә аҟны.
Лыхны, Мықә, Агәыбедиа –
Еимадазаарын акны.
Фазисынҳагь уи днаԥшлон,
Аԥсилаа рҳәаа уа инҭәон.
Аҳиас нырцә ибераа иркын,
Аарцә – аԥсилаа иртәын.

Аԥсҳа қәыԥш ҭынч дызтәомызт,
Аԥсны аҳәаақәа рғәгәатәын,
Аԥьамцәеи арабцәеи рԥштәы нтцәомызт,
Агәырԥьқәагьы чҳалатәын…
Аԥсны усҟан даара итбаан,

Анапагь Аԥсҳа иргылаз баан.
Уи лакәҙам – лабҽабоуп,
Ажәытә хсаалагь ус иарбоуп.

Аԥсуаа рашәагь «Радеда»,
Баша ицәыртцыз легендам.
Киев аҳ Таман игарцаз,
Ииааиуагь дшыԥам зегьы ирбарцаз,
Ир драԥызан ддәықәлеит,
Аԥсуаа Таман дааныркылеит.
Ашьа-рѡаш камҭәарц – аҳцәа еиԥылт,
Рыр ракәзар – наԥ-ааԥ игылт.

Аҳцәа еиқәԥон, еиқәԥон, еиқәԥон…
Иаиааиуазгьы Таман итәхон.
Аԥсуаа ахьгылаз рыбжьы ҭганы
Иҳәҳәон «Радеда» ҳәа ихьӡ ҳәаны!
Аурыс аҳ цәгьа дыҕәҕәан,
Радеда иакәзар – дуаѡ-тцаҕан.
«Радеда» ашәагь уи ахҭыс иахылтцт,
Ҳжәытә ҭоурыхгьы уа иагәылтцт.
Аԥсуаа усҟан Таман иахытцт,
Пшыз аӡиас аарцәҟа иҙхытцт…
Киеваа нырцә иаанхеит.
Тмутаракан аҳрагь апҵахеит.

* * *

Мурван «Дагәа» Қарҭ данақәла,
Арчил деихеит ихы еиқәирхарц,
Иашьа, иаҳәшьа, иѡыза, иқәла
Има ддәықәлеит Леон ихьчарц.
Даҽеакалагь дызныҟәомызт,
Ермантәыла цҟьашәҟьа ишьҭан.
Аланаа рышҟагь дызхаломызт,
Рымч-рылша кәадахахьан.

Иаанхан иҟаз аԥсуаа ракәын,
Дхырхәар акәхеит урҭ рҽаԥхьа.
Ахырхәарагь дызҽыз акәын,
Ашьамх арсшьагь идыртцахьан.
…Жәытә-натә аахыс аԥсуаа ирҭасын:
«Ирҭааз ауаҩ дсас-дахьын».
Атцас – ныхоуп, аныха иагәҭастәым,
Арчилгьы аныха еиԥш дыхьчатәын.

Леон идыруан Мурван ир ду –
Агәырԥьқәа ирышьҭал ишаауаз.
Аԥсны акәзар – амца ду
Ишалагылоз, ишбылуаз…
Қарҭаа раҳ Арчил днага
Мурван диитар– зегь еиқәхон,
Аха усҟан ашьха, ага –
«Леон ачарҳәаҩ» ҳәа ихьӡ цон.

Абазгаа, аԥсилаа, адыгқәа,
Арҭаа, нарҭаа, ахҵыԥсаа,
Асаӡ, аубла, асаныгқәа,
Лоуаа, гьечаа, нас аԥсаа –
Леон ирзицҳаит изықәшәаз,
Агәырԥьқәа ириааин, ирхых рцәа,
Арабцәа Аԥсныҟа рхы шдырхаз.
Аллаҳ шиакәу урҭ рынцәа.

Уажәы ирбазма аҳәа еилышьра,
Ахацәа-рхацәа ҳәа зыхьӡ гахьаз.
Зегьы ирдыруан уи аибашьра
Арчил шәыргәында ишихҟьаз.
Аамҭа акыр шыбжьалахьоугьы,
Изгәалашәоу рацәаӡоуп.
Изныкымкәа ишырҳәахьоугьы –
Аԥсуаа ықәхуп, ихырҭәоуп…

Аԥсырҭ иаангьы ирмеигзакәа
Анаѣкәаԥиа блы-иҷыҷы,
Ишындыртцәаз абырзенқәа –
Абырг, аҭакәажә, ахәыҷы…
Еиҭагылон рыԥсы ҭалан,
Рыбжьы аҕьеѽҳәа идыргон.
Рымра шашагь жәѽан ихалан
Илаша-лашо Аԥсны иахаԥхон.

Арабцәа усѣан иуаа-ссақәан,
Инеиԥынкылан рыхқәа сан,
Асакара иагәылҭыз уаан,
Рхыԥхьазарагь оуман.
Асакара – агәы-сакара,
Иагьдәеиужьым, иагьыхкаарам.
Асакара – агәы-сакара
Иагьымшыным, иагьзҭачырам…

Ҳжәар иахьалоугь ҷьашьатәуп,
Ахьз аанхазар – аԥсуаа иаҳтәуп.

* * *

Аԥсуа жәлар рлахьынтца
Знапы ианыз еизганы,
Леон иреиҳәеит – ргәырҿантца,
Аҕа дшазааигәахаз Аԥсны.
Аԥсҳа ихаҭа макьана дычқәыноуп,
Дыԥхашьа-ԥхатцо ихы лаирѣәуеит.
Иаԥхьа итәоу изышза быргцәоуп,
Уи рымбошәагь ѣартцауеит.

Имаршә кны, инахыкәша-аахыкәша,
Ишыѣаитцаша зегь рҳәоит.
Ивагылаз икәша-мыкәша –
Ишбаагәароу иаргьы ибоит.

Зегь акоуп – Леон иаԥхьа
Ргәы рнапы адкыл ихырхәоит,
Аԥсадгьыл иақәлаз аҕа иҽаԥхьа
Р-Аԥсҳа қәыԥш дышьтырхуеит.

Жәытәнатә аахыс зегьы ирдыруан,
Аԥсуаа рбыргцәа шҟәыҷаз.
Абырг данцәажәоз аитцбы дгылан –
Ишьапы алабашьа шаларсызгьы.
Абас иҟан шәышықәсала,
Шәышықәсалагь ус ицароуп.
Иаҳҳәатцәкьозар аԥсатала
Наунагҙагь иаанхароуп.

Аԥсҳа иарҳәоит аилатәараҽ,
Аҳазарцәа рҟынҙа дцарц.
Нхытцҟа ихытцуа Мсымаа рымԥаҽ,
Ауаԥсаа ргәашәқәагьы дырҷәҷәарц.
…Уи аҽенытцәкьа амԥа дықәлеит,
Имԥагь шәарҭан, ибаапсын.
Аха ишԥеиурыз аҕа дрықәлеит,
Мышқәак рыла зегь ҙбатәын.

Ианшьцәеи ауаԥсааи ихатцгылеит,
Ицны ииаит – арахь Аԥсны.
Анаҟәаԥиа рҽеидыркылеит,
Уаҟа итәеит аҕа изыԥшны.
Анаҟәаԥиа, Анаҟәаԥиа –
Аԥсны иреиҳаз баа-хырҷәҷәарҭан.
Анаҟәаԥиа, Анаҟәаԥиа –
Аԥсҳа Леон уаҟа итәарҭан.

* * *

Кәыдры, Егры, Кьалашәыр –
Абаа-хырҷәҷәарҭақәа рҷәҷәан.

Аҽцәа-аибашьцәагь рҽы, ркәадыр…
Аҕа ииаира иазыхиан.
Зхи-зҵыхәеи умбоз арабцәа
Ишырацәазгьы, мышқәак инкыл,
Игылан аԥсилаа афырхацәа,
Аԥсаа рӡиас аҕа даанкыл.

…Аԥсуаа хырхәан ишымгылазгьы,
Ҳбаа-хыргәгәарҭақәа цҟьаны,
Ԥсырӡха аԥшаҳәанӡа ишаазгьы,
Ишырзымгоз рбеит Аԥсны.
Мурван иакәзар – ихы ижьон:
«Аԥсуаа шәеит, рҽыртцәахт» иҳәон.

Ари мышкы акәмызт, ѳымшгьы ракәмызт,
Ааигәа-сигәа зегь цәдырҳәит.
Аԥсуаа зыхьчоз рбаа хада акәын.
Хыхьтә рызҿыртуан: «шәыбзаҳәит»
Ихы имагәхьаа Мурван дахьтәаз…
Иаалырҟьашәа зны дыччон,
Нас ашәеиқәатцәа ихарԥаз,
Амца ижәлан дарҳәацәон.

Ацҳаражәҳәаѳ ҽенак шьыжьы,
Дизааишьҭит Аԥсҳа Леон:
«Аԥсны сара исцәам-исжьым,
Шәыспымгылар – салсны сцон.
Уи сашьҭаӡам, сыгәра га.
Дсыҭ Арчил, дсыма сцоит,
Дабоуҭаху ахәымга,
Иара убриалагь ҳарҭ ҳаилгоит».

Зназы дгәыргьеит Леон Аԥсҳа,
Аха данхәыц уи ашьтахь,
Абыргцәа иреиҳәарц ари иаҳаз,

Шəааи ҳəа дрыԥхьеит иара иахь.
Урҭ анеиза Леон дѡагылеит,
Абыргцəа рышҟа дынхьаҳəын:
– Мурван абас ҳаниҽагыла,
Ацҳаражəҳəаѡ дысзааишьҭит.

«Сзышьҭоу дсуҭар, агəырԥь Арчил,
Абыржəытцəҟьа сыр ргыл,
Сцоит салтԥны Аԥсынра,
Аԥсҳа суҳəоит, ига сыгəра».
Зназы иԥьаршьеит ираҳаз.
Нас дѡагылеит дзышъа быргк,
Зажəа иазхəыцуаз, зажəа ҳəаз:
«Дзеиԥшразаалак Арчил-агəырԥь
Аԥсҳа дуҭааит, уи дсасуп.

Аԥсҳа усас – Аԥсны-ҳԥьыԥь
Дасас-дахьуп – зегьы даҳтəуп.
Мурван ииҳəаз уанаҟəшаҳатха,
Уцəа ԥиҽеит ауп Аԥсҳа.
Ҳара ҳтəала, ицəгьоуп, аха
Ҳабԥьар ҳкызар еиґьуп еиҳа.
Аԥсуаа ҳазшоу ахьъ азоуп,
Аԥсуеи ахмыъґи еиматəам…
Ари зысҳəо уара узоуп –
Мурван ииҳəаз наумыгъан».

Егьырҭ абыргцəагь ҿымҭ иахьтəаз, –
«Ҳиҟəшаҳатуп» ҳəа зегьы ирҳəеит.
Аԥсҳа Леонгьы ргəы иҭаз
Иаартны ишырҳəаз ибла иабеит.
Рхəыцшьа ахьеиҟəшəаз абыргцəагь гəырґьеит,
Рхы неиларкын – абасгьы рҳəеит:

«Акы ҳаҿуп, Аԥсҳа уаргəырґьоит.
Иҳаҟəҿиар – ашьыжь ҳаузаауеит».

«Уи закәу саргьы издыруеит,
Анцәа дшәыцуп, шәибауеит», –
Абас иҳәан, дгылт дцарцы.
Абыргцәа ракәзар еиҽаԥшуан –
Аԥсҳа изымдыруа ак ҟартцарцы
Урҭ алагашам уажәшьҭа.

* * *

Ацҳаражәҳәаѡ даныгьежь,
Мурван «Дагәа» дшанхазаап.
Дгылеит, дтәеит, дгьажьы-гьежьт,
Нас ишилшоз дхәаазаап.
Ԥсырҙха иахыѡт еиҭа ибжьы,
Аха еицәазгьы иаԥхьа ишьҭан.
Деиҭахәаазаап уи шьыжьы –
Амра ангыла шьыжьыммҭан.

… Атцх рҽеаларҙ аԥсуаа хытцын,
Ацха шаҟәа рзааргазаап.
Ԥсырҙха иаваз рцәа иҭытцын,
Уи зықьѡыла арабцәа агазаап.
Аԥсуаа срылгоит ҳәа ауп Мурван дшаа,
Аха ҽадаиала дрыма ицеит.
Ԥысҳахыра ишшара ианша,
Асаркьалқәа рыбжьы геит.

Хәычи дуи аԥсуаа еишьҭала,
Ауахәамақәа ирызцон.
Жәѡангә ихалан амра ԥшьаала,
Анцәа идгьыл иахаԥхон.
Леон дхалан Анаҟәаԥиа,
Амрагыларахь дыԥшуан.
Илаԥш наҙон Агәыбедиа,
Қәҭешьҟагь амѡа иԥшаауан…

Мурван ир ду ара интцәеит,
Иара аарла иԥсы игеит.
Ари ажәабжь адунеи иахьзеит,
Византиазагь иназеит.
Аимператор иаиаха,
Идиныхҳәалеит Аԥсха –
Дагьихьзылан, дагьиашьан,
Ранацәагь еиҳәашьцәан.

Уи ауп дихзызо ешьатцас,
Ашәҟәы изиԥыз изану абас:
«Уажәшьтарнахыс Аԥсхара,
Абышьтрала уара иутәхааит.
Ухылтцшьтрагь – Аԥсынра
Наунагза ирзынхааит»…

АРОМАН

≈ АҧСЫРҬ ≈

Аҧхьажәа

Аҧсны иазку инеитцыху аҭоурыхтә пҵамҭа салазгалаз ҩ-хҵыск ыҟоуп. Руакы – легендоуп, егьи – еиуеиҧшым ажәытә ҭоурых ҩымҭақәа рҿы избаз афактқәа роуп.

Раҧхьа сазаатгылоит алегенда.

…Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан адунеи данықәнагалаз лгәалашәаҙом. Улазҵааргьы, аҭак лзыҟатцаҙом, зҭак лзыҟамҵо ари адунеи аҿы акгьы шыҟамгьы. Иахьалагои иахьалгои ҳәа хи-цыхәеи змам адунеи еиқәлашьца далан. Ҩаҟ дхаларгьы, лаҟ дылбааргьы лара лзы зегьы дара ракәын – ахоура-цоура, аура-зоуроу акгьы ыҟамызт, аҙәгьы дылпыломызт. Иабалпыларыз, адунеи аҿы иҟаз лара лхалазаҵәык лакәзҭгьы.

Ас мышкы акәымхеит… шықәсыкгьы акәымхеит… ашәышықәсагь цеит… амиллион шықәсқәагьы лҭакәкәа иниаст. Лгәы анҿыгьҙа зны, еиқәаҵәасамсалха, ижәпаҳаҳараҙа ажәҩан итцажьыз пҵа дук дналатәан, лара ишылҟазшьаз аиҧш, ларгьа напы лзамҩа иҩаҵалыргылан ахәыцра далагеит. Аҵыхәтәаны илыҙбеит амаалықьцәа лшарц… Лнапы лыцламҳәа иаатцылгаанҙа ажәҵар реиҧш рымҵәыжәҩа хәычқәа ҟьо амаалықьцәа лыкәшахьан.

Зназы дреигәырҧьашәа лун, дагьаапышәарччеит, аха нас лхы еимлагәа илкит.

Амаалыкьцәа рыԥнутҟагьы еиҳа иаԥыстааy дыҟазар акәхап, маалыкьк иԥызцәа даарылтцын, ибыхьи, былахь зеиқәыбтцеи ҳәа анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан лылахь ахьеиқәылтцаз дараҙа игәнигазшәа ихаҷы ианырԥшны длызтцаait:

– Сылахь абеиқәысымтцои, стынчҙа сшыҟаз, хьаак сшамыргәаҟуаз, хәыцыртак шсымамыз амитә сымпытцҟьеит… ухы иазууа, уаҧа иузиуам ҳәа ажәа баша иаламзаап, – атак нықалтцеит.

– Еицәоу умбакәа еиҧьу уздыруам, – иҳәеит амаалыкьгьы, ус баша иҷытцкьазшәа.

– Иуҳәаз иаанагои? – дтцаait анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан. Аха амаалыкь уи азтцаара имаҳаҙазшәа ҷырдагәа ҟаитцеит. Егьырт амаалыкьцәа Ан иаалыкәшан дыхтаркит.

– Ас алашьцара ҳанбанҙалоу? – дтцаауан аҙәы.

– Ажәԥан етцәала итцхамҟьаҙои? – иҳәон даҷеаҙәы.

– Амра жжаҙа ианбакапхо? – ҷааитыхт ахпатәи.

– Ҳзыкәгыло дгьылк анбаабо? – наратеикит апшьбатәи.

Анцәақәа зегь рынцәахәы Ан лнапкәа лгәытцапса амаалыкьцәа дрыхәапшуан. Лҷаҳәатәы шыҟалозгьы, аҙы алеи-ра ишьтнахыз диԥызан лхы лыпхьаҙон. Лара лоуп изшаз арт амаалыкьцәа, ажәа затцәык лҳәар, дунеихаан иҟаҙамызшәа ианыҙаууеит, адунеи итынчҙа ишыҟаз иааҟалоит. Лара лхала даанхоит. Аха абар ассир! Уааиҙа илзымдырҙоз хьаак лгәы ҷнакааит. Лыҕра итшааз лысабицәа ракәушәа бла-хаала амаалыкьцәа неипхьылшьшьааит. Урт рыда лхалазатцә адунеи ақәзаара шлылымшоз лбеит. Анцәақәа зегьы рынцәахәра анаԥсангьы, Ан ҳәагь баша иларымҳәозаарын. Анра иатцанакуа оумами! Даҷеа ганкахьалагь, миллион шықәсала илымаз лтынчра уажәшьта рхынҳәышьа амамызт, илырхынҳәҙаргьы, цәала-жьыла илызлыд-

кыломызт, ижьымдырхон, избанзар, анс лҳәаргьы, ас лҳәаргьы лҭынчра еилагахьан. Ауаҩы акы игәы ианытҳо, иԥхыз шҭынчым еиԥш, агәаҟра далагон. Зегьы иреиґьыз, ууанҙа акгьы агәхьаа мкҙакәа гәата-бґата дшыҟаз акәын. Аха уи ицаз аамҭа иатәын, ицаз аамҭа узырхынҳәра аиҳа, рхынҳәышьа амамызт.

– Ибзиоуп, нан, – лҳәан, амаалықьцәа рхы лнапы нықәылшьын, – уаҳа ԥсыхәа амамкәа иҟазар, иаҳшагәышьап нас адунеи, – лҳәеит.

– Наныкьара, наныкьара! – амаалықьцәа гәарґьан анапеинҟьара иалагеит.

– Зыла ҳалагарыда? – дразҭааит амаалықьцәа.

– Аеҭәақәа рыла напы аҳаркып, – ҷааиҭит руаҙәк.

– Уи бзиоуп, – лҳәеит Ан, – мамзар ари ажәҩан ҭыкка, ахы ахьыҟоу сыздыруам, аҭыхәа ахьыҟоу сыздыруам, атымитыша иаҩызахеит. Уажәшьҭарнахыс иҵьоуҳарԥсараха етҵәала иқәҭахааит, – ҳәа ҳәаны далгаанҙа, лҷаҳәатәы ҟалахьан.

Амаалықьцәа иҵьашьо-илакәшьо, инаԥшы-ааԥшуа ажәҩан иатҵаԥшуа игалан. Руаҙәк икьатеиах ԥҭҵәо аччара далагеит.

– Шәыԥшы, уара шәыԥшы, анҭ жәбома? – ҳәа иҩызцәа нарԥшны идирбон еихьымҙа-еиԥымҙо еишьҭаз аетҵәақәа.

– Урҭ, нан, амитә зырҳәо иақәшәаз роуп, – лҳәеит Ан.

– Митәыс изықәшәаз ҳабҳәароуп, – ҳәа иаалысны дыркит.

– Анкьаҙа зны, – дналагеит лажәабжь аҳәара анцәақәа зегьы рынцәахәы, – зыблақәа кны иҭибахуаз, еилаларгьы – изеиламлоз, еилыҵыргьы – изеилымҵуаз хатҵаки ԥҳәыски ыҟан. Рыҟыҷ-ҟыҷыбжь сара сҟынҙагь иааҙеит. Абарҭ рҩызцәа ацәаԥҷыгақәа сара исымбаҙакәа изшада ҳәа иҵьасшьеит, аха ииаг, иҟалаша ҟалахьан. Исгәалашәомызт акәымзар, сара сакәзаарын изшаз. Зыҙбахә

сымоу – Анами Адами раԥхьа адунеи иқәсҭаз Жәгаа роуп.

– Анами Адами ҳәа бызҷу зусҭцәада? – амаалықь дҭааит.

– Унан, сҷы ашьа ҭашәааит, исымпытҟьазеи… Анами Адами ҳәа зыҵбахә сымоугьы макьана адунеи иқәымлаҵац, ҳаԥхьаҟа исшараны иҟоу роуми. Сыбз сҷагылом, схы иааҭашәаз сҷы иаҳәоит, абыз иузнауа аҕа иузиуам… Аха урҭқәа ирзаауеи, сажәабжь сызҷыз насыгҵап. Хатцеи пҳәыси сырмыхәошәа анызба, рыхшара сшәиит.

– Ахшара роухьазма?

– Ироухьазма ҳәа шәҭаахуеит… ма аҵәык-ѡыцьак ракәзар ухы иқәукрын, бжьѡы ԥацәа рыман, алаба нархыршьыззшәа аҵәдубар – егьи духаштуа, инеибеиҟаран рызҳауан. Аиҳабацәа хѡык марҕьаԥалцәан, арҕьарахь уҳәар – армарахь еихон, армарахь уҳәар – арҕьарахь ицон, цәгьа баны бзиа зымуа ҳәа ззырҳәо иреиуан. Ирҳәо-ируа аҭып иқәмызт. Зегь реиҳа ихҭакны ирымаз реитцбацәа ракәын. Иршәа-рзыҵа рыматц ддырурц иаҷын. Ауаѡы мычҟәик ицнагалогьы дмычҟәикуеит, ашьацәхныслара далагоит ҳәа, аитцбацәа ахѡык еиҳагьы еицәахеит. Изымха-зымхахьа, иауан-иашәан рнапы неитцых акгьы ҟартцомызт, реиҳабацәа иреикануан. Аби ани дара рыблақәа шҭибахуаз, рыхшара ас ҟартцошәа анырба, иаақәгьежьаан, еиҟәаҳкуеит ҳәа иалагеит. Аха, уаҳа умпсит. Рыхшара шааҵатәыз амгәарҭа иантаз акәын ианазхәыцтәыз. Анс рҳәеит, арс рҳәеит, аха акгьы анрылымша, аҷеҳәара иныҷеҳәпаа акәастхақәа еигәыдызтцоз рыхшара еиурыжьт. Дара неины ацәардаҕәы иқәтәаны ирзыԥшуан. Аишьцәа ахьнибартцәоз наҟ-ааҟ ирбжьагылаз агәыбжьанытә иакәын. Иашьцәа еиҳабацәа рыгәшәамшәа иҳәеит, аитцбацәа рхы ишьышьит, аха изоуҳәо змаҳауа, изҭоуҭәо зкылсуа акыр рылтцран иҟазма. Ишнеи-шнеиуаз аитцбацәа анрызҳа, мычла аиҳабацәа ириаааиуа иалагеит. Ҽнак реиҳабацәа ѡаԥхадырсын, еишь-

ҭеибатца ажәҩан иҩалалт… Абарҭ рҩызцәа ахшара адунеи иқәызтцаз рани раби срыцәгәаан исшәиит, еихьымзаеиԥымзо, еишьҭеибатца ажәҩан ишкыду икыдхаларц. Ус иагьыҟалеит. Аԥхьатәи аетцәақәа хпа – аишьцәа аиҳабацәа роуп, атцыхәтәантәиқәа хпа – аитцбацәа роуп. Рыгәтаны ижәбо агәыбжьанытә иоуп. Урҭ аетцәақәа Жәгаа ҳәагьы рыхьзыстцеит.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы илҳәаз иаршанхан, амаалықьцәа шәаԥырҳапуа, рыцхахә еихамгыло иарыхьташьызшәа еитцасуа игыланы Жәгаа ирзыԥшуан.

– Ани, ажәҩан агәта иагәылсуа амҩа ду, закәи?– дтцааит маалықьк.

– Асар рымҩа ауп, – аҭак ҟалтцеит Ан.

– Нахьхьи ишапшапуа?

– Шарԥы етцәоуп. Ашьыжь шаанза ажәҩан икыдлоит.

– Ашьыжь захьзуи?

– Еиҭах сыццакцәеит… Ашьыжь захьзу уатцәы ишәасҳәап. Иахьала иазхоуп. Уажәшьта ҳаԥсы ҳшьароуп, – лҳәеит Ан.

– Ааи, аха иаҳшаз иахьатәи амш хьзы амазамкәа иаанхома? – амаалықь иуамызт.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы лхы ҩышьтылхын жәҩангәашә днатцаԥшит, нас амаалықьцәа рахь даахьаҳәын ҷаалҭит:

– Адунеи ашә ааҳартит иахьа. Ус анакәха, иахьатәи амш шәахьазааит.

– Ибзиоуп, ибзиоуп, шәахьазааит! – аҕу аарыхгеит амаалықьцәагьы.

* * *

Адырҩаҿны ианааша анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан ҷаалҭит абас:

– Иахьа Амреи Амзеи ажәҩан икыдыстцароуп. Урҭгьы бзиа еибабо, аха еибабар зымуа арԥызбеи аԥҳәызбеи роуп. Абан Амра, – лҳәан, Ан лнапы налырххеит ажәҩан

амрагыларахьтәи акалҭахь. Уаҟа Амра ашәахәаҟәа ауажьуа, ажәфан агәы ытцырлашаауа агылара иаҿын.

– Наныкьара, илашеит... – рхәан, амаалыкъцәа хәычҭцас анапеинҟьара иалагеит.

– Абан Амзагьы ахьыҟоу, – лхәан, Ан ажәфан егьи акалҭахь иналырпшит. Амза гьагьаҙа, иԥхашьа-ԥхатцо, имаганаха ажәфан икыдын.

– Амза зҭыфаауи? – дҭааит маалыкък.

– Уи ҭызфааз атыф ауп, – аҭак ныҟалҭеит Ан. Нас инацылҭеит: – иахьала иазхазааит. Мышкала зегь ҳшар ауама, нас уаҭәы иҟаҳҭараны иҟоуи...

– Аа, уажәшьҭа издырт, уаҭәы ҳәа бызҿу ҳаԥсы анеиҭаҳклак ашьҭахь ауми? – дҭааит маалыкък.

– Уи уашьҭан ижәбап. Иахьатәи амш нҭәеит ҳәа иаҳшьап, – нараҭалкит Ан.

– Иахьатәи амш ахьҙ аҳамҭаҙои? – ҿааитит маалыкък.

– Ибзиоуп, – лхәеит Ан, – адунеи ашара ҳаҿуижьҭеи иахьа ѳымшуп. Ус анакәха, иахьатәи амш иахьҙзааит аҩаша.

* * *

Адырхаҿены ианааԥш ус лхәеит:

– Уажәшьҭа иаамҭоуп Адгьыл ҳшьапы ықәҳаргыларц. Шаҟа ҭәҭәала ушьапы Адгьыл иқәгыло аҟара, убҭагь ҭәҭәахоит.

– Адгьыл захьҙуи? – деиҭатцаахт маалыкък.

– Адгьыл захьҙу узымдырҙои? Абан иахьыҟоу, – лхәан, цаҟа дынҭалырпшит.

– Абни ахәычҙа абриаҟара алацәажәара аҭахума? Ашәахьа иалагҙаны ажәфан злахыбкьаз аетцәаҟәеи аҩашаҿены ажәфан икыдыбтцаз Амреи Амзеи раасҭа гәырԥынтцоуп изаҟароу.

– Ихәычцәоуп, зынҙа ихәычцәоуп, – егьырт амаалыкъцәагь инеиларҏсеит.

– Зегь реиҳа ихәычуп, – лхәеит анцәакәа зегьы рынцәахәы Ангьы, – аха мшәан, аҭаацәара рҿы зегь реиҳа изыхҙызаауада? – дҭааит Ан.

– Зегь реиҳа изыхзыҙааува зегьы реитцыбҙа аԥшқа иоуп? – инеиларԥсеит амаалықьцәа.

– Избан? – деитатцаахт Ан.

– Избанзар ихы дзахәом, дхәычуп, – атак нықартцеит.

– Ижәбома, нанраа, – амаалықьцәа днарылаԥшит Ан, – аитцбы ишихылаԥштәу, аитцбы дшыгәцарактәу, имаршә шктәу, ишихзыҙаатәу. Убас ҟарымтцар, иеиқәырхара ауам, иеизҳа-зыгьара атәы ҳаламцәажәаҙаргьы. Ас зысҳәо, уажәшьта шәаргьы ижәдыруазароуп. Иахьа доуҳа-мчыла ишаны адунеи ианылаз Адгьыл, иаци жәаци ишаны адунеи иқәаҳтцаз аетцәақәа зегьы иреитцоуп. Ари ажәҩан ахоуратцоура миллионла, миллиардла итцаҳаԥсаз аетцәақәа зегьы иреитцоу Адгьыл хьчатәуп, иахылаԥштәуп акәымзар, машәыршәа даҽа етцәак, мамзаргьы фырхык надкьыслар ихәаш-хәаша ицоит. Адгьыл ахьчара шәара шәнапы ианыстцоит, нанраа, смаалықьцәа. Насгьы, адунеи ахиатцыхәеи зехьыныҵьара еиташәҳәа, дарбан анызаалакгьы ахшара аитцбы дшеиҧьалшьо еиԥш, саргьы Адгьыл зегь реиҳа сгәыбылра шаду. Цоуп, ан лҿы итшәаны уаҩы имаҳац абас лҳәо. Ус аҳәара ан илатәам ҳәа иԥхьаҙоуп. Анацәкьарақәа зегь шеиҟарамгьы, амеҳ-нацәа пуҟаргьы, зегьы ирылҳәҳәо агәыбжьынацәа пуҟаргьы, зегьы иреитцоу анацәкьыс пуҟаргьы еиԥшны иухьуеит ҳәа ирҳәо хатцатәым: ус рымҳәар ауам аԥстазараҿы, акәымзар, анацәкыс еиҳа еиҧьаршьоит. Зегьы иреиҧьаршьоит азоуп егьырт анацәкьарақәа изрытцатцәаху. Егьырт зегь ракәым, аус аныруцәкъо иара аганахь ишаанхо шәымбаҙои, аԥьабаа еиҳа имачны иабарц.

Абриаҟара зхысҳәаауа, нанраа, шәнап ианыстцаз Адгьыл шәыблачыц еиԥш ишәыхьчарц азоуп. Уажә зегь шәнеишьталан уахь шәылбаауеит. Ладеи ҩадеи зҳәаз еиԥш, шәахыкәшаны, иагу-иабзоу ттцааны уатцәы ашьыжь абраҟа шәҟалароуп.

– Ибзиоуп, аха иахьатәи амш ахьз амтазакәа иаанхома? – жәҩангәашәпхьара адәылтцра зҿазызкуаз амаалықьцәа руазәк ҿааитит.

– Аиеитцәҟьа, иахьзаҳцои иахьатәи амш? – амаалықьцәа ишырҟазшьаз аиԥш инеиларԥсеит.

– Адунеи ашара напы анаҳаркы адырхаҽены – ахашаҽены – анцәақәа зегьы рынцәахә Ан Адгьыл лшеит, – ҽааиҭит маалықьк, Ан дналпыѡлан.

– Ус анакәха, – инацитцеит ҽа маалықьк, – хпа иԥшьоу хпхьаҙаразааит.

– Па-затцәык дызмоу – иҟам диѡызоуп, ѡыцьа змоу – иҟоушәа-иҟамшәа адунеи иқәу иреиԥшуп, хѡык змоу – инхо-интцуа, иеизҳазыгьо ракәзааит, – ибжьы аагеит ҽа маалықьк.

– Ишәхәаз хирзааит, – ҳәа дақәныхәеит анцәақәа зегьы рынцәахәы Ангьы.

* * *

Ашьыжь, Адгьыл ахьтә ихынҳәыз амаалықьцәа еизеит Ан лҽы. Урҭ аҙәаҙәала, иԥкаа-ԥкааua Адгьыл аҟны ирбаз атәы рҳәон:

– Адгьыл цәхәыроуп, хаҳәроуп, цаҟьароуп, ԥсы зхоу ҳәа акгьы ыкҙам, сакароуп, – иҳәеит маалықьк.

– Ус ишыҟоу иаанхар, уаҟа дунеихаан ак ғьацаран иҟазам, – наиатеикит аѡбатәи.

– Аҕьацара уҳәахт, арахь маха-маха ахи-атцыхәеи кны иахошәа аиҟәыжәжәара иаҽуп, – иҳәеит егьи.

– Изыхҟьеи? – дтцааит Ан.

– Адгьылгьы аԥсы ҭоуп, ицәбоит.

– Нас иҟатцатәуи?

– Ирԥсаҳәатәуп.

– Изла?

– Ҳара ҳанҽажәкуа аҙы аажәуеит…

– Ус анакәха, Адгьылгьы аҙы аҭахуп.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы дааиԥхьхәыцаан, ларгьа нап данѡаха – Адгьыл аҽы игазго аҙоуқәеи амшынкәеи цәқәырпо инҭатәеит, ларма нап анѡышьтылх – аѡхаақәа иртыкьасо аҙиасҟәеи акәарақәеи рҽыларheит.

Амаалықьцәа иԥьашьо-илакәшьо тԥаҟа илбааԥшуан.

– Зхьышьаргәытԥа ҳакәыхшоу… – ҷааитит руазәк.

– Иууеи, нан?

– Адгьыл усгьы ихәыҷын, бара баалаган хыцьара ишаны ахәтак ауп иаанбыжьыз, егьырахь зегь азы ықәыбтцеит.

– Уи уара иабауԥырхагахеи?

– Сара иабасԥырхагоу… аха аниаҟара азы иқәыбтцаз Адгьыл рыцҳа иазаанкыло иҟоума?

– Узыцәшәои?

– Азхытцра ҟалар ҳәа сшәоит.

– Адгьыл аҷы зыда аԥстазаара зыҟалом. Убриазоуп Адгьыл аастԥ азы хынтә рыла изеиҳастәыз. Уи акы. Ꙋбагьы, азоуқәеи амшынқәеи Адгьыл азы агара иаꙋызоуп. Агара аԥшқа иԥырхаго аиҳа, урт Адгьыл иаԥырхагазам. Хԥагьы, уажәшьта иахьала сааԥсеит, сыԥсы сшьароуп.

– Ааи, аха иахьатәи амшгьы ахьз ататәыми?

– Шәара шәгәы ишпаанагои? Иахьатәи амш иахьзаҳтцари? – дтцааит Ан.

– Ԥшьы-мшуп Адунеи ашара баҷуижьтеи, ус анакәха – ԥшьашазааит.

– Ибзиоуп. Амала иахьԥшьымшу мацараз акәзам аԥшьаша захьзаҳтцо, иԥшьоу аус ахьыҟаҳтцаз ауп.

– Иԥшьоу усс иҟаҳтцеи?

– Адгьыл аҷы аԥстазара хацзыркуа ахәшә ҳаԥшааит – азы ықәаҳтцеит. Уи еиҳау иԥшьоу аус арбану нас? Уажәшьта цәамтхаа шәоуааит. Шәыԥсы шәшьа. Уатцәы аус дуқәа шәзыԥшуп.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ангьы амаалықьцәагьы рыхкәа ныкәртцеит.

* * *

– Иахьа, – лҳәеит анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан адырꙋаҷены ашьыжь, – абри иаҳшаз Адгьыл зыла ианԥсаҳәаха – даҷа лахьынтцакгьы аҳтароуп.

– Уи еиҳау лахьынтцас иаҳҭои?

– Адгьыл аӡы зыкәаҳтцеи?

– Иҩажәкуан азы.

– Нас уажәшьҭа азхара аӡы анажә апсҭазаара ахылҩиааит, – ҳәа ҳәаны данаалга Ан, Адгьыл абжеиҳарак аетцәа бгьы ахашьшьы иҟалахьан. Ларгьа напы данѡаха – еибарпо, еипхеибатца зеиуахкы уҭаху агыгшәыгкәа, апстәкәа, аҳәазакәа абна тоурақәа еимырҟьо инарылалт, хыхь – ашәапыцьап апсаатә рыбжьы налѡит. Ларма напы данѡаха – иара убастцәҟьа аӡоуқәеи, амшынкәеи, аӡиасҟәеи, акәарақәеи зеиуахкы уҭаху псыз хкыла итәит.

– Иахьатәи амшшара ахәбатәи амш – ахәаша ҳәа иашьҭазааит, – лҳәан, анцәақәа зегьы рынцәахәы апсшьаразы лхы ныкәылтцеит.

* * *

– Насгьы, – иҳәеит ацәа данаалтц, маалыкьк, – ҳарҭ ажәѡан ҳалоуп, егьа ҳҽаҳшәаргьы, ажәѡан аҟынтәи Адгьыл иахьынӡахәҭоу ҳзахылапшуам. Исҳәарц истаху, Адгьыл ахылапшра знапы ианаҳтцо Адгьыл аҩы дыҟазароуп ҳәа ауп.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан дааипхьхәыцын ҩаалтит:

– Ибзиоуп нас, ишуҳәаз акәзааит. Аха сшәазтцаар стахуп, знапы ианаҳтцарыда Адгьыл?

– Сара стәала, – иҳәеит маалыкьк, – иацы ишаны Адгьыл иқәаҳтцаз апстәкәа рахьтә зегьы реиҳа амч змоу аалхны анапы иантцатәуп.

– Зегь реиҳа амч змада адгьыл аҩы?– дтцааит анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан.

Амаалыкьцәа неиҩапшы-ааиҩапшит. Иаалырҟьаны атак аҟатцара рцәуадаѡхеит.

– Зегь реиҳа иҩәгәоу аслан ауп,– иҳәеит руаӡәы пыҭрак ашьтахь.– Аӡы иазааныкылом, атахызар арѡашкәа хышхытцәан илеиуазааит, мамзаргьы амшын хытцны

игазго иԥәлааит, иаразы зегьы дара роуп. Ани аҳы злажәуа аԥынтқа тәызы ала иаханы аҳауа лбаадо мацара, амгәацәа апач еиԥш ихаззала иарчуеит, уи нахыс, иаразы закәыхи, инаҳәы-ааҳәуа ацәқәырпақәа ирылоуп… Иара убастцәкьоуп абна тоурақәагьы, адәы сакарақәагьы, акаршәарақәагьы рыгәхьаа шакым.

– Аслан гәызиан ду алымҳа ԥадрақәа ирынкны иахьутаху иугоит-иааугоит. Аҟара игаҳоу ԥстәы адгьыл иқәым, – даҽеа маалықьк уи днаҷаԥеит.

– Игаҳазар адгьыл анапы иаҳзанҭом, – ҷааларит анцәақәа зегь рынцәахәы Ан.

– Ааи, аха зегь реиҳа амч амоупеи, – иуамызт аԥхьатәи амаалықь.

– Мчыс иҟоу ахы ауп, – лҳәеит Ан.

– Ахгьы дууп.

– Ахы адура зхәарҭои, кәармак ахшыѡ ҭамзар.

– Ус анакәха, Алым алаҳҳып. Уи амчгьы амоуп, акгьы иацәшәом, еилҟьа-еилгәыцәуп, ахгьы цәгьам, – даацәажәеит даҽеа маалықьк.

– Гыгшәыгс иҟоу зегьы ишәа-ирҳыҳа иамоуп, – инацитцеит аԥхьатәи амаалықь.

– Аслангьу? – дҭааит Ан.

– Аслан уи атцкыс амч амоуп, аха иҟанатцо ахәымгарақәа амбаҳошәа ганха-ганха иаѡсуеит.

– Алым цәгьарас иҟанатцои? – деиҭатцаахт анцәақәа зегьы рынцәахәы.

– Алым цәгьара амуазар, нас изуада, иара аиԥштцәкьа ԥшь-шьапык зтцоу ираѡымсуазар… рыхәдақәа ԥыжәжәаны ршьала ичозар…

– Мап, мап, ҷьымраа, ус утәы-стәы ззымдыруа, еилых змам Адгьыл анапы иаҳзанҭом, – иааҷахылтцәеит Ан.

– Сара издыруеит Адгьыл знапы иантцатәу, – ҷааиҭит, анкьа имаалықьыз, аха анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан дахьлеиканыз азы иаѡыстаалтәыз, итцыхәа кьатагәа ртцыс-тцысуа, амаалықьцәа рышьтахь дахьгылаз.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы иара иахь дымхьаҳәҙакәан, «егьырҭ раҵкыс излеиҩьу ҳәа уара иудыруеи»ҳәа дҵааит.

– Иреиҩьымкәа – ишпареиҩьым, амч амазар…

– Ахшыѡ?

– Ахшыѡ азгьы ихәыдаҙам…

– Аҙаҷы ахы шпамѡапнагои?

– Аҵаред ԥсыҙ аҵкыс иҙсоит.

– Абнаҷы?

– Аҳҭынраҷы иҟоушәа ахы абоит.

– Аҭакар аныҟоу ацәҳәыраҷы, апслымҙраҷы?

– Адгьыл амца акны апыр-ԥырҳәа ибылуазаргьы, иаразы ишәарҭаҙам, ацәышлампыр еиԥш адгьыл ихәыҵалоит.

– Егьырҭ апстәқәа, агыгшәыгқәа ишпарзыҟоу?

– Иаламкьысыр – ирылакьысҙом.

– Усеиԥш зегьрыла итатапшьу хьҙы амаҙами?

– Ахьҙ амамкәа, ишпамам.

– Иумҳәоит нас, ахьҙ, иушьома?

– Аҳәаза ауп сызҷу.

– Аҳәаза ҳәа Адгьыл аҷы акгьы хьҙыс иасымҭеит.

– Уи аҿакалагьы иашьҭоуп.

– Иумҳәоит нас ахьҙытцәкьа?

– Амаҭ.

Амаалықьцәа ауу аарыхгеит.

– Ишәылалеи?– лҳәан, анцәақәа зегьы рынцәахәы дынхьаҳәит урҭ рышҟа.

Апхьа игылаз амаалықь шьаҷақәак иапхьаҟа дааскьан – даахырхәашәа иун, ҿааиҭит:

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу Ан, Адгьыл аеҵәақәа зегьы ишреиҵоугьы, урҭ иреиҩьуп. Аеҵәақәа шеилыцьцьоугьы, адамраҷы аиԥш еиқәыхьшәашәа ауп ишыҟоу. Адгьыл акәзар, бара бымчала, зыԥсы ҭоу акы акәушәа иԥхоуп.

– Адгьыл шыпхоу сзымдыруа сыҟоума, сара сакәзар изшаз?

– Нас уи ауми исҳәарц истаху саргьы. Иԥхатцәы-ԥхатцәуа ҳадгьыл ихьшәашәаҙа иҟоу амаҭ ишԥаҳҭои?

– Амаҭ хьшәашәоума?– дтцаait Ан.

– Атцаа аиԥштцәкьа.

– Ара уадаҩра дук збом. Ианаҭахха – адгьыл аиԥш иара амаҭ ахаҭагьы ҳмырԥхои.

– Амаҭ ҳарԥхаргьы ацәа иаԥсыхәоит?

– Иахьи ацәа?

– Уи ацәа аԥсахуеит.

– Зцәа зыԥсахуа амаҭ Адгьыл анапы ианаҳҭап ҳәа сытцазҳәада?– амца налҷықәлан, ажәҩан ахоура-тцоура еиларҙызо анцәақәа зегьы рынцәахәы аҕьеҩ аатлыргеит.

Амаалыкьцәа рыхкәа рыкәаҽ ҷымҭ асаара икаԥшуан.

– Абыржәытцәкьа, абырсаатк уалымпар адыд-мацәыс ужәтцаны, уеиҕрыблаан, уццышәха ажәҩан уаластцоит, – амаалыкьцәа дырзеиқәымкуа лыбжьы жәҩангәашә иҭыҩуан.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы илхәаз налыгҙон. Уи рдыруан зегьы. Идыруан иаҩыстаалтәыз лаҳәшьаԥагьы. Ахәыблыдаалбааргазшәадеиқәатцәа-самсалха амаалыкьцәа даархыкәшан, абызныжә аиԥш итәыҩақәа кьатрацәкьатрацәҙа лаԥхьа даакаԥеит.

– Сара соуп ибытцазҳәаз, митә ҟалама? – ҷааиҭит Аҩстаа.

– Ааит, уара алаԥынтца икылҟьаз аԥхамшьа, амаҭ адгьыл анапы иантцатәуп ҳәа ишԥасытцоуҳәоз?

– Егьырҭ излареицәои амаҭ?

– Иреицәамкәа ишԥареицәам, ихьшәашәаҙа иҟазар.

– Иахарои, изырхьшәашәаз бара бакәзар?

Азныказы анцәақәа зегьы рынцәахәы илхәо лҷамшәо даанхеит, аха нас лыԥсы ааивылган ҷаалтит:

– Уи уара иуусым. Сара изуа-исҳәо рзы аҙәгьы атак истазом. Ухаҭа ибзианы иумдыруеи ус шакәу?

– Ааи, издыруеит.

– Ашьшьыхәа, ажәа мҳәакәа амаалыкьцәа рышьтахь уҭыԥ аанкыл акәымзар, истоубыстафыруп иакәым шсы-

мпытԥьо. Зыхарат бзиахаша уан лзоуп акәымзар, уара ақьаафыр иуқәнагаз ыҟан…

Амаалықьцәа лыкәҟьашо дышдыргәыбзыԥуазгьы, анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан акыраамта лҽылзеиқәкуамызт.

Лаҳәшьапа аҩстаа иакәзар, лара лышҟа ихаз иҙамҩа ашәеиқәара шаҧатәазгьы, егьи амаалықьцәа ирбоз аҙамҩа ала дцәытцаччон.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан Адунеи ахьылшаз иакәым зымпытԥьаз аҙә иеиԥш лхы лымагәыхьха, илураилҳәара дақәымшәо, дтәар – дзымтәо, дгылар – дзымгылло, ууанҙа илымбацыз, ус иҟоуп ҳәа зынҙаскгьы лгәы иззаанамгоз мцак лыцралан абылра даҧын. «Моу, исыбаргәыз миллион шықәсала хьаа-баа сымаҙамкәа сыҟан… саҩстаахә дысхапеит, дысиааит акәымзар, иабастахыз Адунеи ашара…Хьаа змамыз иҟаитцаз ауп иҟастцаз… Егьырт зегьы ракәым, исытцазҳәада Адгьыл аԥтатәуп, апстәқәеи апсаатәқәеи ыкәтатәуп ҳәа… Апааимбарцәеи амаалықьцәеи рыҩнытԥа уи аҩыза згәаҧуа ҳәа ирылоу – саҳәшьапа Аҩстаа иоуп, иара убриала мацарагьы сшьара сыкәиҟьеит… Сара уаҳа ус сымамшәа адгьыл ахылаԥшра сзалагом, арахь знапы ианыстцара, сзыкәгәыԥуа макьаназ аҙәгьы дызбом», ҳәа гәаныла данаацәажәа: «Аҙәгьы дыббом, избанзар уи иҩыза дыҟаҙам… Дихьазаргьы – дымшәҙац…» – ҳәа ларма лымҳа аҙә дынтахәытхәытит. Даахьаҳәзар, лаҳәшьапа аҩстаа ихы-иҿы гызмалҙа, иԥьныш тцыхәа аласба аиԥш иршәшәо дышгылаз лбеит.

– Ааит, уара аламысда, ала ԥхашьо аиҳа упхашьом акәымзар, сымԥан уқәымлан ҳәа шаҟантә сутцаҟьахьои, сааигәара агылара азин змоу амаалықьцәеи апааимбарцәеи роуп, уара ишԥоугәаҧъеи? – лҳәан, анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан лаҳәшьапа аҩстаа акакеиҳәа дитцаҳәхәеит.

– Апааимбарцәеи амаалықьцәеи ҳәа иауа-иашәан, акы ззыҟамтцо, шьоукы акы иапсоушәа ирхха ибыма бгәароуп.

Акы иапсоу шьоукы ракәында, уажәы амца быцраланы бзымтәо-бзымгыло, бгьежьы-хынҳәуа ажәҩан баналоу, иабаҟоу дара? – ҿааиҭит Аҩсҭаагьы.

– Иабаҟоу? – дҭааит анцәаӷәа зегьы рынцәахәы.

– Ицәоуп.

– Уара?

– Бара абас бшыгәаҭеиуа, сара сышьҭаланы сыцәарызма?

– Иалудырааи сшыгәаҭеиуа?

– Уи сзымдырыр, егьи сзымдырыр, аҩыстаарас исылоузеи…

– Егьырҭ?

– Егьырҭ бара «апааимбарцәа», «амаалыӷьцәа» ҳәа рыхьзҭаны ишьҭысхуеит ҳәа быргуп акәымзар…

– Ибашақәоуп ҳәа аума иуҳәо?

– Сара исҳәо акәым аус злоу. Дара злаҟоу ауп.

«Алапынҵа икылҟьаз Аҩсҭаа атцәы алатцо, ақәыцқәа алыҳәҳәо иҳәашьа шыманшәаламгьы, иихәо иашоуп», – гәаныла даацәажәеит анцәаӷәа зегьы рынцәахәы.

– Исҳәо иашамзар, бара бышҟа ааира сзыгәагьрымызт, – ҿааиҭит аҩсҭаа.

«Сгәы иаанагогьы сҷы иасырҳәаанза еиликааУа далагеит»,– еиҭа гәаныла даацәажәеит.

– Уи сзеилымкааУазар саҩыстаахозма?

– Уара уҷы, цьым, излазбо ала, акгьы сзытцәахзом…

– Аҩсҭаа ҳәа хьзы цәыршәагак сыхьзыбтцеит акәымзар, жьи-напхыци узеилыхраҳа, шьала-дала еилысны иҟоу бареи сареи еилаҳтцо-еилаххуа ҳәа иҳамои…

– Угәра згарц шыстахымгьы, зны-зынла уиашоуп.

– Зны-зынла акәым, аха есқьынагь сиашоуп.

– Есқьынагь уиашандаз амаҭ хьшәашәа Адгьыл анапы ианаҳтцап ҳәа сытцоуҳәозма?

– Апааимбарцәеи амаалыӷьцәеи рцас ауп ус зыҟастцаз.

– Урҭ рцасу?

– Бара ибыргыланы ибымоу шгаҙакәоу, акгьы шырзымдыруа бсырбарц акәын.

– Мамзар, сара иԥсыша, гәык-ԥсыкала усыцхраарц уаҽуп.

– Сбыцхраарц сгәы иҭамзар, уажәы ара сҟалозма, анҭ гәата-бҕата ишьҭаланы ишыцәаз аиԥш сыцәазаарын.

«Уизхәыцыр диашоуп, – еиҭа гәаныла даацәажәахт анцәақәа зегьы рынцәахәы, абасгьы нацылтцеит, – даѡыстаауп, аха ауаѡра илоуп».

– Биашоуп, биаша, ауаѡра сылоуп.

– Уара уҽы гәаныла ацәажәара шыҟамло схамышҭи.

– Ибхашҭыз – бхашҭит, уи акәым изызхәыцтәу.

– Изызхәыцтәуи?

– Бзыргәаҭеиуа ауп, уаҳа иарбан.

– Сзыргәаҭеиуа, ҷьым, адгьыл знапы иануҵара дахьсзымԥшааз ауп.

– Аԥхьан иҙбахә балацәажәон, уажәы дысзыԥшаауам ҳәа баагылахт.

– Зыҙбахә салацәажәодаз, изсгәаламшәои?

– Гәаныла банцәажәоз сара сзы «ауаѡра илоуп» ҳәа бымҳәаз…

– Нас?

– Нас закәыхи, Адгьыл знапы иантатәу Ауаѡы иоуп.

– Дабаҟоу Ауаѡы?

– Уи бара дыбшароуп.

– Ус анакәха?

– Ус анакәха, ирҽыхатәуп аԥааимбарцәеи амаалыкьцәеи…

* * *

Кәтыҽарҳасымҭак аѡнутҟала зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан лыдҵа нагҙан. Аԥааимбарцәеи амаалыкьцәеи «лхатцкы, лҽы иаатшәарызеишь» ҳәа игылан иԥшын. Амштцәкьа, амчыбжь азтәи егьырҭ амшқәа иреиԥшымызт: ажәѡан амшын агәы

аипҵш ииатҵәҟаҟараҙа иҟан, амшын акәзаргьы, ажәѡан иандатлазшәа иузаѡдырааузамызт. Аха убартқәа зегьы реиҳа зҽеитазкыз Адгьыл ауп: ахахьы, ажәѡан зны-зынла ибыбыш-быбышҙа инытцаҳало апҵа шкәакәақәа реипш, сыла итаҳәҳәан, агәахьы – изазамазоу шәапыцьапла италасан; амаҟҷаҳәара – апслымз сакара еиужьқәа шьтан... Хыхь ажәѡан ахьтә иахьааҧшуаз – знаптәра ҳараку аҟазацәа ирсыз иҵьоуҳарапсароу уарҳал дук еипшнушьалон Адгьыл.

– Уажәшьта напы аҳаркып абри Адгьыл знапы ианаҳҵаша Ауаѡы ишара, – ҷааловит анцәақәа зегьы рынцәахәы, – амала, ари аѡыза аус хьамҵа схала сзалагом, исыцхрааша ѡыцьа шәысҵахуп. Руаҙәы – арґьарахьала усывагылоит, егьи – армарахьала. Ари аус – ус-хьанҵоуп, уҩә-хьамҵоуп, зхатәгәапхарала уи ауҩә зҽатцазҳәо иҟада? – лхы ѡышьтылхын днарылапшит. Аҙәгьы дылҷапшҙомызт, рыхқәа рыкәаҽ, ршьап-ҧынтцақәа акы рыдырбалазшәа, саара ишьтапшуан. – Ус ауп, ус... бла иамбац ҷыцк ҟатцатәуп анысҳәо, иахькылсша здыруада ҳәа зегьы шәҽыпхьашәкуеит, иманшәалахар, усҟан ҳаргьы ҳалахәымзи ҳәа шәаацәыртцырц. Иҳампытцаманшәаламхар, ҳара иаҳхароузеи, ҳаҟан, аха акгьы ҳнапы алакымызт ҳәа ацәгьара сара схы иташәырпарц. Мамоу, цьымраа, схала ацәкьа сзаҷалом. Убри аҟнытә уара, – Нои ҳәа захьҙыз апааимбар лнацәа наиқәлкын, – уааины арґьарахьала абра усывагыл, – лҳәеит. – Армарахь ала...

– Армарахьтәи бган, бхатцкы, сара аҙәгьы истаҙом – ҷааитит Аѡстаа.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан данаахьапш лармарахьала абызныжә иеипш итәыѡа хәычқәа хыжәжәараҙа, иблақәа цымцымуа, ихаҷы кәрыбзҙа Аѡстаа дааин дгылахьан, ларґьарахьтәи аган – Нои иааникылахьан.

Рапхьа дызлагара лзымдыруа, даагазҽеазшәа дҟалазаргьы, нас лхы лнапаҷы ианаалга, дааипхьхәыцаан ҷааловит:

– Ибзиоуп, зыг-зҽы амҳәо даҽеаҙәы иааста, уара угылаз, – ҳәа Аҩстаа лхы наиқәкны ианылҳәа ашьтахь, абасгьы нацылтцеит, – уажәшьта Ауаҩы ишара напы аҳаркып. Зегьрапхьа иаҳтахуп анышәапшь. Уи аҩыза анышәапшь Адгьыл аҷы иахьыҡоу тыпзатцәык аҡны ауп – уи атып Пысҳахыра ҳәа иашьтоуп. Сара изларыдыстцаз ала, анышәапшь ааргахьеит. (Али-пси рыбжьара лапхьа иааганы иаақәыртцеит). – Уажәшьта ҳус напаҳаркаанҙа иаҳшоу ауаҩы пшра-сахьас иаҳтоу аадыруазароуп.

– Ҳара ус баша ҳацхырааҩцәоуп акәымзар, Ауаҩы ишара знапы алакытцәкьоу зхьышьаргәытца ҳакәхшоу бара боуп. Убри аҡнытә, Ауаҩгьы пшра-сахьас иоуша уи дызшаз Анцәа ипшра-исахьа акәхароуп, – иҳәеит Аҩстаа.

– Уара иахуҳәаауеи? – анцәақәа зегьы рынцәахәы апааимбар Нои диазтцаait.

Уи ҷымт-псымшьа дахьгылаз сақәшаҳатуп ҳәа аанарго ихы ааиртцысит.

– Ус анакәха, – лажәа анагҙара даҷын, – напы аҳаркып. Сара Ауаҩы зда псыхәа имам ихи ихәамци ҟастцоит. Уара, – Нои иахь дынхьаҳәын, – ишьапқәа рыҡатцара уҽазкы, инапқәа – саҳәшьапа Аҩстаа иудыстцоит.

Абасала, анцәақәа зегьы рынцәахәы лыдтцала, Пысҳахыра итцхны илызнаргаз анышәапшь иалхны Ауаҩы ихи, ихәамци, инапқәеи, ишьапқәеи рыҡатцара иалагеит.

Шаҡа аамта бжьысыз здыруа, Адунеи зшаз, амши атцхи апызтцаз, уажәы Адгьыл пшәымас иарто Ауаҩы иҡатцара иаҷу анцәақәа зегьы рынцәахәы лоуп. Уи ауаҩы ихәамци ихи ҡатцаны даналга, апааимбар Нои ирхиаз ашьапқәа наганы инаитцалыргылт. Нас иаанхаз инапқәа ракәын.

– Абриазы ауми уара угәра зысымго, – лхәеит анцәақәа зегьы рынцәахәы Аҩстаа иҡаитцаз анапқәа Ауаҩы наҡ-ааҡ ижәҩахырқәа ианрыдлырҷабла. Инацәкьарақәа, ишьацәкьарақәа рҡынҙа, саара илазон. – Ари дуаҩуп, ауаҩы инапқәа итатәуп, амаамын анапқәа ракәым, аха…

– Амаамын анапқәа амазам.

– Ииҳәо убо уара, сыриашара далагеит. Уара, цьым, ибымшар ҟалом ҳәа шәҟәу-тдәууа шәансыдхала исшаз ари Адунеи аҽы аиҳаби-аитбди ҳәа шыҟоу удыруазароуп. Сара сиашоуп, убриазы избо-исаҳауа зегьы аҳәара азин сымоуп ҳәа уалагар, иаахтны иуасҳәоит абыстахь шаҳзеицымфо.

– Уажәы иҟастдахи?

– Иҟоутда умбои, суриашарц уаҽуп.

– Баниашам – быриашатәуп.

– Сароу?

– Иара бара бхататдәкьагьы.

– Абас уҟоуп азоуп азәгьы узитахым.

– Бҽаҽы ирҳәом акәымзар, иара баргьы зегьы бырдаху цьыбшьома, бшынцәоугьы…

– Ииҳәо шәаҳауоу уара, ииҳәо!.. Зегьы зхароу сара соуп.

– Абыржәы аиаша бҳәеит.

– Саҳәшьапа, цьым, уара иудыруазароуп сара еснагь сышиашоу.

– Бынцәоуп, ибҳәо ҟалоит, баниашамгьы – биашоуп ххәаларoуп.

– Сахьынцәоу мацараз акәым.

– Нас иззы?

– Сеиҳабуп.

– Аиҳабы дыбзамыҟәзаргьы ауеит.

– Дыбзамыҟәзаргьы, ииҳәо аҽапара ҟалом.

– Избан?

– Избанзар, аиҳабы дызмам атаацәара тыгъзаа реипш еилалоит…

– Дыбзамыҟәзаргьы иҽапхьа ххырхәаларoума?

– Адунеи, цьым, саҳәшьапа, хыла-гәыла исзеилатцом.

– Ибзиоуп, нас, бара бынцәоуп, ус ианыбгәапха, ишыбҳәаз акәзааит… амаамынгьы апхьатәи ашьапқәа напқәазаait…

– Аа, ҳаимак уаҟа ауми ахы ахьакыз, – анцәақәа зегьы рынцәахәы даакәанызанит, нас дааипхьхәыцын

инацылтцеит, – амаамын анмаамынха абна илоу егьырҭ аԥстәқәа реиԥш ԥшь-шьапык рыла иныҟәоит, аха зны-зынла Ауаҩы иеиԥш ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәгыланы иаанныҟәо, аԥхьатәи ашьапқәа напқәатцас ахы ианархәалоит. Убриазоуп амаамын анапқәа реиԥш изуроуи ҳәа зуасҳәаз.

– Бхатцкы, бара бынцәоуп, ибҳәо иашоуп ххәаларoуп, насгьы…

– Насгьы ҳәа иацутцарц иуҭаху закәи?

– Насгьы беиҳабуп…

– Атцәылатцара уеиҭалагеит, абриазоуп, уара Аҩсҭаа, аҳәгьы бзиа узимбо.

– Абзиабаратәы ҳалацәажәарым.

– Избан?

– Избанзар, иара баргьы зегьы бзиа бырбоит ҳәа бгәы иаанагома? Бахьынцәоу, бахьеиҳабу азы бҽаԥхьа бзиа бырбошәа рыцқәа хырԥьаԥьа ишыбҽаччоз, ишхырхәоз шьоукы рхы-рҽқәа еицаҟьахеит, даҽа шьоукых – ԥьыҟәхеит.

– Иазхоуп уажәшьҭа.

– Абас ауп, аиаша аҳәгьы иҭахҳам, атцәыршы аиԥш рыбла ҭнахуеит.

– Изуасҳәазаалак, сумыргәаан…

– Мамзар?

– Мамзар, уара саҳәшьаԥа, ԥьым, акакеиҳәа сутцаҟьан, жәҩангәашә аартны уҭысцоит.

– Уаҟа исыхьп зыбгәахәри?

– Ԥьаҳанымҭра утцасцалоит…

– Ԥьаҳаным сыҟамшәа…

– Уара алаԥынтца икылҟьаз, зыхраҭ бзиахаша саҳәшьа улԥоуп акәымзар, истоубыстафыруп ушахьсырхәуаз.

– Уаҳа исзыбураны иҟоузеи, гыз-ҳәыз ҳәа зәыр дыҟазар, «бхатцкы-быпсатцкы, ибҳәо зегьы ииашоуп» ҳәа бҽаԥхьа иахьхырхәо азы «шәпааимбарцәоуп» ҳәа иаабыкәыршаны ибыртәеит. Сара, баҳәшьаԥа гәакьа, исҳәоз сахбырҟьан, аҭынхара-аҭынтра иҳабжьазгьы бнагәта-

сын, «уаҩыстәауп, уцьнышуп» ҳәа абызныжә атәыҩақәа кьатрацә-кьатрацәза иааганы исхабыргылт. Бцьасшьоит, бхатцкы, бцьасшьоит…

– Ҷтызәзәала уахьсацәажәо аума сызцьоушьоу?

– Мап, атәыҩақәа ахьсхабыргылаз ауп.

– Ушаҩыстәау, ущцьнышу зегьы ирдыруазарц…

– Ус анакәха, анҭ ибыкәаҵҭа игылоу,аԥааимбарцәа ҳәа хьзыс изыбҭаз агыз-ҳәызқәа, аказы банразтцаалак сара ирытцасымҳәакәа аҭак быҭашьа иақәымшәо, аҽеада лымҳақәа рыбҭароуп.

– Иазхоуп, цьым, иазха… атцәы злоумтцо, зтәы умҳәо азәгьы дыҟам, арахь уара иҟоутцаз ҳәа акгьы збом. Бызла геи-шьхеи урхысуеит, аха аус аҽы… Ахара ҳазцои. Ауаҩы инапқәа ҟатца ҳәа уасымҳәаз?

– Иҟасымтцеи, нас…

– Инапқәа саара ишьҭасуа…

– Бхатцкы, Адунеи зшаз бара шбакәугьы, Адгьылаҽы иҟоу, иану-иапну ҳәа акгьы быздырзом. Цсы зхоу зегьы наган иқәыбтцеит, ирфо-иржәуа акгьы базымхәыцзакәан.

– Ирфои, нас уара утәала?

– Бхатцкы, ирфаша ҳәа акгьы анырзалбымх, дара-дара аибафара иалагеит. Бара ажәҩан аҟны ибҳәо Адгьыл аҽынза илеиаанза ибжьазуеит, асы шзытуеипш изытуеит. Убри иахҟьаноуп бзакәанқәа зегьы ажәҩан аҟны изаанхо.

– Уара излоуҳәо ала, Адгьыл аҽы сара сзакәанқәа ирықәныҟәазом?

– Уаҟа рхатә закәанқәа рымоуп.

– Урҭ закә закәанқәои?

– Иаиааиуа-еитцеиуа рзакәан.

– Иаиааиуа-еитцеиуа уҳәама?

– Ааи, ааи… мчы змам аҽапхьа мчы змоу еснагь ииашоуп… икны иафоит…

– Уара уцәажәашьала, Адгьыл аҽы хыла-гәыла еилоуп…

– Хыла-гәыла иахьеилоу учҳарын еибамфозҭгьы.

– Уажәраанҙа изсашәымхәацыз? – анцәақәа зегьы рынцәахәы даақәгьежьаан лпааимбарцәа дырзытҟьеит, аха урт еснагь аипш иарыхьташьызшәа рыцқәа еихамгыло, аҟәараҳәа еитцасуа, рыхқәа рыкәаҽ игылан.

– Абриазоуп, бхатцкы, Ауаҩы инапқәа зысроуз: ганкахьала – Адгьыл апшәма уара уоуп, уахылапш ҳәа ажәҩан аҟнытә дылбааҳашьтуеит, аха уаҟа дыкны дырфар ауеит. Убри аҟнытә иааигәа акгьы неимышьтырц, ихы ихьчарцаз инапқәа аузароуп, – иара итәы иаиргеит ҳәа дгәыргьатцәа ҿааитит Аҩстаа.

– Ааи, аха Ауаҩы ихы алаихьчарц инапқәа абриаҟара ианҳроу, иахьа ҳгәы итам, ҳхы итам даҽа усқәак рҿы ихы иаирхәаргьы ауеит. Сара сызҿу – инапқәа роура ихы иархәаны иааимпыхьашәо ихазы мацара аизыҳәҳәара далагар ауеит. Ус далагар, атцыхәтәа ахьклсша сеидроу. Ауаҩы мыжда иҧсы тәхьеит ҳәа заҳахьада… Убри аҟнытә инапқәа роурала акәзам ихы злеихьчаша…

– Излеихьчои?

– Ихы ихагылоу ала.

– Бхатцкы, бара излабҳәо ала…

– Ааи, ааи, уиашоуп саҳәшьапа, уара уцьнышуп, уаҩыстаауп ҳәа зухьзаҳтцаз абни иухагыло ухы хәыцуеит азоуп. Ус анакәха, Ауаҩы ихәамц иахаҳаргыло ахы кәымпылгьы хәыцуа иҟалароуп. Баша упышәырччоит, ҳаҧоу уара дуеипшхаait, аха маҷзак иадамхаргьы уара ухы шхәыцуеипш Ауаҩы ихгьы хәыцуа иҟаҳтцароуп. Иара убриалагь ихы иара ихьчароуп.

– Бхатцкы, зегьы бдыруеит, зегьы бшоит, аха зны-зынла агара игароу азҟы иимҳәара бҳәоит.

– Исҳәеи уара?

– Сара сызлахәапшуала, зхи зхәамци ҟабтцаз Ауаҩы амаҷ иалазо иакәзам. Ус амҩа ибтар, бхалан ажәҩан аҿы быштәоугьы, бара бҟынза дызлахалаша наҟ-наҟ цьара акы имхәыцыр ауҳом.

– Уигьы сазхәыцхьеит. Ус далагар, хамыжә уҽдыр ҳәа ихы илыкәстәхаргьы, слыкәсып…

– Уаҟа сызбықәшаҳаҭхом, ари ҟыба-ҙыба згым Адунеи аҽы иахьа ана ишҧаҟоу, егьырахь изеиҧшроузеи ҳәа, бынхьаҧшны баахьаҧшаанҙа ари Ауаѡы дааины дышбыватәоу ббара быҟоуп.

– Сара, анцәакәа зегьы рынцәахәы, сҭып игарцу?

– Ааи, ааи, уажәнатә бизымхәыцыр, уи Ауаѡ, анцәакәа зегьы рынцәахәы соуп ҳәа ибҳәогьы агәхьаа икуам, аиҳабы-аитҵбы ҳәа еидбыргәагәалогьы дагәҭасуеит.

– Ауаѡ рыцха илымҳакәа саркьада ибараҳа уи аѡыза исырбарым, – анцәакәа зегьы рынцәахәы зназы даамақарт, нас, акгьы ҟамлаҙашәа, Аҩсҭаа иҟаитҵаз Ауаѡы инапқәа аашьҭылхын раҟара рыгырханы, инаганы ижәѡахыр ҷаҷакәа инарыдлырҷаблеит.

Ихы, ихәамц, инапқәа, ишьапқәа рыла Ауаѡы данеибылҭа, дыхәхәаҙа ахыҷәра днықәылтцан, наскьа дгылан акыр аамҭа дихәапшуан, нас даақәыпсычҳан ҽаалҭит:

– Уажәшьҭа Адунеи аҽы зегь реиҳа иҧшьоу аус напы аласкуеит: абри Ауаѡы апсҭазара исҭароуп.

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу, – уажәрааҙа ҽымҭҙакәа игылаз Нои Ан лышҟа шьаҽак нықаитцеит.

– Сузыҙырѡуеит, Нои.

– Деибга-дызѡыда Ауаѡы наҙааҙа дшаны адәы данықәыбҵа, уи апсҭазара ахьиҭатәу ара акәым.

– Ара жәѡангә аҟны акәымкәа, иабыкәу нас апсҭазара ахьиҭатәу?

– Апсҭазара иҭатәуп иара инапы ианыбҵарц дыззыбшаз Адгьыл аҽы.

– Ибзиоуп нас, ҳалбаап уахь… саргьы снықәыпшып…

– Нои ииҳәаз саргьы сакәшаҳатуп, – ҽааиҭит Аҩсҭаа,– амала Адгьыл ҳәа шәызҽугьы ус имачҳам: ҷьара асы аҳәылыҳәа илеиуеит, аҕьеѡхәа еиҟәжәаны иҭаауеит; даҽеаҷьра сакароуп, ҧслымзроуп, иҭакаруп, амрацеира зегьы ыкәҷаа иагоит…

– Асы ахьлеиуа, аҕьеѡхәа иахьҵааua иан дшаалыхшаз еиҧш дыцәхәы-ҟьантазҙа ари адәы иқәаҳҵаз Ауаѡы мышкгьы изнагом, – иҳәеит даақәыпсычҳан Ноигьы.

– Амра ахькацеиуа асакараҽы изыхгом, – наиатеикит Аҩсҭаагьы..

– Урҭ иреиҧьу дгьыл ҿатцакгьы ыҟазами нас абри иаҳшаз Адунеи аҽы?

– Иҟамкәа ишҧаҟам, аха...– даакәанызанит Аҩсҭаа.

– Иҟазар, ариаҟара сызшәыргәамҭуеи?

– Бхатцкы... – иихәара дақәымшәо иҽы акызшәа даа-ҟәындҟәындит Аҩсҭаа.

– Ассир збоит, ианбыкәхыз уара Аҩсҭаа укәанызануа уаныҟалахьаз?

– Иуиааиуа иаанда уалеишышуеит.

– Уара иуиааиуа иҟада?

– Бҽы изҳәаз хьыла итәыхгьы...

– Дарбан соуҳәароуп.

– Хара сымам, бхатцкы, мчыла исбырҳәоит.

– Усгьы акәзааит.

– Бара!

– Сароу?

– Ааи, бара!

– Изуеи сара?

– Сара исзымдыруа цьыбшьома Адгьыл аҽы бхазы, анцәа итәарҭа ҳәа ахьӡцаны, ашьам дгьыл шалбхыз?

– Ус шыҟасҭаз аҳәгьы иасымҳәаӡеитеи, иалудырааи?

– Бхатцкы, бара бҽы итытцуа, ибҳәо зегьы ираҳауеит, зегьы ирдыруеит, аус злоу бгәатца итабцәахуа аилкааро-уп...

– Уи аилкаара улшама уара?

– Аҩсҭаа ҳәа хьӡыс изсыбҭеи, уи сылымшозар.

– Уаҳа иудыруеи?

– Уи аҭып бшашьҭоугьы здыруеит.

– Сышҧашьҭоу?

– Аҧсы атәыла ҳәа башьҭоуп.

– Уаҩысҭаатцәкьоуп уара, аҵыныш.

– Иҟоу шыҟатцәкьоу ахьысҳәо азу?

– Уаналага инагӡа.

– Аха нас?

– Умшәан, сулакьысҙом.

– Ааи, аха…

– Сыгәра умгаҙои, аман сурҳәома?

– Убас егьа иҟазаргьы…

– Исгәаԥха-исгәамԥха, иуҳәо аниашоу исҭоубоуп уахьсырхәуеит ҳәа сыҷешазысымкуа! Уажәшьҭа сыгәра угоу?

– Уажәшьҭа быгәра згоит, бхатқы. Сгәы иҭоугьы аахтны исҳәоит. Абри Ауаҩы дыҷиарц, деизҳа-зыгьарц бхазы иалхны ибымоу атәыла ибҭароуп.

– Аԥсынтәылоу?

– Ааи, Аԥсынтәыла.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы илаҳаз шылгәамԥхаз лхылҷы ианыԥшуа, мцабзк ҩалыхҟьеит, зназгьы дауазырит, дааҟрымҷерымт, аха аԥааимбарцәа зегьы ишраҳауаз Аҩсҭаа ҭоуба шилҭахьаз анаалгәалашәа, ларгьа напы ҩышьҭылхын ҷаалҭит:

– Анцәа дынцәаны ажәҩан дзалоу ииҳәо наигҙалар-цоуп… Ари Ауаҩы дҳаманы ҳалбаашәышьҭ Аԥсныҟа… Уаҟа иҭаҳҵап иԥсгьы, Адгьыл аҷы изыԥшу иԥсҭазара хьамҭа ицатқагылаша ҩызакгьы диаҳҵап…

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан ианылҳәа – ус иагьыҟалеит.

* * *

Хыхь сызлацәажәаз алегенда ааныжьны, уажәшьҭа ҳаиасып, реидхәалара шуадаҩугьы, аҭоурыхтә фактқәа рахь.

Аԥсабара злеибарку дац-ԥашәла ауп. Машәыршақә акәҙам аԥсабара азакәанқәа ауаатәыҩса рҷиара азакәанқәа изрыдырҳәалазгьы. Ииашангьы иныҟәеит урҭ атцарауаа дуқәа. Мшәан, ауаҩы ихаҭа аԥсабара дахәҭоуми… Ус анакәха, адунеи иқәынхо ауаатәыҩса зегьы иԥкаа-ԥкааua, иттцаа-ттцааua уҷыноухар, уасхырк ауп иры-

моу. Уаҟа унанамгарц залшом. Нас иабацәыртци абысҡак аиԥшымраҟәа? Шәҩыла, зыԥьҩыла зхыԥхьаҙара ыҡоу амилатҟәа, ажәларкәа? Ҳгәанала ус аҟалара зыхҡьаз – ауаатәыҩса рыԥсаҡьара ауп, адунеи еиуеиԥшым акәакьҟәа рахь иахьнанагаз, еиуеиԥшым аԥсабаратә ҭагылазаашьаҟәа ахьроуз ауп.

Ажәытәраариаҟарасҿеагәылахалансзалацәажәо,аԥсуаа ҳҭоурых еилыскаауеит ҳәа сҿанынасха, сгәысҿеанҙамкәа, азкьышыԥәсҟәа сахьыргәылархалаз ауп. Сара стәалагьы сазкылсит схәы-сжьы зыргылаз ахшыҩцак: иахьа адунеи иадыруа аԥсуаа – ажәытәҙа зны знырҳара ыҡаз, зымҿехак ҭбааз, зхыԥхьаҙара рацәаз жәлар дук ирҟәырҷахоуп. Ус схәыцратәы сҡазҭаз, сызгәылазгалаз аҭоурыхтә хҭысҟәа рҿы избаз рахьтә акык-ҩбак зҳәаз еиԥш, сырзаатгылоит тцаҡа. Амала, аԥхьаҩ, заанатцы иусырдыруеит зыҙбахә сымоу аҭоурыхтә хҭысҟәа шәҟәыҩык, публицистк иаҳасабала сышрыхцәажәо. Насгьы аиҳараҙак сыззаатгыло, иахьа уажәраанҙагьы уиаҡара итҵаам, аԥсуа жәлар – жәларык раҳасабала реидкылара иалахәыз – аԥсилааи, абазгааи, мсымааи инарываргыланы зыҙбахә ҳәаз – асаныгцәа ҳәа аҭоурых иазаанхаз абшьтра роуп.

Амшын Еиқәа иатцанакуа Кавказ аҿықәаҿ, убраҡа Аԥсынгьы налатцаны, аурымцәа зегьраԥхьаҙа ианааз ҳәа рыцхәк алкааны иахьа уажәраанҙагьы аҭоурых аҿы уаҩы издыруам. Амшын Еиқәа (ажәытәан уи Понт ҳәа акәын ишашьҭаз) аартра аурымцәа рлегенда излаҳәо ала, Фессалитәи аҳ иԥа Иазон хадара ззиуаз аргонавтаа – амшынуаа рыхьҙ ауп изыдҳәалоу. Уи алегенда ҳазну аамҭазы иззымдыруа маҷуп, адунеи иқәынхо ажәларкәа зегьы еиҭаганы ирылатцәахьеит, убри аҟнытә араҡа аиҭеиҭаҳәара ахәҭаны иҳаԥхьаҙом, уи акәзам хыԥәкыс иҳамоугьы. Амала алегендаҿы ицәыргоу Аԥсни аԥсуаа рхылтцшьтрақәаки ирыдҳәалоуп ҳәа ҳгәы иззаанаго хҭысҟәак ҳарзаатгылар ҳтахуп.

Раԥхьатәи ахҭыс. Аргонавтаа Дарданели Босфори иаарыбжьысны Амшын Еиқәа алада-мрагыларатәи аҿықә

инаваршәны иҩеит ҳәа аҳәоит. Аҩбатәи авариант уи иаҿагылоит. Уа излаҳәо ала, амшын ааихтцәаны, аҩада Тавриҟа иҩеит ҳәа ауп. Ишдыру еиԥш, аргонавтаа Кавказ иахьааиз, урт здызкылаз аколхцәа раҳ Аетҳәа ихьзын (иҟалап аԥсышәала уи Ҳаитҳәа акәзар). Аколхцәа раҳ Аетиашьа Перс ҳәа хьзыс измаз, атоурых аҿы излацәыргоу ала, усҟантәи аамтазы аҳас дыҟазаарын Тавриа.

Ажәакала, алегенда агәра ҳнаргоит Кавказаа амшын аҿықәаҿтәи ртәыла – Колхида Аетаҳра иуан ҳәа, уи иашьа Перс ҳәынтқарс дыҟан Тавриа атәылаҿы. Алегенда – легендоуп, аха атоурых аҿы абас ҟаларц залшарызу?!

«Агеографиатә аартраҟәа ртоурых иазку аочеркқәа» актәи атом аҿы ҳаԥхьоит абас: «Милетаа (аурымцәа рхылтцшьтраҟәа ируакуп – Б.Ҭ.) Понт аҿықәан 70 инарыцны ауаа реиланхартаҟәа ҟартцеит, убарт рыхәтак, иҟалакь духаҟәазгьы ыҟоуп. Ҳара ҳаамта ааиааныза VIII ашәышықәсазы Амшын Еиқәала Кавказ ашҟа амҩа ылызхыз, иҟалап ԥсызкцәазтгьы… Урт ирышьталаны инеизгьы аиха аазхәоз ракәхарын… Аԥсызкцәа ракәхап Крымныза инаазаз, нас Босфор Киммериатәи (Керчтәи) азыбжьахала иахысны Меотида азиа (Азовтәи амшын) ирызгьы. Ҳара ҳаамта ааиааныза абжьбатәи ашәышықәсазы урт Кавказ аҿықәаҟынзагьы иааазеит».

Страбон излеиҩуаз ала, Бырзентәыла ааста Амшын Еиқәа аҿықәаҿы азы еиха излахьшәашәаз ала, сас дыздызымкыло амшын (Аксинтәи Понт) ҳәа ахьзыртцеит.

Урт ахьааиз ирбеит Тамантәи адгьылбжьаха аафс усҟан инхоз-интцуаз, «синды» ҳәа изышьтаз, адгьыл иқәаарыхуаз ауаа. «Тамантәи адгьылбжьахала иадыз Амшын Еиқәа аҿықә аҟны ҳара ҳаамта ааиааныза афбатәи ашәышықәсазы милетааи уаҟа инхоз асиндцәеи еилахәҳахәтуан. Асиндцәа ирыман дара рхатәы баҕәазагьы – асиндцәа рбаҕәаза ҳәа изышьтаз. Уи ыҟан уажәтәи Анапа ҳәа изышьтоу ақалакь атып аҿы».

Зызбахә ҳамоу ашәҟәаҿы «синды» ҳәа изҿу зустцәада?

Аԥсуа жәлар реидкылара ахытԥхырԥаҽы аԥсилааи, абазгааи, амсымԥаеи инарываргыланы асаныгцәа (Саниги) ҳәа зыʒбахә ҳәоу ракәʒами? Мшәан, асаныгцәа ахьынхозгьы Шәача инаркны Тҟәаԥс, Анапа, Никопсиа уҳәа Азовтәи амшын аҟынʒатәи аҭыԥқәа рҽы акәымзи. «Синды» ҳәа изҽу асаныгцәа анракәха, аҭоурых аҽы аԥсуаа ҳара ҳаамҭазтәи актәии аѽбатәии ашәышықәсқәа рзы ауп ианцәыргаз (актәи ашәышықәсазы – аԥсилаа, аѽбатәи ашәышықәсазы – абазгаа) ҳәа иарбоу ииашам.

Асаныгцәа аԥсуа жәлар реидҭара излалахәыз, ауасхыр аҽы излаҟаз ала, насгьы еиҭаххәоит, ҳара ҳаамҭа ааиааиʒа афбатәи ашәышықәсазы зыʒбахә ҳәоу «синды»дара рнаѽсан даҽеа цьоукы рыдҳәалара зламуа ала, урҭ асаныгцәа рхаҭа зларакәу ала, ҳара ҳаамҭа ааиааиʒа VI ашәышықәсазы аԥсуаа аҭоурых аҽы ицәырган, аҭоурых иадыруан ҳәа бжьыҭгала аҳәара азин ҳамоуп. Ус аҳәара азин ҳарҭоит «синды» – асаныгцәа.

Ари иаххәаз шиашоу Аргонавтаа ирызку алегендагьы ишьақәнарԥәгәоит. Мшәан, аколхцәа раҳ Аеҭ иашьа Перс ҳәа захьʒыз Тавриа аҳас дызлаҟаларыз, аԥсуаа рхылҭшьтраԥаа ируаку асаныгцәа – «синды» уа инымхозҭгьы, уатәи адгьылԥаа рымпытцакымызҭгьы, рыԥсадгьыл уанʒа имназоззҭгьы? Аҭоурых аҽы излашьаԥәырԥәгәоу ала Колхида ахәҭа ҭәҭәак Аԥсынреи аԥсуааи ирытцарымкуаз...

Ажәакала, аурымцәа Амшын Еиԥәа аѽадалагьы аладалагьы иҭҭцаауа, даҽеакала иуҳәозар, амшын аѽадахьтәи аганахьалагьы, аладахьтәи аганахьалагьы еилкаауа, иаарԥшуа ишаауаз иахьеиԥәшәаз, иахьеиԥылаз ҳәа аҭоурыхѽѽцәа рнапы ахьаԥәркуа Аԥсны ауп, ахәҭакахьала – Пицунда.

Абри ашьтахь, ҳаамҭа ааиааиʒа ахԥатәи ашәышықәсазы, урҭ иаадыртыз адгьылԥаа зегьы, убарҭ рыѽнутԥҟа Амшын Еиԥәа аҽыԥәԥаагьы налатцаны, иҟарҭаз ахсаалаҽы ибзианы иубоит Кавказ; иубоит Ермантәыла, Кол-

хида, уи иԥахыкны «синды» ҳәа ззырҳәоз – асаныгцәа Меоҭида (Азовтәи) амшын аахыс иааныркылоз аҭыԥгьы. Уимоу, аурым ҭоурыхԥԥцәа, хыхь ишазгәаҳҭахьоу аиԥш, излазгәарҭаз ала, ҳара ҳаамҭа ааиааназа VI ашәышықәсазы урҭ рыхәҭак Меоҭида амшын нырцә Тавриаҿы инхон, еиҳараҙак адгьылқәаарыхра знапы алакыз.

Аԥсуаа рхылтцшьҭрақәа ажәытәза аахыс рдац-ԥашә ахьынтәаауа ҭыстцаауеит ҳәа зҿазызкуа дарбан ҭцарауаԥзаалак Ааигәатәи Мрагылара, Азиа Маҷ рышҟа днанамгар ауам. Ахаттқәа, кас-кассаа, кашогаа, обешлаа уҳәа аԥсилааи, абазгааи, аедыгьқәеи здырҳәало урҭ рабшьҭрақәагьы уаҟа ауп аҭоурых аҿы зегьраԥхьаза иахьаабо. Ус анакәха, аԥсуа жәлар реидкылараҿы аҭыԥ ду ааныҙкылаз асаныгцәа ажәытәзатәи рышьҭамҭагьы издыруада уаҟа иаабозар ҳәа, уахь ҳҳы ҳархозаргьы, аҭоурых иазҿлымҳау шәҟәыԥԥык иаҳасабала ҳаздызыԥхьало афактқәа маҷымкәа ицәыртцуеит.

…Ауаатәыԥса раԥхьаза адунеи иахьықәнагалаз, ркультура ахы ахьытцнахыз ажәытәзатәи ацивилизациа ахәштаарақәа ируакуп ҳәа иршьоит Ааигәатәи Мрагылара, еиҳа инҭкааны иазгәаҳҭозар, аҙиасҟәа Евфраҭи Тигри рыбжьара. Уаҟа амшын аҿықәан, ҳара ҳаамҭа ааиааназа ԥшьнызқь шықәсазы ашумерцәа ҳәа аҭоурых аҿы иаанхаз ажәлар рыбзоурала иапҵан ақалақь-ҳәынтқаррақәа акыр. Урҭ идыргылон ахаҳә ԥны дуқәа… Аҙы ықәтцаны, ирԥсааны акәын адгьыл ишықәхандеиуаз, рымгәахә шаадрыхуаз. Ашумерцәа рыԥсадгьыл «калам» ҳәа акәын ишашьҭаз. Уи ажәа еиҭоугозар иаанаго «атәыла» ауп. Уаҟа инхоз ауаа ракәзар «санг-игига» ҳәа ирышьҭан, ари ажәагьы еиҭаганы иуҳәозар, зхахәы еиқәатцәаз ауаа ҳәа ауп ишцәажәо.

Аха уажәазы араҟа иаҳҳәарц иаҳҭаху, ашумерцәа раамышьҭахь ҳара ҳаамҭа ааиааназа ХХ ашәышықәсҟәа рзы Азиа Маҷ аҿы ицәыртцыз, уаҟа мацара акәымкәа, Аахытц-Кавказ азы, ахәҭакахьала аԥсуааи аедыгьқәеи рзы зышьҭа ааназыжьыз ртәы ауп.

Даҽакгьы, Азиа Маҷ аҽы урҭ ахьынхоз аҭыԥқәа руак иахьзын Таврa ҳәа. Амшын Еиқәа аҩадахьтәи акәакь аҽы иаабо «синды» ахьынхо ртәылагьы Тавриа ҳәа иашьҭан. Нахьхьигьы аахьхьигьы идгьылқәаарыхцәан.

«Санг-игига», «синды», «саныги» ахьзқәа еидаҳкылар, шаҟа еизааигәоузеи, шаҟа еиқәҽыртуазеи ҳәа агәааанагара узцәырымтцырц залшом, иҟалап, ҳара инеиҟәытҳаааиҟәытҳашәа ҳашрыхцәажәо акәзамкәа, урҭ ажәытәза ааахыс, азқьышықәсақәа иргәылсны иаауа ажәлар еиуеиԥшым аамҭақәа рзы ишрышьҭаз ахьзқәа ракәзаргьы.

Абраҟа саныгаа рыхьз инадҳәаланы, абар, ҳаԥсуа ҭарауаҩ ду Ш. Инал-ипа иифуа: «Трапезунд инаркны Керасунынза (Фарнакиа) Амраҭашәарахьтәи атерриториа знапаҽы иҟаз массиноикаа, мамзаргьы мосиникаа рзы ҳара ҳаамҭа ааиааанза ахәбатәи ашәышықәса анцәамҭазы Ҟсенафонт аинтерес зцоу адырраҭарақәа ҟаиҵоит. Уи излеифуала, урҭ амҽы иалхыз абаақәа дыргылон, аиха аус адырулон, бџьарс ирымазгьы уи иалхыз, аҟама еиԥшыз аҳәа кьаҽқәа ракәын, ача аадрыхуан, амшынҳәақәа-адельфинқәа ркуан, ахьа рыҟәшәон.

Г. А. Мелиқишвили иакәзар, мосиникаа асаныгцәа рыхьз иадкыланы дрыхцәажәеит…

«…Ҳара ҳаамҭа ааиааанза аҩажәатәи ашәышықәсазы Азиа Маҷ араионқәа рҽы ицәырҵуеит еиуеиԥшым аетникатә гәыԥқәа еидызкылоз, аиҳараҙак хаттааи хеттааи ҳәа изышьҭаз ажәларқәа зланхоз ақалақь-ҳәынтқаррақәа. Аҵыхәтәаны урҭ рҽеидыркылоит, иагьаԥырҵоит зымч ҕәҕәаз, зымҽхак ҭбааз хеттаа рҳәынтқарра.

Хеттаа рҳәынтқарра иаҵанакуеит х-аамҭак: ажәытәтәи, абжьаратәи, аҽатәтәи. Ажәытәтәи иаҵанакуеит ҳара ҳаамҭа ааиааанза ажәаатәи ажәафтәи ашәышықәсақәа; абжьаратәи – ажәохәтәи ашәышықәса; аҽатәтәи – ажәиԥшьтәи ажәахатәи ашәышықәсқәа.

Хеттаа рҳәынтқарра еиднакылон х-областк: Азиа Маҷ Аҩадеи Ацентри, Алада Мраҭашәареи, Аҩада Амрагылареи.

Хеттаа ркультура зхылҽиааз хаттаа ркультура ауп ҳәа аҭоурых аҿы ишьақәрҕәҕәоуп».

Изуст цәада хаттаа?

Аҭоурыхѡѡцәа рҽапхьа ари азтцаара ықәгылеижьҭеи акраатцуеит, аха иахьа уажәраанзагьы аҭак аҟатцара уадаѡуп. Хыхь зыҙбахә ххәахьоу ашәҟәаҿы излаҳәо ала, хаттаа рапхьа иахьаабо Каппадокиа ауп. Азиа Маҷ Аѡада Мрагыларахьтәи акәакь аҿы. Уаҟа Богаз кеи ҳәа изышьҭоу ашьхарпқәа рҽы урҭ рҟазара абаҟақәа упылоит. Урҭ рѡызцәа абаҟақәа Азиа Маҷ зегь аҟны иҟоуп. Убри азоуп Азиа Маҷ зегьы урҭ иртәылан ҳәа изшьоу. Убарҭ акультурақәа инҭкааны иантцаахалак, аиҳараҙак Богазкеитәи абиблиотекаҿы ирбаз хаттаа рѡыратә цтцамҭақәа зегьы ианрыпхьалак «аҭоурых зқьышықәсала иатцатцәахны иамоу етрускааи ибераи реизыҟазаашьа уҳәа еилкаахон…» (Етрускаа ҳәа ҳазҽу Апенинтәи адгьылбжьахала Аѡада Мраҭашәарахьтәи акәакь аҿы ажәытәҙа инхоз ауаапсыра роуп. Етрускаа Италиатәи атерриториа абжеиҳараҙак, убраҟа Римгьы налатцаны, ирымпытцакын, ирыман даара ирҽиаз рматериалтә культура, рхатә ѡыра. Иара убри аѡырагьы иахьа уажәраанҙа иҭтцаам. Етникатә хылтцшьҭралагьы урҭ зустцәаз еилкааҙам. Ибераа ҳәа зыҙбахә ҳәаз – ажәытәҙа Пиринеитәи адгьылбжьахалеи, Франциа Аѡадахьтәи акәакьи, Адгьылбжьаратәи амшын аҿтәи адгьылбжьахақәа Корсикеи, Сардиниеи, Сицилиеи рҽы инхо роуп).

Знымзар-зны хаттаа рѡыра амаҙа ҭтцаахар, ҳара агәра аагоит ажәытәтәи абызшәақәа акыр шеилкаахо.

Ҳазлацәажәо аамҭақәа рзы апхьа хаттаа, ашьҭахь – хеттаа ахьаабо Азиа Маҷ аҟны мацара акәзам. Урҭ рбаҟақәа егьырҭ атәылақәа акыр рҟынгьы иаабоит, иаагозар, Сириа, Аҙыбжьара уҳәа егьырҭгьы рҽы. «Хаттаа ркультура Сириаҙа иназгаз хеттаа роуп, ѡадантәи» ҳәа аҳәоит «Ауаатәыѡса рҭоурых» ахпатәи атом 110-тәи адаҟьаҿы.

Тутмос Ахпатәи ихаан ауп аҳәоит анаѡсан ашәҟәаҿы, хаттаа (ашьҭахь хеттаа ҳәа ззырҳәаз рҳәынтқарра анеиҽ-

кааз), Тушраттаа ишәҟәқәа рыла уи аҳәынҭқарра арезиденциа ахьыҟаз Каппадокиа (Понт) ауп. Ашьҭахь хаттаа рҳәынҭқарра аҽашарҭбааз, ишыҟәгәахаз, ааигәа-сигәантәи егьырҭ аҳәынҭқаррақәа рҿы анырра шамаз атәы аҳәоит Египеттәи афараон ихьӡ аԥхьа иара ихьӡ аргылара дызлалагаз ала. Усҟантәи аамҭазы ус аҟаҵара зылшоз имшәоз аҳәынҭқар иакәын.

Хыхь ҳара ҳалацәажәахьеит хаттаа, каскаа злацәажәоз абызшәа зззаигәоу аԥсуа-аедыгьтә бызшәақәа ргәыԥ иаҵанакуа роуп ҳәа. Убри инаваргыланы, хаттаа ԥшрасахьала Азиа Маҷгьы Аҳыбжьарагьы рҟны инхоз егьырҭ ажәларқәа ишреиԥшымыз атәгьы аҵарауаа ишьыкәдыргәгәеит. «Урҭ рхахәы аурыжьуан, реимаақәа рԥынҵақәа харшаланы иҟан» ҳәа рзырҳәон.

Аԥсуаагьы азеижәтәи ашәышыкәса азынӡа (уимоу аҩажәатәи ашәышыкәсазгьы, иара уажәгьы ус иҟоу зныззынла иуԥылоит) реимаақәа ирышьарҭоз рԥынҵақәа харшалан. Аԥсуаа рыҩнутҟа иҟан зхахәы аузыжьуаз абшьҭрақәагьы.

Аҭырқә нықәаҩ, аҵарауаҩ Евлиа Челеби, ажәибжьтәи ашәышыкәса аҽеанааиҩнашоз, хаҭала Аԥсны агаҽа иаваршәны, ахы инаркны аҵыхәанӡа иахысыз, иибаз аԥсуаа рхылҵшьҭрақәа ашәҟәы иахьанитоз абас иҩуан: «Арҭаа ҳәа изышьҭоу аԥсуаа рхылҵшьҭра, гьечаа ратқыс рхыԥхьаӡара еиҳауп... уаа иашақәоуп... ҩажәижәаба нызқьҩык рҟынӡа аибашьцәа рымоуп... Рхада «Бзиала шәааибеит» ҳәа даҳԥылт. Уи ихахәы аужьын... Аҳәа иҟәнын... Ахыци-ахәымпали икын. Ахаҵаԥшраҵәкьа иман. Ҳара аишәа ҳахьахатәаз ҳаматҵ руан зхахәы аушьҭыз, амра аиԥш илашоз ачкәынцәа ԥшӡақәа...»

Асовет хеттолог В. Иванов иҩуеит: «Ҳара ҳаамҭа ааиааанӡа х-нызқь шықәса рнаҩсан хаттаа ҳәа иҟаз ажәлар рбызшәа Кавказ Аҩада Мраҭашәараҿы инхо аԥсуааи адыгьааи рбызшәақәа ирзааигәазҭгьы ҟалап, иара убас Кавказ Аҩадеи Мрагылареи рҿтәи (Нахтәи-Дағьстантәи)

рбызшәақәеи иареи ахьеиԥшқәоугьы ыҟоуп». («Адунеи ажәларқәа рмифқәа», ад. 590).

Хеттаа рҳәынтқарра ашьаҭаркраҽы дгылоуп ҳәа аҭоурых иадыруа Лабарна иоуп (даҽеа ҭоурыхтә хытҳыртақәак рҽы Табарна ҳәа ишьҭоуп). Ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа XVII ашәышықәсазы Азиа Маҷ аҽы зхы иақәиҭны иҟаз ақалақь-ҳәынтқаррақәа зегьы еидикылт. Адгьылбжьаратәии Егеитәии амшынқәа рахь днаҙеит. Уимоу, аҩада – Амшын Еиқәахьгьы дкылсит. Аха абраҟа, Амшын Еиқәа аҽықәан, акаскцәа («Кас-касы») рабшьтрақәа жәба ракәу, жәаҩа ракәу рҽааидыркылан, дара рышҟа Лабарна днармышьтит. Акаскцәа Кзыл-Ирмак аҙиас амрагыларахьтәи акәакь инаркны, Амшын Еиқәа аҽықә иаваршәны амрагыларахьтәи Понттәи ашьхарақәа рҟынҙа рымпытцакын. Урҭ уаа еибашьцәан.

«Агеографиатә аартрақәа рҭоурых азы аочеркқәа» актәи атом аҟны ҳапхьоит абас: «Ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа XVI ашәышықәсазы урҭ рабашьра далагеит аҳәынтқар Тухалиа III, амала, иара дшақәымгәыҷуаз аҟара акаскцәа хыԥхьаҙара рацәала иҽагылт». Уи аамышьтахь, аҳәынтқарра иахагылаз иара иҷкәын Суппилуима актәи иҽанааирҷәгәа, ир иманы акаскцәа дрыжәлеит: «Анцәа имчала каскаа ртәылаҽ аиааира згеит...» Аҭоурых абри аҩыза антцамҭа азаанижьт иара.

Аха араҟа, ҳара ҳтәала, даҽеа зтцаароуп аҭцакы змоу. Хыхь иаҳҳәахьеит В.Иванов игәаанагарала, «хаттаа рбызшәа аԥсуааи аедыгьқәеи рбызшәақәа ирзааигәоуп» ҳәа. Ус анакәха, хеттаа рнапаҽы иааргаз акаскцәа зустцәада? Хеттааи дареи агеи-ашьхеи реиԥш еицәыхараз жәларқәазу, шьтрала еизааигәаз, еишьашәалаз, зыбз еибакыртә иҟаз жәларқәазу?

Еиҭа Азиа Маҷ ашҟа ҳаиасыроуп. Еиҭа ҳара ҳаамҭа ааиааиҙатәи азқьышықәсқәа иргәылоу аҭоурых еимҳарттароуп, ҳагәылалароуп. «Адунеи ажәларқәа рмифқәа» ҳәа зыхьзу астатиа авторцәа И. Диаконови И. Соколови абас

рыѽуеит: «Ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа XVI-XIII ашәышықәсҟәа рзы Касситтәи абшьҭрақәа Вавилониа рнапаҽы иааргеит».

«Каскаа», «кас-касаа» ҳәа хыхь В. Иванов зыҙбахә имази «касситтаа» ҳәа И. Диаконови И . Соколови злацәажәо жәларк ракәзами?

Ҳапсуа ҭарауаѽ ду Шь. Инал-ипа «Апсуаа ретнокультуратә ҭоурых азҵаарақәа» ҳәа зыхьзу иусумҭаҽы «каскааи, абешлааи, апсуа-адыгатә абшьҭрақәеи риетникатә еизааигәара азҵаатәы азы» ҳәа зыхьзу ахаҟны иѽуеит абас: «Ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа XVII-XIII ашәышықәсҟәа рзы, Богазкеитәи архив аҽы ирбаз хеттатәи адокументқәа изларҳәо ала, каскаа (кас-кас) ҳәа аетникатә термин зызкыз ажәлар Амшын Еиқәа аладахьтәи аҽықәаҽы инхон, изларҳәо ала, Кавказ ахьзгьы дара рҟынтә иаауеит». Анаѽс аҭарауаѽ иҳәоит, ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа XV ашәышықәсазы «Гага» ҳәа зыҙбахә рҳәоз атәыла хеттатәи ахьз «кас-кас» ауп ҳәа. Аҭоурыхѽѽцәа еиццеакны изларҳәо ала, кас-кассааи абешлааи (урҭ аҭоурых аҽы акырцьара еидкыланы ауп ишрыхцәажәо) Азиа Маҷ Аѽада Мрагыларахьтәи акәакь аҟны жәытәнатә аахысгьы инхон. Каскаа хазы ҳарзаатгылозар, ҳара ҳаамҭа ааиааиҙа XVII ашәышықәса инаркны VII ашәышықәсазыҙа изныкымкәа аҭоурых аҽы ирыхцәажәан – зны «кас-кассаа» ҳәа рзырҳәон, даҽеазных – «каскаа» ҳәа ирышьҭан, даҽеацьара «кашкаа», мамзаргьы «кашекаа» ҳәа рзырҳәон. Ас еиуеиԥшымыз ахьзқәа зрыҭоу, дара урҭ аҭоурых документқәагьы еиуеиԥшым амилаҭқәа рхаҭарнакцәа иахьырѽуаз акәзар ауеит.

Каскаа ртәы аҭоурых иазаанзыжьыз иреиуоуп, иаагозар ҽырԥштәыс, хеттаа, ассириаа, урартаа уҳәа ҳара ҳаамҭа ааиааиҙатәи ажәытәзатәи мрагыларахьтәи егьырҭ ажәларқәа. Абешлаа ракәзар, аиҳараҙак рыҙбахә ахьҳәоу ҳара ҳаамҭа ааиааиҙатәи XII ашәышықәсазтәи ассириатәи аҭоурыхтә хыцхырҭақәа рҽы ауп.

Ҳара ара каскаа ирызкны ирыѽхьоу, ирҳәахьоу аиҭаҳәара ҳҽазаҳкуам. Хыхь ҳшалацәажәаз аиԥш, Шь. Инал-

иԥа иусумҭаҧы урҭ инҭкааны дырзаатгылахьеит. Диаконов, В. В. Иванов, Г. А. Мелиқишвили уҳәа егьырҭ атцарауаагьы урҭ азҭаатәқәа ирзаатгылахьеит.

Амала, ҳара еитах инатцшьны иазгәаҳҭарц иаҳҭаху – Кавкази Азиа Маҷи рҧы (ауаатәыѡса зегьрапхьаҙатәи рцивилизациа ахьцәыртцыз ҳәа иршьо) ажәларқәа етникала ишеимадаз атәы ауп. Азиа Маҷ аҧы зыҙбахә ҳәоу «каскаа», «кас-кассаа», «кашкаа» ирзааигәоу, иузырҟәымҭхо ирыдҳәалоу Кавказ Аҩада Мраҭашәара инхоз «касогаа», мамзаргьы «абешлаа», «апсилаа» роуп.

«Агеографиатә аартракәа рҭоурых иазку аочеркқәа» рҧы иаабо ахазарцәа ркагонат (Хазартәи аҳәынҭқарра) ахсаалаҧы Кавказ Аҩада Мраҭашәара, Ҟәбина аҙиас инаваршәны «касогаа» ҳәа ануп. Урҭ аедыгьқәа роуп.

Аедыгьқәа рыҙбахә ҳаналацәажәа, иаҳгәалаҳаршәар ҳҭахуп «Меланхленаа». Урҭ ртәы зҳәаз аурымцәа роуп, иаанагогьы «аплашь еиқәатҷәақәа зшәу» ҳәа ауп. Араҟа иадаҳҳәалар ҳҭахуп аҭоурых аҧы «амазонкаа» ҳәа ицәыргоугьы. «Агеографиатә аартракәа рҭоурых иазку аочеркқәа» рҧы ҳара ҳаамҭа актәи ашәышықәсазтәи аҭоурыхѡѡы Помпони Мела иеиқәиршәаз адунеи ахсаалаҧы Кавказ Аҩада Мраҭашәара иахьатцанакуа, Ҟәбина аҙиас инаваршәны ишану «касогаа» ҳәа акәзам, «аедыгьқәа» ҳәагьы акәзам – «амазонкаа» ҳәа ауп.

«Амазонкаа» рҭоурых илегенданы ауп ишаанхаз. Уи алегенда излаҳәо ала, амазонкацәа ртәылаҧы иҟоу зегьы ҳәсоуп, ахацәа зынзаскгьы иҟазам. Аҷкәын дир дыршьуазаарын. Аҙгабцәа ракәын ииаанрыжьуаз. Амазонкаа еибашьцәан, уимоу Бырзентәылатцәкьа иақәлон ҳәа аҳәоит алегенда.

Ҳара ҳгәанала, алегенда – легендоуп, азаатгылара аҭахым. Меланхленааи (аплашь еиқәатҷәақәа зшәызи), амазонкааи, акасогцәеи – аедыгьқәа, ачерқьесцәа ракәын. Зыплашь еиқәатҷәаны абырзенцәа ирбазгьы, акәымжәы зшәыз аедыгьқәа ракәхарын. Амазонкаа ҳәсоуп ҳәа

зырҳәозгьы аедыгьцәа ркәымжәқәа аҳәса рытқкҳәа иахьреиԥшныршьалоз акәхарын…

Убарҭ рытцаҟа усҟан Меоҭида ҳәа изышьҭаз Азовтәи Амшын инаркны Амшын Еиқәа аҽықәаҽынӡа инхоз «синды» – асаныгцәа ракәын. Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, асаныгцәа – саниги, «синды» рыхьӡқәа иреиԥшугьы Азиа Маҷ аҽы иҟан – «санг-игига» ҳәа изышьҭаз, каскааи – касогааи, ганкахьала, абешлааи – аԥсилааи даҽаганкахьала, аҭоурыхдырԥцәа рыбжеиҳараԥык азә роуп ҳәа ишьақәдыргәгәозар, нас «синды» – «саныгаа» ганкахьала, «синг-игига» аҽаганкахьала азәроуп ҳәа ашьақәыргәгәара замуеи? Мшәан, Кавказтәи ажәларқәа, еиҳараӡак аԥсуааи аедыгьқәеи ҳара ҳаамҭа ааиааныӡа ажәытәзатәи рышьҭа Азиа Маҷ иадҳәалоуми, нас иамуӡои аԥсуа жәлар реидҭараҽы зыӡбахә ҳәоу асаныгцәагьы рышьҭа Азиа Маҷ иадҳәалазар?

Абраҟа иаагар ҳҭахуп даҽа литературатә-ԥыратә хытцхырҭакгьы. Зыӡбахә ҳамоу Г. Гельмольт инапхгарала Германиа иҭыжьыз «Ауаатәыԥса рҭоурых» ахԥатәи атом ауп. Уи еиҭаганы 1904 шықәсазы Петербург иҭыжьын. 268-тәи адаҟьаҽы абас ануп: «Раԥхьатәи аимператорцәа рхаан, Митридат иҳәынҵқарра иатцанакуаз, зхатә хьыпшымра змаз, атәыла хәычқәа аҭоурых ианыӡаait… Убарҭ иреиуоуп ҳара ҳаамҭа иатцанакуа 63 шықәсазы Понттәи аҳрақәа рыкәӡаарагьы. Рим азы ихьамҭаз ҭыпқәан Тавра (Исавриеи Киликиеи) атәыла. Уи атәыла ауааԥсыра рхаҳәатәала иныҟәон, ибнаршәыраз ртәыла амшын иаҽықәын. Убри аҟнытә урҭ амшынкәылаԥцәа ҳәа ирышьҭан. Ртәылахь инеиуан зхы еиқәзырхарц зҭахыз абрагьцәа. Киликиатәи амшынкәылаԥцәа ирҽагыланы Рим қәпон. Убас шакәызгьы, ареспублика акәзааит, аимпериа акәзааит урҭ ашьхауаа раанкылара рцәуадаԥын. Убарҭ ирхыԥхьаӡалоуп писидонаагьы. (Синди, Саниги шаҟа ирзааигәоузеи). Аиашазы, урҭ ашьҭахьтәи аимператорцәа рхаангьы иқәылон, иабрагьцәа шәарҭан, им-

шынқәылаҩцәа шәарҭан. Иреиҧыз реибашьцәа Амрагылархьтәи Римтәи аимператор ихьчаразы иргон. Урҭ рахьтә ҩыцьа (Зенони Лев III) Византиа аимператорцәасгьы иҟалахьан…»

Аҿырԥшразы иааҳгар ҳҭахуп даҽеа фактқгьы. Евгариеи Прокопи Кесариатәии изларыҩуаз ала, афбатәи ашәышықәсазы Амрагыларахьтәи Римтәи аимператор Иустиниан Актәи хаҭала иара дзыхьчоз абазгаа ракәын, урҭ разыҟаҵаразы, рааҙаразы Константинополь ашкол аартны иман. Руаҙәк, Ефраҭ захьӡыз, аимператор изааигәаҟәаз дреиуан. Идҵала Аԥснықагьы даахьан…

“Ауаатәыҩса рҭоурых” ахԥатәи атом 83-тәи адаҟьаҿы усҟан Азиа Маҷ аҿы еибашьыгас ирымаз атәы ахьаҳәо, зегьреиҳазҵазкуаибашьыга-ҽуардынаупҳәаинатцшьны иазгәаҭан. Зегьраԥхьа уи зхәыцыз итәы аҳәара уадаҩуп, амала ҳара ҳаамҭа ааиааныҙа х-нызқь шықәса рзы Вавилониа уи ыҟамызт. Аибашьыга-ҽуардын хеттааи каскааи рхаан ауп Вавилониа ианцәырҵыз. Урҭ уахь иназгаз хеттаа ракәу, мамзаргьы Азиа Маҷ Аҩадахьтәи акәакь (каскаа ахьынхоз) аҟынтә акәу еилкаам. Машәыршақә акәхарым зыӡбахә ҳамоу ашәкәаҿы абас занугьы: «Абнауаа (варвары) ҳәа зыӡбахә ҳәоу хеттаа ҳәа изышьҭоу ажәлар роуп. Мшәан, урҭгьы каситаа рхаан ауми Вавилониа аҳра аныруаз». Дара абарҭгьы машәыршәа еиқәшәаз фактқәамзар ҟалап. Ҳара ишаадыруа, ажәытәзатәи хаттаа рҳәынҵқарра знапаҿы иаазгаз хеттаа, хаттаа рныррa ҭәҭәа шрымаз иаанхеит…

Атцарауаа аҙәырҩы хаттаа рхылтцшьҭра иашақәа ҳәа иршьо каскаа роуп. Убри азы акәхап урҭ хеттаа амрагыларахьтәи ркәакь аҿы изаабогьы, ашьҭахь хеттаа Вавилониа аҳра аныруаз каситаа ҳәа дара аҳра рыцызуаз каскаа ракәзаргьы ҟалоит… Ииашоуп, урҭ мрагыларахьтә иааит ҳәа тцарауааҩцәақәак ишьақәдырҭәҭәоит, аха иҟоуп ҩадантә илбааит ҳәа агәаанагара змоугьы, насгьы хыхь ишазгәаҳҭаз аиԥш, аибашьыга-ҽуардынгьы

аҽуаа-еибашьцәагьы Вавилониа ианаабо уаҟа хеттааи каситааи аҳра аныруаз ауп. Арахь аҭоурых аҿы излаадыруала, «Каскааи хеттааи жәытәнатә аахыс аҽуаа» ҳәа ззырҳәоз ракәын. Еицырдыруа асовет ҭарауаѡ ду Турчанинов Маиҟәап иибаз ахаҳә ианыз аѡыра, ишдыру аипҵш, ирцәажәеит аҧсышәала. Ари афакт заҳгәалашәаз каситаа Вавилониа рнапаҿы ианаарга, уатәи адгьыл ашара иалагеит, адгьыл зыртозгьы аиҳараҙак каситаа аибашьцәа ракәын. Ирзалырхуаз адгьыл аханы ахаҳәқәа ахадырсуа иалагеит, уи адгьыл зтәу ауаѡы изы ршаҳаҭгак аҳасабала. Убри анаѡсгьы уи ахаҳә ианыртцон адгьыл зырҭаз зинқәас имоу. Уи азинқәа еилазгоит ҳәа иалагаз анцәа иахьтә лахь шиоуаз, дышҭахоз.

Абарҭ ахаҳәқәа рыҙбахә заҳҳәаз, Турчанинов ирцәажәаз ахаҳәгьы ахьарсыз атәыла ахаҟны ауп. Арҭ реиҿырҧшрагьы иунаҭо ыҟоуп…

Каситаа Вавилониа аҳра руан 576 шықәсеи жәымзи ҳәа рҳәоит хытцхырҭақәак. Каситтәи аҳәынҭқарцәа рхыԥхьаҙара 36-ѡык ыҟан. Дара аҳра аныруаз ашықәсқәа нарбаны, рыхьҙқәеи рыжәлақәеи нагҙаны иануп хыхь зыҙбахә ххәахьоу ашәкәы «Ауааатәыѡса рҭоурых» аҿы. Урҭ рыѡнутцҟа иуԥылоит абарҭ ахьыҙқәагьы – Харба, Ниниба уҳәа егьырҭгьы. Абраҟа инатцшьны иазгәаҳҭарц ҳҭахуп даҽеакгьы, каситтәи аҳәынҭқарцәа аԥхьа ирыѡуан «кашшааи вавилонааи рҳәынҭқар» ҳәа. Цытрак анҵы «кашшаа» ашьҭахьҟа ииаргеит. Атцыхәтәантәи аҳәынҭқарцәа ракәзар, дара злытцыз «кашшаа» рыхьҙ зынҙаскгьы антцара иаҟәытцит… Атцарауаа излашьақәдыргәгәо ала, урҭ рхатәы бызшәагьы рхашҭит, рхатә культурагьы рцәыҙит, ишьҭырхит Вавилониа злацәажәоз акадд бызшәа, Вавилониа акультура акәхеит дара ркультурагьы. Убас, «змилатра зхашҭыз аҳәынҭқар Кадашман -Харба касситтаа рнапала дыршьит» .

Евелин Кленгель-Брандт «Ажәытәтәи Вавилониа ашҟа аныҟәара» ҳәа захьҙу ишәкәаҿы абас иѡуан: «Амилаҭ

хдырреи, уи инадкыланы амилатҭ еиқәымчрақәеи аҳәынтқарра дуқәеи аимпериа дуқәеи раан ауп ианцәыртц. Усҟан ауп зегьраԥхьаҙа ианаарԥшыз ауаатәыѡса рыѡнытцҟа аиҟарамра иҟаз – зых иақәиҭызи атәцәеи, аҳра зуаз ажәлари ахәура иҭаз ажәлари рыбжьара иҟаз аиҟарамра. Уи аѡыза аҭагылазаашьа ганкахьы иаргылт амилатҭтә хамаԥагьара, даҽеа ганкахьы – ихәыз амилатҭтә хдырра. Аԥхьатәиқәа хәыцуеит: «Ҳара егьырҭ ҳреиҷьуп, избанзар урҭ ҳхәура иҭаҳцалт». Егьырҭ ракәзар: «Ҳара урҭ ҳреицәам, иҳақәмҽиеит акәымзар» ҳәа ихәыцуеит. Аимпериақәа ҟалаанҙа арҭ рѡызцәа агәаанагарақәа зынзакгьы изцәыртцзомызт».

…Тигри Евфраҭи рыбжьара, мамзаргьы аҭоурых аҽы Аҙыбжьара ҳәа изышьҭоу аҽы зегьраԥхьаҙа аѡыра аԥызтцаз ажәлар, аҭыхәтәантәи ашықәсқәа рҟынҙа еилкаамызт, еимакын. Царауаѡцәақәак ргәаанагарала, уи аԥҵан Аҙыбжьара аладатәи акәакь аҽы, шумераа ҳәа захьҙыз ажәлар уаҟа инанагаанҙа, уа инхауаз, аҭоурых аҽы зыхьҙ дырым ажәлар рыбзоурала. Аха абар, аҭыхәтәантәи ашықәсқәа рзы асоветтә наука иҟанаҭаз аартра абзоурала аѡыра аԥызтцаз шумераа шракәу шьақәыргәгәоуп.

Аҙыбжьара инхоз ажәларқәа зегьы еидкыланы раԥхьатәи аҳәынтқарра ду аԥиҵеит Саргон (шурум-кеи) шаррум-кеи – уи аҳәынтқар иашаҭәҟьа ҳәа ауп ииаанагогьы. Ҳара Аҙыбжьара аҭоурых инҭкааны алацәажәара ҳгәы иҭаҙам араҟа, иаххәарц иаҳҭаху, ашьҭахь Вавилониа анрылкааха, аиҳараҙак хетааи каситааи рнапаҽы ианнеиз атәы ауп. Ҳара ҳаамҭа ааиааанҙа 1530 шықәса аламҭалазы аҳәынтқар Мурсилис хадара ззиуаз хеттаа Вавилониа шьҭырхит. Убри ашьҭахь ауп уаҟа каситаа рҽанышьақәдыргәгәа. Евелин Кленгель-Брандт излеиҳәоала, каситаа 350 шықәса Вавилониа рнапаҽы иҟан. (Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, даҽеа царауаак ишьақәдыргәгәоит урҭ Вавилониа рнапаҽы иҟан 500 шықәса инарыцны ҳәа). Усҟантәи аамҭазы Вавилониа аҭакы лаҟәит. Аполитикатә

роль хада хеттаа рышҟа ииасит. «Ҳабацәеи ҳабдуцәеи зынӡаскгьы ирымбаӡацыз ацха ҟазтцо ашьхыцқәа ашьха тәылаҷы инхо, хахаа ҳәа изышьтоу рҟнытә иааҳгеит» ҳәа дахыҷхәаны иҩуан ашьтахь Вавилониа аҳра зуаз руаӡәк.

Аха, мшәан, изустцәада хахаа? Хахаа ҳәа Азиа Маҷ аҷы милатқ ыҟаӡамызт. Убри аҟнытә, хыхь атцарауаа ишазгәарҭахьоу аиҧш, хахаа ҳәа зыӡбахә ҳәоу хаттаа роуп, мамзаргьы каскаа роуп. Ишдыру еиҧш, хаттаагьы каскаагьы аӡәы ракәын. Араҟа иазгәататәуп даҷеакгьы, хаттаагьы каскаагьы ахьынхоз ашьха тәылаҷы шакәыз.

Е. Кленгель-Брандт анаҩс иацитцон абас: «Вавилониа аҷы ианнанагаз уаҟа каситаа аҳра аныруаз ауп. Аҷеқәа еиҳараӡак иахьыраазоз Азиа Маҷ ашьхара иапну атыпқәа рҷы акәын». Даҷеацьара ҳапхьоит абас: «Еиуеиҧшым амыругақәа рыҟатцаразы аиха рҭахын, зегьрапхьа иргыланы абҩа. Уи еиҳараӡак иахьааргоз Азиа Маҷ аҟнытә ауп. Избанзар, уаҟа Ермантәыла ашьхараҷы аиҧш, иара убас Кавказ амраҭашәарахьтәи аҷықәи рҷы аихатцхырҭатә тып беиақәа ыҟан».

«Ҳара ҳаамта ааиааиӡа ҩ-нызқь шықәса антцәамтазы инартбааныркы иадырхәоиалагеитаиха…Аихаусҟанахьы атцкысгьы ирҭахын, ахәгьы аман – аиха змаз аибашьраҷы аиааира игон. Аиха ахьытцырхуаз Ермантәылеи, Аахытц-Кавкази, Азиа Маҷи рҟны акәын…»

Вавилониа аматематика бзианы излардыруаз ала, «аетцәақәа рытцаареи, апланетақәа рҭагылазаашьеи, урҭ рныҟәареи» ирхылаҧшуан. Вавилониаа роуп аҭоурых аҷы зегьрапхьаӡа ашықәс аҧтцашьа иақәшәазгьы, жәаҩамзы рыла еизызшазгьы, ес-мза 29,5–30 мшы рзапызтцазгьы. Аха ас шықәсык аҩнутҟала мышқәак мыцхәхеит. Абарҭ ихашәалоз амшқәа ааидкыланы ес-афбатәи ашықәс азы ажәахатәи амза аҧыртцон. Амала, аибашьрақәеи аилаҩынтрақәеи ирыхҟьаны уи анырхаштуаз, аҳәынтқар иуспҟа ҷыдала ажәахатәи амза аҧитцон.

«Ауаатәыҩса рҭоурых» актәи атом 38-тәи адаҟьаҷы абас ануп: «Акалендар аҧтцараҷы вавилониаа рттаҩцәан.

Урҭ аамҭа ашықәсқәеи, амзақәеи, амчыбжьқәеи рыла иршаз иахьа уажәраанзагьы ишьақәырҕәҕәоуп. Амчыбжь бжьы-мшы рыла изларшаз, уаҟа усҟан ирдыруаз амреи амзеи хә-планетаки рхыԥхьазарала ауп. Уи иахьа-уажәраанзагьы иаанханы иҟоуп. Амши атҳхи 12-12 саатҭ рыла ршарагьы дара ирыбзоуроуп... Ашәагақәеи акапангақәеи дара рҽоуп иахьаԥтҳаз, абасала, ажәытәтәи Вавилониаҽы иахьа ҳара ҳаиԥш жәабалатәи асистемала иԥхьазозаарын. Амала, ашьтахь ирцәыҵт, аиташьақәыргылара азқьышықәсқәа атаххеит...»

Аҭоурых аҽы уи аҩыза ахҭысқәа ҟалахьеит. Егьырҭ зегьы ракәым, аҩыра зманы иҟаз, ашьтахь изцәыҵыз ажәларқәа ирхыԥхьазаланы аԥсуаа рыҵбахә иҳәеит иеицырдыруа аурыс ҭарауаҩ Турчанинов.

Астрономиеи адинхатареи шеидҳәалаз ҳнарбоит ажәҩан хыцьара ишаны, хҩык анцәақәа рыхьыз иахьадырҳәалаз. Абар даргьы: Ан, Енлилиа, Еа.

Ашықәс амзақәагьы дара рхатә хьыҵқәа рыман. Убарҭ рахьтә мызкы ахьыз абра иааҳгарц ҳтахуп: «Аб» ҳәа иашьтан. Аԥсуаагьы ирымоуп амза «Абҭара» ҳәа захьзу.

Вавилониа астрономцәа руазәк абас иҩуан: «Аб мзазы Адад (адыди амацәыси рынцәахәы Вавилониа ишишьтаз ус акәын) атәылаҽы аҳхыҭрақәа ҟаиҭоит...»

Ҳара ҳаамҭа ааиааназа ҩ-нызқь шықәса рылагамҭазы Вавилониа Адунеи шыршаз азы аҳәамҭа аԥыртцеит. Уи аҳәамҭаҽы ажәҩани, аокеанқәеи, амшынқәеи ахьеиқәԥхьазоу иаҳԥылоит ажәа Аԥсу – ус акәын аокеан ишашьтаз. Араҟа еиҽҳарԥшыр ҳтахуп аедыгьқәа рбызшәаҽы азы ԥсы ҳәа ишашьтоу, аԥсу – иауу азы ҳәа шаанаго. Ус анакәха, аокеангьы иауу азы, аз ду ҳәа акәзами иаанаго?

Ҳәара атахума, ажәақәаки хьыҵқәаки реиԥшра мацара уеизгьы-уеизгьы акгьы рҳәом. Ааигәатәи Мрагылареи, Азиа Маҷи, Кавкази реидҳәалара ҭоурыхла ишьақәырҕәҕәоуп. Убри аҟнытә ҳаитазыхынҳәуеит Азыбжьара – Вавилониа. Мшәан, алегендаҽ баша иаанымхазар акә-

хап «Вавилониа абааш зыргылоз рыԥнутԥҟа акасит быз-шәа гон» ҳәа.

Ҳаԥхьажәа ахыркәшараҽы иааҳгар ҳтахуп ҳара ҳтәала зтцакы дуу афакт. Киевтәи Рус аҳ Владимир Мономах аҳәынтқарратә дыргақәа Вавилониатәи анцәа игәаԥ-харала иоузшәа ашьақәыргәгәаразы иҟоу алегенда иа-ҳәоит: «Вавилониаҟа идәықәтцан абырзен, аурыс, аобез (аԥсуа)» ҳәа.

≈ АСАРКЬАЛ АБЖЬЫ ≈

АКТӘИ АШӘКӘЫ

Аԥсны афбатәи ашәышықәсазтәи ахроника

Автор иҟнытә

Афбатәи ашәышықәса иаԥанакуа Аԥсны атәоурых зҳәо, уи аамтҭа иахаанызтәи атәурыхҩ@цәа раԥхьамтақәа уанрыԥхьо, ихьу-хьууа угәаԥа акы нтҳаланы иҷнакаауеит, избанзар ашәышықәсқәа, азқьышықәсқәа рзтәи адунеи-еибафара еибга-изҩыда, иагәылсны зыԥсадгьыл зыхьчаз, зыжәлар еиқәзырхаз, ҳабдуцәа, рабдуцәа, рызбахә ауп ирҳәо. Ҳаԥсуа жәлар рфырхаԥара цьашьатәын. Усҟан адунеи зырхыцхыцуаз, аԥшәмацәас иамаз Византиеи, мамзаргьы Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериеи – ганкахьала, даҽаганкахьала – Цьамтәылеи имшәа-имырҳа ирҷагыланы иқәԥон. Изныкымкәагьы ириааихьан. Убас еиԥш иҟаз жәлар-рын азоуп Византиа аимператор Иустициан Актәи иганахь ишаигарц аԥсуаа рыхшара рзы усҟан Константинополь ашкол зааиртызгьы. Евагриа излаиҩуа ала, «иара дзыхьчозгьы дара убартҭ абазгаа» зракәызгьы.

Иуадаҩуп афбатәи ашәышықәсазтәи аԥсуаа рзы абырзен тәурыхҩ@цәа ирҩуаз зегьы рыгәра агара. Анс уҳәаргьы, арс уҳәаргьы, уртҭ ирыхьчоз, зымаԥ руаз аимпера-

тори дара ртәылеи ринтересҟәа ракәын, Аҧсни аҧсуааи иахьрыхцәажәозгьы, дара ирыхьчоз ринтересҟәа ракәын. Убас егьа иҟазаргьы, егьырҭ ашәышықәсҟәа рзы аастҵа, урҭ рыбзоурала афбатәи ашәышықәса иаҵанакуа атәоурыхтә ԥҵамҭақәа нхеит. Критикала ирызнеины рытҵаара Аҧсны атәоурых азы хәы змазам усуп.

Аха сара сҽаԥхьа ҽа зҵаароуп иқәсыргылаз – урҭ атәоурыхтә фактқәа схы иархәааны, Аҧсны усҟантәи аамҭа зеиԥшраз инартбааны, ган рацәала алитературатә ѳымҭаҷы аарԥшра.

Изеиԥшраз Аҧсны афбатәи ашәышықәсазы? Егры инаркны Гәмыстанза аҧсилаа нхон: (афбатәи ашәышықәсаздәи атәоурыхѳѳы ду Прокопи Кесариатәи излаиѳуа ала Фазис (Рион) азиас аасс ишьтазгьы аҧсилаа робластқәа ракәын.) урҭ рѳадахьҟа, ашьхара иахьаҵанакуаз, Нхыҵ-Кавказҟа умѳанызгоз – Аҧсуаа рымѳаду ҳәа атәоурых иазаанхаз – иаԥнын мсымаа: Гәмыстҵа инаркны Ҟәбина азиас аҟынза – абазгаи саныгааи иртәын.

Абарҭ аԥшьхылҵшьтрак ракәын Аҧсны еиҳа ихадараны иҟаз афбатәи ашәышықәсазы. Урҭ реидҵара, иаку Аҧсны аҳра аԥҵара – аҧсуа жәлар реиқәырхаразы, атәымтәылатә мпыҵахалаѳцәа рҟнытә рыҧсадгьыл ахьчаразы ихадараз, ақәзаареи аанхареи, аҧсреи абзареи еилзыргоз зҵааран.

Убри азы акәхап, нас, абарҭ хыхь еиқәаҳаԥхьазаз аҧсуа хылҵшьтрақәа реидҵара азҵаара афбатәи ашәышықәсазы нап заркыз.

Абраҟа иазгәатәатәуп Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериагьы Цьамтәылагьы Аҧсны аидҵара ишаҧагылоз. Ииашоуп, Иустиниан Актәи ихаан Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа Аҧсны имѳаԥнагоз аполитика аҽаҧсахит. Араҟа ауахәамақәа дыргылеит, ақьырсианра Кавказ ажәларқәа рыларҵәараҧы ицхыраагзаз ҭыԥны иҟарҵеит. Абри аус аҧы аҧсуаа рхы иадырхәаразы Константинополькҟа иганы аҵара ддырҵон. Ажәакала, дәныҡала уахәаԥшуазар, аҧсуаа ртахызшәа ҟарҵон, аха уи ҵаҵгәы амамызт, ҵаҵгәы ша-

мамызгьы ааԥшит Аԥсны аидӡаразы, ихьыԥшым тәыланы аҟаӡаразы аԥсуаа анықәгыла рыцхәашьарак ҟамӡазакәа ашьаарӡәыра ианыладыргыла…

Цьамтәыла акәзар, ус инавала-аавало акәымкәа, еиҳа ихжәаз аполитика мҩаԥнагон.

Аҩтәылакгьы неидкыланы урыхәаԥшыр, рполитика, ӡакыла акын – Аԥсны аидӡара, иаку аҳра аԥӡара, аӡыхәтәаны – Аԥсны ахьыԥшымра иаҷагылон.

Аҩымтәҷы ицәыргоу афырхацәа хадақәеи иналукааша ахтысқәеи шхытҳәаамгьы, атоурых аҷы ишыҟазгьы, асахьаркыратә ҩымтә азин зласнато ала цьарак-ҩыцьарак, зҳәаз иеиԥш, урт рааргшра схатәы блала сазнеит. Аҩымтәҷы ицәыргоуп иара убас уиаҟара зӡазымкуа, ихытҳәаау аха҇сахьақәагьы.

Аԥсны афбатәи ашәышықәсазы ишыҟаз алитературатә ԥӡамтәҷы инхартәааны аарԥшра – имариоу усым. Убас егьа иҟазаргьы, аԥхьаҩ дазхьаҳарԥшыр, игәы архытҳытыр, дархәыцыр – аҩымтә аҷаԥхьа иқәгылоу азӡаатәы азбара алшеит ҳәа исыԥхьазоит.

«Аԥснаа жәытәнатә аахыс иқьырсианцәоуп…»

«Урт ҩыцьа аҳцәа рымоуп: руазәы атәыла амратәашәарахьтәи акәакь аҷы аҳра иуеит, егьи – атәыла амрагыларахьтәи акәакь аҷы…»

«Раҳцәа рыԥсықымқымра иахҟьаны урт ахылӡшьтрақәа (абазгааи аԥсилааи – Б. Ҭ.) уамацәгьан ирхыргоз. Аҳцәа аҩыцьагьы ҷкәын хәычы ԥшза еинаалак данырбалак, ламысрак аарыламсзакәан иани иаби даарымкәкәааны, евнухк иаҳасабала дҟаӡаны (ихаӡара далхәдатәны – Б. Ҭ.), аҧара рацәа рызтоз римтәи адгьылқәа рахь иртиуан. Рыхшара ирзыруз ацәгьаразы ишьоуцәаны имгыларц азы, насгьы аҳцәа рнапаӡаҟа зыгәра гам ауаа ҟамларц азы, ахәычқәа ртынхацәа иара уаӡәкьа иршьуан.

Абасала, рхәычқәа рыԥшзара дара ҭанархарц азы рлахьынӡа азбон. Урт арыцҳақәа ҭахон иԥшзаз аҧацәа ахьрыхшаз иахҟьаны.

Убри ауп изыкьо аримцәа рҽы, аиҳараҙак аҳәынтқар иаҳтынраҽы аевнухцәа рыбжеиҳараҩҙак шьтрала иахьаԥсуаау…»

«Уажәтәи аимператор Иустиниан ҳәынтқарс данықала аахыс аԥсуааи ҳареи ҳаизықазаашьа еиҳа еиґьхеит…

Аимператор Иустиниан иаҳтынраҽтәи аевнухцәа руазәк, шьтрала иаԥсуаз, Ефратҭ ҳәа захьзыз, Аԥснықа дишьтит. Аԥсны аҳцәа ирыдицеит ахацәа иреиуоу рыжәлар, аԥсабара иацәтәыму ҵасла рхаҵара ралхәдатәра аҵыхәтәа ԥырҵәарц.

Аԥсуаа еигәырґьаны ауп ишрыдыркылаз аимператор ари идҵа. Аимператор дара дрыдгылозшәа анырба, рыгәқәа азырхаҵан раҳцәа ирҽагылт.

Дук мырҵыкәа, аԥсуаа раҳцәа нахырҳәан, рхы иақәитҵны инхарацы рызбеит…»

Прокопи Кесариатәи
(ашәқәы «Аготцәа рабашьра»
аабатәи ахы ақнытә. Афбатәи ашәышықәса)

Актәи ахы

Ацәылашамҭаз, иҭаҳәахаа излаз ацәа хаа изалымҭызшәа, зыцәқәырпақәа рҽеикәапса, изаза-мазо, иқәызгаҙа иҭатәаз амшын иатцәқақара еиҳа-еиҳа аҽеаланахалон асқьала инадҭыз аԥраґба. Ауада лашьца иаадәылган иқәашккараҙа иқоу кадифак наган инатцадыршәызшәа итцқәашааз мрагылара, иҳәаны итәоу аԥҳәызба ԥхашьаԥхатца ианлыхлафааува, илҳәо лҽамшәо, мцабзык налыцрасны, дшықаԥшьхо еиԥш, ашьха калтқәа зҽеырхьызыгзоз шәаԥшьк уаркалеиуа иамҽеханакуан.

Акаԥдан, дызҽыгәҳәааува ԥҳәызба ссирк иблақәа лыдхалазшәа, уахь дыԥшуан. Иан длыхшаны адунеи даақәлеижьҭеи абри ауаҩ ччаԥшьк ыцәмлацзар ҟалап ҳәа угәахәратә еиқәараз ихаҽы акы дшаргәаҭеиз аныԥшын, илахь акаҷыра еизытцәо, илакытцақәа ҭалашьцаауан. Ас

данырбалак, амшынуаа аҩ итԥалон, ишәаҟьон. Ирдыруан алаапк еиԥш аҟаҷы-ҟаҷыҳәа ацҳара дшалагоз, ԥатԥгәык ыҟазамкәа иаалымԥыхьашәо кыдҟьо, хыла-гәла еиларгьежьуа аҩны иааҩнало апҳәыс леиԥш.

«Апсцәаҳа»… Ас акәын апраԥба ажәҩатԥшьыҩцәа ркапдан ишишьтаз. Дагьԥсцәаҳатцәҟьан дара рзы. Ҳәагәыжьла иԥахны апраԥба ажәҩақәа иахьрыдҷаҳәалазгьы азмырхакәан, аҷеы иазымииааиз акәадыр дасуан ҳәа, иҟамч ԥтцатца итцхны, игәаара дара ирхигон. Адомбеиқәа реиԥш итәаз ахацәа, рхы иоужьзар, хәычтцас ихацәкәакәын данкны акапдан дкалкало дышьтызпааша, рҷеихарԥгәа, рҷеааныркылон.

Ишпарури, ирымчуи… Итәцәоуп. Адунеи зырхыцхыцуа Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа иатцарҟьацны иакуп.

…Абан, Африка ацәҳәыра зыпсадгьылыз арап чкәын исымсалха еиқәараз ихы-иҷы, алашьцара икәеицеиуа ҩ-цәашьык алубааузшәа, ашьа зхытцәалаз иблақәа ахьыцымцымуа.

Адунеи дапапсаны дыкәнагалазшәа ауп ихы шибо. Ихы идыруа дҟалазар аахыс, аақ-аақҳәа ишуа ашәарыцацәа рматцуар лақәа зышьтоу ажьа гәытҟьа-ԥсытҟьа еиԥш тәамҩахә имам, уажәы-уашьтан сзыкәшәарызеишь, шьацҳәак саҷамшәакәан иахьатәи амш сзыхгандаз ҳәа дшыгәатеиуаз ишон, ихәлон. Зегь реиҳа изхымго агаҷа иаанхаз, ихы итагьежьуа итоу, уимоу уахынлатцәҟьа ипхыз иалоу атцыхәтәантәи ахтыс ауп.

…Иабшьтраа ахьынхоз амшын ду аҷықәан шьыжьымтанк, ачыҷмаса реиԥш, иҳхытцт амшын агәаҷтәи адгьылбжьаха аҟны инхоз раԥацәа. Ахацәа атып иахымызт, иабгьы дрыланы шәарыцара ицеит. Ус шәарыцара ианцалак, мчыбжьы наҟьак ианымаалозгьы ыҟан. Иҟалап, урт шыҟамыз раҳазар раԥацәа… Иҟалап чарҳәаҩык ихҟьазаргьы. Али-ԥси рыбжьара атыпан иаанхан иҟаз ахәычқәеи, аҳәсеи, абыргцәеи еиқәпах иҷаҳәаны инышьтартцеит.

Уи ашьҭахь ауп ахлымҙаахтцәҟьа аныҟалаз. Ана-ара ақыдқәа леиҷажьны амца леиқәыртцан, рнапқәа еибаркны иакәшаны ашәаҳәара иалагеит. Уажәы-уажәы рнапқәа неинҟьаны, зны адгьыл ахь ишьҭасуашәа, нас ажәѡан ахь рыхқәа шьҭыхны иҟаауа, рыжәҙы рҷытцыѡруа акы рҳәон. Ус ишнеиуаз, реиҳаб иакәхап, рыгәтахьшәа даарылтцны, ахҷа лаирсуан. Азнык азы иаатынчрахон, зегьы рыблақәа ҭраа уи ахҷа иазыпшын. Ахҷа анааитцихлак – иҳәҳәон, нас еибарѡны, итҟәаны ирымаз ирзытрысуан... Дара рқьабз ала ус иатцанакуазу здырхуада, апхьа аҳәса алхны иршьуан.

– Умшәан, сыцкәын, умшәан, – лыцкәын игәы лыргәгәон иан даныргоз. Лҟытбжьы мгеит, лыцкәын игәы каҳар ҳәа дшәон.

Иаанхаз анышьқәа илҭарыжьын амшын ихылт.

Уи аҷены ашьыбжьышьҭахь, рыдгьылбжьаха ианазааигәахоз, аҙырҳәцәа рыцәшәеит. Реидыслараҷы иатцахошәа анырба, агаҷахь еихеит. Аҙырҳәцәа раԥраґбақәа еиҳа изларасыз ала, урҭ ирыхьзо ианалага, рнышьқәа кажьны амшын рҿартеит.

Анышьқәа руак аҷы деиқәпах дҷаҳәаны дҭажьын иара.

Деиқәзырхаз аҙырҳәцәа иблақәа ҭраа дрыхәаԥшуан, уажәы-уажәы ҭабуп ҳәа раҳәо. Иԥшәмыртлазои ҳәа инапқәагьы надирбеит. Дара ркьатеиах пҭәо иччон, нас инеиԥыртцны ицеит. Иҷаҳәаз инапқәа рԥыртлара акәым, кәыркәа шоураха, ҷамѡак аҙытцәкьа ирымҭеит. Адырѡаҷены тәылак аҷы иҙхытцны, итҟәаны иааргоз рҭиит. Уиижьҭеи акыр шықәсқәа нҭакәкәа ицахьеит, аха иахьа уажәраанҙагьы иара деиқәпах дҷаҳәоуп. Аҙыршы иацәшәаз аҙыблара далаҳаит ҳәа ирҳәо дақәшәаны дыҟоуп. Ари арап Мамду Апшь ҳәа акәын ишишьҭаз.

Ихаԥыцқәа аґырҷ аарытгоит. «Ех, сабиц, сабиц...» – иҳәоит уажәы-уажәы. Уаҳа иихәараны иҟоузеи зажәа зҷыху, зыбыз ҷаҳәоу, зуаѡра зыцәгоу. Иԥсы еиқәханы

дызлаҟаҙоугьы, ԥсымышьҭыгак злаирҭаҙоугьы аҳаиуан аиԥш изаанхаз имч азоуп.

Ааи, атәцәа рҳәынтқарраҽы урҭ ишрыхәаԥшуаз ҳаиуантцас акәын.

…Арап инаѡстәи ажәѡатцшьѡы Мсыртәуп. Ухы шьҭых-ны уатцаԥшыр, ухылпа ухшәаны икашәартә зыкьышәкьышәра ажәѡан иаларсу абаашқәа ртәылаҽы дхаҳәуастан.

Еиқәыхьшәашәа аҟәараҽы иқәжьу ахаҳәқәа дрылаԥшуа дышнеиуа илаԥш надхалон акы. Даатгылон. Днахыкәша-аахыкәшон. Хаҳәк шубац иҟоуп, иалихуазеи ҳәа угәы иаанамгарц залшом. Ашьтахь иѡны унеир, исаркьалыхушәа, еилыцьцьа-еилыԥхаауа ахышә иқәгылаз ашәҭ ссир убла наахон.

Ахаҳә хьшәашәа зыршәтуаз, аԥсы ахазтцоз даҷла деиқәпах дҽаҳәаны, апраҕбаҽы жәѡатцшьѡыс дыҟан.

Иҟалеи? Дзыкәшәазеи ари ауаѡ рыцҳарас?

Рафеҭ дынхон Мсыр аҳтныкалакь амшын иаԥну акалт аҽы. Дышқәыԥшҙаз иани иаби иԥхеит. Амал змаз ижәлантәык дизылԥхан, дгәыцхә-гәышьуа, жәаѡа шыкәса ирҭагылаз Рафеҭ даашьтихын, иѡныҟа дигеит. Рафеҭ, иабгьы дҕармызт, ихатәы ѡны иман. Адгьыл итцакызгьы маҷмызт, ибаҳчараҭагалан унтаԥшыр, еиуеиԥшым ашәыр хкҳәа иѡежь-ҟанталеиуа, илаҳа-лаҳауа рыфѡы хаа укәа италан ацхеиԥш, ихаакәакәараҙа угәы иныкәлон. Ажәакала, аеҭым Рафеҭ абшьтрала изынхаз иалтцны дзааҙоз имаҷымкәан амал иланагалон. Акыр шыкәсқәа рышьтахь, Рафеҭ даныѡеидас, ԥҳәыс дааигартә аиԥш даныҟала, дзааҙаз иџьабаа азы итабуп ҳәа наиаҳәаны, иқьаҧтахан иҟаз иаб иѡнрахьы дхынҳәырц иҽазикит.

Рафеҭ дзааҙаз дпаԥашькны, доумаха, даакәгылт. Шәҟәыла-быҷъшәыла излеиқәырҽаҽаз ала, Рафеҭ иаб имал дзааҙаз иахь ииасхьан, уимоу арысҟак аамта дахьиааҙоз иџьабаапсахә ҳәа даҽа хы-шыкәса иара иҷы дкьаранџьыр акәын.

Иааҙаѡи иареи еиҷанагалеит, ақытауаа дахьқәа ҳәа ззырҳәоз аднагалеит. Инеимтцаркит, иааимтцаркит, аазаѡ

иуаҩра ду иалацәажәеит, Рафеҭ ддыԥшыламкәа, абра изуны дахьиааҙаз азы иҩагылан, аҳабла зегьы рыхьҙала, рнапы ргәы иаадкыла инаиеихырхәан, иҭабуп ҳәа иарҳәеит.

Рафеҭ изхымгоз, иаб иԥсы аиҭаз рыҩны тәарҭас-гыларҭас измаз, иан фатәы хаак аныӄалтцалак, ма сасык данырҭаалак, аԥшәмара уны, аишәа аханы инеины итәалоз, «сара акы сақәшәар, уара уахьыӄоу сгәы ҭынчуп, сыҷкәын ахылаԥшра шигумыжьуа здыруеит» ҳәа иаб дзықәгәыгуаз иҩыза гәакьа, анки абки ирыхшаз иеиԥш дызхәаԥшуаз иҩыза ицәажәашьа ауп.

– Рафеҭ, дад, уԥсы ҭанатцы узааҙаз ишьапы уҙәҙәаларц ухәҭоуп, – иҳәеит уи ихы ларӄәны, ииҳәаз дацәыԥхашьаны, иблақәа тцәахуа.

Рафеҭ инықәыршәны аҙбаҩ дизцеит. Иааҙаҩ уахьгьы аус ӄаитцахьан, аха аԥьма имԥсыша аматцә азылаӄәуеит ҳәа, ууанҙа иӄаз аҙбаҩ дамхны аҙбаҩ ҷыц данахадыргыла аҽены иақәшәазаап иара инеира.

Аҙбаҩ ҷыц ихьҙ аҭгаразы, дахьынарышьҭуаз, днавалаавало акәымкәа, инапатцаӄа инеиуаз раԥхьатәи аусҷәа ииашаны иҙбозаарын. Ус иӄазшьан.

Рафеҭи иааҙаҩи рус ҷыц дахәаԥшын, мызкы наӄьак иҙбахә ада ақытаҷы ҳәатәы ыӄамкәан, ииашаны иҙбеит.

Рафеҭ иҩны дахылт. Уи аҙбаҩ дышидгылаз анырба, уажәраанҙа иааҙаҩ иахь иадыҙцәылоз еиԥхеибарс иҩны инеины, игәыргьатцәа идныҳәалон. Егьырҭ зегьы ракәым, иаб иҩыза гәакьа ҳәа иишьозгьы «амц ҭатцгә шамамыз здыруан» ҳәа ҳәо иашҭа дҭалт, ууанҙа уи амц иара иакәзамызшәа шаҳатс иамаз.

Ус ауп ишыӄоу адунеи аҷы. Амч зегьы адгылоит, амчыда дызҭахыда…

Аха Рафеҭ игәыргьара анарха амамызт. Мызқәак рышьҭахь уахык ҭхыбжьон, ақәа кыдҭәаны ианлеиуаз, адыдмацәыс ҏealак шьоук ҩаиқәлан, дҷаҳәаны, аканҵьа длақәжьны, дрыманы амшын нырцәӄа ицеит. Адырҩаҽены

Константинополь аԥьармыкьаҽы дныԛәыргыланы тәык иаҳасабала дыртиит.

Ақәылацәа ирыцхрааузаз руаӡәк, зхы-зҽы ҭаҳәҳәаз, ианымацәысуаз иблақәа дырхыԥшылт. Идырт урҭ аблақәа. Дзааӡаз иблақәа ракәын.

Аиаша мчыдахеит, ахәахәа аиааит. Ус акәын ишыԛаз атәра аамҭазы.

…Егьи арԥыс, ажәѡатцшьѡы, дхышын. Иѡызцәа ишырдыруаз ала, дѡадатәын, амшыннырцә мшынтцас ишьҭоу акаршәрақәа иԥсадгьылын. Уаѡы ҳаракык, зхы-зҽы ҳалалыз, жәѡахыр ҭбаак иакәын. Иѡызцәеи иареи иргәаҧьызеи уҳәарауазеи! Византиа иақәлеит, аиааирагьы ргеит, иара арыцҳара дақәшәеит умҳәозар. Иҽеы итырршьааит. Дхәахәажьахәан дшышьҭаз, дырԥыхьашәеит.

Аԥраҧба акаԥдан, изыхԛьа здырхуада, зегьы дрылкааны, лаԥштцашәарак иоузшәа дыхҭакны диман Хыш. Ус акәын хьыӡшьарас ишимаз.

– Пу, аҳәажә! – иԛамчы ихиԛьоз азмырхакәа, атцыхәтәаны абас ҳәаны, шьапԥықәлагьы изқәа дынкыдсылон.

…Аԥшьбатәи ажәѡатцшьѡы, амшын ихылазар аахыс ҭынч цьара дыстәомызт. Уажәы-уажәы деихон дѡытцыззарц, аха адаҷ дашьҭуамызт. Иѡызцәа раасҭа дқәыԥшын, ижакьатәԛьа маацызт, амшәхәы иҷан, еилԛьаеилгәыцәк шиакәыз ѡашьомызт, ихы дақәиҭны длеиѡеиуа аԥраҧба дыштамызгьы, аидаур дшықәмызгьы. Дахьреитцбыз азы акәхап, иѡызцәа дрыцҳашьаны инхьаԥшуан иара ишԛа. Уимоу, ҳиацәажәап ҳәагьы рҽыназырклон.

– Ус ԛаумтцан, уҽеыртынч, «Аԥсцәаҳа» уибар ауеит, – ибжьы нытцакны ҷааиҭит Хыш.

– Исылшом…

– Иԛалеи, иухьи?

– Амшыннырцә… – иҳәан, дѡеихахт сыԥшуеит ҳәа.

– Узырҳәацымыцуеи, алахша! – иҳәан, убри аамҭазы иԛамч ҧтцатца нада-аада иѡаихиԛьеит.

– Уаргьы саргьхандаз! – дааҕызыҕызит.

– Ҽумҭын, ирласны ажәҩа аҭшьла!

Амшә иакыз баба иҳәеит ҳәа шырҳәо аиԥш, иҟаитҵарыз, ихаԥыцкәа еихарҕәҕәа, игәи-ишьеи еилатҵәо, ажәҩа аҭшьра дналагеит.

– Иҟоузеи амшыннырцә? – ибжьы нытцакшәа Хыш деиҭатцаахт.

– Сыԥсадгьыл…

– Аа, – иҳәан Хыш, аҷкәын днаиҽаԥшит, игәы ирҕәҕәарц азы инацитцеит: – уҽеырҭынч, акы ҳҳәыцп.

– Иухәыцгәышьои, ахәыцра зылшо ауаҩ иоуп…

– Ҳара ҳуааҙами?

– Ҳуаандаз, акамбашьажә аиԥш ҳҭаҳәаны иааҳасуа ҳрыпҟарымызт. Ҳара ҳаҟнытә ирҭаху акы затцәык ауп – ажәҩатҵшьра. Ууаҩуп ҳәа уршьозҭгьы ажәҩа аҭшьра улшома ҳәа думазтцаауаз. Мап, Хыш, анҭ рзы уаргьы саргьы ҳҳаиуанҟәоуп. Аҳаиуани ҳареи ҳазлеиԥшымкәан иаанхазгьы, ҳзыкәшәаз ахьаадыруа, ҳлахьынтца шеиқәатцәахаз ахьаабо ауп. Аҳаиуан уи аздыруам.

– Уҽеиқәк, арԥыс, убжьы раҳар ауеит.

– Ираҳаait, ари аҩыза аԥсҭазара уатцәы, уатцәашьҭахь ҳәа изыргәагәатәуи? Сзыкәгәыҕуа ҳәа исымоу, хыхь иқәтәоу анцәа мап сцәикзар…

– Ус умҳәан, арԥыс, уиашам.

– Ишԥыкәу сышиашам?

– Анцәа мап уцәимкҙеит уара. Мап уцәикзар амшыннырцә иҟоу Сыԥсадгьыл збандаз ҳәа узыԥшҙомызт. Уи уара агәыҕра уитеит.

– Иснаҭои агәыҕра?

– Умццакын, арԥыс, – иҳәан, Хыш ажәҩан днатцаԥшит.

Зҽеизызгоз аԥта еиқәарақәа ацҟьарц аҭахызшәа, ҟаитан еишьылтцас амацәыс нарылҟьан, атцыкь-атцыкьхәа ихыст.

– Ишыдыдуа қәа ауам ҳәа рҳәоит, арԥыс, иудыруазеи уатцәтәи амш иаҳзаанаго, – ҿааиҭит Хыш.

– Угәыҷла, имгәыҷкәан иԥсхьада…

– Ҽумҭын сымҳәеи! – еиҭах иҟамчы ѡеихҟьеит.

– Аах, уаргьы саргьхандаз! – деиҭаҕызыҕызит арԥыс.

Атцыкь-атцыкьҳәа идыд-мацәысны, ажәѡан атца леиҟәжәа ицазшәа, еимаѡҙаны ақәоура иалагеит.

– Ашәаԥшь ҟаԥшьҙа ианхыла нахысгьы ас шыҟалоз здыруан, – амш деиҕьуазу, амшынуаа дрытцаҳәҳәозу аилкаара уадаѡны, ибжьы гон акаԥдан.

* * *

Алым агыгцәа ргыланы акы ианазытрысуа аиԥш, амшын ацәқәырпақәа аапкҙаны, ҭлашәарак-ҭлашәарак иаҟараны, ишьтууаа-шьтуааны, аки-аки еишьҭаланы аԥраҕба иазнеиуан. Аԥраҕба акәзаргьы, инҙаакәкәала азеибафара иахәлабга ицеит ҳәа шугәахәуа, имшәаимырҳа аԥхьа иаацәыртуаз ацәқәырпа дуқәа ирхьынпашаланы, доуҳа мчы дук ишьҭпааны иханагалошәа, иѡхаланы ацәқәырпақәа рҟәаҟәа иѡыкәтәон. Дук иаанхомызт, еиҭа иҙаакәкәала ицахуан. Аха, зегь акакәын, ацәқәырпақәа ишырҭахымызгьы, иаапкызшәа ишышуазгьы, еиҭахаланы рҟәаҟәа иқәтәон, илбаауан…

Иҵьашьатәуп амшын аҟазшьа. Зны – мшла, мчыбжьыла, мызлагьы ацәа хаа инҭанагаланы, аԥсы ашьошәа, аҿырҭынчны атра иҭатәоуп. Моу, шаҟа алеишәа бзиоузеи угәахәп. Аԥхынразы зшьац қашәқашәо, ҭыхәаԥҭәара змаҙам адә-каршәра аԥшалас анықәхәмаруа збахьада, алада уԥшыргьы, аѡада уԥшыргьы, ажәѡани адәкаршәреи еиларсушәа ауп убла ишыхгылоу усҟан. Убасҭәкьа ауп амшын анбзиоу ишыҟоугьы. Ус иаалырҟьаны шьыжьла, хәылбыҿхала, амшынҳәақәа ацәқәырпақәеи дареи еихәмаруа, зны ара, зны ана амшын агәаҿы хаҳә еиқәатҙәасамсалқәак агәылхҳәҳәошәа, ацәыртра ианалагалак – амшынуаа ирдыруеит амш шыцәгьахо. Заагьы аҿазыҟатцара иалагоит.

Раԥхьа ацәқәырԥақәа хьарч-марчҳәа рышьтыбжь иацло иалагоит. Ус ишнеиуа… нас амшыни ажәѡани ахьеиларсу ркалтқәа рҟынтәи аԥтеиқәарақәа рҽаархоит. Урт еиҳа-еиҳа ажәѡан агәахьы ихалацыԥхьаҙа, аԥша асрагьы иацлоит. Атыѡ ахаԥазшәа ажәѡан аҽанахьнагҙалак, адгьыл аԥсы азеивымго агәамтқ-хамтқра, ақьра-аҕызра иналагоит, амшын акәзар, ари избо закәызеи аҳәошәа, ибыбны, ацәа итытцны, ар рымца атцадырцеизшәа, ахәараҳәа еилашуеит.

Абастцәкьа акәын ишықаз уажәгьы. Ас амшын анбаапсу, ианымѝцәгьоу амшынуаа уахгьы-еынгьы лацәеихьшь ҟамтца еивагьежьуеит. Акаԥдан анахь ирѡуеит, арахь ирѡуеит. Ишԥаируи, аԥраҕба еиқәырхатәуп, ауаа еиқәырхатәуп.

Хымшуп амѡа иқәижьтеи аԥраҕба. Амрагыларахь ахы хоуп. Аѡхаа тшәара иаабжьысны Понт иалалеижьтеи Ефрат амызгәыт дадҽарҳәалазшәа дадгыланы дыԥшуеит амрагыларахь. Иибараны иҟоузеи, ажәѡан лаҟәызар, алаԥшҳәаа лашьцазар, амшынгьы агәараҳәа еилашуазар!

Дыԥшуеит амрагыларахь…

Амшын антынчу арантәи Кавказ ашьхақәа убоит ҳәа рҳәоит. Аха уажәы, ажәѡангьы атцармақь аипш ианеиқәатцәоу, амшынгьы атра итытцны ианцо, анаҟәа жәпаҳаҳараҙа ҽеахажьны ианыҟоу, амшын ныртә акәым, ѡажәа, ѡажәижәаба шьаҽа рнаѡсангьы акгьы убартам, ажәѡани амшыни ркалтқәа уаԥхьатцәкьа еилалазшәа убла ихгылоит.

Ефрат амызгәыт дшадгылац дадгылоуп. Мрагыларахь дшыԥшыц дыԥшуеит… Игәы ҽызкааура, ихамыштуа, ипстазараҽы акырҙа зтцазкуа акы нижьзар акәхап уаҟа. Уи азоуп илахь акаҷыра зеизытцәо, ихы-иҽы еиқәара агәкра заныԥшуа, илабжышқәагьы иҙамѡа инахьыжжны ижакьа изалатәо. Аха амшынуаа уи рбартам, амш злабаапсу ала қәа цәыкәбарқәоу ҷьыршьоит.

Ефрат дахьгылоу шәартоуп. Амшынуаа акы ихьыр ҳәа ицәшәоит, аха иҽаҽы акгьы рзҳәом. Иаԥхьа иаииасуа ихырхәоит, «аимператор иуаѡы» ҳәа ишьтоуп. Акаԥ-

дантцәҟьагьы Ефрат имаршәа кны ауп дышиацәажәо. Уажәы-уажәы уи игәабжьынацәа иахоу амацәаз ахь дынхьапшуеит. Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аимператор имацәаз ауп. Ари амацәаз знацәха иахоу аимператор ихьӡала ацәажәара азин имоуп.

Аимпериаҽы Ефрат «Иустиниан изааигәоу ауаҩы» ҳәа ауп дшырдыруа. Аҳтнуаатцәҟьа итцашьыцуа рацәаҩуп. Дымтцаа-мыпшаа, шьыжьыз, шьыбжьоныз, атахызаргьы атцх агәазы акәыз аимператор дахьышьтоу ауада ашә аартны дыҩналоит. Аимператор моу, аҳкәажә луадахьгьы днеиуеит. Аҳтынраҽы ишапу аипш, шьоукы-шьоукы инцәытцаҟәынд-аацәытцаҟәындҟәындуеит. «Аӡы ахьышьтрахь имгьежьыр ауам, ари апҳәыс даҳкәажәзаргьы дшыпҳәысу даанхоит. Апҳәыс лыхшыҩ лкалт иадҳәалоуп… лара лтәахьы илыхоит. Аимператор иеиликаар, Ефрат маха-маха деиҽижәжәоит…» – рҳәон.

Ас зҳәоз Ефрат ргәы дрыцҳанашьозу, итцашьыцуазу аилкаара уадаҩын. Уаҩышьала аҳтнуаа бзиа дырбон, зны-зынла дааицрашәозаргьы, дҳалалын, инапатцаҟа уаҩы дтамхацызт, уимоу аимператор лапштцашәарас ишьтихҟәозгьы сыхьчоит ҳәа иҿазикҟәахьан.

– Сҳәынтқар ухатцкы…

– Аа, Ефрат… Издыруеит иуҳәарц иутаху, «бжьынтәы ишәаны знык ипҟа», ас ауми ушсабжьало.

– Ахшыҩ ду змоу Иустиниан Ефрат рыцҳа иабжьара дазхьуа дыҟаӡам.

– Нас?

– Азин сутозар…

– Иумоуп азин, Ефрат, иумоуп, иҳәа.

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу, анцәа ду иишаз ауаҩы егьа цәгьара ҟаитцахьазаргьы, егьа хлымӡаахра, хынтаҩынтара дрыниахьазаргьы, ауаҩра илоу аҟәырҷаха изаанхоит, изаанымхарц залшом, сҳәынтқар ухатцкы.

– Ҳа-ҳа-ҳа, – игәарпхаӡаны дыччоит Иустиниан, – убри аҟәырҷаха изаанхаз пшааны ишьра ацынхәрас ауаҩрахьы дкылгатәуп, ас аума исоуҳәаз, Ефрат?

– Сҳәынҭқар ухатцкы! Атәы дтәуп, аҳәынҭқар дҳәынҭқаруп, атәы аҳәынҭқар иабжьара илшазом, азингьы имазам, аҳәынҭқар иабжьара зылшо ҳазшаз Анцәа ду затцәык иоуп.

Абри аҩыза аицәажәара ашьтахь Иустиниан дкьиахон, ашьра зқәитцаз ирыцәхны, амшын нырцәҟа ихитцон, итактәыз ауижьуан.

Ефрат иразра, игәаартра, иуаҩра – абас ала атак ҟаитцон аимператор.

Ахпатәи ашәышыцәса инаркны атәцәа рҳәынҭқарра аилабгара иалагеит. Атәцәа зтагылаз аџьамыгәацәгьа иаҿагыланы зны ана, аҿазны ара иқәгылон. Усҟан аҳтынрақәа афымца рыцрасызшәа апыр-цырҳәа ибылуан. Атәцәа рхала ракәзаргьы ирчҳарын, ирулакгьы еиқәдырхарын рҳәынҭқарра, аха ишпарурыз атәцәа инарываргыланы иқәгылазар анхацәа... Иқәгылазар римаа рсолдатцәа... Атцыхәтәаны, «атәцәа рҳәынҭқарра тцызшәааз» «абнауаа» ҳәа уи аамтазы римаа зышьтаз ачымаса реипш ирыцәпапазар. Ари аҩыза аиҿагылара – класстә еиҿагыларан. Ажәакала, атоурых ишазаанхаз аипш инеипынкыланы аҿаанахеит нкылашьа змам азхытцра – атәцәа рреволиуциа ҳәа хьзыс измаз.

Атәцәа рреволиуциа иашьтыз адацқәа аҳәынҭқарра амрагыларахьтәи апровинциақәа рҿынза иназеит. Амрагыларахьтәи апровинциақәа, ашьтахь Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргьы Византиа ҳәа хьыжшьарас изауз аҳәынҭқарра, ахата игәгәаҟацаза иҩагылаанза, изыцәгылаз ауасхыр кәат-кәато иалагеит... Убас ега иҟазаргьы, атәыла злабеиаз ала, макьана зхы иақәитыз, атәра аугә зыхәда иқәымлацыз анхацәа аанханы излаҟаз ала, насгьы уаҟа ақалақьқәа еиха ирласны изладыргылоз ала, ақалақьуаагьы рхыпхьазара злазхауаз ала, ареволиуциатә қәпара даҿеа ҟазшьа чыдак аанахәеит. Ганкахьала, атәцәа дырҩызаны дыцәгылон иацы адгьыл змаз, аха иахьазы

еимыртцәаз, ицәхәыз анхаҩы – уигьы тәык диҩызан. Урҭ ирыдгылон ақалақь ҭаруаа. Даҽеа ганкахьала, Византиа аҳәынҭқарра злабеиаз ала, атәцәа рреволиуциа иаҿагыланы иқәпаратәы амч аман. Абасала, амраҭашәарахь аасҭа, амрагыларахьтәи атәцәа рҳәынҭқарра ус аламала ахы ақәнажьуамызт, аамҭа агон…

Убри ауп амраҭашәарахь аасҭа араҟа атәцәа рреволиуциа акыр шәышықәсҟәа аиааира зазымгоз, атәцәа рҳәынҭқарра акәзаргьы, иҭәҭәаҙа изгылаз, даара ишытцшәаазгьы. Убас иҟан азоуп аҧшьбатәи ахәбатәи ашәышықәсҟәа рзы Балкан адгьылбжьахалеи, Сириеи, Палестинеи уҳәа егьырҭ аимпериа акәакьқәа рҿы атәцәа рықәгылара илтцшәаданы изаанхоз. Атцыхәтәаны, атәцәа рҳәынҭқарра ахаҭа ареволиуциа ахәаҽерацы ижәылоит. Аха уи имариаз усмызт. Уи азын атәцәа рҳәынҭқарраҿы амчра знапаҿы иҟаз аиҳабыра рыкәша-мыкәша еилатәар акәын. Аиҳабыра рхадараҿы дгылазар акәын иҟәышыз, ахара иҧшуаз, аха рыцхашьара зламыз аимператор.

Убас иҟаз императорын Иустиниан Актәи.

Ефраҭ даҧсуан. Иарҧысра дҭагылан. Дуаҩы тцарын. Ашьауардын аиҧш зҧынтца хәаз, алахәеиҧш зжакьа еиқәатцәаз, зхы-зҿы аазоуз, зыхәда ҭкәыцәаа, зыжәҩахырқәа цацаҙа, зҙара паны, зоура наҙа-ааҙаз хатцан. Абартқәа рнаҩсан, усҟантәи аамҭа излатцанакуаз ала, атцара змаз уаҩын. Аамҭак азгьы, Иустиниан иаҳҭынраҿы еиҿкааны имаз аҧсуаа рзы ашкол артцаҩцәа дыруаҙәкын. Ахәычқәа бырзен бызшәала атцара ахьдиртцоз анаҩсангьы, азин шимамызгьы, аҧсышәала драцәажәон, рхатәы бызшәа рхамыштырц, рыпсадгьыл ргәалашәаларц.

– Адунеи зырхыцхыцуа аҳәынҭқар иматцураҿы шәыҟоуп. Уи аматц аура шәапсаны шәҟаларoуп, царалагьы, дырралагьы, мчылагьы. Ааи, ааи. Мчылагьы. Ианшәызҳалак, зегь реиҳа зыгәра ганы аҳәынҭқар иаҳҭынра зыхьчо, иара дзыхьчо шәара шәакәхоит. Уи аилҟьаеилгәыцәра атахуп, ажәакала, шәеибашьцәа ҭәҭәаны шәҟаларoуп…

Жәаҩа-жәохә шықәса зхытцуа аҵкәынцәа рыблақәа тырхаха изыпшуан. Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа дуззаха ахи атцыхәеи ари иаҟара ирзааигәаз уаҩы дрымамызт: дара рзы дагьыртцаҩын, дагьааза ҩын, дагьтынха дуун. Иара азәзатцәык иакәын рхатәы бызшәала ирацәажәоз.

Ефрат ихатагьы ибон ргәы тыгьгьаа, рыблақәа тхаха ишихәапшуаз. Абри аамтазы игәы акы иҷенакаауан, иблахатц аргьежьуан… Игәалашәон ихәычра…

…Гәмпсы апшаҳәаҷы инхон. Иаб Апсар дшыжәлазатцәызгьы, дызлаз аҳабла ҳатыр иқәыртцон, унеишьуааишь ҳәа иарҳәон. Уимоу, аибашьрақәа, аидысларақәа раан жәаҩы рхыс далырхуан.

Абыста лартцон, иаадрыхуан. Ақәатцара рыман. Аҩы тартәон. Арахә рзанын, аҳабла зегьы рырахә апхынра ашьха икарцон, Ефратгьы знык, ҩынтә раҟарагьы дыргахьан.

Шаҟантә ртып иақәлахьааз… Бгартцахьы Апсар ицназгоз дыҟазамызт. Ефрат иаб дышхатца ғәғәаз убарт ақәыларақәа раан ауп ианибоз, дмацәыс еимҟьаран дрылагьежьуан, алым бжьы ихан, бжьастцас дтцарын. Абжьас анаххәа, зны шәарыцарантәи дхынҳәит ашьаҟәадабаа даганы. Игәышпы, ижәҩахыр, имахәар-шьахәарқәа ашьа рылкьаса ицон. Иҟалеи ҳәа ианиазтцаа, аапҵра апхьаҟа инапы наирххеит. Уаҟа икаршәын иишьыз ацәа.

Иҟалаз рдырит. Апсуаа рыҩнутцҟа амшәқәа ршьхьан, уимоу абжьас даиааит ҳәа азәы избахәгьы гахьан, амала, адомбеи азәгьы имшьыцызт абас махәҷала… Ари ажәабжь иаразнак Апсынра иахытцәеит. Атыпҳацәа афырхатца ашәа ихырҳәаааит:

Уарада-рада-уарада,

Апсар адомбеи шишьыз змаҳада?

Уарада-рада-уарада,

Апсуаа ҳфырхатца иҩыза дызмада.

Ари ажәабжь аҳ иҟынза иназеит, ихьымзгишьеит. Аҳ изы ас ашәа рымхәеит, аҳ ипа изгьы ирымхәазеит,

арахь Гәмԥсы аԥшаҳәаҽтәи Аԥсар ҳәа уаѡы изымдырʒо ажәлазатԥә ари аѡыза ашәа ихырҳәааит.

Гәмԥсытәи Аԥсар… Дызустада, нас, иара? Даҳым, ахырԍәԍәарта имам. Шәѡуаа дырхадам… Жәаѡы затԥәык рхада ихьʒ абас ицеит

Аҳ ҽенак шьыбжьышьтахь Аԥсар иахь дымѡахытцит. Аҳ дызтааз али-ԥси рыбжьара ацә ду лкажьны ишьит, еиҽыкькьаны, атамҳақәа еиҽажьны, ақәабқәа амца рытцарцеины акәац ажәра иалагеит. Аѡцараҽы аҳаԥшьа ду хиртлеит.

Аҳтнуаа, аибашьцәа амʒырха агәта игылаз ахьаца амтцан еикәшаны итәеит.

Ачара чаран, чарак ишапу аиԥш имѡапысуан. Еидшылаʒаны ачаќәа гәаѡа дуқәа рыла акаҷыч ѡы ржәуан. Ицәажәоз аҳ иакәын. Иара уигьы аныҳәаҽақәа ааркьаҽʒаны иникылон. Иҽалажь-аалажьуа абжьаапҵны ишыќаитцалоз аиԥш алафгьы иҳәомызт, аҳтнуаагьы атцәы рылитцомызт. Ас данеитташәоз, илакытцақәа ашәшьы рытцалазшәа итцшәаауан, амстхәага игрsuperимылоушәа ууанʒа еихамќәалаʒоз ибԍагьы хәон, ар ишьтоушәа, ажәжәа-жәжәаҳәа акрыфарагьы далагон. Ааи, иара уажәгьы алашәага еимыжәжәаны, ицәԍәыхны, зыбаѡқәа ќәаш-ќәашʒа инкарыԥсаз аԍаатцс аиԥш, иапхьа иқәыз акәац жьыхәта дуқәа ахьхьа-хьхьаҳәа акәын абаѡқәа шыргәылшәшәоз. Имлашьуа қәыцьматцас ихацламҳә еитцасуан, ашшапасал зытны, ижакьа иалхәата икатәон.

Аҳтнуаа иќазшьа рдыруан. Акрыфара иаќәытцны иќаларызеишь ҳәа изыԥшын. Аҳ иникылеит атцыхәтәантәи аныҳәаҽа.

– Аԥсар, – аԥшәма ихы наиқәкшәа ҽааитит, – апа пшʒа думоуп… – иааркьаҽʒаны далгеит иажәа.

Аԥсар ицәымыԍхеит, ирцәымыԍхеит аҳтнуаагьы. Аҳ даҳын, иихәаз иҽазырхьуадаз.

Иѡеыжәлан, аԥшәма бзиала ҳәа иамҳәакәан аштә интќьеит.

Аԥсар дгылан, ашҭа агәҭа иадырсыз атәԥаншьап аиԥш. Дгылан деитԥаҕәгәа, деиқәара-ԥсараха. Аҳ дызҭааз ауаԥы иеиԥш акәымкәан, аԥшатлакә имӡырха инҭагьежьызшәа дмидагәидаха, инапқәа игәытԥаԥса…

Ихы ԥышьҭихын, ажәԥан днатԥаԥшит, алашьцара иалыцьцьаауан аеҵәақәа, аха иабаҟоу амза? Изымлашозеи? Амза атәымҭазоуп, ажәԥан агәаҽытҵәкьа икыдзароуп. Аԥсар уахь днаԥшит. Абар ассир, амза атыԥ иакын…

Ашарԥаз артҵәаабжьы ҭыԥит Аԥсар иашҭа.

Аҳабла еигәныԥны ианеиза, рыбла иаахгылеит ухәыужьы қақаҵа еилазыргылоз асахьа. Апацха атыпан арацәаххыра шьҭан, ахчныза ытцхәан ахәа илажьын… Апсари уи иԥшәмапҳәыси ахьаца ашьапаҽы ишьны ихәхәахәхәаҵа еиван.

Лбаа агәаԥараҟынтә аӡҟы лкьаасыбжь ааԥуан. Амышәкәан дылаҳәаны абардра дыларшәын зышықәс макьана цқьа имҵыцыз рыӡгаб хәычы. Аха дабаҟоу жәаха-жәиԥшь шықәса ирҭагылаз рычкәын Ефрат? Анахь рҳәеит, арахь рҳәеит, ҷьаргьы дрымбеит.

Иҟалаз рдырит…

Аӡәи-аӡәи зеиҽаԥшуамызт, рыхқәа рыкәаҿ еилагылан. Рыԥсеиԥш бзиа дырбон, ҳатыр ду иқәыртцон Аԥсар, аха шьала-дала аӡәгьы диуам, ус анакәха, ашьа аныҟамла ашьоура аӡәгьы иуалмызт. Насгьы узҽагылода? Аҳ иҽагылара гәаҕьуацәоуп. Уи ауаԥ ҳаракы дҳалалӡоушәа ихыиҽы ыргәыбзыԓны, дԥышәырччо данцәажәо папантцҟәыррак ихәыцуан. Хара-хара иаԥсуан. Иԥызарагьы шәарҭан, иаҕарагьы баапсын.

Абри зегьы сахьаны иапхьа иниаст Ефрат. Игәалашәеит уск̌ан ихатцара далхәдатәны аҳ дшиҭииз Бырзентәылаҟа, аимператор иаҳҭынрахьы.

Згәыртцк̌әыл бзиаз ахәыҷы аҳҭынраҽы деицгәартеит. Ашьтахь, императорны иҟалаз Иустиниани иареи еиқәлацәан, еицрызҳауан, зны-зынлагьы ашәк̌әқәа еицрып-

хьалон. Иустиниан димператорны данықәала, зыгәра игоз иҩызцәа изааигәеитәит, Ефратгьы урҭ дрылан. «Иаку аҳәынҭқарра, иаку азакәан, иаку адинхатцара» ҳәа аимператор Иустиниан имҩаԥигоз иполитикаҿы еиҳараҙак дзықәгәыҷуаз дреиуан Ефратгьы. Иҟалап, Ефрат ибзоуроу рацәазаргьы ахҭынраҿы аԥсуаа рхәычқәа рзы ашкол ахьааиртызгьы.

Араҟа иџьашьатәу ҳәа акгьы ықаҙам, аԥшьбатәи, ахәбатәи, афбатәи ашәышықәсақәа рзы ақьыpсианра Кавказтәи ажәларқәа рылартцәараҿы Аԥсны иналкаау атцакы аман. Убриазоуп Иустиниан Амзара, Питиунт ҳәа абырзен хьҙы ахҭаны ауахәама зиргылазгьы.

…Афбатәи ашәышықәса адунеи аҭоурых иазаанхеит абжьаратәи ашәышықәсқәа ирылагамҭаны, атәраҟнытә афеодалтә шьақәгылашьахь аиасра иалагамҭаны. Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа усҟантәи аимператор Иустиниан ибон атәраамҭа шеилаҳауаз, итцарадырра, имчилшара, игызмалра зегьы азикит абарҭ аҩаамҭак рыбжьараҿы ажәытә аамҭа – атәра аамҭа – анарха аитарацы. Игәтакы анагҙаразы акы дацәшәомызт, акы дацәыԥхашьомызт. Ианатаххоз ажәлар иҿеырзааигәеитәуан, мап анакәха, рыцхашьарак ааиламсҙакәа ашьаартцәыра иаиргон. Ахьҙ ду змаз ар рԥызацәа рацәажәаратцәкьа зхы иатәазымшьалоз аимператор, иаҳҭынраҿы иматцуцәа ҩызцәақәак раҳасабала дрыдгыланы дышрацәажәоз рбалон. Убас лассы-лассы иҳәынҭқарратә усқәа рҿы ихы даирхәарц анитаххоз, дзыдгыланы дзацәажәоз дреиуан Ефратгьы. Игәра игон. Уиоуп иԥҳәыс аҳкәажә лахь матцуҩы еиҳабыс дзынаишьтызгьы.

Аҳҭынра атцас, аҳҭынра амаҙа ибзианы изтцахьаз Ефрат аҳкәажә лыматц аураҿы ихымҩаԥгашьа узаваломызт. Аҳкәажә лқьышә дыкәтцаны ауп дышлыдылкылаз.

– Бгәыбҿаныз, аҳкәажә бхатцкы, аҳәынҭқар матцуҩыс акәзам дзааишьтыз, дбышьклаԥшларц ауп – ҳәа ллымҳа итахәыҵхәыҵқәоз аҳҭныҳәсақәагьы ыҟан. Иҟалап урҭ

рҳәатәы халҭазаргьы, иҟалап лаб илыцитҭаз лматҭуцәа рахьтә аҙәы еиҳабыс далылхырц лҭахызҭгьы. Убартқәа ирыхҟьаны Ефрат дизгәааны ахьҙ ҷыдагьы илҭеит – «Абазгаа рыбнауаҩы» ҳәа.

Ефрат ишҧеиурыз, аимператор аматҭуцәа реиҳабыс дшыҟаитҵазгьы, зны-зынла ҩызак иаҳасабала дышиацәажәозгьы, зегьы акакәын дтәын, убри аҟнытә аҳкәажә илҳәалакгьы, илулакгьы ичҳар акәын, иҟәаҟәа иқәихлар акәын.

Ефрат инапы ианыз иус аҳкәажә акы лзавымбо инаиг-ҙон. Азҭаарақәа илҭоз рҭакқәагьы ажәак-ҩажәак рыла иҟаитҵон. Луада иҿыҩнаирхацәомызт. Аҳкәажә лҷы данаиуази, дныжьны данцози, егьырҭ аматҭуцәа ишыҟартҵоз аиҧш, адашьма ихы анҟьаратәы дхырхәомызт.

– Аҳкәажә бхатқы, ари абнауаҩы итәылаҷы инхо адунеи аҧшәмацәа дара ракәушәа «мамгәду ҿырба ҟьантаз» ҳәа ауразоуроу акы ишалаҟамгьы, ахырхәара раҭәаршьом, рыхқәа шьҭыхны иркуп, – ллымҳа дынҭахәыҵхәыҵит лҩыза.

– Иабыкәу иахьыҟоу абазгаа ҳәы бызҷу ртәыла?– дҵааит аҳкәажә.

– Уи аҭак сара исзыҟамҵар ҟалап, аҳҭынраҷы иҟоу ҳҳәынҵқарра аҭоурыхҩы Прокопи Кесариатәи биазҵаар ибеиҳәап, уи ибзианы идыруеит.

Аҿенытҷәкьа аҳкәажә аҭоурыхҩы диҧхьаны даалгеит.

* * *

Понт (Амшын Еиқәа) амрагылареи уи аҩадахьтәи акәакьи иахьрыбжьанакыз жәытәнатә аахыс инхон еизааигәоу, еишьцәоу, милатк еиуоу абшьтрақәа: аҧсилаа, абазгаа, мсымаа, асаныгцәа.

Аҧсилааи абазгааи рҳәааҷы акәын иахьышьҭаз Диоскуриа ҳәа зыхьҙыз ақалақь. Излархәо ала, Аргонавтаа ахьтәы уасцәа аагаразы изҭаазгьы уи атәыла ауп. Уаҟа инхоз адгьыл иқәаарыхуан, ишәарцаҩцәан, имшынуаан,

уимоу – аихагьы дырҭәон. Еибашьцәан, игәымшәақәан… ртәыла, рыдгьыл мыцхәы бзиа ирбон, ианаҭаххагьы рыԥсы ахҭнырҭон. Згәы аартны ирҭаауаз рзы акгьы еигӡомызт, изыхәоз ирырымҭоз акгьы ыҟамызт, акы заҵәык ада – рыԥсадгьыл.

Аҭоурыхѡѡы иҟнытә аҳкәажә илаҳаз ари ажәабжь акыр дархәыцит. Ефраҭгьы даҽеа блалагьы дихәаԥшт, зынӡаск даҽеа уаѡны дылбеит. Зыԥшреи зсахьеи бзиаз, зхы ҳаҭыр ззақәыз, аҽеаӡәгьы ҳаҭыр иқәтцашьа иақәшәоз, амцхә зымҳәоз, ҽеаӡә имаӡа атцәахышьагьы иақәшәоз уаѡын Ефраҭ.

Аҳкәажә илгәалашәеит Ефраҭ луадаҽы дшыҟаз гәаамгӡаӡакәа лѡызаки лареи лхатца, аимператор Иустиниан, игыз-ибзаз иахыччаны ишалацәажәоз. Дангәаҭагьы, иара акгьы змаҳаӡаз аӡәы иеиԥш, ихы иқәыжь, ашьшьыхәа дындәылтцны дышцаз.

– Ҳалгеит, ҳанҵәеит, – лхәеит лѡыза.

– Зыг-зҽы амҳәо ари алыг илымҳақәагьы иаѡрыжьуеит ҳәа сыҟоуп, имаҳаӡеит иаххәаз, – лҽырҷәгәашәа даацәажәеит усҟан аҳкәажә, арахь лгәы ҭзыӡаауан, аӡаӡ лыларыкшазшәа мцабзкгьы ѡалхҟьеит.

Уажәымар-уажәы лхатца аимператор данбааиуеи ҳәа дыԥшын. Аҽенынтәарак дшыгәаҭеиуаз амра нҭашәеит. Ауха аимператор луадаҽ данааи, лыблақәа ҭхаха днаиҷаԥшит, «акыр иеиҳәама, уажә дсазцаар аҭак шԥаҟасцари» ҳәа деиԥхьхәыцааауа.

Иустиниан даҽеакын дызлацәажәоз. «Оҳ, гәшьа» – лхәан, лыԥсы ааивылгеит.

Адырѡаҽены ашьыжьымҭан аҳкәажә лматцуѡы еиҳабы Ефраҭ диԥхьеит.

– Сыбзыӡырѡуеит, аҳкәажә бхатцкы! – иҳәеит данааѡнала, даахырхәашәа иун.

– Аимператор угәра игоит, Ефраҭ, – даацәажәеит аҳкәажә.

– Сара сматцуѡуп, аҳкәажә бхатцкы!

– Ааи, аха аимператор зыгәра иго матцԥуп.

– Игәрагара иаԥсам акыр ҟастцама?

– Аимператор зыгәра иго ауаԥы, уи изы иакәым зҳәо ахьирхәуазароуп, мап анакәхагьы, иара аҳәынтқар илымҳа аҟынӡа инеигозароуп.

– Ус иакәым зҳәо сиаԥсуам, аҳкәажә бхатцкы!

– Ииашану?

– Ааи.

– Сара усаԥстеи…

– Саҳкәажә бхатцкы, аимператоргьы баргьы сара сзы аӡә шәоуп. Исуалугьы шәара шәыхьчара ауп, шәыматц аура ауп.

Аҳкәажә ари ауаԥ дцьашьаны акәын дышихәаԥшуаз.

«Ефрат дматцуԥуп ҳәа ирҳәо башоуп. Ари уаԥ ҟәышуп, уаԥ дыруп, ддипломатуп, дагьуаԥ иашоуп. Уажәрааиӡа дышпасзеилымкаацыз?! – аҳкәажә гәаныла ацәажәара даҽын. «Дагьхатаа ԥшӡоуп, атаацәарагьы даламлацт… Мшәан, слашәызма, уажәрааиӡа дышпагәасымтацыз».

Ефрат иаԥхьаҟа дааскьан, иблақәа дырхыԥшыло, лыбжьы ырԥшқаӡаны ҽаалтит:

– Ефрат!

– Сӡырԥуеит, аҳкәажә бхатцкы?

– Мап, ус акәым, уара аимператор ихала иакәым, аҳкәажәгьы лԥызара, лыгәрагара уаԥсоуп. Ухы ԥышьтыхны сыблақәа урхымԥшылацт, усыхәаԥши сара.

Ефрат аҳкәажә дналҽаԥшит. Шьаҽакгьы рыбжьамызт, иаԥхьатцәҟьа дгылан аҳкәажә… Лыблақәа гәыбзыԥын, лматцуԥы еиҳабы деиԥхьыршьшьаауан… Шаҟа рҳәоз урт аблақәа… Аԥҳәыс лцәаныррақәа мӡазакәа иаазырԥшуа, дызраргамо аблақәа. Игылан наҟ-ааҟ ԥыцьа, ԥ-дунеик, ԥ-аамтакы, ԥ-жәларык рхатарнакцәа, аԥсабара амчрақәа зегьы цәыртцыргьы, уаҳа изеизааигәамхо, агеи ашьхеи ирыбжьоу аҟара зыбжьоу, амала, гәыла еибадырыз, еибатаххаз ԥыцьа ауаа – абазгатәи Ефрати Византиа аимпериа аҳкәажәи.

«Сеилагама, сара саҳкәажәуп, иара дматцуѡуп, дтәуп. Схы уи иќынҙа иназымгароуп, схатца ицәа апҽероуп иаанаго. Схатца, Византиа дуҙҙа аимператор Иустиниан, иапҳьа адунеи зегьы шьамхнышгылоит, ихьыз мацара иарҙыҙоит... Иара дыззылпхо атәцәатцәќьа хагалаҙы аҳәынтқарра матцзура иахаиргылоит. Шаќаѡ рзы дгәыҷыртоузеи, дымраны длашозеи. Рылахь-рыцьымшь ҙатәуа, ҳазшаз Анцәа ду иаҳиашьапкуа, иара иоуп иргәалашәо, ихьыз ауп ирҳәо. Игәапҳарала ажәларқәа рхатә ҳәынтқаррақәа роуеит. Ианигәампҳагьы – ажәлар ыќаҙамшәа иқәзаауеит, итацәуеит, исакараитәуеит. Нас абриаќара зымчу, абри ауаѡ ихы сахьадикылаз, пҳәысс сахьигаз, аҳкәажәны сахьыќаитцаз мацаразы саргьы сиашьапклар акәзами исыхәтоу? Ихьыз иазҳаларц, аиааира игаларц, нцәатцас избахә рҳәаларц, уахгьы-еынгьы сшьамхнышгыланы ҳазшаз иҽапҳьа сматанеиларц сыхәтаҙами?» – ас шаќа зтцаара лхы иалтоз аҳкәажә уажәымзар-уажәы лхатца дааиуеит ҳәа дизыпшны луадаҽы дахьышьтаз. Аха атцых агәы еиѡнашахьеит, иара дыќам, дыќам...

«Ианбыкәыз смыцәаҙакәан абас санизыпшлоз? Шаќа тцхы схала суадаҽы исхызгахьоузеи иара дыќаҙамкәа. Игәхьаагьы скымызт, нас иќалеи уаха, сзизыпшуи дахьыќоу шыздыруагьы? Сара сакәым, аҳтнуаа зегьы ирдыруеит уи дзыҽцаауа... Саргьы издыруеит, аха уаханҙа игәхьаа скымызт, нас уаха исыцәшәеи? Схатца ауаа рзы длашоит, аха сара сзы длашома? Мап, мап длашаҙом. Сара сзы дыпҳоу? Мап, мап, дыпхаҙом, дыхьшәашәоуп, атцааршә аипш. Шаќаѡы рзы дгәыҷыртоузеи? Сара сзы – мап, мап, мап... Ауаа насып ритоит, сара снасыпдеитәит. Иара ситаху аиҳа, саргьы дыстахҙам. Сзигазгьы, аҳкәажәс сзыќаитцазгьы аҳәынтқарра акзаара иахәартоуп ҳәа дхәыцны ауп. «Иаку аҳәынтқарра, иаку азакәан, иаку адинхатцара» ҳәы дыцәгыланы дахьцәажәо зехьынцьара иҳәоит. Убри анагзараҽы ихы саирхәоит.

Ибзиоуп, саҳкәажәхеит, хатала сара иснатеи уи? Акгьы, Исыцәнагеи? Сҽара, сыбзиабара, сгәы… Ааи, иахьанза схатцацара иахҟьаны сгәы хьшәашәан. Ус егьаанхон Ефрат дсымдырыр. Уахагьы сзыцәом, схатца ахтныпҳәыс дахьлыкәаиоу, сахьлеиҩихуазы акәзам, Ефрат дахьызбаз, дахьыздырыз, бзиа дыхьызбаз ауп. Ааи, сара сызмырцәо сгәы италаз абзиабара ауп. Схатца бзиа иибо лҽы дыҟоуп, нас избап бзиа избаз са сҽы дзыҟам?..» – абас дгәатеиуа аиарта дшылаз атх агәы ааиҩнашеит.

Аҳкәажә лматцуҩпҳәыс длыпхьеит. Уи дхәыцаахыс лаб иҩнаҽы илыцҟаз, ианлызҳагьы, хатца дахьцазгьы, зегь реиха илзааигәаз, лгәы итаз мзакәа иаартны изалҳәоз лакәын. Ефрат даалгарацы лыдылтцеит.

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҳкәажә, аҳәынтқарра аусҭәа рымҩапгараҽы лхатца иеипштцәҟьа дгәымбылцьбароуп ҳәа ззырҳәоз, Иустиниан ачарҳәара изуны ианиҽагылоз, ииура, ииҳәара изымдыруа данықәхаз, еиха изааигәаз ир рпызаҩцәатцәҟьа аншәаз, урт драпызаны, зыдтцала азәымкәа-ҩыцьамкәа ауаакнарҳахьаз, рыцхашьарак ҟамтцакәа ақәгылара зхәаҽыз апҳәыс, ачарҳәаҩцәа рыхқәа ақды иқәтцаны ианхыртцәтцәоз ларгәтцыстагьы мтцысит ҳәа ззырҳәоз апҳәыс, уажәы лыбжьы қыцьқыцьуан, илызткаауамызт… Згәышпы харшала ишьтыхны, зхы ҳаракны иныҟәоз, азәы иҽапхьа зхы лазмырҟәыцыз апҳәыс, уажәы лхы лыцқыжь, лыблақәа асаара икапшуан, хәы змазамыз иқаруапсараха еилаарцыруаз лхьыматәа, илкыз ачыцьмацьа интшәаны лапхьа икаршәыз амшәцәа инылашәазшәа, ларгьы уи ада дхәартамкәан, уаха псыхәа лымамкәан илпшааушәа лыблақәа шаҟьшаҟьон.

Мышкы аҩнутцкала ари ауада шаҟантә дыҩналозеи Ефрат! Аҳкәажә лматцуцәа реиҳабык иаҳасабала лҽы иаатшәарызеишь ҳәа дзырҩуазар акәын. Дагьызырҩуан. Иустиниан иналкааны ҳатыр ахьиқәитцоз, изааигәаз ҩызак иаҳасабала дахьизызырҩуаз ихы иархәаны, аҳкәажә лҽы акәым, ахтнуаа рҽгьы инирпшуамызт. Аҳкәажәи иареи

аҙиас ду нырцәи аарцәи ахықәкәа ирықәгылоу ирыбжьоу аҟара шрыбжьаз идыруан, уи аҳәаагьы еилеигомызт. Зны-зынлагьы аҳкәажә лҽарԥсышәаҙаны даниацәажәоз, лхы-лгәы, лыԥсы зегьы иара изкны, иара ида ари адунеи аҿы аҙә дшықәым лыблақәа ианырҳәоз, иаргьы ихы ихашҭшәа длыхәаччо дшылҿаԥшуа ангәеиҭалак, «Хамыжә уҽедыр» ҳәа иҽааникылон. Усҟан шьаҿак аҟара ишьҭахьҟа днаскьон.

– Иухьи, Ефраҭ? – дҭаауан аҳкәажә, лаԥханагьлак, ҳәынтқарк диацәажәозшәа.

– Акгьы, саҳкәажә бхатцкы! – аҭак ҟаитцон.

– Акгьы шԥа… Акы уацәшәаны акәзами ушьҭахьҟа узынаскьа?

– Акгьы, саҳкәажә бхатцкы!

– Акы ушацәшәаз ухаҿала избоит. Узыцәшәеи?

– Акгьы, саҳкәажә бхатцкы!

– Акгьы, акгьы… Уаҳа егьузымдырҙои?

…Ефраҭ дгылан аҳкәажә лҿаԥхьа. Ашыҙ зыхьыз иеиԥш зны амцашоура ижәлон, аҽазны ихаԥыцқәа еихамгыло аҟәараҳәа еитцасуа дарыхьтышьуан…

…Аҳкәажә еиҳа-еиҳа дизааигәахон. Иара ииура изымдыруа, ихы иқәыжь, лҿаԥшра изыгәаҕьуамызт. Кәиц хәычык аԥыр-ԥырхәа игәатцан иаацәыртцын, аҽыртаҕа ишьеи идеи ирҭалан, ицәеи ижьи ирхысуан. Уажәраанҙа изымдырҙоз, уажәраанҙа ихы иадимбалацыз, игәы нҭыԥсаа-нҭыԥсааууа, ихәы-ижьы қақаҙа изыргылоз цәаныррак датәнатәуан… Ҳаракыраҙак дыкәгылан, тцаҟа лахьхьи еилахәашь, ицәкәырпо илеиуаз ашьха ҙиас дҙаапшылозшәа, иблахатц еилагьежьуа иалагеит.

– Уарауоуп, саҳухатцкы, уара, – аҳкәажәлхәытхәытбжьы игәы иқәыѡуан.

– Саҳкәажә бхатцкы…

– Ааи… уаҳкәажәсоуп… – абымбылаиԥшитатаз, ақьаадш аиԥш иҟәымшәышәыз лнацәкьарақәа, арацәаххыра аиԥш еиқәараз ихахәы рҳәқәа еиԥхьыршьшьаауан. – Ааи,

уаҳкәажә соуп… уаҳкәажә соуп, уаҳа умҳәан, уаргьы сара сах уоуп, – еиҭалҳәон арҭ ажәакәа.

Ҩажәижәаба шықәса инарҭысуаз Ефраҭ, атцкы зшәу аԥҳәыс зааигәара дымгылацыз Ефраҭ, аҭахызаргьы даныхәыцыз ихатцара далхәдартәхьазааит, аҭахызаргьы ахатцареи аԥҳәысреи рҷы акгьы иламзааит, иҷкәынра агәы имоуп, дарбан хатцазаалакгьы ицәанырра ицәанырроуп. Амшын анызазо аиԥш згәеисра лытцкы аарла иҭаҡаца ианызкылоз лгәыҳәԥкәа шьҭызхуаз… лыхәда ҭгәыххаа, ашәырҭаҭа аиԥш итҟәашааҙа, амзаҷа аиԥшлыцьымшьқәа наҡ-ааҡ ихәхәа-хәхәаҙа… лыбла гәыҭбаа хьҩеижьқәа бзиабарала ихыжжуа… Атцыхәтәаны – лқьышәқәа… акы даргәаазшәа ихәаԥ-хәаԥҙа иҭырчаа… Арҭ зегь Ефраҭ егьа иҷеирхатцазаргьы ииааит, дырҳәынҷеит, инапқәеи ишьапқәеи ҷарҳәеит, ҭагалантәи амаҷар хаа амцхә зжәыз иеиԥш иблақәа дырхәашьит.

Аҳкәажә лнапқәа деиԥхьыршьшьаауан… лгәы идырҷәҷәала, лыблақәа хҩаны, лқьышәқәа иқьышәқәа ирзааигәахон… Урҭ анеидкьысла, амацәыс исызшәа дҩаҭрысын, даағызыҷгызит:

– Map, саҳкәажә бхатцкы, map, map, map… – дналымпытцҟьан, аҳкәажә иҟалаз ҳәа акы еилылкаанҙа, днеиқәҟьашан, ауада дындәылҟьеит.

Убасҟантцәҟьа аҟырҟырҳәа ччабжьык аҳкәажә ллымҳа иааҭасит. Данаахьаԥш, луада ашьҭахьтәи аганахь ала ашәхымс дылагылан лхатца – аимператор Иустиниан Актәи.

Аҳҭнуаа шәҩыла рхыԥхьаҙара шырацәазгьы, аимпериа иаԥырхагоу, итцызшәааua ажәак машәыршақә аҙәы иааиҷыцҟьар, аминуҭ азы Иустиниан илымҳа аҟынҙа иназон. Мышкы иааибамбар ирзхымгарашәа еихәлаччоз, еибаҭахыз ауаа аҙәи-аҙәи еишьклаԥшуан. Аҳкәажә лакәзар – шә-блак лзыԥшын.

Аҳкәажә ԥҳәыс ҟәышын, адырра змаз, ихәыцуаз ԥҳәысын. Иустиниан бзиа дбаны дааимгаҙеит. Иԥҳәысаагара-

гьы аимпериа арҕәҕәара акәын изызкыз. Лматцуѳы тҳыбжьон агәазы луадаҽы днаган, шарпазынзагьы дынкылаы длыман ҳәа дылцәымгәааzеит. Дылцәымгәааzеит, избанзар, пҳәыск лаҳасабала дылхыбааuамызт, ѳбагьы – Ефрат дыҷкәына пшzан, аха дхәыҷы аахыс ахатцараапҳәысраҽы акгьы шиламыз идыруан, иара ианимаҳауаз «ари сапсуа ҟәарыл дыжәбахьоума» ҳәа дихыхәмаруа изиҳәалон. Ус дыҟан азоуп аҳкәажә лматцуѳы еиҳабыс дзынаишьтызгьы. Амала, амца ицразтцоз аҽеакын…

Аҳкәажә лматцуѳы дылҷцаауеит ҳәа аҳтынра иаарылаѳыр, аимпериа инахытцәар – иара изы ишәарҭан. Ишәарҭан, избанзар, иаҕацәа – асенатаа рлымҳа аҟынzа инаzар, рхы иадырхәон. Абриаҟара аџьа баны еидикылаз аимпериаҽы, иара ихьыз ҳәаны аzы иахьахәо аимпериаҽы, ихыччара иалагон. Аимператор иакәым, дарбан напхгаѳызаалакгьы иахьихыччо аусҳәарҭаҽы хылагәыла еиламларц залшом.

Ааи, аимператор Иустиниан дзызхәыцуаз, апхьа иргылоз аҳәынҭқарра аускәа ракәын.

Византиа афбатәи ашәышықәсазы зымчхара дууз, Европеи Азиеи атәылақәа акыр знапатцаҟа иҟаз империан. Аҳәынҭарра ашьақәгылашьа аҭоурыхгьы аинтерес атцан.

…Ҳара ҳаамта ааиааназа абжьбатәи ашәышықәсазы уи цәыртцит Бырзентәыла аколониак аҳасабала. Азиеи Европеи рынеитанеиааираҽы еиҳа иманшәалаз аҭып аҟны излаҟаз ала, Адгьылбжьаратәи Понттәи амшынқәа излырыбжьакыз ала атәылақәа реимадараҽы, рыхәҳахәтраҽы, уимоу аибашьрақәатцәкьа рымѳапгараҽы атцакы дуун. Ҳара ҳаамта ааиааназа аѳбатәи ашәышықәсазтәи бырзен ҭоурыхѳѳык иажәақәа рыла, «ара инхоз ақәшаҳатымкәан дарбан туцьарзаалакгьы иҕба Понт ахь изнеиуамызт…»

Рим амрагыларахь имѳапнагоз аибашьрақәа раан, иацхрааuан, анапатцаҟа излаҟаз ала. Ашьтахь, ҳазну аамта аѳбатәи ашәышықәса антцәамтазы ақәылацәа ирблит,

иршьаԥьеит. Аҳәира зхытҵәаз ари аҭып усԥан инықәпшуаз, анкьа зны қалақь дуун ҳәа иауҳәар, изхаҵомызт.

Аԥшьбатәи ашәышықәса аналагамҭазы аимператор Константин иҙбеит араԥа иргыларц ақалақь ҽыц, иҳәынҵқарра иаҳҵнықалақьны иԥаитҵарц.

330 шықәса латҵара жәеиза азы ақалақь ргыланы иалгеит. Аԥхьа уи «Константин иқалақь» ҳәа иашьҭан, ашьҭахь – Константинополь ҳәа. Ақалақь ҽыц аргыларазы аимператор Константин илиршаз рацәоуп. Римтәи аимпериа иреиҧьыз аҟазаҵәа рапҵамҭақәа, рбаԥақәа ари ақалақь ахь иааигеит; амал змаз ауаа адиԥхьалт... Ақалақь зыргылатҵәԥьаз анхаҵәеи, атәцәеи, итԥәаны иааргаз ауааи роуп. Хыбразаайт, мѡазаайт, баԥазаайт рыргылараҽы, рыԥатҵараҽы шәѡыла, иԥалап зықьѡыла акәзаргьы, урҭ рыԥсҭазара ақәырҵон, адгьылгьы рыԥсыбаѡԥәа рыла ихԥьан.

Ус акәын ишыԥаз атәра аамҭазы.

Ажәакала, Константинополь ақалақь ргылан. Ашьҭахь Византиатәи аимпериа, мамзаргьы даҽеа шьоукы ишазырҳәоз аиԥш, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа иаҳҵнықалақьны иԥалеит.

Адунеи зырхыцхыцуаз ари аимпериа зыргылаз Константин шиакәызгьы, иара аимпериа ахаҵа апҵареи, рапхьатәи уи аимператор ҳәа аҭоурых аҽы иршьоз ҽаҙәуп – уи 395 шықәса инадыркны 423 шықәсазынҙа аҳәынҵқарра амчра знапатҵаԥа иԥаз Аркади иоуп.

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа анапатҵаԥа иԥан: Балкантәи Адгьылбжьахала, Ааигәатәи Мрагылара, мамзаргьы усԥан ишазырҳәоз аиԥш, Азиа Маҷ, Мысра, Сириа. Арҭ еиқәаҳапхьаҙаз атәылақәа – ибеиаз тәылақәан, урҭ рԥны адгьыл чашәын. Инхоз ауаа ракәзаргьы, апсаса рацәа рзанын. Убри иабзоураны ауп араԥа изцәыртцыз анаптәра ссир змаз асцәа, насгьы иҧоз ауаа. Урҭ рԥазара, рапҵамҭақәа ахәҳахәтцәа ирыманы амрагыларахьтәии амраҭашәарахьтәии атәылақәа рахь ицон.

Ақалақьқәа рҽы ицәыртцит ахьиҩцәа, анапҟазацәа… Аиҳараҙак рхыԥхьаҙара рацәан, насгьы ҳатыр рықәын абырфынсыҩцәа. Абырфынсыҩцәа рзы аимператор Иустиниан иахҵынраҽы хазы аҟазарҭақәа рзеиҽикааит. Усҟан Константинополь иаадыртуаз аԥьармыкьақәа рахь инеиуан адунеи акәакьқәа зегьы рҟынтәи иаауаз. Араҟа иубон Азиа, Африка, Италиа, Испаниа, Кавказ уҳәа рҟынтәи ахәаахәҵыҩцәа. Уимоу, зны-зынла Цеилонтәи, Китаинтәи ианаалозгьы ҟалалон.

Ақалақь анапҟазацәа дырхадан, аепарх ҳәа изышьҭаз, ақалақьхы. Уи ақалақь дахылаԥшуан, анапҟазацәа еидикылон, иҟарҭаша дирбон. Амала, абырфынсыҩцәа рганахьала иалукааша – аҳҵынраҽы еидкылаз аҟазацәа ирсуаз, «пурпур» ҳәа изышьҭаз, аҩыза даҽа ҟазак аҟаҵара азин имаҙамызт, уи азин еилазгаз акнаҳарҭахь имҩа хан.

Византиа амчра адгьыл рацәа зымпыҵахалаз рнапаҽы акәын иахьыҟаз. Анхацәа ҩ-гәыԥкны ишан – зхы иаҟәиҵызи атәцәеи. Амала, аҩгәыԥкгьы злеиԥшымыз акгьы ыҟамызт. Зхы иаҟәиҵыз анхацәа ҳәа изышьҭаз, ҵытрак ашьҭахь атәцәа рхыԥхьаҙараҽы ишыҟаз убон. Ажәакала, атәцәа хадырҭәауан. Адгьыл иҟәаарыхуан, аҙахәарҭақәа, ашәыр баҳчақәа рыман, арахә рзанын.

Афбатәи ашәышықәсазы, Иустиниан Актәи ихаан, еиҳа рхы шьҭырхит, аҳәынҵқар амч злариҭаз ала, ахәҳахәҵыҩцәа, амалуаа, аԥареи ахьи рацәаны измаз. Аҳҵныкалақь аҽы акәзар, еиуеиԥшым аполитикатә партиақәа еиҽкаан, урҭ ирытан ахьыҙ ҷыдақәа. Иаагозар, ашкәакәақәа, аҟаԥшьқәа, ашьацԥшшәылақәа, жәҩангәԥшшәылақәа ҳәа ахьҙқәа рыман. Арҭ апартиақәа бҵьарла еиқәныхи иҟаз аргьы рыман.

Аҳәынҵқарра шьҭрала акәҙамызт ишроуаз, аимператор далырхуан. Далзхуазгьы ар ракәын, ашьҭахь асенат дшьақәдырҕәҕәон. Амала, аҳәынҵқарра аускәа назыгҙоз, еиҳараҙак уи ицхырааҩ иакәын. Машәыршақә акәҙам «аҩбатәи аимператор» ҳәа ацхырааҩ изишьҭаз.

Иустиниан Актәи ихаҭагьы императорс иалхра шыҟалазгьы абас ауп:

Македониатәи анхаԥы ҷкәын, аҳәынҭқарра амчрахь анеира злаилшаз иаб иашьа ила ауп. Иаб иашьа деибашьԥын, абаԥхатәра злаз уаԥын, ашьҭахь ар рҧызара аҟынӡа дхалт. Ар игәра зларгоз ала, урҭ рҿы ихьӡ ганы излаҟалаз ала, насгьы иара дызҭахыз ар чынуаа рыбзоурала, аҵыхәтәаны императорс далырхуеит. Императорны данықала, аҳәынҭқар иусҟәа рынагӡара даҽеа тәымуаԥык инапы изанитҵарыз, игәрас иигарыз, арахь ихаҭа хшара дызлаимамыз ала, иашьа иҧа аҳҭынраҿы днеиган, инапы ианитҵеит.

…Абри иматҵураан Иустиниан дидырт Ефраҭ, иҟалап ашьҭахь императорс иҟалараангьы иара дидгылазар, дицхрааузар. Мшәан, убас ацхыраара ҟазҵо роуми аҵыхәтәаны аиааира аныргалак иргәалашәо, змахәар кны ишьҭырхуа.

Иустиниан Актәи ҳәынҭқарс данықала аԥхьатәи амшқәа инадыркны иара дшьақәзырҵәҭәаз асенат даҿагылт. Уажәраанӡа ишаҳҳәахьоу еиԥш, асенат иалаз аимпериаҿы адгьыл рацәа зымпыҵахалан иҟаз ракәын. Асенат аҿаԥ҆ера, аҳәынҭқарра амчра ампыҵжәара закәанитәырц Византиа иреиҧьыз аиуристцәа еизганы иеиҿикааз акомиссиа хадас даиҭеит Трибониан ҳәа иара изааигәаз, аҵара змаз аӡәы.

Иустиниан даиааит.

Аимператор адәныҟатәи иполитикаҿы ѳ-зҵаарак ӡбатәыс иман. Актәи амраҭашәарахь акәын иахьхаз – Римтәи аимпериа аиҭашьақәргылара. Иагьа аҧьабаа ибазаргьы, актәи азҵаара анагӡара илшеит. Аԥбатәи азҵаара – амрагыларахьтәи иполитика анагӡара уадаԥын, иагьиқәҿиомызт. Ҷьамтәыла аиааиразы Кавказ ажәытә ҳәынҭқарра ссақәа инапаҵаҟа иааигар акәын, аимпериа иахәҭакны иҟаиҵар акәын. Арахь урҭ рхы ду беиа ибо, имшәа-имырҳа иара Иустиниантҵәкьа иҿагы-

лон рхьыԥшымра ахьчаразы, рыԥсадгьыли рыжәлари реиқәырхаразы. Мчыла ишамуаз аниба, гызмалрала, ѡыстаарала дрытцалт. Кавказаа рыбжеиҳараѡык рқьырсианра ихы иархәаны, урт рееидыркылар, иԥырагыло мчы ғәғәаны иҟалар ҳәа дшәаны, «хазы-хазы еиҟәытханы, нас напхгара рытауа» ҳәа зегьынцьара ихы иаирхәоз иполитика араҟагьы аус аируит.

Кавказ иара иимпериа иахәтакны аҟатцараҽы абазгааи аԥсилааи иналкааy атцакы ааныркылон. Убри азы ауп Амзара ахьз еитакны, Питиунт ҳәа ахьызтцаны, уаҟа ауахәама аргылара напы заиркызгьы, иналукааша Византиатәи ақьырсиантә динхатцара амѡаԥгаѡцәа уахь изынаишьтызгьы. Убас шыҟаитҷозгьы, аԥсуаа раҳцәа – амрагыларахьтәи аԥсилаа раҳгьы амраташәарахьтәи абазгаа раҳгьы Византиа мап ацәыркит. Абырзенцәагьы аџьамцәагьы ҳаԥсадгьыл аҽы иҳамбааит ҳәа иқәгылеит.

Ганкахьала уазхәыцыр, ас зҳәоз аҳцәа рыжәлар рыдгылар акәын. Аха ус иҟамлеит. Абазгаагьы аԥсилаагьы ргәы кыдзааны иҟан, урт еилагьежьуа, еилахынҳәуа аурт зықәсуа асакара иқәхазшәа рбон. Дара рзы амрагылараҳь ихьаҳәыргьы – афыртын рҽасуан, амраташәарахь ихьаԥшыргьы – еиҳагьы еицәан. Арахь, амшын ҟадыць шаҟаѡ аманы ирзаауаз. Адунеи аҟырҟы икылахазшәа аԥсеивгара рцәуадаѡын, рыхәда тцкаан, иҟәараҟәантәны иахаршәыз ашаха еиҳа-еиҳа итшәахон…

Абас ажәашықәсҟәа, ашәышықәсҟәа цон. Аҙеибафара изаалымтҙакәа абиԥарак аҟнытә даҽеа абиԥарак ахь ииасуан. Ахацәарпар шхәычҙақәаз ахҿақәа шьтырхуан, аҳәаҟьашьа ртцон, ахыци ахәымпали рыжәѡа ихшьын. Аԥа данилак, изгәыргьоз дынхарц-дынтцырц, анхараҟаитцарц, ахчныза нарсны ахәштаараҽы амца еиқәитцарц, алѡатцә ѡеирц, иԥацха ашә ҟьаҟьаҙа иаартны бзиала шәаабеит ҳәа асасцәа мѡахигаларц, ижәлар ртцас, рқьабз мырзкәан инеигаларц азы акәзамызт: аҳәа зкыша, аԥсадгьыл зыхьчаша атцеи диит ҳәа акәын ирхәоз, даҽеа еибашьѡык

дҳауит ҳәа акәын ахацәа зеидныҳәалоз. Алшықәсанык ак ламҭа, ак аамрых, аԥхъы ныпхьаҳәаны имхандеиҙакәан шаҟантә аамҭа ниагәгәа ицахьаз, шаҟантә рынхарҭақәа аццышә иагахьаз, аҳәира ахытҵәаны иҟалахьааз…

Ҳашьхақәа, ҳашьхақәа… ирыхьчон аҳәсеи ахәыҷқәеи. Ианшәарҭахалак уахь ҧеарҭон. Аҕа изыгәаҕьуамызт ашьха аҷалара, аѽхаа аҭалара. Ҳашьхақәа ԥсеиқәырхаган абазгааи аԥсилааи рзы

Ахацәа аҳәа еилыршьуан агаҷа, ашьа каҭәон агаҷа, уаҟа аҙәк дышәѽыкны аҕа диҷагылан. Иҟалап усҟан акәзаргьы «Ахаҭа-ихаҭа, афырхаҭа» ҳәа ахацәа рашәа анизгьы.

Аҕа данхьарцалак, игьежьыхуан рыѽныҟа, еиҭа ирхылахуан рԥьаԥҭақәа… Еиҭа ҷыхон агаҷа, рыԥсы ҭалон абаҳчақәа, ҷыц анхара напы адыркуан.

Ирҳәоит усҟан шықәсык-ѽышықәса рыла ага аҷееиҭанакуан, еинҭәылон ҳәа. Ааи, ари адгьыл – шьамдгьылуп. Уи ауп шәышықәсала, зқьышықәсала аԥсилааи абазгааи захыршьаауаз.

Абас ибеиаз атәылаҷы иаауан ахәаҳахәҵәагьы. Ҳара ҳаамҭа актәи ашәышықәсазтәи римтәи ашәкәыѽѽы Плини Аиҳабы излеиѽуаз ала «ара еизон хышә абшьҭра рхаҭарнакцәа, шәи-ѽажәижәаѽык аҭырԥьманцәа ыҟан»…

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериагьы Ԥьамтәылагьы мап рцәыркит абазгааи аԥсилааи раҳцәа. Ажәларгьы уи акәын ирҭахыз. Рыпсы аҵыхәтәанынҙа инанагахьан абырзенцәеи аԥьамцәеи акьаброу аиԥш иахьеигәыдыртцоз.

Абырзенцәа рахь рхы надырхан, ус рҳәеит:

– Шәареи ҳареи ҳқьырсианцәоуп, нцәакы ҳимҭахырхәоит, уахәамак ҳаицыѽналоит, ҳалахь-ҳаԥьымшь еиԥшны иаҳҙатәуеит. Уи азы ҳаҭыр шәыкәаҳҵоит. Шәсасцәаны шәанаҳҭааua, бзиала шәаабеит ҳәа ҳшәеигәыргьаны ҳашәԥылоит. Амала, ҳадгьыл аҷы аԥшәмара ҳамашәымкын. Ҳадгьыл ҳабацәеи урҭ рабацәеи ршьала итҵәыҕьоуп, рыбаѽқәа амадоуп.

Аԥьамцәа рахь, амрагыларахь рхы надырхан, ус рҳәеит:

– Шәареи ҳареи ашьхарԥқәа акыр ҳабжьоуп.Ишәцәыӡзеи, ишәԥшаауазеи араҟа?

Абасала, афбатәи ашәышықәсазы адунеи еимазкуаз ѡ-ҳәынтқарра дук мап рцәыркын, анхара-антцыра напы адыркит.

* * *

Иустиниан Актәи иҷаԥшылара цәгьан. Дҷаԥха-ҷаччо лафҳәаѡны дшыҟамызгьы, астцәҟа ишьара дыкәкьаны ахҭнуаа дрымбеижьҭеи акраатцуеит.

– Иҟалеи?

– Ихьи? – инцәытцак-аацәытцакшәа еизтцаауан.

– Хыхь – анцәа, тцаҟа – адгьыл, рыбжьара иҟоу аимператор иоуп. Бзиарак иазҳәазааит…

Даҽеа шьоукгьы иҟалалакгьы зегьы рзеиԥштәны, иатаххаргьы амца нацраланы адгьыл ахи-атцыхәеи иахысааит, амала, сара исыламкьысааит ҳәа гәаныла ихәыцуа, рылахь-рыцьымшь рӡатәуан.

– Амрагыларахь ҳускәа ҽеим, – ар рԥызаѡык ари ажәабжь рылаитцеит.

– Аԥьамцәа роума?

– Аԥьамцәа ракәындаз иҳабаргәыз…

– Нас, изустцәада?

– Абазгаа роуп.

– Абазгаа уҳәама?

– Ааи, абазгаа.

– Ҳимператор зегь реиҳа зыгәра ганы, изааигәеитәыз, иара икәшаны дзыхьчо абазгаа ракәзами?

– Ааи, абазгаа роуп.

– Нас, иҟалеи?

Ари азтцаара атак уаѡы изыҟатцомызт. Иустиниан Актәи ихаҭагьы цқьа изеилкааумызт иҟалаз, аԥсуаа зиҷагылаз. Амшыннырцә иҟоу атәылақәа зегьы ирылкааны ибон Аԥсны, уи азоуп уи атәылаҷы ауахәамақәа зир-

гыло, иуаа уахь изынаишьҭуа, Питиунти Себастополиси ахырҕәҕәарҭақәа ҟаҵаны изимоу. Ир уаҟа изыҟоу. Аҵыхәтәаны, абазгаа рхәычқәа рзы Константинополь ашкол ааиртит. Абарҭқәа зегьы рышьҭахь апсуаа зиҿагылеи? Иҟалеи?..

Ииашоуп, урҭқәа зегьы зыҟаиҵоз апсуаа ихы ахьрыхҭнитҵоз азы акәзам, ихы иаирхәарц акәын, урҭ рыла Нхыҵ-Кавказаа аҧырсианра рылаиртҵәарц, инапаҵаҟа иааигарц, иимпериа иапровинциақәаны иҟаиҵарц акәын.

Ус акә, егьыс акә, апсуаа рзы иара иполитика хәарҭан, урҭ рыхшара рыѡнутҵҟа аҵара змаз рызҳауан. Ефраҭ ихаҭагьы дуаѡызтәыз, аҵара изыртцаз, амчра, ахьӡ-апша изҭаз иара иоуми. Нас, иҟалеи, апсуаа зиҿагылазеи?

Шьыжьхьа ашьҭахь Иустиниан Актәи иахь иҧхьеит Ефраҭ.

Ефраҭ идыруан аҳҭынраҿы азә ибла аақәацаргьы аҳәынҭқар ишиарҳәоз. Идыруан иаха аҳкәажә лҿы дшыҟазгьы аҳәынҭқар изы ишымазамыз. Ашьыжь ихаҭагьы иеиҳәарц знык-ѡынтә раҟара иҿыназикит, аха изымгәаҕьт. Изымгәаҕьт аҳәынҭқари уи иҧхәыси рус аҿалагалара, рҭыӡшәа аҳәара. Ус зҿазызкуаз аҳҭнуаа ма адырѡаҿныҵәкьа икнарҳауан, мамзаргьы иахьца-иахьаа рзымдырӡо ибжьаӡуан.

Игәалашәеит раҧхьатәи византиатәи аимператор Аркади иаҳҭынраҿы иара иеиҧш евнухс иҟаз Евтропи ҳәа аӡәы аимпериаҿы актәи аминистрс дшыҟаз. Мшәан, уигьы дтәымзи, тәык иаҳасабала шаҟантә дыртихьаз, шаҟаѡы даархәахьаз. Аҵыхәтәаны аимператор зегь реиҳа изааигәаз уаѡны дҟалеит. Евтропи излаиҵеиҳәаз ала, аимператор,ауаѡ ҕар, ананамга иҧҳа Евдокиа ҧхәысс дигеит, аҳкәажәны дҟалеит. Константинопольтәи архиепископ икафедра аиҳабысгьы иара иѡыза Иоанн Златоуст дҟаиҵеит. Ихаҭа дпатрицихеит, дконсулхеит, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа анапхгаѡыҵәкьа иара иакәхеит.

Абзиара наӡа ƙалахьоума? Иара ибзоурала иаҳкәажәхаз Евдокиа, ари ауаѡ имчра датцашьыцуа далагеит, дацәшәеит лхатца аимператор даххәаны иара дахагылар ҳәа аҳәынтқарра, цәгьарак абеизызури ҳәагьы дишьталеит. Лхатца, аимператор Аркади ишитахымызгьы, илылшеит Евтропи ирбаандаѡтәра. Кипр адгьылбжьахахь дхыртцеит. Уахьтә Ҳалкедонƙа диаргеит. Иоанн Златоуст егьа иундазгьы иѡыза дизеиқәмырхеит.

Атцыхәтәаны Евтропи дчарҳәаѡуп ҳәа дыпхьаӡаны, ихәда ақды инықәкны ихыртцәеит.

Аимператори уи ипҳәыси ртаацәара аус зҽалазгалоз ртцыхәтәа абас ибаапсхон.

Абартқәа зегьы идыруан Ефрат, уи азоуп ашьыжь аимператор иҽы ҷымтӡакәа дызгылаз.

– Сҳәынтқар ухатцкы, усыпхьазма? – Ефрат ашәхымс дахьаахытцыз, иҽырхәаны даагылт.

Иустиниан дзыпхьоз иқьаадбгьыц наƙ инықәитцан, ихы ѡышьтихын, иматцуѡы иханытә ишьапаƙынӡа блала дааимидеит, нас тәамбашақәа дихыччарц акәзу, ак игәалашәоу сеидроу, аха даапышәарччашәа иун, дѡагылан иара иахь иҽынеихеит. Ѡбаƙа шьаҽа шрыбжьаз даатгылт.

Ефрат аҳәынтқар иƙазшьа бзианы идыруан. Ари бзиарак иазҳәамызт. Иустиниан мцак ицран, акы даргәатеиуан. Ус даныƙоу ауп дгыланы алеи-ѡеира даналаго.

Аѡыцьагьы ҽыртуамызт. Ефрат шә-хәыцрак ихы итагьежьуан: «Избан, сзааипхьеи, сара сызлаƙоу срыцхара дахыччарцу? Дƙәышуп, адырра ду имоуп, аха аӡә дахьирхәырц аниҭаху рыцхашьара издырӡом, дгызмалхоит, даѡыстаахоит. Адунеи абжак знапы ианпшыло аҳәынтқар иқәнагоума убри аѡыза аƙазшьа имазарц? Ибзианы идыруеит аҳкәажә снацәа шылкьымсыц… Иабалкьысри сара схата…Аҳкәажә илыздыруам сара сгәаƙра, аха иара имдыруеи… Абас шаƙаѡы дырхыччаны, дрылахәмарны, дырҽаччо акнаҳартахь инаишьтхьоузеи…»

– Акгьы соуҳәарц уҭахʒами, Ефраҭ? – аҭыхәтәаны ҧааиҭит аимператор.

– Сҳәынҵқар ухатцкы, сузыʒырԝуеит! – деиҭанахырхеит Ефраҭ.

– Ус анакәха, уара акгьы уҳәом.

– Сҳәынҵқар ицәызʒо маʒа сымаʒам.

– Ииашану?

– Сҳәынҵқар изы зыгәра гам уаԝхама?

– Мап, мап, Ефраҭ гәыраз, издыруеит гәыкала ушсзыћоу, макьаназы уара иувызбаша сымам…

«Макьаназ…» – шаћантә аҳәынҵқар иахьтә ари ажәа иаҳахьоузеи Ефраҭ. «Макьаназ» аниҳәо, угәуҧеаныз, улымҳақәа ҭарыз, ушьамхы ғәгәаз, избанзар ҧеира иазҳәам. Аҳәынҵқар иажәа «макьаназ» шаћаԝ рыпсҭазараҷы итыхәтәантәихахьоузеи! Сыцәгьа рҳәеит, сцәа ҧырҧеит, аха сара акгьы схарам, хыхь иқәтәоу анцәа ду ибоит акагьы шысхарам, сҳәынҵқар гәыкала сшизыћоу…» Ефраҭ шаћа еипхьихәыцааи ари аминуҭ азы.

Иустиниан астол иқәиршәыз ақьаадбгьыц инацәа нақәикын, Ефраҭ уахь дынхьаирпшит:

– Прокопи Кесариатәи иԝымҭа ауп. Утәылеи ужәлари ирызкуп. Уапхьеи ани ақьаад, шаћа уанаҳәо убап.

Ефраҭ ақьаадбгьыц аақәихит. Ибжьы ҭымкаакәа дналагеит. Зны дћапшьхон, зны дцәышхон, инапқәа қыцьқыцьуан. Итцуазеи иҧсадгьыл аʒбахә имаҳаижьҭеи, ижәлар рыʒбахә даламцәажәеижьҭеи!

Аҧсадгьыл…

Закә мчузеи ари ажәа иатцатцәахны иамоу, ахәыҷы пшқа иан данлыхьтцәуа аипш, аҧсреи аʒреи инаркны мыћкәмабарас иќоу зегьы зхызгахьоу, аҧсцәаҳатцәћьа ичаала кны дааипыларгьы имшәо, игәхьаа зкым, уи иҷапхьа згәы мтрысуа, зшьамхқәа мтцысуа, зыпштәы зымпсахуа, ишьамхнышымгыло ахатца-гәымшәа, ахатца-наʒа, уажәы илаҕырʒқәа иʒамԝа иаҷибаҳәа рҷылархеит, аҳәынҵқар иҷапхьа дахьгылазгьы агәхьаа имкит, илабжышқәагьы дырцәыпхамшьеит.

Аԥсадгьыл…

Ахатца иԥстазара зыхтнитцо, уахгьы-еынгьы игәы итоу, даныцәоу иԥхыз иалоу, данаапшуа иҽаԥхьа игылоу, знык лыбла атаԥшразы адунеи иакәшатәзар мап зымхәо, амшын изсаны иртәзар иацәымшәакәа итало, дызҽегәхәаауа, бзиа иибо изгаб, аԥсадгьыл азы ианатахха, игәы еиқәхәаланы даанижьуеит…

Аԥсадгьыл…

Ахатца дхатцоуп, ихимго акгьы ыҟазам.

Адунеи аԥсабара дықәызтцаз, зыгра дтиааз иан, шеишыкәса лацәеихьшь ҟамтца, лыфа-лыжә иагырха, акәтагьцәа дылхны дзааҳаз иан лыпстазара далтцит хәа иаҳар, игәы ҽнакаауеит, иблахатц аргьежьуеит, аха ахатца дхатцоуп, хатцатцас даԥылоит уи аԥсзы, хатцатцас ихигоит. Амала уԥсадгьыл ыҟам, уажәшьтарнахыс уара аԥсадгьыл умам, уԥсадгьыл уцәыргеит, иуцәызгазгьы абри иоуп хәа иоуҳәар, ихы-иԥсы ахьчара дашьталаҳом, ахатца дхатцоуп, мышкы диуеит, мышкы дыпсуеит, имч иқәхаиқәымха дазхәыцҳом, дижәлоит аға, диииааир – иԥсадгьыл еиқәирхоит, данизымиааи – иԥсадгьыл ихы ақәитцоит.

Аԥсадгьыл…

Иабыкәу иахьыҟоу Ефрат иԥсадгьыл? Уаѡы ишьапы ахьакуа тыԥума? Игәалашәараҽы иаанхаз ажәѡани амшыни роуп. Аԥраҕба дтажьны данааргоз, уахгьы-еынгьы иибоз, дызтцаԥшуаз ажәѡани, зыцәқәырпақәа хьарчҳәа аԥраҕба инадыслоз амшыни роуп.

Шаҟа бжьоузеи иԥсадгьыл аҟынза?

Иани иаби рыпсы тоумашь?

Иахыда Аԥсынра?

Шаҟа зтцаара изцәыртцзеи, шаҟа хәыцра изааизеи уи абгьыц даԥхьонатц Ефрат.

Иустиниан иблақәа еихмырсыгьзакәа Ефрат дихәаԥшуан. Ибон илагырзқәа шаауаз, ибон дшыгәатеиуаз.

«Ас зыпсадгьыл бзиа избо игәра гатәума? Аҳәынтқарра аус инапы иантцатәума?» – хазы дхәыцуан Иустини-

ан. – «Аха, мшәан, инапы иаыстцо аус ала смаҟахы еиҳагьы дадсымҳәалои? Ефрат иаҟара исзааигәоу псуа дсымазам, илагырз хаддыла дзыхьтцәуа иԥсадгьыл иара инапы иаыстцап, иара илагьы Аԥсны ҳимпериа иадҩасҳәалап…»

Иустиниан ибжьы нтиган, ҩааитит:

– Ари узасырԥхьаз, абра ушындәылтцлак, Аԥсныҟа амҩа уқәларц ауп, уахь узго аԥраҕбагьы хиоуп, иуццо ауаагьы алсххьеит. Аԥсуаа раҳцәа аҩыцьагьы рыжәлар иртахзам, изыртахымгьы узыԥхьаз ақьаад иуанаҳәоит, уажәшьта ибзианы иудыруеит. Аԥсны иҟоу ҳара ҳауаа ухы иархәаны, аҳцәа ахҳәаны амчра унапаҩы иааугароуп, ус анулымша, аҳцәас иҟалароуп уара узтаху, ҳара иҳадгыло, ҳполитика мҩаԥызго ауаа. Еилукаау?

– Еилыскаait, сҳәынтқар ухатцкы!

– Уст ари смацәаз. Ҳимпериа иахьатцанакуа дызустзаалакгьы, чынс имазаалакгьы, ари амацәаз аниурбалак нахыс уара уҳәатәы хаитцароуп, иуҳәо ҟаитцаларoуп. Мҩамш уқәлааит, Ефрат!

…Ефрат аимператор иахьынтәи ддәылтцны данцоз аҳтынра аԥенцьырқәа руак аҿынтәи ԥҳәыск дизыԥшуан. Уи Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҳкәажә лакәын.

А ҩ б а т ә и а х ы

Ашьыжь ажәҩан каххаа, аҙмыжь тцаула аиԥш ииатцәҟаҟараҙа, машәыршақә цьара ԥтацк атцаршәымызт. Амшынгьы тынчын. Иара ажәҩан агәы аиԥш, итцам-тцамуа итатәан ажәҩани амшыни ирҿыԥшызшәа, иатцәа бгьыла итаҳәҳәаз аԥсабарагьы, ацәа хаа излаз иаалтцны, иаазқәыршәшәан, амра уажәшьта имгылазои ҳәа мрагыларахь иԥшуашәа изазамазон. Аԥхынра агәазы ишаԥу аиԥш, макьана ишшьыжьызгьы, ицәытцашоуран, аҳауа узхомызт.

Итцуазеи қәа-цәыкәбарк млеижьҭеи. Адгьыл ԥсылмыткын, агәы ахьеибакыз иахҟьазшәа еиҟәыжәжәа ишьҭан. Улымҳа кыдтцаны уҙырԥыр, ақьыбжьы гошәа, иԥызуашәа угәы иқәыԥуан.

Амра аныԥагыла ипырпылха, иҟаԥшьҙа аԥстҳәа аацәыртцын, иаарыбжьаркт. Урҭ рцәыртцра иазыԥшызшәа, амшын акалҭ ахь зыҕԥышьҭызхыз аԥҭа еиқәарақәа, еиԥхныԥлошәа иԥхеибарс ажәԥан аахырҟьеит. Ашьыжьтәи амра, иахьымчыдахаз хьымҙгнашьазшәа, иԥхашьаԥхатцо урҭ инарываҙ ицеит. Ажәԥан еиҳа-еиҳа илашьцон, уажәымзар-уажәы идыды-мацәысны, атцыкь-атцыкьхәа Кәыдырҭа интадыдны иеимаԥаны ақәоура иналагарашәа ичкәаҳахьан, аха иазыгәаҕуамызт. Уаԥы иимбо ԥсабара мчык инкыланы иаман.

Шьыжьы инаркны Гәыма ахәы иқәланы илеиуан ахацәа, аҳәса еишьҭагыла, рыхқәа рыкәаҽе, еиқәара-ԥсараха. Иҙыш-ҙышҙа, Ерцахә аиԥш иҟәашҙа ишлахьоу, ашәышықәса зҽадызгалахьоу абыргцәа рлабашьақәа нарытцарсуа, аԥхьа игыланы ауп Аԥсар иашҭа ишҭалоз. Урҭ шааиуаз рыхҭарԥақәа аархыхны ахьаца амҭан игылаз аҭоубытқәа инархагылон. Бзиала ҳәа иарҳәон, ихәытхәытуа, зыцкәнра иахьымҙаз, аха зуаԥра дууз, ахатца ихатца ҳәа зыхьҙ гахьаз гәмԥсаа рҭеи хазына, дара макьана асаби ҳәа изышьҭаз, абас иаалырҟьаны зыԥстазара ҽахтәааз, зытәԥаншьапы ықәҙааз Аԥсар... Бзиала ҳәа ларҳәон, уи иԥстазараҽы ԥызара изызуаз, аҭаацәара аугә хьанҭа ицатцагылаз, ацәгьа-абзиа ицеиԥызшоз инарцәы мԥахьгьы ицықәлаз Аԥсар иԥҳәыс.

Аҭоубытқәа ианырхытцлак, инеины идашшылон Аԥсырҭ.

Аԥсырҭ иакәын ҭынхак иаҳасабала аԥьабацәа рханы игылаз, шьҭрала, ешьарала Аԥсар аҙәгьы дызлаимамыз ала, Гәмԥсы ахыргәгәарҭа ахада Аԥсырҭ ҭынхара уны дгылт, избанзар Аԥсар иԥыза даҽа еибашьԥык иԥшаара уадаԥын... Дгылт, Аԥсар дҭазырхаз ргәырпса ҟамларц... Дгылт, избанзар Аԥсар еишьак иеиԥш акәын дшиԥхьаҙоз...

Зыԥсаҭазара иалҭыз рҭәуара аиҿкааразԥ ианеилацәажәоз, аимак-аиҿак ҟалеит. Шьоукы ықәгылт, Аԥсар дызлабыхәлантәыз ала, урҭ рҭасалагьы аԥсыжра еиҿкаатәуп ҳәа. Даҽеа-шьоукых, Аԥсар гәмԥсаа дҳаазеит, ҳара ҳҭас ала уи анышә дамаадоит, рҳәеит. Ахԥатәиқәа ракәзар, «Аԥсар, дыжәлазаҭәны дызлаҳалаз ала, зегьы даҳзеиԥшын, зегьы даҳтәын. Аиашьа гәакьа даҳԥхаз аҟара ҳгәы неит, дагьҳаԥхеит аиашьа гәакьа, зхаҭара ҳалаҽхәоз, гәмԥсаа ҳаззгәдууз ауаҩы, убри аҟнытә иԥсыжра – ԥсыжра еиԥшымхароуп, ажәытәза ҳабдуцәа, урҭ рабдуцәа ишырулоз аиԥш, адамра изыҟаҳҭароуп ҳәа иаҿаапкит.

Адамра ҳәа ҿыц ицәырыргаз иара ахатә ҭоурых ду аман. Ажәытәза зны, ара инхоз ауаа раԥхьагыла, ма ҳаҭыр зқәыртцоз руаҩ, рҭынха ду данрыԥхалак, ахаҳә ду ҭыцәааны иԥсыбаҩ уахь итәрҭон. Уи акәын адамра ҳәа изышьҭазгьы.

Арҭ реимак Аԥсырҭ иҟынза инаҙеит. Иара идагьы збашьа амоуит.

– Аԥсар дқьырсианын, қьырсианк иаҳасабала илахьициьымшь иҙатәуан, анышәгьы дамаадоит ҳара гәмԥсаа ишаҳҭасу еиԥш, қьырсиан тҵасла, – иҳәеит Аԥсырҭ.

Аԥсырҭ иажәа аҙәгьы даҿаԥомызт, уи иихәаз гәмԥсаа рзы изакәанын.

– Уиашоуп, Аԥсырҭ уиашоуп, дад, уиашоуп, – абыргцәа реиҳабы Ҳабыцьгьы атцыхәтәаны ибз налеитцеит. – Ҳарҭ зегьы уаҳзыҙырҩуа уалагар, иҟоутцо, иууа-иуҳәо уакәмшәо уқәхоит. Шьоукы-шьоукы ауаҩы иԥсы анҭоу имԥан иқәымлазо, иԥстазара даналтцлак итынхацәа дуқәаны ицәыртцуеит. Ас ҟаҳҭап уҳәар, мап, анс ауп ишыҟатцатәу рҳәоит… Ас ауп уҳәар, мап анс ауп ишутәу рҳәоит. Арахь аԥсы иргееира уаналагалак иҟазамызшәа инытцаба ицоит, рхабар убазом. Зегь ргәы иакәшәо уаҩы имҳәаҙацт, иҟарымтцацгьы уаҩы иҟаимтцацт. Аԥсар ҳачкәын иакәын, итцыхәтәа шыҟалаз жәбоит, ҳхы-ҳгәы дал-

сит. Аԥсра ашьҭахьгьы аԥсы дырԥееитәуп, ҕьалпалхәа аилалара, арма-ҕьырма ахара ҟәышрам. Аԥсы ирԥшҙара акәҙам иаанаго уи. Убри аҟнытә, дад, Аԥсырҭ ишуҳәаз бзиоуп. Аԥсуаа жәытәнатә аахыс иқьырсианцәоуп, қьырсиан ҭаслагьы анышә дамаадоит.

…Аԥсыжра аԥены Аԥсар игәарԥ иазкуамызт еизаз ауаа. Аԥсырҭ аџьабара аханы дгылазшәа анырба, игәы иахәап, иара иҟаитцо ҳаргьы ҳшадгыло иҳарбап ҳәа ақытауаа, абара-барақәа еицрыхәхәа аџьабараҽы инеины игылаз, ашҭа иазымкызт, агәашәгьы иҭытҵт. Рхацәа ас ҟартцозшәа анырба, аҳәсагьы аҭоубытқәа ахьгҽагылаз аганахь ала еицырхәхәа инеикәагылт, ашәы рԥарганы, амыткәма ҳәо. Аҳәса рханы игылазгьы Аԥсырҭ иԥҳәыс Феодора лакәын.

Нырцә-аарцә ахацәеи аҳәсеи еимданы ауоу рҳәон. Ажәа шаламызгьы, ауоубжьы маҙа угәатҵа инҭаланы инҷенакаауан, ухәы-ужьы аргылон. Улаҕырҙқәа хаҟәҟәала иаанагон. Адгьыл аҵа иҵыѡуашәа, адамра иҭыѡуашәа ауоуҳәацәа рыбжьы ҭахәаҽҙа, арыцҳара ду шыҟалаз, агәырѡацәгьа агәарԥ ишҭалаз, аѡны иѡналаны ахәышҭаара амца шаркьаҭаз, алѡатцә уажәшьҭарнахыс иѡеираны ишыҟамыз, аѡны ашә ытцарҟаца ишакыз, ари агәарԥ шқьаԥтахаз… Иамҳәоз арбану ажәа затцәык зламыз ауоу абжьы. Ахаҳә хьшәашәа еиқәатцәа аршрын… Агәымбылџьбара игәы ҷенакаауан.

Аԥсар иашҭа иҭыѡуан аԥсра хьшәашәа зырԥшҙоз ауоубжьы.

Ашьыбжьышьҭахь аџьар игылаз ааилаѡѡит, ауоу зҳәозгьы ааҟәытцын, ируа-ирҳәо иақәымшәо, агәашә ахь инаԥшит. Аԥсилаа раҳ аҳтынуааи аибашьцәеи еиԥхаҟәҟәа ицны агәарԥ антытҵ даақеыжәтцит. Аԥсар иакәым, уеиуеиҳәа зыҙбахә рҳәо, зышьҭра дуу рыпсыжрақәа рахьҭәҟьа уарла-шәарла ада имнеиуаз аԥсилаа раҳ, уажә ара дахьааз уамашәа ибаны, иахырҳәаара рзымдыруа инеи-

ҽаԥшы-ааиҽаԥшит, нас инастҳа-аастҳан, рыхқәа рыкәаҿ, рҿырхәаны агәарԥ дҭаланы, аԥсцәа ахьыгҽаз ашҟа зҽаазхаз раҳ амҩа ирҭеит.

Ашҭаҿы игылаз ажәлар зегьы рахьтә аҳәы заҵәык иоуп зхы лазмырҟәыз, аҳ иҽаԥхьа имхырхәаз. Уи Аԥсыҵ иакәын, зны шьакәарак илаҳамызшәа ицәышхаз, нас ар рымца дахадыргылазшәа аԥыр-ԥырҳәа амца ицраланы абылра иалагаз.

Аҳгьы дгәеитеит Аԥсыҵ, аха димбаҳазшәа иун, иара иганахь дхьамԥшҳакәа, днаиаҩсны аԥсцәа зҭаз аҭоубыҭқәа днархагылазшәа ҟаҵаны, даақәгьежьаан, аԥьабацәа рымԥанҟа дықәымлаҳакәа, ашҭа дынҭытҵт. Иаразнак дыҩеыжәлан дцар ԥхаишьоу, мамзаргьы ус иаԥуп, минуҭқәак саатгылар митә ҟалома ҳәа игәахәу здырхуада, аҟанҭаруазқәа реиԥш иахҭнуаа икәаҵа, акы далацәажәошәа даатгылт. Нас аԥьабараҿы игылоу зустцәоу збап ҳәа даахьаҳәны, иқьышә иқәтцашәа днарзыԥшит. Зегь рыхқәа рыкәаҿ рҿырхәаны игылан, рхырҿқәа ибарҭамызт. Дызҽаԥшыз аҳәы заҵәык иоуп. Зхы лазмырҟәыз, аҳ иблақәа ирхыԥшылоз Аԥсыҵ иакәын.

Наҟ-ааҟ еиҽаԥшуан ҩыцьа ахацәа: руаҳәк аԥсилаа раҳ иакәын, егьи гәмԥсаа рхырҵәҵәарҭа ахада Аԥсыҵ. Урҭ блала еицәажәеит.

Аԥсилаа раҳ иблақәа абас рҳәон:

«Адунеи аныршоз хыхь иқәтәоу ҳанцәа ду зегьы рҭыԥқәа хазы-хазы ирыцәнагаз рзалихит, уи аилагара ауаны иҟам, еилазгоит ҳәа иалагазгьы, анцәа диҽагылт ҳәа ауп иаанаго. Изхысҳәааува, анцәа иузалихыз уҭыԥ, улахь-уԥьымшь ҙатәны, унапқәа акәыршаны иаанкыл, Аԥсыҵ, егьирахь иҟало уара иуусым. Уқашь злам умҳаҵә залушьуеи? Уус зламгьы убз залоуҵои? Ухы уамаԥагьахазшәа збоит. Сара саҳраҿы зхы ззымдырыз, дахьсырхәуеит, ихгьы исырдыруеит, ааи, ааи уҽаанумкылар, убри ауп иузыԥшу. Аашьышь абгахәыцы сымкыр ҟалом ҳәа иахьцаз игҽаҳаҳа ирфеит. Убри аҩыза умы-

хьааит. Уахьзымԥаҙо скыдлоит ҳәа уалагт. Уажә узҽу иаанагои? Апсар цәуатәыс, џьабатәыс уара дабауоуи? Ашьапкьакьақәа, цәҳәыкьантазаа, апсуатлақәа хысхуеит ҳәа аума абриакара зыкауҭо. Иаҳҳәап, урҭ рхыхра улшеит, уара иудгылт, аха иабаухәо? Маакырас икаутцаша – лассы ибаарым ҳәа уақәгәыҷуазароуп. Иукааҥа ипҭцәозар, маакырас иалоузеи! Ус акәымкәа, аргама апсилаа раҳ сиҽагылоит ҳәа угәы итаукзар – угәуеаныз. Акамбашь иақәпо ацә атәыԥа шыхжәо удыруаз. Апстазара – бнароуп, абнара ушиашоу улсны узцом, акы уҽапоит, акы ушьклаҳәуеит акәаратцашьа уанақәымшәа…

Арҭ иукәаҷҭа аџьабараҽы иудгылоу, сара стәцәа роуп. Арахә исзану истаххар снаргәытцасны истиуеит, истаххар руак аарылхны, илкажьны исшьуеит. Снапатцака икоу атәцәагьы убас ауп сышрызныкәо, иара уара ухатагьы сара снапатцака ауми уахьыкоу. Ус анакәха, анҭи уареи еиԥыжәгоу ҳәа акгьы ыказам, сара иансгәампҳа…

Узышьтатцәкьоу здыруеит… Апсилаа раҳра улымҳа саркьада иубараҳа сара сыпсы ҭанатцы уара иусырбарым».

Аҽакын ирҳәоз Апсырҭ иблақәа:

«Аҳ аҳтцас ихы мԥапигозароуп. Упхамшьаҙакәан узламԥахытци арахь? Апсар дыкәызхыз, дкьапҭазтәыз уара шуакәу гәмпсаа аду инаиркны ахәыҷы икынҙа зегьы ирдыруеит. Арахь уахьымԥахытцыз азмырхакәа, унеины, унапы кьашькәа итадырхаз ртоубытқәагьы урхагылт. Узлеичҳауазеи ари зегьы збарҭоу ҳанцәа ду? Апсилаа снапатцака икоуп, ирзызулак ауеит ҳәа угәыҷуеит. Иагьа кастцаргьы, иагьа зургьы сара стәы иалацәажәода, азин змада ҳәа угылоуп. Ацәгьа атцыхәтәа ыззом, знымзарзны ахы иԥахоит, иахьа уацәцаргьы, уатцәы иухьзоит, уагоит…

«Сара саҳуп» аҳәара бзиа иубоит. Аҳрас иулои, унапатцака икоу угәра рымгозар, уанцәажәо «абри ҳара ҳаижьо џьишьома» ҳәа гәаныла иузырҳәозар, ииашоуп, уҽаҷы ҷыртуам, – ҷыртуам, избан акәзар, умчра

иацәшәоит, уцәгьара иацәшәоит. Аҕьычцәа, ақәылацәа, аимҭәацәа ҩызцәас ишьҭызхыз, наҟ-ааҟ икәаҕа изваызыртәаз, ажәлар напхгара рыстоит ҳәа ииҳәо башоуп. Ижәлар ижьо џьишьоит, аха ихы ауп иижьо. Аҳ имчра ахьыҟоу иуаажәлар рҽы ауп, урҭ ҕәгәа-ҟацаҙа ианыҟоу ауп иаргьы ибҕа анҕәҕәоу, иаргьы амч анимоу. Уара мчыс иумои урҭ рыцәхра уаҽызар, унапала узыцәгылоу атцла ашьапы пуҟозар? Ҳхәычқәа шыгьатцәы-гьатцәуа рыг-рҽы амырҳәа, еихаҽаҳәа, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериахь шаҟаҩ утихьоузеи, урҭ ртынхацәа, рабацәа, ранацәа шаҟаҩ нуртцәахьоузеи... Ари адунеи аҽы зегьы рҭак ҟатцатәуп, зегьы рҭак ҟатцатәыс иумоуп, апсилаа раҳ ухатцкы...»

Апсар иҧсыжра аҽены абас блала еицәажәеит уаҟа еиниаз ҩыцьа ахацәа, амра агылареи амра аҭашәареи ирыбжьоу аҟара зыбжьоу, атцхи амши реиҧштцәкьа еицәыхароу, ашкәакәеи аиқәатцәеи еиҧшу аҳа еиҧшым, гәарпк, тәылак акәым, адунеи изеиқәибамырҙо, жәҩанк атца зыцәмаҷу ҩыцьа ахацәа. Урҭ рус аҙбара зылшо апсреи абзареи затцәык роуп.

...Апсари иҧҳәыси рхы-ргәы иалырсны иртцәыуеит рқытауаа. Аҭоубытқәа ахьаца ашьапаҽы игылан.

Ари ахьаца ашәшьыраҽы шьыбжьонла атәара бзиа ибон Апсар. Иҷкәын хәычы Ефрат дидыртәалан ажәытаҽатә зҳәаз еиҧш, ажәабжьқәа иеиҳәон. Уантәи ақыҭа зегьы унапсыргәытца иқәушәа уалаҧшуеит, ақыҭа моу, алада амшын агәы иатцәара ухыпшылоит.

– Еҳ, сыҷкәын, уара иудыруоу абри амшын шаҟа мыкәмабара абахьоу, апсуаа рыпсыбаҩқәа рыла атца шыхҟьоу! Апсуаа ҳзы абзиеи ацәгьеи рышьхәа абри амшын атцан еивтцоуп...

– Ишпа баба, амшын атцан абзиареи ацәгьареи рышьхәа еивтцалашьас ироуи? – иблақәа ҭхаха иаб диазтцаауан аҷкәын.

Аԥсар хәыцра хьанҭак шихалаз иныԥшуан, игәаҭанза иԥсып лага-ѡаганы даакәԥсычҳауан усҟан, нас иҧкәын дазырхәыцуа, ажәабжьк аацәыригон. Иажәабжьқәа амшын акәын изыдҳәалаз.

– Аԥьаргәал аанда узакәыршом, ахкаара аиԥш иузҭахкаауам, ҭыхәапҵәара змаза акаршәра еиужьра иаѡызоуп. Амш абас ианбзиоу – амшынгьы бзиоуп, усҟан апраҕбақәа ахараза иубоит, аҳәынтқаррақәа рахьтә ахәҳахәҵәа аҳасамаса рыманы иаҳзаалоит. Агәылацәа реиҭанаиааирак иаѡызоуп. Аха амшцәгьақәа раан, амшын ахаҭа ацәқәырпақәа шьҭыззаны, игәааны агаҷа ианажәло, алашьцара рҿалак, рхы-рҷқәа ҭаҳәҳәаны, ақәылаѡцәа шаҟаѡ зыхнагозеи…

– Баба, баба, рхы-рҷқәа зҭарҳәҳәоит, ахьҭа иакуама? – деиҭатцаахуан Ефраҭ.

– Ауаѡсахьа рцәыӡуеит азоуп изҭарҳәҳәо, сыцкәын.

Усҟан Аԥсар дазхәыцӡомызт, иара араҟа, иԥсадгьыл аҷыҵәкьагьы ауаѡсахьа зцәыӡхьоу ауаа шыҟаз, иагьшмаҷѡымыз. Урҭ роуп дҭазырхаз иара, урҭ роуп иѡнра қьаԥҭазтәызгьы.

Ахьаца ашьапаҷыҵәкьа, иашҭа агәҭаны, инышәынҭра агәы ржит иқыҭауаа. Гәыблыла рылабжышқәа аауан, аха зегьы ааргырѡны амыткәма зҳәашаз, згәы иаатасуа инашьымхнышгыланы итцәыуашаз ҭынха ааигәа димамызт Аԥсар.

…Иаб ижәлантә еикәаҕға инхон Быхәла. Чуан дук атца итанхазшәа акәын ѡадагьы ладагьы еихыԥо-еитцыԥо ашьхарпқәа шрыкәыршаз.

– Ашьхақәа ҟарулцәас иҳамоуп, – ҳәа Быхәлаа лафшақә ирҳәалон. Егьҟарулцәан, ҽнак ашьыжь иҟалаз ахҭыс ҟамлар.

Алаҳәа рҽеизакны иҟыруа ажәѡан анхырҟьало аиԥш, аѡхаақәа ҭыхәапҵәарак рымазамкәа иртыппны рҷаархеит арҳәцәа. Иаарымҧыхьашәоз хәычи-дуи аҙәы иеигзомызт, апсақәа рылыршьуан, ахыц иадыргон…

Шьыбжьышьҭахьынза Быхәлааи дареи еибашьуан… Ашьыбжьышьҭахь ақәылацәа ԥшәымара руан.

Жәаха шықәса зхыҵуаз Аԥсар ишьамхҭар деиқәнархеит. Дызхалаз ацаҟьа аҟынтәи дааԥшны ибон иҵынхацәа, иашьцәа, иаҳәшьцәа, иҳаблауаа, зыԥсы ҭаны иаанхаз, ҳәагәыжьла иԥахны, рыѽны-ргәара амца нарыцраҵаны, дара раԥца ақәылаѽцәа ирыма ишцоз.

…Ахымш рзы Аԥсар хәычы дылбааит агаҷахь. Иҩра ҭаҷаҳәа, дымлаго, Гәмԥсы далалеит. Гәмԥсаа рхатәы ҷкәынак иеиԥш дрыдыркылеит. Иаргьы даанхеит, ара изҳаит, аҭаацәара далалеит… Аҵәы иахиааua – аҵәы дахаԥсуеит ҳәа ишырҳәо аиԥш, изыҟамлар ибаргәыз.

Ауаѽ ихамшҭуа акгьы ыҟазам. Аамҭа иреиҧьу хәырбҧьыцуп. Иахьа исзыхгом ҳәа ушгәаҟуа, уаҵәы ианаашалак, угәы шхьыԥсаауа убоит, аԥсы ишьҭахьгьы аишәа инахатәаны акрырфоит, ус ишоуп аԥсҭазара, даҽеакалагьы иауаны иҟам. Зыҷкәын заҵә дзыԥхазгьы, иагьа дыкҽаиҵаргьы, иагьа диҵьабаргьы, длаҕырзышаргьы, аҵыхәтәаны анышә даимҭар ауам, знык анышә анрыбжьалалак, ахьаа цәгьа хызҽуа аамҭа ауп.

Аԥсаргьы аԥхьа уахгьы-еынгьы ибла ихгылан иан, иаб, иашьцәа, иаҳәшьцәа… Уаѽы данимбоз илаҕырзқәа хаҟәҟәала аатраҿ дгылан, ибжьы мыргазакәа дҵәыуон, дхәыҷымзи, игәы ԥшаауан. Зны-заҵәык иадамхаргьы Быхәла снықәыԥшны, нас сыԥсыргьы усым ҳәа гәаныла дхәыцуан. Ҽынла игәы ихазыршҭуаз рацәан. Изхымгоз алашьцара акәын. Уахынла илақәа ҕьаҕьаза ишааԥшуаз аҵх агәы еиѽнашон. Илацәа анааихьишьуазгьы иибоз иан лакәын.

Нан, сыҷкәын, ушԥаҟоу?.. Усымбеижьҭеи узҳаит, уан дукәхшоуп… Ҳара уаҳзымхәыцлан. Ҳабзиахәха ҳаҟоуп…

Ди…

Иууеи, нан?

Баанҷас сара сҷы.

Ус шԥоуҳәои, убаашәт, уажәшьҭа ухаҵоуп, аҙәы иаҳаргьы ԥхашьарами?!

Ди, сашьцәа абаҟоу?

Ахьи араҙни шәыбжьаԥсоуп, урзымхәыцлан урҭ, нан…

Саҳәшьцәа?

Урҭ сара исыцуп…

Иабаҟоу?

Арахь ааира азин рымаҙам, лбаа ахшьыраҷы исзыԥшуп.

Сцоит дара рахь.

Мап, мап, мап, схамштлыҟә, уахь уара уцар ҟалаҙом.

Избан?

Сышуацәажәоз саамта цеит, саргьы уажәшьта сдәықәлароуп…

Ди, бымцан, ди бымцан! – ҳәа дцәаа-цәааауан. Иан лцәаара еиҳа-еиҳа инаскьон.

Уҽыргәгәа, схамштлыҟә ҟадыць, уҽрыгәгәа, ԥхашьароуми убжьы аҙәы иаҳар, уажәшьта ухатцоуп – лыбжьы ахарантәи иааѽуан, аарла игәы иқәѽуан…

Иан длыхьҙарц азы дѽатцҟьоит, аха ашьамтлаҳәқәа ишьартцазшәа ишьапқәа хьамтаҙа изеихгом, шьаҷакгьы изыҟамтцеит. Ди, бымцан ҳәа ҷитырц итахуп, аха иауам, дҷаҳахазшәа ибжьы изткаауам. Иан игәы лыргәгәарц азы дпышәырччон… Ус нахьхьи ахәы лцәаара наваҙ ицоит.

Ди, бымцан, ди бымцан! – дгьатцәыгьатцәуа ииарта дшылоу атҳарцәҳәа ацәа даалтцуеит. Аԥхыҙ дшалаз анидырлак, ицәымыгхоит. Илацәақәа еита хиѽоит, издыруада сан деитазбар ҳәа. Ас шаҟантә ихьхьоузеи, шаҟантә длагьырҙышо ишахьоузеи…

Гәмԥсаа дрыцҳаршьон. Иахьа ара, уатцәы ана, зҳәаз иеиԥш днеимда-ааимдо дрыман, уеизгьы-уеизгьы аҙәы ихы дадкыланы дшыҟамызгьы, дгәыгәтажьымызт. Ачаҷьа уаѽы дахибааузамызт.

Имаха-шьаха еибган, дцарын, адгьыл дхәытцаланы дхәытцытцуеитҳәаззырҳәозхәычын, ибаѽдацәаашьомызт. Зны ахәанаа рҷы аԥьма дрыцын, аҽазны лбаа рымхы дтан… Ажәакала, дкьаранԥьуан.

Ицәыха-цәыфаны иааҙаз Аԥсар даныҩеидас, бҕартҵахьы ҳауп зҳәоз гәмԥсаа рырԥарцәа имыхәо дҟалеит, адгьыл ишьамхы аҙәгьы изамырбацызт.

Иара иеиԥш еиҭымыз Гәмԥсатәи ҙҕабк дизаарган, ахәаны қәацә хәыҷык издыргылан, дыҩнартцеит.

Ибаргәыз, анцәа ишиҳәара дыҟан, аҳ иҟырҟы дкыламхар.

…Аԥсар иҭоубыҭ аҿы инаганы иҭартцеит иаҳәа, иҟамачаԥа,ихҿа,ихыц,ихәампал…Иԥҳәыслҭоубыҭ,лнапхатҵа анаҩсан, иҭартцеит аҩнчысматәакәа – агәыгәым-абҩа иалхыз, акәмаан, анышәаԥшь иалхыз ачанахкәа.

Ахәылбыҷеха анышә инамаданы агәарԥ аанрыжьт гәмԥсаа. Уи аҷены нахыс ари аҭыԥ, Аԥсар инхарҭа ацынхәрас, Аԥсар иқьаԥҭа ҳәа иашьҭалт.

Аԥсар инышәынҭра зегьы рышьҭахь иаанзыжьыз, зегь рышьҭахь агәарԥ иҭытцыз Аԥсырҭи, уи иԥҳәыс Феодореи роуп. Феодора дылгәыдыргәгәала дылкын амышәкәан илаҳәаз Гәыранда. Арҭ аҩымшк атцәыуара ирзаҟәымхыцыз, иҕьазкхьаз ахәыҷы Феодора лҷеылгәыдыршәланы, лнапы хәыҷқәа лыхәда иакәыршаны, дҟыжәбыжәуан акы лҳәозшәа. Аԥҳәыс ҳалал лнапы ҳалалқәа ахәыҷы ддырҭынчит.

Ахәы иқәланы иҩеиуан хатцеи пҳәыси. Аҩыцьагьы ахәыцра рхаԥан, еицәажәаҙомызт.

«Абас иабанҙагәаҟуеи сыжәлар, – гәаныла дцәажәон Аԥсырҭ. – Амра каххаа ишыԥхо, дара рзы иаалырҟьаны ашәшьы хылоит, идыд-мацәысны ақәаршаҩы цәгьа леиуеит… Амшын дара рзы иҭынчым, рхы, ргәы, рыԥсы зыдҳәалоу ашьхақәатцәҟьа ирхысны ақәылаҩцәа ааУеит. Ишԥахьчатәу сыжәлар? Ишԥахьчатәу сыԥсадгьыл? Иҟатцатәузеи?» – шаҟантә ари азтцаара ихы иаиҭахьааз, аҭак изыԥшааУамызт акәымзар.

Иахьа Аԥсар итцәуараҿы дзыргәамтцуаз арҭ азтцаарақәа ртәы анцәырига, Ҳабыць дааиԥхьхәыцаан абас иҳәеит: «Ҕьалпалхәа еилоу аҭаацәара, ҷан-ҷаны еибакны зыб-

лақәа ҭибахуа аҭаацәара, рхәыштаара мкьаҭарц залшом». «Нас уи ахәыштаара амца мҩыцәаарц азы иҟатцатәузеи, Ҳабыць?» «Аҭаацәа зызхәыцуа ахада дрымазароуп, иҟәыҷоу, ицқьоу, иразу, ацәгьеи абзиеи еилазмыгзо, реилыхшьа иақәшәо ахада». «Илшари аҳәы затцәык?» «Азә илшо рацәоуп, – иажәа анагзара даҩын Ҳабыць, – ауаа хәахәақәа ракәымкәан, аиаша ныҟәзго, аиаша иашьҭоу анидикыла». «Иабаҟоу урҭ ауаа иашақәа ҳәа узҩу?» «Иҟоуп, Аԥсырҭ, иҟоуп. Уи, амчра умоуп ҳәа уаԥхьа дқьақьаҳом, ухатцкы камыршәуа уахьцалакгьы дшаҟь-шаҟьо душьҭалаҳом, иҩы иаатшәарызеи ҳәа иблақәа ҭырхаха дуҩаԥшҳом, уара иуеиҷьу дыҟаҳам, зегь реиҳагьы уҟәышуп ҳәа уаԥхьа дхырхәаҳом…»

«Убастцәҟьа акәымзи дшыҟаз Аԥсар, – Ҳабыць иажәақәа дрыдкыланы дигәалаиршәон Аԥсырҭ, – дсызгәамҭеит, сзиԥымлеит ианаамҭаз. Жәаѡы-рхы акәымкәа, шәѡырхыс дҟаҭазҭгьы, даԥсамзи! Иахьагьы иԥсы ҭазаауан. Сбаа аҩтәи шәѡы-рхы илакьысра изыгәаҷрымызт аҳгьы. Исхароуп, исхароуп Аԥсар итахара. Аԥсы иҩаԥхьа ауал ду сыцқәуп, аха изласшәари?»

Феодора лакәзар, лыхәда знапқәа акәыршаз Гәыранда хәычы лыԥхарра лгәы инҭалан иҩенакаазшәа лбеит, нас уанҳа илзымдырҳоз цәаныррак датәнатәын лханытә лшьапаҟынҳа иналхыст. Уи ан илызцәыртуа цәаныррак.

Хатца дцеижьтеи акыр штцуазгьы, лцәа уаѡы далампшәаҳацт, игәнылгон, илымчзеи умҳәозар. Уи иахырҟьаны, лыѡныҟа, Константинополька дхынҳәырцгьы шаҟантә иақәылкхьаз, Аԥсырҭ иуамызт акәымзар.

«Сыԥсадгьыл ааныжьны ԥсадгьылс Аԥсынра шьҭысхт, схатца бзиа дахьызбо азы, уи сахьиццаз азы. Аԥсны абаақәа зегьы иреиҷьымзаргьы, реиҳа иҷәгәоу ҳәа иршьо руак иара инапаҵаҟа иҟоуп, уаѡ ҟәыҷоуп, уаѡ ҟәышуп, уаѡ гәымшәоуп. Ари аѡыза ауаѡ иабшьтра мызроуп. Иҟалои, нас, Гәыранда хәычы ҳара даанаҳкылар, ҳара дҳааҳар, ԥхас дҟаҳҵар?..»

Абарҭ лхәыцраҟәа дырԥырхагахеит Аԥсырҭ. Уи ҽааиҭит:

– Гәыранда ааҙара дзаҳҭарыда?

Феодора лоуразоуроу ахәац дадрызшәа мцабзк ҩалыхҟьеит, лыгра иҭшааз лыхшара длымпытцкәкәааны дылцәыргозшәа, ахәыҷы даалгәыдлыргәгәалан, даағьаҭцәыгьаҭцәит…

– Аҙәгьы дсызиҭом, Гәыранда сара дыстәуп, сара схәыҷы лоуп…

Аԥсырҭ иихәара иҽамшәо иԥьашьаны дналҽаԥшит, нас, иԥхәыс блахаала дааиԥхьишьшьаан, лҽы аҕәра ааникылан, иарґьа напала дааигәыдиҳәҳәалт.

– Дааҙа, нас, ҳаԥҳа хәыҷы Гәыранда, лаб Аԥсар ихьӡ иапсоу ҭыԥханы, бара беиԥш агәыҭбаа лызҭаны.

Ахәы иқәланы иҩеиуан Аԥсырҭи Феодореи рызґаб хәыҷы Гәыранда илызҙатәуа.

Ефраҭ иаб Аԥсар, Аԥсырҭ иҽы жәаҩы-рхыс дыҟан. Аԥсырҭуи ибзианы дидыруан, игәымшәаразы бзиа дибон, ҳаҭыр иқәиҭон. Аԥсар ижәлазаҭәра ихы иархәаны аҳ изиуз азалымдара гәнигон. Исабрада иҽжәаны дзакә аҳау, дзакә уаҩы хәымгоу ажәлар идирбарц иҿазикқәахьан, аха имч хомызт. Избанзар, аҳ ихәымгараҟәа рҽы акгьы далаҟьашьҙамкәа ахи аҭыхәеи рымпытцаирҙуан. Атәымуаа рнапала акәын амаҭ злаикуаз. Иара ихаҭа ауаа иахьырбоз, ауаа иахьраҳауаз, аҙә ддырҳәит, деимыртцәеит ҳәа ажәабжь илымҳа аҟынҙа ианнеилак, даараҙак игәы иалсызшәа ҟаиҭон.

– Аԥсар иаха дыршьит – ҳәа ашьыжь аҳҭынраҽы ажәабжь изназгаз, ҿыргаҙа ҟаҵаны абас диазҭаайт:

– Аԥсар ҳәа узҽу дызусҭада?

– Гәаз абаа аладахьы инхо иоуп, сызҽу, саҳ ухаҭцкы!

– Гәаз абаа аладахьы уҳәама?

– Ааи, саҳ ухаҭцкы!

– Дысгәалашәомеи… ҳаибашьцәа дырхыԥхьаҙалазма?

– Аԥсырҭ иҽы жәаҩы-рхыс дыҟан.

– Дызԥада мшәан, Аԥсар, иуа-итынхас иаанхада?

– Дыжәлазатцәын, сах ухатцкы.

– Дыжәлазатцәын уҳәоу… Ажәлазатцәы, жәаҩы-рхыс дҟатцатәымызт, ус имыхьыр акәын Аԥсырт.

Уи нахыс аԥсилаа рҽы иҟоу Цыбла абаа, Латҳа абаа, Клыч абаа уҳәа ахыргәгәартақәа зеиԥшроу, жәаҩы-рхы шәҩы-рхы ҳәа иаԥсоу, зышьтра ыҟоу ауаа шалхлатәу уҳәа днарыланагалан, Аԥсар уаҳа дааиҽаимыршәт.

Аҳ ицны иацы ашьыбжьышьтахь Аԥсар итааз аҙәыкҩыцьак рыхққәа рыкәаҿ, раҳ ибла ихымԥшылазо игылан. Ргәы дрыцханашьон Аԥсар, ирымчзи, излаихәарыз, ажәак иадамзаргьы раҳ игәамԥхо аарҽытцшәар, Аԥсар илахьынтҵа рлахьынтцахон. Уи ауп҂ымт «акгьы ҳамбазеит, акгьы ҳмаҳазеит, акгьы ҳус алазам» ҳәа рхы-рҽққәа ирнубаало изгылаз.

…Аԥсилаа раҳ амца ицранатцеит Аԥсар изҕаб хәычы Гәыранда деиқәхеит ҳәа аниаҳа. Ақәылацәа иишьтыз реиҳабы Езыгә диԥхьан дааигеит.

Езыгә идырит аҳ дызипхьаз.

– Ас аума сыдтца шынаугза, Езыгә? – ашьаза ила ихытцәаланы аҳ иматцуҩы диқәҟаait.

– Исылымшеит, сах ухатцкы?

– Ишԥа, ишԥыкәу ишулымшаз, сара сҳәатәы иахыпаз сматцуҩы!..

Уи нахыс аҳ ииҳәоз иаҳазомызт Езыгә. Ибла ихгылаз Аԥсар иакәын.

«Езыгә, издыруеит сара исзыпшу… Абра-ахшара сыманы суҳәоит, схәычқәа сзеиқәырха…» Аҳ идтцала тхыбжьон агәазы иқәылаз, Аԥсари уи иԥшәмеи ршьразы зҟама тызхыз Езыгә диҳәон, дгьатцәыҕьатцәуа «ахатца-ихатца» ҳәа ашәа зхырҳәаахьаз. Иԥсы аиқәырхаразы ажәакгьы имҳәеит, ихы лаимырҟәит, димыхәазеит, дызиҳәоз, дзыруазыруаз ихәычқәа рзы акәын. Ахаҳәтцәҟьа иазымчҳакәан еиҟәнажәар ҟаларын ари ауаҩ ибжьы. Аҳ идтцала

иблақәа мқәацәакәа ҭынха-ҭынтқыла аҳаблақәа ықәзхуаз, ишьаартцәыразтәуаз, Аԥсар, ахатца ғәгәа ҳәа иршьоз, ихшара реиқәырхаразы иаԥхьа данышьамхнышгыла игәы еиҭаԥеит, ихәы-ижьы гылт. «Истоубоуп ухшара шеиқәсырхо» ҳәагьы Аԥсар илымҳа дынтахәыхәыҭт.

Аҟама иҩызшьыз Езыгә, игәыҩракәа зегьы наидҳәаланы, блахаала, дхәыҵхәыҵуа дшизәатәуаз иԥстазара далтцит Аԥсар.

Езыгә Аԥсар атцыхәтәантәи иуасиат ажәа наигәеит.

Аҽены ашьыбжьышьтахь асқьала инадтцыз аԥраҩба даманы ицон ҳәагәыжьла знапқәагьы зшьапқәагьы еиқәԥах иҿаҳәаз Езыгә. Аҳ иажәа иахыԥоз иматцѡы ианаижьзомызт, тәык иаҳасабала аҳәааныршәҟа дитиуан.

Езыгә иблақәа ҭраа Аԥсны ашьхақәа дырзыԥшуан. Идыруан уаҳа ишимбоз, идыруан тәыс дшыртиз, аха дзызхәыцуаз уи акәзамызт, даҽеакын. Ибла дыхгылан зыпстазара иалтцыз Аԥсар, илымҳа итаѡуан уи иихәоз атцыхәтәантәи иуасиат ажәақәа: «Абра-ахшара сыманы суҳәоит, схәычқәа сзеиқәырха…»

Ихы идыруа адунеи дықәлазар аахыс аҳҭынраҿы қьаҳиас дыҟан, аҳ инацәахы дахагьежьуан, алашәарыца аипш иблақәа абақәацари ҳәа диҿаԥшуан, ацаҟьа уажәла иҳәар дажәлон, дадпыххаала дышцозгьы. Исылшом ҳәа имҳәацызт, аҳ бҩас дсыманатцы исылымшо иҟоузеи ҳәа акәын дшыҽхәоз. Ацә-ура аипш зхахәда какәчаа амч ду змаз, зны-зынла мҿаагара даныршьтлоз, дызтцалоз ақды идам-здам аҽеазәы изышьтыхуамызт. Изқәа адгьыл иамбацызт.

«Дад, ҳачкәын, уеилагама, ус шпаҟаутцои» ҳәа шәышықәса иртысхьоу абыргцәа дырԥхашьаны даанаҳкылоит ҳәа ишалагозгьы, ржакьа зышқәа инацәақәа рыларпа, аҟырҟырҳәа дырхыччан, аҟыгәҳәа илыкәикшон, иаргәтцыстатцәкьагьы мтцысзакәа ихҿа рылишьуан.

«Нан, нан» ҳәа изҙатәуа, раргьа напы ыргьежьуа икәшоз, имтцаматанеиуаз аҳәса рыхцәԥара дуқәа инапы

акәырша,ачалтаиԥшаҕьараиқәырҳәазаны,дыргәытцасны тца змаӡам атымитыша иҭаижьуан.

Мап, ари дуаѡымызт, аԥсабара машәыршақә дацәҟьаланы ауаѡытәыѡса иԥшра-исахьа иоуит умҳәозар.

Ауаѡы дызлауаѡу ицәажәашьала ауп. Ари ауаѡ дцәажәаӡомызт, ҽаӡә иихәозгьы илымҳа иҭаѡӡомызт, игәатцахь инеиӡомызт, аҭааршәыра зырӡытуаз, ахаҳә хьшәашәаҭцәҟьа аҟәақҳәа еиҟәызжәоз ауаѡ иажәа иара илалаӡомызт.

Ауаѡы дызлауаѡу дхәыцуеит азоуп, иара убри алоуп аҳаиуан дызлеиԥшымгьы. Ари ауаѡ дхәыцӡомызт, ацәгьеи абзиеи изеиԥшын, иара изы ицәажәоз, ихәыцуаз аҳ иакәын. Езыгәи уи иѡызцәеи «изоуҳәо змаҳауа, изҭоуҭәо зкылсуа» ззырҳәо уаан.

Ус акәын ишыҟаз атәраамҭаз. Аҳ дызлаҕәҕәазгьы абас аиԥш иҟаз атәцәа рыла акәын.

Езыгә иԥсҭазараҷ знызаҭәык ауп ауаѡы данизыӡырѡы… Дазыӡырѡит зыпсҭазара иалихуаз Апсар аҭыхәтәантәи иажәа. «Иҟалеи, исыхьи?» ҳәа ихаҭа иҵьеишьаратәы игәатца иҭаланы, ууанӡа иимбацыз мцак ицрартцеит. Ихәы-ижьы қақаҳа идыргылт Апсар иажәақәа. «Моу, санаҵьалбеит, сызҷу закәи, агара игароу аԥшқатцәҟьа дҷаа-ҷаауа дышпасшьуеи, лаб саҳ ацәгьара изиузар ари асаби илхароузеи, амаалыкьцәа зхьыкәкәо лыпсаҭазара дзалсхри…»– абас ддырхәыцт, ддыргәаҭеит Апсар иажәақәа.

Зыпсеивгара иаҷыз Апсар иҷаԥхьагьы ҭоуба иуит ихшара шеиқәирхоз ала.

Езыгә иԥсҭазараҷы знызаҭәык ауаѡра ныҟәигеит, знызаҭәык…

Деиқәпах дҷаҳәаны аԥраҕба дҭажьын. Дхәыҷы аахыс зхьышьаргәытца дакәыхшоз, адунеи иқәуу ауаа зегь реиҳа дуаѡуп ҳәа дызхәаԥшуаз, адунеи иқәуу ауаа зегь реиҳа дзықәгәыҕуаз аԥсилаа раҳ, ҳаиуантцас длаигәытцасын, Римҟа диҭиит.

«Избан? Избан? Избан?»

Ихы иҭагьежьуан зҭак аҟатцара ицәуадаԥыз ари азҭаара.

«Знызатцәык ауаԥра ахьныҟәызгазу?..»

Адунеи иԥсы ҭаны даақәлеижьҭеи ацәа далан, абыржәы аҭҳарцәҳәа даалтцызшәа, ажәԥангәашәԥхьара изаатызшәа иблақәа аатит. Аԥсилаа раҳ дицәнымхошәа дзиҭахыз, дҽаҳа-дагәазшәа иблақәа хԥаны, аҙеибафара уалаԥал иҳәар, дахьалаԥалоз шакәыз идырт, избан ҳәа дахьизымтцаауаз азы шакәыз идырт, лабаҟьаԥыс мацара дахьимаз азы шакәыз идырт?

Знызатцәык ауаԥра ахьныҟәигаз азы ҳаиуантцасдиҭиит. Ус анакәха, аҳ ихаҭа ауаԥра иламзаап... Ус анакәха, иара иеиԥш егьырҭ иԥызцәа иҟартцогьы уаԥрамзаап.

Ауаԥра злам жәларак аҳас дызрымои?»

Езыгә ари аԥыза азҭаара уажәада ихаҷы имааицызт.

Аԥраҕба даман, Аԥсны ааныжьны амшын агәахьы инаскьацыԥхьаҙа иблақәа аатуан Езыгә. «Сара сакәмызт иҷеаҳәатәыз, амшыннырцәҟа ихҭатәыз... Аԥсны ацәгьарамыцәгьарақәа рдац-ԥашә ытцжәаҙам, иҕәҕәаны иҳауп... Рхы ахьытцытцуагьы аҳ иҷоуп. Аԥсны аиқәырхаразы иҭархатәу аҳ иоуп...»

Ихьшәаны изааиз ари ахәыцра ихы еимлагәа инаркын, иблақәа траа Аԥсны ашьхарахь днаԥшуан злахьынтца ҙбаз Езыгә.

А х ԥ а т ә и а х ы

Нырцә-аарцә ацуҭа ахәқәа ирныԥуан аақ-аақҳәа ҷааихак ҟазымтцоз алашбжьқәа. Атцых кахха излатцәцаз ала, ажәԥан цьоуҳарпсараха излақәтцаз ала, зқьы бла еилыцьцьо уахьтә излалбаапшуаз ала, амԥаду аҷы шьоукы мԥасуазар, рҽышьтыбжьы умаҳаҙаргьы, иубарҭан, аха ахәы иқәгаз уи амԥаду ҭацәын, ахы инаркны нахьхьи атцыхәанҙа аҙәгьы ицәаара узанбааломызт.

Нас, иҟалеи, изеишуазеи алақәа? Иҩежьҟанҭалеиуа аутраҽы ихыжьлоу ашьынка ду аиԥш, ажәҩан атцахьтә ишеишеиуа иааԥшуаз амза акәмызҭгьы…

Ирҳәоит, уажәааны ауп алашәага аннықәо ҳәа, шаҟаҩгьы агәарабжьарақәа рҽы ауахьад реиԥш, ирылашәахьоузеи… Иџьоушьаша, уарла-шәарла ауп акәымзар, ус ианымҩасуа уаҩы илакьысҙом, аха уаха алашәагагьы ыҟаҙам.

Нас, иҟалеи, изеишуазеи алақәа?

Зны-зынла уажәааны аккара агәахьынтә икьууа еиқәҽызҭуаз атыҩарҩартцәкьагьы, уаха акы иарырҳазшәа ишәаҟьан, рҟытбжьы гаҙом, артцәаа-сыртцәаа ҳәа иааилалоз абгахәычқәатцәкьа, рҭыҩрақәа ирҭаланы рҽыртцәахызшәа, ицәыртцҙомызт.

…Ашарахь ианнықәла, амрагыларахь итцкәашаахо ианналага, амш ҽыц иины адунеи иныкәларц аҽанызнакуаз, «ишеит, ишәымбаҙои, ишеит…» рҳәарашәа еиқәҽызҭуаз арбаҕьқәагьы, ацәа иалахазшәа рыбжьы гаҙомызт.

Арахь, алақәа ракәзар, ашра иааҟәытцын, ухәы-ужьы қақаҙа иргыло, ауура иналагеит.

– Ҳаи, алышькьынтыр шәагааит, ишәзаазеи уаха, – ҳәа рԥацхақәа инардәылтцны, зтцыхәақәа зышьтарҽыла амҙырха итагьежьуаз рлақәа ирытцаҟьон гәмԥсаа.

Убри аамҭазы, аҟатцәыҳәа аҙаз назлартцо ауаҩы дшытрысуа аиԥш, иаалырҟьан, еимгеимцарак рыбжьара, иаахыцхыцит адгьыл, аҭып иқәҟьарц атахызшәа.

Гәмԥсаа хәычи-дуи, атҳарцә-сырцәҳәа ацәа иаалтцын, иҟалазеи ҳәа иеизҭаауа риарҭа иаалатәоны, инеиқәырццакны адгьыл надырҳәы-аадырҳәызшәа ҩынтәхынтә еитахыцхыцит…

Адырҩаҽены гәмԥсаа злацәажәоз ашарԥаз иҟалаз адгьылтцысра акәын. Абыргцәа иргәаладыршәон дара рхаан ари аҩыза адгьылтцысра шыҟамлацыз.

Гәыма иахыҩуан асаркьал абжьы. Ауахәамаҽ еизаз шьамхныгыланы анцәа имҭаныҳәон, «Ухьышьаргәытца ҳакәыхшоуп, ҳаҭоумҭан, ҳаиқәрха…» – ҳәа апап иажәақәа еиҭаҳәауа.

Ашьыбжьышьтахь абыргцәа ааилацәажәан, ахьаца ду амҭан аныхапаара иамҭаныҳәеит, «ахнырҳәтәы» ҳәа ахьыҵтаны ашьтәа иршьыз агәи агәатҷәеи атҷәы иахаҭаны, аныха иамҭаныҳәаз, қәрала зегь иреиҳабыз Ҳабыць икын.

Абасала, ари адгьылтцысра иҟалаз азы гәмпсаа қьырсианцәақәак раҳасабала ауахәамаҽы анцәа ишиашьапкызгьы, жәытәнатә аахыс дара ирымаз рныха, зымч агәра ргоз, зҽапхьа ихырхәоз, «аныхапаара» ҳәа хьҙыс измаз аҽы инеины иамҭаныҳәеит. Цоуп, апапцәа ирбаны инхомызт гәмпсаа рныха, ирымчыз ҳәа акгьы ыҟамызт умҳәозар.

…Ахьаца амҭан еикәшаны итәаз абыргцәа рапхьа еишәак аҳасабала ишьҭаз ахәажә бгьы иқәын иржәыз ашьтәа ажьыхәта дуқәа еиҽымхҙакәан.

Инеимда-ааимдо, ажәытә-аҽатә ажәабжьқәа еибыҳәо, акрыфара иаҽын.

– Изхысҳәаауа уи ауп, – дцәажәон бырцхаа рхы, – сыблақәа аахтны, схы здыруа сааҟалеижьҭеи апхынра ашоуразы ҳаҙмахқәа рҽы камбашьымзар аҽеак ҭаны изымбацызт.

– Нас, нас? – иапхьа итәаз иашҭхәатәи абырг ичҳара маҷхан, иажәа далгаанҙа днаипыҩлан, дҭаайт.

– Нас умбои, – дмыццакҙо деиҭаналагеит, – жәаха Гумбхәнтәи сылбааны сшаауаз, снапшызар, убарҭ зыҵбахә сымоу аҙмахқәа, ран ишаалыхшаз рҽырҟьантазны, рыпхашьарақәатҷәҟьа аарпшны иҭан ҷьоукы, ҭыҵыкгьы амра ицәиалан, ранаҷьалбеит, ашәшьыраҽытҷәҟьа ишоуроуп, дара апхҙы ахәаҭаҳәа ирылыҩруа амра ицәиаалан, даҽеа ҭыҵык рыблақәа ҭызза аҙмах иҙаажьлан.

– Ҳаи, Лагәстанхеит… амшын аҟны сцаны лыхәтала аҙы сыманы саанҙа анцәа уаҳцәимшьааит, ажәабжь ссир ҳауҳәеит, амала, изжьеит ҳәа аҟыр-ҟырҳәа уччо умцан.

– Нас, шәызжьа цьышәшьома уара?

– Ҳаужьеит ҳәа уаҳҳәама, ҳгәы аашьтухырц лафшақә акы ухәыцзар, уи азы аҳәы укнаиҳар ҳәа умшәан.

– Истоубоуп амц шысымхәо, – даҽаапкны, игәра ахьырымгаз игәы еибакызар акәхап, иарҧьа нап қыцьқыцьуа, илахь ицьымшь ааиҙатәеит.

– Изакәи уара, Лагәстан шәисны дзышәкыз, аты атцар ианыркуа аипш, «бла иабо хы иапсоуп» ҳәа уи ауаҩ иибаз ауп ишәеиҳәо, иарамоу, саргьы избеит. Ихашәымтцозар, амш анбзиоу, амра аныпхо шьыбжьонк шәнеи, ижәба, – ҳәа Лагәстан дидгылан даацәажәеит Хыгә.

– Изустцәада шьыбжьон агәазы акамбашьқәа реипш аҙмах итало ауаа?

– Аҟәа абаа ишпашьтоу, мшәан, аурымқәа, исхамштн?

– Себастополиус.

– Ааи, ааи, убрантәқәоуп, еибашьцәоуп.

– Ранацьалбеит, зынза иҳаиуанқәамзар, рывараҽы аҙиас хазына ииасны ишлеиуа рымбаҙакәа, иаврыѽны иианы абра аҙмах ишпатало! – ицьеишьон, илакәишьон Гажә.

– Башаҙа рцәа пахеуеит ҳәа шәаҽуп, – урт рцәажәара иҿеналаирхәт Ҳабыцьгьы.

– Сара урт аурымқәа зхәышәтәуа аҳақьым ибзианы дыздыруеит, жәаха зны исеиҳәеит, аҙмахқәа ҳәа зыҙбахә шәымоу зырпхақәоуп ҳәа, абаѽхьаазы ихәшәуп, иҳәеит.

– Нас, аурымқәа зегьы абаѽхьаа ҿкны ирылалама?

Макьаназы иаҳауа хаитцарц итахымызт Гажә.

– Сара даҿеакуп сзызхәыцуа, – Гажә иихәаз имаҳаҙазшәа илыма инаѽжьны, иажәа анагаҙара дналагеит Ҳабыць, – уажәы аҙырпха цәырттт, ҳеаххәышәтәуеит ҳәа ҿеытцгас иныҟатцаны, Византиатәи аурымқәа рҽаархоит, ара иҟоу маҷушәа.

– Амаҷ уҳәахт, Ҳабыцьхеит, уахьнеилак дара ыҟоуп, атырас аипш иҿиоит ҳәа сыҟоуп, – инацирҧызт Хыгә.

– Атырас урхыр, ма абора алаумхыбуеи, аха абартт аурымқәа хәартарас ирылои?

– Ахәарҭара уҳәахт, – деиҭаналагеит Хыгә, – ухьышьаргәытца иакәхшозар акәхап, сара иԥсыша, иуцәынхом, ус дара мсааит… Рыԥсы ҭоуп, уаауп ҳәагьы ҳаршьом, ҳаҟаҙамзар еиҳагьы еиҭьыршьоит.

– Иуҳәашьоузеи, Хыгә, ҳара ҳаҟамзар арахь иззаауада?

– Ҳадгьыл ауп ирҭаху, ҳара ҳакәым, аха…

– Ҳасасцәа рзы акгьы ҳаигҙаҙом, иҳамоу ҳнапы иантцаны ҳарԥылоит… Сыжәзатцә ахы ашаха нахатцаны иргозар ҟыт сҳәом, амала адгьыл… мап, мап, шәыххь згеит, уи сылшом…

– Иҳасасцәоуп ҳәа узҿу уразтцааи, ирхәо уаҳап.

– Ирхәои, дад?

– Ирхәои умбои, ари адгьыл ҳара иаҳтәуп, рҳәоит…

– Дара ишԥартәу, аԥсуаа ҳадгьыл ауми?

– Ааи, ааи, аха аԥсуаа шәхатә аурымцәа рҳәынтқарра шәатцанакуеит, ус анакәха, аурымцәа ҳадгьыл ауп, рҳәеит.

– Еиҭаҳәеишь, еиҭаҳәеишь, баба.

– Сара еиҭасҳәо абауҭаху? Дара урацәажәеи, кьанҧаак имааҙо рхәыцқәатцәкьа ари ҳтәыла ауп, ари ҳара ҳадгьыл ауп ҳәа уарымҳәозар убап.

– Еҳ, сабиц, иумаҳара иҟоузеи ари адунеи аҿы.

– Зегь зхароу ҳара ҳауп.

– Иаххароу умҳәо, Ҳабыць.

– Шәымҩахытц, бзиала шәаабеит, шәыҩаиԥш шәхы шәыԥхьаҙа, шәара ишәеиҧу аҙәыр дыҟоума ҳәа зегьы ҳарԥылоит.

– Уи ҳара ҳтцас ауп, ҳқьабз ауп, ус ҳдыртцеит ҳабацәа, ҳабдуцәа…

– Қьабз бзиагәышьоуп, аха ҳара ҳаишәа иахаҳартәогьы цқьа даадыруазароуп.

– Аиаша уҳәоит, Ҳабыць, аиаша.

– Аҳәа наганы аишәа иахауртәар, ашьапқәагьы ҩышьҭыхны иқәнатцоит рҳәоит, – Хыгәгьы ҿааитит.

* * *

Иҙыш-ҙышҙа абыргцәа, рлабашьақәа рымпытцаргәгәа, Гәмбхәы иқәланы еицәажәо илеиуан. Урт дырзыҙырԥуан Аԥсырт, ирхәоз дшақәшаҳатыз ала ихы ртцыстцысуа. Уахьтә ирбартан Кьалашәыри Гәмпси ирыбжьанакыз агаҷа.

Анышьаҟатцаԥцәа ргьалпалбжьы цәгьан. «Урт аимак анрымам ыҟаҙам», – дхәыцуан Аԥсырт.

Аурымцәа Себастополиус ҳәа зыхьҙцаны идыргылаз абаа авараҷытцәкьа, иаашар хәлаанҙа аԥхҙы ныԥхьаҳәо, уаха-саха ҳәа анышьаҟатцаԥцәа аусура иаҷын. Шьоукы чаландарла, ҟиарла аԥхааҷы зшьапы нытцакны иԥырҟаз, бжьԥы хацәа рнапқәа аарла изыкәшоз аԥьтцла, жәаԥа цәугә атцакны, аки-сиҳәа еибарҳәҳәо анаара ирыман икыдын.

Шаҟа иццакымзи анышьаҟатцаԥцәа рус. Зны абнарахь идәыкәыртцоит «аԥшааԥцәа». Урт ирԥшааз атцла ашьапы иныцакны итцаԥырҟоит. Ишәаны-изаны ихыртцәоит. Уи ашьтахь ауп илганы ианаарго. Абарт аусурақәа зегьы хадара рзызуа Омахь иоуп. Имч шкаԥсахьоугьы, имахәаршьахәарқәа шхәарҽхахьоугьы, иблатцәкьа ишагхахьоугьы, иара иеиԥш аҽаҙәы изалԥшаауам анышь азы ихәартоу аԥьтцла. Анкьа, ианиааз, иҟатцамта анышь зегьы ирылкаан, амшын аҷы иманшәалан, иласын, иццакын. Амшын цәқәырпақәа егьа идузаргьы, аԥсыҙ аиԥш иргәылтцәраа инеиуан. Аԥсыҙкцәа ракәзар, уи анышь ала улаԥш ахьынҙанамҙо амшын агәахьы инаскьон. Аԥсырт, арт абыргцәа ирхәоз дшазыҙырԥуазгьы, даҽа хәыцрак ихалан анышьаҟатцаԥцәа дырзыԥшуан, дықәԥшуан Кьалашәыри Гәмпсеи ирыбжьанакыз агаҷа.

Гәмпсы ахата аԥсилаа ишрытцанакуазгьы, аԥсилааи абазгааи рыбжьара излаҟаз ала, арт еиҟәшаз аԥсуаа рабшьтрақәа реидкылараҷы иналкаау атып ааннакылон.

Ҳабыць дыхәмаруа Гәмпсы аԥьтцла ду иадкыланы дахцәажәон. Гәмпсы ахәы ианеизаз, уи абас далагеит ацәажәара:

– Абри аԥьҭла агәыцә аныҕәҕәамха, аган ахь ицаз амахә дуқәа ааныз кылоҵеа мчык зыӄалом. Абри иаҩызоуп, дадраа, Гәмԥсгьы, машәыршақә Аԥсны ду, Аԥсны агәы ҳәа азырымҳәозаргьы ӄалап. Аурымцәа Себастополь ҳәа ахьыҵтцаны рхырҕәҕәарҭа абраӄа иандыргылоз, Аԥсны агәы араӄа ишыӄаз рдыруан. Изхысҳәааua, дадраа, Ҳаԥсадгьыл аидкыларацәы, ҳажәлар реидкыларацәы ҳара гәмԥсаа иаҳуалу рацәоуп…

Ала шуеит, аҵеы ҳәуеит ҳәа, Ҳабыцьгьы ииҳәац иҳәоит ҳәа аганахьшәа игыланы ихәаԥшуаз аҙәык-ҩыцьак гәмԥсаа ишрылазгьы, иқәра аҳаҭыр баны акәу, ԥхьагылак иаҳасабала ихьҙ игахьаз иахӄьоу здырхуада, изыҙырҩуан, иҙыш-зышҙа ашәшьыраҷеы еикәшаны итәаз аҭаҳмадцәа, ииҳәоз ишақәшаҳаҭхаз ирдыруа, рыхқәа дыртцысуан. Абгалацқәа ҳәа изышьҭаз, Абжьаӄәа аҩадахьӄа зымҵехакны иҭанхоз, злеишәа цәгьаз, ахәац ркьысызшәа иргәамԥхоз ак анраҳалак, апырпыл аиԥш иҟаԥшь-ӄаԥшьҙа еибакны ашыр-сырҳәа иҩатӄьоҙтгьы, уажәы рҿыртынч итәан. Ҳабыць ихаҭагьы дара рахь дынхьаԥшит, сажәа иахырҳәаарызеишь ҳәа.

Абгалацаа рабшьҭра аиҳабы Кәын дҩагылт. Ажәҩан даҭакьысуама угәахәп, уаҩы ҳаракык, наӄ-ааӄ иршаны иҙамҩа икыдыз иԥаҵақәа ркьатрацәқәа илымҳақәа инаркьысуан, зԥынҵа дууз, амахҵе аӄәаӄәа аиԥш зӄәаӄәа илгәыгәыз, злакҭа аҭаԥшра уадаҩыз, зхацламҳә аалҩыршәа иҟаз, аиашазытцәӄьа ари дуаҩым, аха дқәыцьмоуп, нас урҭ рабшьҭра абгалацаа ҳәа ирышҭазар цьашьатәума ҳәа угәамхәырц залшомызт. Итәаз абыргцәа, «анацьалбеит, уажә иааҳалаижьрызеишь» ҳәа иара иахь инхьаԥшит.

Кәын дмыццакҙакәа, иаԥхьа илаирсыз илабашьа ахы имшә нап дуқәа рыла еимлагәа икны, даарылаԥшит:

– Ауаҩы қәыцьматцас ацҳара данбалагои?

«Иара итәы цәыригахт» ҳәа ааргәахәт, аха изтцаара аҭак аҙәгьы ианыӄаимҵа, иара ихаҭа ҿааиҭит абас:

– Қәыцьматцас ацҳара далагоит, имч анкәадахалак. Усҟан уара утәы, сара стәы акгьы еилихзом, дзызхәыцуа иара ихы аиқәырхара ауп. Хазы-хазы уҳахәаԥшуазар, ҳартгьы убастцәкьа ауп ҳшыҟоу, ҳахьымчыдоу азы ацҳара ҳалагоит. Иҳақәло, ҳаимызтцәо ҳаницҳауа бзиоуп, аха зны-зынла убри аҟынза ҳалашыѡкуеит, ҳала ашьа хытцәалан, иҟаҳцо ҳзымдырзо аҟынза ҳаннеилак, ҳараҳара аицҳара ҳалагоит…

Даатгылан деитанарылаԥшит, иахьакәымз цьаракыр сымѡахнагама ҳәа ихы азтцаара атауа; еиқәшьшьы изызырѡуазшәа аниба, исҳәарц истахыз еилыркаазаап ҳәа игәы иахәеит, тынч-тынч, иажәақәа дрызхәыцуа, ацәажәара деитаналагеит:

– Иацуха Абжьаҟәа уахьналало, ргәырҽеанзамкәа инарықәлан, рхәычқәа нарымкәкәаан иргеит…

– Ҳаи, дад, Кәынхеит, ҳара ҳҽегьы шаҟантә ус ҟартцахьоузеи?!

– Уара бзиарак ианиаша, ҳара ҳҽегьы шаҟаѡ еимыртцәахьада… – инеиларԥсеит абыргцәа.

– Ижәбома, – Кәын иажәа анагзара дналагеит, – ари зыхҟьо ҳамчкәадара акәзам, ҳаидымгылара ауп.

– Ҳаи, дад, абзиара узыҟалааит, Кәын, уиашоуп, дад, уиашоуп, – иззымчҳаз быргк дуазыруа ҿааитит.

– Иҳақәлан ҳаимызтцәоз рхы-рҽқәа штаҳәҳәазгьы, аԥсышәала ишеицәажәоз раҳаит, аԥсра атцкыс еицәоу аитаԥсра ауми ари, – ҿааитит даҽеазәы.

– Убригь ҳаидымгылара ауп изыхҟьо, – еитеиҳәахт Кәын.

– Уиашоуп, уиашоуп, – еитанеиларԥсахт.

– Абри атцыхәтәа аптцәаразы сара сеибашьцәа изакә рпарцәоу жәдыруеит, иахьарнахыс гәмпсаа аибашьцәа рпыза Аԥсырт иустоит.

Кәын атцыхәтәан иихәаз иазыпшызшәа, аць амтцан еикәшан итәаз абыргцәа, рпарцәақәак раҳасабала, ашырсырҳәа иѡагылт.

– Бырцхаа аибашьцәагьы уара утәқәа ирхыԥхьаҙал, Аԥсырҭ.

– Ешқыҭаагьы…

Ҳабыць Аԥсырҭ днаиҷаԥшит.

– Кәын, Ҳаҵьарат, Аԥсны агәы ҳәа изышьҭоу, ипшьоу атып аҷы ҳгылоуп, ҭоуба ҳшәыру, Аԥсны ахьчаразы уашьҭарнахыс аҙәны ҳашгылоу, ҳԥыза Аԥсырҭ ҳашидгыло, – ибжьа аагеит Ҳабыць.

– Иаҳҭоубоуп, иаҳҭоубоуп, – аҕу ааилдыргеит абыргцәа.

Ҳабыць деиҭанхьаԥшит Аԥсырҭ иахь. Аԥсырҭ идырт уи иаанагоз. Изыш-зышҙа зыхҭарԥақәа зхыхны игылаз абыргцәа раԥхьа иарҕьа шьамхы наирсын ҷааиҭит:

– Истоубоуп!

Амра гәыбзыҕзаны акәын Гәмԥсаа рхәы ишықәыԥхоз. Аиатцәара бҕьы зыҷҭазҳәҳәахьаз аԥьҵла иалԥхоз амра ашәахәақәа рҷахәмаруан Аԥсны аразҟы ҳарҙуам ҳәа раԥхьа нап азыркыз абыргцәа.

Аԥсырҭ усҟантәи аамҭала, аҵара змаз уаѳын. Константинополь днеихьан, аҳҭнуаа аҙәырѳгьы дырзааигәан. Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериаҷы амчра знапы иакыз аҙәырѳи иареи еибадыруан. Анкьа данычкәыназ, Константинополь данықаз, урҭ рҷы тәарҭас-гыларҭас иман. Убас дыззааигәаз ѳнаҵак аҷы еибадырит иԥҳәыс Феодореи иареи.

Аԥсырҭ бзиа дылбеит ѳбара ахьиламыз, игәы ахьаартыз, дахьуаѳ иашаз азы. Лаби лани ааныжьны, лыпсадгьыл ааныжьны илзымдыруаз атәылахь, Аԥснықа, диццеит.

Ууанҙа ари атәыла аҙбахә злалдыруаз «Одиссеии» аргонавтцәеи рыла мацара акәын.

Лаб иҷы еизалоз ауаа Аԥсны азы ргәаанагара еиқәшәомызт. Урҭ шьоукы – алакә аипш иссиру тәылоуп, уа инхауа аԥсуаагьы зчеицьыка знапы иқәҵаны иуԥыло жәларуп… ахыргәгәарҭақәа, ауахәамақәа рацәоуп, абаҳ-

чара, аҙахәартара, ажәакала, ибеиоу тәылоуп рҳәон. Даҽеа-шьоукы, Аԥсынразы лхәы-лжьы қақаҙа изыргылоз ажәабжьқәа рҳәон, аԥсуаа ракәзаргьы – абнауаа ҳәа акәын ишрышьҭаз.

Феодора аԥсуас илдыруаз Аԥсырҭ иакәын, аурым рԥарцәеи уии еидкыланы данрыхәаԥшлак, Аԥсырҭ зегьы рыла дырхыҳәҳәон лара лыблақәа рыла.

Аҧба иҭаланы Аԥснықа амҩа иаықәлоз лоуразоуроу дарыхьҭшьны лхаԥыцқәа еихамгыло аҟәараҳәа аитҵасра далагеит, аиаш-цәа иалхны илшәыз лкьаҷгьы лмыхәеит. «Сан, саб, сҭаацәа, сыԥсадгьыл ныжьны сабацои?» – уажәы-уажәы лхы азҭаара алҭон.

Лаб иоуп изымутцәкьоз, «абнауаа рахь дцоит сыԥҳа» ҳәа илаҕырҙқәа хаддыла иаауан. Зынгьы днаиртәан абри аҩыза ажәабжь леиҳәеит:

– Анкьаҙа зны Римтәи аҳәынҭқар иԥҳа аскифцәа рҳәынҭқар диццеит. Абнауаа рҳәынҭқар дахьиццаз акәҙам римаа иҵьаршьоз, аҭлаҳәыста нанамга дахьиццаз ауп ирзхымгоз. Лара амал азы зыԥсы цәгьаз аҙәы лакәзаарын. Аскифцәа рҳәынҭқар иаҳҭынра хьыла иҭәын, уаҩ беиаҙак иакәын.

Шықәсык, ҩышықәса аҙаҙ сахагылазаргьы исычҳап, уиаҟарагьы нитцуоу сеидроу, аҭлаҳәыста данԥслак ихьы зегь сара исзаанымхои ҳәа дхәыцуан амреи амзеи реиԥш илашоз, иԥшҙаз аскифцәа рҳәынҭқар иԥҳәыс-ҷа.

Шықәсыкгьы изнамгеит, аҳәынҭқар дыԥсит. Аҳкәажә дгәыргьон, сгәахәтәы наҙеит ҳәа, усҟан иалылдыраагәышьоз аԥсцәаҳа ичаала кны лышәхымс дшаахытцхьаз. Аскифаа рқьабз ала, аҳәынҭқар данԥслак, иԥҳәысгьы дышьны, аҭоубыт дицҭатцаны еицыржуазаарын, анарцәгьы диҭаххоит ҳәа. Абас лыхьит римтәи аҳәынҭқар иԥҳа лыԥсыцәгьара иахҟьаны.

– Саб, ус зуҳәои, сара ахьы сашьҭаҙам, амалгьы сашьҭаҙам, Аԥсырҭ иоуп истаху, – лаб диашьапкуан Феодора.

– Иаргьы абас биҭахума? – дцааит лаб.

– Ааи.

– Ус анакәха, ара даанҽасааит.

– Мап, саб, уи иԥсадгьыл аанижьзом.

– Нас, бара изаанбыжьуеи быԥсадгьыл?

– Бзиа дызбоит.

– Абзиабара аамҭа иагоит…

– Мап, мап, мап, саб… ус умҳәан.

– Аиаша сҳәоит, изаҳауа аԥха анцәа дсимҭеит умҳәозар.

Феодора еиматәаны атәуара далагеит.

Лаб гәыԥшқак иакәын, атыхәтәаны дазааит.

Константинополь ауп агәыргьынгьы ахьырхартаз. Лаб ачара ду иуит. Аҳәынтқарра асенат иалахәыз аҙәырҩы ыҟан ачараҽы. Уаҩ беиак иакәын, иԥха деихреитеит.

Еикәаҳәаеикәаԥса аԥраҕба инақәыртәаны, рылахь-рыцьымшь ҙатәны, иныҳәа-ныԥхьа Аԥсныҟа амҩа иқәитеит.

…Аԥраҕба наскьацыԥхьаҙа, агаҽа хәычхацыԥхьаҙа Феодора дарыхьташьны еиха-еиха деитасуан. Аԥсырҭ иԥҳәыс-ҽа иуапа даатаикын, дааигәыдирҕәҕәалт. Ларгьы игәы лхы надылтан, лыблақәа аахылҩеит. Игәеисра лныру здырхуада, ақыцьқыцьра даҟәытҵт, уимоу «сара сҩыза анасып зоухьада, сыԥсы зыхҭныстцо ауаҩ сицуп» ҳәа гәанылагьы даахәыцт. «Иуапа атаҟа, игәаҽы ишԥхоу аиԥш, итәылагьы ԥхазар…» – еита лхы азтаара налтеит.

– Гәыкала ирзыҟоу, рчеицьыка рнапы иқәтаны ирԥылоит аԥсуаа, – Феодора лхы гәаныла иалтаз азтаара атак ҟаитәозшәа, иԥҳәыс лыбла гәыккәа дырхыԥшыло Аԥсырҭ даацәжәеит, – амала иатәазымбо даргьы рқьышә дыкәыртцоит, еишәак еицахатәаргьы, акреидырфало иҟазам.

– Аԥсырҭ, атәым ԥҳәыс дахьрызноуго ргәаԥхару, иахырҳәаари? – ари азтаара илтарц лтахижьтеи акраатцуан, илзыгәаҕьуамызт, игәы дасыр ҳәа дшәон.

Аԥсырҭ ихатагьы дазхәыцхьеит арии акырынтә. Константинополька амҩа данықәыртцоз иаб иихәаз иажәа-

қәа уажәгьы илымҳа иҭаԥуан: «Динла ҳаиԥшуп, аха уаԥышьала дареи ҳареи ҳаиматәам, зжьы ужәыр зтәан еиламгыло ҳауп, ари ухаумыршҭын, сыҷкәын».

Аԥсырҭ ихамшҭзеит, идыруеит абырзенцәа зеиԥшроу. Идыруеит Аԥсны рнапхыцқәагьы ршьапхыцқәагьы заладырԥаз, Амшын Еиқәа ари акәакь ссир рыбла зыхнакыз – аԥсилааи абазгааи ирцәнымхон азы акәзам, рыдгьыл азы ауп. Византиа аҳәынҭқар Иустиниан Актәи ихаҭатцәҟьа Кавказ даналацәажәоз Аԥсны азы «ҳимпериа иакәакьуп, ҳара ҳадгьыл ауп» ҳәа изныкымкәан иамхаҳәахьан. Иамхаҳәахьан моу, игәы ишаҭахытцәҟьазгьы ус акәын. Уи азоуп идтцала араҟа ауахәамақәа здыргылоз, абаа хыргәгәарҭақәа зыҟарҭоз, абырзенцәагьы шәԥыла, зыкьԥыла арахь изаауаз.

Иахьынзаиашоу сеидроу, аха Феодора аҽешьзара даналага, лаб Иустиниан диԥхьаны диацәажәеит ҳәагьы зҳәозгьы ыҟан. Ус зыҟаитцозгьы еилкааун: ҭынхала-ҭынтцылагьы, шьала-далагьы Аԥсны Византиа иадҳәалазарц иҭахын аҳәынҭқар.

Аԥсырҭ арҭқәа зегьы ибзианы еиликааун. Алазцәа рҳәынҭқар Гәбаз иашьа, Константинополь иааниҳьыз, Цатеи ҳәа зыхьзызи иареи ари азтцаара еимакны аҟама аҭыхра аҟынзагьы инеибагахьан. (Ирҳәоит Аԥсырҭи алазцәа рҳәынҭқар Гәбази ҭынхарылагьы еицәыхарамызт ҳәа).

Цатеи абазгаагьы, аԥсилаагьы, алазцәагьы рыԥсы злаҭоу Византиа ауп, абырзенцәа рхы иадкыланы, хатәы ԥҳәысс акәымкәан, шьапызәзәаԥцәас иргозаргьы, ҳаигәыргьаны урҭ ҳаҳәшьцәа раҳҭозароуп ҳәа аниҽытцкьа ауп, Аԥсырҭ изымчҳакәан данитцаҳәҳәа.

– Уара иудыруоу, – Цатеи илымҳа аҭаԥра цқьа италаратәы диқәкааны акәын дышиацәажәоз, – иахьа абырзенцәа рыцхыраара ада ԥсыхәа змам аԥсуаагьы, алазцәагьы хылтцшьтралагьы ҭоурыхлагьы урҭ рышьтахь

ишгылам. Кавказ ахьыҵцәҟьа ҳара ҳазкьарзыз каскасаа ҳәа изышьҭаз абшьҭра ирхылтцт рҳәоит… Ҳара ҳрыцҳара – хазы-хазы аганқәа ҳахьрывоу ауп. Аедыгьқәа, аҟабардақәа, аублаа, абазгаа, аԥсилаа, мсымаа, асаныгцәа… ҭаацәак аҷы еидкылазар, еилартцәазар, уара уазхәыцуоу закә мчхоз. Аурымцәагьы зыцәшәо убри ауп. Убри азы ауп хазы-хазы ҳаҟазар зыртаху, аҳәи-аҳәи атцәы ҳалеибатцаларц, ҳақәибахларц… Дара аганахь игыланы иԥшларц… Ҳаныкәеибахлак, иаанхо ахыц-ѡыц инарыгәҭасны «Шәара аԥсадгьыл ҳәа акыр шәымазма, ари адгьыл зтәыз ҳара ҳакәын» ҳәа иаақәгыларц…

– Уара излоуҳәо ала, – иаҳауаз хаитцарц итахымызт Цатеи, – цьара машәыршақә ҳнышьацәхнысларгьы, изхароу аурымцәа роуп.

– Ааи, ус ауп, ус… Уара угәы ишԥаанагоз?!

– Еидызкылода арҭ еиқәуԥхьаҳақәаз арма-ҕьырмақәа?

– Уара… сара…

– Сара салоумтцан.

– Избан?

– Алазцәа рҳәынтқар иашьа инааларым…

– Аха, мшәан, шәарҭ Гәбазаа шьҭрала…

– Издыруеит иуҳәарц иуҭаху, издыруеит. Сзуѡызахом, Аԥсырҭ. Сара сзызхәыцуа даҷеакуп, сымѡагьы аҷеацьара ахы хоуп.

–Абаа-хырҕәҕәарҭазыргылозегьрапхьаҳадзызхәыцша ауасхыр ауп.

– Уи ала иуҳәарц иуҭахузеи?

– Уажәы ҳҷеанеидаҳамкыла, наҟ-наҟ ашәышықәсақәа рнаѡсан игыло абиԥара, ҳнышәынтрақәа ирықәыжьцәо аҟынҳа инеиуеит.

– Иҟалап уиашазаргьы, – атцыхәтәаны дақәшаҳатҳашәа иуит Цатеи, – амала, уи ауасхыр ашьҭатцараҷы сара ѡызара сызуам. Уатцәтәи акәты атцкыс иахьатәи акәтаҕь ауп сара сзы еиҕьу, уи азы гәыбҕан суҭарцгьы уаламган, – иҳәан, днаиԥыртцны дцеит.

Аԥсырҭ иԥҳәыс «сышԥарыдыркылари ужәлар?» ҳәа азҵаара анилҭа, изыхҟьа здырхуада, аха Цатеии иареи реицәажәара игәалашәеит.

– Ибеигәыргьаны брыдыркылоит, Феодора, ибеигәыргьаны, – иҳәеит уи.

– Ииашану, Аԥсырҭ?

«Шәыԥсадгьыл иахьарнахыс саргьы исыԥсадгьылуп, шәгәыргьара – саргьы исгәыргьароуп, шәрыцҳара – саргьы исрыцҳароуп ҳәа ирызнеиуа, рнапы ыргьежьны ирзҙатәуа ирԥылоит Аԥсны» – Аԥсырҭ гәаныла иихәаз арҭ ажәакәа еилылкаазшәа, лыблақәа ҭхаха диҷаԥшуан. Аԥсырҭ ишиҳәаз аиԥш, рнапқәа ыргьежьуа, илыкәкьашо, илыҙзатәуа илԥымлеит Аԥсны. Уимоу, иаҳәшьцәа руаҙәк «дида хаас»« ҳәагьы аалҷыҭцкьеит.

– Аҳәса акы анырымҳәо ыкҡаҙам, хьаас иумкын, – иҳәан, еитцаҷәгәа игылаз Аԥсырҭ изқәа днас-насит Ҳабыць. Аԥсырҭ иаапҳеишьеит иԥҳәыс ҷеи иареи Ҳабыць иахьеидибалаз, днаиԥыртцны иѽызцәа ахацәа ахьгылаз шыкоу иҷынеихеит. Аҳәса раасҭа ахацәа дыргәаԥхеит Феодора.

Зоура наҙаз аҭыԥха, афелдышь цаха аиԥшлҙара еихатыруа, ихьԥштәылаз лыхцәԥара асаара ишьҭасуа, даннык҃әо лыжәѽакәа мкәацаҙо, лхы шьҭыхны, лыхәда тҟәашаа ҭыхәхәа, лхы-лҷы аазыгьежьны, лҙамѽакәа амытцыць аиԥш иҭыччо, лыбла гәытбаақәа разҙа, лыцьымшьқәа ѽ-мзаҷак лылахь аҷы икыдушәа еиҷаԥшуа… Константинополь иреиҕьыз аҙҕаб ԥшҙа лыԥшра ихнахт аԥсилаа рарԥарцәа. «Афы имысаait Аԥсырҭ, ԥшрала-сахьала даѽцацәамкәа, арахь аԥҳәыс уҳәеит ҳәа, анцәахша дааигеит» – гәаныла ас зҳәазгьы ыкҡан.

Иарбан узсаалакгьы аамҭа аҭахуп. Ауаѽ иеилкаара акәзар, мышкы-ѽымш азхаҙом. «Путк аџьыка ицумфакәа ауаѽ иеилкаара уадаѽуп» ҳәа жәытәнатә аахысгьы аԥсуаа изырҳәо уи азы акәхап.

Феодора лыбла хнакит Аԥсны аԥшҙара. Ҽынла лхатца уарла-шәарламзар дылбаҙомызт, аха уахынла ауада-

ҽы данаайлак, Аԥсырҭ ихы лшьамхы иныкәҵаны, иаалгәытцаҳәҳәаны, ирҳәы-рҳәны иҟаз ихахәы лнацәкьара хәхәакәа алшьуа, илымҳа дҭахәыҭ-хәытуан, лыбжьы дәылѡны ланхәыԥҳацәа ирмаҳарц азы.

– Аԥсырҭ сыхаара, иссируп утәыла, алакә аҽгьы абысҟак иԥшзоу, иблахкыгоу атәыла аҙбахә смаҳацызт.

– Саҳкәажә хәыҷы, – ус акәын длызгәдуны ишлеиҳәоз, – утәыла ҳәа зыбҳәои?

– Мап, мап, ус баша исҽытцашәеит, ҳтәыла ҳәа сҳәарц акәын исҭахыз.

Аԥсырҭ дԥышәырччон.

– Ибцәыхьанҭоума, Феодора?

– Иуазҳәада… Зегьы гәыблыла исыхәаԥшуеит… Исыздыруам аҭак шыҟастцара…

Аԥсырҭ игәы исырхьуам ҳәа илҳәон Феодора. Ланхәԥҳа аитбы лыблақәа ччангьы илымбацызт. Лшьаҽақәа еихылгатәҟьо лшәоит-илзоит, данцәажәо лажәақәа лраҙоит. Аԥсырҭ идыруан иаҳәшьа хаарак шлытцамыз, ирымчны дышлацәажәалоз, илзгәаамкҙаҙакәан ауаѡы игәы дшасуаз. Дхәыҷаахыс убас дкьакьан, аҭәы абарыластцари ҳәа акәын аҭаацәа дышрылаз. Даныхәҷыз, илҳәоз иахыхәмаруан, иахыччон, алаф ахь ииаргон, аха ианлызҳа, данҭыԥҳаха, ирцәымыҷхо иалагеит. «Ас бымун, анс ҟабымтцан» ҳәа рҽыназыркқәеит, лҭшәа амоуит умҳәозар. Лҭшәасгьы иаиурыз, лааҙара аамҭа иахыԥахьан.

Аҭаацәа дрычҳауан, ишԥарурыз, рҟьамсар дәылганы ауаа ирызрылаԥсомызт.

Ус иаалырҟьаны алазцәа рыр рԥызаѡк ауаа рнитцеит. Азныказы ирцәымыҷхеит, «дзеиԥшразаалакгьы аѡны дабоит, имаҳкуи ауаѡы замана» ҳәа, аха иара даҽаапкит – дигәаԥхазаап… Иакәшаҳаҭхеит. Аҽҳәара ԥыртцәеит.

– Ичҳа, саҳкәажә хәыҷы, ичҳа. Мышқәак роуп ианхаз…

– Ус умҳәан, – ларҧьа напсыргәытцала иҽы лкуеит, – сара уи илҳәо хьаазгаҙом. Хәыҷ дук леиԥш ауп сышлыхәаԥшуа. Иудыруоу, Аԥсырҭ, ахаҭацара лыхәаргьы шауа.

Аԥсырҭ илҳәарц илҭахыз изеилымкааит, иџьашьаны днал҆аԥшит.

– Ааи, ааи, лхатца бзиа дылбар, уи изы дагьдаҕьхоит, дагьматҳоит ҳәа шырҳәо аиԥш, иҟалымтцара иҟоузеи.

– Анцәа иҳәааит, – иҳәан, иԥҳәыс инапқәа аалыкәыршан, дааигәыдиҳәҳәалт.

– Бзиа субо, Аԥсырҭ? – иаалырҟьаны Феодора дтцааит.

– Бызтцаауеи, саҳкәажә хәыцы, бара ибымдыруеи.

– Исыздырзом.

– Ишԥабзымдыруеи, саҳкәажә хәыцы.

– Бзиа субондаз, шьыжьы инаркны хәлаанза узбазомеи?

– Издыруеит, саҳкәажә хәыцы.

– Аиаша зумҳәои?

– Акы, ахырҕәҕәарҭа ҟазтцо сырхылаԥшуеит.

– Ꙋба?

– Ꙋбагьы, ҳара аԥсуаа хҭцасала, ҕыц еибагаз хатцеи ԥҳәыси ҕынла еиццәыртцзом.

– Избан?

– Избанзар, ус иламысым ҳәа иршьоит, уи қьабзуп.

– Аԥсуаа ишәқьабзгәышьазар иҳачҳап, ишԥааури, нас? – лҳәан, даақәыԥсычҳаит Феодора.

«Аԥҳәыс егьа дҟәышзаргьы, дшыпҳәысу даанхоит»… – Феодора лажәақәа дрызхәыцуа, гәаныла даацәажәеит Аԥсырҭ.

Аамҭа цацыпхьаза Феодора еиҳа-еиҳа дрылатцәон. Мызқәак рыла аԥсышәала сцәажәоит ҳәа лҕазылкхьан. Аԥсырҭ иџьашьаны акәын иԥҳәыс дышлыхәаԥшуаз. Ҕыц ацәажәара иалагаз ахәыч иеиԥш, уаха аѡны данааилак, тынч длыртәомызт: «Ари закәи?», «Анс захьзуи?», «Ус зыҟатцатәуи?» – шаҟа зтцаара илҭоз. Иага дааԥса-дқьыпаха дааиргьы Феодора лызтцаарақәа дреигәырғьаны акәын рҭак шыҟаитцоз. Егьырҭ зегьы ракәым, иаҳәшьатцәкьа лҕылпсахит, уи Феодора аԥсышәала сцәажәоит ҳәа дахьаҕыз деигәырғьон.

«Аҭаацәара ҕәҕәазарц рыбызшәагьы еибакуазароуп» ҳәа машәыршақә иҿытцҟьазшәа ижәлантә реиҳабы иихәазгьы ааигәалашәеит.

Аԥсырҭ абшьҭрала иаҙаз ибаа хырҕәҕәарҭа ҟаитцеит. Дызланхоз гәмԥсаа ҳаҭыр иқәыртцон. Гәмԥсаа реиҳабы Ҳабыць иакәзар (уи гәмԥсаа зегьы қәрала дахьреиҳаз анаѳсангьы, ахшыѳ азы изызтцаауаз уаѳын), Аԥсырҭ ҳаҭыр иқәитцон.

Ажәакала, Константинопольнтәи даныхынҳәы, шықәсык иалагҙаны Аԥсырҭ иԥстазараҿы иҟалаз рацәоуп.

Феодора лакәзар, уи ашықәс аѳнутцҟала аԥсышәала аҵҳаҳәа ацәажәара далагеит. Гәмԥсаа хәычи-дуи зегьы рҿы лхы налгон. Даргьы рыԥсы дырзалхуамызт. Амала, уаѳы ишимбац игәнылгон ахшара лцәа дахьаламшәацыз. Лара лхалагьы лакәмызт уи гәнызгоз, Аԥсыҭгьы игәнигон, иҭынхацәа ртәы ҳамҳәаҙаргьы.

Феодора лҟазшьа аҽеаԥсахит. Аԥҳәыс ԥшҙа, аԥҳәыс гәыраз, аԥҳәыс ҟәыҷа ҳәа иршьоз изыхҟьа-изынԥа рзымдырҙо иаалырҟьаны лылахь еиқәылтцон, дгәаауан. Цаҵгәык амаҙамкәа лгәаара зны-зынла иааузымчҳартә аҟынҙа инеиуан.

– Ибыхьи? – дҵаауан Аԥсырҭ игәы ҭзыҙааua.

– Акгьы, – аҭак иаахжәашәа иҟалтцон.

– Избоит акы бшаргәамтцуа.

– Башоуп, акгьы саргәамтцзом, ублақәа уржьоит.

– Ус егьа иҟазаргьы... Издыруада аѳныҟа гәхьаабгазар?

– Аԥсырҭ сыхаара, зегьы здыруа с-Аԥсырҭ... Истахуп сани саби рыбла сынҭаԥшырц. Уаҳа исымбаҙаргьы ауеит, мшәан, ҳара иҳақәлацәоума, изыш-зышҙа иажәхьеит аѳыцьагьы, – дгьатцәыгьатцәуа лнапқәа наикәлыршеит, дгәыдкыла-хыдкыло, икәа дҵаланы имаԓра дҵытцуа.

– Уатцәытцәҟьа амѳа быкәыстцоит.

– Сара схалоу?

– Сара сызцом, сцаратәы сусқәа ыҟам, даара сеилахоуп.

– Аха сара?

– Бхала бышԥасышьҭуеи, ибыцыстцоит аҩызцәа, аматҷуцәа, аибашьцәа…

– Апсырҭ…

– Изакәи?

– Уааныжьра сцәуадаҩуп.

– Саргьы.

Адырҩаҿены Константинопольҟа амҩа дыҟәлеит Феодора. Уи илыцын аибашьцәа, илыцын лматҷуцәа, Византиантәи илыцааз.

…Ицеит мызкы. Ицеит ҩымзгьы. Феодора лхабар ыҟамызт.

Апсырҭ ихахәда икәаҿе, илахь еизытцәан, узиҿамԥшуа деишәара-еитцараха, избжак аамхны амшын инарҭазшәа акәын дышнықәоз.

Аҿены шьыжьы инаркны иааилашәшәааншәа Гәмбхәы зыргылара иаҿыз ауахәамаҿы дыҟан. Ахәылбыҿеха алуқәа ишьазшәа, ишьи-ишьи еиқәтцо иашҭа данаатала, зназы дытцәҩаншьапны дадырсызшәа даанхеит.

Анкьа аусурахьынтәи даныгьежьуаз аиԥш, абарҭа дылбааны, мтцәыжәҩада дԥыруазшәа дласҙаны дааиуан Феодора.

Ақьабзқәа зегьы аҙы инаҭаны, еилатцәеит гәык зыстаз ҩыцьа ауаа. Еилатцәеит, уажәшьтарнахыс адгьыл аҙи амцеи ықәларгьы дара изрыбжьамло.

Аамта ицаз шыхьамтазгьы – иԥышәаран дара рзы. Баша ирымҳәозаап амшын рыбжьазаргьы, гәыла еизшоу еинымиарц ҟалаҙом ҳәа.

Ашҭа агәҭа, аилашәшәымтаз, игәыдеибаҳәҳәала акраамта ҿымтқәа игылан хатцеи ԥҳәыси. «Ари ԥсуарам, ихьымзгуп…» ҳәа зҳәалоз ахҭныҳәсақәатцәҟьа, уажәы рылагырзқәа хаҟәҟәала иаауан. Апсырҭи Феодореи рынасып еигәыргьон.

Апсырҭ зуаҩыбжара инҭысхьаз хатцан, шәагаала итцегьы даундаз ҳәа агәаанагара уоуан, ԥшра-сахьалагьы даҩца-

цәамызт. Ауандар аиԥш инеихытар-ааихытаруа, зыжәԥахырқәа ԥаԥаҙа, зҙара амацәаз ахы икылуршәап ҳәа ззырҳәоз дреиуамызт. Аха абарҭ зегьы аҭанарҙуан ихыиҽы: илахь ћьаћьан, иԥьымшьқәа наћ-ааћ еиҽаԥшуа ашьхақәа реиԥш, еиқәатцәа-самсалҙа икыдын. Илакҭа ҭбаан, данычоз агәыкра атцан. Ари ауаԥ дызлаћоу ихыиҽы иуанаҳәоит рҳәон дыздыруаз, дуаԥ иашан, ԥ-цәак зхарпаз дреиуамызт. Уаа цқьақәоуп, зыгәра угаша уааруп ҳәа зигәахәуаз данрацәажәоз ихы-иҽы аартын, иблақәа ччон. Егьымҳәаҙакәан ус дрыдгылазаргьы, дара рзы игәы шаарту, ишиҭаху ихы-иҽы иаҳәон. Амацқарақәа рҽы дааиҭашәон. Усћан иҽаԥшылара хәарҭахомызт, ицәымгра зегьы иблақәа имҙаҙакәан ирҳәон. Аԥсырҭ ихы даҕоуп зҳәозгьы убарын. «Узлоу ажәлар ас еилухыр ћалома… – даҽеа шьоукы абас изаҕьуан, аха дасу хазы-хазы рхы ианазтцаауаз, дуаԥы цқьоуп, дуаԥ иашоуп азоуп аиашеи ахәахәеи зеилихуа, шьоукы-шьоукы иара иԥызцәақәак ишыћартцало аиԥш аҙы ырхәашьны аԥсыҙ скуеит ҳәа далагаҙом», – рҳәон гәаныла.

–Аԥсыртићазшьаиахћьаны,аԥызцәаимоураћаратцәћьа аҕацәа имазаргьы ћалап, – рҳәахуан ахпатәиқәа.

– Еи, дад, шәԥык аҕацәа змоу шәԥык ирыпсоу иоуп! – илабашьа ларсны реимак аахиркәшон гәмпсаа реиҳабы Ҳабыць.

Ҳабыць иажәа аныха иаԥызан, изакәанын Гәмпсы ахи атцыхәеи иҭанхоз зегьы рзы. Ачара ахьыруаз, агәырҕьара ахьыћаз, иқәра акыр ишықәсхьоугьы иара иакәын изызтцааруаз, ишпааури, ишпаћаҳтцари ҳәа.

– Иажәа еиласхьоу аиҳа, ихшыԥгьы иагымхеит, – ихыҽхәон гәмпсаа рбырг.

Ацәгьоурақәа раангьы,аусҙбарақәа раангьы атцыхәтәажәа змаз иара иакәын. Ииҳәоз ҳәан, аҙәгьы иамеикуамызт. Ишиҳәоз иҟартцон.

Ҳабыць аиҳараҙак дызмыхәоз амшын акалҭаҽы инхоз ракәын. «Ҳарҭ аԥыр ҳарҭәоит, аҳәаццышәқәа, аћа-

мачаԥақәа ҟаҳҭоит. Ҳнапы итцыжьны ишәҳаркуа абцьар алоуп шәызлеибашьуа… Ҳара иаабылуа акьыр ала, иаҳзуа акыц ала ауп Гәмбхәы ауахәама ду зларгылоу, Уаз-абаа злаҟатцоу», – ҳәа иахыҵехәон. Ганкахьала уазхәыцыр – иҵехәаратәгьы иҟан. Афбатәи ашәышықәсазы акәым, ҳара ҳера ааиааназагьы, араҟатәи аԥырртәаѡцәеи аѡнчыс матәаахәҟатаѡцәеи рнапы итцрыжьуаз, хыхь ишаҳҳәахьоу аипш, аҳәақәа, аҟамақәа, аԥсақәа, ахҿақәа, ахыцқәеи ахәымпалқәеи ирхартцоз аиха тцаркәа, акәалзқәа, убас агәыгәымкәа, аԥҳалқәа, аҳаԥшьақәа, асахьақәа зныз анышәаԥшь иалхыз аԥьамкәа, ачаҟәақәа уҳәа араҟа акәым, амшын нырцә ибзианы ирдыруан, ихәҳаны иргон.

Аратәи аҟазацәа рнаплыхқәа рыманы Константинополь еиҿыркаауаз аԥьармыкьақәа рахьгьы ицахьан. Ирҳәоит, Иустиниан изааигәаз ар рԥыза, Велизари ҳәа азәы, арҭ рыҟатцамҭа аҳәачаԥа иааихәаз аимператор ианигәаԥха, ҳамҭас иитеит ҳәа.

Абасала, аԥшаҳәауаа, – ус акәын Гәмпсы инхоз ишрышьҭаз, – излаҵехәашаз рыман. Абзиара уны азы иаҭ, абзиара ыззом, азгьы иазгазом ҳәа ажәлар ражәаԥҟа ишалазгьы, аԥшаҳәауаа ари шырдыруазгьы, гәмпсааи дареи анеиқәшәалак, «Ҳара иҟаҳцо, ҳара иаауа, ҳара иҳалшо» ҳәа аҳәара иналагон. Гәмпсытәи абзцәгьацәа ари рхы ааарыхнахуан, атцәы рылатцарагьы иналагон.

Абас ишыхәмар-хәмаруаз ҳаҳәшьцәа Гәмпсы ахәаԥа иамадоу абнауаа иҳазрытом ҳәа рҳәазшәа цәгьаршѡык ирылаитцеит. Гәмпсытәи арԥарцәа рхы иақәыртцеит, уимоу, аҟамчҟьараҟынза инеибагеит. Аиҳабацәа алана-галт. Еиԥылт, еилацәажәеит, анс рҳәеит, арс рҳәеит, аха акгьы рмыхәеит, уимоу рыбжьаҟазара ианалага, еиҳагьы иԥаԥашькны иқәгылеит. Ишнеи-шнеиуаз иахьааиԥылоз еивымсуа, агәыла рбаҵьқәа реиԥш иеиҿапало, аҟама тыхра, аҳәаҟьара аҟынза инеит. Иахькылнагашазгьы сеидру, усҟан аԥьамцәа рықәымлазтгьы.

Ус ауп ишыҟоу, аишьцәа еибакны рылақәа штибахуа, аганахь ргәырҿеанзамкәа даҿа мчык анрыжәлалак, урҭ

аҩыцьагьы ыкәызхуа амч анырԥылалак ауп иҟартԥо шгаʒароу анеилыркаауа. Мшәан, абнаршәыра амца анаклак, аʒхытԥра аныҟалалак, агыгшәыгқәатԥәҟьа дара-дара еиԥырхагахаʒом, зегьы зышьҭало аԥсеиқәырхара ауми…

Ашьжьымҭан, амра аныҩагылоз, Гәмбхәы адәеиужьраҽы еизеит аԥшаҳәауаагьы, ахәаԥауаагьы. Бџьарла еиқәных наҟ-ааҟ игылан еиҽаԥшуан. Адәы агәҭа иҩылгәгәны иҟоу аҳәыгәра иқәгылан абыргцәа. Илабашьа иапҳьа инарсны, ацәажәара даҽын Ҳабыць.

– Лада-ҩада ҳәа еилызхуа аџьамцәа ирыдгыло иоуп. Гәмԥсы ахәаԥа иамадоугьы, Гәмԥсы аԥшаҳәа иамадоугьы хьʒык ауп ирымоу – гәмԥсаа ҳәа ирышьҭоуп. Рыцҳарас иҟалаз, абас шакәу анаадыруа шәыԥсадгьыл шәцәаагоит ҳәа аҕацәа ааины ҳаҩны ашәхымс ианаалагыло ауп. Шьоукы-шьоукы изларҳәо ала, иара уажәгьы ирхадыршҭырцгьы иаҽым…

Ҳабыць даатгылт, ҩадагьы ладагьы икәшаны игылаз аруаа ибла нархигеит, нас ибжьы ҩеиргахт:

– Акатцәараҽы хымшуп Аԥсырҭ драԥгыланы шәашьцәа аџьамцәа ирабашьуеижьҭеи, ҳаԥсуа дгьыл ршьапы ыкәыдмыргыларц, ҳҟьырсианра рымкьашьырц. Шәыпсадгьыл шәыпхьоит, гәмԥсаа. Абазгаагьы, асаныгцәагьы, амсымкәагьы уахь амҩа иқәлахьеит… Ҭоуба жәу, Гәмпсаа рырԥарцәа, шәыдгьыл аҽаԥхьа, шәабацәеи шәанацәеи рҽаԥхьа, ари адгьыл зхы ақәызҭахьоу ҳабацәа, урҭ рабацәа рыԥсыбаҩқәа рҽаԥхьа аҕа шәызкәа дышкыдшәмырԥшыло…

Шәыбреи Цәымреи ашьхақәа реиҩхааҽы акәын иахьыҟаз Аԥсырҭ ибаа-хырҕәҕәарҭа. Армарахь ала калмаҳала иҭәу, амш анбзиоу – икеикеиуа, амш аныцәгьоу ацәа иҭытцны еилахәашь-еилахынҳә илеиуан Гәмԥсы аʒиас. Уахьынтә абаахьы мҩахәаста затцәык ҩаган. Иара уигьы инатцәи-аатцәиуа ацаҟьа иаҽган, уеынеитцыхны

узаныломызт, џьара-џьара ԥшьынаԥха уаҽамлар, узхаломызт. Уи амѳахәасҭа ушану абааш унадгылон. Ахырҵәҵәарҭа аѳнутҟа гәарԥ бзиак аҟара иҟьаҟьаран, аҽеԛәа андырхәмаруазгьы ыҟан. Аха иџьоумшьарц ҟаломызт аҽецәа уахь изланеиуаз. Армарахьтәи аганахь ала, хыхь зыҙбахә ҳҳәаз амѳахәасҭа затцәы аҽуаѳ иакәым, ашьаҟауаѳгьы аарла акәын дшанысуаз. Абаа арҵьарахьтәи аган – цаҟьоуп…

Ирҳәоит, зны Аԥсырҭ аџьамцәа изнымкылазт, шьҭахьҟа ибаахьы дхьамҭыр ада ԥсыхәа имоуит ҳәа. Иеибашьцәа зегьы ҽуаан. Гәмбхәы иѳыхҟьан, аԥшаҳәа иаваршәны, рҽышьапхыцқәа аҽеып-ҽыпҳәа амцабз рытҟьо иѳеиуан. Аҵыҷмаса аипш, аԥшаҳәа зегьы хҟьаны урҭ ирышьҭан аџьамцәа.

Аԥсырҭ иеибашьцәеи иареи абахә иааҽатцәеин, аҙиас иаваршәны аѳхаа иѳбжьалт. Аџьамцәеи дареи ԥытк рыбжьан.

Аџьамцәа рԥыза идыруан аҙышьҭа иҭаланы аѳада хара ишзымцоз, иԥаҟьпаҟьуа икаҭа иҭашәаз апсыҙқәа реипш дрыхәаԥшуан апсуаа. Абахә дааватцәин, ир драпызаны, иаргьы иҷыѳеихеит. Аха, абар, ассир! Адгьыл ааимҟьаны илахәлабгазшәа, Аԥсырҭгьы уи иеибашьцәагьы аарымпытцабеит. Аиҳараҙак изхымгоз, аҽеԛәа рышьҭа ацаҟьа амҭца иахьицәыҙыз ауп.

– Аѳстаа!… Ақаҷаа!.. – ҳәа дыҳәҳәон.

Убри аамҭазы ацаҟьа ақәцәа аҟнытәи, анаҟә ҭысызшәа, ибганы ахаҳә-мҷыхә аҷыланахеит. Аџьамцәа жәаѳыла, шәѳыла рыҽԛәа ирхыҟьҟьаны икаҳауан. Зхы ҵеыз, згәы ҵеыз, анап-ԥтцәа, ашьап-ԥтцәа, аҕызбжьы, атцәаабжьы… Уигьы азмырхакәан, ажәѳан ахьынтәи акырцх леиуашәа, итцар-ҭарҙа аихатцәқәа зхаз ахәымпалқәа рҷаархеит. Аџьамцәа рыхқәа ѳышьҭыхны ианыѳапш, ацаҟьа ахьаантцәоз иалаҟатцаз абаа азганк ахықә иқәгылан гәмпсаа хәычи-дуи, хатцеи пҳәыси, хаҳә-мҷыхә иаарымпыхьашәоз ргәыдтцара иаҷын.

Аԥьамцәа рԥыза деилагазшәа дшыхәааԥ дхәааԥуан. Иаҳәа ҭахәалаҙа шәажәла, шәажәла ҳәа дрыҭаҳәҳәон иеибашьцәа. Ишәаҙыҙаны, аѣамч ԥҭаҭа итҳхыз аԥьам еибашьцәа рзы реиҳабы иажәа закәанын, уи дагьырԥызан, дагьыршахын, дагьынцәан… Ус акәын усҟан Цьамтәылан ишыѣаз. Атәым дгьылԥәа рнапаҭаѣа иааргарц ицоз ар рԥызаѽцәа ашах иѣнытә азин дуԥәа роуан. Цьамтәыла ашах ихьҙала, иаарҭаххар, ихароума, ихарамума ҳәа имҭаа-имԥшаа, рнапаҭаѣа иѣаз ихы аԥды иныԥәҭаны ихәда хыртцәон, мамзаргьы егьырҭ аладыршәарц, дкәалкәало дыкнарҳауан, мышла, мчыбжьыла икныхра азин ыѣамкәа.

– Шәажәла, шәажәла! – дыҳәҳәон рԥыза.

Аԥьамцәа еихонаԥаѣьахь, аха рхы адԥырмҽылозҭгьы, уаҳа царҭа рымамызт, рыхгьы адԥырҽылон, избанзар, аԥаѣьа аҭаѣа гәмԥсаа рхаҳә-мҿыхә иагон.

Аԥьамцәа рԥыза деилазгоз Аԥсырҭи уи иеибашьцәеи ахьимпытцаҙыз ауп. Хыхь абааҿы иԥәгылаз рҿгьы имбеит.

Убри аамҭазы, аѽхаа излабжьалоз аԥшаҳәахьы асаба карчы, аҙышьҭра ҭырцәажәо, Аԥсырҭ иеибашьцәа иманы даацәырѣьеит рышьҭахьѣала. Уи иааира иазыԥшызшәа, нырцә-аарцә абахәԥәа иаарывтцит Аԥсырҭ иршьаѣауаа. Саԥьанк-саԥьанк зоура наҙоз ахҿаԥәа кны аѽада аҙышьҭралагьы, аҙнырцәалагьы, аҙаарцәалагьы, итҽислымхазшәа, иѣала рзымдыруа иааилахаз аԥьамцәа ирыжәлеит. Аԥьамцәа зназы шьҭахьѣа еихеит, аха уахь Аԥсырҭ иҽуаа раҳәаԥәа цырцыруа иаазыхьҙоз шьаѣьо иааиуан… Аѽада аҙышьҭра иҭаларц рҽаназырк, аихагәара раԥхьа иаацәыртцызшәа, гәмԥсаа рыхҿаԥәа инархаҳаит…

Гәмԥсы аҙиас аԥшаҳәаҿы акырынтә аҳәа еилыршьхьан, акырынтә ашьа кашхьан, аха ари аҽены, ирҳәоит, Гәыма аҙиас аԥштәхәы аԥсахит, иѣаԥшьхеит ҳәа.

Аԥьамцәа рԥыза гәыԥѽык ицны иԥсы игеит. Егьырҭ иеибашьцәа наунагҙа араѣа иаанхеит.

Аԥьамцәа рԥыза Аҩсҭаа… ақаҷаа… ҳәа баша иҳәон. Аҩыслаарас иҟаз ацаҟьа иамаз аҳаԥы ауп. Аҳаԥы унытцалар, абырсаатк ацаҟьа егьи аганахь укылнагон. Аԥсырҭ иеибашьцәа азыманшәалан, али-ԥси рыбжьара ацаҟьа ахаҳә ҟьаҟьа дуқәа рыла аҳаԥы аҷышәҭ ршәаҳауан, адәныҟала иааиуаз ацаҟьа аҟьантазра инадгылон. Ус акәын ргәы ишаанагоз, ус иагьыҟан.

«Аҳаԥы амаӡа» здыруаз Аԥсырҭ иеибашьцәа аныха аҷаԥхьа иқәхьан – «Гәмԥсаа рымаӡа» ҳәа ишаанхоз ала. Уи амаӡа аргамазтәуаз – аԥсадгьыл ачарҳәара азиуит ҳәа дрыԥхьаӡон… Ачарҳәаҩ, гәмԥсаа рашьа гәакьа иакәзаргьы, изхьаҳәуамызт, уи изы рылабжыш цәыкәбаркгьы ааиамызт.

Аԥшьбатәи ахы

Аԥсилаа раҳ Алдыз уаҩы гәызианын. Аҳрагьы дшақәымгәыӷзоз ауп ишиоуз.

Аԥсилаа раҳра еимаркуан мал-шьалла иҭәгәаз, тынха-тынҵыла еибаркыз абшьҭрақәа. Гәмԥсы инаркны Егрынӡа инхоз аԥсуаа рҿеиҩыршеит. Амчра ҳазгозар ҳәа еижәхысланы, маӡа-аргама иқәԥон. Урҭ абшьҭрақәа реимак Алдызи уи итынхацәеи рхы аладмырхәӡеит. Амч атцкыс амаана ҳәа аганахь игылан, иабакылеибагари ҳәа ирзыԥшуан.

Егьырҭ руа-ртынха зны Лазстанҟа, аҳәынҭқар Гәбаз изцаларын, аҿазны – Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аимператор ихаҭарнакс арахь иаашьҭыз ар рԥыза Бес еикәаҳәаеикәапса итааларын. Ирҳәоит, иара Гәбаз ихаҭа даапхьаны, ачара дугьы рухьан ҳәа.

Абри аҩыза аилаҩеиласра аан, Алдыз ижәлантәқәа, абара-барақәа ҳәа ззырҳәоз, уахык итааит. Еиҳа зҷаԥыц ҭәгәаз, ажәа зҷаз, ажәлар рус ахьырзбоз унеишь-ууаишь ҳәа инарыԥхьа-аарыԥхьалоз Кыпса даарылтцын, днавала-

аавало, днахыкәша-аахыкәшо акәымкәа, иаахжәашәа Алдыз абас иеиҳәеит:

– Дад, Алдыз, ҳара ҳааилацәажәан, уара улымҳа аҟынзатцәкьагьы инамгакәан, аҧсилаа раҳс уҟаҳтцарц ҳазбеит, уаха ҳзуҭаазгьы уажәа ҳауҭарацы ауп.

Алдыз ари аҩыза ихы иҭамшәацызт, иихәара изымдыруа дырҷаҧшуан.

– Аҳ иалхра зылшо, – иҳәеит атцыхәтәаны, – сара иахьынзаздыруа ҩыцьа затцәык роуп.

– Уара узҷу Иустиниани Гәбази ракәхап?

– Ааи.

– Хьаас иумкын, урҭ рҷы аус ҟаҳтцахьеит.

– Дареи сареи ҳзеибадырзом, нас сызларҭаххеи?

– Алу иаҭахымзаргьы, абарбал азы анаслак игьежьуеит.

– Ибзиоуп, аха…

– Ахьы иҟанамтцо акгьы ыҟазам, адунеи ршазар аахыс иахьанза, уи зегьы реиҳа амч ҭәҭәоуп.

– Ишәызҭада ахьы?

– Иҳаҧшааит… Мшәан, амчра ҳара иаагар… Инаххыз ахьы ус баша акы иалаҳәазамкәа ибжьазрым.

Абас, Аҧсилаа раҳра еимазкуаз абшьҭрақәа ргәырҷеанзамкәа, иаалырҟьаны, шьыжьымҭанк Алдыз даҳны даақәгылт.

Ирҳәоит мчыбжьынаҟьак чаран ҳәа. Иацы дуаҩуп ҳәа ирымшьоз, зажәа ԥхылнамдоз, зыхьз ыҟамыз, ирҭахыирҭахым иахьа иаԥхьа ихымхәарада ԥсыхәа рмоуит. Дхәыцны даныҩагыла нахыс, иара иаҟара иҟәышыз, иара иаҟара агәду змаз, ауаҩра злаз аҙәгьы дыҟамызшәа, хыхь жәҩанахьтә анцәа дылбааԥшны Аҧсилаа раҳра зықәнаго Алдыз иоуп ҳәа иҳәахьазшәа, аҙәи-аҙәи ажәа рибамҭо, ахьз бзиа иҭо, иасны ддырҷехәон. Алдыз иакәзар, аԥхьа ирҳәо закәызеи ҳәа иџьашьаны дырзызырҩуан, аха нас еиҳа-еиҳа далашыҩкуа, изырҳәо зегьы дрылаҟазшәа ибо далагеит. Ашьҭахь итегьгьы зырымҳәозеи ҳәа игәы иананагоз ыҟан. Дзырҷехәоз ирыликаауан ҩыцьа. Руаҙәы

Жьагәа ихьӡын, ҭынхаралагьы Алдыз дицәыхарамызт, иаршьцәа друеишьаран, Кыпсра иашьа ипа гәакьа иакәын. Егьи – Нарцьхьоутәын. Ҭлапс ихьӡын, Алдыз иаршьа ипҳа диман, дрымаҳәын.

Алдыз иблакәа арҭ аҩыцьа рапхьа аӡәгьы дгәарҭомызт, акы дазхьыр али-пси рыбжьара, быжьра-быжьтцәа адгьыл атца итцазаргьы ирыпшаауан. Иара дахьтәаз – дара тәомызт, ихатцгылазар акәын.

Алдыз аҳас данык̆ала а҆енытцәк̆ьа, аҳтынрахьы дипхьан дааигеит дхәыцаахыс зегь реиҳа изааигәаз иҩыза Хьрыпс.

– Абра уааины арґьарахь ала усывагыл, Хьрыпс, арґьарахь авагылара зыкәнаго уара уоуп. Зегьы ирдыруазааит Апсилаа раҳ иарґьажәҩа шуакәу иахьарнахыс. Армарахь алагьы Жьагәа дҳаргылоит. Дааразак дысгәапхом, аха ус ахәҭоуп иҳәеит Кыпса. Кыпса, иихәо макьанатцәк̆ьа ҳзахыпом…

– Жьагәа гәыкала умаҵ иуеит, уармарахь агылара дапсоуп, – иҳәеит Хьрыпсгьы. – Амала, ипсы ҭәуам, иқымқымцәоит, аґәра ааиҧакламзар…

– Аґәра иҧакра уара унапы ианызааит.

А҆ены, Апсилаа раҳ данцәыртцуаз, на҆к-аа҆к Хьрыпси Жьагәеи ивагылан.

Хьрыпс уаҩы ҳалалын. Иҩыза Алдыз аҳыс дахьык̆алаз деигәырґьон.

Аҳ иарґьарахь агылара азин иара иахьиоузгьы цәгьа ибомызт, аха уеизгьы-уеизгьы аматцура иахьынҳалакәоз дреиуамызт. Хшыҩ дук змоу ҳәагьы дрымпхьаӡацызт, цәгьаракгьы аӡәы изиухьеит ҳәа рымхәацызт. Дуаҩ наалан, узиднагалоз азы игәы ҭыґьґьаа ик̆астцоит ҳәа и҆еазикуан, аӡәгьы мап ицәикуамызт, амала, грак иман, дыгәхашҭҩын. Абыржәы иоуҳәаз ашәи-ҭышәи изнагомызт, ашәхымс дхытцаанӡа ихаштуан. Шәеидгылан шәанеицәажәотцәк̆ьа илапш кыдхалан, иуҳәоз акәзамкәан, зынӡаск да҆еакы дшазхәыцуаз убон, нас ихы ирпшӡарц

иуҳәозаалак зегьы рзы ихы иртцысуан, иахьахәҭазгьы иахьахәҭамызгьы.

Жьагәа зҭеиҭыпш бзиаз, зхацламҳәагьы цәгьамыз уаҩын, уеизгьы-уеизгьы ахшыҩ азы аҳәы диазҭаартә дшыҟамзгьы, уимоу иҩызцәаҟәак «ауаҩ газа ду» ҳәагьы изырҳәахьан. Ус акә, егьыс акә, Аԥсилаа раҳ армарахьтәи иганахь ала агылара азин иоуртә дҟартцеит.

Алдыз аҳыс данықала нахыс аҳҭынраҽы тәарҭасгылартас еиҳараҳак измаз Кыпса ижәлантәқәа ракәын, Нарцьхьоунтәи рымаҳә Ҭлапс далаҳамҭозар. Ирҳәон, иара Ҭлапсгьы аҳҭынраҽы инапхьара зыбзоураз Жьагәа иоуп ҳәа.

Жьагәеи Ҭлапси реиуара анаҩсангьы, еизааигәан, еиҩызцәан, уахгьы-еынгьы еицын, рыцәгьеи рыбзиеи еилан.

Ҭлапс уаҩы гьангьашын, акы анимхәыцуаз, акы анеиқәимырҽаҽоз ықамызт. Иабхәараа – башқытаа рзы ижьы ҭжәаны алаҳәақәа ирытатәызар – деигзомызт. Дхәыцаахыс иҩызаз, рхәы еиҩшаны еицырфоит ҳәа ззырҳәоз иҩыза гәакьа, Жьагәа иабжьагарала, ғас дҟаҵаны дирзырцгьы далагахьан, имч мхеит акәымзар. Убри нахыс ауп Жьагәеи Ҭлапси иаҳагьы ианеизааигәаха.

– Аԥсилаа раҳиаҳҭынраҽы Нарцьхьоутәыкдыҟазароуп, мамзар урҭ зпан цәгьоу уааупп, рызқәа ҳаиадырхар ауеит. Иаҳзааигәам, зыгәра ҳзымго азә дааупхьар, ауасхыр дцәывҭалан, анышә цәыҭжаара далагар ауеит. Убри аҟнытә, «аҵәгьы мбылуа акәацгьы ҳзырцаз» башқытаа ҳамаҳә Ҭлапс даапхь, – ҳәа Алдыз иазҳәазгьы Жьагәа иоуп.

Знык аҳҭынра ианзыҩнала Жьагәеи Ҭлапси, ууанҳа зҽапхьа имиасуаз аҳҭнуаа аҵәы рылырхуа иалагеит. Зегь реиха илафыргоз Хьрыпс иакәын.

Уажәрааҧа ишаҳҳәахьоу аипш, Хьрыпс агәхашҭра змаз уаҩын. Апхьа убри ала напы адыркит. Цәгьара дук аҵамҵаҳакәа, иара данықамыз инақәыршәаны, аҳ иҽы

Ҭлаԥс дышцәажәауаз, «Хьрыԥс игәхашҭреиԥш» ҳәа иажәа иналеиҵон. Жьагәа дахьгылазгьы дааԥышәарччон.

Алдыз аԥхьа игәааимкъазеит, аха ашьҭахь ихаҭа игәеиҵо далагеит Хьрыԥс агәхашҭра шимаз.

Жьагәеи Ҭлаԥси аҳ игәызианра рхы иархәаны напы зларкыз аус иаҳа-иаҳа адацқәа аҳауан. Мызқәак рылагьы аҳҭнуаа «Хьрыԥс игәхашҭра» иалацәажәон. Шықәсык ашьҭахь Хьрыԥс ииуа-ииҳәо дақәымшәошәа, «изоуҳәо змаҳауа, изҭоуҭәо зкылсуа» ҳәа аҳҭнуаа изырҳәо аҟынӡа днаргеит. Уигьы аҳ илымҳа аҟынӡа инаӡеит.

– Арҕьажәԝас иумоу даҽа уаԝызароуп, ас алаф зхырҳәаауа, изхыччо ауаԝы уаҳаҭыр лаирҟәуеит, – ҳәа аҳ илымҳа дынҭахәыҭхәыҭит Кыԥса шьыжьымҭанк.

Уиакәхеит, ашьыбжьышьтахь аҳ данцәыртцуаз наҟ-ааҟ ивагылаз Жьагәеи Ҭлаԥси ракәын. Жьагәа арҕьарахь ала Хьрыԥс иҭыԥаҷы дгылан.

Хьрыԥс иҟалаз ҳәа акгьы изымдырт. «Алдыз даҳуп, аха сԝыза иоуп, иҟалаз, сзыхҟьаз иҷала исеиҳәап, сиацәажәап» ҳәа иара иахь днеирц иҽаназик, ашәаҷ Жьагәа дааникылт.

Аҳ сиазҭаап, удкылара илшоу-илымшоу ҳәа наиаҳәан, Алдыз иахь дныԝналт.

– Сах ухатцкы, Хьрыԥс дааины дыԥшуп!

– Дыԝнажьл арахь.

– Саҳ ухатцкы, Кыԥса исыдитцеит уи ауаԝы уашьтарнахыс абрахь даасмышьтларц.

– Избан?

– Хьрыԥс ччархәк иаҳасабала изыхцәажәо уаԝуп. Саҳ ухатцкы, уаҳаҭыр, ухьз хьчалатәуп. Уи азоуп Кыԥсагьы ус зиҳәаз.

Алдыз аԥхьа дааицрашәеит, дитцаҳәҳәарцгьы иҽыназикит, аха Жьагәа Кыԥса иаҳәшьаԥа гәакьа иоуп. Кыԥса дара рабшьтраҷ зегьреиҳа зымчу, зегьреиҳа ҳаҭыр зқәу, зажәа ԥхылнадо, иара ихаҭагьы аҳас дҟазтцаз уаԝуп. Бгас имоу Кыԥса иоуми, уи итынхацәа роуми аҳҭнуаагьы. Нас

арҭ зегь зыхзыҙааua иара Алдыз ихьыз ашьҭыхра ауми. Мшәан, иаԥхьаҟа, наҟ-наҟ аԥсилаа рымацара ракәымкәа, абазгаагьы, асаныгцәагьы, амсымқәагьы неидҭаны, урҭ аҳыс иара дрыртарц ауми Кыԥсеи уи иуааи зышьҭоу. Хьрыпс ихьчаразы арҭ дызларгәытцасри, иаԥхьаҟатәи иԥстазара зегь дара рнапы иакызар.

Уиакәхеит, уи аҿены нахыс Хьрыпс изы аҳҭынра ашә акит. Жьагәеи Ҭлаԥси ирылшоз зегь ҟартцеит аҳ имԥан дықәырмыжьларц.

Хьрыпс акыргьы иҿеиҟьеит, акгьы ихараҙамкәа аҳ иҿаԥхьа ицәа шихыхыз илымҳа аҟынҙа инеигарц ихы еитеиҳәарц иақәикит, аха имчыз, акгьы илымшеит. Дзықәшәаз данышәар акәхеит. Ишԥеиури, акамбашь иақәпаз ацә атәыѽа хжәеит ҳәа ирҳәоз дақәшәеит. «Мчыла иуиаааиуа иаанда уалаишшуеит. Ииашам ус, ииашам…» – Хьрыпс игәы дахаԥжәо абас дхәыцуан.

Аҳҭнуаа, ҳаҭыр иқәызтцоз, бзиа дызбоз, «уара умсит» ҳәа анаѽсан зажәа ырнааны имацәажәоз, уажә данырбалак цывт-чывт ҳәа ицәытцаччаны, иҿеку зѽачымазарак ихьуашәа инаивҟьаны ицоит. Аҙәык-ѽыцьак, азалымдара дшақәшәаз здыруаз, дрыцҳашьаны, иааҭгыланы аԥсшәа иарҳәон, аха дара уртгьы аҙәы ҳимбазааит ҳәа ишәаԥырҳаԥуа ихарахаԥшуан. Хьрыпс идгыланы ишцәажәоз Жьагәа, мамзаргьы Ҭлаԥс иаҳар уаҳа рҭахзамызт, рматцурақәа иарымхны, аҳҭынра агәарԥ инҭцаны идәықәыртцон.

Хьрыпс ас шыҟаз аниба, аҳҭынрахьы анеира даҟәытҙеит. Аҳҭынраҿгьы хәычы-хәычла дырхаштуа иалагеит.

…Жьагәеи Ҭлаԥси аҳҭынра рхарԥаны иѽнан. Алдыз ашьжьымҭанилацәақәа анаахитуазинаркны, уахаацәарҭа днылаиааҙа ибла ихгылаз дара ракәын, дзацәажәоз дара ракәын, дзазҭааuазгьы дара ракәын. Имԥын аҿаҙә дықәрыжьломызт. Аҳҭынраҿы мацара акәмызт. Гәмпсы инаркны Егрыҙа ахыргәгәарҭақәа иҟаз зегьы рахь дара руаа нарышьҭырц рҿазыркит. Хәычҷак иадамхар-

гьы зылахь аацәытцырҟәыҷшәа ирыхәаԥшыз, дара рус иадымгылошәа ирбаз, «шәыххь згеит» ҳәа рҽаԥхьа имхырхәоз, ргәырҽеанҙамкәа уаха атҳыбжьон ирыҷәлан еимыртцәон, ҭаацәаныла, хәыҷи дуи еидҽаҳәала, агаҽахь икылга, амшын ныркәка иртиуан. Зегь реиҳа аԥсилаа ирызхымгоз, рыҷкәынцәа рымыкәкәааны, аиха итҳхны, рхатцара иалхәдатәны, ирҟәарылны иахьырҭиуаз ауп. Урҭ аҷкәынцәа рҭынхацәа ршьуан, ашьа ааугит ҳәа имгыларц азы ирыцәшәаны. Абас, аԥсилаа ырҭаслымны, аҟамчԥтцатца аарыхҟьо ирхагылан Ҭлаԥси, Жьагәеи, урҭ рѡызцәеи.

Зегь акакәын, Жьагәеи Ҭлаԥси ргәы наҙаны иҟамызт. Аԥсилаа рыѡнутҟа дара рҽаԥхьа зхы лазмырҟәуаз ыҟан. Убарҭ дыруаҙәкын, дыруаҙәкын-моу дырхадан, Аԥсырҭ. Аҳҭынрахьгьы днеиуамызт. Алдызгьы аҳыс диԥхьаҙомызт уи, зныкымкәан аҳҭынрахьы дышнарԥхьахьазгьы, ихы ахигон, зны сгәы рахәым иҳәаларын, аҽазны – ҽа ҽытцгак иԥшааларын.

– Башқытаа рыгәра умгалан, уҽаҽы иуарҳәо акәзам, аҽакуп ирхәыцуа, – абас Ҳабыць Аԥсырҭ дилабжьалон, – Кыпса адгьыл дхәытцаланы дхәытцытцуеит. Уажәгьы иҟаитцаз умбои, згәы иаанагодаз Алдызтцәкьа аҳыс дҟалоит ҳәа. Аҳыс дзыҟартцаз, иара ихьҙала дара аҳра руларц ауп. Аԥсилаа ахьнаргахьоу умбои, Гәмԥси Егри рыбжьара шаҟа нхарҭа қьапҭартәхьоузеи… Урҭ аԥсадгьыл зырҭаху рхазы ауп, акрырҳаразы ауп, аԥсуаагь зырҭаху – маҭуцәас ауп. Ех, сабиц, адгьыл уҳәеит ҳәа, шаҟа ачҳауазеи, абанҭ рѡызцәа ршьапы адгьыл иахьыҟәгылоу иамчҳауазароуп. Ҳазшаз анцәа хыхь иқәтәоу, зегьы убоит, зегьы уаҳауеит, нас изучҳауазеи? – дуазыруан Ҳабыць.

– Ичҳалатәуп, Ҳабыць, ичҳалатәуп. Акырзычҳаз акрибеит, рхәоит, – Ҳабыць игәы иҟажон Аԥсырҭ.

Ҳабыць дрыцҳаишьон. Ихы-иԥсы зегьы дхәычны дѡагылазар аахыс ижәлар рматцура иазкын. Зхы лазырҟәуа ибаны дынхомызт.

– Ахыларҟəра иашьцылаз ибҕа цьыҟəхоит, абҕа цьыҟə игəра гатəым, – иҳəон иара. Иҵкəынцəагьы, урҭ рыҵкəынцəагьы ус ауп ишиааҙоз. Аԥсырҭ иеибашьцəа рыѡнутҵа жəаѡа-рхыс, шəѡы-рхыс иҟаз рыбжеиҳараѡыкгьы дара роуп. Кыԥса иагьа гьангьашра рытцеигаларц дшалагазгьы, Аԥсырҭ аҳҭынрахьы дымнеит. Мчылатцəҟьа днаагоит ҳəа иалагар – ицəшəон. Убри аҟнытə ауп Кыԥса, Жьагəеи Ҭлаԥси раҕəрақəагь зааникылоз.

– Аԥсырҭ ажəлар идгылоит, мчыла узиииааиуам… Мчыла уабаиааиуеи иреиҕьу ахырҕəҕəарҭа, абааш иара инапатцаҟа иҟоупеи. Уи хшыѡла, гызмалрыла иииаитəуп, – ҳəа реиҳəон.

Дара амца рыжəлан, ргəахы шеибакуаз анибалак, иажəа инацитцон:

– Шəара аҳ иарҕьажəѡа ҳəа ишəышьҭоуп. Аҳратцəҟьа знапы ианыԥшыло шəара шəоуп. Гəахеибакрала аҳəынтқарра аус ҳаҙбоит ҳəа шəаламгалан, агəахеибакра шəынарха аркьаҷуеит.

* * *

Атцх агəы еиѡнашахьан. Башқыҵа нырцə-аарцə ахəқəа алашьцара рхаԥан. Амза ҳəаԥыҙыԥуа, аҙеибафара изалымҭуа иалахаз ауаѡы иеиԥш, харабҕьара, ҷеыҭ-еыҭ ажəѡан иатцаԥсаз аԥтақəа ирылан. Ҭынчран, зны-зынла аккарахьтə иааѡуаз атыѡарѡар абжьы акəымзар, еиқəышьшьы иҟан.

Ахəада уахьыѡхало иқəгылаз Кыԥса иѡны алацəа ҭааҙа икылԥхоз ацəашьы алашара анаѡсан, егьырҭ аԥацхақəа рҷы, цəамҭхаа ишалаз мѡашьо илашьцан.

Кыԥса иԥацхаҷы иашьа иԥа Жьагəеи, Нарцьхьоутəи рымаҳə Ҭлаԥси, иареи ус хьанҭак аҙбра ишаҷыз мѡашьо, еидшыланы, иҟаԥшь-ҟаԥшьҙа итəан. Зҳəатəы харцоз реиҳаб Кыԥса шиакəызгьы, атцыхəтəажəазы рымаҳə Ҭлапс иахь инхьаԥшлон.

– Аҳәажә аиԥш дылкажьны, аҳәызба игәы илалатҵаны дышьтәуп, – иҳәеит Жьагәа деицрашәаны.

– Ус ҟалом Жьагәа, ус ҟалом, – Кыԥса Ҭлаԥс иахь дынхьаԥшит.

– Аԥсырҭ иеиԥш аҙәырԥы ҳариааихьеит, амала, ишьра сақәшаҳатым.

– Избан?

– Избан умбои, даҳшьыр, ажәлар дынцәартәуеит, иара усгьы ишидгыло умбои.

– Аԥсырҭ душьит ҳәа Мсым Хәычи Мсым Дуи аанхоит, урҭгьы ныртцәаны уанаақәгьежьлак, Ҳабыць дԥагылоит… Убауоу шаҟаԥы ыҟоу?

– Ажәлар, ажәлар ҳәа ак шәыман шәгәароуп, ажәлар ҳәа акрыҟоума, зҟамчыԥцатца иаҳа итцазцало итәуп.

– Ус ауп, Жьагәа, аха иахьынҙауа, мчыла акәымкәа рмаршә ктәуп ажәлар, Аԥсырҭ иакәымкәан ҳара иҳадгыло иҟатцатәуп, – иҳәеит Кыԥса, – уиазоуп шәзаасыԥхьаз. Алдыз аҳ ихьҙаҳцеит, аха, дшыҟаз дш-Алдызыз даанхеит.

– Алдыз иҙбахә ануҳәа, ак сгәы иаанаган, – Ҭлаԥс даацәажәеит.

– Изакәишь, иҳәеи, издыруада ҳазхьынҳалаша ак узхәыцзар.

– Алдыз даҳуп, аха иахьа уажәраанҙа атаацәара даламлацт…

– Нас? Нас?

– Аҳкәажә дыԥшаатәуп.

– Уара иуҳәарц иуҭаху, ԥҳәыс дизаагатәуп ҳәа ауми?

– Аai.

– Насгьы?

– Насгьы изааҳгауа илызхәыцтәуп.

– Уи илызхәыцуада нас?

– Уи слызхәыцхьеит.

– Дарбан умҳәои?

– Гәыранда.

– Дызусҭада Гәыранда?

– Аԥсырҭ иааҙамҭа.

– Акашәараху?

– Уи дкашәарахҙам. Аԥсырҭ диааҙеит, пҳас дҟаитцеит.

– Уажәоуп ианеилыскаа Ҭлаԥс иухәыцыз. Ицәгьаҙам, ицәгьаҙам, аферым.

– Аԥсырҭ быжьра-быжьтцәа анышә еиҩыжаан дабаҳҭари ҳәа ҳшазхәыцуаз, уажә шәаалаган иԥҳа цәыхцәыфа даҳкәажәышәтәырц шәыҙбеит, аха иаанаго шәазхәыцу?

– Ҳазхәыцит, Жьагәа.

– Иааркьаҿзаны ауп шәышхәыцыз.

– Мап, Жьагәа.

– Ус анакәха, исашәҳәа, исзеилкаауам шәгәы иҭоу.

– Сара стәала Гәыранда данаҳкәажәха, Алдыз иаргьажәҩа ҳәа иҟоу уаргьы саргьы ҳцынхәрас, Аԥсырҭ дышгыло убап…

– Зны Гәыранда аҳкәажәхара даԥсоу даԥсаму ҳазхәыцып.

– Уи ашьҭахь Аԥсырҭ ҳәа узҿу, изгәаамыгҙазакәа ҳатцәгәыр дшаҿашәо убап, – Жьагәа игәы ааирҷәҷәеит Ҭлаԥс.

– Ҭлаԥс уиашоуп, абас уахьхәыцуазы ауп ҳатыр зуқәыстцогьы, – рцәажәара ахы ахьқылнагаз мыцхәы игәы ишахәоз ихы-иҿы ианубаало, даапышәырччеит Кыпса.

– Аха уи анагҙаразы иаҳԥырхагоугьы ыҟоуп.

– Уи закәи?

– Гәрандеи Алхаси еихьыԥшуеит рҳәоит.

– Алхас ҳәа узҿу ажьи иԥа иоума?

– Ааи.

– Уи сара снапы ианышәтца. Уатцәтәи амра ҭашәаанҙа Алхас дахьца-дахьаа рзымдыруа дыбжьазт ҳәа шәаҳап.

– Умццакын, Жьагәа, умццакын. Ҳара иуаҳҳәоит иҟатцатәу, уаҳзымтцаакәа ухала акы умпытцымкьаait, еиҷьу зуеит шуҳәо еицәоу ҟаутцар ҟалоит, – днақәымчшәа, иашьа иԥа днаиаҷьт Кыпса.

Гәыранда дбажәгәаламуа ашҭа дҭан. Ацәажәара дналагазар аахыс, Феодора дахьцалак лкалҭ дахьынпашало длышьҭан, «ди, ари закәи?», «ди, ари закәи?» ҳәа цыхәапҵәарак рымазамкәан азҵаарақәалыҵо. Феодора акыр дархәыцит, илшәеит-илзеит лхәыҷы лааҙара азҵаатәы. Лара лакәзар, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериаҽы ааҙара бзиа лоуит, дыҩуан, даԥхьон, лхы амҩаԥгашьа дақәшәон. Усҟан азы спартаа рааҙара аныррa аанханы иҟан. Дшыхәыцыз, аҷкәынцәа реиԥш деилкьеилгәыцәын, уимоу, аҳәа аҟьашьатцәкьагьы лдыртцахьан.

Аԥсны дахьаанагаз, илбон ахәыҷқәа зынҙаск даҽеакала ишыраазоз. Еиҳаби еитцби реихатцгылара, аҳәатәхатцара, аҳатыр еиқәтцара – ахәыцы ихы идыруа данықалалак нахыс ибон. Даҽеа ганкахьала, ахәыҷқәа адәы иқәын, абна илан, азы иҵан, зны-зынлагьы еиҳа ихбыцқәаз рабацәеи рашьцәа еиҳабацәеи ирывагыланы шәарыцара ицон, ианеибашьуазгьы ыҟан.

Аҙгабцәа ракәзар, ишыхәыҷзақәаз ранацәа зҽыз аус напы адыркуан, асеи аԥшыци инарҽатәон, исуан, иԥон, ихахон, аҩнусҟәеи афатәкатцарақәеи рнаҩсангьы.

Феодора лхәыҷы бырзен бызшәала ашәкәы аԥхьареи аҩреи ллыртцеит. Амала, Гәыранда схахоит, сҧоит, сысуеит ҳәа далагар лузомызт. Бара аматцуцәа бымоуп, урт иҟартцалааит, бара ибуалу бматцуцәа рхылаԥшроуп ҳәа лалхәон.

Аԥсырҭ зназы игәампхеит ас ахьлалхәоз, аха ашьҭахь иаргьы иԥхәыс длықәшаҳатхо далагеит. Аус зуша, иҟазтцаша шҳамоу ххәыцы дызҳаргәаҟуеи ҳәагьы знык-ҩынтә раҟара иааиҽытцкьахьан.

Гәыранда илызҳацыпхьаҙа еиҳа-еиҳа дыпшҙахон. Жәибжь шықәса данынартыс, Аԥсилаа рыҩнутцка лара лаҟара иԥшҙаз лыпшаара уадаҩын. Аԥсырҭи Феодореи ракәзар, абамба ҷрышь ашьыгрын еимаа итамцакәа илы-

шьартцомызт. Амытцмыць аиԥш лҙамԥакәа еилыԥхаауан, лыбла хьԥежь гәытбаакәеи амзаҽеиԥш урт хзыркәшоз лыцьымшьқәеи, лыхәда ҭгәыцәаа, лҙара кат-като, лыхцәы ԥаракәа асаара ишьҭасуа, абынҵеа аиԥш дныкәгылааакәгыло лныҟәара ихнамхуаз ҳәа дарбан арԥысыз иҟаз. Аԥсилаа моу, абазгааи мсымааи рҟынҙагьы лыхьҙ неиԥхьан. Акы иашьҭоушәа, уск иалацәажәошәа Аԥсырҭ акырынтә иҭаахьан.

Аԥсырҭ зназы игәамԥхозшәа ҟаитцон, аха гәаныла иааҙамҭа – иԥҳа длеигәыргьон. Дхәыцуа данаатәалоз ихьухьууа игәы хьаак нытцалалон: «Самхаццакит, самхаццакит» ҳәа ихы еимлагәа иклон.

– Иухьи? – ҳәа Феодора даниазҭаалак, иҵеынахигон аҵеытцакәа ԥшаауа.

– Мап, ҷьушьҭ, акгьы… Иахьа шьыжьаахыс хыхьк сызцәыртцын, исхымгацт, – иҳәалон.

– Аԥсырҭ, уххь згеит, акырынтә иақәыскхьеит ицәырызгарц, иахьа уажәраанҙа исзеиҵеымкааит умҳәозар, – иҳәеит Ҳабыць, ииҳәарц иитахыз цқьа дақәымшәо, ҵенак шьыжьымҭан.

«Абри акәын сзыцәшәозгьы, абри акәын самхаццакцәеит ҳәа зысҳәозгьы», – гәаныла даацәажәеит Аԥсырҭ, аха ибжьы аатиган, Ҳабыць ииҳәарц иитаху изымдырҙозшәа ҵааитит:

– Иҟалеи, Ҳабыць, узыргәамтцуеи, цәгьарак ҟамлазаait?

– Мап, ҷьушьҭ, Аԥсырҭ, са сызлацәажәарц истаху ус бзиоуп.

– Нас, иумҳәои, ҳазургәаҟуеи?

– Аԥсырҭ, дад, сара қәрала акыр суеиҳабуп, аха исықәлоу аҙә иеиԥш ауп ианагь сышуацәажәо, ухшыԥ, ууаԥра, удырра пату ақәыстцоит…

– Ҳабыць ухатцкы, сара акыр салаҟазар, изыбзоуроу уара уоуп.

– Мап, ҷьушьҭ, Аԥсырҭ ухы абзиара аҟнытә иуҳәоит акәымзар, сара ҭлаҳәыстажәк сызлаухәагәышьарыз.

– Ҳабыҷь ухатцкы, ажәа аԥшҙара азы акәым изысҳәаз. Уажәшьҭа ҳаиасып уззааиз аус ахь, – иҳәан Аԥсырҭ, лабашьала ахәышҭаара ахәа днаха-аахеит.

– Аԥсилаа раҳ Алдыз сузааишьҭит, Аԥсырҭ.

– Иитахузеи Алдыз сара сҷы?

– Упҳа Гәыранда лнапы даҳәоит, ихы дадикыларц итахуп, даҳкәажәыстәуеит, иҳәеит.

Аԥсырҭ зны амсыр бҕьыц аипш дышкәакәахеит, нас арацәаххыра аипш дыхшәааит, дгылеит, дтәеит, аԥацха дазымкуа дыԥнахеит.

Ҳабыҷь ихаҭагьы иихәара изымдыруа дтәан. Аҳ даҳуп, Алдыз иеипш уаԥрыцҳазаргьы, дшәарҭоуп, избанзар, икәша-мыкәша алымҳа ҭахәыҭхәыҭцәа имамкәа ҟалашьа амаҙам, урҭ роуп Аԥсырҭ иааҙамҭа дугароуп ҳәа иазҳәазгьы. Уажәы аҳ мап ицәыркыр, ицәырымкыргьы ԥсыхәа рымаҙам, драҕа бааԥсхоит, иара усгьы еизуаам. Аԥсырҭ аҳыс уишьом, уатәеибом, мамзар аҳыс уаныҟартца уаҳҭынра аҟынҙа дааины иудимныҳәалоз, уи уицәшәа, игәра умган, улаԥш ихумырпан ҳәа есымша илымҳа итахәыҭхәыҭуан Жьагәеи Ҭлаԥси.

Ҳабыҷь ари адунеи аҿы ацәгьеи абзиеи акры ибахьеит, аҙәырԥы дырхаануп. Абрыскьыл дҳазгылт ҳәа шьоукы ишрымтцахырхәо, аԥхьарца иантцаны ашәа шырзырхәо, нас иаалырҟьаны ргәы рыцәкаҳауеит, ҳаржьеит, анҭ абаақәа ууаума ҳәа иаақәгылоит.

Уажә зегь шәатәуп-изатәуп, нас ауп аҳ аҭак аниҭатәу.

Аԥсырҭ раԥхьатәи игәеибакра анихыԥсаа, даарасын Ҳабыҷь иҿаԥхьа даатәеит, ишԥаҟаҳтцари ҳәа иҳәарашәа диҿаԥшуан. Ус егьараан иҟаитцахьан.

Ҳабыҷь уажә димбеит Аԥсырҭ, дхәыҷаахыс иԥа гәакьа иеипш ибла ихын, дихылаԥшуан, дицхраауан. Аԥсырҭ игәамԥхоз акы аниаҳауаз аԥхьа апырпыл аипш амца ицрасны дҟаԥшьҙа дԥатҟьон, аха лассгьы ихыԥсаауан. Уи азоуп Ҳабыцьгьы ҷымҭ дзизыԥшуаз.

– Иунитцада? – днаиазтцааит.

– Кыпса дыснитцеит.

– Ус акәзар, катак аҳара иаҷуп.

– Саргьы ус акәу цьысшьоит.

– Кыпса ихата иакәзаргьы ҟалап ас зыҙбаз.

– Иҟалап Кыпса иакәзаргьы, аха сара сызлахәыцуала…

– Ихалагьы имыҙбеит ҳәа аума иуҳәарц иутаху?

– Ааи. Сара сгәы излаанаго ала, ари аус аҙбаразы зхы еидызкылаз Кыпсеи, Жьагәеи, Нарцьхьоутәи рымаҳәи роуп.

– Жьагәа дзакә уаѳу еилкааупп, амала, Тлапс дыцәгьамзар ҟалап, реитцаҟәаҟәарақәа дрылам ҳәа сгәы иааанагоит.

– Иумбо, Апсырт иҟоу, сара сааҟәымтцзакәа иуасҳәоит: дысҷаччеит, дысҷагәыбзыгт ҳәа азумырхалан. Ауаа удыруазароуп, ианузымдыр, Тлапс иѳыза инацәахы уахыкәыршаны ага уганы аҙы умыржәҙакәа уааигоит. Изхысҳәаауа, Жьагәа иааста узыцәшәаша Тлапс иоуп.

– Иҟалап уиашазаргьы, аха сахьынаҙырѳлак, сахьаазырѳлак ибзарҙы акәымзар, ак саҳауам. Шьоукы-шьоукы изларҳәо ала, аҙы ихьыршаны иужәып. Аҳ иарґьажәѳас дҟалеижьтеи сипшаахьеит…

– Уихәапши, уи ауаѳ, машәыршәа, аҳ иарґьажәѳас дҟалеит ҳәа баша исгәахәуазаап, апхьаҟа, ахара дыпшуеит, дышнеи-шнеиуа иара аҟьамсар дылхны дуаѳызтәыз Алдыз дихыччо даламгааити…

– Алдыз анцәа дидкыланы иҙбахә иҳәоит.

– Издыруеит, издыруеит. Иахьазы ус ҟаитцоит. Аха сара сызҷу ҳапхьаҟа иҟалаша ауп.

– Ҳапхьаҟа абзиара шыҟамло уажәнатәгьы избоит. Абзиара абаҟалои, уажәы ухьь аагеит, аҳ, ухы ҳахьадукылаз, аха ҳара уи ахьыҙ ду ҳапсам, иагьҳазҳадкылом ҳәа иаҳамҳәар ауамеи…

– Иасҳәеит сара Кыпса иаахтны…

– Иоуҳәеи?

– Гәарандеи сара сматә Алхаси ргараҟәҟәаҟәа ҳҷаҟәаахьан ҳәа иасҳәеит.

Аҧсырҭ уажәрааҥа «самхаццакит» ззиҳәоз ари акәын. Иааҙамҭа илыкәнаго арҧыс аҧсилаагьы абазгаагьы рыѽнутцҟа дыҟоуп ҳәа ишьомызт. Аха уажә иаҳаз деигәырҷьеит.

Алхас ибааш аҷы шәѽы-рхыс дыҟоуп. Ицназго арҧыс иҧшаарагьы уадаѽуп, насгьы, ииашатцәкьаны, агара иангараз Ҳабыцьи иареи ргараҟәҟәаҟәа рҷаҟәахьан. Уи иааанагоз, анцәа иҷаҧхьа рхәычқәа рынасыҧ еилартцарц азы ажәа ртиит ҳәа ауп. Елыр-ныха унадгылан иуҳәаз мап ацәкра аураҳа, аҧсуаа рабацәеи урҭ рабацәеи ирқьабзыз ари атцас еиларгомызт, ажәа ирҭизгьы мап рзацәкуамызт.

Усҟан аб иихәаз ахыҧара ҟаломызт. Аха Аҧсырҭ иааҙамҭа Алхас лгәы датахымкәаны мчыла длыдызгалар, дрыцҳами ҳәа игәы лыстҙыҙаауан. Нас, Ҳабыць иахь даахьаҳәын, ҷааитит:

– Аиаша роуҳәеит, Ҳабыць, аамҭа ахгара иапсам, уатцәытцәкьагьы аҷҳәара цаҳтцәап.

Ҳабыць игәы нҭгәыргьааит.

Ичкәын затцә, аҧсилаа рыѽнытцҟа «ахьы напқәа» имоуп ҳәа ззырҳәахьаз, ичкәын-ажьи, ацьамцәа рабашьраҷы дтахеит. Уи ихьз зыхны изаанхаз Алхас иоуп. «Хыхь – ажәѽан, тцаҟа – адгьыл, сытцәѽаншьазатцә!» – ас изиҳәон иматә Алхас дизыгәдууа.

Гәыранда ааҙара Аҧсырҭи Феодореи данырга адырѽаҷенытцәкьа рыѽны днеит. Усҟан ауп ргараҟәҟәаҟәа анырҷаҟәазгьы.

Аҧсырҭи Феодореи рыпҳа гәакьа соуп ҳәа акәын Гәыранда лхы шылшьоз. Илыздыруамызт, аҙәгьы илеимҳәацызт дѽеидасаанҙа.

Абаа аладахьы амѽаду авара адәаҷы лѽызцәа аҙгабцәеи лареи еицәажәо ишеидгылаз, пҳәыс быргк даатгылан акраамҭа длыхәаҧшуан, нас абас ҷаалтит:

–Диида,хсагызмал,ассирзымбои,ахаҳәшәыбжьаԥсоуп ларгьы баргьы, нан, шаҟа блеиԥшузеи бан?!

– Ыы, нанду, сара сан дыҟоупеи, ус зыбҳәои? – Гәыранда илаҳаз лцәымыҷхан, лқьышә хәычқәа нҭырчаашәа ҿаалҭит.

– Ҳазшаз анцәа ду, ухьышьаргәытца сакәыхшоуп, исаҳауа закәызеи, лан лыбжьы ишԥеиԥшу лыбжьгьы, – аффаҳәа лылахь-лыцьымшь ҙатәуа ҿаалҭхит аҭакәажә.

– Мамоу, нанду, сара баба еиҳа сиеиԥшуп, ус рҳәоит… – лҳәеит иԥьашьаны Гәыранда.

– Диида, хса гызмал, исаҳауа закәызеи, – аҭакәажә лнапқәа неинылҟьан, дықәгьежьааны дшьацәхыртәуа анаара днаҿаларашәа лҙарақәа кны даагылт, – нас, бара акгьы барымҳәаҙеит, акгьы быздырҙом?

– Изакәи исарҳәо, изакәи издырраны иҟоу? – аҭакәажә лцәажәашьала лхы еивысзар ҟалап, дныжьны сцоит ҳәа лҩызцәа даарылтын, анаара иаҿганы абаахьы иҩагаз амҩахәаста днаҿалт Гәыранда.

– Гәыранда, баанҿас, Гәыранда! – аҭакәажә даағьаҭәыҷьаҭәит.

– Сыхьҙ абабдыруеи? – Гәыранда иԥьашьаны даатгылт.

–Ԥьанаҭгыларҭасизаушабабибаниҳараиаҳгәылацәан. Шәашҭа агәҭа ахьаца амҭан рҳаҭгәынқәа ыҟоуп, уигьы быдмырбаҙаци?

– Нанду, ибҳәо закәи? – Гәыранда лылаҷырҙқәа аахаддылт.

– Ааи. нан, бара бхәычҙан усҟан, амшәкәан былаҳәан, иабабгәалашәои. Баби бани анышә ианамарда Аԥсырҭи Феодореи ааҙара быргеит. Ҳабыцьгьы бабду ҳәа башаҙа бишьҭоуп, имаҭа Алхаси бареи шәараҟәҟәақәа рҿаҟәахьеит, бабаду иакәым, аха бабхәа ду иакәхоит, – афы лышьҭазшәа аттаҳәа абас инеишьҭалтцан, улысыр шьакәарак лыламкәа ицәышкакараҙа игылаз Гәырандагьы лыгәхьаа мкыкәа, уи аҭакәажә амҩа ианыршәланы лҿы-

налхеит, абасгьы дҟәындҟәындуа: – Арҭ уааума, адунеи ҟьаҟьа ҳшықәгылоу жәларык рыблақәеи рлымҳақәеи цьгәаны, рыҷқәа еихагәаны шьоукы рызҕаб дызтәызтәыз, иа анцәа ду хыхь иқәтәоу, зегь збо-изаҳауа, изучҳауеи уара абри аѳыза азалымдара?...

Дыцәҳашҳауа, дматанеиуа лахьхьи ахатцәирҭа днаваз дцеит, уи, лышҳам бзы нкаҟьаны.

Гәыранда дҳашҳатәараха деихашәны дгылан, нас лыҷелызнымкылазт, дқьызқьызуа дыѳны анаара днаҷалт. Абаа дҭалаанҳагьы лыбжьы заҳаз аматцуцәа шәапырҳапуа, илыхьи ҳәа иѳны илпылт. Урҭгьы дрызхьампшкәа дрывҟьан, абаа дҭалт, амардуан даҷалан дыѳны дхалт, лхылҷы еимлагәа ишылкыз лиарҭа лҷылалыжьт.

Апсырҭи Феодореи аѳны иҟамызт. Цыбла абаахьы, Мсым хәычы инеипхьан, уахьынтә имаацызт, уажәымзар-уажәы иан6ааyеи ҳәа ирзыпшын. Аѳны иахыз аматцуцәа анс рҳәеит, арс рҳәеит, аха Гәыранда дырзеиқәымкит, илыхьыз рзеилымкааит. Лара дыштцәыуоз дгьазкит, нас аҟәараҳәа деитцасуа дыхьҭашьит, ар рымца еиқәыртцазгьы лмыхәеит, ашьыбжьышьтахь лшоура шьҭытцит, амца лыжәланы абылра далагеит.

...Атцх агәы еиѳнашахьан. Абааҷы аҙәгьы дыцәамызт. Абааҷы моу, ақытаҷы ицәамзаргьы ҟаларын, нырцәаарцә апацхақәа рҷы ацәашьқәа аркын.

Апсырҭи Феодореи ачымазаѳ илхагьежьуа илхан, лыхьҙ ҳәаны ҷыртуан, аха Гәыранда лыхдырра мааицызт. Дҳәатцәыхәатцәуа аиарҭа дахьылаз, апатара далагеит. Дѳеиханы дѳықәтәан, лнапқәа рхаха, «сан бабаҟоу, сан» – ҳәа аҷытра далагеит.

–Арасыҟоуп, Гәыранда, сызкәхшоусхәычы, аасахьыҟоу, сбымбазои, – ҳәа хазы Феодора дгьатцәыгьатцәуан.

Феодора илҳәоз Гәыранда зынҙаск илаҳазомызт, ларгьы дылбазомызт, длыхәапшҙомызт, лыблақәа кыдхаланы атуан акәын дызтцапшуаз. Аҟәыдырпаѳ, апшѳы уҳәа ақытан иҟаз зегьы еизыргеит. Хазы-хазы урҭгьы

анс рҳәеит, арс рҳәеит, аха ачымазаѡ акгьы лмыхәеит. Ҳаскьынқәак еилаҟәаҟәаны иллыржәит «ақыҭа ҳақьым» ҳәа ззырҳәоз аҭакәажәгьы. Уигьы лмыхәеит. Гәыранда еиҳа-еиҳа деицәахон.

Ашарԥазшәа Себастополиус абаа аҷынтәи иааргаз абырзен ҳақьым акыр аамҭа длыхәаԥшуан, лгәы аусура дазыӡырѡуан, ларгьа нап шьҭыхны лда аусушьа гәеиҭон, лҷы аартны лыбз дахәаԥшуан… Нас, абарҵахь ддәылҭны инапқәа аниӡәӡәа ашьҭахь, Аԥсырҭи Феодореи рахь даахьаҳәын абас иҳәеит:

– Лгәы аус бзианы иауеит… Макьана дқәыԥшуп, лшьалда ҭәгәоуп… Сгәы излаанаго ала, уажәшьҭа дшәарҭам.

– Хәшәыс илыдаагалари? – дҵааит Феодора.

– Хәшәы лҭахӡам, илҭаху акы заҵәык ауп – аҭынчра, дыхҭашәымклан, шәылмазҵаацәалан, – иҳәан, ацара иҷеыназикит, – ашьыжь дааԥшуеит ҳәа агәыӷра сымоуп. Ус анакәымха, адырра сышәҭ.

Дыѡеыжәлан, бзиала ҳәа Аԥсырҭ инапы анааникылоз, абас нацитцеит:

– Сгәы излаанаго ала, шәыӡгаб ма акы даршәеит, мамзаргьы илзышьҭымхуаз, илызхымгашаз, деилазгашаз ак лаҳаит.

«Ак лаҳаит… илазҳәада? Истоубоуп Гәыранда акы анлыхь, уаҵәы игыло амра ҭашәааанӡа, уи ауаѡ дыԥшааны, амраҭашәара иԥсы шаҵҭасыршәо!» – ажәѡанднатцаԥшын, Аԥсырҭ абас ҭоуба иуит.

* * *

Ашьыжьымҭан, ашара адәы ианаакәла, ииатҵәкаҟараӡа шәаԥыцьаԥла иҭаҳәҳәаз нырцәы-аарцәы ахәқәа, оҳ, гәышьа ҳәа, рыԥсы ршьазшәа илахҷыххеит аԥсабара, зеиуа хкы уҭаху быжь ссирла аҵар иасны ашәаҳәара иналагеит.

Алада – амшын заҵәык ацәа изалымҭызшәа ацәқәырԥақәа еикәаԥсаны игазго атра иҭатәан. Хәҳаракык уқәгыланы уԥшыр, аҵа збап ҳәа угәахәратә, амшын ӡы

цқьан. Агаҽаҽ, еихьысеиԥысуа, зны ажәԝан ахь рыҽԝышьтыхны, нас рымҭәыжәԝақәа еидыԥсала еишьҭаланы ихьусууа амшын инҙааслон ауҧнышқәа. Аԥсыҙ реизарҭа рбазар акәхап, ихагьежьылауа уаман иҟартцоз.

Ус, ашьха иԥхашьа-ԥхатцо амра абз аавҭнагеит. Сыжәбома, сеиҭашәзааит аҳәарашәа, еиҳа-еиҳа аҽышьҭыхуа, ашәахәа ԥсаҟьаны аԥсабара иахьнагҙон.

Ишпассиру аԥсабара, иагьшпеиҽартәоу иара! Иахатәи атцх – ихьанҭаз тцхын. Иаха ақыҭаҽ лацәааихьшь ҟазтцаз дыҟамзаргьы ҟалап. Иахьа ашьыжь зегь рыблақәа ччоит.

«Далтцит», «дааԥшит», «анцәа иџьшьоуп» – абас рыбжьқәа еиқәдыргон ақытауаа.

Абаа аԥхьа игылан Аԥсырҭи Ҳабыцьи. Гәыранда илыцыз лԝызцәа рыла ираҳахьан иацы аҭакәажә илалҳәаз.

– Дхәыҷзам уажәшьҭа, уажәраанҙагьы илаҳәатәын, – иҳәеит Ҳабыць.

– Иалаадырааи, иалаадырааи, илзымдыруазар еиҳа еиҧуп ҳгәамхәзи, – аҭак ҟаиҭеит Аԥсырҭ.

– Феодорагьы уаргьы ишәызламхәеит... уи џьашьатәҙам... шәара дышәтәуп, шәара шәыԥҳа лоуп. Дарбан хәымгоу уи иаҽагыло, аха, ишубо аиԥш, иҟазаап урҭ рԝызцәагьы.

– Иҟоуп, иҟоуп, аха дызусҭхарыдашь уи аҭакәажә?

– Сара сызлазхәыцуала, иара абригь Кыпса иеитцаҟәаҟәамҭазар ҟалап.

– Саргьы ус сгәы иаанагон, сҽы исзарҳәомызт акәымзар. Абри ала иҟаитцарц иитахузеишь Кыпса?

– Ацәгьа зхәыцуа утынчра еилеигарц иҭахуп, ушьара уқәиҟьарц, амца уцраларц, ублырц, уҷыҷырц...

– Избан, избан?

– Избан, умбои, Аԥсырҭ, зшьара иқәкьоу ауаԝы – ауаԝ ҟәыға, ауаԝ ҟәыш ҳәа узизхәом, уи дуаԝы ццакуп, ажәлар рус инапы иузантцом ҳәа рылаимтцои Кыпса.

– Убри аус хәымга анагҙаразы амаалыкь лыпсаҭазарагьы деигҙом.

– Уара уԥҳа лакәым, иара ихәозар, дзыхшаз иан лхатҭагьы длеигзом.

– Абас иќоу ауаа, ажәлар ирылцатәу ауаа, ажәлар рхадарахьы еихоит...

– Еихоит закәи, ахадараҽы игылоупеи.

Абри аамҭазы абаа аѡнутҵқа Гәыранда луадаҽы Феодореи лареи аицәажәара иаҽын.

Ацәылашамҭаз, Гәыранда лыблақәа анаахылт, зегь раԥхьа илбаз Феодора лоуп. Луада акакь аҽы, дшьамхныгыланы, лылахь-лыцьымшь затәуа, дматанеиуа длашьапкуан анцәа иан, уи дылзылбаапшрацы, лыԥҳа, лгәыҕырҭа, лыпсҭазара зыдҳәалоу Гәыранда, деиқәлырхарацы. Дшьамхныгыланы дгылеижьҭеи акыр ҭуазаарын, лшьамх ҭыпқәа наќ-аакгьы ахаҳәршәыра аипш икылеиқәаҵәаахахьан.

Гәыранда акыраамҭа имкәацазо ишьамхыгылаз Феодора длыхәаԥшуан, нас лгәы ихьухьуаа акы нытҵалан, лыбжьы лызҭымкаакәа, аарла ҽаалҭит:

– Сан...

Феодора даахьаҳәит.

Наќ-аак иеиҽаԥшуеит ѡыцьа, шьала-дала еилазам, еицәыхароу, зжьы ужәыр зтәан еиламгыло ҳәа ззырхәо ауаа реиԥш, дгьыли жәѡани раќара зыбжьоу абшьтрақәа ирхылтцыз ѡыцьа ауаа.

«Бара боуп сыпсҭазара, бара ибыласҵо ари адунеиаҽ исымада, сыпҳазатцә Гәыранда, сыпсыр, сан, сан, ҳәа исхагыло, амыткәма ҳәаны гәыблыла сызҵәыуо, сымѡаԥызго ҳәа сзыкәгәыҕуа сыпҳазатцә Гәыранда!» – Феодора дымцәажәазеит, аха лыблақәа ирхәоз арҭ ажәақәа ракәын. Гәырандагьы еилылкааит урҭ ажәақәа, ллымҳақәа ракәзам изаҳаз, ллымҳақәа иабараҳарыз Феодора дымцәажәазеитеи... лгәы ауп изаҳаз.

– Сан! – еиҵа лыбжьы лызҭымкааула аарла ҽаалҭит Гәыранда.

Аԥсырҭ ашәхымс данаахытц, ани апҳаи рнапқәа еикәыршаны, аѡыцьагьы рылабжышқәа хаддыла иахьгәы-

дибакылоз руаҙәк сан, сан ҳәа шылҳәоз, егьи – сыпҳазатцә, сыпҳазатцә ҳәа дшыгьатцәыгьатцәуаз аниба, аԥыр иалху ахатца ҳәа ззырҳәоз Аԥсыртцәҟьа, изымчҳазт, игәы пшқахан, иблақәа шцәаакыз аҙәгьы иимырбарц азы адәныҟа дындәылтцит.

* * *

Адырха҃ены Аԥсырҭи Феодореи Гәыранда дрыманы, ахәы иқәланы, анкьа Аԥсар дахьынхоз, уажәы «Аԥсар иқьаԥта» ҳәа иахьашьтоу ахь илеиуан. Гәыранда иахьцоз ларымҳәаҙеит, «сасра ҳәа цьара ҳцозар акәхап, мамзаргьы пшахьырсра ҳәа абаа ҳҭытцит» ҳәа акәын лгәы ишаанагоз, иацижьтеи хьаа-баа лымамкәан ауп лхы шылбо, амала лымч кәадан, лнапқәа лзышьтыхуамызт, лшьапқәа аарла еихылгон, убри иахҟьаны акәу сеидру, аха уахык ала дажәызшәа, хәыцрак лхалан, лылахь еиқәышьшьы дзықәтәаз л҃еы аҕәра ахәда иԥақәлыршәын, иара ахала дама ицон.

Ахәы ахьаантцәоз адәхәыпшра҃ҽы Аԥсырҭи Феодореи ры҃еқәа раҕәрақәа аарҽаркын, иаатгылт. Аԥхьа Аԥсырҭ дыԥ҃еыжәтцын, иаҕәра атцла махә инахаирпан, нас Феодореи Гәрандеи аа҃еыжәихит, рмазан кәадырқәагьы ааиркәадеит. Ахтцыста инхытцын, маҟҽаҳәара иԥеиуаз ацьалакьатра илсны, адәхәыпш агәаны хаҳә шкәакәала икәыршаз аҳатгәын инадгылт.

Гәыранда мцабзк налыцрасын, лцәа дынтыбзаанит, лыблақәа шаҟь-шаҟьо Аԥсырҭи Феодореи днарҽаԥшит.

– Гәыранда, – ибжьы қыцькыцьуан Аԥсырҭ, – ҳара пасгьы пҳасгьы иҳамоу бара боуп, ҳатцәԥаншьап ҳәа ҳазхәаԥшуагьы бара боуп. Иахьа уажәраанҙа бхәычуп ҳәа ибаххәомызт. Уажәшьта ибдыруазарц ахәтоуп, – Аԥсырҭ акы ихәлашәазшәа ибжьы изтқалуамызт, илахь аԥхҙы аауан, ихьанҭаҙа акы ыкәхазшәа ихәдацьалгьы икәа҃ены дгылан, нас и҃еааиргәгәан, аарла ҽааитит, – жәацы атакәажә ибалхәаз иашоуп… Бара бзыхшаз бани баби,

ҳара иашьаки иаҳәшьаки реиԥш иаабоз, рҳатгәын ауп ари. Ароуп рыԥсыбаѡ анышә иахьамдоу…

Еитцақьны, иқьызқьызуа итҽыуоз аʒгаб лыбжьы нарцәи аарцәи ахәқәа ирныѡит, аҳабла ираҳаит, ақыта ирылаѡит. Уи лыбжьы заҳауаз абыргцәатцәкьа рылабжышқәа аанагон.

Абасала, жәаф шықәса рнаѡсан Аԥсари уи иԥҳәыси амыткәматцәкьа рзызхәоз атынха гәакьа дҟамлазаргьы, усҟан амышәкәан илаҳәаз рыʒгаб хәычы, лаби лани рнышәынтра дахагыланы, длагырʒышон уажәы. Итцәыуон уи наҟ-ааҟ илыдгылаз, илабхаз, иланхаз Аԥсырҭи Феодореи.

– Ухъь аагааит, Аԥсырҭ! – дырныхәон ақытауаа. – Уара иумырʒит Аԥсар итцыхәтәа. Иара қәыхәла дызхьымʒаз, иимбаз, дызламгәырґьаз, уара уахьʒааит, уара иубааит, уара уалагәырґьааит зыԥсынтцры ҟалаша Гәыранда лразҟы!

Ари аҽены инаркны мчыбжьык ахь ѡынтә-хынтә лаби лани рқьапҭаҽы дырбон Гәыранда. Аҳатгәын иаакәыршаны агәилқәа еиталҳаит, агәарԥ днықәланы икеикеиуа илрыцкьеит. Нас ахьаца ашәшьыраҽы днатәон илзымдыруаз, илымбацыз лаби лани, зхабар лзымдырʒо ибжьаʒыз лашьа Ефраҭи дрызхәыцуа.

…Ҽнак шьыбжьышьтахь, анышәынтрахьынтәи дгьыжьны ахәы дықәланы лыѡныҟа дышѡеиуаз, аџь ду амтцан Алхас акы игәыдырҟәыҟәлан дыштәаз днаидгылеит.

Алхаси лареи аныхәычқәаз лассы-лассы еибабалон. Иабду Ҳабыць диманы даалон. Усҟан еихьыс-еиԥысуа иѡуа ашта инталон. Аԥсырҭи Ҳабыцьи асоф аҽы иқәгыланы «маҳәи ҭацеи» ҳәа ирхыхәмаруан. Аха иѳеидасцыԥхьаʒа еицәыхьшәашәахо иалагеит, жәохә-жәаф шықәса ианынарҭыс рыхқәа шьҭацаланы еиҽаԥшʒомызт. Алхас, Гәыранда латцкыс дшеиҳабызгьы, ииураиихәара иҽамшәо, днапырҟәчы-шьапырҟәчуа даақәхон,

лааигәара дахьгылаз жәҩангәашәԥхьара изаартызшәа шиԥхьаҙозгьы.

Алхас, дызлаԛкәыназ ала, дышқәыԥшҙаз Аԥсырҭ иеибашьцәа дырхырыԥхьаҙалт. Аиҩхаа хьчара, абааш ахьчара ҳәа Аԥсырҭ аибашьцәа ахьдәыкәитцоз иаргьы дрыцитцон, акы ибап, акы иаҳап, аибашьҩы иԥыло ауадаҩрақәа уажәнатә иҿырзыԛаимтцар, даншәлак иаҳа ицәуадаҩхоит еибашьҩык иаҳасабала ҳәа иԥхьаҙаны. Арахь Алхас, Ҳабыць дызлаиматаз ала, насгьы Аԥсырҭ дызлаихылаԥшуаз ала, аус дуқәа дырзыркуан. Уи азоуп жәаа шықәса данырҭыс жәаҩы-рхыс дзыԛаитцаз. Даҿа шықәсык ашьҭахь – шәҩы-рхыс дара аибашьцәа рхаҭа далырхит.

Аԥсырҭ дигәаԥхон ари аҷкәын, игәаԥхон ихатцара, игәағьра, зегьы реиҳа ҳаҭыр зқәитцоз дахьԛәышыз, бырг-тцас дахьцәажәоз, дахьхәыцуаз ауп.

Зегь дара ракәын, аамҭа цацыԥхьаҙа, Алхас еиҳа-еиҳа ахатцаԥшра ааихәацыԥхьаҙа, Аԥсырҭ игәалаиршәарц итахымызт ианыхәыҷқәаз Гәрандеи иареи ргараԛәԛәақәа шырҿаԛәаз. Алхас диатәаимшьон акәмызт. Иааҙамҭа илыԥсоу аҙә дыԛоуп ҳәа ишьарц итахҙамызт. Гәыранда лразқьы шиҙбарызгьы сеидру, Алдыз ауаа инимцазтгьы.

– Алхас, иԛоутцои ара? – ацьтцла данаатцала, Гәыранда даатгылт.

– Бара сыбзыԥшуп, Гәыранда, – иҳәеит ганха дыԥшуа.

– Сароу?

– Ааи, бара.

– Кыр азы суҭахызма?

– Ааи, даараҙа ббара стахын, – дқаԥшьҙа днеицрашәеит, нас иҿамариашашәа иажәа ааиртцәин, – абри ашьабыста бзаазгеит, – иҳәеит.

– Шаԛа иԥшҙоузеи... шаԛа иссирузеи... шаԛа ихәыҷузеи!.. – Алхас игәыдкыланы иикыз ашьабсҭа хәыҷ ахы лнапы нықәылшьит. – Иузҭада, Алхас?

– Ашәарыцара ҳахьыԛаз искит.

– Ан абаҟоу?

– Ан алақәа исцәеимыржәжәеит.

– Ари злеиқәхеи?

– Атцла гәаҩара иҭалт. Иантызгоз агәы хәыҷы ҭҟьаны ицон. Аҩны иааганы ахш анасыржә нахыс, ахы сыднатцо иалагеит, ҩымш-хымш рылагьы инапышьцылт.

– Ианыдоуп, рыцхә, иоуҳажьып, Алхас, ахы иақәиҭаҳтәып, – даағьатцәы-ғьатцәит Гәыранда.

– Гәыранда, иоуҳажьыр иҭахоит, ихәычуп, иаыдоуп, иааҙатәуп, иахылаԥштәуп, ихьчатәуп…

– Уиашоуп, Алхас, иааҙатәуп, – нас даиԥхьхәыцаан инацылтцеит: – ауаагьы абас акәхап ишыҟоу, ан дызмам, аб дызмам, дрыцхами, Алхас?

–Ааи,ахаГәыранда,бараусбҳәартәыбыҟам,Аԥсыртгьы, Феодорагьы рхы быхҭныртцоит. Банычмазаҩыз иҟартцоз ҳәа ирҳәо баҳандаз…

– Сара схазы акәҙам ус зысҳәаз, Алхас, сашьа Ефраҭ дысгәалашәеит, уи изоуп…

– Аа, уа биашоуп, зыԥсадгьыл аҷы иҟам ауаҩы дрыцхами?

– Дрыцхауп, Алхас, дрыцхауп. Сара лассы-лассы ԥхыҙла дызбалоит.

–Гәыранда,баразынҙаскбхәычҙан,багьызцәажәомызт, дыбгәалашәома?

– Мамоу, Алхас, дысгәалашәаҙом.

– Нас ԥхыҙла дышԥаббои?

– Дызбоит, Алхас, иара ихалагьы иакәым… Сан, саб еибга-еизҩыда аҩны ашҭа агәҭа игылоу ахьаца ашәшьыраҷы итәан, агәашә аартны ашҭа сынҭалт. Уаҩы ишимбара исеигәыргьеит, аха ахьаца ашәшьырахь снеир рымуит… «Бара анахь, аҩныҟа, бнеи, Ефраҭгьы уа дыҟоуп», – рхәеит. Уахь санынхьаԥш, Ефраҭ абартца дытцагылан…

– Нас, нас?

– Сахьгәыргьацәаз акәхап, сытрысны ацәа саалтцит, уаҟагьы иааҷаԥтцәеит сыԥхыҙ, Алхас.

– Гәыранда, быԥхыз бзиарак иазҳәоуп, ибдыруеи Ефрат иҙбахә ҳаҳар?

– Алхас сызкәыхшоу, уара узы аҙынра агәаазы, аҕьеѡҳәа еиҟәжәаны иантцаауа аҙы хьшәашәа сҙаагылоит уи аѡыза агәыргьаҷҳәаша сзааугар…

Гәыранда асҟак лгәы ҭыҷгьаа Алхас димацәажәацызт, асгьы еизааигәаны еидымгылацызт.

– Саргьы, Гәыранда… бара бзы амца напыла иктәызар, сбылуазаргьы искуеит, аҙыблара иалаԥалатәызар – салаԥалоит, исыдыбцалакгьы, иагьа иуадаѡызаргьы, имариоушәа исыԥхьаҙоит, аиха ршы уақәгыл бҳәар, сақәгылоит… – Алхас, игәаҕьны ихы ѡышьҭихын, Гәыранда лыблақәа днархыԥшылт.

…Шаҟа аамҭа цаз сеидроу. Аԥьҵла амҵан игылан. Рыбжьара иҟаз Алхас игәыдырҟәыҟәланы иикыз ашьабыста хәыҷ акәын. Аѡыцьагьы уи ашьабыста хәыҷ аҟәаҟәа рнапы ықәыршьуан. Машәыршәагьы рнапқәа анеидкьыслалак, цәгьарак зуз реиԥш, мцаԥшьк нарыхҟьон…

Ауха Гәыранда акыраамҭадызмыцәеит. Дҳәыцымыцуа, днаҳәы-ааҳәуа, лыблақәа ҭраа атцх лашьца далаԥшуа дышьҭан. Лхы иҭагьежьуа иҭаз Алхас иакәын.

Дук иауцәамыз, уаѡы ҵаҕак, зылахь ҭбааз, зыблагәқәа зхахә аԥштәы аиԥш ицәеиқәараз, аԥстазара мыцхә бзиа ишибо зхы-зҽы ианыԥшуаз, зхахәеиқәа асыс хәы аиԥш ирҳәыз, зыбаѡ ласыз, зшьамхы ҵарыз Алхас лыбла дыхгылан.

Илыхьи, мшәан, дхәыҷаахыс дылдыруеит, уажә дылбама, егьараан лыхцә ҵарақәа илызгәамҭазакәа еидҽеиҳәалахьан… Нас иахьанҙа дзизымхәыцзи? Дызгәалымҭацыз, иара еснагь длышьҭан, лара дахьгылаз лааигәара днеины дгылон, лара дахьыхәмаруаз дыԥшааны длыцхәмаруан.

…Шаҟа ицәымыҕхеи Аҙыҕгара абааҽтәи шәѡы-рхы, аҷкәын ҳаракы Мсоуста лареи шеицәажәоз данрыхҭыгә-

лаз. Шьакәарак иламшәа дцәышхеит, аха ихы инапаҽы иааиган, Мсоуст инапы имихит, аԥсшәа иеиҳәеит, лара лышҟагьы дхьаҳәны бышԥаҟоу ҳәа длазтцааит. Гәыранда усҟан ччараха илысит. Лгәы иахәоит ҳәа Мсоустгьы длыцччон, дзырччоз закәыз цқьа ишизеилымкаауазгьы. Дшыччоз, уаҳагьы акгьы рамҳәаҙакәа, днарԥырҟьан, асоф ахь дхалт.

Мсоуст иқьышә дныкәтцашәа, ибжьы Алхас инаѡсан ҽеаҙәы имаҳаратәы ҽааитит:

– Аԥсырт дипҳауп ҳәа атцәы дахатцаны дрымоуп, арахь дзакә хытҟәаѡузеи… – иажәа аҳәаха имтакәан, апҟаца ааиҽытцгеит.

– Ари иуҳәаз атак ауп, – ҽааитит Алхас, – ҳхатцара пибашәарц лбаа аԥшаҳәахьы ҳалбаап.

Мсоуст, ус аламала, ишабалак узызныҟәо хатцамызт, насгьы Алхас иааста қәрала дшеиҳаз аиԥш, уахьихәаԥшуаз мчылагьы дыҕәгәан. Ахьышәт-сышәтҳәа иѡеыжәлан, рҟамчԥцатцақәа рыҽеқәа рымгәацәақәа иѡарытцарццеины, еихьымза-еиԥымзо ашта интҟьан, икәалааua аԥшаҳәахьы рҽынархеит.

Аԥсырт дааԥшны ибон иҟалаз, амала, рыбжьы иаҳауамызт, изхибарҟьаз изеилымкаait. Машәырк рылеибахуеит ҳәа гәаныла иааизбан, атцлашьап иадҽаҳәалаз иҽеы дѡақәтаән, ашта дыѡтҟьеит. Аԥшаҳәаҽы даннеи, абри аѡыза асахьа иаԥхьа иаацәыртцит: аҽеқәа иоурыжьыз наҟ-ааҟ секундантцәоушәа игыланы рыхқәа раҳаны рыԥшәмацәа ирзыԥшуан, адәы агәта икаршәыз ауапа игәышԥы хаххала дылажьын Мсоуст, иҟама инаѡсҟа икаршәын. Алхас иарҕьашьамхала Мсоуст тцаҟа дышьтаирҟацан, иҟама апынтца ихәда итцакны, иуҳәаз ажәа мап ацәкы ҳәа, иқәҟаара даҽын.

– Алхас! – Аԥсырт дхәааит.

Алхас иаразнак Мсоуст дѡеихҟьан, иҟама атра интеитцан, уимоу, Мсоуст днаицхраан, дѡеиргылт…

– Шәызҽу иаанагозеи? – дтцааит Аԥсырт.

– Баша ҳамчқәа цибашәон, – иҳәеит Алхас. Мсоуст дцәышъа дгылан.

– Шәымч аҭацәа рҽы ипышәшәала, – деиҭанарықәкааит Аҧсырҭ, – Мсоуст акгьы сызуаҳәом, усасуп. Алхас, умаҭура шьҭоуҵоит, исыҭ арахь уҟама.

Алхас ари аѳыза дақәгәыҷуамызт, днеилуууаит, аха ажәакгьы мҳәакәа иҟама атра ишҭаз иааимҷипаан Аҧсырҭ инаииркит.

– Алхас акгьы ихарам, Аҧсырҭ, суҳәоит иҟама изургьежьрацы. – Мсоуст, иҟалаз ааицәымыҷхан, уажәраанъа аҟама аҧынҵа ихәда иҵакны изкыз дихьчарц иҿыназикит.

– Мсоуст, уара усасуп, Алхас даҧшәымоуп. Ҳабацәа ирқьабзмызт асас, дзакәызаалакгьы, ишакәым ала изныҟәара…

Усҟан ари Гәыранда уи аҟара игәаалымгаъеит. Аха уаха ари ахҭыс ҿыц илгәалашәеит. Уажәоуп ианылдыр Алхас лара лыхьз ахьчараз ипстазара дшамеигъоз, ианаҭаххагьы зынъа ихы шақәиҵо. Дышпалызгәамҭоз абас дызҭахыз ауаѳы? Лха гәыбҷан алҭо далагеит.

Жәаф шықәса иртагылаз аҭыпҳа, лгәаҵа кәиц хәычык иаҟараны иҵашәеит рапхьатәи абзиабара. Уи акәиц, лхаҵа илызгәаамкъаъакәа, атәҳәара даҽын, амцабз ҿыцәаар ҳәа дацәшәозшәа.

Рапхьатәи абзиабара… рапхьаъатәи дмыцәаъакәа илыршаз аҵх.

Ауха икәиц хәычны лгәаҵа иҵашәаз, ашьжьымҭан аҿеибаркны, уажәшьҭарнахыс кьаҭара зқәымыз мца духахьан…

Афбатәи ахы

Аҧсилаа ашьха иаҽанхозгьы, ага иаҧнызгьы ираҳаит Аҧсырҭ аҳ Алдыз мап шицәикыз, ипҳа дышиимҭаз.

– Дхатцатцәкьоуп ус згәаҕьыз, – рҳәон шьоукы, дцьаршьон даҽеа-шьоукгьы.

– Аҧсырҭ иҩыза иоуп аҳра зыҟәнаго, – иаҳҳәаз аҙәы имаҳазааит ҳәа ихьаҧш-кәаҧшуа иаахдыркәшон ахпатәиқәа.

Мышқәак рыҩнутҟала ари ажәабжь аҧсилаа ракәым, абазгаагьы ирдыруан.

Алдыз аҳыс данықала игәыҕуан аҧсилаа ихьчап ҳәа. Аиҳараҙак ирзымчҳауаз рыҷкәынцәа рымкәкәааны, рхатцара иалхәдатәны, тәымцьара иахьыртиуаз ауп. Кыпса, Жьагәа, Тлапс, иара Алдыз ихатагьы днарылатцаны, ари аҩыза ахлымҙаахра затца иаҟәымтцрыз, еиҳагьы еицәахеит.

– Моу, Кыпса, ажәлар ҳаргәаҟҙеит, ак ҳҳәыцыр цәгьамызт, – ҳәа зны Алдыз иани҉ытцкьа, уаҳа уи азтцаара изцәырымго, игәхьаа мкҙакәа дааипхьжәашәа, атак абас иитеит:

– Алдыз, уххь згеит, уара аҳыс уҟатцаразы, ҩ-хәырцьанк еитцарпапа хьыла иртәны ирзаагеит... Уара иумазар иҳат, ажәлар зҳаргәаҟтцәкьари?

– Исызтада сара уиаҟара ахьы?

– Нас иаҳхарои ҳара, аҳыс уҟатцаразы илаҳтцаз ылаҳхырц ҳаҧызар?

Алдыз иихәара анизымдыр, «ишәтаху ҟашәтцала» ҳәа аанарго, инапы ҟьаны дындәылтцит.

Кыпсеи, Жьагәеи, Тлапси инеиҧапшын, иаапышәырччеит.

Ууанҙагьы иртахыз ҟартцон, аха уинахыс рнапқәа ааҧыртланы, аамта ираҙаз иалагҙаны даргьы, рыхшарагьы, урт рыхшарагьы рзы ахьеизгара иалагеит.

Ауаҩытәыҩса ихы идыруа адунеи даақәлеижьтеи шаҟантә иҽиҧсаххьоузеи! Шаҟантә аҧсабара ахататцәкьагь аҽееитанакхьоузеи! Ирҳәоит, зны итцааршәыран, даҽеазных адгьыл иқәын аҧстәы дуқәа – адомбеиқәа, адинозаврқәа ҳәа изышьтаз, атырастцла дуззақәа рызҳауан

ҳәа… Ашьҭахь урҭ зегьы аныҙаан, иахьа иаабо ашәапыцьап цәыртцит ҳәа… Абас шаҟа рҽеиҭаркхьоузеи, шаҟа цәыртцхьоузеи, шаҟа аныҙаахьоузеи…

Шаҟа иҽеиҭеикхьоузеи ауаҩгьы!

Еиҭакра змамкәа иаанхаз акы заҵәык ауп – ахьы. Ауаҩы ихдырра анмаҷызгьы, ахьы иахьа аиԥш ихьанҭан, иахьа аиԥш ахә аман.

Ахьы азы еибашьуан аҳәынтқаррақәа, инибартцәон ажәлар, шаҟаҩгьы адунеи ианыҙаазеи?

Ахьы азы аби аԥеи еиҷагылон, аишьцәа анышә рытцибажаауан.

Кыԥсеи, Жьагәеи, Ҭлаԥси дара зхылтцыз рхатәы жәлар рнырцәарала, рыҭирала, рыцкәынцәа рымкәкәаарала ахьы дырҳауан.

Рус еитцаҟәаҟәаҷы ахапа цәыригон Кыпса, иацдыргызуан Жьагәеи Ҭлаԥси, Алдыз дырзызырҩуан.

Ауаа рычҳара хыжжуа аҟынҙа инеит. Уи ауп Аԥсырҭ иԥҳа Алдыз диимҭеит ҳәа ажәабжьгьы али-ԥси рыбжьара мацәысеимҟьаран изрылатцәаз, Аԥсырҭ ихьышьаргәытц изакәыхшоз.

Алдыз хазы амца икын. Иаҳҭынраҷы еилагьежьран, еилахынҳәаран. Егьырҭ зегь ракәым аҳҭнуаа рлымҳа аҟынҙатцәкьа инаҙеит, ана-ара еикәагыла «иуаҳама», «исаҳама» ҳәа еиҷахәытҳәытуан.

Шьыжьы инаркны хәлааныҙа Жьагәеи, Ҭлаԥси, Кыпсеи Алдыз иҷы итәан, ихәыцуан, ак рызбон, ак шьҭырхуан, даҽеак шьҭартцон.

…Шьыжьымҭанк аҳҭынра ашҭа интҟьеит гәыпҩык аҽецәа. Аԥсилаа, мсымаагь нарылатцаны, рхыргәгәарҭа абаашқәа реиҳабацәа дрыԥхьон аҳ Алдыз.

Адырхаҽены ахәылбыеха аҳҭынраҷы еизеит зегьы, аҙәы ида.

Аԥсырҭ дмааит.

Аҳҭынра азал ду аҷы еиқәышьшьы итәан, аҳ иааира иазыԥшны.

Ахырҕәҕәартақәа реиҳабацәа ус аламала уназгәытцасуаз уаамызт. Досу рхырҕәҕәартақәа рҽы ҳәынтқартцас рхы рыпхьаҙон. Иртахыз ҟартцон, иртахыз руан. Уажәы ари азал аҽы еизаз рыбжеиҳараҩзак Жьагәеи Тлапси иқәдыргылаз шракәызгьы, иҟан макьаназ аҙәык-ҩыцьак зылакьысра рзымгәаҕуаз, зпан цәгьаз. Убарт дыруаҙәкын Цыбла ахырҕәҕәартә-абаа аиҳабы Мсым Хәычы. Ахьҙ змаз еибашьҩын.

Апсилаа раҳгьы дицәшәомызт, игәхьаагьы икымызт, аха рееидырымкылар, хазы-хазы рықәпара акгьы шалымтцуаз ибон. Мсым Хәычы ицәшәон азоуп акәымзар, уажәраанҙагьы егьа папантқәыр итцаргалахьазаарын. Уажәгьы ихала дмаазеит, иеибашьцәа аҳтны агәарп ду аладахьтәи аган аҽы игылоу апса амтцан, ҳаи рҳәар ишҩатқьара реырхианы итәоуп. Теитпшылагьы урыцәшәап: рпатцақәа ырша, ржакьақәа аужьны, саԥьанк-саԥьанк роурақәа наҙон, моу идоуцәома угәахәп…

Аҳ иааира иазыпшны иахьтәаз азал аҽы дыҟан, Жьагәа имч хозар иара усҟантцәҟьа икнаҳаны иишьуаз даҽа хатцак – Азыҕара ахырҕәҕәартә абаа аиҳабы Мсым Ду. Аиашазгьы, иашьа иаасҭа ари ауаҩ дҳаракын, ихырҕәҕәартагьы Цыбла анаҩсҟа ашьха ҳаракы аҽы ишыҟаз аипш.

Азыҕара абаа – «Аихатә гәашәқәа» ҳәагьы азырҳәон. Нхытцы Аахытцы ирыбжьгаз амҩаҽ абри абаа бжьагылан, уи зыхьчоз иргәапхар – умҩа аатын, ианыргәампха – ушьтахьҟа угьежьыр акәын. Егьырт зегь ракәым, византиаагьы шаҟантә ари аихатә гәашәқәа рзаамыртҙакәан игьежьхьаз.

Амсымқәа иҽерыдикылон Ахыста ахырҕәҕәартә абаа аиҳабы.

Азал аҽы итәан аҳ Алдыз гәыкала изыҟаз, идгылоз, иара ибзоурала абаа-хырҕәҕәартақәа реиҳабацәас иҟалазгьы. Урт ма Алдыз, ма Кыпса, ма Жьагәеи Тлапси ирзааигәаҙаз тынхацәан. Иҟан араҟа анахьгьы-арахьгьы зҽадзымкылоз, ҳнапшлап, иҟало аабалап, еиҳа амчра иа-

хьаго ҳҽадаҳкылап ҳәа итәаҟәазгьы. «Икәанызануа» – ус ауп урҭ Аԥсырҭ хьыӡшьарас ишриҭаз. Адунеи амца акны ибылуазаргьы, ҳара ҳус алам, амала, уи амца ҳара ҳ̌кынӡа имааӡааит, иҳаламкьысааит ҳәа акәын ишхәыцуаз, амца анаклак ани дыбзиоуп, ари дыцәгьоуп ҳәа ишеилнамхуа иазымхәыцзакәан. Аԥсырҭ урҭ рзы даҽеа хьыӡшьаракгьы ихәыцит: «Ар еибашьуан, Ҳабыць дцәаҕәон». Абас ззырҳәоз Саҭажәтәи, Оцарцатәи, Нацмыртәи, Скамсуктәи абаа-хырҕәҕәарҭақәа реиҳабацәа ракәын.

Шәара шәҭып абна ауп, шәара абра шәтәа ҳәа аҳтынраҷы уаҩы ишреимҳәазгьы, азал аҷы абра хыхь еиқәаҳаԥхьаӡаз агәыԥқәа хаз-хазы итәан, дара-дара иныҵакшәа еицәажәон, уажәы-уажәгьы излаҩналаз ашәқәа рахь инаԥшуан, уа наƀ-ааƀгьы Алдыз иеибашьцәа гылан. Абри аиҳараӡак изгәампҳоз Мсымаа ракәын. Мсым Хәычы дҩагылан аҵенцьыр днадгылт, уиакәхеит, агәарԥ аҵыхәаҷ итәаз иеибашьцәа ашыр-сырҳәа иҩаҵƀеит, уи збаз Мсым Ду иеибашьцәагь ҷеаадырхиеит, аҩгәыԥкгьы ҩыцьа аарылтцын, агәыԥқәа еиҳабацәас ирымаз ракәхап, Мсым Хәычы иахь ҷ̌еаархеит. Ахышә иаатцагылт. Мсым Дугьы дҩагылан ак иеиҳәозшәа Мсым Хәычы днаидгылт. Ҵаƀа игылази дареи неиҷ̌аԥшит. Ажәакгьы рымҳәеит. Блала еицәажәеит, гәынхәҵыстала еибадырт. Ахышә инадҵит, аха рҩызцәа рахь имнеит, агәарԥ агәҵа илеиҩеиуан, уажәы-уажәы аҳтынрахьы ихьаԥшуа.

…Азал ашә дуқәа аатит. Уахь инхьаԥшит. Дааҩналт Алдыз. Зегь ҩагылт. Шәтәа ҳәагь рамҳәакәан, аханы игылаз атәарҭахь иҷ̌ынеихеит. Аҳ аилацәажәарақәа ароуп иахьымҩаԥигауа, азал аганқәа рҷ̌ы игылаз аƀ̌әардәқәа асасцәа ирызкын, рханы, иҩаҳаракны аҳ иƀ̌әардә гылан. Егьырҭ раасҵа акырӡа еиҳан, абҕакыдтцарҭеи наƀ-ааƀ амашьхәылтцқәтцарҭақәеи аҵаны.

– Иахьа шәзаасыпхьаз, – иҳәеит Алдыз итыпаҷ̌ данынатәа, - аԥсилаа ҳамацара ҳзы акәымкәан, Аԥсны зегьы иатцанакуа аус аӡбаразоуп, - иарҕьарахьалеи иар-

марахьалеи игылаз Жьагәеи Тлаԥси излацәажәараны иҟаз азҭаатәы закәыз бзианы ишырдыруазгьы, Алдыз ирмаҳаҙац акы иҳәарызшәа, иҽеы иааҭшәарызеи ҳәа рыблақәа ааихамҟәысҙакәа, хәыҷык аҳ иахь инахырхәашәа, Алдызи дареи анааиҽаԥшлак рыцқәа аахырцьацьо, игылан. Ас зыҟарҭо ѳ-тцакык аман: акы – аҳ гәыкԥсыкала ишизыҟоу, ѳбагьы – абаа-хырҩәҩәарҭақәа реиҳабцәа иддырбон. Зынгьы ирылартцеит Иустиниани иареи еиѳызцәа гәакьақәоушәа, чанахк еицанчалахьазшәа, Константинопольтәи ашәҟәқәа изааишьтуазшәа, аԥсилаа моу, Аԥсынра зегьы, Кавказ зегьы аҟны Алдыз иеиԥш азә ҳаҭыр иқәиҭом ҳәа. Ас иҟоу аҳ иҽаԥхьа ҳарҭ ишыҟаҳҭо аиԥш, шәаргьы шәхырхәалароуп ҳәа аанагон. Урҭ рнаѳсшәа иҙышҙа игылаз Кыԥса, аҳ иуҳәо иашоуп ҳәа аанаргауа, ихы ирҭысуан.

Асасцәа иааԥхьаз ракәзаргьы, хыхь ҳшалацәажәахьоу аиԥш, х-гәыԥкны ишан: Алдыз гәыла-ԥсыла идгылози «икәанызануази» – ишьхныԥсыланы Алдыз ииҳәарызеишьҳәа иԥшын. Ахԥатәиқәа – Мсым Дуи Мсым Хәычи Ԥлычтәи Ахыстатәи абаа-хырҩәҩәарҭақәа реиҳабацәа рахь ихьаԥшын, «ҳара ишыҟаҳҭо шәаргьы иҟашәҵа» ҳәа аанарго, рҭыԥқәа рҽеы инатәеит. Егьырҭ аѳыцьагьы атәаразы ирзымгәаҧит, имтәеит, аха иаацәгьарахар изыдгылоз мсымаа ракәын. Алдыз ицәымыцхеит, акы ихәлашәазшәа азныказ ибжьгьы ааҽаԥҵәан, амсымқәа рахь иблақәа ҭырлашьцаа дынхьаԥшит. Иара ихәаԥшуаз урҭ рыблақәа аҭармақьеиԥш еиҳагьы иҭылашьцаан. «Аҳ, шәаргьы саргьхандаз…» – гәаныла даацәажәеит, аха «дзыкәтәаз амахә» даараҙак дақәгәыгратә ишыҟамыз анааигәалашәа, «аҳ шәтәа» иҳәааиҙа атәара згәаҧыда ҳәа зыбжьы аатзыргаз Жьагәа, «уҽеихак» ҳәа аанарго инапы дааѳахан, нас шәтәақәа ҳәа, иҽаамаириашеит. Зегьы антәақәа, иажәа инацитцеит:

– Ааи, Аԥсны аразҟы азбаразы ауп сызшәыԥхьаз, зегьы шәааза р.

– Аҙә дагуп, саҳ ухатцкы! – ҿааиҭит Жьагәа.

– Дызуста?

– Аԥсырҭ иоуп имааз, саҳ ухатцкы, – днақәыҷәгәан, ихьӡгьы иқьышә инықәтцашәа, аҭак нықаитцеит Жьагәа.

– Аԥсырҭ... Аԥсырҭ... ажәлар рразкы аӡбара ҳалацәажәоит, иара аҿеак иман аган давоуп.

– Аԥсырҭ уаха ачара имоуп, Алдыз, – дахьтәаз дагьымгылакәан, «саҳ ухатцкы» ҳәа ажәагь ацымтцакәа, ҿааиҭит Мсым Хәычы.

– Ишԥа? Изакә чароуи?

– Иԥҳа хатца дцоит, ачарагь уахоуп.

Алдыз апкацаҳәа иҿасызшәа амцаԥшь ѡеихкьеит. Итәаз ирдыруан Аԥсырҭ иԥҳа лнапы дшаҳәахьаз, мапгьы шицәыркыз. Аԥсилаа раҳ аилацәажәара анымѡаԥиго ачараурагьы ақәиршәеит.

– Алдыз, – аҭынчра ааилеигеит Мсым Ду, – ҳаззеизугаз ааркьаҷшәа иҳаҳә, аамҭагь дук иҳамацәам. Аԥсырҭ ичара ҳаҳәоуп ҳарҭгьы, уахьгьы ҳанкыдгыларoуп.

Алдыз ичҳара хыжжит, ихаԥыцкәагьы аҷҷа аарытцгеит. Жьагәа икама ахы иарґьа напы адкыла, амсымқәа ихы нарықәикын, уажәымзар-уажәы дшынарзытцкьара, ҿааиҭит:

– Аԥсилаа раҳ итәаны иацәажәара – ичарҳәара ауп иаанаго!

Мсым Дугьы Мсым Хәычгьы ашыр-сырҳәа иѡатцкьеит, ркамақәагьы иаарыхеит. Иѡатцкьеит Ҟлычтәи Ахыстатәи абаақәа реиҳабацәагьы. Игылт зегьы. Азал аҷы итәаз ѡ-гәыԥкны, наҟ-ааҟ ишынеизытцкьара, еиҿаԥшуа игылан, ирыбжьагылаз икәанызануаз затцәык ракәын.

«Уара-сара» ҳәа рґьалпал шаагатцәкьаз, имацәысеимкьараха, аҳгьы игәхьаа мкыкәан, ашә еимпаа Мсым Дуи Мсым Хәычи реибашьцәа ааѡнапалт, алымқәа ирѡызаха. Адәныка иаанхаз рѡызцәа ракәзаргьы, раҳәақәа ҭкәыцәаа аҳтынра иакәшаны игылахьан...

Ари аѡыза иазыԥшымыз аҳ Алдызгьы уи иѡызцәагьы ирцәымыҷхеит.

– Ҳаи абаапсқәа, аишьцәа ахьықәеибахыз ҳәа, иҟашәҭозеи, шәеаанышәкыл, – ҳәа ишыцәгьарахаз аниба, наҟаак дрыбжьаҟазо Кыпса дзышъа даарыбжьагылт.

– Сара шәзаасыпхьаз Апсны аразҟы азбаразоуп, ҳәаҭыхла шәеилаларц акәзам, – иҧсы анааивига, насгьы амчра иара иганахь ишыҟамыз аниба иҿаархаашәа даацәажәеит Алдыз.

– Алдыз, Апсны аразҟы узбарц уҭахызар, апсуаа реимҭәара шәаҟәыҭц рыҧкәынцәагьы атәымцьара ишәымҭилан, – Алдыз дааҧхьижәеит Мсым Ду.

– Ишпа, апсилаа раҳ соума абри аѽыза заҳауа?

– Уаргьы иукәаҕа игылоу уҭынхацәагьы шәоуп изаҳҳәо. Иахьарнахысгьы уҳақәымгәыҕын, уматц аура мап ацәаҳкуеит. Шәаала, ари аҳҭынраҿы ҳара ус ҳамам, – иҳәан, Мсым Ду ашәахь иҿынеихеит. Уи инаишьҭалт Мсым Хәыҷгьы, Ахыстеи Ҟлычи ахырҕәҕәарҭақәа реиҳабацәагьы.

Али-ҧси рыбжьара иѽеыжәлан, аҳҭнуаа иҟалаз еилыркаанза, аҳҭынра ашҭа цәгәыхаа иѽтҟьеит…

А б ы ж ь б а т ә и а х ы

Алашәага – ас акәын дышрышьҭаз Апсырҭ Алдыз аҟанҭаруазқәа реиҧш еиварыпхаа ивагылаз иѽызцәа. Рхала еизаны ишеилатәоу унарылашәар, алашәага реиҧштцәкьа маха-маха уеимыржәжәоит. Ирыцәшәаны ала гәыбзыҕ аиҧш рҿапхьа иқьақьаны ииауаз, уҟаз, уҧсы ҭаз рҳәарашәа изкәа инас-насны, ихы ааршьышьуан, уажәшьҭарнахыс ҳара уаҳтәуп ҳәа аанарго. Иаармариангьы игәра ргомызт, ишьақәырҕәаны ирымаз аҧышәара дахысыр акәын. Аҧышәара иатцанакуа рацәан: апхьа дара рзы ацәгьа-мыцәгьа зҳәоз, ацәгьа зыршуаз еилкаатәын: ашьтахь – уахынла хтарпа еиқәатцәала рхы-рҿкәа таҳәҳәаны раҕацәа ирыкәланы еимыртцәон.

Ашәара мыжда ашәыргәында инамырҟатцо егьыҟам акәымзар, ацәгьаҳәарагьы зтахыдаз, ақәылара, аимтцәара, шьоукы рыкәзаара, рылаҕырз атәы ҳамҳәаzозаргьы. Ианакәзаалакгьы ацәгьоуцәа рус хәымгақәа злаҟартцо ашәыргәындақәа рыла ауп. Убри аҟнытә, Аԥсырҭи Ҳабыцьи ани дзеиԥшроу, ари дзакәу ҳәа руаажәлар ианрызхәцуаз, ашәыргәындақәа Алдыз игәыԥ иадыркылон, уаа мацқарақәоуп ҳәа ишьаны.

Алдызи иҩызцәеи имшәа-имырҳа ирҽагылоз ирыцәшәон, ианааиԥылозгьы, рхы-рҽы ырччаны аԥсшәа рарҳәон, зны-зынлагьы иаанҽасны рнапқәа рымырхуан, «уҳаҕоуп, аха ухатцара ҳатыр ақәахтцоит» рхәарашәа.

…Ууанzа иҟалахьаз ахтысқәа иузрыдкыломызт Мсым Дуи Мсым Хәычи Алдыз иаҳтынраҽы аргама иахьиҽагылаз. Адырҩаҿны ари ажәабжь иту-тууа аԥсилаа ирылатцәахьан, иҟаларызеи анаџьалбеит уажәшьта ҳәа рлымҳа кыдтца изырҩуан.

Алдыз иҩызцәа, аиҳараzак Ҭлапс ибзоурала, аҳтынра аҟынтәи даҿеа ажәабжьк рылартцеит. Мсымаа Алдыз иаҳра ицәаагоит ҳәа аҳтны иақәлазшәа, ианатцаха «ҳапсы еиқәырха, уҳадгыл» ҳәа Аԥсырҭ изцазшәа.

Ҭлапс ҟадыць, иимхәыцуа ҳәа крыҟоума, Алдыз игәыԥ аҟнытә ихәыцуа иараҙәзатцәык иоуп. Егьырҭ еиҳа ижәылаҩцәоуп.

…Алдыз иҽы аилацәажәара рымоуп. Иҟалаз ахтыс цәгьала ирныԥшит. Егьа умҳәан, аԥсилаа раҳ иаҳтынраҽы имшәа-имырҳа инапатцаҟа иҟаз ѳыцьа рҽагылт, реибашьцәагьы хианы ирыцны, дара реибашьцәа рыла агәарԥ штәызгьы, егьырҭ иқәтцны ианца ауп иҟалаз анеилыркаа. Нас урыҟәгәыцла аҳ дрыхьчоит, аҳтны иахылаԥшуеит, иҟарулцәоуп ҳәа.

Алдыз шыкәсқәак роуп итцуа аҳыс дҟалеижьтеи. Аԥхьа аҳра даараzак дахыпсаауа, дахьынҳало дыҟамызт, аха уажәшьта аҳра агьама икит, ас аргама иҽамгылацызт уажәраанzагьы.

Амсымқәа иҽагылт, урҭ ирыдгылаз ҟалеит, иагьрыццеит. Арахь Аԥсырҭ датәеибом, ихы иатәашьаны аҳыс дҟалеижьҭеи иаҳҭынраҽы знызатцәык иадамхаргьы дмааицт. Мсымаагь аҳҭынраҽынтә Аԥсырҭ иахь ауп иахьца. Ус анакәха, рыбз еивҵоуп, иҽагылауа рхадагьы Аԥсырҭ иоуп… Шаҟа еидихәыцлаз сеидру. Пҳас ҳәа ииааҙаз акашәарахҭәҟьа иара мап ицәкны, уаѳы изымдырҙо Ҳабыць иматә диитеит… Арҭқәа зегь Алдыз ианеидихәыцла, Аԥсырҭ дышиаға баапсыз еиликааит.

Арахь аус хәымгақәа ргәы иҭан. Реилацәажәараҽы Аԥсырҭ даар дыкны, деиқәпах дҽаҳәаны, «ачарҳәаѳ» ҳәа ихьҙцаны дыкнарҳарц рыҙбахьан. Аха уажә дызлахәапшуала, убригьы рылымшозаарын. Аԥсырҭ моу, амсымқәа ирзымиааихт. Аԥсырҭ дацлар, аҳҭынра ахаҭа рхы иҭадырпар ауан.

– Аԥсырҭ ҳилгап ҳәа аншәасҳәоз сҳәатәы хашәтцар, иахьа абас ҳахьҙомызт, – Жьагәа Алдыз ихы наиқәкны даацәажәеит.

– Аԥсырҭ ихырғәғәарҭа злаҟаитцаз ала, ус унадсылан иузышьҭыхуам, акыраамҭа ҳаидхалон, «Аҳ Алдыз инапатцаҟа иҟоу драбашьуеит» ҳәа ажәабжь ирбыбкны ирылатцәон. Убри азоуп уҳәатәы зхаҳамтцаз усҟан, – атак Кыпса иныҟаитцеит.

– Уажәшьта агәы умазар уилакьыс, – ихаԥыцқәа ағырҷ аарытцгеит Жьагәа.

– Иалаадырааи, иалаадырааи, – даағызы-ғызит Алдыз.

Арҭ реицәажәара иҽалаимырхәҙеит ргәыԥ иалаз, аԥшьбатәи, Нарцьхьоутәи рымаҳә Тлапс. Ахышә дадгылан адәныҟа дыпшуан.

…Тлапс иаб дигәалашәаҙом, дшыхәыҷҙаз деиҭымхеит. Иан шьыжьы инаркны хәлаанҙа дкәыкәыцыкәуа акы данаҽымыз ыҟаҙамызт, хѳы пацәа раазара ус имариазма.

– Аѳны ашә наркны, бхәыҷқәа аашьтыхны баала, – ҳәа шаҟантә лашьцәа аахьааз. Илуамызт лара, ахәыҷқәа раб иццьынць рыцәсырҙуам, рыжәла ирылсхуам ҳәа. Аԥхын

адәы иабон, шьыжьы инаркны хәлааҙа раб иашьа ипҵацәеи дареи ахәқәа еимырҟьо ирықәын. Ианыцәгьаз азынраз акәын. Аҧыхь анасуаз, ианқәас-ҙысуаз, иантҵаауаз апҵацхаҷы ақыдқәа еиҷажьны, ахәышпыргы шаҳәшаҳәуа, ар рымца еиқәызар акәын. Арыцҳа аҟәараҷы иқәхәлоит ҳәа арахь лыцәқәа ахьҭакыз аҕьычцәа ҭхыбжьон инкылсын, иаатганы иргеит. Дҭәуеит-дхьит, длаҕырҙышеит, лнапқәа налгәытҵапса ахәанаа рныха днадгылан дшәиит, хыхь иқәтәо анцәа ихьышьаргәытҵ дакәыхшеит, аха изхәарҭаз, уи дылбаапшны дизгәамҭазар, иеиба-кәеибаха лҭаацәара шыҟаз иаанхазар, лыцәқәа зҕьычызгьы атрышә иасуа, еиқәызза апшаҳәа иавазар… Изустцәаз гәҽарас илыман, илзаҷапҷеуамызт акәымзар. «Иҟастцари, ишпазури?..» ҳәа лхы кны дыштәаз, шьыбжьышьтахьк лгәашә аартны еишьтагыла мҷыла итәыз ауардынқәа лашҭа иааҭалт.

– Хьыма, дад, амҷы ахькаҳапсаша ҳарбеи, – иҳәеит лабхәында еиҳабы, – уажәраанҙа цьара ак ааҳалымшаҙеит.

– Шәапхьа ипсыша сара, – илҳәара дақәшәомызт Хьыма, дрықәҟьашо.

– Бҷапхьа ауал ду ҳадуп, Хьыма. Даҷеаҙәызар, ишәҭахызар ишәааза ҳәа лхәыҵқәа нкапсаны, лҭаацәа дрыццаргьы ауан, бара бҷара, быпсҭазара рыдырҙылан, раб иқәацә рыцәсырҙуам, идыпшылацәамхааит ҳәа ҳҳәыҵқәа рааҙара баҷуп… быххь сара сцааит, – иҳәан, саара дхырхәеит.

–Дида,сараипсыша,иҟоутцозакәызеи,–дааикәҟьашеит Хьымагьы.

Абри аҷены инаркны Хьыма еиҳа лгәы ҕәгәахеит.

– Сабхәындцәа сыкәаҕа сахьыҟоу исурхьуеи, – лҳәон. Лабхәындцәагьы ирылшоз ала илыцхраауан. Аиба икәакәар былуам ҳәа, ахәыҵқәагьы мшызҳа ирызҳауан. Шықәсқәак рышьтахь амҷы-амца зҳәаз иеипш, иҟаҳцарызеи ҳәа ишаҟь-шаҟьо агәарп иааҭалт.

Ҭлаԥс деиҳабын, ԥшра-сахьалагьы, ҟазшьалагьы иашьцәа аитԥбацәеи иареи еиԥшымызт. «Мгәарҭак иҭииаз, гәыҳәԥык ииаҙаз абас агеи ашьхеи реиԥш изеицәыхарахеи?! – шаҟантә ари аѡыза азҭаара лхы иалҭахьаз Хьыма.

Аитԥбацәа аѡыцьагьы рхы-рыԥсы, ргәы зегьы агәыла-азла, аҭынхацәа рзы иаартын. Цәгьарак, бзиарак аныҟалалак, аҳаблан, дара раԥхьа аҙәгьы дызнеиуамызт, уа иахьнеиуазгьы ак шьҭырхларын, ак шьҭартцаларын, ҭынч итәаны иубомызт, аматҽ руан. Гәаҟрак сақәшәеит, шәыжәзатцә ҭганы исышәҭ ҳәа аҙә дрызнеир, мап мкҙакәан, ашаха нахатцаны ирҭон, уимоу, иѡнынҙагьы изыргон.

Хьыма аитԥбацәа ас иахьыҟаз дреигәыргьон, аха знызынлагьы лгәы нҭыпсаауан. Ас згәы аарту ржьара мариоу, рыкәша-мыкәша уаа қьиала итәызар цәгьамызт, аха ауаа хәапсақәагьы шаҟа ирацәоузеи макьана ҳәа дхәыцуа днатәалон.

Ҭлаԥс урыла дшыҳаракызгьы, иаргьарахьтәи ижәѡа хәыҷык иаазԥьыҟәын. Ирҳәоит данхәыҷыз атцла далҟьан дахькаҳаз ижәѡа ҭԥеит, иманшәаланы ирызҭамыртәеит азы агра изыннажьит ҳәа. Уи игра шәарҭамызт, ихата итәымҭахь даннеи, дааразак гәѡарас икны икылкааҙаны уимыхәаԥшыр иузгәатомызт.

Иан Хьыма илзымчҳауаз аҽеакын. Уи, итцигаз иҟазшьа акәын. Иҽенадшьыланы, иеитԥбацәа реиԥш, аԥхҙы нкаҭәаны мшкы шьыбжьаанҙагь дымхандеицызт. Уск имоушәа иҽынахга-аахго, иҟатцатәыз днагәытцасны иашьцәа еитԥбацәа рыхәда иныҟәижьуан, рҽымтра ихы иархәаны. Амала ажәа иҽан. Ацәажәара даналагалак, аиҳарак хәыҷык аҟара иқьаф ҟатцаны данықаз, ладеи-ѡадеи дырхысны кәрыжәаа ражәабжь иҳәон. Аҳаблаҽы сасык данырзааилак, «уааишь-унеишь» ҳәа зиарҳәозгьы уиазы акәын. Иан, мамзаргьы иашьцәа еитԥбацәа ргәахы анкыдҙаалак «аҽеага кны уалал ҳәа уаҳҳәом, амала унеины ҳамхырта убла иарба» ҳәа ихәмаруа атцәы иларцон. «Са-

апкыр сзыдҽарҳәало ҳәа сзықәгәыҕуа сашьцәа хәычқәа шәыгәра сымгоушәа, ԥхашьарами…» – аицәажәара иахигон.

Дааузымдырратә иҽееиҭеикит ԥҳәыс данааига ашьҭахь. Ууанӡа идрымбалацыз аҽеа ҟазшьак шьҭихит. Иан, иашьцәа, иҭынхацәа дырзаҕьуа далагеит, иахьынӡахәҭоу ҳаҭыр иқәрымтцошәа, иугу-иубзоу ҳәа хьаас дыркымшәа ԥхьаӡаны.

– Сара сыжәлантә рыхьӡ ҭызгоит ҳәа схы аԥьыкахыц ықәхны исылшо ҟатцо сгылоуп, ражәахә, рҽахәы еиҭасҳәоит, дара ҳаҭыр рзақәым. Аҽеы ԥсыр адәы аҭынхоит, ауаҩы – иажәоуп иҭынхо, егьырҭ зегьы башоуп, иахьа уажәраанӡагьы абри ззеилымкаац, узларықәгәыгри? – ҳәа дрыхцәажәон. Ирзыҟаитцахьоу, ирзиухьоу ҳәа акгьы ыҟаӡамкәан аҽеԥныхәа иаиргон.

Иан «анцәа уаҭеимтцаанит» ҳәа лылахь-лыцьымшь лзатәуан. Ан илзычҳауамызт лпа аиҳабы абзиара изызуаз ҭабуп ҳәа раҳәара ацынхәрас, аара рыдтцаны дахьцәажәоз. Ауразоуроу азә димыцхраа3акәан схала ауаа рахь – скылсит ҳәа аниҳәалоз, лцәа ҩалхыбзаауан. Дмыцәа-дымтәа акәтаҕьцәа илхны илаа3аз иоуп ас ицәажәоз. Шаҟа иҭбааy аҟара ачҳарагьы амазаап ан лгәы! Нацәкьыск иаҟароу ҟамтца3акәан, раки-3аки нацәхырҟәараки ина3оу сара истәуп, сара изгоит ҳәа илахьтцәҟьа аԥхзы маа3о дцәажәон Ҭлаԥс.

Уахык аҭаацәара анааилатәа, ууанӡа ишыҟаитцалоз аиԥш акәымкәан, Ҭлаԥс шәааи арахь иҳәан, иангьы иашьцәагьы ааидиртәалан, ацәажәараз иуҭахуаз, днахыкәаша-аахыкәшо, атцыхәтәаны ҿааиҭит абас:

– Шәнеишь-шәааишь ҳәа ҳарҳәоит, ауаа ҳардыруеит… Уажәшьҭа ҳхәыҷқәам, асас дахьцәагьы хҭаауа иалагеит, арахь ҳзыҩноу апацха уацәыԥхашьартә иҟоуп. Сызлазхәыцыз ала, ҩны бзиак ҳаргылар цәгьамызт. Амҿыматәахә шаҟа уҭаху апсҭа иҭажьуп, ауасҭацәаҳәагьы хара ицатәӡам, шәнапқәа хьуп, – иҳәан, иашьцәа днарзыԥшит. Урҭ ҿырҭуамызт, еиԥхьхәыцааyа итәан.

Хьыма Ҭлаԥс ари аҩыза иҳәап ҳәа дгәыҷомызт, лыблақәа ччан, лнапқәа ыргьежьуа лыҵкәынцәа дрыкәшеит.

– Ихирхааит шәызлагаз, ихирхааит, – ҳәа ҳәауа, нас даaиасны данынатәа, лылаҕырзқәа аахаҟәҟәалт, – алахьынтцацәгьа уара, ухәычқәа шуаахаз убла иабарауааз, – дқьыпшәыпуа мыткәматцас акы лҳәеит.

Лыҵкәынцәа аитцбацәа Ҭлаԥс зхы икыз аус даараҙак ишыргәамԥхазгьы, ран дшеигәыргьаз анырба, иақәшаҳатҳеит.

Адырҩаҽенытцәкьа руардынқәа цаҳәаны, аԥстахьы ицеит. Мчыбжьынаҟьак аҩныматәахә ылырхуан. Иашьцәа аитцбацәа реиԥштцәкьа аԥхъа шкеимтәозгьы, дрыцын, дрыдгылан, «абас жәу», «абас ҟашәтца» ҳәа реиҳәон, ирушазгьы, иҟартцашазгьы иара иатцкыс еиҕьны ишырдыруазгьы. Амҿыматәахә ылхны иааганы ианынкарыԥса адырҩаҽены, рыжәлантәы сасцәақәак сзааит, ҳатыр сызрықәутцарц суҳәоит, усзааи ҳәа Ҭлаԥс ауаҩы дизааишьтит.

Аҽены ауасхыр ашьтатцара иаҿын… Даара ицәымыҕхазшәа илахь еиқәитцеит. Дгылт, дтәеит, длеи-ҩеит, нас иашьцәа рахь дынхьаҳәын, ҿааитит:

– Пхашьароуп сымцар… дҳажәлантәуп, асасцәа ҳатыр рықәтцашьа дақәымшәеит рҳәар, ҳара ҳзгьы ихьмызгуп, – иҳәан, дҩагылан аҩны зыргылоз иашьцәа ааныжьны дцеит.

Дцеит, дцазеит… Хаха-хымш дмаait. Даныхынҳәгьы хаха-хымш ишьара дзықәымлеит. Ажәакала, дықьуадгызуа иашьцәа рҿы данааи, ахаҳәтцәаҳә ықәыпсаны ахыбра иалагахьан. Дахьынзарыцхрааз атәы аҳәара уадаҩуп, аха усгьы ахыб ақәтцаны иалгаанза дрытцагылан.

…Аҩны – ҩны бзиахеит. Ахәы аҳаракыра иқәгылан, уажәымзар-уажәы илықәпрааны ажәҩан иалаларашәа. Ажәлантә, аҳаблауаа акатаҳәа иааины иныҳәа-ныԥхьаны, ирыдныҳәаланы ицон.

Ауха атцых ганы ишьталеит.

Адырԥаҽены ашьжьымҭан Хьыма данынаԥш, ахәаны идыргылаз рԥны ҷыц аҷы алԥа шԥеиуаз лбеит.

– Нан, нан, шәааԥшы, – ҳәа лыҵкәынцәа аитцбацәа аалырҷыхан, Ҭлаԥс иԥҳәыси иареи зыԥназ амҳарахьы днатрысит, урҭ сыргылоит ҳәа. Амҳара ҭацәын, аҳәгьы дыќазамызт.

Ан лцәа акы алашәеит, мцабызкгьы ԥалыхќьеит. «Мап, мап, устцәќьа ҷыцха аҳәынтцәа иҽылаижьрымызт…» – даақәындқәындит. Даақәгьыжьаан лыҵкәын еитцбацәа лыман анаара днаҷалт. Хыхь ианыԥхәна, Ҭлаԥс аԥны ҷыц даадәылтцын, уа бзиала шәаабеит иҳәан, иани иашьцәа еитцбацәеи днарԥылт, акгьы ќамлазазшәа дԥышәарччауа. Агәашә аартны иахьаатәалаз инадырсызшәа, ирҳәо рҷамшәо игылан егьыртгьы.

– Ушԥагылои, асасцәа аԥныќа шәааи ҳәа раҳәашьа уаҟәымшәо, – иԥҳәысгьы аԥны даадәылтцын ҷаалтит, – уажәытцәќьа акраныстцоит, акрзухьеит, – ҳәагьы нацылтцеит.

Хьыма дарыхьҭашьызшәа аќәараҳәа деитцасуан. Лыҵкәынцәа еитцбацәа наќ-аақ илывагылан, ран ддыргәыбзыԓуан, иацы рнапала иргылан изылгаз рыԥны ашәхымс инхымсзакәа, инагьежьын ашҭа интытцит.

– Шәмааикәан шәышԥацои, иќашәтцои, – ҳәа ирывагьежьуаз рашьа рыбла уаҳа дамырбазакәа.

Ҭлаԥс иашьцәа жьаны идыргылаз рыԥны ҷыц шырцәигаз ҳәа алшыҟәсанык убриада Нарцьхьоуаа ҳәатә рымамыт. Иҷаҷы изҳәаҟәозгьы ыќан. «Аиҳабы сара соуп, итаацәароугьы сара соуп. Знымзар-зны хазы сцар акәын…» – Ҭлаԥс ас аҭак риҭон. «Зегь зхароу иԥҳәыс лоуп», – рҳәон даҽа шьоукых.

Ҭлаԥс иԥҳәыс дааигеижьҭеи дук шымҭуазгьы, Нарцьхьоуаа ирбон иабхәараа дрызгәдуны дышцәажәоз. «Урҭ зҷу», «урҭ иќартцо», «урҭ ирымчу» ҳәа дналагон ацәажәара. «Моу, ари ауаԥ абхәараа рырехәара апсуара ишатцанамкуа изымдырзои?» – итцаауан шьоукы.

Хыхь ишаҳҳәахьоу аиԥш, Ҭлаԥс инапы ҩышьҭыхны ихала ииуз-иҟаитҵаз ҳәа уаҩы имбацызт, аусуразы ибҕа ԥҵәан. Арахь дҭаацәаран, иҩны-игәара, ихшара зҳәаз иеиԥш, ирхылаԥштәын, иааҙатәын. Даалаган алагаҩага иҿалаирхәт. Аҙәы дзыкәшәаз иус баапс далигарашәа, даҿаҙәы аҳҭынрахьы маҵурак иитарашәа, ахԥатәи – ишыхәаахәҭлатәу иирҵошәа даарыбжьалан, аиашаз, илшакәазгьы рацәоуп. Аҙәы уск ааиоур: «Ҭлаԥс ида аҿаҙә акгьы илшом, уизца», ҳәа избахә рҳәауа аҟынҙа днеит. Даҿеакгьы, ари ауаҩ ԥьабаа дук алаҙамкәа ауаа хызхша ҟазшьак иман. Амҩа данылан даннеиуа иааиԥылоз, аҭахызаргьы дхәыҷызаait, даатгыланы, дилатҵәаны аԥсшәа иеиҳәон. «Ҳаи дзеиԥш уаҩпсы хазыноузеи» – рҳәон, ианынаиаҩслак. Ԥарала-шьарала иаасымхәо аԥсшәала ауаа хысхуеит ҳәа ԥьарак-ҩыԥьарак раҟара иамхаҳәахьан... Агәыр аатҵәа инҭаршәны иузыҵәахраҳа, гәыла-ԥсыла ауаҩ иҟаимҵогьы ҵәахышьа амаҙам. Хәыҷы-хәыҷла уи ииҳәоз шдәыԥсшәаз еилыркааyа иалагеит. Дахькылсшазгьы сеидру Алдыз аҳыс дҟамлар.

...Алдыз диарҕьажәҩан данықала нахыс, Ҭлаԥс уанҙа зқьышә дыкәызҵақәозгьы «уара умсит» мҳәакәан иацәажәомызт, «алагаҩагала зыпсы ҭоу» ҳәа изызҳәозгьы, аҙәык-ҩыԥьак ракәымзар, иахьхәит. Аҿехарззалараз иуҭоз, иабхәараагьы уи мыцхә бзиа избоз уаан, аарцәы еибамбаргьы нарцәы еибабон ҳәа акәын ишырзырҳәоз.

Жьагәеи иареи урылагьы еиҟаран, ҟазшьалагьы, хымҩаԥгашьалагьы еиԥшын, маҵуралагьы еиҟарахеит. Иаашоуп, Алдыз иарҕьарахь игылаз Жьагәа иакәын, аха Ҭлаԥс армарахь дахьгылазгьы цәгьа инаалон, арҕьарахь игылоу иатцкыс деиҵангьы ихы иԥхьаҙомызт.

Алдыз ибон Ҭлаԥс еиҳа ахшыҩ шимаз, иарбан зҵааразаалак еиҳа ҩыстаарала иштитцаауаз, дшазнеиуаз, убри аҟнытә зны-зынла Жьагәа иакәымкәа, Ҭлаԥс диазҵааyа далагеит ахшыҩ азы. Даҿаҙәызар дгәааргьы ҟалон, аха Жьагәа Ҭлаԥс изы дгәааyамызт, егьа умҳәан,

имаҳә иакәын, насгьы иара хаҭала диԥырхагамызт, имзакәа ианаҭаххагьы, уҽааԥкыл, уҭыԥ дыр ҳәа дицәыԥхамшьазакәа иеиҳәон.

…Аҳҭынраҽы иҟалаз аидыслара Ҭлаԥс дархәыцт. Алдыз иаҳра шыҟәҳәамыз, анарха шамамыз ибеит. Алдызи, Кыԥсеи, Жьагәеи дырхьынҳалан ддәыкәлар, уажәымзар уажәы салҟьан азеибафара санбалаҳауеи ҳәа ашьха рҩаш ихуацҳаҭәры, иаԥхьаҟагьы дзымцо, ишьҭахьҟагьы дзымхынҳәуа иқәхаз диҩызахоит. Аҧба анзааҟәрыло зегь раԥхьа издыруа аҳәынаԥкәа роуп, урҭ еиханы идәыкәлоит аҧба аанрыжьырц, убастцәкьа ауп Ҭлаԥсгьы уажәы ихы шымҩаԥигауа.

Аҳҭны азал аҽы ԥшьҩык тәоуп, хҭак еицҭадыршәуа ҷьшьаны, усҟан гәаныла руазәк иҩызцәа иԥсаххьеит. Ицәажәоит, акы еимаркуеит-еимҭаркуеит. Иара абжьааԥынгьы уиаҟара дцәажәомызт, уахак дҽаҳахазшәа ҽиҭзом. Кыԥса иоуп дгәазҭаз. Изқәа днас-насын, Алдыз ихы наиқәикын ҽааиҭит:

– Ҳамаҳә игәы ҭҟьазаап. Умшәан Ҭлаԥс, умшәан! Ари атцкыс еицәоу азеибафара егьараан ҳаланагалахьеит, ишубо ҳаибга-ҳаизҩыда ҳалҭуан, уажәгьы ҳалҭуеит.

– Азеибафара ҳалҭып… Амала, Жьагәа ишиҳәаз еиԥш, аҷьамцәа ааҳамԥхьар амур ҟалап, – иҳәеит Алдыз.

– Уатцәы ашьыжь шааназ Жьагәа ддәыкәтцатәуп, – Алдыз ихы иқәкны дцәажәон Кыԥса.

– Сароу? Избан?

– Ус аҭахуп, Жьагәа, аҷьамцәа ршах Хасрои иахь иаабалак дузынашьҭуам. Зыгәра игаша ауаҩы днеироуп.

– Ибзиоуп нас, ус иахәҭазар…

– Ирзыжәуеи аҷьамцәа? – дҭааит Ҭлаԥс.

– Аԥсырҭ илгатәуп, Аԥсырҭ, – Кыԥса игәамырԥхазакәа рымаҳә днеиҽаԥшит.

– Аԥсырҭ ииуеи? Ара итцҟьоз амсымқәа ракәнеи?

– Кәыдры зырмақаруа Амытҟьал ауп рҳәоит.

– Нас урҭ рхада Аԥсырҭ иоума?

– Ацәа уалтцызшәа, уҽыцбарахха уабаацәыртци?– итцаашьа игәампҵхазт, днаиқәцәҟьеит Кыпса.

* * *

Ауха, ихала данаанха, Тлапс дзышьтамлеит, адәахьы ддәылтцын, икаххаа итцәцаз ажәѡан днатцапшит. Зқьыбла еилацьцьо уахьтә иҽапшуан. «Сара сеиатцәа арбанушь?! – даахәыцит. «Жәѡангәашәпхьара узаатит ҳәа сарҳәон Алдыз аҳыс данықала, схатагьы егьараан исхәыцхьан, ма азы шыцәаз избеит, мамзаргьы ахарп шысшәыз сиит ҳәа. Абри аѡыза ахан знык санызхала, салҟьан тцаҟа сымлеироуп, аҳәынтцәа сыламҳароуп. Сеааныскыларoуп ахан ақәцәаҷ. Аха изла?» – абри аз-тцаара даргәатеиуан. Уи ауп ихата игәаамықзазакәа атцх агәазы, адәахьы ддәылтцны, апша ихьирсуашәа, иашта длеи-ѡеиуа дзықәыз. «Ухы хьча… ухы хьча…» – арт ажәақәа жәѡанахьтә азәы изҽитуазшәа илымҳа итаѡуан. «Изла? Изла?» – Иаргьы хазы даақәымтцзакәа азтцаара итиуан. Тлапс дазхәыцуамызт, изгәаакзомызт акәымзар, уажәы ихала, иараҙәзатцәык иакәзамызт аштаҷ иҟаз, ѡыцьа ықан: азтцаарақәа аттаҳәа изтиуаз Тлапси, урт азтцаарақәа ртак зыпшаауаз Тлапси. Азтцаарақәа зтиуаз дгәатеиуан, аамта имамызт, амца икын, азы хытцны ишаауаз ибон, еиқәырхатәын зыпсы тоу зегьы. Аха азы ихытцыз ашьтыбжь убриаҟара ицәгьан, игәы шхьаауазгьы, дышрызхьапшуазгьы, зыпсы тоу зегь реиқәырхара илшомызт. Атцыхәтәан, дышхьаҳәхьачуазгьы, зегьы ааныжьны ихы аиқәырхара дашьталт. Аха ус аламалак дауишьтуамызт, дилаҳәын азтцаарақәа еита иитахуан: «Алдызи, Кыпсеи, Жьагәеи ракәымзар ууаѡуп ҳәа зәыр духәапшуазма? Имаакырами, ибгами уара узы… Иатаххар азыбларагь сшәыцалалоит ҳәа роумҳәозы? Абзиара уны азы иат ҳәа зырҳәо, абзиара ашьтахь абзиа аанхозароуп…» – абас азтцаарақәа зтиуаз Тлапс иашта агәта

игылаз ара-тӡла ду ашьапы днадигәалт, урҭ азҭаарақәа рҭак ҟазҭараны иҟаз Ҭлапс. «Иуҭахи, мшәан,сара сахьтә, сзыхҭоуки, апсцаха зсумҭо?»

«Мап скуам, сара маакырас, бҕас исымаз урҭ ракәын. Аха суазҭаашан, ашьха ҙиас иху ацҳа амаакыра ажәызар, ибаазар, уналакьысаанҙа ихәашхәаша ицозар, агәра ганы ацҳа узыҟәларуӷ? Иубоу аҭак шузыҟамҭо. Сара иҟастцап аҭак. Ацҳа уалҟьаны аиҽхаа ибыжьҟьаны иоумаха илеиуа аҙеибафара унахәлабгоит. Нас уи ҟәышроума? Еиҳа еиҕьҙами ухы еиқәурхар? Уҳәҳәаргьы, уҟаргьы ажәҽан зныкикыдшәаз аеҵәа шьҭахьҟа иузыргьежьуам, иузкыдҵом, иацтәи амш узырхынҳәараҳа. Гәыбҕанс исуҭои схы еиқәсырхоит ҳәа схәыцуазар? Гәыбҕан сымаҙам, анцәа иҩаԥхьа сыцкьоуп. Уи ибоит сышчарҳәаҽым, ԥсыхәа ахьамам аҟнытә схы еиқәсырхоит ҳәа сшашьҭоу... Гәнаҳа сымазар исхых Анцәа ду!» Абас азҭаарақәа ицәырҵыз рҭак аныҟаитца ашьҭахь, еидара хьамҭак ихәда илықәҳәан илкаижьызшәа, «оҳ, гәышьа» иҳәан, игәатҙанҙа иԥсыԥ леиган, даақәпсычҳаит.

Уинахыс азҭаарақәа зҭиуазгьы, рҭак ҟазҵозгьы рҩеидыркылан, рыхшыҽ еилатцаны ирхәыцуаз Ҭлапс дшеиқәырхатәыз акәын.

Гәынхәцыстала идырт Алдыз иаҳра шизаанымкылоз, дшахырҳәоз. Уажәы уи акәҙам хьаас имаз, хьаас имаз аҩакын, аҳыс иҟалоде илкаатәын. Мсымаа уи иашьҭамызт, усгьы аҳцәақәак реиԥш ауп рхы шырыԥхьаҙо, мҽазатҷәык акатҷәара иахысны изго, «Аԥсуаа рымҽа» ацаԥха рнапы иакуп, иргәаԥхар римаа амҽа рырҵоит, мап анакәха – аџьамцәа. Зны-зынла инеидкыланы аримцәагьы аџьамцәагьы мап рцәыркуан. Абас ахьыҟартцо иахҟьаны амыҟәмабарақәа ирықәшәахьан, ашьаартцәыра иадыргахьан, аха аџыр урхәар аиҳа иузырхәомызт.

«Мап, мап, урҭ аҳра иашьҭам. Егьырҭ иаанхаз, ажәлар рҿы, зегьреиҳа ахьҙ змоу Аԥсырҭ иоуп. Алазцәа рҳәынтқар Гәбазгьы иара дицәыхарам. Аурымцәагьы ицхра-

ауеит, дырдыруеит, насгьы – дрымаҳәуп. Иабхәа амал ду змоу уаѳуп. Иустиниан Актәи иҷы неиртас-ааиртас имоуп. Ааи, иахьа акәымхаргьы уатцәы, Аԥсырҭ иакәхоит аҳыс иҟало».

Аԥсырҭи Ҭлаԥси еизуааҙам, ииашоуп, цәгьаракгьы рыбжьамлацт. «Ани иҳәан, ари иун» ҳәа акгьы рыбжьырымгацт, аха Алдыз имаҟахы иадҷаҳәало Аԥсырҭ ианибо, ибла ашьа хылоит.

Аԥсырҭ знык аҳыс данықалалак Ҭлаԥс егьа иургьы, егьа иҳәаргьы имԥын дықәижьлом. Убри аҟнытә, уажәы, амчраҷы иара данықоу, Алдызгьы аԥсилаа раҳ ҳәа макьана дрыԥхьаҙонатцы, Аԥсырҭ имаҟахы иҷадиҳәаларц иҙбеит Ҭлаԥс.

«Ахшыѳ змоу ҳәа срыԥхьаҙоит, – гәаныла дхәыцуан Ҭлаԥс, – хәарҭарас иалоузеи ахшыѳ ашкәакәа азмыреиқәатцәозар, адунеи зыралшо амра азмырлашьцозар, ауаѳы цқьа дазымкьашьуазар? Уи злымшо ахшыѳ зҭоу ихы амкәыба атцкыс излеиҧьуи, иахьыкәымпылу мацараз ҳатыр ақәумтцозар? Акәымпылра анысгәалашәах, иара амра ахатагьы агьаргьаласа аиԥш игьежьыми, адгьыл ахатагьы кәымпылуп рҳәоит… Сара стәала уи ахьыкәымпылу акәҙам аус злоу, изыркәымпылуа иоуп…

Амч аума нас адгьыл зыркәымпылуа? Закә газароузеи, акамбашьажә аҟарагьы амч змада, аха ауаѳ кьачатцәкьа, аччиа ҳәа ззырҳәо, ашьыжь шаанҙа дѳагылан, алымҳацә ианкны, ауҧә илатцаҳәаны, авардымажә афырмахьтцә ақәыртцәиашо, атцых лашьца иааимнахаанҙа анышә аҙа иаирхоит… Нас амч ыҟоуп уҳәахт… Мчыс иҟоу, анацәахы уахыкәшартә иҟазтцо ауаѳы ихшыѳ ауп. Ахы ҳәа ирҳәо башоуп. Ахы ыҟазар – хылпа ахалоит зҳәозгьы хара ихәыцуаз уаамызт. Избан шәҳәама? Избан шәымбои, ахшыѳ зҭам ахы ҳәа зәыр иҳәахьоума… Ус анакәха, ахы уаѳы итахҙам. Ааи, ауаѳы ахы ихагылаҙам анырҳәо, ихы ыҟоуп, аха ахшыѳ ахьҭам азоуп изырҳәо.

Шаҟа гьангьашрыла дшоузеи ауаҩы, цьара-цьара иҟоу шыҟоутҵаҟьа акәымкәа, инарҳәы-аарҳәны ауп дшалацәажәо. Мамзар, ахи ахшыҩтҵаҟьеи ицәеилагозма!

Изхарада ауаҩ абас дахьыршаз. Тҵаҟа адгьылаҷ – уи зхароу ҳәа акгьы збом. Нас хыхь ажәҩан ахьу?

Мап, мап, схәыцрақәа, амшын цәқәырпҵа аисра иалоу иеиԥш, сышьҭпаа иахьакәым агаҷахь сҷықәрыжьларц иаҷуп ҳәа сыҟоуп, заанатҵ раҕәра аанысымкылар…

Абрыгь зыхҟьо ахшыҩ ауми. Шаҟантә исҳәахьои уатцәтәи акәты атцкыс иахьатәи акәтаҕь еиҕьуп, уахнамҵаалан ҳәа.

Акамбашь иақәпаз ацә атәыҩа хжәеит рҳәоит… Избан? Избанзар, ацә амч азымдырит, инымҩахытцны акамбашь амҩа анатәар акәын, иеихырхәар акәын. Ахшыҩдара иахҟьаны, иусырбап ҳәа иажәлеит, атәыҩагь хжәеит. Ахшыҩ амазҭгьы, уххь згеит, амҩа уара иутәуп, абрахь ауп уахьцаша ҳәа акамбашьажә жьаны, агәы раҳатҵа, ашьиашьи еиқәтцо ишнеиуа, иахьыз азымдырҙакәа атыша илҭанажьуан.

Ари аҩыза аҟатцара зылшо ахы акәҙам, ахшыҩ ауп.

Нас, сара хшыҩла Алдыз иатцкыс сзеицәахари? Ситцалан, игәы сталан, схы дтасырпеит. Абри иоуп сара суаҩы ҳәа иҳәаратәы дыскатәеит. Ага дганы аҙы имыржәҙакәа даазгеит. Сиатцәахә жәҩан икыду смеижьацт, ишеишеиуеит, зхьышьаргәытца сакәыхшоу убзоурала.

– Арҭ, – иҳәан, гәаныла, иабхәараа днарызхәыцт, – зыԥсы ҭоу ԥсцәоуп. Аԥсгьы ианаамҭоу анышә даумҭар ифҩы гоит. Ус анакәха, анцәа иҷаԥхьа, сыламыс аҷаԥхьа са счарҳәаҩҙам. Амра аҭашәара узынкыларахҳа даргьы еиқәырхашьа рымам. Уаха иалагҙаны анышә иатәатәуп, игылараны иҟоу амрахьгьы напштәуп. Уи амра зызгылоу Аԥсырҭ иакәхоит… Наҟ-наҟ сшизыҟалаша сыздыруам, аха уахазы сзықәгылоу ацҳатцәры салҟьар атцкыс, Аԥсырҭ маакырас дҟастцар, сыригоит нырцәка…»

…Ашарпаз Аԥсырҭ иҷы днеит зхы-зҷы ҭаҳәхәаз хатцак. Абаа зыхьчоз аҟарулцәа дрыхәеит Аԥсырҭ дааргарацы.

Аҟарулцәа зназы акыр иаалак-ԝакит, иааилацәажәеит… «узуст҇оу ҳаумҳәакәа ҳцом» ҳәа рҽандырхха, даақеыжәт҇цын, иаҳәагь, иҟамагь ааиҟәнихын инадиркит, абасгьы нацт҇цаны:

– Сшәыҳәоит шәааласырц… Сыззааиз аус – ҳәынт҇қарратә усуп, шәара ишәыхҟьаны аамт҇а иахыпар, Аԥсырт҇ т҇абуп ҳәа шәаимҳәар ҟалап уашьт҇ан…

Аҟарулцәа реиҳабы иааицәымыцхеит. «Дабц҇ьардоуп, иурҟат҇цои, ари аҳә-зат҇цәык, жәаԝык аҟарулцәа ҳҿы» ҳәа гәаныла иааиҙбан, руаҙәк идит҇цеит Аԥсырт҇ дааигарацы.

– Иҟалеи, ишәыхьи? – иҳәан, минут҇қәак рышьт҇ахь Аԥсырт҇ даарыдгылт.

– Абри ауаԝ Аԥсырт҇ дсымбар ҟалом ҳәа иҽеишьуеит, – иҳәан, аҟарулцәа реиҳабы зхы-зҿы т҇аҳәҳәаз иахь инацәа наирххеит.

– Узуст҇ада, насгьы иут҇ахузеи сара сҿы?

– Зегьы ишраҳауа исызҳәом! – ҿааит҇ит зхы-зҿы т҇аҳәҳәаз.

«Ари ибжьы саҳахьеит… даара издыруа бжьуп, аха дысгәалашәом, дызуст҇адашь?» – гәаныла Аԥсырт҇ ихы аз-т҇аара неит҇еит.

– Ҳаизыншәыжь, – аҟарулцәа ихы нарыԛәкны ҿааит҇ит Аԥсырт҇. Иажәа ԝбамтҙакәа абаа агәашә инт҇ытцын, адәныҟахьала иаагылт. Рԝыцьа рхала ианаанха, зхы-зҿы т҇аҳәҳәаз ихт҇ырпа ааихихит. Амза каххаа излалашоз ала, уи ауаԝы ихы-иҿы еиқәара Аԥсырт҇ дшынаҿаԥшыз, иаразнак дидырт.

– Т҇лаԥс?

– Ааи, сара соуп.

– Уаазгеи т҇хыбжьон?

– Аус, Аԥсырт҇, аус…

– Уареи сареи ус ҳамаҙам.

– Умыццакын, Аԥсырт҇, умыццакын, иҳамоуп аус.

– Уи азоума ухы-уҿы зт҇оуҳәҳәазгьы?

– Уара унаԝсан даҽеаҙәы симбарцаз.

– Ибзиоуп, аха уареи сареи еицаҳаҙбо ҳәа иҳамоузеи?

– Аԥсилаа рыхьчара.

– Аԥсилаа рыԛәхра ауп шәыз҃ӷу…

– Издыруеит, уиашоуп, аха итцегь еицәоу ҟалар ауеит.

– Иҟашәымтцац еицәоу иҟашәтцараны иҟоузеи?

Ҭлаԥс Аԥсырҭ ицәажәашьа игәамԥхеит, ихаԥыцқәагьы аԍырҷ аарытцгеит азныказ, аха ииҳәаз наиаѡжьны ҷааитит:

– Аԥсырҭ, урҭ зегьы ҳрылацәажәартә аамҭа ҳаԥхьаҟа иҳауп. Уажәазы аамҭа ҳара иаҳзыԥшым… Уҭахызаргьы ихатца, уҭахызаргьы ихоумҭан, ҳажәлар зҭагылоу агәаҟра аҙаҙ аиԥш ишсылакшо, сашьа гәакьа иакәзаргьы ҳаԥсадгьыл зҭиуа сшимеигзо. Уи ауп ҭхыбжьон уара уҟынҙа сзаазгьы. Уаха Алдыз иҷы аилацәажәара ҳаман. Ирыҙбеит аԥьамцәа ирыԥхьарц.

– Ишԥа?

– Ааи, аԥьамцәа рымчала уаргьы мсымаагьы ишәылгарц рыҙбеит. Ашарԥаз Хосрои иахь амѳа Жьагәа дыԛәлоит… Абри ауп иуасҳәарц исҭахыз. Уажәшьҭа иҟатцатәу уара иудырп.

Аԥсырҭ иаҳаз агәра игару-имгару изымдыруа Ҭлаԥс диҷаԥшуан.

Ганкахьала, иаԥхьа дгылан зѳызцәа, зҭынхацәа зҭиз ачарҳәаѡ; даҽеаганкахьала, ари ауаѳы иара деиқәирхарц дааит, иҟалап, деиқәирхазаргьы, иара ихалагь иакәым, аԥсилаагь еиқәирхазар. Аҳ Алдыз даргьажәѡан диддыргылт, аха даҽеакала дхәыцуазар ҟамлои, зыжәлар зҭаху уаѳызар амуеи.

– Иаҳәеи иҟамеи арахь иаажәг! – Аԥсырҭ аҟарулцәа ибжьы нарықәиргеит, – уара ухы-уҷы ҭаҳәҳәа, макьаназ азәгьы ушизымдыруа ууанхар еиҳа еиҧуп, – иҳәан, инапы ааникылан, иааирҧәгәеит.

Аҳәеи аҟамеи иааргаз наиитан, Ҭлаԥс дынҽеыжәлан, абаа дынтҟьеит.

Аҟарулцәа иҟалаз рзымдыруа зны Апсырҭ иҷаԥшуан, нас апҟара-пҟараҳәа ахәы иқәланы илеиуаз аҿуаѡ иахь инхьаԥшит…

Адырѡаҿены ашьжьымҭан Апсырҭ иеибашьцәа дааныркылт Жьагәа, Кәыдры даныруаз. Инапқәагьы ишьапқәагьы еиқәпах дҷаҳәаны, дыргьежьны дааргеит. Аҳ Алдыз иарҧьажәѡа Жьагәа аԥьамцәа рахь адҭа иҭаны дышдәықәҭаз, апсилаа ирылаҵәеит. Нарԥьхьоунтә, Тусымынтә, Цыблантә уҳәа рҽеибаркны идәықәлеит Аҟәаҟа, аҳ Алдыз аҳра шьҭеитцароуп, ижәлар иус рыʒбароуп чарҳәаѡык иаҳасабала ҳәа.

Иҟалап Аҟәа аҭоурых аҷы ари аѡыза амбацызҭгьы. Иқазықызуа аԥьар кылст. Себастополиус ҳәа ахьʒцаны Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа араҟа иаргылаз ахыргәгәарҭантәи византиаа, иҟалазеи ҳәа иԥьашьаны иԥшын. Ԥьоукгьы рыматәа-ѡытәа ҷаҳәаны, рыпраҕбақәагьы дырхиеит, иаашәарҭахар амшын рҽаҭан, нырцәҟа ирырц, ршьамхы рҽадыргарц. Абааҷы иҟаз аибашьцәа хазы рҽырхианы игылан…

* * *

Себастополиус абаа анаѡсан, адәы еиужьраҷ, ахыцәхәыц реиԥш еилагылан апсилаа. Амшын еитцәкаҟараʒа агәы уанықәпшуа иʒыʒымкуашәа ишызазо аиԥш, еилаҭыруан адәеиужьра хызкъоз аԥьар. Уахь инеит Апсырҭи, Мсым Дуи, Мсым Хәычи реибашьцәа рыманы.

Адәеиужьра агәҭа иахьазеиԥшу иѡылгәыгәны иҟаз аҳәыгәраҷ ицарцаруа изызҳауаз аԥьҭла ду амҭан, иʒышʒышʒа ишлахьаз абыргцәа еикәшаны итәан, иахьырзеиԥшу рыгәҭаны игылаз Ҳабыць иахь рлымҳақәа кыдҭаны иʒырѡуа. Апсырҭгьы, Мсым Дугьы, Мсым Хәычгьы уахь инарыԥхьеит. Урҭ, арахь шәааины шәтәа ҳәа шрарҳәаздгьы, ирымузт, рышьҭахь иаагылт.

– Уажәшьҭа иԥштәым, амшгьы акыр цахьеит, Ҳабыць, – иҳәеит Мсым Ду.

– Иаамҭоуп, иаамҭоуп, – инеиларԥсеит.

– Ажәлар реизара аазыртуада? – быргк азҭаара иҭиит.

– Ҳабыць, Ҳабыць, – абыжьқәа аагеит.

– Сара сакәым, цьоушьҭ, уи зыԥәнагоу, – иҳәеит Ҳабыць дахьтәаз.

– Дарбан уара унаѽсан ажәлар реизара аартра зыԥәнаго? – иҳәеит ҿеа быргк.

– Ма Мсым Ду, ма Мсым Хәыҷы, мамзаргьы Аԥсырҭ, – рышьҭахь игылаз аԥсилаа рбаа-хырҕәҕәарҭа хадақәа реиҳабацәа рахь дынхьаҳәит Ҳабыць.

– Мап, Ҳабыць, ажәлар реизара аартрагьы, аԥхьа ацәажәарагьы зыԥәнаго ҳәа ҳбыргцәа зыхьз рҳәаз уара уоуп, – иҳәеит Мсым Ду дахьгылаз.

– Усоуп, усоуп, Ҳабыць, – Аԥсырҭгьы Мсым Хәыҷгьы инақәдырҕызит.

Ҳабыцьгьы уаҳа иаамамкцәакәан дѽагылт, зегьы дахьырбарҭаз ашҟа шьаҿақәак днаскьеит, нас илабашьа аҿыѽхәа иаԥхьа илаирсын, ибжь гәаѽа адәы инахыѽит.

– Ажәлар шәхатҵкы! – ари ибжьы иазыԥшызшәа гәыԥ-гәыԥла еиҿыхо, акы еимакуа, акы еимҭакуа игылаз, сишь, уара, шәааҙырѽы, рҳәан, аҙәи-аҙәи еилабжьо, адәеиужьраҿ амҭ ҷыруазар амҭәыжәѽақәа рышьҭыбжь уаҳаратәы иаатынчрахеит.

– Ажәлар шәхатҵкы! – еиҭеиҳәахт Ҳабыць, – иахьа абра, аԥсилаа ҳамацара ҳакәымкәан, Аԥсны зегьы агәы ҳәа ззырҳәо Аҟәа шәеизеит Ҳаԥсадгьыл алахьынтца аҙбаразы… Аԥсны иамбацт ари аѽыза ажәлар реизара ду – ари рапхьатәиуп…

Дцәажәон Ҳабыць аԥсуаа жәытә-натә аахыс ирхыргахьоу аҭоурых далаланы, адац-апашә аарԥшны… аиҳабы дызмам аҭаацәара рҳәоу еиқәымшәо, ҷан-ҷаны еибакны аибафара ишалаго, рыблақәа шҭибахуа… Ҭынха дызмам атәѽан-шьап арсны инапқәа акәыршаны ишикуа…

Ҳабыць дцәажәон…

Ажәлар изыҙырԥуан ишьхныԥсылан…

Ас Аԥсни аԥсуааи рҭоурых иалацәажәо рмаҳацызт. Шаҟаԥгьы ыҟадаз аԥсуаа рдаракәац азқьышықәсҟәа иргәылганы ишаауаз ззымдыруаз… Шаҟаԥы рыблақәа аатызеи… Ираҳауаз зегьы ииашоуп ҳәа агәра макьана ишырымгозгьы, ирзгәаамкҙаҙакәа, рхы-рыԥсы мацара ҳәа уажәраанҙа изышьҭаз акәымкәан, рцәеи-ржьи мцабзк нацралан, рхәы-ржьы қақаҙа еилагылан, ргәатца ҭшьааua акы нытцалт – уи Аԥсадгьыл азгәыкра акәын. Аԥсадгьыл даҟәырҷаханы, дацла-ԥашәла уи даларсны дшыҟаз еиликааua дахьалагаз акәын… Алаҕырҙ ахатца иаҭәам ҳәа агара иангарҭыз инаркны злымҳа иҭаԥуаз ахацәа шьоукы-шьоукы, рылабжышқәа рҙамԥа иахьыжжны илеиуан.

– Шәанаҵьалбеит, иҳахьи нас, ҳаҿеизидаҳамкылои? – аҵьар иаарылаԥит азә иҕызбжьгьы.

Ҳабыць дцәажәон…

– Аԥсилаа шәхатцкы! Сара аҳцәа азәырԥы сырхаануп, аха уажәтәи ҳаҳ Алдыз иԥыза дсымбацт. «Еицәоу умбакәан еиҕьу уздыруам» ҳәа ирҳәо иашазаап…

Ҳабыць даатгылан иреиҳәеит Алдызи уи игәыԥи аԥсилаа закә мыҟәмабароу ирзааргаз. Иара имҳәаҙаргьы ирдыруан. Дара роуми зҟәаҟәа иқәызхуа…

Еизаз рахьтә дарбанзаалакгьы Алдыз иаҳра зкьымсыцыз уаԥ дыҟамызт.

Рлакҭа цәгьоуп, бзиа зхәыцуа уаам ҳәа алашьцараҽы, уаԥы иахьимбоз хатцәирҭак аҽы зышьҭахьҟала аҟама рҕырҳәаны зыцкәынцәа ршьхьаз шаҟаԥы ыҟада ари адәеиужь аҽы…

Дҭыԥха ԥшҙоуп, даҳгәаԥхеит ҳәа мацара, рхы-рҽқәа еихагәаны зцәа ԥырҿхьаз аҙгабцәа рашьцәеи рабацәеи шаҟаԥы ыҟада ари адәеиужь аҽы…

Дхәыцы ԥшҙоуп, ахьы рацәаны иҭнаххуеит ҳәа шаҟаԥ аҷкәынцәа хәыцқәа рхатцара иалхны, ирҟәарылны, рҭаа-

цәа ықәхны аҳәааныркәа иртихьааз, урт ртынхацәагьы рацәаҩын ари адәеиужь аҿы…

Ҳабыць дцәажәон…

Ар рымца зтцацеиуа ақәаб хәычы-хәычла ишшуа, атцыхәтәаны агәараҳәа аилашра ишалаго аипш, Алдызи уи игәыпи апсилаа ачарҳәара рзуны аиьамцәа ирыпхьеит аниҳәа Ҳабыць, ажәлар рычҳара хыжжын, ауу аарыхгеит:

– Дабаҟоу Алдыз?

– Дцәырыжәга, дшәымтцәахын, даҳшәырба?

– Кыпсагьы дкылгатәуп.

– Жьагәагьы, Тлапсгьы…

Зыпсы ахәыц аҟынза инеиз, зычҳара хыжжыз ауаа жәаҩыла, шәҩыла рыҳәҳәабжь гон…

Ажәлар реизарахь Алдыз дкылсрацы абара-барақәа алхны ирышьтит. Цьара залымдарак ҟалар ҳәа дшәаны, Апсырт иуаа-иеибашьцәа рыцитцеит. Макьанагь имнеиц ҳәа ргәы ишаанагоз, ихынҳәит. Алдызгьы, Кыпсагьы рымбеит. Аҳтны-уаа излархәаз ала, ажәлар хытцны ишеизоз анырба, ибналт.

Быжьра-быжьтцәа анышә еиҩыжаан инытцартцәахызшәа, рхабар ҳәа уаҳа акы рмаҳаит. Иҟалап ашьхара рҿартазар, мамзаргьы амшын ихылазар… Ус акә, егьыс акә шьыжьтәи аҳаҳа амра ашәахәа анақәыпхалак, ихылҩапсылҩаха ажәҩан ишналало аипш, инкаба ицеит.

– Даҳтахым ачарҳәаҩ Алдыз аҳас! – Тусымтәи быргк дҩагылан, ажәлар рахь ихы наирхан ҿааитит. Убри ибжьы иазыпшызшәа, Алдыз дҳамбааит ҳәа иҳәҳәеит.

– Ажәлар шәхатцкы! – деитаҩагылт Ҳабыць, – зыжәлар ирцәыбналаз аҳ – даҳым. Исҳәо иашоума?

– Ииашоуп, ииашоуп!

– Ус анакәха, хьзи-пшеи згым апсилаа, Алдыз уажәшьтарнахыс даҳым.

– Иашоуп, дҳамбааит…

– Аха, – иажәа анагзара даҿын Ҳабыць, – апсилаа хадада ҳаанхар ҟалом. Ажәлар шәхатцкы, иахьа шәара

абраҟа зыхьӡ шәҳәо иакәхоит аҳ. Шәара шәыбжьы зышәҭоу иакәхоит «Аԥсилаа раҳ» ҳәа ахьӡ аныҟәгара иаԥсахоугьы…

Азныказ иҟалаз уаҩы изымдыруа иаатынчрахеит. Макьаназ аԥсилаа рҭоурых аҷы иҟамлацызт ажәлар раҳ дара далырхуа. Византиа аимператор иакәын аԥсилаа раҳ иалхра азин змаз, зны-зынла алазцәа рҳәынҭқаргьы ибз налеиҵон, аха иара ихаҭа Византиа анапаҵаҟа дызлаҟаз ала, абжьы ҭәҭәа имамызт… Уажәы, аԥсилаа реизараҷы «ажәлар, шәара шәоуп амч змоу, аҳыс ишәҭаху далшәх» анырҳәа, ирзымбатәбарахеит… «Аҳ ҳара дышԥалаххуеи?» – иҳәан, Нарԥьхьоутәи быргкгьы дҩагылт.

– Ыы, нас, атәымуаа иаҳзалырхуа роума еиҳа еиҭьу? Абан, Себастополиус абаа аҟнытә иахьа ашьыжь аахыс иҟалазеи ҳәа иқәгыланы иааԥшуеит византиаа, нас урҭ роума ҳзазҵаара аԥсилаа раҳра зыҟәнаго дҳашәҳә ҳәа, дара ракәу, ажәлар шәхаҵкы, шәара шәакәу издыруа… – Ҳабыԥь дгәааны ибжьы ааирҭәҭәеит.

– Ус егьа иҟазаргьы…

– Уизымӡырҩын уи, Ҳабыԥь, уара уиашоуп, – еиҵа ажәлар аҭу аарыхгеит.

– Сара сиашазар, – Ҳабыԥь деиҵанарылаԥшит, – аԥсилаа раҳра зыҟәнаго ихьӡ шәҳәа.

– Мсым Ду, – арҭьарахь ала игылаз Ҭсаҳартәқәак ҷаарҭит.

– Мсым Хәыҷы, – армарахьтә Ҵыблаа хаз рыбжьы геит.

Ажәлар ааилаҭырит.

– Ҳабыԥь ухаҵкы, Мсым Дугьы, Мсым Хәыҷгьы рыӡбахә Ҭусымаа ибзианы иҳаҳахьеит, уаа-фырхацәақәоуп, аха хаҵала изымбац, иззымдыруа рацәаҩуп, иаабар ҟамлари?

– Ишԥаҟамлои, ажәлар ус ианышәгәаԥха, – Ҳабыԥь дара рахь дынхьаҳәын, арахь шәаалҵны шәаагыл ҳәа ааанарго, иаԥхьаҟа инацәа наирххеит. Урҭ аҩыԥьагьы, ргәырҷеанӡамкәан еидара хьамҵак рыхәда иныҟәрыжьызшәа, рыхҟәа рыкәажь, рышьи-рышьи еиҟәҵо иаалҵны иахь-

ддырбаз аҭып аҿы иаагылт, «шәаргьы шәҳаламкьысын, ҳаргьы ҳшәылакьысуам» ҳәа зны-зынла ашәарыцацәа ирывсны, имыццакꙗакәа «ҳара ҳзыцәшәозеи» ҳәа инеиуа алымкәа реиԥш.

– Аѡыцьагь зеиҕьаҭам роуп, аҳра акәым, аҳәынҭқарра зрумҭари… – Ҭусымтәи абырг даархыхәмарт.

Мсым Дуи Мсым Хәыҷи рыхкәа неидыркылан акы ааибырҳәеит, иагьаапышәырыччеит. Нас аиҳабы – Мсым Ду иарґьа напы даасахеит. Ацәажәара шиҭахыз анырба, ссу-ссу рҳәан, ажәлар ҏеаадырҭынчит:

– Ҭабуп, ажәлар шәхатқы, ҳарҭ Мсымаа ҳахьꙗ ахьышәҳәаз, – иҳәан дареихырхәеит. – Ҳарҭ аишьцәа аѡыцьагь мап ацәаҳкуеит аҳра… Сара – сахьыӄоу нсыжьуеит ҳәа сгәы иҭазам, сашьа аитцбы – Ҭыбла нижьуам. Апсилаа раҳ зегьы иахьырзеиԥшу аҭып аҿы иаҳҭынра ыӄазароуп, ашәарҭа аныӄалалак, ибжьы апсилаа ахьынхо акәакьқәа зегьыныԥара иахьꙗаратәы, амсымкәа ҳӄынꙗагь инаѡратәы. Ѡбагьы, апсилаа ҳаѡнутӄа дыӄоуп зегь ҳатыр зқәаҳтцо, аґа иабашьраҿы апышәа ду змоу, ажәлар бзиа ирбо ауаѡ ӄәыґа, атцара змоу ауаѡы. Апсилаа раҳра зыӄәнаго Апсырҭ иоуп ҳәа шәлымҳаӄынꙗа инаагоит, ҳатыр ду зқәу ҳбыргцәа, – иҳәан, абыргцәа рахь дынхьаҳәит, – иахьатәи ажәлар реизараҿы атцыхәтәажәа змоу шәара шәоуп, шәара ишышәҳәо, шәара ишышәыꙗбо иӄалоит, ажәларгьы уи иакәшаҳатҳоит. Абриала салгеит сара сажәа, – иҳәан, еиҭа ажәлар днареихырхәан, ишьтахьӄа днагьежьын, днеин Апсырҭ иарґьарахьала дааивагылт, армарахьала Мсым Хәыҷы днеины дгылахьан.

– Рацәа ажәа бза иҳәеит Мсым Ду, – ҏааиҭит аҙәы.

– Ахатцара анаѡсангьы, ахы зхагылоу уаѡызаап, – аҭак ныӄаитцеит аҿаҙәы.

Ҳабыцьи егьырҭ абыргцәеи рхы ааиларкит. Дукгьы еидымхалацәакәа, зегьы ѡагылан, рлабашьақәа аҿыѡсыѡҳәа раԥхьа инадырст. Ҳабыць деиҭаарылсын, ажәлар деиҭаарылаԥшит. Ихы-иҿы агәыргьа-ччаԥшь ыӄәын. Нас дмыццакꙗакәа ҏааиҭит:

– Абыргцәа зегьы еицҽакны изларыҙбаз ала, аҧсилаа раҳс далхуп, ажәлар шәхатцкы сцеит, Аҧсырҭ!

…Ирҳәоит уи адәеиужьра ууанҙа иамаҳацызт ҳәа усҟан иҟалаз аѡыза агәырґьабжь, анапеинҟьабжь, ашәаҳәабжь…

Ажәлар гәырґьон амра нҭашәаны алашьцара нахаҧаанҙа.

Аабатәи ахы

Аимператор Иустиниан ицҳаражәҳәаѡ мчыбжьык ашьҭахь Амзара дыҙхытцит. Ефраҭ ихьзуп, шьҭрала даҧсуоуп. Амзара иҟоу византиаа аибашьцәа рхада Ефраҭ иааиҽытцшәарызеи ҳәа дқәац-қәацо иаҧхьа дгылоуп. Ус анакәха, аимпериаҽы амч змоу аҙә иакәхап… Амшын даныҙхытц аҽенытцәкьа ауахәамаҽы апапцәа ааизганы драцәажәон. Уахь тәымуаѡ днармышьҭит. Адырѡаҽены абазгаа руахәамақәа зегьы рҽы еизаз ажәлар ирылархәеит аимператор Иустиниан абазгаа раҳ изы дгәааны дшыҟоу, инапатцаҟа иҟоу рычқәынцәа рымхны, рхатцара иалхәдатәны, ирҟәарылны иахьырҭиуа мыҟәмабароуп абазгаа шәзы, иҳәеит. Ашхырцәаҕьтра унапы ҭушьыр аиҧш ауп ажәабжь заҳаз абазгаа цапашькны ишықәгылаз. Амшцәгьа ашьҭахь аҙқәа шхытцуа аиҧш, аҽенытцәкьа Цсышьха, Ахчыпсы, Ҳасан-абаа, Лхаа-рбаа уҳәа рҽынтәи абазгаа хытцны Анаҟәаҧиа илеит.

Абазгаа раҳгьы Алдыз иеиҧш ижәлар дрыцәшәаны дыбналт. Аҧсилаа ирҽыпшу, Иустиниан ирзааишьтыз Ефраҭ ирытцеиҳәоу здырхуада, абазгаа аҳ ҽыц далырхит, Скьепарна ҳәа аҙәы…

Аҧсырҭ тынч дартәомызт, даргыломызт ари иаҳаз ажәабжь. Скьепарна иара иеиҧш, хыргәгәарҭак аҽтәи аибашьцәа рпызаѡыс дыҟан, ууанҙагьы иҙбахә иаҳахьан, уеизгьы-уеизгьы иааигәаны ишзеибамдыруазгьы. «Дзеиҧшра уаѡуи? Ихы итои? Иихәыцуазеи?!» – абарҭ азтцаарақәа

роуп ҭаха изымҭоз. Зхы укыр, зҵыхәа узымкуа, изоуҳәозмаҳауа, изҭоуҭәо-зкылсуа аҙәы иакәзар ҳәа дшәон. Ус дыҟазар, Аԥсырҭ уахи-ҽени дзызхәыцуа, дмыцәаҙакәа акыр ҵхы зыдирҙылахьоу игәҭакы – аԥсилааи абазгааи реилатҵара, реилартҵәара иуам, даԥырхагахоит.

Аԥсилааи абазгааи аԥсуа жәлар ажәытәҙатәи рхылтҵшьҭра хадақәа, хазы-хазы аҳцәа шалырхуазгьы рбызшәа злеибакуаз ала, ҭынха-ҭынтҵыла еилысны излаҟалаз ала, рыцәгьеи рыбзиеи рышьхәа еивтҵан, ргәырґьара – еицгәырґьаран, рхьаагьы – еицырхьаан.

Аха ари мацараз акәым иаҳаз ажәабжь дзаргәаҭеиуаз. Иустиниан иааишьҭыз Ефраҭ ихьзуп, даԥсуоуп. Ефраҭ ихьзынАԥсаричкәын,Гәырандалашьеиҳаб,аҳәааныpцәҟа ирҭииз. Ефраҭ? Издыруада иара иакәзар? Уиижьҭеи ҩажәа шыкәса нҭакәкәа ицеит. Аԥсырҭ раԥхьатәи ашыкәс азы Константинополь иидыруаз, изааигәаз аҙәырҩы ирзицҳаит, – даргьы нашәа-аашәеит, аха дырзымпшааит. Иустиниан иаҳҭынраҽы аԥсуа школ аартны ишимаз рдыруан, амала уи ашкол ахь Ефраҭ иеиԥш инанагоз хазы иаанкылан ирыман, раԥхьатәи ашыкәсқәа рзы ауаа рахь ицәырыргомызт, бахҭак иҭакыз иреиԥшын. Акы, ус зыҟарҵоз, ахәычқәа рҭынхацәа рышьталан ирыпшаар ҳәа ишәон: ҩбагьы, абырзен бызшәа дырҵаразы, абырзенцәа рыпсҭазара раршьцыларазы еиҳа еиґьын, иманшәалан. Ажәакала, Ефраҭ дырзымпшааит.

Иустиниан иааишьҭыз Ефраҭ зынзак даҽаҙәызар ауеит… Аԥсуаа рыҩнутҟа Ефраҭ захьзу рацәаҩуп, аԥсилаа реиԥш амсымцәагьы, абазгаагьы, асаныгцәагьы рҽы иуԥылоит ари ахьз…

Аха Аԥсырҭ цәалашәарак иоун, даргәаҭеиуан.

Аҩны дахьааизгьы Феодора илеимҳәаҙеит. Гәыранда шыкәсык зхытҵуа лычкәын хәычы длыман дырҭан. Дреигәырґьеит, аиҳараҙак ибажәгәаламуа снык҃әоит ҳәа зҽазызкуаз, шьаҽақәак анык҃аитҵалак, инап хәычқәа еинкьаны зкьатеиах ҧҵәо иччоз имаҭа диеигәырґьеит,

дышьҭыхны, дыршәны ажәҩан далаитцо ашҭа дахысит… Аҙыӄгьы иабду ижакьа инап хәычқәа цахә-цахәҙа иалар-цаны, дӄыжәбыжәуа акы иҳәарц даҽын.

– Дшыҩеидаслак, Константинополька дҳашьҭып, драаҙап, атцарагьы идыртцап, – лҳәеит Феодора, ахәычы диман данааҩнала.

Гәыранда лгәы нҵыпсаait, лыблақәа ҭраа Феодора днализпшит.

– Цьарамзар-цьара дсышьҭуам, ара еиҕьу ааҙара абыкәу иахьиауа, аҽықәтәашьа, аҳәаӄьашьа иҳартцап, деибашьыҩхап иаб иеипш. – Гәыранда лгәы иргәҕәарц Феодора илҳәаз днаҽапеит Апсырҭ.

– Баша иуҳәоит акәымзар, атцара изыртцаша артцаҩцәа абаӄоу араӄа? – Апсырҭ ус зиҳәоз Гәыранда лгәы дамысырц шакәыз лзгәаамыкҙаҙакәа, даацәажәеит Феодора.

– Мап анысҳәа, мап, атцарагьы ара иҳартцоит…

– Ааи, аха апсуаа рзы ашкол ахьыӄоу Константинополь ауп, – деиҭанаҽапахт Феодора.

– Избан Константинополь изыӄоу, араӄа изыӄамлари?

АпсыртФеодорадналҽапшит,машәыршақәиҽытҟьеит акәымзар, ус ҟаитцар ауеит ҳәа дазымхәыцзацызт.

Константинополь атцара зтцаз, инапшы-ааппшыз, акы збаз, акыр заҳаз, усҟантәи аамҭала иааҙаз Апснытәқәа маҷмызт. Апсырҭ ихата дшыҷкәыназ уахь дышьҭымзи, ус шаӄаҩ ыӄадаз! Амала, убарҭ рахьтә азәызатцәык идамхаргьы дазымхәцзацт Константинополь иаартыз апсуа школ аҩыза араӄа, рыпсадгьыл аҽы иаадыртырцаз. Быр-зен бызшәала иапхьон, иҩуан… азәызатцәык идамхаргьы дазымхәыцзацызт хатәы бызшәала, апсышәала ашәҟәы дапхьар зыӄамлоз… Апсны акәым, усҟан азы, Кавказ ахьынзаназаазо зеиуахкы апшаара уадаҩыз, Амзара иргылаз ауахәама аӄны анцәа цсышәала изимтцамныхҳәарыз…

Ақьырсианра златцәаз апсуаа, «урҭ қьырсианцәа цқьақәоуп» ҳәа абырзен ҭоурыхҩцәа зыҙбахә рҳәоз, аҟәыр-

ҟан бырзен бызшәала акәымкәан, рхатәы бызшәала иазызымзырҩррыз…

Амзара мацароума ауахәама ахьыҟаз… Уаҟа аԥсуаа рдинхатцара ахада, ркатоликос дыштәазгьы, ауахәамақәа хыргәгәартцыԥхьаза, қытцыԥхьаза игыламзи…

Аԥсырҭ адыд-мацәыс исызшәа дҟәызгаза дгылан. Зықәрахь инеихьоу ауаҩы, аԥстазааразҽы ааҙаб зхызгахьоу, ацәгьеи абзиеи збахьоу, амцеи аҙи иргәылсхьоу, аԥсилаа аҳыс иалырхыз ауаҩы, атцх лашә азы имацәысеимҟьаран ажәҩан анцәытцлашо аиԥш, абыржә ауп ихаҿы абри азтцаара анааи. Имоҭа хәыҷы амшын нырцә дмышьтҙакәа, араҟа Аԥсны дшыҟоу, ашәҟәы аԥхьашьа зизымтцарыз?

Ахәыҷы Феодора дналиркын, ишьи-ишьи еиқәтцо шьтахьҟа днагьежьын, дындәылтцит. Инапқәа игәытцаԥса, ажәҩандатцаԥшуа, дхаҳәыршәырахаабартцаҿдгылан. Дгылан, адгьыл зегь ҩышьтыхны иҟәаҟәа иныкәыртцазшәа, ихәда икәаҿ.

Алашьцара иалууа нырцә ахәаҟынтә иааҩуан ахәрашәа. Ахапа зҳәоз, ихаҭа игәы акы иҿенакаазшәа ибжьы аарла итҟаауа, хьаа дук ааганы иумырбаҙакәа угәы атца интатцаны иҿикаауан. Уи иҳәон:

Уатла ԥсыри ԥсеиҟан…

Уада, уада, уада ԥсынҷара!

Ԥсынҷа икәара ҳәынҷароуп,

Ҳәынҷа икәара ԥсшьартоуп…

Аԥҳәысеиба Ҳаурдхан лԥазатцә, аидысараҿы ирхәыз, иԥсы аарла ахәыц иакын… иҷаԥшьара еизоз иҩызцәа роуп ахәрашәа зҳәозгьы.

«Ахәрашәа аԥсуаа зегьы иҳазҳәатәуп… Ахәрахьаа змам ԥсуа затцәыкгьы дыҟам…» – дхәыцуан дҟәыпсычҳауа дахьгылаз Аԥсырҭ.

– Гәыранда! – ибжьы нҭганы ҿааитит.

– Ара сыҟоуп, саб. – Саб ҳәа акәын Аԥсырҭ ишиалҳәоз. Абартцахь даадәылтцит. Феодорагьы длышьталан дааиуан.

– Абжьы бзиа быман, ашәа бҳәо смаҳаижьҭеи акраа-ҭуеит, – иҳәеит Аԥсырҭ.

– Уеилагама уара! – Феодора иԥьашьаны ҷаалҭит, – аҳҭнуаатцәҟьа шәхымыччои, акы иалаҳәаҙамкәан нанык-ьара ҳәа ашәа ҳәаны, анапеинҟьара шәалагар уажәы.

– Мап, ԥьушьҭ, сара уиазы исымҳәеит. Шәҙырҩи, ныр-цә ахәаҟынтә иааҩуа ахәрашәа шырҳәо шәаҳап…

Феодореи Гәрандеи ирҳәоро҃амшәо, ариауаҩихьзеиҳәа ихәаԥшуан. Аԥсырҭ зегь реиҳа изааигәаз уаан, зегь реиҳа деилызкаауаз ракәын. Ихы итагьежьуаз, дызмырҭынчуаз шырзымдыруазгьы, ирбон ишьара дыкәҟьан дшыҟаз, ишицхраатәыз… Аха иара дзызхәыцуази дареи агеи ашьхеи рыбжьан.

* * *

Зырлашәи маҭи,
Зырлашәи маҭи…
Га иҙыхгылан ицәаҕәахьада,
Га цҳа ныкәтцан иныр-аархьада,
Га ԥслымҙ сса жәлас изҟьахьада…
Қәыхәла баша…
Қәыхәла баша…
Аԥшь дгылан, аԥшь дтәеит,
Аԥшь дгылан, аԥшь дтәеит…
Чшәшәу, чшәшәу…

Зхахәы ҟәашкакараҙа изкәыпсаз, зыбҕа ааԥьыҟәыз, зха҃ы акаҷыра еиҩырсса-еиҩырссаны серҭ-серҭла еилар-сазшәа иҟаз аҭакәажә, лхы рҭыс-ҭысуа, лқьышәкәа ыр-кәамкәамуа, ахьаца ашәшьыра҃ ихәхәаҙа ииаз арԥыс дахьихыкәшоз, дхәыҵхәыҵуа абас лҳәон, еиҭалхәон. Ха-рантәыла улыхәаԥшуазар, аԥьаҳанымҭра иаатытцны адәы иқәлахьоу ҳәа ҙәыр дыҟазар, уеизгьы-уеизгьы абри лоуп угәамхәырц залшомызт.

Гәымаа ибзиан дырдыруеит Ҳауида, «ҳҳақьым ду» ҳәа илхыхәмаруа илзырҳәеит. Алафгьы ашьапы амазароуп. Атцабыргазгьы уи ауаҩ уажәшьта инхо-интцуа иԥшра имам, изшьапык нарцәыҟа еихигахьеит ҳәа ззырҳәоз, шаҟаҩ еиқәлырхахьадаз…

Ҳауида шьыжьы инаркны аҳәыстақәа еимдо дырҭан, лара лнаҩсан уаҩы изымдыруаз ҳаскьынқәак лыԥшаауан, ҭлақәак рдацқәа аҳәызба жьакца аԥынтцала итцхны, аӡы нарытцаҭәан еитцалырԥхьон. Убарҭ лыхәшәқәа рыла акәын ачымазцәагь злалхәышәтәуаз. Амала, урҭ анамыхәоз, аҭәҳәарахь диасуан. Аҭәҳәара аганахьала амаҭхәшәы, аԥшьрахәшәы ҳәа еилых-еилыхны илыман. Ҭаҳәарыла илхәышәтәуаз ртәы аҳәара уадаҩуп, аха знызынла зхьаа цәгьаз рзы ихьаа хҽеыган, дҳахәатцәкьоит ҳәа лыгәра ахьыргоз акәхап… Аҳақьым игәра нагӡаны иугозар – ухьаа абжак хҽеуп ҳәа иԥхьаӡа.

– Ааи… ааи… – иҳәан, Бырдыҷә дахьиаз иблақәа аахитын даағызит.

– Уҽеырҭынч, нан, уҽеырҭынч… иубома укказа ушалтцыз, уеиҷьума уажәы, нан?

– Сеиҷьымкәа… сышԥеиҷьым.

– Нас узырқьуеи?

– Схьаа акәзам сзырқьуа, Ҳауида.

– Уаҳа хьаас иумоузеи, Бырдыҷә, нан?

– Исымамкәан, ишԥасымам… иахьазы сабхәа даараны дыҟан, ас сибар атцкыс, сыԥсыр еиҳа еиҷьуп.

– Уҽеырҭынч, нан Бырдыҷә, уҽеырҭынч, хәшәы змам ҳәа акгьы ыҟазам. Уабхәагь хәшәык изаҳаԥшаап, – лҳәан, дҟәындҟәындуа деиҭаналагеит итәҳәара.

…Бырдыҷә аҭаацәара далалеижьҭеи дук ҭуамызт. Иԥшәма д-Пскьалтәын. Зыхьӡ-зыԥша гахьаз ҭыԥҳан. Лаб Ҭаҭлас иакәзар, Пскьалаа рхада ҳәа дыпхьаӡан. Злеишәа бааԥсыз, згәыжәла цәгьаз, дубеи зхы збоз, ахатцаразгьы аӡәы ишьҭахь имгылоз уаҩын. Ичкәынцәагьы – раб ихаҭа.

Амала, иԥҳа инамцхәынгьы дуаѡрыцҳашьаѡын, дгәыбылѡын, ашьац лырҟьацыр ҳәа дшәошәа, днықәгылааақәгыло ауп дышныҟәозгьы. Лаби лареи рыѡнра дтәымааҙаразшәа акәын дшыѡназ, иҟалап убри азы акәзаргьы аҷкәынцәа дзеицгәарҭа.

Бырдыҕәи Хьымзеи чарак аҿы еибабеит, рыблагь еидхалт. Уи ашьҭахь дук мырҵыкәа Бырдыҕә Гәымаа ауаа бара-бараҟәа алхны Ҭатлас изишьҭит…

Ҭатлас аҙәырѡы мап рцәикхьан, днавала-аавало ирԥшҙашәа акәҙамкәа, игәамԥхоз, сыпҳа ихы дышпадикылаҙеи ҳәа, изнеиуазгьы илахь еимарцьахә итырлашьцаа итаирԥшҙомызт. Нарцьхьоутәқәакгьы акакеиҳәа дрытцаҟьан ашҭа итицахьан рҳәон. Бырдыҕә хатца ҕәҕәоуп, изнапык ала егьа ицәкамбашь дузаргьы иѡышьҭипаауеит ҳәа иаҳахьан, мап ицәимкит, ачара бзиа уны, иԥҳа диитеит.

Уиижьҭеи шықәсык атцкысгьы бжьысхьеит. Абхәеи амаҳәи еибабахьеит, еитанеиааихьеит.

Ҭатлас аабыкьа шьоукы рҿала иааицҳаит имаҳә дитаарц шитахыз, абри-абри амш азы снеиуеит, сымаҳәгьы сыпҳагьы сықәшәарц стахуп, цьаргьы имцааит ҳәагьы нацитеит.

Арахь цас иауашәа, Бырдыҕә ишьапы тысхак налтцын, еиҳа-еиҳа ихтәасаауа, абри азы сышпаиоу ҳәа даара иҿшиҟьазгьы, атцыхәтәаны дышьтанатцеит. Атцысха уҳәеит ҳәа, закә хьааузеи иахылтцуа, ипланы ицәеи-ижьи зехьыныцьара ахьаа мцабзха аҿахьнагҙеит.

Хьымза анс лҳәеит, арс лҳәеит, аха лхатца деицәамхозар деиҕьымхошәа анылба, дцаны Ҳауида даалгеит.

Ҳауида ашҭа данаатала нахыс, зарҕьа шьапы арымҙ ахы иқәтцаны итәаз Бырдыҕә лхы иқәкны, дҟәындҟәындуа лҿаалхеит:

– Нанхеит, Бырдыҕә, иҟоутцозеи, тысхак сылтцит ҳәа сышпаиоу уҳәар ҟалома? Атцысха иара акәаматцама амоуп, амарткәартра ууаҟәтцны сара ишуасҳәо уанымныҟәа,

ҳазшаз анцәа иныс, ухьаа шысзхымԥуа, – агылара зԥыназызкыз Бырдыҕә ижәѡахыр лнапы нықәлтцеит. – Уиароуп абраҟа, нан, уиароуп, – инаѡс икаршәыз амшәцәа наилырбеит.

– Ои, ои… – Бырдыҕә ишьапы дахьықәгылаз ихьаа изтцысын, дықьуа днаиеит.

Хаха-хымш Ҳауида Бырдыҕә ихәышәтәра даҽуп. Аҳаскьын ҟәаҟәа-чаҟәа ишьапы иақәылтцоз акәзааит, амтцырбҕьы еитцарԥхьаны илыржәуаз акәзааит, акгьы имыхәеит, еиҳа-еиҳа деицәахон. Ас данақәшәалак ишыҟалтцалоз аиԥш, атцыхәтәаны аҭәҳәарахь диасит.

Ҳауида дхәыҭ-хәытуашәа лыбжьы нытцакны, ирхааны дахьиацәажәоз акәу, лытәҳәара амч иамаз акәу здырхуада, Бырдыҕә ихьаа еиқәтәазшәа ибеит, уажәыраанӡа расацк-расацк иаҟараны илахь иалытцәтцәоз апхӡы наилабеит, илацәақәагьы неиқәиԥсан, ацәа аиԥш ихааӡа акы дынҭанагалт.

Хьымзагь дгәырҕьан, лыблақәа ҭшаша Ҳауида днал-ҽаԥшит. «Ари иеиԥшума сара исхәышәтәхьоу» лҳәарашәа, Ҳауида лԥамариашаӡаны лхы аалыртцысит, апацхахь днарԥшны, ацәа дшалтцлак какалк ирктәуп аанарго. Хьымза ахьышәтҳәа днеикәкьашан, апацха дныѡналт.

– Уа апшәма уҟоума, апшәма! – убасҟан агәашә иаадгылаз аԥуаѡ ибжьы аҕьеѡҳәа иаагеит.

Бырдыҕә ашырҳәа дѡықәтәан агәашәахь днапшызар, иабхәа Ҭатлас иԥеыз цьбара ахы изнымкыло, итцакәашо дгылан.

– Ҳаи, сыҟамкәа, сышпаҟам, бзиала уаабеит! – иҳәан, акгьы змыхьӡоз иеиԥш дѡатцкьеит.

Ҳауида илзымбатәбараха, игыргыруа агәашәахь зҽыназхаз лчымазаѡ гәаҟ дцьашьаны дихәапшуан. Бырдыҕә шьаҽақәак аакаитцахьан, аѡы мыцхә ижәызшәа даабырбырын, нас зшьапы ытцапырҟаз атцла аиԥш днеизҟәыҽын, деизҟьа ашьацра днылаҳаит.

Ҭатлас ҷкәынтцас дыѡеыжәпан, ицәышккараӡа ишьҭаз имаҳә длеихаххит.

– Иҟалазеи? Ихьзеи? – иарҧьа шьапгәацә ахьҽаҳәаз дназыԥшшәа, Ҳауида дналазҭааит.

Ҳауида азныказ илҳәо лҽамшәошәа дааихәлахеит, аха Бырдыҕә иалҳәахьаз лгәалашәазар акәхап, зыԥсы злышәшәаз Бырдыҕә аӡы иҽархәхәо, дааиԥхьхәыцаан, ҽаалҭит:

– Ҳаи, нанхеит, ихьзеи ҳәа ушԥатцаауеи иузымдыруашәа… Жәаха аԥьамцәа анҳақәлаз дрымхәи?

– Ишԥа?

– Диида хса гызмал, исаҳауа закәзеи! Бырдыҕә ифырхатцаратәы ззымдыруа узустада, нан?

– Сымѽасѽуп ди, ӡык снахәап ҳәа саамѽахытҵт.

Ҭатлас, аҭакәажә лҟнытә имаҳә дзыкәшәаз аиаша еиликаарц, амцгьы иҳәеит. Ҳауидагьы иужьо лоума. Бырдыҕә иабхәа хәыжәла-цәгьа лаԥхьа дышгылоу дырны, дасӡаны имаҳә дсырҽхәоит ҳәа дналагеит.

– Ус акәхап, нан, ус акәхап, мамзар Бырдыҕә ифырхатцара уаҳахьазаарын.

– Иҟаитцеи, ди, фырхатцарас?

– Аԥьамцәа жәаѽаѽык иаҳәа ццышә иаиргеит. Ашьҭахь цьамк зҽааирхаз ихҽа ишьапгәацә иналаҟаца имцар, мбатәын егьырҭ иаанхазгьы ирзааигоз.

– Сшьапгәацә ажьышәра рытцкәеит ҳәа аума нас иԥсы зилышәшәа?

– Ыы, нан, уи хәра маҷума?

– Ишьапы еиқәыҽаҳәа ианызба, цысхак алтцны даргәамҵуеит сгәамхәзи. Хәымпалк сзываст ҳәа зыԥсы злышәшәаз сара маҳәыс дабасыкәнагаз, – иҳәан, даакәгьежьаан, ашырҳәа дыѽеыжәлан, аԥацха иаадәылкьан зҽаазхаз иԥха лахьгьы дымхьаԥшӡакәа, ашҭа дынтҟьеит.

– Дмааицкәа саб деиқәкьашаны дабацеи? – Хьымза дҵааит.

– Бырдыҕә ахьӡ исыргоит ҳәа сшаҽыз, силгазаап нан, абзиара зуеит ҳәа ацәгьара шԥаҟастцеи сара қәыхәла, сҽы уаҳа амҳәааит, – Ҳауида дҟәындҟәындуа лчымазаѽ деиҭанеихагылт.

* * *

Сқьепарна ипҳәыс Цьамтәылатәын. Урыла иара диаҟаран, лхы-лҽы аазыгьежьны, лыбла гәыккәа еиқәаран, лыцьымшьқәа инамцхәцәоума уҳәаратәы ижәпан, лыжәшахырқәа, лгәышпы, лҙара зҳәаз еипш, деиқәҟаца дшыҟазгьы, дынҭаҳа-аатаҳауашәа дышныҟәозгьы, ахаа-цәа лҟәнын, ахацәа рыбла лыдызхалашаз, абри ауп ҳәа уашы иҽы изамырҳәо акы далаҟан, ҟазшьак лыман. Сқьепарна дахьибаз Цьамтәылан ауп.

…Зны ацьамцәа рыр абазгаа ирхыст. Ирҳәоит, рхыпхьаҙара аума ыҟан ҳәа. Дәы-хты нымхеит иҭацәыз. Дәыхты моу, ахәқәа, амшақәа ар-апсҭыр рыла иҭәын. Аха аҙынра ааигәахо ианалага, насгьы мшынла византиаа ҙхытцуеит ҳәа анраҳа, рҽеибаркны иқәтцт, абазгаа рпыза иҷкәын Сқьепарна дрыманы. Ус акәын ишыҟартцоз урт ахьнеиуаз… Иаанрыжьуаз атәыла ахада, чарҳәара рзимурц, рмаҟахы дадҽарҳәаларц, ипа дааимпытцкәкәааны дыргон, ҳара дҳааҙоит, атцара-дырра иаҳҭоит ҳәа ахьзтцаны.

Ацьам ҳәынтқар иаҳҭынраҽы драаҙон Сқьепарна, рхы, рыпсы, ргәы зегьы идтцаны, наҟ-наҟ данышеидаслак, Амшын Еиқәа аҽықәаҟны изыкәгәыҷуа ршызак иакәхарц, абазгаа драпызаны дҟаларц… Уи азоуп Сқьепарна ихҙыҙааua дзыраа҂оз, атцара зидыртцоз, ацьамцәа рдинхатцара дзагәылархалоз.

Сқьепарна атцара изыртцоз, ихылапшуаз абаҕлачынцәагьы дара ракәын. Уеизгьы-уеизгьы ажәшан аҽы аеатцәа шкыдимпаауазгьы игәырцҟәыл цәгьамызт, данышеидас, аҟәырҟан ахы инаркны атцыхәанҙа деиҽамсҙакәаны ианыз еитеиҳәон.

Аҳацьцәа реиҳабы Ҳафиз аҳәынтқар Хосрои иуеишьара дызлеиуаз ала, атәымтәылақәа рахьтә иаага ны ахҭынраҽы ираа҂оз ачкәынцәа иналкааны дырхылапшуан. Игәапхоз ачкәынцәа иналх-аалхшәа аныҳәақәа раан ишныҟа ианнеипхьалозгьы ыҟан.

– Ҳафиз имаҳәцәа, – ҳәа ирхыхәмаруан урҭ.

Ҳафиз жәеизаԥык аӡгабцәа иман, иара иҳәашьала, «аллаҳ игәампхеит па диоур», хәԥык аӡгабцәа аҳҭынраҷы ирааӡоз абарҭ аҷкәынцәа ирҳәахьан… Аҳәынҭқар Хосрои ихаҭа дрыкәныхәон, арҭ амаҳәцәа иҳәынҭқарра арҭбааразы рдинхаҵара адунеи ахырҵәараҷы дзыкәгәыӷуа уаахон.

Ҳафиз ипҳа Зуфҭиа лыбла идхалт, пшрала-сахьала дааразак иаԥцамыз, ауасахәы аипш ирҳәны зхахәы апшь чаҟәаӡа изкәыз, ихы наганы ихәамц иналадырсызшәа, еихасыҟәӡа иҟаз, аха згәышпы ргылан, зхы шьҭыхны, зхы-зҷы аҟәыҷара анырпшны, еиҷартәны, ирпшӡаны, ажәа днахыкәша-аахыкәшо ицәажәоз Сқьепарна. Досу илаҭабаа дилаҭыцьцьоуп ҳәа ирҳәо иашоуп акәымзар, Ҳафиз иԥныҟа инеипхьаз аҷкәынцәа зегь раасҭа пшрасахьала ихәыдаз Сқьепарна дзалылхрыз Зуфҭиа…

Сқьепарна ихаҭа иԥызцәа рышьтахь агылара зынӡагьы игәы иҭамызт, уимоу апшәма ипҳацәа дахьрылапшуаз зегь реиҳа ипшӡаз реиҵбы, жәохә шықәса инарҭысуаз, аҟаитан цаха аипш иҟат-ҟато, мҵәыжәԥада иԥышьҭыпрааны иныҟәоз Земфира дигәапхеит.

Ҳафиз иҟаиҵоз идыруан, ипҳа Зуфҭиа Сқьепарна дшылгәапхаз анеиликаа, дааразак дшамеигәыргьазгьы, «абазгаа рхада ипҳәыс – абазгаа драҳкәажәхоит, иабаргәузеи» иҳәан, уи ашьтахьгьы знык, ԥынтә раҟара Сқьепарна иԥныҟа днаипхьахьан. Арԥашьыга иитазшәа, иҟоу-иану ҳәа акы изеилымкааӡакәан, иг-иҷы амырҳәаӡакәа, деипхьхәыцаанӡа Зуфҭиеи иареи анапеимдахьа еимырдеит…

Абазгаа рҟынтә инаԥыз ахҭысқәа идырццакт Сқьепарна ипҳәысаагарагьы. Деикәаҳәы-еикәапса, шәындыҟәрала итәыз ауардынқәа еишьтагыла, ипҳәыс Зуфҭиа диманы иԥныҟа дхынҳәит. Амԥан изыхьчоз аруаа рнаԥсан, аматцуцәа мацара ирыцыз рхыпхьаӡара шәԥык рҟынӡа инаӡон.

Аԥьамцәа рҳәынтқар Хосрои заанатԥ ауаа дәықәитцахьан абазгаа рышҟа. Изықәгәыҕуаз, дара ирымадаз рыда ҭагәаҭасрак аакалан Сқьеԥарна иаб дахырҳәар, ихаҭыԥан иҵкәын, дара аԥьамцәа рымаҳә, Сқьеԥарна аҳыс дҟартцарц.

Ус егьыҟалеит.

Сқьеԥарна иаб абазгаа дышреиуазгьы, аҳра анимырх аҿены инаркны арахь дшықәымлацызгьы, иҿеахьыԥхьеикыз аланаа рҟынтә ацҳаражәҳәаѡцәа иҵкәын изааишьҭуан, маҙала аби аԥеи еимадан… Сқьеԥарна ишҟа гәаҕ имамызт, иаҳра иҵкәын ишҟа иахьиасыз азы аҳамҭақәа рыҭаны, ҭабуп ҳәа аԥьамцәа рҳәынтқар ауаа изишьҭхьан.

…Амзара иҙхытцыз абаҕлачын Ефраҭи Сқьеԥарнеи еиқәшәахьан изныкымкәа, аха рҳәоу еиқәшәомызт, наҟаак еиҿаԥшуан, изеизааигәахомызт.

Ефраҭ итахын иԥсадгьыл Византиа иадиҳәалар. Иара итәала ижәлар реиқәырхаразы, рыбла ахтразы, аҭоурых раламырҙразы иҟаз мѡа-заҭәык акәын – иԥсадгьылгьы ижәларгьы ҳәагәыжьла еиқәпах Амрагылараҳьтәи Римтәи аимпериа адҿаҳәалара. Акы – аҵара, аблахтра ахьыҟаз уа акәын: ѡба – ишытцшәаазгьы, уи аҳәынтқарра – шҳәынтқарра дууз иаанхон, амч ҭәгәан: хҧагьы – Ефраҭ ихаҭагьы гәыла уи акәын иитахыз. Егьа умҳәан, Иустиниан иара иаҟара изааигәаз даҽеа аԥсуак дыҟамызт. Аԥсилаа аҳыс Аԥсырҭ дышрымазгьы, абазгаа – Сқьеԥарна дшалырхызгьы, урҭ аѡыцьагьы раасҭа аҳәынтқар иҿы иара илшон, иажәа ԥхылнадон, аҳкәажә Феодора бзиа дшылбоз атәы ҳамҳәаҙаргьы…

Даҽеа зқәан дызкыдыԥшылоз Сқьеԥарна.

…Шықәсык аҟара аатцуаны дыззыԥшыз ар рхаҭыԥан Цьамтәылантә итаait асасцәа.

Сқьеԥарна зегь реиҳа дзеигәырҕаз ианхәыԥха Земфира лоуп. Шықәсык ахала-атцыхәала еиҳагьы дссирхеит, илызҳаит, дыттәааит, лҙамѡақәа асахҭан ҟаԥшьқәа

рҭасоушәа, лыцьымшьқәа кыдыхәхәа, ахьшьыцба аблақәа лыҭаны, лҙара амацәаз ахы икылуршәартә деихатаруа… аҭыпҳа наҙа ззырҳәо лакәны даақәгылт. Цыхьа Сқьепарна рыѽны даннеиуаз, иблақәа ҭраа данлыхәапшуаз, нас днеиқәкьашаны адәахьы дындәылкьозтгьы, уажәы ахацәа рыбла анлыдхалоз, лара илызгәамҭазошәа ќатцаны, лыпшра-лсахьа даҭаҽырбо, лхы ҳаракны илкын.

Сқьепарна амца ицралт, аҽыцәаара иаҽу ахәышҭаара апырґқәа ааидкыланы урытәхәо уаналагалак, ахәышпырґқәа еилаарцыруа амцабз шырхылтцуа аипш, игәатца цьара итаршәыз лгәалашәара, сутцәахырц уаҽын, аха убома сзакәу аҳәарашәа аҽеаацәырнагеит, ишьа-ида инарҭалан, иханытә ишьапаќынҙа иааихысын, игьежьны игәаҽы ианнеи, еиларґәґәа иааннакылт. Снапала сынасып салгеит… ҳәа ауха дуазыруа ииарҭа дахьылаз дхәытхәытуан.

– Иухьи уара? – лхатца иќазшьа лцәымыґхан, аҭх агәы анеиѽнашоз ацәа иалтцыз ипҳәыс дҭааит.

– Акгьы, – наќ иҽы наирҳәит…

«Итәылеи ижәлари дрызхәыцуазар акәхап, даазқәылаз Ефраҭи иареи злацәажәо уи ауп,» – лгәы рҭынчны ларгьы наќ лҽы налырҳәын, ашарпазтәи ацәа хаа лҽеалҭеит.

Амшқәа еишьҭала мызкгьы нҭакәкәа ицеит.

Сқьепарнеи Земфиреи уажәы есымша еибабон. Уимоу, аҽеықәтәашьа лирҭон, акәашаѽ бзиа лыжәѽахырқәа шылмыртцысҙо аипш, азқәа мтцысҙо, ишьҭхысаан икәаруаз, асаныгцәа ирымихәҳаз иҽеыхәа ҳамҭас илиҭан, дақәыртәан, стәыла бсырбоит ҳәа, шьыжьы инаркны хәлааҙа диман дцон.

…Зуфҭиа дгәыргьон лаҳәшьеитцбы лхатца абас ҳаҭыр лықәтцаны, инапы дықәыргыланы дахьныќәигоз. Сара дысцәынхом азоуп ус зыќаитцо ҳәа лгәы дҭаччон. Аха ари мышкы акәымхеит ѽымш ракәымхет… Нас дамырҭынчуа цәалашәарак лызтцысит. Ашҳам хәыҷы-хәыҷы изырҭо иеипш, еиха-еиха датәнатәуан. Ус иныцыѽ-аатцыѽны ллымҳа аќынҙа инеит, лхәы-лжьы қақаҙа изыргылаз

ажәабжь. Сқьеԥарнеи ианхәԥҳаи еимоуп ҳәа итутууа ажәлар ирылатҵәахьазаарын.

Ауха лхатҵеи лареи абри аҩыза аицәажәара рыман:

– Сара Цьамтәыла аҳәынтқар икьарз среиуоуп, – лҳәеит лхатҵа лхы наиқәылкын.

– Уи здыруеижьтеи акраатҵуеит, – аҵак нықаитҵеит Сқьеԥарна, лажәа ахыртлашьа шигәампҳаз иныԥшуа.

– Ҳтынҧҳәыск лаҳасабала изсызныкәари…

– Уи аҩыза згәағьуада?

– Игәағьит аҙәы…

– Дызустада, исабҳәароуп дызустоу, уи аус ахьимоу сара сҩоуп, цәгьара бзиузар, ишакәым дбацәажәазар?

– Уи исзиуз еиҳау ацәгьара аҙәгьы исзимуцт…

– Ибзиуи?

– Сижьеит.

– Дызустада?

– Уара?

– Сароу?!

– Ааи, уара.

– Иҟастцеи?

– Аԥьамцәа ҳдинхатцара еилоугеит.

– Мап, сара аԥьамцәа рдинхатцара еилазымгацт, еилазгарангьы сыкаҙам.

– Ҳҳәынтқар иаҳтынраҽы стынхацәа зегь ишраҳауаз «анасып лыстоит»… «матцуҩыс сылзыкалоит…» зҳәоз уара уакәзами?

– Ааи, сара соуп…

– Нас, ушԥасызныкәеи уара?

– Ибҳәарц ибтахи?

– Исҳәарц истаху… саҳәшьа Земфира қьаафыр ухылхит ҳәа ауп.

Абазгаа рҽы иҟамлац ҟалеит. Сқьеԥарна ианхәыҧҳа дихнаҳәааит. Абри ажәабжь идыд-мацәысны ирхыст, шьоукы аҟыр-ҟырҳәа иарччон, ҽа-шьоукых фу ҳәа аганахь рыхқәа нарҳәны инкажьцәон: ахпатәиқәа – абазгаа

абри ҳхымѡыкәан быжьрабыжьҭɕа анышә еиѡыжаан ҳамандаз рҳәон. Сԥьеԥарна иҷы акгьы рҳәомызт, ҷыртуамызт, анс уҳәаргьы, ас уҳәаргьы – абазгаа раҳ иакәын: дызҭахымыз – ицәшәон.

– Акаамеҭ ҳәа зыʒбахә рҳәо ƙалозар акәхап, алаҳа бгьыц зхы ытɕхны иныƙәызгаша аҳ ари аѡыза ихы ианаҭәеишьа, – рҳәон абыргцәа.

«Изҭаху – иитаху иҳәалааит – сыззыԥшу аԥьамцәа рыр аандаз, саԥхьа ишьацәхыртәны акәашара иалагарын», – абас акәын дышхәыцуаз иара Сԥьеԥарна. Баша ихы ижьон: «Сара аԥьамцәа рдинхатцара еилазымгеит, сабхәатцәƙьа жәаѡык аҳәса имоуп, иамоуи нас абазгаа раҳ ѡыцьа аҳәса иаҳҭынра иѡназар, дара еиҳәшьцәазаргьы, митә ƙалама, адгьыл ашьа маазар?!» – ҳәа дхәыцуан Сԥьеԥарна.

Усƙан Цьамтәылаƙа ашәƙәеиԥәатцәа изцахьан.

Иԥҳәыс лоуп изѡыз.

Лаб изылѡит, аԥьам ҳәынтԥар ишьтра агәхьаа мкʒакәа, лаҳәшьагьы ларгьы ҳҭныҳәсаԥәак реиԥш Сԥьеԥарна ишимоу.

Ҳафиз амца икит. Хосрои иҷы днеины, имаҳә аʒы дамыʒәʒәо дихцәажәеит. Уи ишƙа амѡа иԥәлахьаз аԥьамцәа рыргьы, ацҳаражәҳәаѡ дрышьтатцаны идыргьежьит…

– Алаԥынтца икылƙьаз Иустиниан иуаѡ Ефраҭ ҳәа Амзара иʒхытʒи иареи еидыхәытхәытло игәароуп ҳәа ажәабжь сзааргахьан. Чарҳәара ҳзиуит умаҳә. Ҳафизбек ѡымз ҷҳәарас иусҭоит. Ѡымз рыѡнутɕƙа ма хаала, ма мчыла, уи абазг ччиа данааумга, мцуроуп ухаҭа узыԥәшәо – Цьамтәыла аҳәынтԥар дхәаауан.

Ҳафизгьы иитахыз уи акәын.

Ажәбатәи ахы

Аԥсыҭ ари амш дазыԥшижьҭеи акраатцуан. Егьа умҳәан, раԥхьатәи шьаҷан. Аʒƙы раԥхьаʒа еихиго ишьа-

пы иаҩызан, уи ишьапқәа игыргыруа иргылоз шкәадаз аиԥш, икәадан. Аха мшәан, убас ега иҟазаргьы, рапхьатәи ашьаҷа ҟатцамзи! Аус злоугьы уи амзи!

Сҟьеԥарнеи иареи еиқәшәарцаз ауаҩы данизишьт, аҿены хәлааҥа дтынчмызт; иацәажәоз ирхәоз иаҳауамызт, ак ҟастцоит ҳәа иҿазикын имҟәытцыҩрит, игәы изакәымкит, аҩны ихы изыҩнамкит, агәарԥ дтамҙеит… атцыхәтәан иҿы днақәтәан иаҳтынра аштә дынтҟьеит.

Иҿыхәа шьтхысаа икәарны ахәы иқәланы инеиуан, алымҳақәа ақәыпса, абгә мыртцысҙо, Аԥсырт итцаҿырбо, игәы иахәо ҟанатцарц атахызшәа, ибжьы анбасықәирго, аҷәра данбахои, ишьхәа сгәышпы ианбатцаҷәгәо ҳәа изыпшны. Аҿыхәатцәкьа иадырт аԥшәма икәал дыкәкьан дшыҟаз, ихы, иԥсы, игәы ахара ишыҟаз, абгә иакәтәаз ихәамц мацара шакәыз. Аҳаиуантцәкьа ас ацәа иананыр, хәычы-хәычы аныҟәашәа иагырхо, акәарра иаҟәытцын, ууанҙа ишьтыхны иакыз ахгьы накәнажьын, аҙлагарахь излацо аҿы зардақь аиԥш, инади-надиуа, ашьи-ашьи еиқәтцо, «иара усгьы уалны исыдуп, исылшонатц дызгалоит» аҳәарашәа, аҷынанахеит.

Уигь изгәамтеит Аԥсырт.

Иҿы ишьхәа нарбаны ахтынра агәарԥ данынтҟьатцәкьа ашыр-сырҳәа иҩеыжәлан ишьталан, иара ишьтархх инеиуаз иеибашьцәагь изгәамтазеит.

Аҳыс дҟалеижьтеи уарла-шәарла акәымзар, ихала цьаргьы дрышьтҙомызт. Ҩыцьа аҷкәынцәа еилҟьа-еилгәыцәаа, азеибафара иалаужьыр иалтцәрааув, амца иақәутцар имбылуа ззырҳәо ицын, дрыхьчон. Иҿы кәарны, ишьтхысаа ианлеиуаз, даргьы рҿкәа рышьхәақәа надырбаны, ргәы атцаҷара рҟамч ԥтцатцақәа ҩытцарцеины, афакь зԥынтца итҟьоз рыҿкәа раҷәарақәа ааршарххо, иаргьарахьалагьы иармарахьалагьы рҿадкылашәа рҿеиҩшаны, иааигәаратцәкьа имнеикәа, цытк нарыбжьаны ишьтан дахьцалак.

Аԥсырт аҳыс дҟалеижьтеи иара ихата изгәамтазакәа акыр иҿеитеикит. Ҭоуп, ахырҷәҷәарта абааҿы цызаҩыс

данықазгьы иеибашьцәа ивагьежьны иматҵ руан, ахәыц иқәшәар ҳәа ишәон, ихатҵкы кадыршәуамызт, «ҳаит абаапсы» ҳәа ибжьы раҳар, ацаҟьа ишнадхәашало рдыруазаргьы иажәлон, амшын инҙаакәкәала ишцо рдыруазаргьы, ҳаруеит ҳәа италон. Рԥызагь ус дшықаз рдыруан, еиԥшызарц рҭахын, иҟаитцоз – ҟартцарц, илшоз – рылдыршарц. Ахырҕәҕәарҭаҷы ахатца ихьӡ-иԥша, игәымшәарала иааирԥшыр акәын, ихатцара иадҳәалан. Уаҟа апыза иналкааны ҳатыр шиқәыртцозгьы, «уара умсит», «ухатцкы» рҳәомызт, иапхьа ихырхәомызт. Апсырҭ ихатагьы иуамызт ус ҟартцар. Уаҟагь иеибашьцәа – жәаҩы-рхы, шәҩы-рхы ҳәа инапатцаҟа иҟақәаз раасҭа иара иаҳатыр рбозар акәын, иара иҷеы – ҷеы иалаҩашьомызт, ираҙныпсараха аҟәына иарганы иҟаз икәадыргьы – кәадыр иалаҩашьомызт, ицьапҳаны аӡбахә ҳамҳәаҙаргьы. Амал аганахьала асал рыбжьалахьан. Арҳәра, ақәылара зҳәаз иеиԥш рахьтә ироуз аныршоз, абжеиҳарак заӡоз апыза иакәын, уи иаамышьтахь – шәҩы-рхы, нас жәаҩы-рхы.

Зны византиаа Апсуаа рымҩала, Мсым Дуи Мсым Хәыҷи азин зларыртаз ала, акатцәарақәа ирхысны, аҳазарцәа ирықәлан еимыртцәеит. Ахьы, араҙны уҳәа агәыжьқәа ирықәыжьны шьтахьҟа игьежьит.

Ари ажәабжь ааҩит Апсырҭ иҟынҙа. Игәампхеит. Избанзар, ахазарцәа ус аламалак уназдыслоз, атцәы злоутцоз ракәмызт, злеишәа цәгьаз, зшьа тазмыжьуаз, ацәгьа уаназмыжьуаз уаан. Акы – византиаа рықәлеит уахынла, атцәыршы убла итакызар иумбо ианылашьцаз: ҩбагьы – Апсуаа рымҩала акатцәара ихытцны ирызҩеит. Ус анакәха, апсуааи византиааи рыбз еивтцан ҳәа аҳазарцәа ргәы иаанамгарц залшомызт.

Апсырҭ Мсым Дуи Мсым Хәыҷи ирзицҳан, еиқәшәеит. Иара иеиԥштцәкьа ргәы иалан даргьы. Ргәы иаанагомызт ус ҟартцап ҳәа.

Византиаа ракәзар, заанатҵ ихәыцны ауп ишықартцаз. Апсуааи ахазарцәеи неицәажәан, ҷеынеидтцаны, «шәа-

ра шәҳамбан, шәахьааз шәца» ҳәа рарҳәар ҳәа ишәон. Уи ауп ус изныҟәаз. Атҳ лашә азы ахазарцәа ирыҟәлаз дырзеилымкаар, изҟәыртцоз аԥсуаа ракәын, ус акәымкәа византиаа шракәыз еилыркаазаргьы, аԥсуаа рымаида рымамкәаны акатцәара изхытцуамызт… Ахазарцәа анс ихәыцыргьы ас ихәыцыргьы «ҳшьа аауроуп» ҳәа иануԥагылоз, зегь раԥхьа изжәылоз аԥсуаа ракәын, рымԥа рнапаҷы иаамгакәан агаҷахь, византиаа рхырҕәҕәарцақәа рахь изылбаауамызт.

Аԥсырҧи, Мсым Дуи, Мсым Хәыҷи ргәаанагарақәа еиқәымшәеит. Цоуп, ахԥыкгьы византиаа акькьыҳәа ашәа ҳәо ишьҭәым ҳәа шырҳәазгьы.

Византиаа акатцәара иахьаахытцтцәкьаз инарыжәлан, иԥыххааса иныкәтцаны, рхьи-ррашни аарыцәганы, итҟәаны иаарго ахазарцәа ауҳашьҭып ҳәа дыкәгылт Аԥсырҧ. Мсым Ду иеиԥш Мсым Хәыҷгьы уи дақәшаҳатымхеит. Аимператор Иустиниан иҷы аус роур рҧахымызт, изныкымкәа-иԥынтәымкәа ирбахьан уи ҕас ишьҭихыз бзиарак дшақәимыршәо, рыԥны-ргәара цкьашәкьа иҕәыхны, иццышәха, ирацәаххыраха инышьҭатцаны, аҙыҟцәа агара игароуцәкьа аагархны рнапқәа ирынкны, ацакьа ианҟьаны рыхқәа шҭадырҷаҷоз уажәы ирымбеит… Убри аҟнытә ирыҙбеит византиаа агаҷахь илбааны, рыҕбақәа инарҧаланы, амшын ианынхылалак ирыжәларц. Аԥсырҧ ус шиҭахымызгьы, атцыхәтәаны дрыҟәшаҳатхеит.

Ргәы рҧынч рыҕбақәа инарҧалан, уажәшьта иаҳҧырхаго акгьы ыҟам, аԥны ҳаҟоушәа ҳҳы аабоит ҳәа ԥхьаҙаны, иаапса-иқьыпаха иҟаз византиатәи ақәылацәа амшын цәқәырпа иарзазоз рыҕбақәа, агара игараны идырҧысуазшәа, гәатабҕата ацәа хаа ианынҧанагалоз атцхыбжьон, аҷыҷмаса реиԥш, амшын ааимкьаны атцахьынтә иԥеизшәа, анышьа хәычқәа жәабала рыҕбақәа иаарыкәшан, атцәаҳәқәа рҷарпаны, ашышкамс реиԥш иахьынпаша хыхь иԥхалан, ҳәҳәарада, ҟаарада, ҟыҟҷыҟрада, ашьатцәкьа камыршы, аҟарулцәа ицәаз рыҷқәа еихагәа- еихаҷаҳәаны, аҕбақәа рнапаҷы иааргеит…

Византиаа итҟәаны иааргаз аҳазарцәа аурышьтит, аха ахьы, араҙны зҳәаз иеиԥш, рыздмырхынҳәит. Дара иргеит, уаанҙагьы ишыҟартцалоз аиԥш, инатәаны иршеит. Амала, ахьи араҙни аиҳараҙак изаҙаз аԥызацәа ахѡык роуп, ирҳәоит урт рхатәгәаԥхарала шәѡы-рхааи, жәаѡы-рхааи ԥытк-чытқәак рыртеит ҳәа.

Абасала, ахыргәгәарта-абааҽы Аԥсырт ԥызас данықаз инаркны иеибашьцәа рыѡнутҟа амал-шьал еидызкылахьаз ыҟан. Зегь реиҳагьы амал змоу ҳәа иршьозгьы, иара иакәын. Уимоу, аԥхьа зегьы еицырзеиԥшыз, ахыргәгәарта-абаа ахатагьы, атцыхәтәаны «Аԥсырт ихыргәгәарта», «Аԥсырт ибаа» ҳәа азырҳәо иалагеит. Аԥсырт ихалагь иакәым, егьырт ахыргәгәарта абаақәа рҽгьы ус акәын ишыҟаз.

Аԥсилаа аҳас данроу, уаанҙа хыргәгәарта затцәык аҽы ԥызас иҟаз, Егры инаркны Гәмԥсынҙа инапатцаҟа иҟалеит, уимоу мсымаагьы ихьыԥшын.

Ҳаҳ ухатцкы ҳәа иаԥхьа ахырхәара ианалага ицәымыгхазшәа ихаҽы ишанирԥшуазгьы, ус ҟартцалааит, ухәыцаахыс уашьтан, узыкәпозгьы уиазы акәын ҳәа илымҳа аҙәы дынтахәытхәытшәа иаҳаит. Дынхьаԥш-аахьаԥшит, иааигәа аҙәгьы дгыламызт. Усҟан ауп ианидыр игәатцаҽ итатцәахыз, акыр жәашыкәсҟәа дзызхәыцуаз, уажәы илымҳа иштаѡыз.

Ауаѡытәыѡса шанашәа дшоуп. Уиазы акәхап адунеи ахи-атцыхәеи уахысыргьы, ԥшрала-сахьала мацара акәзамкәан, гәыла-ԥсыла, хәыцрала еиԥшу ѡыцьа ауаа зумбо, атаххаргьы ҕрак еицтытцыз, аныки абыки ирыхшаз ракәзаргьы. Аха акаҽы, уарла-шәарла ауп акәымзар, еиԥшуп – ашьтытцра, ажәлар рҳатырқәтцара, атцыхәтәаны «ухатцкы» ҳәа арҽхәара бзиа ирбоит зегьы. Ауаѡытәыѡса ихы идыруан адгьыл данықәла инаркны иахьанҙа ус ауп ишыҟоу, ҳаԥхьаҟагьы иаанхозар акәхап.

Зны-зынла ма ирцәымҕу, мамзаргьы изтцашьыцуа аҙәы избахә ианалацәажәо, ҭып ԥхак иоурцаз шаҟа

дымтцақьақьоузеи ҳәа шьоукы-шьоукы ишизырҳәо уаҳауеит, аха ргәырԥеанҙамкәа «иаарықәманшәалахан», акы нарытцасны ишьтууаа дара рхатә уи «атып цхаҷ» ианнанагалак, уажәраанҙа ирҳәоз аархаштны, рҷапхьа амтцақьақьара иналаго, рыпсы дырзалымхуа, ауаҩ бзиа абри иоуп ҳәа ихәапшуа иалагоит ганкахьала, даԥеа-ганкахьала – дара рхатә итцегь еиҳау атып ахь акыдыззаразы реиҳабы иҷапхьа цшьынапха иҳәазоит, иааиҳәалакгьы ахьы иҷытцшәшәоушәа, иссирҙоуҟәышажәақәак иҳәошәа, праua, праua ҳәа иахьтәоу итцеибарҟьаны рнапқәа еинырҟьоит. Иззеинырҟьогьы, дгаҙаҙамзар, еиликаауеит, аха ишпаиури, игәы иахәозар…

Апсыртгьы дуаҩын, игәы иахәон иапхьа ианимтцақьақьоз, насгьы дандырԥхәоз. Дышнеи-шнеиуаз, иара иаҳа идҳәатцалоз, малла-шьаллагьы еиҳа ибеиаз ракәхеит икәша-мыкәша иаанхазгьы.

Ҳабыць шаҟантә иақәикхьаз Апсырт ус ҟаумтцан ҳәа дааникыларц. Цыхьа акәзар иҟаитцон, аха уажәшьта Ҳабыцьтцәкьа изыгәағьуамызт, акы дааннакылон…

Егьа умҳәан, аҳ – даҳауп, атәы дтәуп.

…Уаз-абааҷы дгәарҭеит Апсырт. Агәашәқәа аадыртит. Уаз-абаа ахыргәгәарта знапаҷы иҟаз, хадас иамаз Алхас дҷеыжәлан иабхәа дипылт.

– Ҳабыць даахьоума? – апсшәатцәкьагь иҳәаанҙа Апсырт дтцаait.

– Дыхнымҳәыцт макьана…

Ҳабыць Тусымтәи Нарцьхьоутәи ауаа бара-барақәа алпшааны, ицтцаны Анаҟәапиаҟа дышьтын – ааҙаб зхызгахьоу апсилааи абазгааи рлахьынтца аҙбаразы, ар-апстыр хытцны рҷаархар раанкыларазы, Апсны апеипш азхәыцразы Апсырти Сқьепарнеи реипылара еиҷыркаарц.

…Сқьепарна аҳыс данықартца, аџьар еизганы бжьаха-бжьымш фаран-жәран. Амзарантәи ииаз апап иҟәырҟантцәкьа шьаппықәла дагәытцаст, нас дахыччан, апстхәыстра ихьызшәа ицәа акәкәыхәа ахара далагазаап…

Абазгаа рбыргцәа ирцәымыҵхеит, аха уҧсы анышә уара даумҭар, аҽеазәы игәхьаа икума ҳәа ажәлар ражәаҧҟа ргәаларшәаны, иижәыз иҧырхагахеит ҳәа ддырҽеирц иақәыркит.

* * *

Латцамзан. Ашьыжь, аиҩхаақәа рыбжьара лахьхьи цаҟа зыҽҭарҙны, имцысҙоз аҙмыжь ду аипш ажәҩан цаула ииатцәкаҟараҙа, цьара машәыршақәгьы пҭацк хыршәламызт. Ацәа хаа иалаз апсабара аҿыхара иаҿын. Ссиршәа еинааланы, ныркә-аарцә инеимда-ааимдо, апсаатә ҷырҷыруа иасны ашәа рхәон. Шаҟа ихааз, шаҟа еиқәшәоз урҭ зегьы, аҟәраан ҟадыць зны-зынла абжьы аарыланамцоздгьы…

Амаҳә ԥхашьапхаԥа иеипш, амрагьы ашьха абз аавцнарҳәҳәеит. Уи акәын иззыпшыз. Ашәахәақәа назқәыпхаз апсабара аазқәыршәшәан, пша-ласыкгьы ахьналасыз акәу, иаазазамазан, абыржәы апсып еизгара иналагазшәа, ахылҩа-ԥсылҩа нахылтцит.

Амшын акәзар, агәы казказуа, ахәы ҳаракы уқәгыланы унапшыр ацԥа убарашәа ицқьан. Ишшазгьы, амра шгылазгьы рымбаҙазшәа, ацәқәырпақәа рҽеиқәырпсан, ацәа инҭанагалаз аҵкы игара ашьшьыҳәаҙа ишдыртцысуа аипш, изазамазон. Ома ҟазцоз ачнышқәа ракәын, еихьыс-еиԥысуа, икьусууа, еишьҭеибатԥа агаҷа иахьаваз.

Лбаа агәаҩаҷы еиқәҷытуа аҳәста италаз рыҳаидеибжьы цәгьан. Латцамҭаз иҟартцарыз – ма ицәаҕәон, мамзаргьы илатцон. Аҳәса кәкәыцыкәуа рутрақәа иртан. Аапын мышкы ииуа, ҭагалан имзаны иупылоит ҳәа ззырҳәо аамҭан.

Гәмпсы апшаҳәа инаркны Анаҟәапианҙа, ари зыҙбахә ҳамоу ашьыжьымҭан, уаха-саха ҳәа ихандеиуан. Агаҷа инеиԥынкылан, цьарак-ҩыцьара зҳәаз иеипш, иаарбжьалалоз адәҳәыпшқәеи ккарақәаки ракәымзар, баҳчаран, қәатцаран. Ицар-царуа ирызҳауан ара-

қәа, аԥсуа-тҵәахаҳақәа. Тҽѡантҵәы ихалаз алқәа ирықәтҵәиашоз аҳахәақәа каҷыҷ-жәлақәан. Арҭ ақәатҵарақәеи ахҿаррақәеи нап шрыдкылаз ѡашьомызт, рымԥан машәыршақәгьы ма мағык, ма жцык убашамызт, ирыцкьан. Баша ирымхәозаарын аԥсилааи абазгааи рзы, амшын аҿыкәаҿ аҳахәа зегь раԥхьа иԥашәзыркыз, аѡы ԥхеиԥхеиуа итазҭәаз дара роуп ҳәа.

Ари ашьжьымҭан абазгааи аԥсилааи ззыԥшыз даҽа хҭыскгьы ҟалеит.

Анаҟәаԥиа еиԥылеит Аԥсырҭи Сқьеԥарнеи. Урҭ реиԥылара иазыԥшижьҭеи акраатҵуан: рыпстазара, рразҟы, атцыхәтәаны рыԥсадгьыл аҿы аҟазаареи аҟамзаареи азтцаатәы иадырҳәалон. Акыр збахьаз, акыр заҳахьаз абыргцәа анцәа иԥьшьоуп ҳәа рылахь-рыцьымшь рҙатәуан.

Аныки абыки ирыхшаз ѡыцьа аишьцәа, акыр шықәсқәа раахыс залымдарак атцыхәала еиҟәгаз еибабазшәа ауп Аԥсырҭи Сқьеԥарниеи шеиԥылаз.

– Ушԥаҟоу, сашьа! – иблақәа ҭгәырҵьааны, ихы-иҿы ихаччо Аԥсырҭ иѡнапык рыла Сқьеԥарна иарҵьа нап ааникылт.

– Хар сымам, – қәрала дахьеитцбыз дыԥхашьозу, ҟазшьала еиҳа дахьыхьшәашәаз акәу здырхуада, ибжьы аарла итқаауа, атак ныҟаитцеит Сқьеԥарна.

– Иахьатәи амш, – дцәажәон Аԥсырҭ абаахьы ихалан наҟ-ааҟ еиҿаԥшуа азал аҿы ианаатәа, – абазгааи аԥсилааи рзы мацара акәымкәан, аԥсуаа зегьы рҭоурых аҿы ихҭыс дуны иҟалоит…

– Ааи, ус акәхап, – иажәа ааҿахитцәеит Сқьеԥарна.

– Аԥсуаа зегьы ҳәа сара изхысҳәааua…

– Сара еилыскаауеит зыҙбахә умоу амсымқәеи асаныгцәеи шракәу – Аԥсырҭ днаиԥхныѡлашәа иажәа ааҿахитцәахт.

Дышхьижәазгьы имбаҙазшәа ҟатцаны ҿааитит Аԥсырҭ:

– Урҭи ҳареи еилых ҳамам, аҙә ҳауп, «шәара, ҳара» ҳабжьамлароуп.

– Изласаҳауала, аԥсилааи мсымааи ус ауп ишыҟатцәҟьору, еиҳа иззеиґьу зустцәоу сзеилкаауам акәымзар…

Аԥсырҭ иааицәымыцхеит. Сқьеԥарна иалагашьа игәамԥхеит. Жәларак реидкылара иашьҭоу ас гәоу-гәоу, атцәы алатцо дымцәажәозароуп. Иҽааихаигәан, арҭ ажәақәагьы шҳәаз имаҳазшәа илымҳа инаѳижьын, даапышәырччашәа иун, ҽааиҭит:

– Ааи, аԥсилааи мсымааи утәы-стәы ҳәа еимак ҳамам.

– Утәы-стәы аби-ԥеи рыбжьара иҟоуп, зжьы ужәыр зтәан еиламгыло ажәлар рҽы акәым, – иҳәеит Сқьеԥарна.

Аԥсырҭ аҟытцәыҳәа аҙыз аҙәы инаилеитцазшәа, арҭ ажәақәа игәы иналакшеит. Мцабзкгьы ѳеихҟьеит, аха ахьшәтҳәа ихы инапаҽы иааиган, ууанҙа дышцәажәоз аиԥш, ибжьы иацымтца-иагмырха, дышԥышәырччац дԥышәырччо, аҭак ныҟаитцеит абас:

– Сара сызҽу аби аԥеи зны-зынла еимаркуа амалашьал акәым, амилаҭ зтцаароуп. Аԥсуаа анаххәа, абазгаагьы, аԥсилаагьы, амсымқәагьы, асаныгцәагьы ѳнаҭа дук аҽы рхнышьнак ааиҟәызтцәаз ҳарѳызцәоуп, абыки аныки ирыхшаз ҳауп. Ус анакәха, Ҳаԥсадгьыл аҽаԥхьа, ҳанцәа иҽаԥхьа уалԥшьак еицҳадуп, уи ауалԥшьа ҳҽеизакреи, ҳаилатцәареи, Ҳаԥсадгьыл Аԥсны ахьчареи роуп.

Сқьеԥарна даахәытцәыҳәытцәит.

Наҟ-ааҟгьы раҳцәа рышьҭахь игылаз абыргцәа неиҽаԥшы-ааиҽаԥшит, рыблақәа ирҳәоз акы акәын: «Аԥсырҭ диашоуп».

Арахь Сқьеԥарна дахыццакуамызт Аԥсырҭ иажәақәа рҭак аҟатцара.

Аҭынчра еитаайлеигеит Аԥсырҭ.

– Ауаа ирзымыҙбо зтцаатә ыҟаҙам, дара рхала идмыруадаѳыр. Убри аҟнытә ҳазлацәажәо азтцаатә ду ааныжьны, аԥсилааи абазгааи ирытцанакуахь ҳаиасып, Сқьеԥарна, уақәшаҳаҭзар?

Сқьеԥарна дшақәшаҳаҭыз ала ихы ааиртцысит, ажәа мҳәаҙакәа.

– Ҳара ҩ-мцакы ҳрыбжьагылоуп, – Аҧсырҭ иажәа анагҙара дналагеит, – Амрагыларатәи Римтәи аимпериеи Џьамтәылеи ҳрыбжьахеит. Аҳи аҳкәажәи ирыбжьыҧсааз аматҷуҩы ҳаиҩызахар ҳәа сшәоит.

– Убас ҳмыхьырц азы ҳаздгылаша, иҳацхрааша даадыруазароуп, – ибз налеитцеит Сҟьеҧарна.

– Ицәгьамызт ус зәыр дҳамазар! Аха, хыхь – ажәҩан, тцаҟа – адгьыл, урҭ рыбжьара иҳацхрааруа ҳәа аҙәгьы дызбом, аҙхытцра ишьҭнаҧааз ҳаиҩызоуп…

– Аҙы иаго ҳазидукылои?

– Уигьы ихы дазымхәыцҙакәа, «анцәа усыцхраа» ҳәа аҳәҳәара далагеит. Ибжьы анцәа иаҳан, аҭак иитеит: «зны унапы ҟьа, нас саргьы суцхрааруеит». Инапы аниҟьа, атцла махә имҧыхьашәеит, дагьеиқәнархеит.

– Аҙы иаго иатцкыс аҙы зтцалаз ҳиеиҧшзар ҟалап…

– Зегь акоуми, Сҟьеҧарна, ҳнапы ҳҟьар ахәҭаҙами?

– Ибзиоуп, иаҳҟьоит ҳнапы, аха аус злоу изҳаркуа иоуп.

– Исзеилымкааит, иуҳәарц иуҭаху?

– Ҳзыхьчаша дҳадгыларoуп, ҳхала иаҳурҟатцои?

– Уара ухы уанамыхәо, уанымчыдоу аҙәгьы уиҭахҙам.

– Уиашам Аҧсырҭ, дыҟоуп ҳазҭаху.

– Дызусҭада?

– Џьамтәыла аҳәынҭқар.

Аҧсырҭ иааицәымыҷеит.

– Сҟьеҧарна, агәра ганы уҟоума уи ҳаиҭахуп ҳәа?

– Ааи. Уи сара исеиҳәон, аҧсуаа идгылозар ир арахь ишааишьҭуа, Аҧсынра шихьчо.

– Аҙыршы иацәшәаны аҙыблара иҭапалаз ҳаиҩызахоит…

– Избоит игәра шумго Џьамтәыла аҳәынҭқар. Избан?

– Избанзар, уи Аҧсны зиҭаху аҧсуаа рзы акәзам, иара ихазы ауп. Византиа дахьабашьуа даара ихәарҭаны изыҟалоит. Насгьы иаҳзеилои аџьамцәеи ҳареи, ҳдинқәатцәкьа еиҧшым.

– Саргьы сшыԛьырсианым ухаумыршҭын, Аԥсырҭ.

– Аԥсуаа зегь раԥхьа Кавказ аԛьырсианра здызкылаз ажәларԛәа иреиуан. Жәытәнатә аахыс иԛьырсианцәоуп, рылахь-рыцьымшь рҙатәуеит.

– Ирнаҭеи аԛьырсианра, аԛьырсиан ҳәынҭқар хада имагәшьхәа иҭацалан иахьимоу анаѳсан?

– Сара исҳәарц иста́ху да́еакуп.

– Усзеилымкааит?

– Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериагьы Ҵьамтәылагьы ҳара иҳахәарҭам.

– Уажәазы да́еа ҳәынҭқаррак збом, урҭ руакы анаѳсан, ҳара иҳахәо. Алазцәа рҳәынҭқар, уара ууа Гәбаз иакәзар узыԛәгәыԓуа – башоуп… Ихаҭа дыблаӄьо аԥьамцәеи аурымцәеи дрыбжьоуп. Убри иахӄьаны ауп игәра аҙәгьы изимго.

– Сԛьеԥарна, сара иуасҳәарц иста́ху, ҳаӄәытцып амрагыларахьгьы, амраҭашәарахьгьы ахьаԥшкәаԥшра. Ҳаԥсуаа зегьы еидҵаны, иаку ҳәынҭқарраны иӄахҵап. Ҿаԥьара ҳхьаԥшуа акәымкәа, ҳхаҭа ҳа́еҳарҕәҕәап. Игәҕәоу иахь агәылацәагьы хьаԥшуеит, нас аиадыгьқәагь ҳара иҳадымгылар ҳәа умшәан… егьа умҳәан, шьҭрала аҙә ҳауми…

Сԛьеԥарна Аԥсырҭ дкылкаан днаихәаԥшит. «Ари ауаѳ игәра гатәым. Макьаназ дсасны ауп ушәхымс дышхыҵыз, аха уѳны аԥшәымас иамоу иара иакәушәа ихы мѳаԥигоит. Амчра иоур – уаҵәы маҵуѳыс уӄаиҵоит, игәра умган, игәра умган…» – илымҳа иҭаѳуан абарҭ ажәақәа. Досу иитаху ауп иаҳауа. Сԛьеԥарнагьы ихы иҭагьежьуаз, иихәыцуаз ауп иаҳауаз.

– Уи ҳаԥхьаӄатәи усуп, иазхәыцтәуп. Уажәазы, Аԥсырҭ, уабхәараа ҳаԛәларц иа҇уп, иуаҳахьазар акәхап, убри ауп излацәажәатәу. Ирҽаҳаргылаша амч ԥшаатәуп.

Аԥсырҭ и҇еихарҕәҕәа дшыӄаз, ичҳара абраӄа аҵыхәтәа ԥҵәеит. Ашьҭахь, «изысмычҳаи» ҳәа акырынтә ихы иазиҳәеит, аха уажәазы Сԛьеԥарна абас аҭак иитеит:

– Уабхәараа рымч акәхап уаргьы узықәгәыҷуа.

– Урҭ рыгәра згоит. Уажәраанҳагьы ар аарышьҭраны иҟан, иҟала сыздыруам, акәымзар. Иҳбаны сыҟоуп, уатҵәытҵәҟьа уахь амҩа сықәларц.

– Умҩа бзиахааит... Сара сзықәгәыҷуаз, мҩакы ҳаицықәлоит ҳәа акәгәышьан.

– Мап Аԥсырҭ, уцәажәашьала, ҳарҭ ҳаимҩалацәам.

Аԥсырҭ ашырҳәа дҩагылт.

– Аԥсилаагьы абазгаагьы иҳанарыжьуам иахьа уареи сареи мҩакы ҳахьеицанымлаз. Иҟалап, ашәышықәсақәа рнаҩсангьы ҳахьыҳқәа анырҳәо, рхәы-ржьы қақаҳа еилагыло иалагар. Ҳара ҳхатақәагьы иаарлсаҳаны ҳахьхәраны ҳаҟоуп, чаншьҭахь еишәақәс ҳәа изхәарҭоузеи акәымзар...

Бзиалаҳәагьы мҳәакәа ашәахь иҿынеихеит. Ицыз ауаагьы иара инаишьҭалт.

Минуҭқәак рышьҭахь Аԥсырҭ иҩызцәеи иареи рҿышьапышьҭыбжьқәа омаха, абаа агәашә инҭҟьеит...

...Абазгаа рбыргцәа ихаҳәыршәыраха, рлакытцақәа узырҭамԥшуа иҭылашьцаа, иԥышәарччо итәаз Сқьеԥарна изыԥшуан.

* * *

Адырҩаҿены Сқьеԥарна Ҷьамтәылаҟа амҩа дықәлеит. Аԥсырҭи иареи реиԥылара аламталаз иабхәа иҟнытә ҿыррхыла ацҳаражәҳәаҩ дизааит: утәазар – угыл, угылазар – уҿыжәлан амҩа уқәла, аҳәынҭқар Хосрои дуԥхьоит, уибарц иҭахуп, уласы ҳәа. Аҳәынҭқари иабхәа Ҳафизи злеизааигәаз ала, ус бзиак азы акәхап сзырҭаху ҳәа дхәыцуан, иԥҳәыс ашәҟәеиқәатҷәа шизылҩыз, Ҷьамтәыла аҳәаа дшынахыслак, чарҳәаҩык иаҳасабала ҳәагәыжьла деиқәпах дҿаҳәаны аҳҭынрахьы днаргарц адҵа шыҟаз зынҳаскгьы издыруамызт.

Сқьеԥарна дышцаз, али-ԥси рыбжьара абазгаа ирылатҷәеит. Уи иацын Аԥсырҭи иареи реицәажәараҿы ир-

ҳәазгьы. Абазгаа раҳ ихымҩаԥгашьа ргәы иамыхәеит. Аҽенытԥәҟьа абыргцәа ааилацәажәан, еиҳа зыхьӡ-зыԥша ыҟаз, изызхәыцуаз, ажәлар рҽахәы зҳәашаз аалырхын Аԥсырҭ изыршьҭит абри аҩыза ашәарҭа бааԥсы ҳантагыла, ҳхала ҳаанумыжьын ҳәа.

Абазгаа рбыргцәа Аԥсырҭ идикылт ԥсуа ҭасла, ҳаҭыр ду рыԥәтцаны. Абыргцәа наиртәан, ражәа дазыӡырҩит… Нас ауаа рыдгалан, ачара рзиуит. Ирҳәоит абыргцәа зышзышӡа, ахәычқәа реиԥш игәыдибакылон, рылаҕырзқәа рҳамҩақәа ирхьыжжы ржакьақәа ирылаҭәозгьы иацәыпхашьомызт ҳәа.

Адырҩаҽены ари ахҭыс заҳаз абазгааи аԥсилааи, ахәычы инаиркны абырг иҟынӡа, зегьы еигәырҕьеит. Ауахәамақәа рсаркьалбжьқәа еиқәтәомызт. Уахь ҭыхәаԥҭәарада ауаа неиуан, анцәа имҭаныҳәон. Зегьынԥьара иуаҳауаз ажәак акәын: «ихирхааит!»

* * *

Аԥсны афбатәи ашәышықәсазы, заб имал еимакны, згәы нибарханы еиҷыҭцыз аишьцәа реиԥш, хазы-хазы еиҟәыҭхан. Амрагыларахь, Гәмыста аӡиас инаркны наҟ, Ҟәбинанӡа абазгааи, асаныгааи, зыхәааи нхон. Гәмыста инаркны Фазисынӡа – аԥсилаа, аԥсилаа рҩадахьҟа – Собгис, Бухлоон – мсымаа ҭанхон.

Аԥсилааимсымааирыцәгьеирыбзиеирышьхәаеивҭан, еизааигәан, еиҭанеиааиуан, «шәара, ҳара» ҳәа еилых рымамызт, хазы-хазы ишыҟазгьы, атәымуаа анрықәлалак еидгылон, еицеибашьуан. Аԥсуаа ирытцанакуа зҭаатәык ианалацәажәоз мсымаа раԥхьагылаҩцәа аԥсилаа раҳ ишҟа илеиуан, уеизгьы-уеизгьы уи инапаҵаҟа ҳаҟоуп, иҳәатәы хаҳцап ҳәа ргәы иштамызгьы.

Мсым Дуи Мсым Хәычи ԥхьагылаҩцәас ианроу нахыс, аԥсилааи мсымааи еиҳагьы еизааигәахо иалагеит… Ууанӡа аиԥш акәымкәаны лассы-лассы еиҭанеиааиуан.

Арҭ итцегьгьы еилатцәеит дара рыбзоурала Аԥсырҭ аҳас данроу ашьҭахь.

Аԥсырҭ иаҳҭынраҷеы тәарҭас-гыларҭас ирыман Мсым Дугьы Мсым Хәыцгьы. Аԥсырҭ ихаҭагьы урҭ ыҟамкәан аҳра иатцанакуаз азтцаатәы далацәажәаҙомызт. Инахароу ҽеа-тәылак аҟнытә сас дахьк диҭаар, адырра рыҭан иааигон. Аԥсырҭ иарґьажәѡас имоу аишьцәа Мсымаа роуп ҳәа ажәлар рҷгьы баша ирҳәомызт.

Аѡнаҭа аиҳабы иоуп аҭаацәара зегьы зҷыԥшуа, уи иҟазшьа бзиагьы, иҟазшьа цәгьагьы иҭаацәа, ихшара ирзынхоит. Абшьҭрала абас ицоит.

Аҳәынҭқарраҷгьы, аҳраҷгьы убастцәкьа ауп ишыҟоу. Аԥсырҭи Мсымааи еибапатууа, ҳаҭыр еиқәырҭцо анырба, рыжәларгьы урҭ ирҷыԥшын, еихатцгыло, еиҭанеиааиуа иалагеит. Мсымаа рарԥарцәа аԥсилаа рҭыпҳацәа мтцарсны иргон, аԥсилаа рычкәынцәагь атцахаҙомызт, иара убастцәкьа аҭак ҟартцон. Нас ажәлар еизганы, ачара ду уны, «шьала-дала еилысыз ҳауп, ҳаиҭынхароуп» ҳәа еибапатууан.

Аԥсилааи абазгааи ракәзаргьы, нхара-нтцырала еиҳа ишеицәыхаразгьы, «архышьна еиѡызшаз аишьцәа» ҳәа акәын ишырзырҳәоз.

Хазы-хазы иҟаз, хыхь еиқәаҳаԥхьаҙаз арҭ аҳрақәа рыѡнутҟа аԥсилаа рнырра еиҳа излагәгәаз ала, инеизакны ртәыла ахьҙ Аԥсынрагьы, дара ажәлар рыхьҙ аԥсуаагьы – аԥсилаа рахьтә ирхылеит. Амала, аҳәааныркәан абарҭ зегьы неизакны абазгаа ҳәа ирышьҭан. Абазгаа Византиа иахьадҳәалаз ала еиҳа ирдыруазтгьы акәхап…

Усҟантәи аамҭазы Аԥсны иҟаз ахырґәгәарҭақәа зегь реиҳа узыкәгәыгшаз – Анаҟәаԥиатәи ахырґәгәарҭа акәын. Шьоукы-шьоукы излархәоз ала, амшын аҷыкәан уиаҟара еиқәыршәаз даҿа хырґәгәарҭак аԥшаара уадаѡын.

«Аԥсилаа унарылсны абазгаа уахьынарылагыло иҟоуп ҭыԥк: Кавказтәи ашьхарақәа рҟынтәи иаарылтцны зҷааз-хо ашьха еиҳа-еиҳа илаҟәуа, амшын аҟынҙа амарду-

ан кыдыԥсалоушәа иахьлеиуа. Абри ашьха ашьапаҽы ажәытәӡа аахыс абазгаа идыргылаз ахырҕәҕәарҭа ҕәгәа ыҟоуп…», – ҳәа Прокопи Кесариатәи афбатәи ашәышықәсазы дзыхцәажәоз Анаҟәаԥиа ауп.

Иуадаѡуп ари ахырҕәҕәарҭахь анеира. Акы – уи ахьыҟоу ашьхара ақәцә аҟынӡа ус аламалак узхалом, ацаҟьара иаҽысуаз амѡахәастала ѡыцьа еивагылан изхалом. Егьырҭ ахганк рыла – еиҳагьы иуадаѡуп…Иԥьоумшьарц залшом, абаа злаҟатцоу ахаҳә ҟьаҟьа дуқәа абрахь излахаргалеи ҳәа.

Алегенда ссирқәа зыххәаау, абазгааи аԥсилааи наҟ-ааҟ еидызкылаз Анаҟәаԥиа ақәцә ухаланы унаԥшы-ааԥшуа уаақәгылар – ашәышықәсақәа ургәылпҵшны иахнагахьоу афырхаҭареи амыҟәмабареи убла иаахгылоит: шаҟаѡ рнапаҽы инаргарц иазышәарыцахьаз.

Афбатәи ашәышықәсазы уи иаздыруамызт аԥхьаҟатәи аразҟы. Иара уи ашәышықәсазы иҟалаз ҳаламцәажәакәа иааныжьны, ашьҭахьтәи ахҭысқәа рахь ҳаиасыргьы, аԥсуаа рфырхаҭара угәы амырдурц залшом.

…737 шықәсазы Анаҟәаԥиа амҭан даанкылан усҟаназ еицырдыруаз арабцәа рыр рԥызаѡ Мурван-ибн-Муҳаммед, Адагәа ҳәа хьыӡшьарас измаз. Адагәа ҳәа хьыӡшьарас изихьӡыртцаз ахәыҷқәа, аҳәса, аҭаҳмадцәа, аҭакәажәцәа иаԥхьа ишьамхныгыланы «ҳаиқәрха» ҳәа ианиҳәоз, илымҳа иахьаимырҳауаз ауп, ауаѡра ахьицәыӡхьаз ауп. Ѡажәи-жәохә нызқьѡык Адагәа ир Анаҟәаԥиа амҭан имчыдахеит.

Ақыртуа ҭоурыхѡы Ԥьуаншьер излеиѡуаз ала, Анаҟәаԥиа рыхьчон ѡ-нызқьѡык абазгаа. Урҭ ирыдыркылаз ақыртуа ҳәынтқар Арчили уи иашьа Мири ирыцыз зқьѡык аибашьцәеи.

Шьҭахьҟа ихьамцыцыз арабцәа рыр рԥызаѡ Адагәа Анаҟәаԥиа изымгеит. Амгәахьаа ирызҭысыз иахҟьаны ѡажәижәохә нызқьѡык иеибашьцәа наунагӡа рыԥсыбаѡ ари ахырҕәҕәарҭа амҭан иаанхеит, даҽа хнызқьѡык абаа

иахьажәлоз иҭахеит. Абасала, амшын агаҽа даваланы византиаа ргәырҽанҙамкәа, ртәыла ашьҭахьқа ицәыртцырц ицоз ари ар рҧызаѡ, Анаќәаҧиа идунеихаан ихамыштуаз мыќәмабаран ицәыртцт, иҽагылт, дааннакылт, уимоу, шьҭахьқа дымгьежьыр ада ҧсыхәа имамкәагьы дҭанаргылт.

Иҭахаз иашьцәа ршьа иурацы, егьи арабцәа рыр рҧызаѡ Сулеиман-ибн-Исамгьы адырѡашыќәсан – 738 шықәсазы иҽеырхаҵаны иҽааихеит, аха уигьы Анаќәаҧиа дзавымст…

Анаќәаҧиа иазкны абри аѡыза алегендагьы ажәлар рҽы инхеит: «Анкьаҙа, ашәышықәсқәа рнаѡсан зны, аҳәынҭқар иашьа Анаќәаҧиа ахырґәґәарҭа иитеит… Аха аҳәынҭқар иашьа ари маҷишьеит, аҳәынҭқарра ахаҭа зсықәнагами ҳәа. Иѡызцәа еидкыланы иашьа аҳәынҭқар дахҳәаны, иҭып ааникыларц далагеит. Иѡызцәа рыѡнутцқа чарҳәаѡык дыќазаарын, аҳәынҭқар илымҳа аќынҙа инеигеит иашьа игәҭакы. Аҳәынҭқар ар дәықәитцеит Анаќәаҧиа цќьашәќьа иганы, иашьа дырбаандаѡтәны, ҳәагәыжьла деиқәпах дизнаргарц… Ари ажәабжь Анаќәаҧиа иќаз аҳәынҭқар иашьа иаиаҳа, бзиа иибоз ахырґәґәарҭа ахылаҧшѡы иашьа иҧха – Анаќәаҧиа-ҧха диман дыбналан, Бырзентәылаќа дцоит. Уи ашьҭахь акыр шықәса бжьысит. Зны Анаќәаҧиа-ҧха ґбала аҳамҭақәа лыманы лашьцәа лбарацы дауеит ҳәа ажәабжь рылатцәеит. Дук мыртцыкәан аҧраґба дуқәа жәаба, еихаҽаҳәаз ашәындыќәра дуқәа рыла иҭәны, агаҽа иааҽеҧнгылт. Ажәлар леигәырґьан илҧылт Анаќәаҧиаҧха. Аҽены ачара ду руит… Ахәылбыеха аилашәшәра иаанналагоз, аҧраґбақәа ирықәз ашәындыќәрақәа ахырґәґәарҭахь иааргарацы рыдылтцеит Анаќәаҧиа-ҧха. Иана-арга ашьҭахь, ажәлар ус ралҳәеит: «Ишәзаазгаз аҳамҭақәа рыла иҭәуп ашәындыќәрақәа. Уаха илашьцоуп аќнытә уатцәы ашьыжь шәааир, ишаны ишәыстоит…»

Ажәлар гәырґьатцәа, Анаќәаҧиа-ҧха лбзырҙы ҳәо, рыѡныќақәа рахь ицеит…

Ахырҕәҕәарҭа абааҽы зегьы ыцәан. Анаҟәаԥиа-ԥҳаи уи лматцуцәеи рыда. Атцх агәы анааиѡнашоз урҭ маҳала инеин ашәындыҟәрақәа аадыртит. Шәындыҟәрацыԥхьаҳа ѡыцьа-ѡыцьа бцьарла еиқәныхь аибашьцәа аатытцит. Атцых – тцхы мыждахеит... Ахырҕәҕәарҭа абааҽы хылагәыла еилалт... ашьаҳа кашуан... Саатк аѡнутҟала ахырҕәҕәарҭа рнапаҽы иааргеит...»

Ас Анаҟәаԥиа иазку алегендақәа рацәоуп, ааигәасигәа ақытақәа рҽтәи абыргцәа анааилатәо иаацәырганы инеимда-ааимдо иналагоит, абиԥарак ахьтә даҽа-биԥарак ахь ииасуа, ашәышықәсақәа иргәылсны иааруа ажәабжь ссирқәа.

...Аԥсуаа рбаа хада ҳәа изышьтаз, 177 саԥьан иахьыҳаракыз ашьхара ақәцәаҽын, хара амшын агәы казказра иқәԥшуаз Анаҟәаԥиа, изларҳәауала, аргылара напы аркын ахԥатәи ашәышықәсазы, Троиан зыхьзыз Римтәи аимператор ихаан. Зны Аԥсара ҳәа иашьтан, аҳиас Аапсы аҟнытә акәхап уи ахьз ахьаауаз: ҿазных – Анаҟәаԥиа ҳәа иашьтан, аха аиҳараҳак ишырдыруаз – Аԥсуаа рбаа хада ҳәа акәын. Абырзенцәа ракәзар – Трахеиа ҳәа азырҳәон. Уи ииаанаго – ахаҳәтә бахә ҳәа ауп.

Афбатәи ашәышықәсазы, ари дук идуцәамыз хырҕәҕәарҭан, иара аѡнутҟа – еисырла ихыбыз абазгаа рѡнқәа еидырҕәҕәала игылан.

Ашьха ашьапаҽы, амшын аҽықә аҟнытҽкьа абаа иаакәыршаны ахырҕәҕәарҭа ҕәҕәатҽкьа ҟатцан. Иатцанакуаз адгьылгьы маԥмызт. Аисыр зқәыз ахыбракәа еизааигәаҳаны еивагылан. Ахыбракәа рхатақәагьы мҽлыхын, реиҳараҳак ихьахьхьала иѡахьаз ахьатцла иалхын, атҳамцқәа ракәзар, хәажәла еилашшын. Абартца уахьнытцалоз аганахьшәа аихаԥсыхә рышьтатцарҭа хазы иалхын. Ахыбракәа ашш-аандақәа рыкәыршан, ҷьарацьара – аҷьыргәал аандақәагьы ыҟан. Абаа агәашә ҽан. Даараҳа ианшәарҭахоз, агәашә лытцарҟаца иадыркуан, ақәылацәагь рымԥын иқәрыжьломызт. Мрагылара ага-

нахьалагь мраҭашәара аганахьалагь, абаа ашҟа инеиуаз амҩахәасҭақәа ҭшәан. Абазгаа ахыхьчаразы уи рыхәон. Уиазоуп Анаҟәаԥиа ахырҵәҵәарҭа аҵа изгаҳом ҳәа зазырҳәозгьы. Аԥсны абаа хада ҳәа изашьҭазгьы.

Ажәабатәи ахы

Гәырҵьара наҳа ҟамлацт аԥсҭазараҷы. Абазгаагьы аԥсилаагьы оҳ гәышьа, ожәшьҭа иҳабаргәызеи, ҭынч ҳнышьҭалан ҳацәар ҟалоит, аԥыза ҟәыш дҳауит ҳәа жәҩангәашәԥхьара рзаатызшәа ишгәырҵьоз, шьыжьык, аԥьамцәа Егры ирны Аԥсны иалалеит ҳәа Нарԥьхьоутәи ауаҩы дыҷҟьаса, ажәабжь хлымҳаах иманы, Анаҟәаԥиа дынкылст. Ари заҳаз византиаа рхырҵәҵәарҭақәа рбганы, рԥраҵбақәа инарҭалан, аԥсуаа рыдгьыл азы ашьа ҳара изкаҳҭәари, ирҭахызар дара ирыхьчалааит ҳәа амшын инхыхәхәала Константинопольҟа ицеит. Нас урыҟәгәыҵла убарҭ, иантынчраз Аԥсны аԥшәмацәа дара ракәызшәа, илеи-ҩеиуа агаҷа ишаваз, аҳырԥхақәа шрыдыркылоз, ишалачоз, ианшәарҭаха шәыԥсадгьыл – шәыԥсадгьыл ауп, ҳарҭ изаҳахьчарызеи, шәарҭ шәеибга-шәызҩыда шәԥсы ҭаны адәы шәшыҟәу рҳәарашәа иҩагылан, рхылԥақәа нархарҭан, ршьамхы рҷадыргеит.

– Абри акәын изысҳәоз, – абыргцәа рацәажәара даҷын Аԥсырҭ, – ҳара ҳзыҟәгәыҵуа ҩыза дҳамам, ҳҳы анаҩсан, ҳҳы ҳаҟәгәыҵроуп ҳәа. Аччиа, арыцҳа, амчыда – итынхацәатҟьа ицәыԥхашьоит, дрымбошәа ҟартцоит, ихатцгылара иаҟәытцуеит, рышьҭахь ииадырхоит. Ус акәымкәа, абахә аиԥш афырҭын ԥша асыргьы агәхьаа мкҳакәа уҭәҵәа-ҟацаҳа угылазар, уаҵацәатҟьа зегьреиҳа изызхьуа ҭынха дук иаҳасабала иуҷаччоит, рхылԥақәа рхыхны, уаԥхьа ихырхәоит.

– Ааи, гәышьа, усоуп, – иакәшаҳатхон абыргцәагьы.

* * *

…Кәыркәа мшы ҭакар азы, амра ажәѡан икыдшәан адгьыл иазааигәахама уҳәаратәы икацеиуан.

Адгьыл акәзаргьы, ҳәызба цагәыла серҭ-серҭ еиѡырс-сазшәа, еиҟәжәаны иахьышьҭоу, ишабаны ишцо акәымкәан, иаалырҟьан, ашьхареи агареи еилаѡынтуа ԥшатлакәк аҽанаанахо, ажәѡан анылашьцо… амшын анхытцуа иаѡызан аԥсуаа рзы ари ажәабжь.

– Иадырбалазеи уара, Амшын Еиқәа амрагылареи агаҽеи иахьрыбжьанакыз, амзаҽеиԥш икҽаршәу Аԥсны хәычы? Амрагылара зегь зырҙызо аԥьамцәа аатцысыр, алаапк аиԥш иара ауп иззытрысуа, амраҭашәарахьтәи Византиа ду аҽаанахар – аԥхьа ара иаакыдымгылакәа Кавказ иалалаҙом. Аԥсны Кавказ агәашә акәушәа, – ихы дазҭаауазу, еикәшаны итәаз абыргцәа дразҭаауазу здырхуадаз, ихы шьҭацала, илабашьа аԥынтца иаԥхьа инцәытцакшо, ацәажәара даҽын Ҳабыць.

– Ашьхымза…

– Иауеи ашьхымза?

– Ашьхымза ануԥшуа, хәаҷамаҷа ҳәа крыҟазар зегь удеизалоит.

– Ируеи ахәаҷамаҷақәа?

– Ацха афѡы хаамзар иадеизалоз ԥьушьома? Убри иаѡызоуп Аԥснгьы, ҳзахырфаауагьы убриазоуп.

– Ус ануҳәах, Аԥсны иахҳәааау жәабжьк шәасҳәашан, – ацәажәара дналагеит даҽа быргкгьы. – Анцәа адунеи иқәынхо ажәларқәа рхаҭарнакцәа еизганы адгьыл рзишон… Адгьыл шаны данаалгоз, аԥсуа анцәа ишәхымс дынхытцаап.

– Уабаҟаз уажәраанҙа, уанаԥьалбеит, уагханы узааи, адгьыл зегь сшахьеитеи, – ҳәа анцәа ианиҳәа, урҭ иажәақәа рҭакс аԥсуа абас иҳәеит:

– Сас-дахьк дыстан, ԥсуа ҭасла ҳаҭыр иқәтцаны дсыдыскылоит ҳәа саҽын… Асас дысзаанмыжьт, ҳҟьабз сзеиламгеит, уи ауп сагзырхазгьы.

Арҭ аԥсуаа аламыс змоу ууазаап ҳәа анцәа дааиԥхьхәыцаан, абас ҽааиҭит:

– Аԥсуа иламыс – быжь-гәыжьк ирызгом ҳәа амаалықьцәа ирҳәо саҳахьеит. Уиаҟара зыламыс бзиоу, зыламыс цқьоу – Аԥсадгьыл ԥшӡагьы имазароуп. Адгьыл зегьы шаны ауаатәыѡса ирыстахьеит, Аԥсынра схазы иаансыжьит, аха сахьахәаԥшуа уи зықәнаго абри аѡыза аламыс змоу шәоуп. Аԥсуаа ԥсадгьылс иахьарнахыс Аԥсны шәымазааит, – иҳәеит анцәа.

– Уажәазы ҳара иаҳзаанхаз акызаҭәык ауп, – абырг ииҳәаз имаҳаҳазшәа иажәа анагӡара дналагеит Аԥсырҭ, – уажәраанӡа ишуҳәаз аиԥш ҳаԥсадгьыл анцәа иҳаиҭазаргьы-иҳаимҭазаргьы, иқырбыҷзаргьы, ихаҳәыршәыгәразаргьы ихьчатәуп.

– Ааи, дад, уиашоуп, Аԥсырҭ, уиашоуп, – инеиларԥсеит абыргцәа.

– Аха, рыцҳарас иҟалаз, – деиԥхьхәыцааува деиҭаналагеит, – аԥьамцәа гызмалрыла иҳаҭцаланы ҳахьыржьаз ауп. Ҳара ҳзыцәшәоз, зхырҩәҩәарҭақәа ара иҟоу, византиаа ракәын. Бес ҳәа рԥыза ду Лазстан дааит, ирҳәоит Иустиниан идҭа-маӡак нагӡатәыс имоуп ҳәа. Иахьынӡамаӡоу сыздыруам, аха ар рԥызацәа еизганы аилацәажәара ахьимаз Аԥсны аӡбахә акәын ирҳәоз. Рхы рамаҧагьахеит, иахьырхәтәуп ҳәа дмақаруан. Ҳаргьы ҳаԥсы ҙаны, ҳлымҳа кыдҭаны уахь ҳшыҙырѡуаз, аԥьамцәа ҳақәлеит…

– Макьаназ аҭла ҳалымкьацт, аха амаҭ ҳацҳарц иаҧуп, уаҟа уиашоуп.

– Дад, Аԥсырҭ, Сқьеԥарна иӡбахә ҳәа иудыруазеи? Аԥьамцәа ҳѡызцәоуп ҳәа дааҟәымтҙакәа иҳәон, иудыруазеи ѡызцәақәак раҳасабала иаҳзааргьы?

– Сқьеԥарна аԥьамцәа рҳәынҭқар Хосрои идҭала дбаандаѡыртәит ҳәа ажәабжь ҳзааргеит, иахьынӡаиашоу агәра агара уадаѡуп… Аѡбатәи узҭаара аҭак абас иҟаҫҭоит: – Саспа иузнеиуа аѡыза дымҭаа-дымԥшаа ашә ҧжәаны уѡны дыѡналаӡом.

– Ааи, уиашагәышьоуп, Аԥсырҭ уиашагәышьоуп, иааура ҳаздыруам акәымзар…

– Саргьы сзызхәыцуа убри ауп. Аџьамцәа иахьа, уатцәы зҳәаз иеиԥш ара иҟалоит. Набед ҳәа рԥыза аибашьраҽы аԥышәа змоу аҳә иоуп. Уи идыруеит ҳара аибашьра ҳшазыҟатцам, ҳаигәныѡны ҳееизаҳкқәаанҳа, Аԥсны дшахысуа.

– Нас иҟаҳтцари?

– Ишԥааури?

– Аџьамцәа ҳбаа хадаҽы ҳарзыԥшып. Анаҟәаԥиа аанҳажьратә ҳаҟам, ҳмаҷуп. Араҟа иҳабашьуа иааста амч ҳамоуп: акы, ҳбааҽы ҳаҟоуп: ѡба, ҳара ҳзы иманшәалоуп, аҕа изы – мап.

* * *

…Набед – Цьамтәыла аҳәынҭқар Хосрои ир рԥызацәа дрыликаауан. Атцыс абла цысыргьы игәеиҭоит ҳәа изиҳәон, игьангьашразы. Ар игәра ргон, аламалак акәымзар, гәышԥыла ацаҟьа иагәдитцаҳомызт. Бжьынтәы ишәаны – знык иԥызҟоз дреиуан. Зықьѡык аибашьцәа иҭаны амцақьоуқьад далоуҭаргьы, азықьѡыкгьы еибга-еизѡыда иалигоит ҳәа ихьӡ цахьан. Абарҭқәа рзы акәхап, инапатцаҟа иҟаз иеибашьцәагьы атыша шәҭапала иҳәаргьы, иҳахьрызеишь ҳәа имтцаа-имԥшаа изҭапалоз. Амала, Цьамтәыла ар рԥызацәа зегь реиԥш, иаргьы гәымбылцьбарак иакәын.

Егры дырны Аԥсны даналала адырхаҽены, Аҟәа днахысны Анаҟәаԥиа иҽенадихалт. Аԥсырҭ иҽеырхианы уаҟа дшизыԥшыз аниба, абаахьы дымнеиҳакәа, ашхәақәа рыла, амшын иҽеагәылахалашәа днахыкәшан, абазгаа днарылалт.

…Ҭагалан ахьшәашәарақәа ҟалаанҳа, аџьамцәа ԥсшьара иаазшәа агаҷа илеи-ѡеиуа иаван. Абазгаа рыѡнутҟа, аиҳараҳак Сқьеԥарна иуеишьара иреиуаз, бзиала шәаабеит ҳәа сас-дахьцәақәак реиԥш ирԥылан, аишәа

иахадыртәеит. Ашҳам зҽыкәкәо амат, аԥхьарца арҳәо агәы хухыргьы, ахы ушьышьыргьы, атцыхәтәаны иаратәы ҟанамтцар ауам, иуцҳауеит. Убастцәкьа ҟартцеит аџьамцәагьы.

Ашьхарахь асы анлеи, амшгьы еиҳа-еиҳа ахьшәашәара аҽҽало ианалага, Набед идтцала аџьамцәа Аԥсны аанрыжьит, зчеиџьыка рфоз рхәычқәа хынѡажәаѡык рҟынзә нараԥцаны. Набед «ааӡара Џьамтәылаҟа иаагоит» ҳәа ахьӡитцеит, «рхәычқәа ҳара ҳҽы иҟанатцы иртахы-иртахым иҳадымгылар ада ԥсыхәа рымам» ҳәа хәыцны.

Аԥсны мыҟәмабарас иамбац иҟоузеи, аха ари аѡызатцәкьа ҟамлацызт. Ала амгәа тнашьаарын ани-хшареи рыгызгызбжь, ахаҳә гәы зыстоу уаѡымзар зылагырз ааанамгарыдаз.

Анаҟәаԥиа абааҽынза инаӡон, Аԥсырти уи иеибашьцәеи ираҳауан анацәа рмыткәмабжьы, ахәычқәа ртцәыуабжь. Ирыжәлан ирымырхырц иқәпар акәын аџьамцәа иртахыз, усҟан дара шиаарауаз рдыруан.

Ицон аџьамцәа Анаҟәаԥиа иавсны. Аԥсны ныжьны.

Набед ихаԥыцқәа аҽҽа рытцгон, имчыз акәымзар. Аԥышәа змаз еибашьѡык иаҳасабала идыруан дшатцахаз, Аԥсырт дшаиааиз, инеиҽагылан ишымеибашьызгьы, шьа-цәыкәбарк шкамтәазгьы.

…Адырѡаҿены ажәабжь хлымӡаах изнаргеит Аԥсырт. Аџьамцәа хынҳәны ишнеиуаз Уаз-абаа инажәлан еимыртцәеит, уа иҟаз иара иԥҳәыс Феодора дытҟәаны Набед Џьамтәылаҟа дигеит.

Аԥсырт уисыр шьакәарак илымтцуа, дцәышӡа, Анаҟәаԥиа ахәы аҳаракыра дықәгыланы мрагыларахь дыпшуан. Ҳзыпшузеи, хрышьталап, Лазстан иалалаанӡа хрыхьӡоит ҳәа итцазҳәоз иѡызцәа рыбжьы иаҳаӡомызт. «Азин умам ус аҟатцара. Ухы мацара уазхәыцны ужәлар ашәарта итаургылозар, рԥызара мап ацәукыр акәын…» – ихы итагьежьуан арт ажәақәа. «Узларҽаԥшуазеи ужәлар, иацы рхәычқәа тцәаа-тцәаауа Анаҟәаԥиа иавган иа-

ныргоз, уеибашьцәа алымқәа реиԥш ишжәылозгьы, абаа итумгеит, иахьа уԥхәыс дрыцруҟьарц урҭ уманы аԥьамцәа урышьҭалар… Арахь Иоанни Улигати ҵѡа змам ар рыман Аԥсны шьаартҽыра иахысырц амѡа иқәлахьеит. Ужәлар урԥызазар, ухатә хьаа ааныжьны, урҭ ушырԥылаша ауп узызхәыцша…» – абас ахәыцрақәа деимдырххон дахьгылаз.

…Аԥьамцәа анқәылоз Феодора Уаз-абаа҂ы дыҟан. Ѡажәа шықәса раахыс Аԥсырҭ ицәгьеи-ибзиеи ицеиѡызшоз, ижәлар реизкразы, итәыла аидҵаразы дызҵалаз ауҩә хьамҭа ицаҵагылаз, зхатә хьыԥшымра зҭахыз аԥсуаа гәыла-ԥсыла еилызкаауаз Феодора, илцәыхьамҭан уажәы аԥьамцәа Аԥсны анышьҭырх, дымшәа-дмырҳа урҭ ирҽагылаз лхаҵа дахьивагыламыз, да҂еа-хырҩәҩәарҭак аҟны дахьаанхаз. Аԥсырҭ ихаҭагьы иҭахын иԥҳәыс Анаҟәаԥиа абаа҂ы дыҟазар, аха ичҳаны дыԥшын, избанзар Уаз-абааи Анаҟәаԥиеи дук шрыбжьамгьы, лаагаразы ауаа дәықәиҵар, амѡан аԥьамцәа ирымпытҵашәар ауан. Убри аҟнытә ичҳатәын.

Феодора лхаҵа дшаурымшьҭразгьы, Иустиниан изааигәаз, идгылаз иѡыза дышиԥҳазгьы, лхаҵа иԥсадгьыли ижәлари дрылаԥшны ианеилылкаа, ирыцхалшьеит, ѡмцакы иахьрыбжьагылаз азы. Изладырцәарызеи аԥсуаа амрагыларахь ала рыԥсадгьыл аԥьамцәа амца иацрарҭои аладеи амраҵашәарахьи рыла – лара лҭынхацәа, лара дызлыҵыз лыжәлар, аурымцәа ирыцрарҭо амцеи.

Константинополь лаб ишҟа аанҧасра данцалоз, уаҟа еизоз аҳҭнуаа, ар рԥызацәа, Византиа аполитика зыршоз, лаб ихаҭагь аԥхьа днаргылан, шаҟантә иаҟәылкхьаз идеиллыркаарц аԥсуаа зҭагылаз агәаҟра. Лаб иаҳаҭыр аҟнытә илзыҙырѳуан ичҳаны, нас инахыхәмар-аахыхәмаршәа аҵак лырҭон:

– Аԥсны захьҙу тәыла ыҟазам, иҟоу Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа апровинциа ауп.

– Аԥсны шԥаҟам… зҭоурых азқьышықәсқәа иргәылсуа аԥсуаа шԥаҟам… Диоскуриа захҭны-қалақьыз атәылагь ыҟан…

Даҽаапкны, насгьы амца ахьлыцранатцоз аҟнытә дзацәажәоз «ус акәхап», «ааи, ааи» ҳәа лара дыдмыргәаарц илықәшаҳаҭхазшәа рхқәа дыртцысуан, рхала ианаанхалак – Феодора абнауаа раҳкәажәра дашьҭоуп ҳәа илхыхәмаруашәа, еилацәҟәны, еибарччон. Даҽа шьоукых инацыртцон абас: «Феодорараа ѡыцьа ыҟоуп адунеи аҽы: аҙәы – Византиа аимператор иԥҳәыс лоуп, егьи – Аԥсны абнауаа раҳкәажә лоуп».

– Аԥсуаа еилышәкаанҙа, Аԥсны шәыгәгәаҟацаҙа шәзыҟалом, – абас раҳәан дырԥыртцит Феодора. Дхынҳәит Аԥсныҟа. Уиижьҭеи акыр шықәса ҭуеит, аха зныкгь иадамхаргьы, ма игәхьааган лыѡныҟа дымцацт. Аԥсырҭ «инабжьысзар цәгьам» аниҳәалогьы, анс-арс ҳәа иахылгоит.

Аԥсуаа раҳкәажә гәыла дшырзыҟаз анеилыркаа, даргьы бзиа дырбеит, аҳкәажә ҳәа акәымкәа, «Аԥсны ан» ҳәа лзырҳәеит.

Ѡынѡажәа шықәса дырҭысижьҭеи акыр шаатцуагьы, Феодора лыԥшреи лсахьеи еицамкыцызт, иагьа дҭыԥха ԥшҙазаргьы, уи лывараҽ агылара аалцәуадаѡхон. Ахшара лыҕра дахьҭымиааз акәу здырхуада, жәибжь, жәаа шықәса иртагылоу леиԥш лҙара еихытаруан, лҙамѡақәагьы амтцмыць аиԥш итыцьцьон, лыхцәы еиқәара самсалха, машәыршақәгьы хәыц шкәакәак аларшәымыт, лыхәда тҳәаа амармалташь аиԥш иҟәымшәышәҙа…

Феодора лыԥшҙара Аԥсны анҭытгьы инаѡхьан. Иџьаршьон-илакәыршьон, ԥшра-сахьала иаѡцам Аԥсырҭ идылбалазеи ҳәа. Аиҳараҙак Лазыстантәи ирҭаауаз асасцәа ракәын уаѡ дызмыхәоз. Ҳаргьы алазцәа рҳәынҭқар ишьтра ҳаиуоуп ҳәа алаф ҳәауа, илеиҿырбарц зҿазызкуаз аҙәык-ѡыцьак ажәак-ѡажәак рыла иааԥхьылжәон:

– Шәызҭааз аԥшәма Аԥсырҭ ҳаҭыр шиқәшәымтцоз аашәырԥшит. Ԥсуа ҭасла асас ддәылырцом… – абас

заҳауаз ԥхашьаны, Аԥсырҭ иҽы аҿытцгақәа ԥшааны, абгьааҳәа иҩеыжәлан ашҭа итҟьон. Урҭ алымҩанык изызхәыцуаз «ԥсуа ҭасла» ҳәа илҳәаз ажәа ауп. «Аурымԥхәыс дызмоу, зышьҭахьҟа ихьамԥшуа, згәы ҭынчу илымшара иҟоуи адунеи аҿы».

Ахаҭа дцәажәааныза иихәараны игәы иҭоу еилызкааua, ибла қәацааныза иҟаитцарц иитаху ҟазтцо, ахҭа ицҭазыршәуа аԥхәыс даниоу, ажәлар рҿы ишырҳәо аиԥш, дызцарызеи уи ачарахь, агәыргьарахь – иҩны еснагь ичаразар, игәыргьаразар… Аԥхәыс леишәацәгьа, аԥхәыс папантцҟәыр зыҩны дыҩнагылоугьы, дызцарызеи аԥсрахьы, аҭәуарахь – иҩны еснагь аԥсы дыкҿазар, иҩны еснагь ҭәуаразар…

Аԥсырҭ иаԥханагьлацәа итцашьыцуан гәыҩбарак аҭамҭакәа. Ус ауп ишыҟоу аԥстазара, ус ауп ишыҟоу аԥсабара – аҳәы меигҳарахда зегь наганы инаиитоит – аԥшрагьы, асахьагьы, амалгьы, анасыԥгьы, даҽеаҳәы, хшыҩла-дыррала ахаҳә еиҟәижәозаргьы, ма иԥшра иагуп, аблаҿ даaиуам, насыԥлагьы дҿаҟәоуп: аԥсабара гәымбылԥьбара нацәхыԥла ауп аԥсаҭазара шамикәкәааua. Ҩаҳә хьаадабаада изыҟартцо, иара иԥынҵа ашьа кылрымхыкәа, аԥхҳы аҭәҭәаҳәа илрымхыкәа, изыҟартцом. Араҟа даҽеа рыцҳаракгьы ыҟоуп: дыррала дышреиҧьу анырдырлак, еиҳагьы игәҭасуеит, раaигәара днаган ддыргылар, дара итцаҳыр ҳәа ишәаны.

Аԥсырҭ иҽы аԥсабара аҽеакала иныҟәеит, уи, хыхь ишаҳҳәахьоу аиԥш, ԥшра-сахьала дшаҩцамгьы – анасыԥгьы, адыррагьы, аҭыхәтәаны, амчрагьы дрылхәдам, жәларк ҳԥыза ҳәа раԥхьа ддыргылт.

* * *

Ауаҩы дзакәу анудыруа аишәа шәанеицахатәо, аԥатҳь шьҭыхны уныҳәаҿа анникыло акәзам; иаргьы уаргьы еиҳа ашәарҭа шәанҭагылоу аамҭаз ауп. Аԥсадгьыл аразҟы

аҙбаразы руаҙәк шәхы ақәшәымтҵар ада ԥсыхәа ыҡамкәа шәанаатәгылоу ауп.

Аԥсырҭ аԥсилаа аҳыс даналырх раԥхьа идызныҳәалаз Ҭлаԥс, зегьреиҳа изааигәаз, иара дышьҭызхыз, ауафра илызхыз Алдыз чарҳәара изызуз Ҭлаԥс, ипа дрылан Ҷьамтәылаҡа иргоз аԥсуаа рхәычқәа. Ичкәын дрымихырц дҳәытцәы-ҳәытцәит, амал рыдигалт, ахьы рыдигалт, аха мап рҳәеит. Набед ицәшәаны, уи имеида рымамкәан аҙәгьы дырзаушьҭуамызт. Ҭлаԥс ила ашьа хылт, ддаҕьхарц, дматҳарц итаххеит ичкәын иааныкылараз, аха дахьнеилакгьы мапын иаҳауаз, дзацәажәалакгьы: «Уи зылшо Набед иоуп», – рхәон.

Набед иахь анеира итахымызт, идыруан амаҷ-саҷ азы ихәычы дышиимҭоз… идигалоз имазар акәын… Дтәан – дзымтәеит, дгылан – дзымгылеит, дҳәытцәы-ҳәытцәуа амца икны иуада дыфнагьежьуан, ифнапык рыла ашлара злаԥсахьаз ихахәы кны икыдсыркәыкәуеит ҳәа дахон. Дхәыцуан, дхәыцуан иҡастцарызеи ҳәа. Ирҳәоит, ауафы дызшьуа дгьежьы-гьежьуа ашьра ахьыҡаитцаз атыпаҷ деитананагахуеит ҳәа. Убастцәкьа ауп, знык зфыза дзыпсахыз, ичарҳәафхаз ашәарҭа данаатагылалак, еитә ачарҳәарахь ишихо, дышнанаго. Ҭлаԥс ихәцра зегьы Аԥсырҭ иқәтцәиашон, атцыхәтәаны дгәыргьан артцәааҳәа дыхҳәеит. Ахыкәалаа аипш адәныҡа дындәылҡьан, имзырха агәта ахьаца амтцан иҷаҳәаз иҷеы днақәтәан, ашьапқәа амца ытцырдыдуа агәашә дынтҡьеит.

Алдыз иаҳтынраҷы аԥьамцәа аҙәырфи иареи еизааигәахеит, уимоу рбызшәала унеишь-ууаишь ихәаратәы дҡалеит.

Ҭлаԥс аԥьамцәа Гәмпсы аԥшаҳәаҷы дрыхъзеит. Абыржәы аҙмыжь иаалыршьызшәа иҷеы аԥхзы алыфр ицон, ашәаҡьа аҷачын, аԥсы агәы икылахо, хырр-хыррҳәа хрыжь-хрыжь аԥынтца абжьы гон.

Аԥьамцәа дааныркылт. Иара днапҡьа-шьапҡьо ажәазатцәык иҳәон, еитеиҳәон: «Набед, Набед…»

– Аԥьамцәа рԥыза Набед дызбароуп – иҳәеит.

– Уи зыӄалом, иуҭаху ҳара иҳаҳә – рҳәеит даанызкылаз.

– Шәара исызшәаҳәом…

– Ус анакәха, баша ухы аԥьа аурбеит.

– Набед дызбароуп.

– Мап, иӄалом.

Аԥьамцәа акгьы ишимыхәоз аниба, Ҭлаԥс урҭ иуаауп ҳәагь дрызхьампԥшкәа, иҿы иӄамчы лахиӄьан, аԥхьаӄа ицахьаз, егьырҭ аԥьам еибашьцәа дрышьҭаларц иҿеаназик, уанҙа дзацәажәоз аибашьцәа рхада идҭала иааикәшан, дбаандаѡыртәит.

– Дызусҭада ари? – иҳәеит убасҟан иаарыдгылаз реиҳабцәа руазәк.

– Акраадыруоу дызусҭоу… Ихы еиқәшәамзар ҟалап…

– Ус иӄоу иԥшра имамшәа збоит, дагьуаѡбашам.

Ҭлаԥс иаԥхьа игылаз аҿуаѡ аиҳабцәа руазәк шиакәыз идырит.

– Аԥсырҭ изааигәақәо сыруазәкуп.

– Аԥсырҭ иѡызцәагь иаргьы абааҧы иӄоуп, уара уабааногеи? – ҧааиҭит иҿыжәыз.

– Издыруеит, – аҭак ныӄаиҭеит Ҭлаԥс.

– Иузымдыруагь ыӄоуп. Ҳара ҳҧы иааиз дызусҭоу еилымкааҙакәа деибга-дызѡыда дауҳашьҭ҃ом.

– Сара Набед инаѡсан аҿеаҙә иасымҳәо аҳәынтқарра ус сымоуп, – иҳәеит Ҭлаԥс, нас абасгьы нациҭеит, – илымҳа аҟынҙа анагараҧ иеибашьцәа шыспырхагахаз еиликаар…

– Доушәыжь, – инарыдиҭеит Ҭлаԥс дзытҟәаз аԥьам, – уеыжәлан сара усышьҭал, – ҳәа хазы иара иахь дынхьаԥшит.

Минуҭқәак рышьҭахь Ҭлаԥс Набед иаԥхьа дгылан.

– Ирҳәоит уара сбара уазхьуан ҳәа, – Ҭлаԥс дуаѡуп ҳәа ишҟа дымхьаԥшҙакәа, ишьҭахь иеирхан дышгылаз ҧааиҭит Набед.

– Уи иашоуп, убара сазхьуан, – аҭак нықаитцеит Ҭлапс цьам бызшәала.

– Нас сузыҙырҩуеит…

Ҭлапс дгылан ҽымҭ.

– Уҽаҳауме? – ҽааиҭит Набед игәы кыдгылашәа:

– Сыҷкәын дсуҭарц сузааит.

– Уи азы сара уаҩы дсыдыскылаҙом.

– Издыруеит ус шакәу.

– Иудыруазар, излаугәаҕьи?

– Сара иустоу аҭак стахуп. Уҭи-сыҭи еишьҭазароуп.

– Исуҭоу ҳәа иумоуи, уара рыцҳа?

– Сыҷкәын дсуҭар иуасҳәоит.

– Аҙи амцеи урылахәмарырц уҙбама?

– Аҙгьы амцагьы срыцәшәом.

– Нас?

– Зыпсадгьыл зыпсахыз ауаҩ иҟынтә уззыпшуи?

– Уароу?

– Ааи, сара.

– Исеилкаауам иуҳәарц иуҭаху?

– Сыҷкәын деибга-дызҩыда сапхьа дургылозар…

– Нас иуҳәома?

– Ааи, сыҷкәын дсуҭозар.

– Дусымҭар?

– Сыҷкәын ипстазара азоуп сыпсадгьыл зыспсахуа.

– Уҷкәын ипстазара иапсоу исоуҳәаран иумоузеи?

– Апсадгьыл апсахра еиҳау иҟоузеи?

– Еиҳау уҳәоу… апстазара уи атцкьыс еиҳазами?

– Сыпстазарагьы унапы ианыстцеит ҳәа ипхьаза.

– Ус акәзар… – Набед дааипхьхәыцаан, Ҭлапс даазгаз аҵьам ак наиеиҳәеит.

Минуҭкәак рышьтахь жәаҩа шыкәса зхытцуаз аҷкәын хәычы, деиқәпах дҽаҳәаны, Ҭлапс иапхьа дааганы даадыргылт.

– Абар дахьыҟоу уҷкәын.

Ҭлапс дцәышҙа, иқьышәқәа тцыс-тцысуа, ичкәын днеизыпшит.

– Аха сымам, усгьы аамҭа уқәсырзцәеит, ухәыҷы дуҭахызар, уааласы, – Набед дгәамҭхамҭуа, сыздхалаз аԥсуа ччиа дызусҭада иҳәарашәа днақәымчны ҽааиҭит.

– Ааи, ааи ухатцкы, – ацәа даалтцызшәа дѡатрысын, ихы ѡышьҭихит Ҭлаԥс, – Аԥсырҭ иԥхәыс, Аԥсны аҳкәажә Феодора, Уаз-абааҽы лҽеыԥхьакны дыќоуп.

Набед ашырхәа даахьаҳәит Ҭлаԥс иахь. Уи аԥхәыспшзә, аԥхәыс-ҟәыш ҳәа лызбахә иаҳахьан. Насгьы напызатцә иҳәынтқар Хосрои дизнеир атцкыс, ууадалықь зырпшзо Аԥсны аҳкәажә дузаазгеит ҳәа бжьыгәгәала дцәажәар иҭахын.

– Уаз-абаа уҳәама?! Уажәраанзә ишпасмаҳацыз…

– Аԥсуаа раҳкәажә рыпсы датцатцаны дыртцәахуан.

– Уаргьы уаԥсуами?

– Иахьанзә саԥсуан.

– Иахьа иќалеи?

– Зыжәлар зтиз ачарҳәаѡ…

– Иуҳәаз иашазар, учарҳәаѡзам. Цьамтәыла гәыкала иазыќоу, ҳара аԥьамцәагьы гәыкала ҳарзыќалоит. Уажәы – Уаз-абаахьы! Амѡа дурбароуп сеибашьцәа.

– Сыҷкәын?

– Аԥсны аҳкәажә дааугаанзә сара сҽы дыќазаауеит.

Уҽыззукра узымдыруа, ухәы-ужьы қақаҳа иаргылартә, уханытә ушьапаќынзә инаухысны, угәы атцанзә инеины иҽнакаауа, мцак науцранатцон, акаѡ-акаѡҳәа игоз асаркьалбжьқәа.

– Анацьалбеит, иќалахзеи? – ҳәа ҽааихак змамыз асаркьалбжьқәа ахьынтәааѡуаз ауахәамақәа рахь инеиуан аԥсуаа.

Шықәсы затцәык аѡнутцкала абас шаќантә игахьоузеи асаркьалбжьқәа…

Атакәажәцәа рылахь-рыцьымшь затәуа, анацәа рхәычқәа ргәытцаргәгәа, ишәазызо, мыцхәы еилаѡынтуа, атынчра зцым рыпстазараҽы, «еицәоу умбакәа еиҕьу уз-

дыруам» ҳәа ззырҳәо рыԥсҭазараҽы, «даҽа хлымӡаахрак ҟалама» ҳәа ауахәамақәа рахь инеиуан.

Ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҵоуп ҳәа ажәлар ирҳәо иашоуп, мамзар «аџьамцәа Аԥсны аанрыжьт» ҳәа агәыргьаҽҳәаша зызнаргоз ргәыргьара анарха амауаз.

Ауахәамақәа рҽы ацәацәашьқәа каххаа иаркны, хәычгьы-дугьы шьамхгәыгәланы, апап иажәақәа еиҭаҳәо, анцәа иашьапкуан, иматанеиуан аџьамцәа итҟәаны иргаз Аԥсны аҳкәажә Феодореи аԥсуаа рхәычқәеи илаԥш хаа рхызарц, рыпсадгьыл Аԥсныҟа еибга-изѡыда ихынхәырцаз… шәиԥхьыӡ игымхарцаз ачарҳәаѡ Ҭлаԥс.

Аԥсуаа аиҳараӡак ирызхымгоз Ҭлаԥс ичарҳәара ауп. Шьоукых иџьаршьон-илакәыршьон, аҭысхшы анаѡсан акгьы згымыз, Алдыз иаҳраан иара ихала иакәымкәан «ауа-иуа кьынтыжә маҟа» ҳәа икьарӡхәыз аӡәы даанмыжь аҭәыцәхәы иқәызхыз, Аԥсыҭ иаҳраҽгьы ахьӡ-аԥша зманы иаанхаз, дышпачарҳәаѡхеи ҳәа. Арахь дара иабардыргәышьоз, Ҭлаԥс дхәычны дѡагылазар, ибга неиҭыхны сныҟәоит ҳәа дналагазар аахыс чарҳәарыла мацара ишьаҽақәа шеихигоз. Рапхьаӡа ачарҳәара ззиуз дзыхшаз, акәтаҕьцәа дылхны дзааӡаз иани иашьцәа аитбацәеи роуп, ԥхӡашала идыргылаз рыѡны анырцәигоз… Уи ашьҭахь чарҳәара рзиуит иабхәараа. Иацы дуаѡуп ҳәа изхамҭгылоз, дахьрымаҳәыз аҳаҭыраз, ихан-итцгәан, аҳ Алдыз иваракҽ ддыртәеит, зеиԥш маҳә ҟәыгоу иҳамоу ҳәагь ажәлар рҽы ихыҕехәан, ихьыӡ ҭыргеит. Аха ишнеиуаз дара ртәы иамкуашәа аниба чарҳәара рзуны, Аԥсыҭ иахь диаст…

Аԥсыҭ дгәеиҭар акәын ари ауаѡ, аха ауаѡы дуаѡуп, «абзиара уны аӡы иаҭ» ҳәа зырҳәо, абзиара зуа ицәыргаразоуп. Ҭлаԥс абзиара ду изиуит Аԥсыҭ, иҟалап иара ила акәзаргьы Аԥсыҭ аҳрахь имѡа шаатыз. Нас ари ихашҭрызма Аԥсыҭ?

Егьа умҳәан, ари ҳдунеи аҽы уҭи-сыҭи еишьҭоуп. Ус иҟан, ус иҟоуп, иагьаанхозар акәхап. Нас ихароуи Аԥсыҭ?

Абзиара изызуз ауаҩы дигәҭамсит ҳәа уиаҕыр ҟалома? Иалидырарауаз зан ачарҳәара лзызуз игәра шгатәымыз? Шьыжьы ишьацәхныслаз ауаҩы, амра акәаԥҳәа амшын инҙаалааныҙа дшьацәхныслароума?

* * *

Ашьхара алахь еимарԥахә аԥстҳәа хчылан излаҟаз ала, ажәҩан уи акалтахь ԥьара иԥытлазшәа, ақәа кыдбганы илеиуан. Ага ҭыкка ишыҟазгьы, мчыбжьык аахыс қәа цәыкәбарк шкамшәацгьы, амра ԥхомызт, Гәмԥсы акәзаргьы, абас ихышхытҭәан, аҽеаарпкҙаны имлеижьҭеи акрааҭуеит.

Илахь еиқәын аԥьамцәа рԥыза Набедгьы. Абар, аҙы изыруамызт. Аԥхьа аԥраҕбақәа ихы иаирхәеит, аха уажәы ҩымшуп Гәмԥсы аԥшаҳәаҽы ир ҙыхгылоуижьҭеи, амшын ала иригарц иақәикын, аха ир зларацәаз ала мчыбжьы наҟьак изха-изымха. Арахь мышкы-ҩымш рнаҩсан Гәмԥсы нҭыкәкәа ицоит, ашьха ҙиасҟәа усоуп ишыҟоу рҟазшьа ҳәа Ҭлаԥс иеиҳәаз дақәгәгын дыԥшуп.

Ҩымшгьы цеит. Гәмԥсы маҷҙак иадамзаргьы иагымхацт. Набед Ҭлаԥс сижьеит ҳәа дитҵаҳәҳәарцгьы иҽеыназиклоит, аха изиуз абзиара ду анааигәалашәалак, иҽеааникылоит. Уи ила ауми Аԥсны аҳкәажә Феодора дызлеиҳәынҷазгьы.

Феодорачарҳәарылаацьамцәадышрымԥыхьашәазгьы, лара дзыхьчоз аԥсуаа зегь Уаз-абааҽы ишҭахазгьы, Анаҟәаԥиа иҟоу лхатҵа Аԥсырҭ иеибашьцәа зламаҷу ала цхыраарак уахьтә дшазыԥшымгьы, Набед иҽаԥхьа лыхәда лыкәаҽ лхы лалмырҟәит. Аиашаз иаргьы тәык леиԥш акәымкәан, ҳаҭыр лыԥәҵан, аҳкәажәк ишлыԥәнагаз аиԥш дидикылт, лматҵуцәагьы дрыламкьыскәан илзаанижьит, амала, еиҳа дзыԥәгәыҷуаз ацьамцәа-аибашьцәа ирыхьчон, рааигәа-сигәа анеира, рацәажәара аҙәгьы азин имамызт.

Адырхаҽены аԥьамцәа еилаԝԝоит. Аҙы агхара иалагеит.

Шьыбжьаарамԥын аиԥш ар ҭысын Гәмԥсы ирны идәықәлеит. Убасҟан ауп ахәаԥәа ирхуаа, агәаԝарақәа ирҭыԝуа, ухәы-ужьы қақаҙа иргыло асаркьалбжьқәа ангаз. Убасҟан акәзаап аԥсуаагьы Уаз-абаа аҕа дшақәлаз, Аԥсны аҳкәажә дҳәынҷаны аҕа Џьамтәылаҟа дшигоз анрылаԝ.

Аԥьамцәа иҟалаз рзеилымкаазт, иԥьашьаны иԥшуан амраҭашәарахь – Анаҟәаԥиахь. Уатәи ауахәамаҽ ауп раԥхьатәи асаркьалбжьқәа ахьгаз. Аха нас, ауахәамақәа ыҟоуп ҳәа ахьыргәамхәҙоз абнарахьгьы, аԝадагьы, аладагьы иаарыкәршаны зегьыԥьара иҧызыҧызуа, итҵәааа, аҽеа-зныхгьы, «аҳаҳаи акы шәацәымшәан, Аԥсынра ыҟоуп, аԥсуара ыҟоуп. Аԥсны ахьчара зылшо ахатҵа ухҽеа шьҭых, уаҳәа ҭых, угыл!» рхәарашәа, аҙәы-ԝыцьак ракәымкәа, ар ахатҵарашәа цәырган ирхәошәа, асаркьалбжьқәа гон…

Аҕа амч ду шимоугьы, Аԥсны аҳкәажә дҳәынҷан дшигогьы, дхьаԥш-кәаԥшуеит, дшәоит… Дшәоит, избанзар изышьҭымхит ари атәыла хәыҷы, ишьамхышгылан иаԥхьа измыргылеит аԥсуа жәлар…

Дцоит Мрагыларахь деиханы… Асаркьалбжьқәагьы нҵәара рыцәҙамкәан ишьҭоуп, уимоу иаԥхьаҟагьы иԥылоит, Аԥсны далҵаанҙа игәы ҭарҙызо.

Егры ҽеанадырхала, Феодора лыблақәа ҭраа даахьаԥшит Аԥсныҟа. Лылаҕырҙқәа лҙамԝа иаҽибаҳәа илеиуан. Наунагҙа бзиала ҳәа даԥыртҵуан лыпсадгьыл, бзиала ҳәа дырԥыртҵуан лыжәлар, аха уи лхаҽы ианубаалон лара лыхьчара злымшаз аԥсуа жәлар дшырзгәдуз.

Ажәеизатәи ахы

Аԥьамцәа хьаԥшкәаԥшуан Егры иныҽԥынгылаанҙа, еиҳараҙак абнара илсны ианцоз амԝа нымԝахыҵ ашәиҭышәи шьаҽак ҟарҵомызт. Рыпсы кьалыкьашо акәын ишраԝсуаз ақыҭақәа, уажәы ирбазма, инарыкәланы еимырымтҵәози, имыҭхаԥырызи. Иԥьашьаны акәын уахь-

гьы ишынаԥшуаз – урҭ ақыҭақәа рҽгьы руа-ршәаԥь зҳәо уаҩ дахымызт. Аԥьамцәа уажәы ирбазма, изакәыз рымдыруаз, иахытцны ицеит.

Аԥсны аҳкәажә дҳәынҷан дахьигоз Набед ихылпа атцыс шҭазгьы, игәы наҙомызт. Игәы наҙомызт, избанзар, атәыла дуқәа зҽаԥхьа ишьамхнышгылоз, «дахьнеиз зегьы ыршьаҟьастан дахысуеит» ҳәа ззырҳәоз агәмбылԥьбара ду Аԥсны хәычы инапаҽы изаамгеит. Зыпсадгьыл зыпсахыз, зыжәлар зҭиз Ҭлапстцәкьа Аԥсны угар ауеит, аха аԥсуаа рыпсадгьыл аҙәгьы изышьтымхыц ҳәа иеиҳәоз дараапкуан.

«Иԥьашьатәуп абарҭ ауаа – дхәыцуан Набед, – ртәыла Аԥсны ду ҳәа азырҳәоит, рыпсадгьыл азы – Ҳаԥсадгьыл ду рҳәоит!..»

Ааи, абри атәыла инапаҽы изаамгеит афбатәи ашәышықәсазы адунеи зырҙыҙоз Џьамтәыла иреиҧьызаррпыза Набед, амыҷкар иман дшақәлазгьы. Мзызс ииԥшаарызеи аҳәынтқар Хосрои иҽаԥхьа… Аԥсуаа рҭызшәа зынҙаскгьы ицәыригарым… Понтитәи амшын ирын аурымцәа сыжәлеит иҳәап. Егьа умҳәан, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа ҳәынтқарра дууп, афбатәи ашәышықәсазгьы адунеи аԥшәмара еимазкуазгьы аԥьамцәеи дареи рхала ракәҙан. Уажәы-уажәы еидыслон, зны аҙәы даиааиларын, зны – аҽеаҙә датцахаларын. Ҩыцьа ахьеиқәпо усгьы аҙә дкаҳароуп…

Абас дхәыцуан аԥьамцәа рпыза Аԥсны далсны доумам-оумамуа дахьнеиуаз.

…Убри аамҭаз акамбашь рҳа аипш ихы шьҭыхны, ахәы дыхҟьаны иҽааихеит ԥьамк. Уи амҩа аԥшыхәраз рапхьаҟа идәықәтцаз агәып далан.

– Ҳамҩа куп, ҳара ҳтәқәа зегьы ндыртцәеит! – ҳәа аламгәа ҭшьаауа дҭцәаа-тцәаауан.

– Даашәышьҭ арахь, – иҽы аҷәра ааҽеикын, ибжьы наиргеит Набед.

– Сах, ухатцкы, – иапхьа ԥшьынапха иҽкаижьт аԥьам.

– Иҟалеи?

– Егры аԥшаҳәахьы узнеиуам, амҩа куп.

– Уҩызцәа абаҟоу

– Зегьы ндыртцәеит.

– Изустцәада?

– Доумбеиқәоуп, сах, ухатцкы, доумбеиқәоуп.

– Аридеилаԥсеит, наҟдыспырыжәга, – адтцаныҟаитцеит Набед. Нас иҿы ишьхәа наирбан, ахәы акәацәрахь иҿынеихеит. Еихьымза-еиԥымзо ихьчаҩцәагь ишьтан. Хыхь ианыҩхала, рыблақәа рыгәра мго инеиҿаԥшы-ааиҿаԥшит.

Аиҩхаақәа ирыбжьысны азиас аԥшаҳәахьы инеиуаз амҩа нырцә-аарцә итыртәааны, цьаԥҳаныла еиқәных, аԥьамцәа рнеира иазыԥшны игылан аԥсуаа. Рхыԥхьазарагь мачзамызт.

– Иабаанагеи? Изустцәада? – уажәы-уажәы дтцаауан Набед икәшан игылаз ихьчаҩцәа атак шырзыҟамтцозгьы. Нас, дааразак ибара дшазымхьуазгьы (зыжәлар чарҳәара рзызуа ауаҩы дызтахыда) Тлаԥс дааргарц нарыдитцеит. Али-ԥси рыбжьара дыԥшааны дрыман иааит.

Зычкәын деиқәзырхарц Набед иҿы инеиз, хәыртлагьтцас зцәа италоз-итытцуаз, аман еиқәатцәа зҳәоз, иатаххаргьы адунеи амца ацратцаны избылуаз, Набед иҿаԥхьа ишьамхышгылаз, икалт иагәзуаз Тлаԥс ичкәын дрымпытцкәкәны иан лахь данишьт нахыс, дрыпсахызшәа даҽеа-уаҩны даакәгылт.

Иҟалап уи зыхҟьаз ичкәын ицынхәрас иара ихата дҳәынчаны дахьыргоз акәзаргьы…

Иҟалап аханатәгьы иԥсадгьыл ампытцахалаҩцәа итахымызтгьы… амшә иакыз баба иҳәеит аиԥш, ичкәын иеиқәырхараз дчарҳәаҩхеит акәымзар.

Иҟалап ачарҳәаҩгьы иара итәала иԥсадгьыл итахызар, бзиа ибозар… Уиазы акәхап, апсуаа рыпсадгьыл – «ҳапсадгьыл ду» ҳәа иашьтоуп ҳәа Набед изиаҽԥниҳәазгьы.

Абар еиҽаԥшуа иахьгылоу ѡыцьа – Аԥсны зырҟьацырц иаҽыз аԥьамцәа рԥыза Набеди зыԥсадгьыл иачарҳәаѡхаз Ҭлаԥси.

– Нас иахуҳәаауеи, Ҭлаԥс, анҭ зустцәада? – дҭааит Набед.

– Аԥсны ԥсуаауп инхо, – иқьышә иныкәкшашәа аҭак ныҟаитцеит.

– Избоит ишцьамцәам, аха иабаанагеи? – Ҭлаԥс иҭак ҟаҵашьа шигәампҳо мѡашьо амцаԥшь ѡаиҽыдыдит, аха макьаназ иҽеиқәкуа, ҽааиҭыхт Набед.

– Аԥьамцәа абаанагеи ҳәа усазҭаар аҭак ҟастцап, аха Аԥсны аԥсуаа абаанагеи ҳәа азҭаара…

– Иазхоуп, Ҭлаԥс, иазхоуп, ахаҳә уршыргьы иԥжәоит, уажәа ҭлапҟақәа аанкыл. Ҳара цәгьара узаамуит, уҷкәын иѡныҟа доуҳажьит. Егры ҳнырыр уаргьы уоуҳажьуеит, уѡныҟа ухынҳәып.

– Сара сышьҭахьҟа сызлахынҳәуа мѡа ыҟаҳам…

– Ус акәзар, Цьамтәылаҟа уҳаццап.

– Цьамтәыла сара истәылам.

Набед еиҭа амцаԥшь ѡаихҟьеит. Еиҭах, ихаԥыцқәа аҕырҷ шѡарытгазгьы, иҽааиҟажан, аиѡхаа ибжьҟьаны ахыкәалаа аиԥш иааиуаз аҽуаѡ иахь дынхьаԥшшәа ҽааиҭит:

– Ани ауаѡ аицәажәараз дауеит. Ҭарԥьманра ҳазу.

Ҽырххыла иааиуаз, ѡынѡажәаҟа-ѡынѡажәижәабаҟа шьаҷа рыбжьара ианаанха, иҽы аҕәра наҷаирххан, икьакьаҳа ашьҭахьтәи ашьапқәа иѡарықәгылан, аԥынҵа афақь кылҟьо, ашәах аҷачы, цьарак иадырсызшәа, даатгылан, агәаѡара иҭыѡуашәа ибжьы аагеит.

– Аԥсынра ахьымҳг арганы ицо, Набед ухаҵазар, уалҵ арахь!

– Ииҳәазеи? – Набед Ҭлаԥс днаиазҭааит. Уи еиҭеигеит.

Набед дааиԥхьхәыцаан: «Набед иабашьуа дидыруазароуп», – иҳәарц наидитцеит.

Ҭлаԥс иҭахы-иҭахым дҭарԥьманхеит.

Аԥсуа ҽуаѡ дыхшәааит, иара усгьы итԥшәааз илакҵа узҭампшуа, нас ҽааиҭит:

– Аа, заҳкәажә дызҭииз, зыжәлар чарҳәара рзызуз Ҭлаԥс, уажәы ҭарԥьманра ныҟәызго, Мсым Ду соуп ҳәа уԥьамажә исызиаҳә.

Дхаҳәыршәыраха, уисыр шьакәарак илымҭуа дышьхныԥсылан, аҽапа иҽартцазшәа дҽаҳаханы дгылан Ҭлаԥсгьы.

– Иихәазеи? Иихәазеи? Иихәазеи? – ҳәа Набед иқәиԥсоз азҭаарақәа рҭак ацынхәрас днақәыҕәгәаны, Набед иакәу Мсым Ду иакәу изызкыз аилкаара уадаѳны ҽааиҭит:

– Алахша!

Набед азныказ даацәышхеит, нас инацәа Мсым Ду иқәкны дхәааит:

– Шәрыжәла арҭ абнауаа! Ицҟьашәҟьа иқәышәтца! Аҳәитцәхәа, аӡы алеира аиԥш аԥьамцәа рҽылархеит…

Шьыжьы инаркны шьыбжьышьҭахьынӡа Егры аԥшаҳәаҽы еидыслон шьҭахьҟа еиҭатцшьа змамыз ѳ-мчык. Аԥсуаа хьатцшьа рымамызт, рыԥсадгьыл акалҭаҽ игылан, рыԥсадгьыл рызныжьуамызт. Хыԥхьаӡарала ишырацәамызгьы, аӡә жәаѳык ааникылон, жәаѳык иааныркылон шәѳык… Рхы-рыԥсы еигӡомызт Аԥсны аҳкәажә леиқәырхаразы. Аха ирылуршари, аԥьамцәа ахыцәхәыц аиԥш ирацәазҭгьы, нтцәара рыкәмызҭгьы. Шәкыла, зқьыла аҳауа иалууаа, аԥсуаа рахь ишәышәуа еишьҭала-еишьҭала инеиуан ахәымпалқәа… ахҽақәа… ажьиирҭақәа рҽы уаха-саха ҳәа аиха аӡрыжәра ианаҽу аиԥш, аҳәа еилышьбжьқәа гон… Зшьапқәа аԥырқь-аԥырқьхәа амцабз ытыддуаз аҽқәа, ахацәа реиԥш, бҕартцахьы еибакны иқәпозшәа, зышьҭахьтәи зшьапы ҳәырӡыӡқәа ирықәгыла икьакьаӡа ажәѳан иалалоз ршақәбжьы, рыкьыркьырбжьы оман… Ҕызран, ххәаран, цәааран…

Ижәылон аԥьамцәа, ижәылон… Урҭгьы рыԥсеиқәрхаразы мѳа заҭәык акәын ирымаз – Егры ирыр акәын, аԥсуаа шьаҽены ицар акәын… шьҭахьҟа гьежьырҭа ры-

мамызт… Уиазоуп шәҩыла, зыԛьҩыла ишҭахозгьы, изжәылоз.

…Аԥсуаа ҭоуба руит рыԥсы ҭаны ари аиҩхаа шаанырмыжьуа, шьаҿак иадамхаргьы шьҭахьҟа ишымгьежьуа.

Аԥсуаа шгылаз иҭахон… Рхыԥхьаӡара иаҳа-иаҳа итыкәкәон. Иҭахоз рҭыԥқәа шҭацәыз иаанхон. Аха иаанхаз, аԥьам ишиҳәаз аиԥш, идоумбеиԛәаны ауп ишеибашьуаз. Абар, шьыбжьааит аҳәеилышьра ишаҿыз.

Ашьа кьасон…

Егрытцәкьа аԥшшәахәы аԥсахт…

Аԥсуа шьха цыҩ-цыҩ ԥагьақәа ғьазғьазуа игылан иԥшын, аԥсуаа ирызгәдуун.

Аԥсра мыжда зҭахыда? Аха аԥсрақәа зегь еиԥшымзаап. Иҭахон аԥсуаа, аха иҭахон хатцарыла, рыпсадгьыл рхы ақәтцаны. Иҭахаз рыҩнутԛа аҳәызатцәык идамзаргьы изқәа ахәра анымызт. Аԥьам хәымпалқәа заахоз рыгәқәа ракәын… ахҿақәагь аанызкылоз рыгәқәа ракәын…

Моу, уажәраанӡагьы излааныркылои амыҷкар реиԥш нтцәара зықәзам аԥьам? Доуҳа мчык рылалон аԥсуаа… Иҟалап хрыжь-хрыжь акеҩҳәа иаагоз ахатца рашәа акәзаргьы уи амч рылазтцоз…

Шьыбжьаарамԥын аиԥш аиҩхаа аҿытцәкьа игылаз аԥсуаа еибашьцәа аҕахеит. Уи рхы иархәаны, аԥьамцәа Аԥсны аҳкәажә дрыманы, аԥшаҳәахьы икылсын, Егры арра иалагеит.

Аиҩхаа акалтқәа рахь иҟаз макьаназгьы иқәпон, уха урҭ рыкәпарагьы цыхьа иамаз амч ацәыӡхьан.

Иаанхаз аԥсуаа рыхқәа рыкәаҽ Егры аарцә иқәгылан иԥшуан, ашәыматәа зхьыссы Цьамтәылаҟа иргоз раҳкәажә дахьырзеиқәмырхаз хьымӡгшьаны. Феодорагьы даахьаԥшын, бла хаала еиԥхьылшьшьааит аарцә ахәы иқәгылаз. Рымч шымхазгьы дырзыгәдууан, рфырхатцара лхы ҳаракны илнаркуан…

Егры ныркә ацаҟьа ақәцәан дыкәгылан Набедгьы. Уи аарцәҟа Аԥснықа дааԥшуан, аԥсуаа рыгәаҕьра дыхнахны,

снапаҽы ишԥасзаамгеи, сшьаҳәарҙыз ишԥасзамырҟьаци ҳәа дхәыцуан.

Дыԥшуан аарцәҟа зыжәлар чарҳәара рзызуз Ҭлаԥсгьы, иаб дышьны ихәда дыхшьызшәа илахь еиқәышьшьы.

Набед ихаҽы ччаԥшь-цәыгьхәыцрак наҽахәмарит. Иҟәбар-ҟәбарҙа иблацәақәа ааирҟәыскәысын, зны аҳкәажә Феодора дналзыԥшит, нас даахьаҳәны Ҭлаԥс инаилаирҟацеит.

– Бек! – Ҭлаԥс ихы иқәкны ибжьы наиргеит.

Ҭлаԥс идырит иара дшиҽыз, аха изеилымкаазшәа нықаитԥан, илахь цәытцарҟәҽы нырцәҟа дшыԥшыц дыԥшуан.

– Бек! – Набед ҽиҭхт.

Ҭлаԥс еиҭах акгьы изеилымкааҙазшәа дахьыԥшыц дыԥшуан.

– Уара уоуп дызҽу ҳаинрал, – иҳәан, Набед ихьчаѡцәа руаҙәк Ҭлаԥс даахьаирԥшит.

– Сара сбекҙам, – иҳәеит Ҭлаԥс данаахьаҳә.

– Иахьарнахыс убекуп.

– Ишԥа, избан?

– Избан умбои, Ҭлаԥс, уара Ҷьамтәыла иахамыштуа азыҟаутцеит. Ҳара иҳацхрааua иџьабаа ахә бзианы иаҳшәоит.

– Сара сыхәаахәҭыѡҙам.

– Ҭлаԥс-бек ари адунеи аҽы зегь хәаахәҭыѡцәоуп. Ирымҭиуа, иаарымхәауа акгьы ыҟаҙам.

– Аԥсадгьылгьу?

– Ҳа-ҳа-ҳа… – икьатеиах пҵәо дыччеит Набед. – Уеилкаара уадаѡуп, уара, Ҭлаԥс. Аԥсадгьыл закәыхи? Аус злоу упсҭазароуп. Ус иҟан, ус иҟоуп, ус егьаанхоит.

– Уи шәара шәтәала…

– Ушаҟәытцра удинаныс абарбарра, уи атцкыс улышьамхгәыгәлан, аллаҳ ухьышьаргәытца сакәхшоуп ҳәа уимҭаныхәа.

– Сара сқьырсианup.

– Мап, иахьарнахыс аџьамцәа ҳдинхатцарахь уиаагоит.

– Сқьырсианра мап ацәысымкыцт…

– Ушаҟәытцра удинаныс, уажәы иуасҳәо ашьтахь ухала угәыргьатцәа уқьырсианра уақәыжьцәоит.

– Ус зуҳәо аџсуаа уздыруам азоуп.

– Ауаа бзиатцәҟьаны еилыскаауеит. Аџсуаа ууазами? Ари адунеи иқәынхо егьырт ауаатәыѡса иреиџшзами?

– Абан дара ахьыҟоу, уразтцаа, – иҳәан Тлаџс инацәа наирххеит аз нырцәҟа.

Набед еита амцаџшь ѡеихҟьеит. Еита ичҳахит Тлаџс итцәылатцара. Иихәаз имаҳазазшәа илымҳа инавшьтны, даацәажәеит:

– Тлаџс-бек, сара ажәа устахьан зны Егры ҳарыр уоусыжьуеит ҳәа. Сажәа насыгзоит, ухы уақәитуп. Амала, аҿеак удызгалоит, сгәы иаанагоит уеигәыргьаны иудукылап ҳәа.

– Уи закәи?

– Изакәу умбои… удин нышьтатцаны ҳара ҳахь уиас… Зегь раџхьаза Бек ҳәа ахьз ухаҳтцоит насгьы…

– Насгьы?

– Насгьы умбои, бекк иаҳасабала ауадалықьыртагьы уоуроуп.

– Сара стаацәароуп…

– Издыруеит, издыруеит. Ҳарт зегьы хтаацәароуп, аха ҳуадалықьыртақәа уи зынзакгьы ирцырхагазам. Ууадалықь зегь раџхьаза иѡналоу аџҳәыс, уажәраанза Аџсны аҳкәажәс иҟаз абри лакәзааит, – иҳәан, Феодора инацәа налықәикит.

– Мап, мап! Уиатцкьыс аџсра еиҕьуп, – днықнытцәааит Феодора, дцәышза лоура-зоуроу ашыз лыхьызшәа деитцас, дқыцьқыцьуа.

Тлаџсгьы дхаҳәыршәыраха дыхшәааны дгылан. «Ҳаџсы апара баны рацәа дҳалахәмаруеит, ацгәы псуан, аҳәынап хәмаруан ҳәа шырҳәо аипштцәҟьа», – дхәыцуан Тлаџс.

Набед иакәзар, икьатеиах цтцәо аҟырҟырҳәа аччара даҽын. Феодора лыгызбжьи Набед иччабжьи еилаланы, ихагәта агәараҳәа иасуашәа акәын илымҳа иштаѡуаз Тлапс.

– Ачарҳәаѡ, ачарҳәаѡ, – дыҳәҳәон Феодора.

– Дчарҳәаѡым, аха дбекуп, дбекуп. – Феодора деипхьжәаны, еита иҩра еимлагәа икны, зыла итәыз апҳал хышәтызшәа, аҟырҟырҳәа дыччон Набед.

«Моу, уанаџьалбеит, дшухыччо умбазои ари аџьам. Угәатцәа жәпазома, иучҳашазеи?..» – арт рѡызцәа азтцаарақәа еихьымза-еипымзо еишьтала изааиуан Тлапс. «Исылшараныиҟоузеи,Апснықасзыхынҳәуам,уахьсшырдыруа ачарҳәаѡ ҳәа ауп. Арт аџьамцәа ахьыз сыртоит, амал сыртоит. Нас ишпазури урт сыҩрыдсымкылар?..» – изааиуаз азтцаарақәа ртак ҟастцоит ҳәа хазы даҽын.

«Башаза ухы ужьоит, ачарҳәаѡ азәгьы дитахзам...» – еитах ари азтцаара изааит. Аха атак аҟатцаха дахьзаанза артцәааҳәа Феодора лытцәаабжь атҳарцәҳәа ацәа далазшәа даанарпшит.

– Уара, – лнацәа Тлапс иқәкын,– ужәлари упсадгьыли утиит, аха ухшара ирыпсыхәои?

– Ируеи схәычқәа?

– Ачарҳәаѡ ихәычқәа – абри ауп хьзыс ирзаанхо!

Егьа рҳәаргьы, егьа ичҳаргьы Тлапс ари дазыпшымызт. Ажәѡан еимҟьаны, абыржәы иблақәа аахтызшәа, дыкказа дааџшит. Иааҟәымтцзакәа ѡ-ажәазатцәык «ачарҳәаѡ ихәычқәа» ҳәа илымҳа итаѡуан.

– Мап, мап! – ихы еимлагәа икны азы ныркәҟа днапшит. Ныркә иқәгылаз апсуаа-еибашьцәа зегьы еицҽакны «ачарҳәаѡ ихәычқәа» ҳәа ҽыртуазшәагь илымҳа итаѡуан.

– Мап, мап! – игеит еита Тлапс итәаабжь. Аџьамцәа деилапсама ари ауаѡ ҳәа уахь ианынхьапш, рылапш неихьыст ацаҟьа аҟнытә дкаууа Егры азеибафара иазлеиуаз Тлапс...

Азиас ацәқәырпақәа даашьтпааны, еилагьежьуа-еилахынҳәуа хыхьынтә дтцаакәкәала дрыма тцаҟа инталт...

Аҙеибафара хәмаруазшәа, зны хыхь дханагалон, нас ҭаҟа дагахуан.

Егры аҙиас наҟ-ааҟтәи аҿыцәкәа ирхыцәгылан апсуааи аџьамцәеи изыпшуан имадаҕьмадашәо аҙеибафара иалаз Ҭлапс.

Деиқәырхатәуп ҳәа апсуаагьы ахьгылаз имҭцысит, аџьамцәагьы акгьы рымҳәеит.

Ҭлапс ихабар рымбаҙо аҙеибафара данахәлабга, Набед инацәа нархханы ҿааиҭит:

– Абасоуп ачарҳәаѡ дыштахо! – уиала иеибашьцәа аџьамцәагьы алаибжьарц.

Ажәаѡатәи ахы

Хымшуп аҳҭынраҿы еилаѡеиѡасроижьҭеи, аҳҭнуаа еилагьежьуеижьҭеи. Ируа-ирҳәо иакәшәом, ирку рымпытцѡрны икаҳауеит, иууа-ууаҙа аҳҭынра иѡноуп. Аҳҭныҳәсақәа уажәы-уажәы инеизыѡѡлоит, аҙәы иаҳар ҳәа иацәшәаны иахҙыҙаауа, инеиҿахәыҭ-ааиҿахәытхәытуа маҙак еимырҟьо, аимҭакьачара иасуа рымпыл аипш, инеимда-ааимдо ирыма аҳҭынра иѡноуп. Даҿеазныхгьы, урҭ анааиҿаҳалак инеиҿапшны, апсеизгара иаҿу ауаѡы дырзыкҿоушәа, луанытә иаакәыпсычҳаны, нас закә хлымҙаахузеи ҳзыкәшәаз рҳәарашәа, рыхкәа аарҭысыаарҭысны ажәѡан инатцапшуеит, рылахь-рыцьымшь ҙатәуа, зхьышьаргәытца ҳакәхшоу зегь ибоит, зегь иаҳауеит, инапаҿы ҳаҟоуп, ииуа аабап, ҳара иҳамчгәышьоузеи ҳәа аанаргауа.

Аҳҭнырпар ракәзар, рабацәа шьны рыхәда ихшьушәа рхахәда рыкәаҿе, рылахь еимарцахә, аҳҭынра агәарп абжак амҿехак зҿеимартаҕа ицаҵаза изызҳауа аратцла ашәшьыраҿ, ҳаи рҳәар абжьасҟәа реипш ишнытҟьара ихианы рыхҿакәа рымпытцарҕәҕәа игылоуп. Аџьабара иалагылоу азә иеипш знапқәа згәытцапса илеи-ѡеиуа ақьаҳиа, «ҳапсы уара унапы иакуп, иҟоу уара еиҳа иу-

дыруеит, иҳауҳәарауеи» ҳәа изҭаарашәа, рылахьқәа ирцәытцыԥшны инеизыԥшлоит. Аха ақьаҳиа дара ибаʒом, ҽырзажәра уны, «шәара шәызуҫтцәада сара саасҭа, шәымбои сымҭаа-сымԥшаа аҳ иахь сшыѡнало-сышдәылтцуа» ҳәа ихаҷы иаанарго, имгәацәа иапхьа иргылан, игәы ҭырсакьа амардуан дѡаҷалалоит.

Хымшуп аҳҭынраҷы еилагьежьуеижьҭеи…

Иѡнапык ихы иатцатцаны, иҟытбжьык ыҟаʒамкәа, абыржәы ацәахаа дынҭанагалазшәа, дыхәхәаʒа ацәардаҕәы дықәиоуп Аԥсырҭ. Шьыжьхьа изнаргаз еиқәыхьшәашәа иқәгылоуп: ҷаҭцак иадамхаргьы илбааимдацт, ҷамѡак иадамхаргьы аʒытцәкьа имжәыцт. Аказы иазҭааua рыбжьы иаҳаʒом, уимоу, ауада ианыѡналаҭцәкьо ибаʒом.

Хымшуп абас аҳҭынраҷы еилагьежьроижьҭеи…

Аԥсырҭ ихәамц ауп акәымзар, ихаҭа, ихдырра, игәаҟәышра ицәыʒит, ари ауадаҷ иҟаʒамызт, аҳҭынра идәылтцны, иԥсадгьыл иалтцны ахара инаскьахьан, аԥьма цыркь аԥсаса рышьҭахь ишаанхо аиԥш, Аԥсны ааныжьны иаҳа-иаҳа инаскьоз, еиҳа-еиҳа зцәаара маҷхоз аԥьамцәа ирхьымʒа-еиԥымʒо ирышьҭан.

Илымҳа иҭаѡуан жәаѡыла, шәѡыла иааҟәымтцзакәа азҭаарақәа изҭо шьоук рыбжьы. Дара шимбозгьы, рыбжьқәа даара иаҳахьоушәа, даара идыруазшәа, уажәымзар-уажәы урҭ зуҫтцәо иҳәарашәа игәы ишабозгьы, игәалашәомызт. Ихәыцра шаҟа ирзааигәахаз аҟара, дара наскьон наҟ ахара. «Ицеит, ицаʒеит, уажәшьҭа сҭынчхап, аʒәгьы азҭаара сиҭом» ҳәа анааигәахәлак, цас изыруазшәа, иахьаа-излаа имбаʒакәа, еишьҭеибатца иаацәырҟьан иазтцаара иналагахуан. Ус, хәыцы-хәыцла егьырҭ абжьқәа наскьахуан, аʒәы заҭцәык абыжь-гәаѡа изҭаарада:

«Избан, иҟастцазеи цәгьарас, аԥсҭазара гәымбылцьбара абас сара исызныҟәаратәы? Арҭ ахәымшк уааҟәымтцзакәа ухы иауҭо ари азҭааројп. Ус ами?» – дҭааuан абыжьгәаѡа.

«Ааи», – ихы ирцысуеит Аԥсырҭ.

«Уи аҭак уасҳәааны, зны сара иусҭо азҵаарақәа рҭак ҟаҵароуп. Абар актәи азҵаарагьы:

Жәларак знапы иаҧшыло ауаҩы хшла дкәабошәа дыцкьазароуп, ус ами?»

«Ааи».

«Уара ус уцкьоу?» – диазҵаауан.

«Ааи, сыцкьоуп» – аҭак ҟаиҵон.

«Уахымццакын аҭак аҟаҵара, иусҭаз азҵаара цкьа уазхәыц. Ууаҩыбжара уҭысижьҭеи акрааҵуеит… Ухахәы ашлара иамҽеханакхьеит… Апсҭазара амҩа хьанҭа уаныс-хьеит… Акырынтә уҭагәтасит, ԥьарак умбырзакәан, зны-заҵәык иадамхаргьы ушьаҷа еиламсзакәан иҟаларым… Цкьа уазхәыц… Цкьа уазхәыц…»

«Ааи, ааи, сазхәыцит».

«Нас акгьы угәаламшәазои?»

«Мап, ацәгьара зымуцт».

«Ус ргәы иаанагоит зегьы, ахыҷә инхыҷәгылааны, ргәы цкьа иҭахәыцааны. Уи зыхҟьо ирухьоу ацәгьара аҙы иахьарҭо, анышә итаҵаны иахьыржуа ауп».

«Анцәаиныс акгьы шысгәаламшәо».

«Ус умҷәыр акәын».

«Избан?»

«Избан умбои, Апсырҭ, азин умам».

«Сароу?»

«Ааи, уара».

«Зҧсҭазараҷы цәгьарак ҟазымҵац ауаҩы азин сымамзар…»

«Уара, излазбо ала, иугәалауршәарц уҭахым».

«Изакәи исгәаласыршәо?»

«Иуухьоу ацәгьара».

«Анцәаиныс цәгьара шызымуц».

«Ус умҷәлан ҳәа сымҳәахьеи. Сажәа уазхәыцыр акәын, аха иуҭахымхеит. Ус анакәха, сара иугәаласыршәап иуухьоу ацәгьарақәа».

«Ишҧа, ацәгьарақәа уҳәама?»

«Ааи, ацәгьарақәа, уара угәы ишпаанагои, акы акәу цьушьома иҟаутцахьоу? Ҳа-ҳа-ҳа… Иутахызар, иугәаласыршәап рапхьаза иҟаутцаз ацәгьара?»

«Рапхьатәи ацәгьара уҳәоу?»

«Ааи, ааи, рапхьатәи… Усҟан жәибжь шыкәса ракәын иухытцуаз. Аҽены мшапын. Апсилаа раҳ иаҳтынраҽы шәеизеит. Аҳ идтцала еиҽыркааит ахәмаррақәа, мыцхәы иблахкыгаз, ипшзаз ипҳазатцә бзиа иахьылбоз азы. Уи лыпшзара арпарцәа зегь рыбла хнакит, уаргьы ублақәа ааихамырҟәысзакәан улыхәапшуан. Ларгьы угәалтеит, дагьпышәырччеит. Уиакәхеит, уаҟара уцлеит, аха уи мацара азхомызт лхыхразы, арпарцәа зегьы уҽерылукаар акәын. Уахьгьы акы уацәшәомызт, ухы уақәгәыҕуан.

Ахәмаррақәа рхы зларкыз ахаҳәрпарала ауп. Зегь рышьтахьза ауп уаннеи, ахаҳәгьы маҷмызт, путк аҟара ихьантан, аха уара, иласкәантраза ибамбалыхызшәа иҩышьтупаан иануршә, игылаз ацьар ааилатырт. Шьаҽак атцкыс зегьы реиҳа еиҳаны иуршәзаап. Уаахьапшны лара унализыпшит.

Лыблақәа ччон…

Угәы тгәыргьааит, мтцәыжәҩада ажәҩанахь уприт, анарха амоуит акәымзар.

«Апсырт иацлабра згәагьуада?» – ҳәа азбаҩ ибжьы анга, ацьар даарылтцны иҽааихеит уара иуқәлаз арпыск. Уи шәыҩнатә иааҙаз, шәматцуҩы ҷкәын, ухәычы ааахыс иуцыз, иуцыхәмаруаз, иуцзызҳауаз, цьара снышьацәхыслар, смахәар нтарсны сааникылоит ҳәа узыкәгәыҕуаз уҩыза гәакьа иакәын. Егьырт зегьы реипш, «иааигәаҕьызеи» ҳәа угәамхәзеит, «избан, изысзиуеи» ҳәа ауп ухаҳәыршәыраха уахьгылаз иухәыцуаз… Иршәит ахаҳә, иуапигеит хараза…

Уеитанхьапшит лара лахь.

Дпышәарччазомызт.

Лхы лалырҟәит.

Аиааира згаз идырныҳәалон ажәлар. Убасҟан быжьрабыжьтцәа адгьыл еиҧыжаан дытцазар уҭаххеит уҧыза, аха иааг.

…Ашьҭахь аҽеыҧцәа еицлабуан. Атцҟьарҭаҷ иареи уареи шәыҬеқәа еивагылан. Атцҟьарҭаҷы моу шәызхысраны иҟаз ахәқәа, агәаҧарақәа, анаарақәа рыбжеиҳарак иареи уареи шәеицахысит. Мап исҳәо иашам, аԥхьа уара угылан, иара шьаҷак иадамхаргьы даауаҧымшәаҙакәа иҽеуваркх, аха шьҭахьҟа иҽеаанкыло, душьҭан. Душьҭан… аҳҭынрахьы иҧагоу адәкаршәра шәанылаанҙа. Адәкаршәра шәаныланы шәҷанынашәха, иҽеы аҕәра науижьын, али-ԥси рыбжьара уара духьҙеит, аха дуаԥымскәан иҽеуаҟаратәны, иҽеы аҕәра еиҭах иаҷарххо, шәеивагыланы аҳҭынра, атцыхәанҙа шәнаҙеит.

Уаахьаԥшны унеиҷаԥшит.

Иаргьыдуҷаԥшуан…дагьухәлаччон.Уарауеицрашәеит, «атәитәых» ҳәагь уитцаҳәҳәеит. Уиакәхеит, иҽеы аҕәра науижьын, асаба уҷарчы, дмацәысеимҟьаран днаувҟьеит… Аԥьар ахьгылаз уанҧеи, аҙәгьы угәеимтаҙеит… Иара дҽеыжәхны ажәлар рнапы дыкәыргыла ажәҧанахь ддыршәуан.

Унхьаԥшит лара лахь. Шәыблакәа шааиқәшәаздцәкьа аҙә дылҷасызшәа дааихашәын, зымҧа дынхьаԥшит. Атцыхәтәаны ииасит жәытәнатә аахыс ахатцара амчтцәкьа аазырԥшуа аицлабрахь. Уи аиқәпара акәын.

Уаҟагьы уара иуиааиуаз дҟамлеит, иара дцәыртцаанҙа… Иуцәымыцхеит аԥьар дрылтцны иҷанаааиха, еиҭа уамхаҳәахт аҽеырыҧраан данухьҙаз иуҳәаз ажәа «атәитәых».

Иара аҭак ҟаимтцаҙеит. Амала, уҙара нтарс иааикын, хәыҷтцас уҧышьҭипаан, угәыштца хаххала адгьыл аҙа аҕьеҩхәа улыкәижьит.

Ҳәҳәарахеит… ҟаарахеит… аԥьар еилатырт… Убас ахьузиуз маха-маха деимыржәжәоит ҳәа ауп угәы иаанагаз, адәаҙа уахьыкәжьыз. Уҧытыззан, ухы анҧышьтух, ажәлар рнапы дыкәыргыла дрыма ишнеиуаз убеит…

Ахьышәҭҳәа уаахьаԥшит лара лахь. Лара дахьгылаз дгәыргьон, дыччон ахәыҷқәа реиԥш, лнапқәа еинылҟьон… Аха дызхәаԥшуаз уара уакәзамызт, иара иакәын.

Аԥырқьҳәа амцабз уцралт, ҭоубагь ууит дахьурхәырц.

Аухатцәҟьа ихабар ҳәа уаҩы изымдырзо дыбжьазит уи аҷкәын».

«Сара исхарои, нас уи дыбжьазар?»

«Уара уакәымзар, дарбан изхароу? Иҟалеи ҳәа уаб дануазҭаа, уаҳа сыла дамбааит ҳәа иоумҳәазеи?»

«Ааи, аха иалыздыраауеи сара уи ихьыз?»

«Уаб ихьмызԓишьеит уара узықәшәаз. Иара идҭала аухатцәҟьа уи аҷкәын деиқәпах дҿаҳәаны амшын нырцәынтә ииаз ҭуҵьарк диирхәҳаит… Нас изхарада уи аҷкәын ибжьазра? Зҿумҭуазеи, иҳәа аҭак…»

«Ааи, сара соуп изхароу…»

«Атцыхәтәаны ус шуҳәоз здыруан, аха уиала узрылымгазеит уцәгьоурақәа…»

«Ишпа, уаҳа ицәыруго кыр умоума?»

«Исымамкәан, ишԥыкәу ишсымам, уара иугәалауршәарц шуҭахымгьы».

«Иҳәа нас, уажәшьта акгьы зҭатәым, уаналагах инагза».

«Уа уиашоуп, аныха аԥхьа инагыланы гәаартыла ишеицәажәо аиԥш, акгьы мзакәан ҳаицәажәароуп. Уҟәаҟәа иқәухроуп уи ахьанҭара, мамзар заа уаражәуеит, убга архәоит… адамрахьгьы уагоит».

«Ар ирнымиаз дхатца ҕәҕәоуп рҳәоит, ус зумҳәои цьымхеит, стыпаҿ угыландаз, ушцәажәоз збарын?..»

«Мшәан, уаргьы саргьы азә ҳауми, уареи сареи ҳәа еилых ыҟазам, амала, уара ҳацәгьа-мыцәгьақәа зегьы узарц уаҿуп, сара – мап. Абриала акәзоуп ҳазлеиԥшымгьы».

«Аламгәа аҭшьаара уаҟәытц, иҳәа нас смыргәаҟкәа, иуҳәарц иуҭаху».

«Исҳәарц истаху рацәоуп, аха уажәазы иалаҳхып руакы».

«Иарбан уи?»

«Сара сызҽу Аԥсны аҳрахь узланеиз амҩа ауп».

«Ум амҩа цқьамызт ҳәа уҳәарц аума узҽу?»

«Аҭоурых аҽы иҟамлацт ажәлар рхадарахь амардуан икыдлан ихало имҩа цқьаҙаны, нас уара иухарагәышьоузеи... Иугәалашәо, аԥсилаа аҳыс уаналырх ауха иухәыцуаз».

«Исхәыцуаз уи ауха?»

«Аԥсилаа рхала ракәымкәа, асаныгцәагьы, абазгаагьы, мсымаагьы еидҭаны аԥсуаа зегьы аҳыс сызрымамзеи ҳәа акәын иухәыцуаз».

«Ицәгьоума, нас Аԥсны иаку ҳәынҭқарраны иҟаларц ҽтахызҭгьы, аԥсуаа зегь наҟ-ааҟ рыжәҩахыркәа еибаркны иаагылар, мыч думи, усҟан ирҭахы-ирҭахым, имҭаа-имԥшаа иабалак Ҳаԥсадгьыл изалаломызт, изалахәмаруамызт, ршьапхыцгьы ирзаргомызт».

«Уи цәгьоуп ҳәа аҙәгьы иуҽаирхьҙом, аха иаку Аԥсны аҳыс иаиуадаз?»

«Сара соуп иаиуаз, уиазы акәын сызхәыцуазгьы, сзықәпозгьы».

«Избан, уара?»

«Избанзар, сара сакәын Аԥсны аидҭара иашьҭаз».

«Уаҟа зынҙа уишам. Асаныгцәа рԥызагь уи мап ацәиқҙомызт, иара аҳыс дшыҟалоз идырыр, мсымаа рԥыза иакәзаргьы, дыԥхашьа-ԥхатцо аганахь дгыларымызт... абазгаа раҳ Сқьеԥарна итәы ҳалацәажәарым».

«Избан, ҳзаламцәажәари?»

«Избанзар, Сқьеԥарна уара уеиԥштцәкьа дазхәыцуан Аԥсны шԥеидыстцари ҳәа».

«Аха уи аԥсуаа дыртәымызт, аҧьамцәа рдинхатцара шьҭиххьан».

«Адинхатцара азтцаатәы аҽеакуп. Ҳара ҳазлацәажәо уи акәым. Ԥсуак иаҳасабала Сқьеԥарнагьы уара уеиԥштцәкьа Аԥсны аҳыс даиурц иҭахын. Ус акәҙами?»

«Ааи, ус акәхап, нас…»

«Еиҭа угәы аартны уцәажәом. Сқьеԥарна сызлеиԥыргахари, ицәа злаԥысҽри, ижәлар дызларцәымгыстәри ҳәа умҳәахьаз? Ҷуҭуам? Ус анакәха, ухәыцхьан. Ашьҭахь уара ууаа роуми ианхәпҳаи иареи еимадоуп ҳәа ажәлар ирылазыртцәаз?»

«Ааи, аха…»

«Издыруеит, издыруеит. Дарбанзаалакгьы ицәыхьантоуп «ааи» аҳәара. Аха, мшәан, ара тәымуаҩ дыҟам, уаргьы саргьы аҙә ҳауп. Уи «аҙәы» ҳәа сызҷу инапхыц иавтцоу ицәгьеи ибзиеи ҳауп, ҳаициит, ҳагьеицыԥсыроуп. Убри аҟнытә еиҭасҳәоит, гәаартла ҳаицәажәалап. Иугәалашәоу, Сқьеԥарна Цьамтәылаҟа амҩа дыҟәлт ҳәа ануаҳа ушыҟалаз?..»

«Ауха шаанҳа сызмыцәо сиарҭа сылан»

«Уагьгәыргьон… ас имарианы угәҭакы ахьыҟалаз».

«Ааи… сагьгәыргьон…»

«Нас абазгаа рыҩнутҟа иумаз ууаа ирҳәартә иҟоутцеит, уахь, Анаҟәаԥиаҟа унарыԥхьартә. Ус ауми?»

«Зегь удыруазар, узҭаауеи?..»

«Уара утәала Сқьеԥарна изууз цәгьараҳами?

Ҷуҭуам… Ус анакәха, усыҟәшаҳаҭуп, аха амцхә умгәыргьан, «атцәгьы мбылуа, акәацгьы ҙуа» ҳәа ажәлар ирҳәо аԥсҭазараҿ анагҙара уадаҩуп, анарха амаҙам. Амала, иуасҳәо уи ауп; иахьа Аԥсҳа ҳәа иушьҭоуп, аха иудыруоу, Сқьеԥарна иқәцара ушашьҭаз аиԥш, уара уқәцара иашьҭоугьы шыҟоу?»

«Изусҭцәада?»

«Ҳа-ҳа-ҳа… урҭ зусҭцәоу уаԥхьаҟа иара аԥсҭазара ахаҭа иунарбоит. Ус ауп адунеи шеибарку.

Уареи сареи амцхә ҳаидхалацәеит, уажәшьҭа ҳаиԥыртцроуп. Сцамҭаз иуасҳәо уи ауп, иацтәи амш ухоумыршҭлан, аха узызхәыцлаша уатцәтәи амш ауп…»

* * *

Ацәа даалҭызшәа аҭҳарцәҳәа дааԥшит Аԥсырҭ. Дҩеихан ииарҭа даакәтәан, днаԥшы-аԥшит. Аҳҭнуаа рыблакәа ҭхаха изыԥшуан. Дҩагылан абартцахь дындәылҭит. Абыркьыл даннадгыла, ихы ҩышьҭихын, ажәҩан днатцаԥшит. Ишәшьын.

Амрагыларахь еимаҩны ақәаршҩы леиуазшәа аҭырмақьаԥшра аҭан ицәытцлашьцааҙа иҟан. Ара ду амҭахь данынаԥш, ҳахьуҭаху ҳахиоуп ҳәа аанарго иеибашьцәа иара иахь шьаҽақәак аакартцан, нас ибла абақәацари ҳәа ишнатҟьара ихианы иаагылт.

«Дызустҳарыдашь абарҭ рахьтә сара стып иашьҭоу, ашыслампыр аиԥш анышә дхәытцалан ихәытцызжаауа?» – иеибашьцәа рԥызацәа блала ифарашәа аҙәаҙәала дырзаатгыло, рханытә ршьапақынҙа еимидеит. «Мап, мап, Аԥсны аҳра зықәнаго сара сеиԥш арҭ рыҩнутҟа аҙәгьы дыҟам. Аха ус сҳәеит ҳәа зегьы иреицәоу акьача иакәзаргьы амчра инапаҽы ианнеи, уажәрааҙа абри ауаҩ дышԥаҳзымдыруаз ҳәа, ажәлар иаԥхьа ахырхәара иалагоит. Ус иаԥын жәытәнатә аахыс, иагьаанхоит».

Убри аамҭаз Аԥсырҭ илымҳа иааҭаҩит арҭ ахымшк дзыргәаҭеиуаз абжьы:

«Иацтәи амш ухоумыршҭын, аха узызхәыцша уатцәтәи амш ауп…»

«Изеиԥшрахарызеишь, нас, уатцәтәи амш?» – Аԥсырҭ еиҭах амрагыларахь днаԥшит. Аха уахь уажәрааҙа ишылашьцаз аиԥш илашьцан…

≈ БАГАДА АМҬАН ≈

АҨБАТӘИ АШӘҨӘЫ

«…Аҧсилаа ртәылаҷы даараҙа еиқәыршәоу абаахырҵәҵәарҭа ыҡоуп; атҵыҧантәи ауаа уи Ҭзибила (Ҭабал – Б.Ҭ.) ҳәа иашьҭоуп.

Алазцәа рҳәынтқар Гәбаз изааигәаҙаз, «амагистр» ҳәа изышьҭаз Ҭердеҭ ҳәа аҙәы, аҧьамцәа иҿрымаданы, Гәбаз чарҳәара изиуит, игәгьы иҭеикит абаа-хырҵәҵәарҭа урҭ иритәарц. Ари игәтқакы неигҙарацы, аҧьамцәа рыр иманы, Аҧсилиа далалт. Абаа-хырҵәҵәарҭа даназааигәаха, Ҭердеҭи уи ицыз алазцәеи аҧхьаҟа ицеит. Абаа-хырҵәҵәарҭа агәашәқәа аартны иантәарыжьла… аҧьамцәагьы урҭ ирышьҭаланы иҭалт.

…Ари абаа-хырҵәҵәарҭа ахада иҧҳәыс шьҭрала иаҧсилыз, даараҙа дыҧшҙан. Аҧьамцәа рҧыза дигәаҧхеит… хаала инапаҷы данизаамга, лымч имырхеит.

…Ауха абаа-хырҵәҵәарҭа ахада аҧьамцәа рҧызагьы дишьит, даргьы цҟьашәҟьа иқәӡаны, ибаа инапаҷы иааигеит…»

«Аготцәа рабашьра» захьзу Прокопи Кесариатәи ишәҟәаҟынтә. Афбатәи ашәышықәса».

Ацәылашара адәы ианаақәлоз игылаз Сеилыҟә, ирахәишәахә еилырганы, иааинырслашәа ахь-мыхьла шьыжьхьакгьы кны, ипацәа драԥызан аштә данынтытцуаз, амра тԥлакашәарак ихалахьан.

Асапын иадыргазшәа иҽеы ашәах ақәч, агәарабжьара асаба бжьарчы, ибыжьҟьа иааиуаз Ноурыз иқьаҳиа, атәрчеи игазшәа, агәашә аԥхьа цәгәыхаа даарԥыххылт.

– Уа шьыжьбзиақәа! – ихы дубеиа ибо, ибжьы хьырвырҙа ҽааитит.

– Бзиара убааит, дад! Уаҳзаазгазеи, цәгьароума, бзиароума? – Сеилыҟә ақьаҳиа ихы наиқәикын, дцааит.

– Сеилыҟә деилахаҙамзар аҳтынраҟынҙа дааиуандаз, уск атцыхәала иареи сареи ҳнеицәажәарц стахуп ҳәа Ноурыз сузааишьтит, ухатцкы, – иҳәеит ақьаҳиа, ар ишьтоушәа дыццакны дахьцәажәоз иажәақәа нагҙаны иҳәаанҙа иҽахытцәтцәо.

– Цәгьарак ҟамлазааит, дад? – Сеилыҟә деитатцааит.

– Цәгьаратцәҟьак ҟалазар саргьы слымҳа атцкар ала акәзаргьы исаҳарын, ухатцкы, – иҳәеит ақьаҳиа еитах деихьымҙаеиԥымҙо.

«Иқәшәазеи Ноурыз, ҟәышра игҙам, абри иҩыза ақьаҳиа дабеитаху… укәа дталошәа, умаґра дкылсуашәа, арахь ацгәы аиԥш убла дхымԥшылаҙо», – гәаныла даацәажәеит Сеилыҟә.

Сеилыҟә ақьаҳиа дицәымґын. Цәгьара изимуцызт, уимоу, иҽаԥхьа иҽырԥсышәаны, аламура иамтцақьақьо аласбеиԥш дыштцыхәаршәшәозгьы, ихы ҩышьтыхны дзиҽаԥшуамызт. Амат аиԥш дыхьшәашәаҙа дыҟоуп уқьаҳиаҳәагьы Ноурыз иеиҳәахьан.

«Сара сзы ихы хитцәоит, уи ауп истаху, егьырахь игәи игәатцәеи шкәакәоу еиқәатцәоу аилкаара абастаху», –

аҭак ҟаитцеит Ноурыз. Цыблаа рхада ас иацәажәара зегьы ирзыгәаҕуамызт, аха иара ҳабаҙзеи ҳәа ахҭынраҷы иахьишьҭаз ихы иархәаны, игәапҳома-игәампҳома, уашьҭан иҟаларызеишь ҳәа дхьапшкәапшуа акәымкәа, игәы иаанагоз мзакәа Ноурыз иеиҳәон. Ноурызгьы иничҳауаз рацәан. Егьаумҳәан, иапхьаҟа цыблаа шпаҟаларызеишь ҳәа данхәыцуаз, урҭ рразҟы змаҟахы иадиҳәалоз иҷкәынцәа руазәк дзааҙаз иакәын. Сеилыҟә ихы-ихшара хазын, Мсым Хәыҷы дхазын. Апсцәаҳа дааины ма Мсым Хәыҷы дсыҭ, мап анакәха, уҷкәынцәа сыҭ ҳәа иҳәар, ибҕашшара аҷеиѽҳәа ишыпнаҭәозгьы, игәы ламыѽрны атымитыша иштаҳауазгьы, ҟыт мҳәа деитцаҕәгәа дѽагылан, инацәа ипацәа инарыкәикуан. Ус зыҟаитцоз, ипацәа ратцкыс дахьеиҕьаишьо азы мацарагь акәзам. Цыблаа рхада дахьипоу, апхьаҟа иҟалоу здыруада, саргьы спацәагьы ихпша ҳахьчап ҳәагьы дхәыцуамызт, ус зыҟаитцоз – апсилаагьы мсымаагьы рынхара-нтцыра, рпстазара, рыҟалареи рыҟамлареи азҭаатәы ихәыпҳа Мсым Хәыҷы иахьидҳәалоу азоуп.

– Ноурыз ухатцкы, уара ухадоуп, ахшыѽ сара иустоит ҳәа салагом, иагьсыкәнагам, стыпгьы здыруазароуп… – ҳәа ацәажәара данналагоз, Ноурыз иапханагьлак иеипш иҟәаҟәа днас-насны ҷааитуан:

– Шаҟантә иуасҳәахьоузеи, Сеилыҟә, сара саҳҭынра уара уѽнеипш ипхьаҙала ҳәа. Цыблаа зегьы сара истәуп, аха уара ҷеа ҭыпуп иаанукыло, уара уабаҙзеиуп. Саапкыр сзыдҷарҳәало сыцкәын еитцбы дуааҙоит, саб ҳәа гәыблыла дызхәапшуа уара уоуп, акыкахш зыбжьалаз аѽнатақәа рхәыштаарақәа хазызаргьы – рымҷырҟәара акуп. Убри аҟнытә гәаартыла усацәажәозароуп. Ма уара ула издыруазароуп цыблаа шхәыцуа, – игәы ырпшқаны ацәажәара даналагалак, ашьхеи агеи реипш еиҟәызтхо аҳратәра ыҟазамызшәа аганахь иааныжьны, иқәлак, иѽызак дидтәалоушәа Сеилыҟәгьы игәы ааиртуан.

– Цәгьарак идызбалан азакәзам изысҳәо. Уимоу, уҽы иҭшәарызеи ҳәа дуҽаԥшуеит, улацәа қәацаанза угәы иҭоу дырны инаигзоит… Аха убас шыҟаитцозгьы, игәы цкьам…

– Иалудырааует игәы иҭоу?

– Абри-абриоуп ҳәа сҽы иазҳәом. Амала, сгәы исанаҳәоит – уи ауаҩ игәра гатәым ҳәа.

– Иҟалап уиашазаргьы… Иугәалашәо ҳабацәа ирҳәалоз – ауаҩ идырразы ԥутк аԥьыка еицышәфароуп, мамзарьы – ԥьаҳанымтра шәеицтысроуп ҳәа?

– Ԥутк аԥьыка уқьаҳиа иахьицуфо сыздыруам…

– Избан?

– Избанзар, ԥутк аԥьыка афаразы аамта рацәа умазароуп.

– Аамтамзар иҳамоуи?

– Аамта ауп ҳара ҳазхьымзо, Ноурыз ухатцкы. Шықәсызатцәык иадамхаргьы азә дҳақәымлакәан тынч ҳаанымхацт.

– Аа, уи аума узҽу, уаҟа уиашоуп.

– Уи зхысҳәаауа, – иажәа анагзара даҽын Сеилыҟә, – убасҟан ауп уқьаҳиа дзакәу анеилкаахо.

– Сқьаҳиа ихалагьы иакәым. Ԥысҳахыра ашәарта иантагылоу, гәышԥыла иумыхьчар ада ԥсыхәа анамам ауп ианеилкаахо аҳгьы дзакәу, атәгьы дзакәу.

Ноурызи Сеилыҟәи ааидтәаланы, анхара-антцыра, агәыла-азла зҳәаз иеиԥш, аицәажәара ианналагалак, зызбахә рҳәозаалкгьы, зтызшәа рымазаалакгьы, азиас дугьы, азиас хәычгьы ахьытцытцуазаалакгьы амшын агаҽахь рхы шхоу аиԥш, Ԥысҳахырахь икылнагон. Арт ауаа шьтрала ишеиҟарамгьы, рыжәлар – цыблаа рыԥнутцка иааныркыло атыԥқәа ракәзаргьы, мрагылареи мраташәареи реиԥш ишеицәыхароугьы, еидызкыло, еидызҳәало Мсым Хәычы иакәзам, дара рхата уи иоуп ҳәа ишхәыцуагьы. Еидызкылотцәкьа Ԥысҳахырахь ирымоу абзиабара ауп.

Шанашәа ауп ишшоу адунеи. Аҳ – даҳны дызлаҟоу ала, зегь реиҳа идуу абаа иара имазароуп, иуахьад – ҽа-уа-

хьадк иаламҩашьозароуп, уиаҟара ауахьад аҽеаҙәы имамзароуп: иара ишәу иаԥсуаматәа аҩыза аҽеаҙәы ишәымзароуп; икәалҙы, ихҿа, ихыци ихәымпали егьырт ртәқәа ирыламҩашьозароуп.

Инапатҵаҟа иҟоу рыҩнутҵҟа иара иатҵкыс еиҧьу дҟамлароуп.

Аха аҳҵәҟьагьы имч мхозаап ԥьарак. Аԥсадгьыл ашәарҭаианҭагылоу,уигәышԥылаианыхьчатәу,аԥстазара анақәтцатәу, иацы дуаҩуп ҳәа иимшьаҙоз, атәитәых ҳәа иқьышә иқәитцоз иара аҳ иатҵкыс Иԥсадгьыл бзиа ишибо ажәа мҳәаҙакәа иааирԥшуеит, уи азы амцашырагьы далалоит, агәараҳәа еилашуа аҙгьы дҭаԥалоит.

Ноурыз урҭ ахҭысқәа шаҟа ддырхәыцхьаз…

* * *

Амтҟьал аԥшаҳәа хчнызатцас иахдоу Лар ахәы ақәцәан игылоуп Сеилыҟә иҩны. Амрагылара аганахьала агәгәа ахга Кәыдры авыҩрны илеиуеит, амраҭашәарахь ала – Кәыдры зырмақаруа Амтҟьал ауп ҳәа ззырҳәо аҙиас авсуеит.

– Ноурыз имоукуа уалагеит акәу Сеилыҟә? – ари иҩны аргылара даналагаз, Сеилыҟә атцәы илхуа абас ихлафуан.

– Атцәуашьа ззымдырыз ихы шԥиҽеыз аиԥш, ҳлафуеит ҳәа иабалак уҳәар ауама?! – Сеилыҟә инарҿаирхьуан.

Алафҳәара мыцхәы бзиа избоз уаҩын, зны-зынла иажәақәа иҿытцышәшәоз, аҟама аҿеиԥштәҟьа ишыццышәызгьы, «узыхлафуагь удыруазароуп» – иҳәалон.

Ауаа еилихуеит азоуп ас зиҳәо ҳәа згәы иаанагозгьы ыҟан. Маҟаҿамҳәа ззырҳәо ахәычытәҟьа ихатҵгылоз Сеилыҟә, ауаҩԥсы изы зыԥсы зҭиуаз дреиуан, ауаа шԥеилихуаз, амала, Ноурыз иқәкны ажәакьынаак машәыршақә аҙәы иҿытҟьаргьы, шьоукы-шьоукы ишыруло аиԥш, ҽырдагәа ҟатцаны, имаҳаҙазшәа дызиаҩсуамызт. Уатцәҟьа даанкылан, иҿаирхьыр акәын. Ахәац дадрызшәа, апырпыл

аиԥш дҟаԥшьхон Ԥысҳахыраа иакәым ала ишахцәажәо аниаҳауаз. Усҟан ус зҳәоз, ма хәыҷцас иқьышә ахәаԥ ҳәа дҭасуан, апҟаца ааз҆еытциргахьазгьы убарын, изларҳәо ала, зныкԝынтә раҟара аҟама аҭыхра аҟынӡагьы днеихьан.

Ноурызи Ԥысҳахыреи ажәԝани анцәеи реиԥш иузеилымхуа еидҳәалоуп ҳәа дрыхәаԥшуан. Уи ауп Ноурыз ныха-ԥшьатцас дзибоз. Иакәым изҳәара акәым, иӡбахә алацәажәара азин змоу хыхь ажәԝанаҷ иҟоу анцәа ду имацара иоуп ҳәа ишьон. Ноурыз ԥызас далызхыз цыблаа роуп ҳәа шидыруазгьы, ажәлар убас идзырҟатцаз доуҳа мчык ыҟоуп ҳәа иԥхьаӡон.

Сеилыҟә ихаҭагьы ус аламала уназыгәҭасуа дреиуамызт. «Еи, баба, урҭ рылакьысра згәаҕьуада» ҳәа ззырҳәоз абшьҭра дреиуан. Хаҭала иара Кәыдри Амтҟьали рыбжьара, Лар ахәаны дшынхозгьы, икьарз зкьарзыз иуа-иҭынха Амтҟьал аԥшаҳәа рымпытцакын. Амтҟьал аԥшаҳәа закәыхи, цыблаа зегь рыԝнутҟа зажәа ԥхылнадоз, зыхшыԝ иазызырԝуаз дыруаӡәкын.

Ноурызи иареи акыкахш рыбжьан. Мсым Хәыҷы дани а҆енытцәкьа амышәкәан дылаҳәан, аҳҭынра даадәылган, дганы диааӡеит. Зыхрат бзиахаша иԥшәмаԥҳәыси иареи еивагьежьуа, шаҟа ҭхы имыцәаӡакәа идыршахьаз… Ажәлар рҽы баша ирҳәом: уаԝԥсык иааӡара да҆еа уаԝԥсык иԥстазара аҭахуп ҳәа. Ахш дыршыр, ахҷат ихылоз Мсым Хәыҷы итәын. Иана҃ӡеи ашә анеилалтцоз, аҷапан Мсым Хәыҷы изаанлыжьуан. Акәты ршьыр, ашԥы шкәакәоуп, агьама еиҳа ихаауп ҳәа изымтцартцозгьы Мсым Хәыҷы иакәын.

Абаӡӡеии ана҃ӡеии рыхәԥҳа Мсым Хәыҷы ҳәа ишьҭаӡамызт. Ус ишьҭаз аҳҭнуаа ракәын. Дара Мышьхәа ҳәа иарҳәон.

Сеилыҟә иԥсы иатцарӡны, игәатҵа иҭатцәахны, уахгьы҆еынгьы дзызхәыцуаз, иԥхыӡцәкьа изалымхуаз маӡак иман. Цыблааи быхәлааи рԥыза ҳәа иааӡамҭа ихьӡ рҳәар жәԝангәашәԥхьара ахьтәы цаԥхала акараҳәа изаатуан.

Ихәыпҳа ус дҟалар, аҳҭынраҷгьы шәнеишь-шәааишь ҳәа зарҳәоз иҷкәынцәа ракәымхоз. Иара ихаҭа иаҧхьа ҙәыр диасраны дыҟазма.

Ус ҟалар иҭахгәышьан…

Ус ҟаларгьы аугәышьон…

Сеилыҟә аҵыс ашьапы ҧҵәар еиҧызшьуа уаҩуп ззырҳәоз, иахьатәи амш мацара акәымкәан, уаҵәы ишҧаҟаларызеишьҳәагьы дхәыцуан.

– Иҳамоу-иҳахҙу иазаауеи, иццышәхааит Ҧысҳахыра аныҟамла! – абас иҳәалон.

– Бзиала уаабеит, ҳабаҙҙеи, бзиала уаабеит, – абырфын рахәыц еиҧш иҟәашҙа иҧсадахахьаз инапқәа ҩышьҭихын, амардуан дхалан абартца еитҵҳәа еиҩызшахьаз Сеилыҟә диҧыларц дҩагылт Ноурыз, аха ишьамхқәа дрызнымкылазт, данаагазҽаз, Сеилыҟә иааирццакын дааимҵаст диртәарацы. Ноурыз дымтәакәа, Сеилыҟә дааигәыдиҳәҳәалт. Нас ацәардаҷәы днықәтәеит, иаҧхьа игылаз арымҙ ашҟа инапы нархханы утәа ҳәа ирбо.

Иашьа гәакьа иакәушәа Сеилыҟә диеигәырҷьаны диҧылон Ноурыз. Аҧсилааи мсымааи рыҩнуҵҟа иҟалап, Цәыцә иаамышьҭахь, Сеилыҟә заҵәык иҟны акәызҭгьы, иаҳра ахьигәалаимыршәоз. Егьырҭ рҽы ихы шьҭихуазҭгьы, ари иҽы илаирҟәуан, иҽеиаҟареитәырц иҭахызшәа: ибжьы нақәырҷәҷәа-нақәырҷәҷәо ицәажәара ахаҭыҧан, иҧшқахон, гәблырак, ҳалалрак, бзиабарак хаакәакәараҙа иахылҵуан.

Ус егьа иҟазаргьы, Сеилыҟә иҭып еиликаауан, зхыҧара уадаҩу атыша ду шрыбжьоу идыруан. Уиазоуп иара уажәгьы, Ноурыз диеигәырҷьан, зан дыгәхьаазгаз ахәыҷы иеиҧш инапқәа рхахан дшиҧылазгьы, иаҧхьа игылаз арымҙ шиирбазгьы, цыблаа рхада сҽабыҷҙа сышҧаиҽатәоу, аҙәы ибаргьы, ихы шҧеизымдыри сзырҳәоит ҳәа ус иҽааиреиҷьшәа даахырхәан, ҽааиҵит:

– Ноурыз, ухаҵкы, ушҧаҟоу?

– Сыҟоуп Сеилыҟа, сыҟоуп… схәыцырҭақәа рацәахеит умҳәозар, – иҳәан, Ноурыз ашҭа агәҭа ахьаца ашәшьыраҷы итәаз ила ду Чалык дназпҵшит. Уи агәарабжьарахь аҙәы дымѳасуазар, мамзаргьы шьҭыбжьык уахьтә ианааѳлак, иѳеихон иѳытцыгәгәарц, аха ианалымшалак, ашра ацынхәрас иахьтәаз ииаҟрымҷерымшәа уны, еиҭа аҧхьатәи ашьапқәа рыбжьара ахы ныбжьанатцон, алымҳа ԥадрақәа хьыдышьшь.

Ноурыз дааҧышәрыччашәа иун ҷааиҭит:

– Зҷара узымдыруа иажәра уаламцәажәан ҳәа ирҳәо иашоуп. Абни Чалык анҷаз, уахынла ишәарыцон. Шьыжьымҭанла, ма абгалаԥ, ма абгыҙ, ианамуҙах абгахәыҷы ахәда пжәаны ҳашҭа агәҭаҷы ишыҟәжьыз аабалон. Уажәы уахынла акәым, аҿенышьыбжьонтҽаҟьагьы иагьа ҟаларгьы, иахьтәоу изгылом. Ахы иазгәааны ауп изыҟрымҷерымуагьы… – дааиԥхьхәыцшәа иун, игәамырԥхаҙакәа деиҭаапышәрыччан инацитцеит: – Чалыки сареи еиѳааго акгьы ыҟам Сеилыҟа.

– Ус шԥоуҳәо, Ноурыз, ухатцкы, – иааицәымыгхан ҷааиҭит Сеилыҟа, – уареи сареи макьана иҳалшаша ыҟоуп, ҳнапқәа ҳаваҳапсар ҟалом.

– Уара абзиара узыҟалааит, ухы сара ишпасыдукыло, умбо, утәа ҳәа уасҳәеит, аха ахәычқәа реиԥш ушсхатцгылоу, – иҳәан, арымҙ еиҭа инацәа нақәикит. – Уара аҙәгьы ушиласымтцо уасҳәахьеит, адәыпсшәазы исымҳәеит утәа ҳәа. Ушьапы ушыҟәгылоу сызуацәажәом. Иахьа уареи сареи иаармариан ҳзеилгом, аҳәатәы рацәаны иҳамоуп. Убри аҟнытә, даҿазнык исмырҳәакәа абни арымҙ аҷы утәа.

Сеилыҟа арымҙ аҭҙамцахь днахашәа иун, дныкәтәеит.

– Уара қәрала усеитцбуп, рацәак ҳабжьамзаргьы, – иажәа анагҙара дналагеит, хрыжь-хрыжь даатгыло, акы дазхәыцуа. – Уеизгьы-уеизгьы ақәра акәымзар ҟалап ауаѳы ипсҭазараҷы акрызцазкуа. Абан, Ҟәадинаҭажә шәышықәса дыртысхьеит, ишлара мацараз ҳаҭыр иқәумтцозар, аҿаказы иузиқәтцом. Аԥьамцәа анҳақәла, деихан

аԥсҭа иҽеиҭеит… арабцәа анаа, ихәшҭаара дыҽхәымтцит… Ахҧа ашьҭыхра зылшоз ахәычқәатцәкьа анеибашьуаз, иара ацәышлампыр аиԥш анышә дытцан, Багада ацҳа аҩадахьшәа ҳаԥык иԥшаан дхәытцатәан.

– Ааи, гәышьа… ухатцкы, Ноурыз, уиижьҭеи сиима, исгәалашәоит зегьы, – иҳәеит Сеилыкә. – Аҩрык еибашьуан, Ҟәдинаҭ ацалакьа дыкәтәаны акәытқәа иԥхьаӡон ҳәа зизырҳәазгьы уиазоуми.

– Ужәлар иҟартцо ҟаутцароуп, изну амҩа уанызароуп, мамзар увтциаахоит, – ацәажәара деиҭаналагахт Ноурыз.

Сеилыкә дахьтәаз цыблаа рхада игәамԥхоз кыр ҟастцама, исеиҳәарц иитахузеи ҳәа дхәыцуан…

* * *

Хыхь ажәҩан, тцаҟа – адгьыл, урҭ рыбжьара цыблаа рыҩнутцка Ноурыз иваҟәалоз уаҩы дыкамызт, дҟаларгьы ауамызт. Цыблаа рзы дагьныхан, дагьынцәан. Ауахәаматцәкьа ианыҩналоз, рнапқәа ргәытцапса аҭуан инатцапшны рылахь-рыцьымшь ӡатәуа, иматанеиуа, ишьамхгәыгәлан еиқәтцаршә иҟоу адашьма хьшәашәа рылахь аҟьаҟьара анҟьаны, рхы ианааҩахоз, иблақәа ҳалалӡа, мыкәмабарас иҟашәтцахьоу зегь шәанасыжьуеит, гәнаҳарас ижәухьоу зегьы шәхысхуеит иҳәарашәа, дхахаӡа, абыржәы ажәҩан агәы ааимкьаны, даалбааны, абри ауахәама аҭӡамц дахьнадиаалаз далагьазшәа уахьтә ирҿаԥшуаз Христос ивараҿы Ноурызднадырбалон. Аныхаҿы инаугаргьы иқәуан Христос ивараҿы Ноурыз дгылан ҳәа. Шьоукы-шьоукы ҳазшаз Анцәа ду ухатцкы ҳәа анырҳәоз, Ноурызгьы ихьӡ ацыртцо иалагеит. Ус жәымун, ус иахәҭам ҳәа зҳәарц зҿазызкуаз, ааит, шәара атәитәыхқәа ишәыхкьаны акаамеҭ ззырҳәо акынӡа ҳнажәгоит ҳәа ианрызытцкьалак, моу, арҭ ауаа еилаԥсахьеит, ҳдырԥхашьоит ҳәа ирԥыртцуан. Аҿеаганкахьалагьы; аҭызшәа рхылтцыр, ргьалпалбжьы иара Ноурыз иҿынӡа инаӡар ауан. Ҳаҩоу

илаԥш дытԏашәааит, дгыԍкны даник, диртәом, диргылом, амаԏуар иԥхарс ирыма инеиуа ажьеиԥш, тәамѡахә иитом иԥсы ҭанаԏы.

Арахь, ҭеиԏыԥшла, Быхәлантә дгьежьиижьҭеи, зыззшьапык нарцәыԽа игоу амѡа ианзыргылахьоу диѡызан Ноурыз, ацәацәашь аиԥш дцәышԽԽараҙа, есааира дтцыкәкәон. Ак сҳәоит ҳәа даналагоз шьа-кәармак зламыз иԥьышәԛәа имч зегь еизыркәкәа еихихуазшәа акәын дшыԽалоз. Аҙызланцәа реиԥш рыхцәԥара дуԛәа иԥытлаз рҭыхәаԛәа еилашьԛьыруа, ажәа мҳәаҙакәа иԥьымшь ақәацарала игәы иҭаз еилызкаауаз аҳҭныҳәса ссирԛәа шивагьежьуазгьы, иҷы иааҭшәарызеи, ибла абаԥшри ҳәа абжьасԛәа реиԥш ишнаҭԽьара ихианы аҳҭнырԥар шгылазгьы, ажәѡан агәы инхытцны аҭашәарахь зхы рха зҷылазхаз амра амшын инҙаалаанҙа иузынкылараҳа, ари ауаѡ уажәшьҭа иԥсы шырзеиԛәмырхоз рдыруан. Аха иара убригьы гәаԍьны ирзеибыҳәомызт. Алашәага рԥыза анажәлакгьы, амч аналҙаалакгьы, анкьатәи ахыԥша иацәшәаны абгасса ааигәара ишзымнеиуа аиԥш акәын, ари ауаѡгьы ишицәшәоз.

Абажә егьа ирԥшҙаны сахцәажәоит ҳәа уалагаргьы – ибажәуп, шьапԥыԛәла унагәҭасыр – еилабгоит, ихәашхәаша ицоит. Анкьа ицарԥаруа итцланы иангылаз, абнаршәыра амҽхак аҽееиужь излаҽырбоз махәҭа заҭцәык иадамхаргьы еиԛәханы иԥам. Аха уи ақыдбажә ахьышьҭоу абнатоура агәҭаԽынҙа, хреиҽаѡеиурҽысны, ԥстеиҳәыстеи урҭысны, атымитышақәа урхыԥаны, мԍи-жци шуцрыхо, алашәага уеимырмыжәжәакәа урылсны анеира уадаѡуп. Схы аҭыԥ аԽны иԽоуп, амч-алшара сымоуп, санбчараҳуа Ерцахәҭцәкьа схалоит, уанҙа сышԥазымнеиуеи ҳәа иааихҭцәаны зҷыназхо шаԽаѡ ыԽада! Мап, мап, ауаѡ иаша – аиаша мѡала уи аԽынҙа дызнеиуам. Уанҙа анеира зылшо, амш зеиԥшрахо заанаҭ ибзианы еилызкаауа иоуп. Иԥалоит ашьыжь ашәаԥшь Խаԥшьҙа иаацәыртцны, зыбз ѡытцзырхахаз амра аԥстҳәа еиԛәараԛәа рҽылаҽажьны,

агеи ашьхеи хыла-гәыла еинҟьо афыртын аацәырҟьар, усҟан ахеиқәырхараз уматҳаны утҵәи-тҵәииуа аҳаскьын уҽеаларҙны аиаша удырроуп. Мамзаргьы, шьыбжьоназ амра аҕьеѡхәа иуарцеины, адгьыл еиҟәыжәжәо, аԥсабара ԥсадаханы иҙышо адәы узцәымло ианыҟало, уцәышлампырхан анышә атҵалашьа уақәшәароуп… Ажәакала, абна агәтҳаны ишьтоу уи ақыдбажә аҟынҙа аназаразы уагьдаҕьхароуп, уагьматҳароуп, акамбашьажә аҟара уцәа жәпахароуп, аҽеадажә иалазо аҟара угәы иалазароуп. Убартқәа рнаѡсаны, ауаатәыѡса анасып ҳәа хьзыс изыртаз, аманшәаларгьы уцзароуп. Убасҟан, издыруада иуқәҽиар… Аха, мшәан, иара ақыдбажә ахата абриаҟара иаԥсоу?

Ноурыз ԥшрала-сахьала уаѡ нырҳак иакәын. Данычкәыназ инаркны ахзыргара дашьтан. Цыблаа рҟны мацара акәым, Ԥысҳахыра ахьынҙаназаазо иара иеиԥш мыцкьашьацкьа зҽеилазҳәоз иԥшаара уадаѡын. Ишьыгрын еимсҟәа ишьаргәацә иадырҙахылазшәа акәын ишишьаз. Абазгаа раҳ иакәзаанит, асаныгцәа рпыза иакәзааит аԥсуа тыпҳацәа ирсуаз иалхны акәмызцәа еиқәа анрышьартцоз, акаба аныршәыртцоз, иара ҷыдала атуцьар дышьтны, Константинопольтәи аџьармыкьаҽы иаахәан изааигон. Аурымцәа «пурпур» ҳәа ахьзтцаны ирсуаз абырфын акәын икаба злыхыз, иеиқәагьы Мыстратәи иаагаз чоуҳак иалхын. Егьырт зегь ракәым, ихыци ихәымпалтцәкьеи ихьзыркны иҟатцан.

* * *

Византиа, амшыннырцә зымҽехакны, Константинополь ҳәа захьзыз заҳтны-қалақь ҽырба-еырбо игылаз, зҳәынттқарра акалтқәа амшын нырцә-аарцә, аѡадалагьы, аладалагь, амрагыларахьалагьы, амраташәарахьалагьы ихыркәшан еиларсыз акакәын. Анапатцаҟа, зжьы ужәыр зтәан еиламгылоз зырҳәо амычҟартцәкьа ыҟан. Еиҳарак

аҽарҕәҕәарц аҭахын Кавказ. Уимоу Нхытц-Кавказынҙа инаҙарцгьы аҽазнакуан. Уи азы Аԥсуаа рымԥа иара анапаҭаҟа иҟазар акәын. Ахықәкы анагҙараҽы иҕәҕәаны ахы ианархәеит ақьырсианра. Иаку адинхаҭара алартҵәарала Кавказтәи ажәларқәа, атәылақәа амаҟахы иадҽанаҳәаларц иаҽын. Аха иаку адинхаҭара – ақьырсианра Византиа агәы ишаанагоз акәымкәан, ахгьы агәгьы иҭамшәацыз аус ауит. Акы – ақьырсиантә динхаҭара абзоурала, аурымцәа ирҭахы-ирҭахым кавказаа, ахәҭакахьала, аԥсуаа аҭара ддыртцар акәхеит. Уиазоуп, афбатәи ашәышықәсаз Иустиниан Актәи ихаан, Константинополь аԥсуаа рзы ашкол ҷыда заартызгьы. Ԥбагьы, араҟа ақьырсианра алартҵәаразы ауахәамақәа рыргылара напаркын. Ус анакәха, урҭ ҟазҵоз, изыргылоз, изладыргылоз зегьы Бырзентәылантәи ирзаагарымызт. Аҭыпан инхоз ауаа – аԥсуаа роуп, ҳәарада, урҭ зыргылатцәкьаз, уаҟа аус зуаз: ақьырмыт, акьыр зҙуаз, аиха зыртәоз… Хпагьы, ақьырсианра абзоурала абас аблахтра анықала, дара аԥсуаа хәыцуа иалагеит – асаныгцәа, абазгаа, аԥсилаа, амсымцәа ҳәа ҳаиҟәытханы ҳзыкоуи, бызшәак ала ҳцәажәоит, ҳҵас, ҳқьабз акуп, ҳаишьцәоуп, нас аишьцәа рыцәгьеи рыбзиеи рышьхәа еивҵазар ауми, еилазар ауми, иҟалеи, иҳахьи, изцәымыгда ҳажәлар акызар, ҳтәыла акызар ҳәа. Убасҟан ауп, уажәрааҙа ацәа иалан иалтцызшәа еилыкка ианырба, дара ракзаара иаарыкәршан иҟаз аҙәгьы ишиҭахымыз. Шаҟа ирыцҳау, шаҟа имчыдоу, Ԥысҳахыра маха-маха шаҟа еимыржәжәоз аҟара ргәылацәа еигәыргьон, рнапқәа еинкьаны ишьацәхыртәны икәашон. Уагь иаанымҽаскәа аҭәы рыларҵон, абаԥ зымҵадыршәыз алақәа реиԥш, еилагыҷларц. Араҟа иҵьоушьартә иҟоу даҽеа зҵаарак цәыртуеит. Аԥсуаа ргәылацәагьы абас анырзырулак, илеи илеижәылан руа-ркәыкәлах ыкамкәа иқәибахуан. Урҭ рԥызцәа ухәы-ужьы қақаҙа изыргыло, аиашьа аиашьа данишьуазтәи ахҭысҟәа, амыкәмабарақәа аҭоурых аҿы

ирацәоуп. Пысҳахыра акәзар, хҭыс заҵәык иадамзаргьы аҭоурых иазаанымхеит абазгааи аԥсилааи анеибашьыз ҳәа, егьырҭ амсымқәа ртәы ҳаламцәажәаҙозаргьы. Дара-дара еиҧагыланы реибашьра акәым, аҙәы ашәарҭа дҭагылоуп ҳәа анраҳалак, егьырҭ ацхырааразы иццакуан. Шаҟантә амсымқәа ирыцхраарц аԥсилаа неихьаз!

Аурымцәа рхалагьы ракәзам аԥсуаа еиҟәытхазарц зҭахыз, аҧьамцәагьы, ахазарцәагьы уи акәын изышьҭаз. Иамур дара-дара неидкылан, еиґьу-еицәоу ҳәа еилуԥшааua уҧыноухар, ақьырсианра, аҭарадырра злацыз ала, еиҳа еиґьын.

Аха ақәылаѡ бзиа дызбахьада!

…Ноурыз ҽынла ҭынч дызмыртәоз, уахыла дызмырцәоз, илацәа анааихьишьлозгьы, иԥхыҙ иалаз Пысҳахыра акәын. Аха уи иара итәала акәын дшазхәыцуаз – еидҭоу Пысҳахыра аҳ ҳәа иара инаѡсан аҽаҙәы дҟалар ауеит ҳәа зынҙаскгьы ихахьы иааигомызт. Амала, шаҟа ииашаны ирҳәозеи ажәлар – «Адунеиажә цәгьа уеижьагоуп» ҳәа, уара уҧара ақәырҙны, ухы-уԥсы ақәтца, сыжәлар еиҳа еиґьны рыматҵ злазура ҳәа акы уаҧуп, арахь уара уԥхыҙ иаламшәаҙо аҽа-мчык угәыґрақәа зегьы цҟьашәҟьа иганы, зынҙаск аҽакала иаҙбоит.

Убас ихьит Ноурызгьы.

Аԥсуаа Рымѡа еиднакылоз реидҭареи ракзаареи имчилшара надҭаны, уажәшьҭа уахь сгәы ҭынчуп, арахь иҟоузеи ҳәа ихы данаасаха, иуасыбжара хара иааныжьны ашлара даамҽеханакхьан.

– Аранҙа узаазгаз, дад, Сеилыҟә… – қәрала дахьеитцбыз акәхап, Сеилыҟәи иареи анеицәажәоз Ноурыз «дад» ҳәа залеитцозгьы, уеизгьы-уеизгьы ус иҳәаратәы аҟара шрыбжьамызгьы. Цыблаа сраҳуп ҳәа мацара акәзамызт ихы шибоз, «Срабуп» ҳәа нацитцалон. Сеилыҟәи иареи реизыҟазаашьа аҽакын, аѡыцьагьы рхы зыхҭныртцоз ауаѡԥсы дахьрыбжьагылаз ианԥозгьы рацәан, аха урҭ

Мсым Хәыҷы диаанҙагьы еизааигәан. Иҧкәынцәаз аахыс Ноурыз дахьнеиуаз, дахьаиуаз ацәгьеи абзиеи рҽеы агага аиԥш ишьҭахь игылаз, ҳаи рҳәар, зхыци зхәымпали иахоз, зыхҿа шьҭызԥаауаз, зҟама ҭызԥаауаз Сеилыҟә иакәын. Ирҳәоит, еидысларак аҽы Сеилыҟә иакәмызҭгьы, Ноурыз деиҷрыхаа дышьҭарҵарц аҧык ауп иааигхаз ҳәа. Абжьас аиԥш дкауда атыша дахыԥан, ҭаҟа икажьыз Ноурыз илишьырц заҳәа иҩахахьаз аҕа дима, ацаҟьа иаҽҟьа, лахьхьи еибафо-еилахынҳәуа ашәах зҽачы илеиуаз Кәыдры иазцеит. Зыԥсы ааиз Ноурыз деихеи-еигәо дҩагылан, дгыргыруа ацаҟьа данынхыҟәгыла иааицәымыҷхеит, аҩыцьагьы руа-ршәаць ыҟамызт… Кәыдры шыгәрымыц игәрымуан. Дгылан акыраамҭа ҿымҭ, аибашьра адәаҽы иҭахаз афырхатца иҿеы ҷьабо ишихагыло аиԥш.

Адырхаҿены ихы-иҧы ҭакәаҳа, деихьыжәеикәыжә, иҧра-мгәа ҭаҽаҳәа, шьа-кәармак иқьышә иқәымкәа, дгыргыруа аҳҭынра агәарԥ дааҭалт Сеилыҟә. Ноурыз азныказ лаԥштцашәараз ҷьшьа иааицәымыҷхеит, илахьицьымшьгьы ааиҙатәит, аха деибга-дызҩыда, зыԥсы ҭацәкьаны иааиз Сеилыҟә шиакәыз агәра анига, ишьамхқәа дрызнымкыло инаитцаҟәалт…

Убриижьҭеи иашьа гәакьа иеиԥш акәын дшибоз, аныки абыки ирыхшазаргьы, ҕрак еицҭытцзаргьы уаҳа изацтцомызт. Уигь азмырхакәан, уара дысзааҙа, уара уеиԥш ауаҩра иланы дҟалааит ҳәа иԥаеитцбы диитеит.

– Арааҙа узаазгаз, дад, Сеилыҟә, – Ноурыз дааиԥхьхәыцаан, арҭ ажәақәа еиҭеиҳәоит, – сыҷкәынцәа ртцыхәала ауп…

Аҩбатәи ахы

Ажәҩан ахьтә амҟәыл леиуан.

Ацгәыпсы адәныҟа иуздәылгом ҳәа ззырҳәо ҭхын. Кәыдырҭа иахьҭадыдуаз, Пскьал бганы еилаҳауазшәа, омацәгьан иахылтцуаз. Хыхь иқәтәоу анцәа ауаатәыҩса

дрыцәгәаан, адгьыл амца нацратцаны иццышәитәырц итахызшәа, амацәыс ахҟьон. Аха даҽеа доуҳа мчык аацәырҟьаны, уи инапы инацәхасны, инаршә амырхиазшәа, амацәыс заахаз тцла затцәык ауп. Ашьантцеи аихымцеи ирыбжьаку ацәымса амца анакуа аипш, атцла алҩа хәхәаза иахылтцуан.

– Ухьышьаргәытца ҳакәыхшоуп, – аҩада иҩапшны, рылахь-рыцьымшь зтәуа, иматанеиуан цыблаа.

Хаха-хымш раахыс, апш зымтцәаз азлагара алуқәа анеибафо рыбжьы шго аипш, алахь еимырцахә, уахгьыҽеынгьы ажәҩан еибафоит.

– Ҳара ҳхаан ари аҩыза ҳамбацт, – рхәоит абыргцәа.

Хәажәкын мза штатапшьымгьы, ари аҩызатцәкьа амбацызт Цыбла.

Ирхәоит, азы иагаз ауаҩпсы дамырхаанза амш еилгом ҳәа. Цыблаа хәыцит, еитахәыцит, аха азы иагаз ҳәа азәгьы дрыздыруамызт.

– Ус анакәха, азәы иҽы акын, ипсы иагьымцо-иагьымааua адунеи икәхеит, – ҳәа ҽааитит Цәыцә, нас, иакәым зхәаз иеипш иааицәымыцхан, иқьышәгьы инапы напыреикит. Дҩагылан, дындәылтцит, Цыбла абаа хадахь днапшит. Иибараны иҟаз анаҟә ахатәазтгьы. Аць адацра аипш адақәа зылпҟьа иҟаз иаргьа напыпсада ҩышьтихын, апша иасуаз иацәихьчарц итахызшәа илымҳа инадкылан, дааzырҩит. Зназы иааицәымыцхеит.

– Шәҽы ааихашәк! – ахәыштаара иҽеҳәатәаны аҕыдымыдыхәа ицәажәоз ичкәынцәа днарытцакьеит.

Дзырҩит, деитазырҩит, аха апхьа апсзеипш илымҳа итасыз, еиларгьежьуа, еилахынхәуа апшахәа иқәсуаз апша шакәыз анидыр, «анцәа иць шьоуп» – иҳәан, дҟәындҟәындуа, ишьтахьҟа дгьежьны днықналт.

– Анцәа иныха уҽасаait, сара сшамкәа сызшаз! – Цәыцә ибжьы злымҳа интасыз ипхәыс акҽаҩра даакҽытцын, дшәии-пшьиуа, дматанеиуа, дырзеиқәымкуа апацха даақналт. – Узыхзызаауа дызустада, уара хлаҳәацәгьа…

– Бҽааанкыл, ахшыҩца, ихароузеи уи ауаҩ, ашәи дзабырго? – иԥхәыс дналыкәымчит Цәыцә. Ибжьы ширҭәҭәазгьы, иԥхәыс диххәыцуамызт.

– Ихарамкәа, нас дызуҵтада изхароу?

– Аԥьамцәа роуп, аԥьамцәа… шаҟантә ибасҳәахьои урҭ роуп ҳахзыртцәо… урҭ роуп ҳатҷәҩаншьап ытцызхуа ҳәа. Бара бдагәахеит, ак ббырҳарц бҵахым акәымзар, ауаа зегьы ирдыруеит аԥьамцәа шракәу, ибаҳау бара аҵакәажә, бҽеиқәк уажәшьҭа! – деиҵаналытҷаҟьеит.

– Ари ииҳәо хашәымтцан, нан схәычқәа… ижәҩа ҭҟьахьеит… Ноурыз диҟаҵәахьеит…

Цәыцә ицәымыцхеит. Иԥхәыс астҷәкьа димбацызт. Иагьараан иагьа мыкәмабара иакәшәахьан, аха лҽеихагәаны лҽеылҟажон. Нас уажәы илыхьи? Ҩынҩажәа шыкәса раахыс иара иҿы лыбжьы лмыргацызт, иҟалеи уаха? Иара илҳәо имаҳазшәа ҟатцаны илымҳа иаҩижьып, наҟ дхьаҳәып, иамузар, амш шбаацсугьы, аԥацха ддәылтцны адәы дцәылап, агәылара дцап, аха изымчҳауа, иԥацәа иахьырбо ауп. Ргәы иаанагои раб изы? Уажәрааназа Елыр-ныха аипш дыпхьаҙаны иаԥхьа имиасыцызт, рхы ҩышьҭыхны аҿҿа-ҿҿаҳәа имцәажәацызт.

Аҧсуак иҩнаҵа иҟамлацыз ҟалеит уаха иара иҿы. Ичкәынцәа ишырбо, ишраҳауа ран, иара дуаҩуп, аҵаацәара дырхадароуп ҳәа игәхьаа мкҙакәа лыбжьы лыргеит. Ииашоуп, уи зыхҟьазгьы имыхтцәарада ԥсыхәа ахьыҟамлаз ауп, кьаҵарак акәзамкәан лгәы иҵалан лоуразоуроу деимҽхазкыз уи амца ауп.

Лыхәԥҳа Мсым Ду абаажә аипш диқәгәыҷуан. Ноурыз иаамышьҭахь цыблаа хадас дроуеит, иана33еигьы саҳкәажәха саақәгылап ҳәа дшыԥшыз, Ноурыз иуасиаҵала зегь лымпытцабеит. Мсым Хәычы иакәхеит Цыбла заҙаз. Лгәылаԥҳәыс Ҟазырхан дышԥалҷаԥшуеи уажәшьҭа? Ана33еи еиҳабы сара соуп, ахада ҳәа шлалҳәалоз.

Уаҩы дизеиқәымкуа, доумаха аҩны дыҩнан. Каамеҭ ҳзыҟаитцеит ззылхәоз, аԥсхыхра иаҷыз Ноурыз иоуп.

Цəыцə иԥҳəыс дрыцҳаишьон, илҳəоз ланаижьуан, имаҳаҙазшəа ƙаитɕон. Аха изхымгоз, уаха аҭаацəа зегьы ишраҳауа дахьиҷапаз, ажəа ахьималкыз ауп. Ганкахьала, иҷкəынцəа ишырбоз, раб ус димацəажəар акəын. Ари иаанагоз – аҭаацəа рхада иатəамбара акəын. Даҽеа ганкахьала, иҷкəынцəа ран илырƙьалар ҳəа дшəеит. Ран лыбз иахƙьаны, ибҕашшара аҷаѽҳəа иԥызтɕəаша ак рымпытɕƙьар ƙалон. Убри акəхап, акакеи ҳəа дѽалытаƙьан, иҷкəынцəа ихы нарыцəкны абас зиҳəаз:

– Ноурыз цəгьара ҳзимуит. Аҭакəажə хшыѽца илҳəо шəазымхəыцын. Ҳахəԥҳа Мсым Ду Быхəлаƙа ҳиццоит. Митə ƙамлеит Цыблантə Быхəлаƙа ҳаѽхалар.

Гəаныла иихəоз аҽеакын: «Сыхəԥҳа Мсым Ду быхəлаагьы цыблаагьы неидтцаны хадас дастап. Усƙан Ноурыз убзаҳəит. Кəыдргьы – Кəыдры ауп, аха изырмақаруа Амтƙьал ауп».

* * *

МсымНоурызиԥсыихымтцыцтҳəацыблааиаарылаѽит. Ларааи, палааи, ахыстаи реиԥш, Амтƙьали Азанҭеи ахырҕəҕəарҭақəа рƙнытəгьы, хəыҷла-дула еихьымзаеиԥымзо еишьҭаланы, Шьыбга ахəаны иқəгылаз, баска тɕəымҕк аламтцазакəа итцларкыз иаҳтынрахьы инеиуан. Ажəѽани адгьыли рыбжьара анцəа иаамышьҭахь Мсым Ноурыз иаƙара-заƙароу аҽеазəы иԥсы ҭаны адунеи дыцəуп ҳəа згəы иаанамгоз цыблаа, «зегь зымчу унапаҷы ҳаƙоуп» ҳəа рылахь-рыцьымшь затəуа, иматанеиуан.

Шьыбжьаарамԥын аиԥш аҳҭынра апхьа адəынаара нықəдырҭəааит. Аԥьар еизаз уажəы-уашьҭан иƙаларызеишь ҳəа ишьхныԥсылан игылан.

…Амсырқьаадыш аиԥш иƙəашккараза, бырфын хаҽератцас еилышəшəо игəы иқəыз ижакьа; асы еиқəыцəашь изқəыжьу абахəқəа наƙ-ааƙ еиҷапшуашəа ижəпаҳаҳараза

ишлаз иԥьымшь ҟьаҟьақәа ҭархәаланы; ԥыхьа амшәнапқәа ҳәа ззырҳәоз, уажәы ихахьхьала-хахьхьала иахьиваз, адашқәа кылчаан ихшәаа-хшәааҙа... ибла ҭбаа хызԝаз илацәа хьамҭақәа... Мсым Ноурыз дымкәацаҙо дахьыкәыз, ишьадахаз ихаҷы аԝежь-цәа ахалахьан.

Цыблаа рныхапааԝ Аҭлагьырии ақьырсианра рылазыртцәаз рескоп Кәасҭеи еицәгәышызшәа рызкәа еизырханы Ноурыз иханы игылан.

«Ақьырсианра ҳәа пылҳатрак ҳалоугалан, ахатца-ихатца ҳәа ззырҳәоз Ноурыз иԥсышьа цәгьоутәит, иԥсы, иагьымцо-иагьымааyа икәхеит...»

«Сара сакәым, аха зегьы зхароу уара уоуп. Уныха анаԝсан акы ыҟоуп ҳәа уҟаҙам, уԥынтца унахыҳәҳәан акгьы убарц утахҙам, ақьырсианра адунеи зегьы шампытцанакытцәкьазгьы уздырҙом. Шәхәышҭаара шәыҕеҳәатәаз ҳәа ауп ироуҳәо цыблаа... жәытәнатә аахыс шәабацәа, урҭ рабацәа шыҟаз шәыҟазароуп ҳәа ауп ироуҳәо, уаҳа ироуҳәашагь уздырҙом. Арахь адунеи зегьы алашарахь еихеит, ақьырсианра рыблақәа хнатит. Егьырҭ зегьы ҳарҟәатцып, уажәы здунеи зыԥсахуа Ноурыз цьанаҭ-мԝа сара дықәсымцар, уара дузықәцаҙом. Башаҙа усеикануеит, ауаа рыԥсы сара снапы ауп изку...» – Аҭлагьырии Кәасҭеи зны-зынла рыблақәа анааиқәшәалоз, гәаныла абас аимак-аиҷак рыман.

Иаха шаанҙа ацәацәашьқәа ҭааҙа иахьакыз ауада афԝы лаҳалаҳауа уажәыгь иԝнымцҙацызт.

«Саб уааԥшы, сумбаҙои, саб?..» – ҳәа абазгаа ирымаз иԥҳа аиҳабы Мкыд зны-зынла иаагалоз лыбжьы анаԝсан, ҟытпсытбжьы ԝныԝуамызт аҳтынра.

Ноурыз дыхәхәаҙа дызкәыз ашьалҭа ашьапаҷы рнапқәа ргәыҭцаԥса игылан иԥацәа – Мсым Дуи Мсым Хәычи.

Ноурыз акыраамҭа дымкәацаҙошәа аниба, Кәасҭа ихы ԝышьҭихын, акәакь аҷы акадифеиқәатцәа иҭалаҳаны икыдыз Христос исахьа дназыԥшын, илахь-иԥьымшь затәуа даахырхәан, ҷааитит:

– Шәнапы ҳануп зегь зымчу: зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу Анцәа ду, Анцәаԥҳәыс Мариа, урҭ рԥа Христос – шәылԥха далхәдашәымтәын Мсым Ноурыз…

Убасҟан Ноурыз иқьышәқәа аатцысит.

Кәасҭа иажәақәа ԥхныгак-ԥхныгак иаҟараны зхагәҭа аҟьашра иаахоз Аҭлагьыр ихы-иҧы ааимаирхәлан иара итәҙамшәа иԥсадахахьаз иарґьа нап даасахт.

– Шәеиқәышәк, шәеиқәышәк! – иҳәан, иқьыпшәыпуаз Мкыди Кәасҭеи рахь дынхьаҳәт, – акы иҳәарц даҧуп шәиԥырхагамхан, ҭынч аԥсыха ишәҭ.

Мкыд лҟәаҟәа иқәыз лкасы еиқәара аҧацәала лылабжышқәа рыцқьо, лаб иахь днаскьеит.

– Саб, сҙырԝуеит, иҳәа… – днышьамхышгылан, ларґьа лымҳа иҧы инадылкылт.

Ноурыз акы иҳәарц иҭахытцәкьан, аха ибжьы изҭкаауамызт. Ԝаха-ԝымш раахыс имқәацаҙо иқәыз ауаԝы, игәы аҟәышра иман, ибжьы шырмаҳауаз идыруан. Дыԥсымкәа-дыбзамкәа дахьықәз хазы даргәаҟуазҭгьы акәхап, хәычы-хәычы аҳәыцымцра далагеит.

Уажәы аҳҭынра аԝнутцҟа аимак змаз Аҭлагьырии Кәасҭеи рхала ракәмызт. Урҭ реимак иабаргәыз, Ноурыз деимазкуаз раасҭа. Аԥсреи абзареи наҟ-ааҟ еиҧагылан иахьеиқәпоз, аԥсцәаҳа дааихьан. Аԥсцәаҳа ихала дшааз еиԥш, ихала ддәылтцны дшымцоз зегьы ирдыруан. Ноурыз ихаҭагьы идыруан азоуп дызхьышьарххоз. Амала, уажәы иԥсҭазараҧы изаанхаз, макьаназ ицәеиижьы иалымҭцыцыз, идеи ишьеи аус дзыруаз имч еизыркәкәаны, лацәкәысымҭак иадамхаргьы аԥсцәаҳа ицәигарц иҭахын. Дгьыли-жәԝани рыбжьара уажәазы аҽеакы даҳәомызт, анцәа иҧаԥхьа дзыматанеиуа кәтыҧарҳасымҭак иатцанакуа аамҭа иитарц ауп. Убри мацара… Хыхь – анцәа, тцаҟа – адгьыл, урҭ рыбжьара дзыхәо лацәкәысымҭак дзалхәдатәуи. Ауаԝы адунеи ақәлара азин аниоу, аԥааимбар изыршаз иаамҭагьы ицуп. Дасу иқәнаго, изыршаз инасыԥ датцақь датцоуп. Мамзар

иԥнагам дахьынҳалар ҟалома, изышьҭымхуа датҵалар аума…

Ноурыз аҧсабара иашаз абри азакәан дыԥныҟәомызт. Аныха аҽаԥхьа длышьамхышлан дышԥәуазгьы, уимоу, цыблаа руахәамахь дышнеиуазгьы, Кәасҭа иԥьар ду дшагәҳуазгьы, аныхагьы анцәагьы иара иирхәарц, игәҭакы анагҳараҽы имчы ҕәгәаны иоурц азы акәын изиҭахыз. Ианиааз, соуп ҳәа цыблаа данрылаз, Абрыскьыл шаҟантә дизхәыцхьаз… Уимоу, иԝызцәа иманы Ҭусма аԝадахьы Абрыскьыл дызҭаҽаҳәоу, аҿуац ҭызго аҳаԥы аҟынҳагьы дцахьан. Цәацәашьыла рҿеибарк иҭалахьан. Абрыскьыл иԥынҳа изымнаҳакәа имгьежьыр ада ԥсыхәа рмоуит акәымзар. Усҟан ауп ажәлар ианрылаԝ, «сара сахь шәмааин, шәара шаҟа шәааскьо аҟара, сара наҟ сагоит…»ҳәа Абрыскьыл рызҽиҭызшәа. Ноурыз уи ибжьы шимаҳазгьы, аамҭа цацыԥхьаҳа, Абрыскьыл убас иҳәозшәаҵәкьа игәы иабо далагеит. «Моу, Абрыскьылҵәкьа наҟ дызго закә мчузеи?» – ахәыцра хҭеикит. Амала, уи азҵаара аҭак изҭоз ҳәа аҳәгьы дыҟамызт… «Анцәа иакәзар? Мап, мап. Абрыскьыл аиаша дашьҭан. Анцәагьы аиашоуми дзышьҭоу, Абрыскьыл дзиԥырхагахарыз?» – Ас шаҟантә дазхәыцхьаз.

Анцәа ииашареи ииашамреи азҵаатәы ларха-ԝархо иахиҳәаара изымдыруа, зынгьы импытцахахьан. Уи Быхәлаҟа амԝа даныҟәлоз акәын.

Аҳҭынраҽы аныхаԥааԝ Аҭлагьырии, аепископ Кәасҭеи, Ноурызи рхала ракәын усҟан иҟаз.

– Сҳәатәы харҵом быхәлаа, рхы рымаԥагьахеит. Шаҟантә ауаа рныстеи ҳаидгылап ҳәа. Дара ираҭәашьан аҭакгьы сырҵом. Ишԥаҟастцари ҳәа сшәазҵаарц ауп шәзаасыԥхьаз, – иҳәеит Ноурыз, Аҭлагьырии Кәасҭеи инеимдаааимдо днарҽыԥшын.

– Аԥсуаа Рымԝа иаԥну – быхәлаагьы, мсымаагьы, аԥсилаагьы рҿеидыркылароуп, уҕәк иатцаҳәатәуп. Ноурыз, дад, уара ухазы акгьы уашьҭам, ажәлар рзоуп. Ажәлар рус

иаҽагылоу, анапкьа-шьапкьара иалаго, иауазар, инапқәеи ишьапқәеи ааидкыланы иҽаҳәатәуп. Ус иананму, ажәлар рус иацырхагоу ҳәа дыцхьазатәуп, ҭатцас изныкәароуп. Сара, цыблаа рескоп, Христос иҽацхьа сматанеиуеит, ажәлар рус азы икоуцараны икоу агәнаха – гәнаҳас имшьаразы, иухихразы, – Кәасҭа даагылан, ихәда иахаз ицьар ду ѡышьҭихын, амин иҳәеит.

Аҭлагьыр дахьтәаз длеилууа дцеит.

– Аць ныш, аць ныш! – иҳәан, дыҳәҳәеит.

Ноурызгьы Кәасҭагьы ирзымбатәбараха иара иахь инхьаҳәт.

– Ноурыз, дад, аешьеи аешьеи еижәызтцо, урт рныртцәара, ршьа акаршра иақәныхәо адинхатцара, – иҳәан, иқәцшынацәа аескоп Кәасҭа инаиқәикын, аҟәараҳәа деитцасны дқыцьқыцьуа инацитцеит: – аць ныши, аѡыстааи, ақаҷааи рдинхатцароуп.

– Ухх зг еит, Аҭлагьыр, ус шцоуҳәои?! – Ноурыз иааицәымыцхан дѡагылт.

Аескоп Кәасҭа атак ажәа мҳәазакәа, акгьы имаҳазашәа, Христос исахьа аҽацхьа днышьамхышгылан, дҟыжәбыжәуа, даақәымтцзакәа илахь-иць ымшь азатәра даҽын.

– Аҽкы алалеит Пысҳахыра Ду – милетаа рҽкы… Амзара зхы тцысыз аршра абазгааи апсилааи ирылсны, аби цеи еиҽаргыло, ҳара аҽаѡауаа ҳахь ихалт! – Аҭлагьыр цыблаа рныха ду дамтцаныҳәозшәа ибжьы еиха-еиха ишьтытцуан. – Ақьырсианра цьаҳанымрамзар, дара аурымцәатцәкьа еибакны рыблақәа тибахуа ақынза инеибагозма. Ҳхыбаѡ ду ҳәа ҳазхәапшуаз алазцәа рхәынтқар Гәбастцәкьа уи адинхатцара дзеиуоу изымдыруа ақынза днанагахьеит. Дкәанызануа, аць амцәа ракәу, аурымцәа ракәу ихы здикылара издыруам. Ибераа ракәзар, ақьырсианра ршраны ирыламлазтгьы, аць амцәа уажәы ирзыруа рзыруазма… Тынч инхозаарын-интцуазаарын…

– Ухх зг еит, Аҭлагьыр, – еитах деиқәыскуеит ҳәа Ноурыз иеазикт.

Аҭлагьыр ихы аҭып иқәҟьазшәа Ноурыз ибжьгьы иаҳауамызт, иаргьы дибомызт, апҳәыс леишәацәгьа леиқәкра ауаҳа, апатара дшаҷыз даҷын.

– Амаҭ ахы ѡышьҭыхны, аҷы анараҳалак, адаґь рыцҳа ахала еиханы инеины аҷы иштало аипш ауп абарҭ шәѡызцәа ахадацәа ирыхҟьаны ажәлар маҷқәа мхәыцзакәа игәырґьатцәа иѡны ақьырсианра ишапыло, рыкәзаара аманы ишаауа гәаамыгзазакәа.

Аҭлагьыр дҳәацәон…

Ноурыз уи иеиқәкра даҷын…

Аепископ Кәасҭа илахь-иҵьымшь иззатәуан…

Зназы Аҭлагьыр иажәа Мсым Ноурыз дкәанызануа аҟынзаднанагеит.Ииуа-ииҳәодақәымшәо,ѡ-динхатцарак рхацыркцәа дрыбжьагылан.

Аепископ Кәасҭа игәеитеит абахәапшь аипш дзықәгәыґуаз Ноурыз игәы шытрысыз. Дѡагылан, ажәѡан амчра зегьы инапы Христос иаиркызшәа, иҵьар ду шьҭыхны Ноурыз иахь даахьаҳәт.

– Ҳазшаз анцәа ду дақәныҳәеит узқәылаз амѡа, Мсым Ноурыз, – иҳәан, иҵьар наирххеит. Ноурызгьы ацәа далтцызшәа ихы дааѡахеит, нас Кәасҭа иахь шьаҷақәак ныҟаитцан, днышьамхнышгылан, иқьышә аҵьар инадикылт.

Аҭлагьыр дҳашҳатәраха, уисыр шьакәарак илымтцуа, дцәышҟкараза дгылан. Дгылан моу, Цыбла Ду леиҟәжәаны тымитышак ахь дкауда дцозшәа ибон. «Иныҳәазааит умѡа! Иныҳәазааит умѡа!» – Кәасҭа арҭ иажәақәа, ихагәта аҟьашра калакәытла аҧчатла ианасуа аипш, ианыҟьҟьон. Уажәраанза иҳәацәоз дҷаҳахазшәа дгылан дрыхәапшуан.

Мсым Ноурыз иаҳтны ддәылтцны, аҳтнырпар иааргаз аҷеларҵь жәла ҷырпа-ҷырпо днақәтәан, цыблаа – аибашьцәа раҧхьа днагылан аѡада Быхәлаҟа иҷыѡеихеит.

Багада ацҳа дыкәсаанза ѡ-бжьык илымҳа итаѡуан.

«Ишәизааит аешьеи аешьеи еиҷазыргыло адинхатцара!..» Ари цыблаа рныхапааѡ Аҭлагьыр ибжьакәын. Игәы

ҽнакаауан, дуалуашо аҟынӡа днанагон. Аха нас уи абжьы хәыҷы-хәыҷы имаҷхо, Кәыдры абжьы иналаз ицеит. Уинахыс иаҳауаз аепископ Кәасҭа ибжьакәын: «Зыжәлар рус иашьҭоу Ноурыз умҩа ныҳәазаааит!..»

Ари абжьы еиҳа-еиҳа ишьҭытцыпхьаӡа, мыч ҽыцк илалозшәа ибон. Аҵыхәтәаны, Быхәла мацара акәым, Ерцахәтцәкьа ианаҭахха дагәыдлар иҟәыбаса игарашәа ихы дақәгәыҷуа дҟалеит.

* * *

...Дали Ҵабали, Аӡгарреи Быхәлеи абаа-хырҕәҕәартақәа Аԥсны азы аҵак ду рыман. Знапаҽы иҟаз, дымшәа-дмырҳа Аԥсуаа рымҩа данысуан: аҩада – ашьха катцәарақәа дырхысны Нхытҵка дылбаауан, алада – Аԥсны Ду агәахьы дкылнагон, Амшын Еиқәа ишьапы нҵеиргылон, нас милеҭаа рышҟа дыӡхытцыргьы илшон.

Аԥсуаа рымҩа еимакны еисран, қәпаран, еибашьран иҟаӡаз. Аурымцәеи аҵьамцәеи еимаркуан, зны шьоук шьаартцәырала иахысуан, даҽеазны, даҽеашьоукых гәыцхәгәышьуа аԥхьатәиқәа рыԥсахуан. Арахь, аԥшәмацәатцәкьа аԥсилааи мсымааи ԥсыҵбарада ҳзеилгозар ҳәа даараӡа рҽыршәеит, иаԥсышәаха бзиала шәаабеит ҳәа ирԥылт, шәымҩа бзиахаait ҳәа инаскьаргеит, аха рыԥсы ҭоума абарҭ ҳәа ихьаԥшынгьы ирмыхәаԥшит. Раха абарымаз аурымцәагьы аҵьамцәагьы, дара рымчқәа анԥибашәоз.

Аҟәылаҩцәа егьа рундазгьы еивасрыла иаиааиуа-еитцеиуаз данрзеилымкаа, ргәаҕ аԥсуаа ирхырго иалагеит. Аԥсуаа ракәзаргьы, ргәы анкыдгыла, рыԥсы ианақәыԥш, ҟазаурҭ ҳәа иҳәҳәон, рыхҽақәа шьҭпаа, рҟамақәа ҭпаа ҩадала акатцәара ихытцуазгьы, ладала амшын иаанагозгьы ирыжәлеит.

Ари мышкы акәымхеит, ҩымш ракәымхеит... мызкы акәымхеит... шықәсыкгьы акәымхеит...

Аԥсны ахи-атцыхәеи зехьынцьара ишыҟаз аиԥш акәын араҟагьы ишыҟаз. Аԥсилааи амсымқәеи рҽеибарқ, рыбга неидтцаны иҩагылар, аурымцәеи аԥьамцәеи имшәаимырҳа изаныломызт Аԥсуаа рымҩа. Рыцҳарас иҟалаз, быхәлаа: «Ҳара ҳауп Аԥсны аханы иҟоу, аҩадахьала Нхытц-Кавказынтәи иааува зегь раԥхьа иаазыдгыло. Зынгьы-цхынгьы, ҽынлеиԥш уахынлагьы ҳанымҷаԥшьа, ҳаблақәа антцарымха, ианҳаҩҳажь, агаҽанза рымҩа кахха иаатуп. Убриазы Аԥсуаа рымҩа аԥшәмацәа ҳәа зыхьз рҳәаша ҳара ҳауп», – рҳәеит.

«Шәара шәакәым, аха ҳара ҳауп аихатә гәашәқәа зызҽоу ҳәа ззырҳәаз!» – рҳәахт Аҳгарра ахыргәгәарҭа знапаҽы иҟаз.

«Аԥсилаагьы амсымқәагьы рбаа хада Цабал ауп. Ус анакәха, Аԥсуаа рымҩа ҳара ҳнапатцаҟа ауп иахьыҟоу» – иҳәан, дҩагылт Дали Цабали абшьҭрала изауз Мсым Ноурыз.

Аԥсуаа Рымҩа иаԥну рыбжьара мацара акәызҭгьы ас ахьуаҳауаз, ухы иқәукрын. Асаныгцәа рыҩнутқагьы, абазгаа рыҩнутқагьы, уара узуҫтоу – сара сызуҫтоу уара утәы – сара стәы ҳәа еимаркуан, жәхьан злабашьа ларсны ацәажәара иналагаз, цәышьҭынынза зажәа ҩынтә еиҭазымҳәоз, аԥьар ԥызара рзызуаз, атцыс ашьапы ахьыԥцәоу бызла изхәышәтәуаз ҳәа ззырҳәоз ауаа нагақәа.

Шаҟантә еизахьаз... шаҟантә еилацәажәахьаз... хазы-хазы урзыҙырҩыр, зегьы еибыҳәаны ирҳәозшәа ахҭа иҭадыршәуан – ршьамдгьыл Аԥсназы рхы-рыԥсы еигзомызт, иагьақәыртцон. Аха еиҳабы-еитцбы ҳәа еилыхуа, Аԥсуаа Рымҩа иатцанакуа, акәша-мыкәша иҭанхо зегьы рхадас абри ауаҩ дҟалароуп ҳәа аҙә иҙбахә анырҳәалак, уажәраанза зыԥсадгьыл азы згәы амца акны ицәажәоз дара ракәзамшәа, ргәакьамыс ҟамақәа тԥаа, ашыр-сырҳәа иҩатҟьон, ишпыкәу ҳара ҽаҙә иматц шааува, ҳпыза дыҟанатцы ҳәа. Уинахыс рыла ашьа хытцәалон, илашәхон.

Аиашьеиҳабы иблахәыцтцәҟьа мтцысзакәан иашьеитцбы ишьа каиршуан.

Аҕа игәырпсса рнапала иҟартцон.

…Мсым Ноурыз ауаа бара-барақәа еизганы, рыгәшәамшәа ҳәо, издыруада акаҷы исызкылгозар ҳәа даара иҿеишәеит. Амҿыг иихәаз иаѡижьит, амишәан димбошәа ҟаитцеит, рзаа-рзаа рмаршә кны драцәажәеит, аха хаала-усла егьшалымтцуаз аниба, «зхьышьаргәытца ҳакәхшоу, сатоумтцан» – иҳәан, илахь-иццымшь ааизатәын, азҕараагьы быхәлаагьы дларыцәлан, рыг-рҷы амырхәаҙакәа шьаартцәырала дырхысит… Ирҳәоит: уи аҿены амратцәҟьа аишьцәа ахьнибартцәоз абарц атахымызшәа атыѡ ахапаны иҟан ҳәа.

«Сатоумтцан… сатоумтцан… сатоумтцан…» – абарт ажәақәа иҳәон, еитеиҳәон, аибашьра ашьтахь Тцабал ауахәамаҷы ишьамхқәа арсны, уажәы-уажәы аџьар дагәыҙуа анцәа дахьитцаныхәоз. Уи ашьтахь дук изнамгеит, дыцәрыхьташьны дышьталеит. Ѡаха-ѡымш импан уаѡ дыцқәижьломызт.

– Шәипхьыз угымхааит, зашьцәа ирчарҳәаѡхаз Мсым Ноурыз, апсуа дгьыл ушьтра-мышьта ирызкәатыпымхааит! – шәышыцәса иртысхьаз быхәлаа рабду илабашьа ларсны ажәѡан ахь инапқәа ѡаирхан, иара Ноурыз ихата иапхьа дышгылаз, абас дшәиит. Усҟан Ноурыз иҿеирдагәеит, аха абырг иҷы еихеимкзошәа аниба, апҟаца-пҟацаҳәа иҟамчптцатца ѡеихиҟьеит.

Аҟырҟырҳәа дыччеит абырг.

– Апсуаа ҳақәзаара аамта ааит!…– ҳәагьы дыхәхәеит.

– Ҳақәзаара аамта акәым, аха ҳаидгылара аамта ааит, – атак наиитеит Ноурыз.

– Апа иаб аҟамчы анихиҟьа нахыс адгьыл амца акны иблыроуп… ашьхақәа еилабга ицароуп… амра дунеихаан изымгыло иташәароуп…

– Уҷы еихакы, зыхшыѡ цаз атцлаҳәыста! – Ноурыз абырг дынитцаҳәхәеит.

– Мчыс иумоузеи уара, аԥсцәаҳа ихашҭны адәы иқәу сҽы… сԥацәа, сматацәа нзыртцәаз аԥсуаа рчарҳәаѡ Ноурыз уахьызымбо быжьрабыжьтцәа адгьыл атца сытцазар, насыԥми сара сзы.

Абырг дҳәацәон…

Изыʒырѡра шәарҭан…

Аҳәатыхла ирабашьуаз быхәлаа рарԥарцәа рааста ари дшәарҭан.

Ноурыз иеибашьцәа ируа иақәымшәо, абырг ишәира иаршьхныԥсылазшәа аниба, ҷкәынтцас дыѳеыжәԥан, атцлаҳәыста дѡышьҭипаан, аҽура аиԥш икьыркьыруа, ашақә иасуа, еилахынҳәуа, еилагьежьуа, еибахеибафо илеиуаз Кәыдры далаижьырц диршәт… Иара убри аамҭазытцәкьа, зылахь еимарцахә ашәшьы зтцатәаз ажәѡан ааимкьан, итцарытцаруа имацәысит, аҕьеѡҳәагьы иткәацын идыдит… Амацәысреи адыдреи ирылѡны Ноурыз илымҳа аҟынʒа иааʒеит атцлаҳәыста атцыхәтәанʒатәи иажәақәа: «Шәиԥхьыʒ угымхааит Ноурыз!..»

Ахԥатәи ахы

Ноурыз Быхәлантә аиааира ганы дшыгьежьызгьы, уинахыс иҳаидеи маҷхеит. Инапы нагʒаны акы аҟатцара игәапҳомызт. Дууаʒа аҳтынра дыѡнан. Дандәылтцлозгьы, иҽеларць днақәтәан, цыблаа днарылс-аарылсуан.

Ашьҭахь, уахык иҽеирыхьын, днеины днышьҭалт. Сыцәоит, уажәшьта исаамҭоуп, сара сус насыгʒеит. Аб иус аԥа иацитцозароуп – ҳәа реиҳәеит иԥацәа. Нас еидара хьанҭак датцазшәа даара ишицәуадаѡызгьы инацитцеит:

– Абас шьаартцәырала, асаныгцәа инадыркны абазгаагьы, аԥсилаагьы, амсымцәагьы еидкылатәуп.

– Аԥсуаа аннибартцәоз ҳәа атоурых адамыҭ азаанымхои, – дунеихаан ажәа имазымкыцыз иԥеиҳаб Мсым Ду ҽааитит.

– Аҭоурых иазаанхо аҽакхоит…

– Саб…

– Иаку, иҩәҩәоу, Апсуа Ҳәынҭқарра акәхоит аҭоурыхаҿ иаанхо.

– Аишьцәа рҽеидкыларазы ршьа каҭәатәума?

– Аҽа-мҩак сара избом, – иҧсыҧ лагаҩагара ицәыхьамҭаханы ацәажәара даҿын Ноурыз. – Схы сымагәыхьны сыƙоуп, уатцәтәи амш агәра сзымгошәа збоит, сыпсы шҭоу суасиаҭ ажәа шәдыруазарц стахуп…

– Саб..

– Уҽааанкыл! – иҷкәын аиҳабы арымʒ уқәтәа ҳәа неиирбеит. – Апсуаа Рымҩа шәнапаҿы иƙоуп. Уара, – иҷкәын аиҳабы инацәа наиқәикит, – Быхәлеи Аʒҳарреи ахырҩәҩәарҭақәа узынсыжьуеит. Уара, – иҳәан, аитцбы иахь дынхьаҳәт, – Дали Тҷабали умаз. Шәҳәоу еиқәшәонатцы ҽаʒәы инацәа зшәылакьакьом. Сара сыпсҭазара зегьы Апсны аидкылара иазкын. Исҿагылоз аиашьа гәакьатцәƙьа сиеигʒомызт. Сгәы рҭынчны сынарцәымҩа сыкәлоит, шәаб иус шгәыгәҭашәмыжьуа здыруазар…

* * *

…Аҭлагьыр Ноурыз апсхытцра даҿуп ҳәа аниаҳа, дшицәыгәышуазгьы, «цыблаа жәытәнатә аахыс зҿапхьа ихырхәоз аныха ашƙа шәгьежьы» ҳәа издыруада иуасиаҭ ажәа иалаитцар ҳәа дгәыҧны ауп амца ицрасызшәа дкылƙьа аҳҭынрахьы дзааз. Усƙан шаƙа ихы дҩахарыз… Атцыхәтәантәи аамҭазы, анаƙә аныʒытуа аипш, дҭцыкәкәон. Зегьы зхараз аепископ Кәасҭа иакәын. «Ақьырсианреи ҳареи ҳаимарам, ҳаиматәам» ҳәа иныха апхьа цыблаа шьамхгәыгәланы ишырҳәоз, уажәы иаазқәылаз маʒа-аргама, хәыҷи-дуи еицрыхәхәа рхырҩәҩәарҭа хадахьы инеиуан, ууанʒа аныха ишамтцаныҳәоз рхашҭны, аепископ Кәасҭа урым бызшәала иихәоз шырзеилымкаауазгьы, ршьамхқәа ларсны, аџьар ду иикыз

иагәзуан. Рылахь-рыцьамшь затәуа, иматанеиуа хаҳәла ихҟьаз адашьма хьшәашәа рылахь анырҟьон. Егьырт, уажә ҽыц уахь инеиз, Кәаста идтцала ран ишлыхшаз иҟьантазза рҽееилыхны, азы иззаихуан, инатуан.

Кәыдры ацаҟьа ихыҟәгылаз анатырта ианыѡналоз, зегь зымчыз цыблаа рныха агәы рыман, иандәылтцуаз – иқьырсианцәан. Аѡны ианааилак, гәатабгата, хьаа-баа рымамшәа еицәажәо аҭаацәа анааилатәалак, ргәы ихьухьууа акы нытцалон. Ус хәычы-хәычы ргәатцанза инеиуан. Мцабзкгьы ѡарыхҟьон. Нас ашыр-сырҳәа иѡатҟьаны рныхапааѡ Аҭлагьыр иахь иѡуан: «ҳлашәхеит, ҳҽаҳахеит, иаауз-иаххәаз ҳгәалашәом, ҳатоумтцан!» – ҳәа иҳәара иалагон. «Шәшылашәу шәныха иабоит, зегь зымчу шәныха шәзылпхааит!» – иҳәон Аҭлагьыргьы. Цыблаагьы иҟаҳтцаз азы уажәшьта ҳныха ҳпырхагазам ҳәа ргәы дыртынчуан. Цәгьарак ҟарымтцазшәа, аҷдымыдыхәа ажәабжьқәа еибыхәо рыѡныҟа игьежьуан.

Адырѡаҽены ашьыжь руахәама асаркьалбжьы ангалак, апхьа иҟалазеи ҳәа ишәапырҳапуа иѡатҟьон, нас инхьапш-аахьапшны, Аҭлагьыр рааигәара дыҟамшәа анырбалак, рылахь-рыцьымшь азатәра иналагон.

Цыблаа, ишнеи-шнеиуаз, ари аѡыза аҭагылазаашьа иалашьцылт. Мышкы иадамхаргьы ибжьамыжькәа руахәамахь инеиуан, репископ Кәаста изызырѡуан: изызырѡуан моу, иихәоз шырзеилымкаауазгьы, аиҳарак иара инатцшьны, днақәыҷәгәаны, иихәоз ажәақәа ицыдргызуа иалагеит. Лассы-лассы еитарҳәон ажәан – «амин». Ус ишнеи-шнеиуаз, ақьырсиан ныхәақәа азгәарто иалагеит. Зегь иаарылкааны ѡнатацыпхьаза иазгәартон амшап – Христос иеитеира амш. Амшап ауха ауахәамахь цыблаа хәычгьы дугьы акәтаҷь ҟапшьқәа кны инеиуан. Рапхьа дгылан Мсым Ноурыз. Уи ишьтагылан ипацәа – Мсым Дуи Мсым Хәычи. Урт ирышьталаны ауахәама иѡналон Ахыстеи, Апианчеи, Лари, Бати, Пскьали уҳәа рҽтәи ахырҷәгәартақәа рхадацәа… Убас ишеишьтагылаз

аҙәаҙәала аепископ Кәасҭа иҷы инеины, иаԥхьа иныш-ьамхышгыланы, иџьар ду иагәҙуан…

Ауахәамаҷы ииазқәылаз, ақьырсиантә динхаҵарақәа мҩаԥызгоз ԥыхьа аиԥш Кәасҭа ихала иакәҙамызт. Араҟа иҟан апапцәа, адикәанцәа… Урҭ аиҳараҩык, аԥсуаа рқьырсиантә динхаҵара акатоликос дахьыҟаз Питиуснтәи иаашьҭын. Рыҩнутҟа аҙәык-ҩыџьак цыблаа рыҵкәынцәагьы убон. Аепископ Кәасҭа ицзырҧызуаз ашәаҳәацәа зегьы цыблатәқәан.

Абас цыблаа ирызгәаамыгҙаҙакәа рыгәқәа еиҩшеит. Ганкахьала, урҭ зегьы ҭаацәала иқьырсианцәан; даҷеаганкахьала, рныхагьы изагәҭасуамызт, уимоу, аимак анроулак Аҭлагьыр иахь еихон. Аныха аԥхьа инагыланы, аԥсынгьери рнапы нақәкны иқәуан.

Ус егьа иҟазаргьы Аҭлагьыр ибон имч шымхоз, Кәасҭа дшаиааиуаз.

– Шәанаџьалбеит, шәара шәбызшәа заҳауа аныха ныжьны шәабацои? – дшыҧатцәыҧатцәуаз, дышрыхәоз, дышрашьапкуаз, иаазқәылаз, инаиаҩысны ауахәама иҩналон.

– Ҳарҭ аԥсуаа изакәу шаҳзымдыруагьы атәым ахьынҳалара бзиа иаабоит, атәым ца иҭоу еиҳа ихаау џьаҳшьоит, аха хьаас иумкын Аҭлагьыр, ҳаитагьежьыхуеит ҳхәыштаарахьы, ҳныхахь, – ҳәа абыргцәа Аҭлагьыр игәы рҟажон. – Алу иаҭахымзаргьы, абарбал аҙы анаслак игьежьуеит, – ҳәагьы нацҵаны. Арахь цыблаа рхьырпшны ауахәамахь инеиуаз дара ракәхын.

…Цыблаа шәныхахь шәгьежьы ҳәа Ноурыз аҵыхәтәантәи иуасиаҭ ажәаҷы иҳәар здыруада ҳәа дгәыҧуан уажәы Аҭлагьыр.

«Аԥсилаа жәытәнатә аахыс иқьырсианцәоуп. Амсымқәеи дареи архнышьна еиҩызҵәаз аишьцәа ирҩызцәоуп. Еимаздоугьы, ирыбжьанхо цыблаа роуп. Цыблаа ақьырсианра анрылатцәа – Быхәланҙа Аԥсуаа Рымҩа наҟ-ааҟ иҭанхо зегьы урҭ ирышьҭалоит. Ақьырсиан динхаҵара

абзоурала, Пысҳахыра зегьы аидҭара ауеит, иаку аҳрагь аҧҭахоит. Пысҳахыра амч – аидҭараҽы ауп иахьыӷоу ҳәа Ноурыз ихы иҭагалан иаиасҳәа, цыблаа раҧхьа дгыланы ауахәамаҽы днеины иҽинатит. Уинахысгьы, аӷьырсианра алартҙәараҽы дсыцхраауан. Уажәгьы, аҭыхәтәантәи иуасиаҭажәас инижьырц иитахугьы уи акәхап» – ҳәа дхәыцуан хазы аепископ Кәасҭа.

Мсым Ду иабаҵҵеи Цәыцәгьы, Ноурыз ууанҵа иихәаз иуасиаҭажәа дахьхәызар здыруада ҳәа дгәыӷны, иблақәа аашаҟьшаҟьан, ихәыҧха днеизыпшит.

Сеилыҟә иааицәымыҷхеит, аха инимырҧшит. «Аҳ – даҳуп, иихәаз – ҳәоуп, абахә иаҩызоуп, иҷәҷәоуп, еиҭакра ақәымзароуп амзар, адыргантцыхәа аипш днықәпалаааӄәпалозар даҳҳозма!» – Цәыцә игәаанагара аҭакс гәаныла даацәажәеит. Арҭ аҩыцьагьы лаци лабаци ҷибаҽуеит ҳәа шырҳәо аипш, ианымцәажәозгьы гәаныла еикануан.

Мсым Дуи Мсым Хәычи еитцаҷәгәа иахьгылаз рхырҿы ианубаалоз аҽеакын. Иахьа уажәраанҵа Аҧсуаа Рымҩа еиднакылоз Мархьи Герзи раулқәеи, Цыбла Дуи, Быхәлаагьы нарылатцаны, ирызхәыцуаз раб Ноурыз иакәзтгьы, уажәшьҭарнахыс дара иаарыдгылт.

Зхы мацара ада хьаа змам ибаргәузеи, ҳаҷоу жәларык рразҟы хьамҭа ҙбатәыс ихәда иқәҳаait. Уи ашьҭыхра уадаҩуп. Адунеи ршаз аахыс ажәларқәа зегьы рҭоурых аҽы уи ашьҭыхра зылшахьоу аҙәык-ҩыцьак роуп. Даҽеашьоукых, ажәлар рразҟы акәҙам изызхәыцуа: дара раҳра аамҭа рхы иархәаны ауаа иахьырбо рыжәлар рзы рыпсы ҭоушәа ргәы иааҭасуа ицәажәоит, арахь, ҭәа збаз – ҭәа иҳәҳәеит ҳәа, рыжәлар рмал еимтцәаны, рхы-рыхшара, имиц рматацәа рзгьы аханқәа дыргылоит.

– Алаҷырҙкатәара Ноурыз иатәам. Ус бымун, – иҳәан, Кәасҭа зылабжышқәа зҙамҩа иаҽибаҳәа илеиуаз Мкыд дналықәцәкьеит. – Ауаҩы анцәа иоуп адгьыл дықәызтцаз, анцәа ианиҭахугьы дигоит, иара дитәуп, – нацитцеит.

Ноурыз зегь иаҳауан. Ихы аҭыпаҷы иҟан, игәаҡәышра шимац иман. Ҩаха-ҩымш раахыс иҷы акны дахьыкәу, иҧстазара хәыц-хәыц далсны, данычкәынзаз инаркны иҟаитцахьаз-ииухьаз шьҭихит-ишьҭеитцеит, ишәеитизеит, аха ихы иаҷпниҳәра акгьы имбеит, быхәлаа ирзиуз заҵәык анаҩсан. Ауаа шеилихуаз зынзаскгьы ихахьы иааигомызт, арахәтәҡьа аҳаскьын еилнахуеит, ауаҩы иакәым ҳәа ихы ириашон. Арахь, ҵәаҳә-цәмаҭәала икәыкәыцыкәуа иаарыхуаз ракәзааит, ашырз зҭаз ацәышҳата иатцала аҙлагарахь ицоз ракәзааит, асырҭы иааҷасуа, рҳаи-рчышьи неиҧшьуа акәмызцәа сны, иеибашьцәа еилазҳәоз ракәзааит: аҵыхәтәаны, иара икьарз-зкьарзу аҙәы идунеи аниҧсахлак, аатә шламс ала ашьа аанагартә зхахәда иасуаз ибзыцәашьцәа ракәзааит – зегьы ганкы ишеиҭоз; рҷаҷытцәҡьа иҷшникылозгьы, амра аҵаҡа пҳәыс илхымшаз хаҵа дыҡам, аха урҭ рҭыпҟәа ҳазшаз анцәа ду ирзишеит, ус ирлахьынтцан, ус иагьаанхароуп ҳәа шиҳәалозгьы игәаламшәеит. Игәалашәаз, урҭ зегь хызҩоз – Псҳахыра Ду аанкыларазы ихәарҭахозҭгьы иашьазаҵә дшимеигзоз, даапкыр дҷазҳәоз, дыпсыр – анышә дамаздоз, зыдлапса имамыз иҧацәаҵәҡьа дшырмеигзоз ауп.

Апсцәаҳа дааины дшихагылаз идыруан. Ари адунеи иара изалаз зегьы шалиххьазгьы идыруан. Итәыла хәычы иҧацәа рнапы ианитцахьан. Иҧстазара аҵыхәтәантәи аамҭазы ииҳәарц иитахыз зегьы иҳәахьан, иибарц иитахыз зегьы ибахьан, бзиала ҳәа блала еиҧхьышьшьаан, дырцыртцхьан.

Нас иҟалеи, иҧсы иагьымцо-иагьымамуа аҳҭынра изыҩнахаз? Ари азҵаарагьы згәаҡәышра зцәымзыцыз Ноурыз ихы иеитеит. Апсцәаҳа иҷеызиимҭоз убасҟан ауп ианидыр. Ҩаха-ҩымш раахыс иибарц иитахыз, алашьцара зхапаз аҳапы даахәытцыргазшәа, иапхьа даагылт. Макьаназы ишьеи-идеи аус зларуаз ала, ихы аҵып излакәыз ала, игәы злеисуаз ала, имч зегьы еизыркәкәаны, аҙлагара иахажьу алуқәа реиҧш ихьамҭаз, ибла еиқәара

дуқәа хызԥоз иблацәакәа дырԥахт. Иблақәа ааирԥшит. Аԥьал блас иахоу хшыԥзаап. Уажәшьҭа аԥбатәи ишьаҷа еихигар акәын, ажәазатцәык ҳәатәын. Еиҭа имч зегьы еизиркәкәан, ишьадахахьаз иԥьышәқәа қәацқәацо иҷы ааихихын, ҷааиҭит:

– Аиҭар…

Ихагылаз иихәаз рзеилымкаазт инеиҷаԥшы-ааиҷаԥшит. Аиҭар – арахә рынцәахәы шиакәыз рдыруан. Зыԥсы аизгара иаҷу арахә рынцәахәы дабеиҭаххеи ҳәа иаарцәымыҷхеит.

Уи деилызкааз иҷкәын аитцбы Мсым Хәыҷы иоуп:

Ноурызхьыҙрацараданцозиҷешеилеиҳәоздеиларҳәарц аҳҭныҳәса инарыдитцан, ақьаҳиа иахь дынхьаҳәт:

– Аиҭар кәадыртәуп, – иҳәеит.

…Цыблаа шьхныԥсылан изыԥшуан, Мсым Дуи Мсым Хәыҷи зтцагыланы аҳҭынра иаадәылтцыз, амсырқьаадыш аиԥш акәымжәы шкәакәа зшәыз, зшьыгрын еимсқәа рԥынтцақәа хыршала изшьаз, ххьа рахәыцла иԥычаз, ҟаштатла иқәтцаз зыхҭырԥа зызқәа иқәыршәыз, егьа иажәызаргьы аҷандартцла хжәааназа ииашахәтцәаза ишгылоу аиԥш игылаз, ахәгабз зымбазац иҙамԥа хызԥаз ижакьа абырфын хаҷереиԥш иҟәашккараза игәы атцаҷара инықәсуаз, иара убастцәкьа зхахәгьы аҳәса реиԥш иоужьны зҟәаҟәа иқәыз Мсым Ноурыз.

Аԥсыз аиԥш итцәыртцәыруа иҙызымклоз иҷеларԥь Аиҭар, аԥшәма данаба, аԥхьа ахы иааԥахт, нас гәынхәтцыстала иҟалаз адырызшәа, ахы нақәнажьын, аԥьабараҷы идыргылазшәа, алахь еиқәтца, аҷеыртынч иаагылт.

Ноурыз иԥацәа ԥаихан дҷеыжәыртцеит. Аҟамчы наган иарҧьа напы иадыркит. Иарма напала аҧәра ааникылт.

Еиҭах имч зегь еизиган, аҧәра даахашәа иун, имаҳмызқәа иҷеы амгәа инадирҧәҧәалан, чоуҳәа ибжьы геит…

Иҷеларԥь Аиҭар ахы иԥахан икьыркьырит…

Мсым Ноурыз акәадыр амаха днахаҳаит…

Али-ԥси рыбжьра иҷкәынцәа наҟ-ааҟ имахәарқәа анааныркыла, Ноурыз идуней иԥсаххьан…

Зыкьԥыла еизаз цыблаа ируа-ирҳәо иакәымшәо, еилауатыруа иахьгылаз, аламгәа тшьаауа артҵәаа-артҵәаа ҳәа Мкыд лыҳәҳәабжь нарылаԥит.

* * *

Ноурыз анышә данамарда ашьтахь, ипацәа цыблаа рескоп Кәастә иапхьа инагылан иқәит раб иуасиат ишахымпоз, рыпсы танатцы гәынчыхьа шрыбжьамлоз, лахьхьи иларкны ԥахьхьынза Апсуаа Рымԥа итанхоз апсилааи, мсымааи, далааи, табалааи, азгарааи ҳәа еилымхкқәа напеикәыршала ишынхоз.

– Шәназааит, дад, шәназааит!..

– Анцәа илыпха шәоуааит!..

– Ноурыз ипара шәапсахеит…

– Уажәшьта Апсуаа Рымԥа шәарҭам.

– Анцәа иџьшьоуп, анцәа!..

Абыргцәа аҕу ааилдыргеит.

Аишьцәа ааигәыдибаҳәҳәалт. Нас Мсым Ду даахьаҳәын, ишаҳабз каламқәа еилаарцыруа, абыргцәа днареихырхәан, ԥыцьа арпарцәа ахы рызнымкыло изызымкуаз, аезгьегь кәадыр зқәыз иҷеы ашпырха, атцыхәтцад, ахәтцырха хьы-разныпсараха дыԥеыжәлан, настха игылаз акьалантар днарапызан, амԥаду асаба анырчыла Багада ацҳа иԥықәсын, Цамкыра иаҷаланы рҷеыԥархеит.

Мсым Хәычы дгылан нахьхьытәи абахә ашьапы днавалаанза иашьеиҳаб дизыпшуан. Ахатца-ихатца ҳәа шизырҳәахьазгьы, игәы ихьухьууа акы нытцалт. Иахьанза иаби иашьеиҳаби ивагылан. Урт ибонатцы, иҟалалакгьы иара иус алазамшәа даԥсуан. «Саб дыҟоуп, уи иахь шәца!» – шьоукы ирыдитцон. «Сашьеиҳаб шәизтцаа!» – реиҳәаларын аҷеа-шьоукы. Ихата ихы алигон… Атаацәа рҷеы дахьеитцбыз анаԥсангьы, гыларылагьы иашьеиҳаб иаастә деитцан. Ианыхәычқәаз «Мсым Ду», «Мсым Хәычы» ҳәа ирасамырҟәылуа ишрышьтаз, иандухагь ус иаарыхьзхалт.

Мсым Хәыҷы иашьеиҳаб дизыԥшуа дгылан. Раб Ноурыз иуасиаҭ ажәа аниҳәоз, иашьеиҳаб Мсым Ду Быхәлеи Аҳгарреи ззиитаз уажәоуп ианидыр.

Дали Ҵабали итанхоз ҭынха-ҭынҵыла, гәыла-ԥсыла Ноурыз изыказ уаан, имакахы иадҽаҳәалан, ибла абаққәацари ҳәа изыԥшын. Шәыѡны-шәгәара шәнагәҭасны, хәыҷла-дула сара шәсышьҭал иҳәар, ҳабоугои ҳәа имҵааҳакәа инаишьҭалон. Рабацәеи рабдуцәеи рыԥсыбаѡқәа змадоу, жәытәза аахыс изыхҳыҳаауа, рхы зыхҭныртцо рыԥсадгьылтцәкьа аанрыжьуан. Моу, жәларык рус зыҳбыша ауаа ҟәыгақәа, Кавказ аҭоурых иадыруазар аахыс араҟа инхон ҳәа ззырҳәоз, «каскасаа» ҳәа изышьҭаз рышьҭра, ажәытәи-аҿатәи еидкыланы ианалацәажәо, ажәа ахы рхәаанҳа аҵыхәа еилызкаауаз, дара рразкьы, рынасып рыблақәа хѡаны, ҳанурхома-ҳанурҵуама ҳәа имҵаа-имԥшаа Ноурыз ишԥаимардеи?.. Егьа дуаѡдырзаргьы, ажәлар рус аҳбараҿы, Аԥсадгьыл аразкьы алацәажәараҿы аҳәы ииҳәо мацара ишԥақәныкәеи?.. Дарбан уаѡызаалакгьы еснагь деиԥшым, ақьырсиан динхаҵара адаҭ излаҳәоз ала, хыхь ажәѡан аҿы иҟоу анцәаҵәкьа зны-зынла имаалыкьцәа дразҵаалон... Адунеи анишоз, ауаатәыѡса аныкәиҵозҵәкьа ихала имыҳбеит...Нас дала-аиҵабалааи рразкьы Ноурыз ҷьарадаашьацәхнымслаҳакәа изшарызу?.. Рыцҳарас иҟаз, ари азҵаара зынҳаскгьы рхахьы иахьымааиуаз ауп.

Ноурыз анышә днамадан, Мсым Ду Быхәлаҟа амѡа днықәҵан ианаахынҳә, ахәыҷы инаиркны шәышықәса ирҭысхьаз абыргцәаҵәкьа рыблақәа ҵраа Мсым Хәыҷы инеизыԥшит. Дали Ҵабали шьҭрала изаҳаз уи шиакәыз рыларҳәахьан. Иара убри аминуҭ нахыс, Ноурыз иԥсы ҭалан раԥхьа дгылазшәа изхәаԥшуаз Мсым Хәыҷы иакәын. Дара рзы дагьынцәан, дагьҳәынтқарын, дагьԥызан. Уиазоуп рыхҭырпақәа рхыхны, рыхққәа рыкәаҿ, ииҳәарызеишь ҳәа изизыԥшыз.

Мсым Хәыҷы дзызхәыцуаз иаб иакәын. Шаҟа хшыѡла аишьцәа еиҿыҵзеи. Егьаумҳәан, Быхәлеи Аҳгарреи

шьаартцәырала Ноурыз инапаҽы иааигеижьҭеи дук тҵамызт.

Макьаназ усҟан икатәаз ашьа адгьыл иаламабацызт…

Макьаназ аҳәса ашәы рхьыссы иршәын, аишәа дыргылон, ацәацәашь абла ҭраа иадыркуан, анышәынтра агәы аҩы ыкәыртәон…

Ноурыз иԥсы шҭаз быхәлаа рапхьагыла иԥха, итҟәаны Ҵабалҟа иааигаз, иԥа еиҳабы Мсым Ду диитеит.

Уажәы Быхәлаҟа игьежьыз Ноурыз иԥа мацара ҳәа ихәапшуамызт. Быхәлаа дрымаҳәын, рапхьагыла иԥхазатцә лхатца иакәын. Уи дыздызымкылоз, иҽагылоз, рапхьагыла иԥхазатцә дылҽагылар акәын.

Ноурыз шьаартцәырала инапаҽы иааигаз Быхәлеи Аҵгарреи ҭынч гәатабгата днеи-ҩеиуа дышзыкәмлоз, иара иакәым, иԥацәагьы шзыкәмлоз идыруан. Мчыла жәларык уриааир ауеит, унапаҽы иааугар ауеит, аха мчыла умаҟахы иузадҽаҳәалом, рыгәқәа узхыхуам. «Абас жәу, абас ҟашәҵа» ҳәа ироуҳәо знык инарыгҵап, ҩынтәгьы инарыгҵап, аха ахынтә рзы иаахьаҳәны иааууҽагылоит. Иуҽамгыларц залшом. Усҟангьы, еиҵа мчыла исхәаҽуеит ҳәа уалагар, ашьа шәыбжьалт. Ашьажә баауам, иԥсуам, уи зыбжьалаз аишәа инахатәаны абыста рзеицфом.

Анышә ужыр – анышә ааууеит…

Ноурыз ихаҵа иҟаитцаз шгәнигоз дахыпсааит. Аха ишьҭахьҟа иаанхоз инышәынтра агәы иқәыжьцәар ҳәа дшәаны, иԥсы шҭаз иԥацәа ирманшәалеит.

Мсым Ду быхәлаа рпыза иԥсы ҭаланы нарцәынтәи днеизшәа, хәычла-дула иеигәыргьаны иԥылт.

…Мсым Хәыҷы иашьеиҳаб блала днаскьаго, ари адунеи ихалазатцә дықәхазшәа ихы пхьаҙо ахәы дахьықәгылаз, абри акәын иихәыцуаз. Арахь, далааи ҵабалааи иҽы иаатшәарызеи ҳәа ишьхныпсылан изыпшын. Иреиҳәари, дхәычны даагылазар ажәлар ырҙырҩны, ибжьы ѳтганы ажәак имҳәацзар… Иаби иашьеи рышәшьыра иҽытцак дааиуазтгьы иахьанҙа.

Аԥа иҽагылан ианықәпоз, аҙәгьы игәхьаа икымызт, еиҳабы-еитцбы ҳәа днапшы-ааԥшуамызт, раԥхьа дгылан акәындышнеиуаз. Ибжьгьыдацәыпхашьомызт, дыдрабжьны аиҩхаақәа ирҭыҩуан, ахрақәа ирхыҩуан, иҩызцәа ргәы-ршьамхы артцаруан, изқәа иахьқыдыԥшылоз амч ҽыц рыланатцон. Аха уи аибашьра агәаҽы акәын…

Араҟа, уажәы ижәлар раԥхьа дахьгылоу, иара иакәзамшәа, дрыԥсахызшәа ибжьы изтқаауамызт, иреиҳәаша иҽашәомызт.

Ибчараҳуа Ерцахә иана҆аз, ажәҩан амҟәыл ахапаны, идыд-мацәысны ацәа итытцны ианылашьцоз: «Аҳаҳаи, акы шәацәымшәан!» – ҳәа акеҩхәа иҩызцәа ибжьы рықәырганы, аказгы даҽысны еиқәзырхоз Мсым Хәычы, уажәы ҽитуамызт.

– Дад, сыҷкәын, ужәлар зеизаз, уара ҳаутәуп, иахьуҳәо ҳахиоуп, ианатахха – амцақьоуқьадгьы ҳалалоит, ихышхытцәан илеиуа Кәыдргьы хҭаланы ҳаруеит ҳәа уарҳәарц ауп, – иҳәеит иабаззеи Сеилыҟә дааидгылан.

Ихәыԥха ииҳәара-иура дақәымшәошәа аниба, инацитцеит:

– Уара уаҳауп. Аҳ иара ианиҭаху ауп ажәлар данрацәажәо. Атәы – дтәуп, аҳ иҽы ҳәатәы имазам, – ҳәа егьырҭ ирмаҳартә илымҳа деиҭантахәытҳәытит.

– Аҳҭынрахьы сгьежьырц стахуп.

– Дад, сыҷкәын, уара иахьарнахыс иҟоутцо зегьы бзиоуп. Уныҙбара зылшо анцәа затцәык иоуп, – уажәы абаззеи ибжьы рышьтахь игылақәазгьы ираҳауан.

Мсым Хәычы иабаззеи днеиҽаԥшит. Уи ихәыԥха игәы ргәгәо, дпышәырччо ихы ааиртцысит.

– Сабаззеи, аҳҭынрахьы усыцмҩахытц, – иҳәан, иҽы ишьхәа наирбан, иҽыҩеихеит.

* * *

Мсым Хәычы дзааҙаз иабаззеи Сеилыҟә, Ноурыз еиҳа идкыланы имаз, унеишь-уааишь ҳәа зарҳәоз, аҽаԥыц

змаз уаҩын. Амала, Ноурыз иԥсы анҭаз Сеилыҟәи Мсым Ду дзааҙаз Цәыцәи имҳәа-мырза даара еикануан.

Ноурыз иԥеиҳаб дзааҙаз сара соуп ҳәа ихы иамхаԥагьахан, ижәҩахырқәа рԥацан, дныкәгыла-аақәгыло аныҟәара далагеит Цәыцә... Анҭ аҕарқәа, арыцҳара изалымтцыз рахь уажәшьҭа ус ҳамам, иҳаԥханагьлацәам ҳәа знык-ҩынтә раҟарагьы дышцәажәоз иааиҿытцҟьеит. Убри иахырҟьаны Сеилыҟәи иареи рыгәқәагь цәибаҟьеит, иахьҟылсышазгьы здыруадаз, Ноурыз иаанимкылазҭгьы: «Дали Тцабали ахи-атцыхәеи сзықәгәыҕуа ҳәа исымоу шәара шәоуп, ишԥыкәу ажәа шеимашәкҙаз, сыла ишабо абыржәытцәкьа шәнапқәа ааимыхны шәгәыдибакыларoуп!» – дрытцаҳәҳәеит. Иажәагь ҩбарымтәит.

Ноурыз иԥсы ҭанатцы, ауаа иахьырбоз «уххь згеит» анаҩсан, ажәа кьынаак рҽытцҟьаны ҟамлацызт. Аха Ноурыз илацәаԥәа шынеиқәиԥсаз, Сеилыҟә Цәыцә дизымдырҙозшәа, аԥсшәатцәкьа иамҳәаҙакәа, иаҩсра далагеит. Ус зыҟаитцоз Цәыцәгьы ибзиаҙан идыруан. Ноурыз иуасиаҭ ажәа ала Дали Тцабали Сеилыҟә ихәыԥҳа Мсым Хәыҷы аԥшәымас дроуит. Ус анакәха, Сеилыҟәи уи иԥацәеи ракәхеит аԥшәмацәатцәкьа. Цәыцә иқәихит-ишьҭеитцеит, акыр дазхәыцит. Атцыхәтәаны хәыҷла-дула иҭаацәа иман Дал далтцит, Быхәлаҟа ихәыԥҳа – Мсым Ду иахь нхара диасит. Ауаа иахьраҳауаз сыхәыԥҳа ихала дысзааныжьуам ҳәа ахьҙитәит.

Цәыцә игәы ишаанагоз иҟалатцәкьеит. Тцабал, Мсым Хәыҷы иаҳҭынраҿы, ԥшәыма хадас иҟалаз Сеилыҟә иакәхеит. Мсым Хәыҷы ибзыцәашьцәа ахыргәгәарҭа ахьчаҩцәа хадацәас ироуит. Сеилыҟә иҷкәын аиҳабы, Мсым Хәыҷы дызхыраҙалаз Ҟансоу иакәзар, Мсым Хәыҷы дахьцалакгьы-дахьаалакгьы игага аиԥш дицын. Сеилыҟә иҷкәын еиҳабы Ҟансоу инапы ианытцәкьаз, рыхәыԥҳа ихьчара акәын. Амала, Мсым Хәыҷгьы Ҟансоугьы ихәыцаахыс излеицыз ала, насгьы Ҟансоу ҷкәына ҟәыҕан ихы злааирԥшыз ала, ихәыԥҳа ихьчара анаҩсангьы, зегьы реиҳа изааигәаз, ахшыҩ азы дзазтцаауаз уаҩны дҟалеит.

Ауаѡы ԥшьагьатҳа ду Атлагьаќәа иԥстазараҽы дызнысыз амѡа дашәан, уаҳа назлоу иԥсра жәбеит ҳәа иҳәарашәа акәын ишьаҽакәа шеихигоз. Аԥсатазы иуҳәозар, даныҷкәыназгьы аҽеҳәа дузыҽеҳәыгом, ишьапқәа ахәа иларшьшь дшыҽеҳәатәаз ишьаргәацәқәа ќаԥшьҙа акәҷар ылыргеит ҳәа изырҳәахьан. Амра каххаа ианԥхоз, ахьшьцәа ирцәынхаз аԥьма цыркь аиԥш, дгииуа аԥацха дындәылтцны, адәы днықәлон. Аты атцар анасуа аиԥш, ахәыҷқәа ицрасуа ианалагалак, иакәым ԥьара акы рзиур ҳәа ишәаны, абыргцәа рытцаќьон. Уахьихәаԥшуаз дзыграԥшьҙа, абаа напыла ирхәашап ззуҳәаша иакәын, аха акгьы илымтцит, дхәыштаарантәалахеит. Убас дшыќазгьы, рхәыштаара мҽык надигалон, амца мкьатарц акәастхақәа рхқәа неихәлеитцон, рахә-шәахәык нгәарицон, иаагәарицалон.

Зны, ауа-атахы итцгәаны, ргәыла қытан ԥсхәрак аҽы Атлагьыќәа дахьынкылыргаз, агаҙа-ҳәыҙа ду аԥшразы иутоз, мсымаа ртыпҳа заманак дылдырбан, лаѡстаахә дналхалан, лыблаҽ днеит. Лыг-лҽы амырҳәа, али-ԥси рыбжьара аҽҳәара аапыртцәан, егьи амчыбжь азы аҳәахьа ҳәа чарак уны дизааргеит.

Атаца дызбаз еилагеит. Амертҳәацәа ԥьашьатәхеит. Инеимда-ааимдо иахьсамырќәылуаз, лыпшаалых ажәала илыхцәажәон: «Фелдышь ԥтцәаха, бырфын-бырса… раҙны дачшәа деихаԥсоуп», – ҳәа иасны лыҽехәаԥхьыҙ рҳәон. Иара амаҳә ќадыць иахь ианиаслак, атаца дышрыцхаршьозгьы, рыбжьы нытцакшәа – «Патца ԥасажә, жакьа кьасажә… кьахь кәадыражә», – ҳәа изырҳәеит.

Тынха-тынтцыла, дац-ԥашәла дшыгәгәамызгьы, ԥшрасахьала, ттәаа-тбаарала, гәыртцќәыл ссирла зыхьҙ гахьаз, кәтаҕьк ала таацәарак лырчоит ҳәа ззырҳәахьаз, тацара уа акҽаѡра дахьыкҽагылаз, ачарауаа рцәажәашьала, лгәатца таҳаҳан ишырфаз, лынасып шыцгәтцыхәахаз лдырт. Илу-

рыз, иацтәи амш лзырхынҳәумызт, уатцәтәи амш макьана имааицызт, атцхи амши рыбжьара дахьыбжьагылаз, лгәы ажьтцәы алыршьуазшәа иштыпсаауазгьы, лҟытбжьы уафы имаҳаит.

Ашьыжь лкасы шкәакәа ашәындыҟәра итатцаны илтцәахит. Касеиқәатцәала лхы-лҽы ахьталыҳәҳәаз, дҟәашъа дышлаанъагьы илхыхны уафы димбеит. Абас дзықәшәаз лҽеанраалан, тцәыцьмцала, цәымзашшала инхагәышьон. Игәшәамшәа ҳәо лхатца днаитцгаан, уеизгьы-уеизгьы ацьар ырзырфны рапхьа дзымгылазаргьы, ауаа рахь днылышьтит. Абартца итцармыжьлоз афныргәы даҳәон ҳәа, зны-зынлагьы «анс ҟатцазар еиғьуп, ас утәуп» ҳәа иҳәо аҟынъа днеит.

Апҳәыс бзиа закә мчузеи илымоу, ахатца дызлаҟам далаҟоушәа ихы ибо аҟынъа дналгоит.

Ишааи-шааиуаз апҳа дроуит.

Ан лгәырғьара ҳәааа амамызт.

Аби цеи еипшхоит, ани пҳаигьы ҳәа ажәлар баша ирымҳәеит.

Лцәа уаҳа азәгьы даламшәеит.

Хьыбла мшызҳа илызҳауан.

Жәаф шықәса днартысын, жәибжь шықәса данынтала Хьыбла бынҽеатцас лыхәда тхәаа, шьха-қәасабтцас днықәгыла-аақәгыло, бнакәттцас дыбзары-бзаруа, ашәуа ҟамчеипш деихатыруа, лыхцәы қамыз ҽеышьаҳаган, сақәсапыншәа лцәеижь тцкәашаа, лыпшреи лсахьеи еитаҳәатәны даақәгылт.

Ҟамчхәыла еибадырбоз пхәызбан.

Асырта даҽеатәар, илсыз абамба лыхққәа птаҟәашха, хьы-рахәыцла иқәылтцон, атцх каххаа, амзатәымтаз, лысеи лыпшыци еиқәтәомызт. Ашьыжь лаб изы акәымжәи акабеи захны, исақьар ҟаштатла иқәтцаны, ишаҳабз каламқәа еиварыпхаа, иманызеи, иххьа кәадыри, ираҙны шпырхеи, ихьтәы тцыхәтцади, ишьыгрын еимаақәеи рхианы арымз ишықәыз ибон. Лан лзынгьы зегь ракака ҟа-

ҭаны, жәабран мгьал дукгьы афѡы лаҳалаҳауа иҙны аишәа иқәын.

Лани лаби лыдлаԥса ирымадаз, деимлаҳәа дыркын. Анцәа жәѡанахьтә дылбааԥшны абри аѡыза алиаа дахьратәеишьаз, аԥҳа хазына раҽа дахьанитҵаз агәра рзымго, илыззатәуан. Агәыларатҵәкьа днеир – илыхзыззааун, еилагьежьуа, иҽкьа-ҽкьо илышьталон. Шьыжьтәи агәил аиԥш игәылтцыз рыԥҳа залымдарак дақәшәар ҳәа ишәаны рцәа итазыҙон, адунеиаҽ иҟамло егьыҡам, џьара зымҳа-зымгьак, қьазоук, зибна-зишәнаҡа, ашәырқыҵа илаԥш днытҵашәаны длыхәаԥшит ҳәа анраҳалак, имырҳәа-мырза рыхәда рыкәаҽ, аҙызымкра иалагон. Ишпарурыз, аԥҳа лтәы цәгьоуп, аҵәца даѡызоуп, уи ауп излыкәкьашозгьы.

Хьыбла – лан лхаҵаԥсаҵа. Аԥшреи асахьеи рганахьала мацара акәым, ҡазшьала, уаѡрала, дыррала лаб итәык ҡьалангьы џьара илыламлеит. Лангьы ҿымҵ-ԥсымшьа, анцәа иџьшьоуп ҳәа лылахь-лыџьымшь лҙатәуан. Лаб иакәзаргьы, зны-зынла ихьухьууа игәы ак шныҵалозгьы, Хьыбла лан лхы аахҵәаны илхагылоуп ҳәа инцәыҵаҡәынд-аацәыҵаҡәындҡәындуа агәылаҳәсақәа иануырҳәоз деигәыргьон. Ихаҵа уаѡ нагак шиакәмызгьы, иԥҳәыс дшыбзиаз еиликааун, уимоу, зны-зынла абри лѡыза дахьинасыԥхаз азы анцәа дышиашьапкуазгьы, лара дрыцҳаишьон. Аҳаблеи ақытеи рҡны мацара акәымкәан, анҵытҵгьы, зегьы рҽы иреиґьыз ахаҵарԥыс ихы дзадимкыларыз. Убас шакәызгьы, иԥҳәыс дкалыжьыр изыхгомызт. Лара илылаитҵоз адуneи уаѡ дшыцәмызгьы, данлыхәаԥшуазиблахатцшыгьежьуазгьы,деибга-деизѡыда, лыԥсы ҭаны игәашә дытижьуамызт. Иамузар, иҟама лылшьны ҳаиуантцас дишьуан… Иҡалап уинахыс иаргьы адунеи дыцәымлар, уи аҡамала уатҵәкьа иҽеишьыр.

Хьыбла лыхьз-лыԥша мсымааи аԥсилааи ирылаҵәеит, уимоу гәмпсаа рҡынзагьы инаѡит. Аԥхьарца данҵаны абасгьы ашәа лзырҳәеит:

Касыш зхоу Хьыбла дреиҕьуп,

Хҭарпаш зхоу лыдҽырбалоит…

Аҭлагьыҟәа аԥьар ахьыҟаз даннеиуаз, ԥыхьа дрымбошәа шыҟартцалоз аиԥш акәымкәа, адруҳәа иҩеихатцгылон, ууаи арахь, абра утәа ҳәа рыгәҭа днаганы ддыртәо иалагеит. Ус ауп ишыҟоу, аԥсыҭәкьа дзырҭәуо абза изоуп. Ахшара ибзарҙы аби ани рыцәра иацнаҭоит.

Ишнеи-шнеиуаз, акы иашьҭоушәа, акы рҭахушәа аҽеыҭцгақәа ԥшааны Аҭлагьыҟәа иахь лассы-лассы арԥарцәа амҩахытцра иалагеит. Асасдкыларазы зыхьҙ гахьаз Мада дырхалыршҭит лыԥҳа Хьыбла.

Азә иатцкыс азә деиҕьны, зыхьҙи зыжәлеи еидкылаҩы ирҳәоз ахьырпар, лаби лани ауаа рныртцон, аха лара Хьыбла лыблаҷ уаҩ дааиуамызт. Убри аҟнытә, макьана иаҳашьҭуа ҙҕаб дҳамам, дхәыцуп ҳәа мап рцәыркуан.

Хьыбла илхьыԥшны имҩахытцуаз, Аҭлагьыҟәа рхы изышьҭны, абзиара ирганы ишиацәажәозгьы, иԥҳәыс Мада лахь инхьаԥшуан, рцәажәара лыбз шалалымтцозгьы, лажәа акыр шыԥхылнадоз рдыруан.

Аҭлагьыҟәа иаҳәшьа, Мада илыцәлаз, ҽенак бжь-цуҭак дрылсны, хыла дыртәаит. Дшылгәыцхәызгьы мыцхәы илыдымҳәылоз, уажәы аԥсшәа картцәа длыцәнымхо, дгәыдкыла-хыдкыла, шәышԥаҟоу-шәышԥану ҳәа лыҩны-лгәара зегьы анҭылтцаа ашьҭахь, днахыкәша-аахыкәшашәа лун, дыззааиз аус аацәырылгеит.

– Аԥҳа ҳәа ассир дбымоуп, Мада.

– Ассир дабаҟаху, ахәыҷ газа, дҭыгга илызҳаит…

– Ус ахьԥабҳәо, Мада, жәҩахкыла иаарылырхуа арԥарцәа лыҙбахә ада ҙбахә рымазам… Баргьы баныҙгабыз быԥшҙан, аха Хьыбла зынза еиҭаҳәатәык лакәхеит. Уажәшьта илаамтоуп. Ани дауцәоуп, ари дкьаҷцәоуп, егьи ижәла назам ҳәа еилышәхцәоит.

– Ус ахьԥабҳәои, ҳаапкыр ҳаздҷарҳәало Хьыбла лыда иҳамада… дхәыцуп, макьана атаацәара дазктәым.

– Аҭаацәара ауҩə хьамҭагəышьоуп, аха ишпааури, аҳəса уи ҳлахьынтцазар.

– Макьана ҳазхарагьы дҳамбацт.

– Аҵҕаб ани аби анлеигəырҕьо ауп аҽеазə ихы данадикылогьы, аҭыцьҳа дызтахыда…

– Сыла дшапырызгалак дабапырызгари ҳəа нымхахымтцəак дсызиҭом.

– Анымха-хымтцəа бҳəахт, апсилааи мсымааи иреиҕьу рарпарцəа анлышьтоу.

– Ус акəушəа иҟоуп, аха…

– Бцəажəашьа злаҟоу ала, илышьтоу бгəапхом.

– Уахьынаихəапшуа дапшьызаргьы дуарцеимкəа, деиқəазаргьы дсамсалымкəа…

– Даузаргьы дгаргалашьымкəа, дкьаҽзаргьы дшьаҭаҕьиамкəа, – Мада дылхыхəмарны, деицакуа, ланхəыпҳа иаалымданы инацылтцеит. Аччарагьы иналагеит.

Хьыбла заа иҭаргалаз ашырʒ адəны амра иахьалҭаз иԥлырҕгон. Лани лаҳəшьадуи ирҳəоз шылмаҳауазгьы, гəынхəтцыстала илдырт лара лыʒбахə шрымаз. Ллымҳа аҟынʒа иааиз ажəақəа: «агарантца…» «агəилгьы зны иканʒоит»… «ацаблыкьқəа аʒбааразҽ ауп иахьаанахəо»… «амаргьажə ипа иитахузеи…» – егьа еиԥылшьзаргьы, хшыҩтцакык лызрытомызт, аҟəарт ҷыкə-ҷыкəуа оума шыҟанатцозгьы, харабҕьара аштə иқəыз акəчарақəа шазеизымгоз аиԥш, цьарак иааизганы илзеидҳəаломызт. Ус рыбжьы рмачʒаны, аʒəы иаҳар ҳəа ишəозшəа, аицəажəара иналагеит. Шаҟа ихəыҵхəыҵуаз аҟара, ирҳəозеишь ҳəа Хьыблагьы ллымҳақəа кыдылтцеит, аха уаҳа умпсит. Уааʒа иамур, уарла-шəарла акəзаргьы, ажəақəак аа҈лон, уажəы зынʒа ҭынчрахеит. Ирыхьи ҳəа илым҈атəшəа данаахьапш, лан лыпштəы лхыгга, дцəышҟаҟараза, лылабжышқəа лʒам҈а иаҽибахəа илеиуан.

– Ди, ибыхьи… иҟалеи?..– ҳəа ахьышəҵҳəа д҈аҵкьан, лан лахь днатрысит.

Мада лыпҳа даалгəыдлыхəҳəалт. Лнапқəа қыць-қыцьуан. Ашыʒ лыхьызшəа лоуразоуроу лцəа дыҵзыʒон.

– Иҟалеи рыцҳарас, иҟалеи? – Хьыбла дгьатцәыҷьатцәуа дтцаауан.

Мада ҽылтуамызт.

Лаҳәшьаду, Хьыбла лхы лнапы ныкәылшьын, ҽаалтит:

– Бымшәан, Хьыбла, цәгьара ҟамлеит… Мсым Хәыҷы ауаа ҳнитцеит…

…Ҟансоу иоуп Мсым Хәыҷы Хьыбла дызирбахьаз.

Гәырԥынтцала изырмацәысуа, ԥсардшьхәала изырдыдуа ҳәа ззырҳәо далааи тцабалааи ртыԥҳацәа ссирқәа зегьы ихалыршtит Хьыбла. Знызатцәык ауп данылхьыԥшы. Мацәысеимҟьаран иапхьа дниаҟьазшәа ибеит. Апхьа иҟалаз изымдырит: абынҵеа ахәда ҭхәаа, ххьа рахәыцла иқәтцаны, иҵеырпа-ҵеырԥоз ԥьишьеит, нас иблақәа рыгәра имгакәа деиҭанаахьапш, лоура наʒаа-ааʒан, ҷандартцас деихатыруа, лʒара мыркатылла иааихутцәартә ипаны, лыхцәыкылар атцыхәақәа саара ишьҭасуа, амзаҽеиԥш, апҳәызба ссир иапхьа дгылан. Амхылдыз дакызшәа иблақәа изылҟәымгеит.

Хьыблагьы дабатәи ҷкәына хԥароу исыхәаԥшуа ҳәа дахьаахьаҳәыз, ибла еиқәатцәақәа самсалха, ижәѡахырқәа ҭбааны, ихы-иҽы шеиқәаразгьы, мыцхәы игәкыз арԥыс данынҽаԥш, илуа-илҳәо дақәымшәо дҭаслымхазшәа даанхеит, аха ашьҭахь иаалцәымыҷхан, наҟ дынхьаҳәт.

Знызатцәык ауп ианеибабаз… Знызатцәык ауаѡ иҽаԥшрала угәы ҽикааргьы ауазаап.

«Дызустада уи арԥыс, дызустада?» – ари азтцаара лхы итагьежьуан, арахь игәаҷьны лѡызатцәкьа илызлаҳәомызт.

«Дызустада, дызустада?..» – лгәы ҽнакаама уҳәаратәы даҳәынҷеит ари азтцаара, лыгәгьы тытцны ицома уҳәаратәы ишеисуаз гәалтеит.

– Мсым Хәыҷы иоуп, – ллымҳа аʒә дынтахәытҳәытит.

Данаахьапш, Ҟансоу лыварацҽытцәкьа дышгылаз лбеит.

– Сара сзы зегь дара роуми, – игәхьаа лкʒамшәа атак ныҟалтцеит.

– Аха иара изы бара боуп адунеи иқәу, – иҳәеит Ҟансоу.

Уиижьҭеи дахьцалакгьы лыбла дыхгылан.

Абзиабара абҵы иаҩызоуп, зныкауп ауаҩы ианизцәыртцуа. Аҳәы иҧсыҽены ихигоит, аҽаҳәы абҵеиҧштцәкьа идаапкылоит…

Ахәбатәи ахы

Адагәеи Аҧианчеи ркалтқәа еиҧызгалаз, анаҟә аиҧш еиқәцәашь ирыбжьажьыз ахаҳәрҟәара бырфын рахәыцшәа инатцәи-аатцәиуа иалдаз амҩахәаста иаными инеиуан ҩыцьа ахацәа. Аҩ иаҩны, ах иахны аҧста гәаҩа иҭанаҧсазшәа, қьашанақәатцас ана-ара зҽеимыртаҳа адаухаҳәқәа злыҳәҳәо аҧслымҳра, ҭагаланшьҭахь абгьыжә зтцажьу аккара итцазшәа, аҵҵа-ҵҵаҳәа ирытцацәажәон. Амра жәҩангәы илхышәтны ишҭагьалахьазгьы, амрахәагақәа Шьхаҧшь ацаҟьара ианҧаны, Аҩстаа игәаҩа иҭаҧсон.

Анкьаҳа зны, ирҳәоит, ара Аҳтцәаҧшь ҳәа захьҳыз аҳиас ииасуан ҳәа. Аҳәаса-рхәы илахатцәаины, Аҧста иаатакәаратцаны, нас иаатцәаины, Кәыдры иалалозаарын. Аха ҧхны мшык азы, аҭакар уаҩы изхымго ианыҟаз, аҽенышьыбжь агәазы, лацәкәысымтак иалагҳаны аиҩхаа ааимкьан, цәыкәбарк иадамхаргьы аанымхакәа аҳиас лҭабан, еиҭааимашьшьызаап. Цыблаа ирзымбатәбарахеит ари ахҭыс.

Уинахыс акәзаап Аҩстаа игәаҩа ҳәа анахьҳхалазгьы. Хыхь иқәтәоу анцәа ду имчала аҧсабара усҟан иҟанатцаз ашәаақьҳәара, ирҳәоит, ҭәыци-жьыци иреимакыртан, аҧьабара мшәи-қәыцьмеи атцагылан ҳәа. Иҟалап уи ашьтахь акәзар абас анырҳәазгьы:

Адагәа – дагәоуп, илашьцоуп,

Апстҳәа еиқәатцәа ахатәоуп,

Аҳтцәаҧшь еибафартоуп,

Агрыбза мақарыртоуп…

Абри ахлымҳаах-хҭыс аныҟалаз, аурымцәа ҳхытцны цыблаа ианрықәлаз, шьаартцәырала иахьырхысызгьы аз-

мырхакәа, азҩа рырхьны, руа-ршәаҵь ыҟамкәа ианынтцәаз ауп ҳәа иара дахаанны ибла иабазшәатцәкьа ишьақәирҕәҕәеит, иаииааз ҽеы-шьахәарла атцәҩан азырсуаз, уимоу, иара уажәгьы зны-зынла злабашьа аашьтыхны, бахәы-каҳгы ирҿысны, ибчараҳны ихынҳәло, гәабчараа ртацацәа «ҳаҳ» ҳәа изышьтоу рхыбаҩ.

Мсым Хәыҷы даатгылан, ишьталаны иҩеиуаз Ҟансоу днеизыпшит.

– Ҩаҟла ҳхалару, лаҟла ҳалбаару? – -ҽааитит данааихьза.

– Ҩаҟла ҳандәыкәала, абахә ҳаҿысны ҳашьхытцроуп. Лаҟла ахатцәирта маншәалоуп, амра апсы штоугьы ҳнеиуеит.

– Геи-шьхеи сызхымсыц акы ыҟоуп ҳәа сыҟамызт, – Мсым Хәыҷы Аҩстаа игәаҩа ибла нахиган, лоунытә даақәыпсычҳан, ибыцкьар иапхьаҟа даахан, атцарра дназыпшит.

– Аҩстаа игәаҩа цыблаа ирҿархасыртам, рылахь-рыцьымшь ҙатәуа хара-хара иаҩсуеит.

– Узцәымшәогь аума, папантцкәырырта тыпми?

– Узеилаҳаша тыпым…

– Идыды-мацәысны, атцыкь-тцыкьҳәа ажәҩан ианатцахысуа, Аҩстаа игәаҩа акәым, иара Аҩстаа ҳәа ззырҳәо дыҟазар, ахәыпҳа иеипш уилатцәа унапкәа икәуршап.

– Уаниашьа ухатцашьоуп.

– Сара сызҿугьы уи ауп.

– Анцәа имҳәааит акәымзар, ашьалта ҳалаиоушәа пхьаҙаны Аҩстаа игәаҩагьы ҳталоит.

– Уареи сареи ҳахьтало ҳәа сыздыруам, аха аҳәсеи ахәыҷкәеи рзы еиҕьу даҽа тыпк ааигәа-сигәа иҟам.

– Дара ирур?

– Ҳакәымшәароуп акәымзар…

– Ус егьа иҟазаргьы…

– Жәларык унапы ианану, дара рлахьынтцазы мацараз иҟоумтцара иҟоузеи?

– Рыпсы сагаса усагасахааит ҳәа уршәиргьу?

– Ашхәа амызгәыҭ кны сцом уҳәар ауама?

– Амшын иху ашхәеи цыблааи ашьхеи агеи рыбжьоуп.

– Цыблаа зхьыԥшу сара соуп.

–Уиззымдыруада,шьынтцакьынтцаиԥоахәычқәатцәҟьа ирдыруеит.

– Ус анакәха, сара исҳәо ҟартцароуп, снацәа ахьсыр-хогьы ицароуп, – иҳәан, Мсым Хәычы иарґьа нап ѡышьҭихын Аѡсҭаа игәаѡа анаарахь инаирххеит. Иблақәа ирбоз изхамтцо, азныказы даашанхеит. Нас ивагылаз ижәѡахыр днас-насын, ҷааиҭит:

– Уԥши, Ҟансоу, уԥши!

Абґаџьмақәа аҟәақ-сақҳәа тәыѡала еисуа абахә иахьаҷаз днаҷаирԥшит.

Мсым Хәычы али-ԥси рыбжьара ихыц ааихиԥаан исарақь иаатиԥааз хә-маҷаки ҳәызбахәыки иааиуаз ахәымпал наҷеитцан, иқәԥшынацәа днықәԥшны, абқәа иреиҳаз тәыѡа ду днахьыԥшит. Нас ашьшьыҳәа ихыц зларххаз аа дааха-аахо, иарґьа жәѡаҟынʒа ианааига, инауижьит. Иара убри аамҭаз аб аҟаабжь ухәы-ужьы ргыло агәаѡа инҭыѡит.

– Удырѡатә еиґьхааит! – ҷааиҭит Ҟансоу, анаа иаҷҟьа илеиуаз аб ахаҳәқәа иахьрыбжьаҳаз иаҳәызба ҭԥаа днахаххын, ахәда ианнаҭишь.

– Аѡыстаа игәаѡа цыблаа ацәшәаны иҭалаʒом, абназацәагьы ирҷахасыртаʒам. Ажәеиԥшьаа ззылԥхаз ашәарах ракәзар, иҳәыԥыʒыԥуа иқәуп, – иҳәеит Мсым Хәычы, ацаҟьа атәыѡа аиԥш иагәылыҳәҳәоз аʒага дназыԥшын.

– Мраԥшь бахәаԥшь иаҷазырԥхауа Ажәеиԥшьаа рылԥха умаз, – иҳәеит Ҟансоу, Мсым Хәычы дзызхәыцуаз ихы азымшьҭʒакәа. Абырсаатк аб ацәа аахиртәраан, арҳәарах аатиган,ибґаза ааиқәнихын,гарʒганла ашьапқәа ааидҷеиҳәалан, иѡышьҭиԥаан данѡатцала, ажәѡан ахь ихы ѡышьҭихын дааныҳәа-ныԥхьахт:

– Уаа, Ажәеиԥшьаа, злыԥха ҳауша, ҳҷацахәы ҳахумбааит…

– Ажәеиԥшьаагьы – Ажәеиԥшьаа роуп, аха сара аҽеакзоуп сзызхәыцуа, – иҳәеит Мсым Хәыҷы, инаршә ахьхиахаз дамеигәыргьаҙакәа.

– Ус шԥоуҳәо Мышьхәа, – ус акәын Мсым Хәыҷы дзааҙаз аҭаацәара шишьҭаз, Ҟансоугьы ауаа ианырмаҳауаз ус акәын ишиеиҳәоз,– удырҩатә злеиґьхаз Ажәеиԥшьаа рыбзоуралоуп. Урҭ рыхәшьад уҳәонатцы ауп рылпха анумоу, – Ҟансоу ҷеихак ҟамтца дцәажәон.

Мсым Хәыҷы дԥышәырччо Ҟансоу дизыԥшуан.

– Уччала, уччала… узымччари, ухыци ухәымпали аашьҭпаан аб тәыҩа ду лаушьҭит, – ацәажәара даҷын Ҟансоу.

Урҭ рхала абас амҩа ианеицыкәу ҷааихак ҟаиҭцом, ибзыцәашьара ихы иархәаны иқәнагогьы иқәнагамгьы иҳәалоит. Аа, иара уажәгьы иихәо:

– Аб тәыҩа ду лаушьҭит, ахьҙ-аԥшагьы уара иугеит. Ҟансоу уи аб ахәда аҳәызба шатцишьыз, ацәа шахихыз, иазқәынтца дылбаараны дшыҟоу, ҙәыр ибараны дыҟоума, ҙәыр иаҳарангьы дыҟоума. Абри азоуп сара аҳра сзеилаҳауа. Угәы ишԥаанаго, Мышьхәа, убзыцәашьа Ҟансоу аҳра избарызу?

– Алақмарҳәара уеиҭалагахт.

– Убраҟа затцәык унаршә авҟьеит, Мышьхәа, сара лақмарҙам исҳәо, мҩаркьаҷгоуп.

– Анцәа иныс, анцәа, абырсаатк шәтыпқәа шәыпсах рҳәар, сымлакҩакҙакәа сшақәшаҳаҭхо.

– Ишзыҟамло удыруеит азоуп ус зуҳәо.

– Исҭоубоуп сшақәшаҳаҭхо.

– Ибзиоуп, нас, арахь ууаиасны сызтцо аидара уатцал.

– Иааг арахь, амала, сара сызтцоугьы уара уатцалароуп.

– Ҳазшаз ухьышьаргәытца сакәыхшоуп, даҭоумтцан ҳахәыпҳа, иубома ижәҩа шытҟьаз…

– Сара сеилампсаҙеит, Ҟансоу.

– Иахьа шьыжьаахыс ухыци ухәымпали рыда акгьы уатцам. Арахь сызтцоу уатцал ҳәа усыдгылоуп. Сара издыруан Ажәеиԥшьаа ишакәым ала уанрыхцәажәанахыс бзиара шыҟамлоз. Иагьа умҳәан, абчараҳцәа ирынцәахәыми…

– Уажәазы абчараҳцәа рынцәахәы иакәзам сзызхәыцуа, ар рынцәахәы Ареиа иоуп хәыцырҭас исымоу. Иааҳарццакып Ҟансоу, цыблаа ҳхыргәгәарҭақәа рхадацәа аҳҭынраҷы иԥшуп.

– Аа, уажәоуп ианыздыр, уара аидара узҭоу закәугьы. Мап, дад, мап. Анцәа зегьы иахьрыхәҭоу рҭыԥқәа рҷы иргылт, ирыхәҭоу аидарагьы иатҵеитҵеит. Сара сызҭоу аидара уамашәа иснаалоит, сара сатҵазароуп. Уара узҭоу аидара сара сатҵалар, аҷеада акәадыр анааларахҳа иснаалом. Убри аҟнытә, уара уеидарагьы уара уатҵаз, ҳахәыԥҳа. Шанашәа ауп ари адунеи шшоу: аҳ – даҳауп, атәы – дтәуп. Ахәыԥҳаи абзыцәашьеи уахь ирылаҳҭарым, урҭҷеа-ууп, рылакьысра ҟалом.

– Нас уақәшаҳатзам?

– Мап ҳәа уасҳәеит, ҳахәыԥҳа, мап. Уара уеидара – уара уатҵаз, сара суҭәгьы– сара сыхәда иқәыз, – иҳәан, Мсым Хәыҷы дишьҭаланы иҷыѽеихеит.

Афбатәи ахы

Афбатәи ашәышықәсазы Аԥсны аидҵара хацзыркыз Аԥсырҭ ихьз аԥсилаа рхала ракәымкәан, Ԥысҳахыра ахиатцыхәеи – иахьаламҷехәоз ѽнатак узыԥшаауамызт.

Аԥсырҭ ихьз анырҳәоз – асаныгцәагьы, абазгаагьы, амсымқәагьы, аԥсилаагьы акы иардысызшәа иаанхон. Асаныгцәа ракәзар, усҟан изызхәыцуаз рхы акәзамызт, ҳтәыла ҳәа иналкааны, ууанза ишыҟарҵалоз аипш, иалацәажәомызт... Абазгаагьы иара убасҵәкьа акәын, рҷеалыркаауамызт, егьырҭ зустцәада, ҳара ҳауп иҟоу ҳәа игыломызт... Амсымқәа ракәзаргьы – аханатә аахыс Аԥсуаа Рымѽа хчызас иамоу ҳара ҳтәылоуп, ҳара ҳауп уи зыхьчо ҳәа ирҳәалозгьы рхадырштуан... Аԥсилаа ртәы ҳзалацәажәари...

Аԥсырҭ ихьз анырҳәоз урҭ зегь рхәыцра акын, рыпсадгьыл Ԥысҳахыра Ду акәын изызкыз. Нас иҵьашьа-

тәума Аԥсадгьыл ахьӡ аныха-ԥшьа аиԥш ирыԥхьаӡоз-тгьы… Аҭоурых аҽы егьараан еидгылахьан… Дара аныки абыки ирыхшаз аишьцәа ракәым, ешьарала анкьаӡа архнышьна еиӷәызшоз ҳәа ирыԥхьаӡоз аедыгьқәеи дареи акны ианыӷаз ахҭысқәа ртәы ажәлар азқьышықәсақәа иргәылганы иааргоит. Аҭаацәара ду рҽы аишьцәа еиҽытцуеит, уи ԥсҭазароуп, узаҽагылом, аха уи иаанагаӡом, урҭ аишьцәа наунагӡа еиԥыртцит, азә мрагыларахь ихы ирхеит, егьи – мраҭашәарахь ҳәа. Рӷәаӷәақәа неизырханы убас еиԥыртцзаргьы, адгьыл злагьежьу ала, адунеи иакәшаргьы, еиҭа еибамбар ӷалом, рыжәшахырқәа еибамыргәгәар ауам.

Аԥсырҭ ихьӡ анырҳәоз хәыцра хьамҭак иатәнатәуеит. «Иҳахьи, ҳзеиԥш ѡны иатцагылоу аԥшьшьаӷак рыргәгәара ацымхәрас, хазы-хазы изтцыҳшәаауа… руак ахькәадахаз ихынаауеит ҳаѡны» – абас иархәыцуеит Аԥсырҭ ихьӡ.

Изыԥсаз уи ахьӡ енагь ирҽытцакызтгьы! Уахгьы-ҽынгьы, ес-саат, ес-минут иргәалашәозтгьы!.

– Ауаѡы иԥстазараҽы, еиҳа ихадоуп ҳәа иалихыз анагӡараҽы, хьатцрак аныӷаимтцо ауп ауаа ирбаратәы акы анилшо. Убас ауп ишыӷоу ажәларгьы. Зыԥсадгьыл алахьынтца зыԥстазара азызкыз абиԥарак, ѡ-абиԥарак ҳәа акәымкәан, шәышықәсала, зқьышықәсала аб иахьтә аԥа ишӷа ииасуа, иахӡыӡааua роуп зыԥсадгьыл еиқәзырхаз, зыжәлар еихазҳаз.

Ажәлар реиқәырхара азҭаараӷнеиԥш аҽакы ианыԥшуам акгьы зцазымкуа абза дынзмырхо, аԥсы имыхәо амаҷ-саҷ ааха ҕәгәа иӷанатцо, рыбгашшара шылаԥнатцәо. Инҭәаша аԥьма тәыѡала еисуан ҳәа, уара утәы, сара стәы, уара ужәла, сара сыжәла, ахәанааи лбааи ҳәа атцәы аилатцара иахьалагаз, уа-тынхала иахьеихаз – ажәлар рлахьынтца зҽеихом. Урҭ рыбга еитцырхраны иӷаӡам, аиҳаракгьы уи азѡацәгьа абиԥарак ахьтә егьи абиԥарахь иаиасуа.

Ԥысҳахыра уи азҭаатәы ҭәымԥны ргәы иалаз алырхыртә иҟазҭаз афбатәи ашәышықәсазы зны – аԥьамцәа, ашьҭахь аурымцәа ирҽагыланы ирабашьыз Аԥсырҭ иоуп.

...Раб Ноурыз иеиԥш акәымкәа, Мсым Дугьы Мсым Хәычгьы аԥсуаа рҭоурых аҽы зегь рапхьаҙатәи Аԥсҳа Аԥсырҭ иахь ихьаԥшуан. Ԥысҳахыра ду иакәакьуп ҳәа акәын ишырыпхьаҙоз абшьҭрала ираҙаз цыблаагьы, быхәлаагьы. Аханатәгьы Аԥсырҭ аԥхьа ддыргылон, дара ракәын рапхьаҙа аԥсилаа раҳс иалхра зыбзоуразгьы.

* * *

Мсым Хәычы абаа-хырԥәԥәарҭақәа реиҳабацәа дахьрыпхьаз Шьыбга ахәаны иқәгылаз иаҳҭынрахьы акәзам, цыблаа рбаа-хырԥәԥәарҭа хадахьы ауп. Уи афбатәи ашәышықәсазы Цыбла ахала акәым, Ԥысҳахыра Ду ахи-атцыхәеи, Анаҟәаԥиа абаа алаҳамҭозар, иара иаҟараз аҽакы аԥшаара уадаҩын. Кәыдры армарахьтәи ахықә иқәгылаз, Аҩадеи Мрагыларахьи рганахьала ҩынҩажәижәаба, хынҩажәа саԥьан иназоз ацаҟьа ихықәҟатҵалан. Атҵаҟа Кәыдры ииасны ицон. Урҭ аганкәа рыла абаахьы неишьа ыҟамызт. Аладеи амраҭашәареи рганахьала иакәыршаз атҙамц аҳаракыра хә-саԥьанк иназон, аура акәзар – шәи хынҩеижәи жәохә саԥьан; аҭбаара – саԥьанк инаркны саԥьанки бжаки рҟынҙа иахьынаҙоз ыҟан. Уаҟа акәын иахьамаз жәа-саԥьанк иҳаракыз аҳар. Уи аҳар абаа зыхьчоз аибашьцәаарзы иамазатцакы анаҩсангьы, уантәи аҩадагьы аладагьы, амрагыларахьгьы амраҭашәарахьгьы Цыбла Ду ҳәа изышьҭаз иатцанакуаз егьырҭ абаа-хырԥәԥәарҭақәа зегьы убарҭан. Егьырҭ зегь ракәым, Кәыдры нырцә иқәгылаз Ԥсҟьал абаахырԥәԥәарҭатцәкьагьы убон. Ҩ-шәык аҽан. Ус зыҟаз аԥхьатәи ашә ԥжәаны, аҕа дырзаанымкылакәа дырцәыҩналар, аҩбатәи ашәаҽы дааныркыларц акәын. Абаа аҩнутҟа, аилатәарақәа ахьымҩаԥыргоз, азҭаатә дуқәа ахьырызбоз азал анаҩсангьы, абаа ахьчаҩцәа рышьталарҭеи, афатә-ажәтә зҳәаз реиԥш рып-

хьакыртеи, адашьмаҽы аԥьар тҟаны иахьыҟатԥоу анцәа имтԥаныхәартеи, аҙеизакыртақәеи уҳәа иамаз реиқәыпхьаҙара уадаҩуп.

Зны-зынла аҕа дахыкәшан дантәалоз, рыфатә нтԥәар, амла иакыр, иҙышуа иалагар рхала абаа агәашәқәа аадыртуеит ҳәа дышгәыҷуаз амзақәа цон, нас ашьшьыхәа инадтԥны имцар ада ԥсыхәа рымамкәа иҟалон. Абаа агәашәқәа заадыртуаз, абаа аҩнутҟа афатә тҽәахыртаҽ шаҟа ртахыз аҟара рымазтгьы… Арахәтҽҟьа рааныкларта атыԥ азалхызтгьы… Аҙы акәзар иабарымтҽәарыз, абаа аладахьы, Адагәа ишьха аҟнытә, шәи ҩанҩажәижәаба саԥьан рҟынҙа аура змаз, адгьыл итԥаз, акыц иалхыз аиаҳәа италаны ԥымкрада ахәхәа-хәхәаҳәа, ачачхалеи аҟнеиԥш, иаауазтгьы.

…Цыблаа рбаа хадахьы ауп Мсым Хәычы ахырҷәҷәартақәа реиҳабацәа ахьнеиԥхьаз. Аилатәарта зал иаакәыршаны хаҳәыла атҙамц иадҟатԥалаз атәартақәа рҽы ртыԥқәа ааныркылар акәын цыблаа рыҩнутҟамоу, аԥсилаагьы, амсымқәагьы, быхәлаагьы нарылатԥаны, рыҩнутҟа шьтрамтала аиԥш, ахатԥара аганахьгьы ҟамчхәыла иаарылырхуаз, ԥҳәыс илыхшаз аҙәы изыҳәан амҩахәастахь имҩахымтԥуаз, ахьҙи-ахьымҙԥи рзоуп ахатԥа адунеи дзықәу ҳәа изыԥхьаҙоз. Урт ҽеилаҳәашьала, тбаатыцәрала, ԥшра-сахьала ишеиԥшымыз аиԥш ауп, рнапқәа ирныз азтԥаатәқәагьы шеиԥшымыз. Иаҳҳәап, аҕа амшын дааҙхытԥны Аԥсуаа Рымҩа иҩаныршәланы иҽыҩеихар – Мархьи Герзи дааныркылар акәын.

…Мсым Ноурыз дшыҷкәыназ абшьтрала Цыбла иазеит. Усҟан ауп атаацәарагьы даналалаз. Асаҙқәа рхада иԥҳа дааигеит. Набзытцәас шәҩык арԥарцәеи шәҩык атыԥҳацәеи лыцын. Ахьырԥар зхьыԥшыз Мархьи Герзи ракәын. Урт баша матцуцәамызт, изцыз раҳ иԥҳа лыбзыцәашьцәа ракәын. Ноурызгьы иабхәындцәа гәакьақәа реиԥш акәын ишибоз. Аимаҳәылацәа амхырта ажьа рзалцом, маҳәи абхәындеи аҳәагыла иазнеиуеит ҳәа шырхәо аиԥш, Мар-

хьи Герзи рымаҳә Ноурыз иҳәеит, Аԥсуаа Рымҩа ахы ахьакуа ахылаԥшра рыгәра ганы рнапы ианиҵарц.

Ус иагьыӄалеит.

Аԥхьа идыргылаз абаа хадас даиоуит Мархь. Иара ихьӡ аҳаҵыр азы уи аҵыԥгьы, Мархь ҳәа иашьҭалт.

Ашьҭахь,Мархьаулиҩахыкныаҽабаа-хыргәгәарҭакгьы ашьапы ркит. Иандыргыла, Мархь иашьеиҵыб Герз уахь днарышьҭит. Уинахыс уигьы Герзаул ҳәа азырҳәеит.

Мархьи Герзи рыхәԥҳа лдунеи анылыпсах ашьҭахь дук мыртцыкәа Ноурызгьы иԥстазара далтцит. Рыԥәра акыр ишныԥәсхьазгьы, зхахәы ӄәашӡа ишлахьаз арҭ аишьцәа Мсым Ноурыз гәыкԥсыкала иматӷ шыруаз аиԥш ауп Мсым Хәыҷгьы ишааидгылаз. Ахьырпар рыԥәӄьашо абааҽы зегь раԥхьа иҽеыжәтцызгьы, Мсым Хәыҷы – «Бзиала шәаабеит, саншьцәа!» – ҳәа рнапқәа аанкылан, зегь раԥхьа аԥсшәа зеиҳәазгьы дара роуп. Аилатәарахь иахьыҩналазгьы Мсым Хәыҷы аханы дахьтәоз наӄ-ааӄ иарԥьарахьалагьы иармарахьалагьы аҵыԥқәа надирбеит итәаразы. Аха Герз илымҳаԥәа хәыҷык аӄара иахьрыгхахьаз акәхап, имаҳазт, днарывсын, акәакь ахь иҽынеихеит.

– Вика, Герз, уҭс, – иҳәеит Мархь, ибжьы рдуны. Уи иаанагоз уааин иуирбаз аҵыԥаҽ утәа ҳәа акәын. Аԥсилааи мсымааи ирылоуижьтеи абриаӄара штцуагьы, иахьа уажәраанӡагьы асаӡ ажәақәа аламҵакәа еицәажәаӡом. Гәыла-ԥсыла иаԥсуааруп, аха дара ахьиз Арҭлар аӡнырцә, асаӡ ҭаацәараҽы излеицәажәоз рбызшәагьы рхадыршҭуамызт.

МархьиГерзиирышьҭаланаилатәарахьиҩналанитәеит Ԥсԥьалтәи Мзоуӷ-иԥа Базрыӄәа, Ахыстатәи Қәабзач-иԥа Дарыӄәа, Палтәи Уахсиҭ-иԥа Нашбаҭаӄәа, Қәабчаратәи Ныз-иԥа Хсауҭ, Далтәи Хнышь-иԥа Башныхә, Адагәатәи Соузар-иԥа Саламақәа, Аԥианчатәи Сиҭ-иԥа Дадын, Амтӄьалтәи Рашьыҭ-иԥа Ҳаԥьматӷ, Цьамԥалтәи Нар-иԥа Ҭлабган.

Мсым Ноурыз ихаан знызатцәык иадамхаргьы араӄа имеизацызт. Абаа-хыргәгәарҭахь ианааиԥхьалозгьы,

арахь иааигаҙомызт. Шәтәа ҳәагьы рамҳәаҙакәа, иқьаҳиа диацәажәошәа акәын дышрацәажәоз. «Унапаҵаҟа иҟоу улакытца шаҟа дыҵаумырԥшуа аҟара, ҳаҭыр уқәиҵоит, уххь зегеит ҳәа иҟәаҟәа унапы ықәушьыр, угәӷеанҙамкәа уаҵәы дааины ухәда днықәтәоит», – ҳәа рзиҳәон Ноурыз цыблаа рбаа-хырҕәҕәарҭақәа рхадацәа. Уи азоуп, егьа зҵаатәы хьанҭазаргьы дырмазҵааҙакәа ихала изиҙбоз. Ганкахьала, ауҕә еиҳа иахьақәыҕәҕәоз иаҵагылаз Ноурыз иакәын ахьамҭаратҵәкьа ааныҙкылоз. Аха даӷеа-ганкахьала, ажәа-заҵәык «ишԥаҟаҳҵари» ҳәа реиҳәар адруҳәа иҩатҵьан, наҟ-ааҟ икәаҕа имгылоз. Ауҕә ахьанҭара абжеиҳаракгьы ааныркылоз… Ноурыз уи илшомызт. Ауаа ракәым, ари адунеиаҿ аӷеҩаҵәкьа еилырхуеит, ашьацкьа злоу аӷеи аӷеы-надии узеидкылом ҳәа дхәыцуан.

Убри азоуп, аилатәарахь иааҩналаз ируа-ирҳәо иакәымшәо, ҷымҭ-ԥсымшьа, иҟәиҭ-ҟәиҭҙа изтәаз. Мсым Хәыҷы қәрала акырҙа дышреитҵбызгьы, «бзиароума, цәгьароума ҳзааигаз, иихәарызеишь» ҳәа рыблақәа ҭырхаха изыԥшын.

Мсым Хәыҷы ишьҭахь игылаз Ҟансоу иахьдынхьаԥшит. Ҟансоу днеикәкьашан, дындәылтцит. Дабаишьҭи, ари иаанагозеишь ҳәа инеиҷаԥшы-ааиҷаԥшит. Еицәоу умбакәа, еиҕьу уздыруам ҳәа згәы иаанагақәазгьы ҟалеит.

Аха убри аамҭаз, аилатәарҭа ашә аатын, Мсым Хәыҷы иабаҙҙеи Сеилыҟә ипацәа ахҩыкгьы ишьҭаланы иааҩналт.

Мсым Хәыҷы ашырҳәа дҩагылт. Абаа-хырҕәҕәарҭақәа рхадацәа ируа-ирҳәо иақәымшәо иаагазҷеазшәа иааилахеит азныказ, аха Мархьи Герзи шгылаз анырба, даргьы Сеилыҟә иҩеихатҵгылт.

– Ҳабаҙҙеи абра утәа, – иҳәан, Мсым Хәыҷы инаҩс игылаз арымҙ наиирбеит.

– Шәтәақәа, дад, шәтәақәа, – иҳәеит Сеилыҟәгьы, ихәыԥҳа иирбаз аҭып аҷы данынатәа.

Аҙәгьы дымтәеит.

Мсым Хәыҷы изыԥшын.

Мсым Хәыҷы дантәа ашьҭахь ауп даргьы антәа.

Сеилыќә иҷкәынцәа Хьытцкәыри Рашьи рҕәакьамыс ќамаќәарымпытцарҕәҕәа,шьантцатцасеилаќаца,абжьасқәа реиԥш ишнатцкъара ихианы, ашәхымс иахьаахытцыз наќ-аак иаавагылт. Ќансоу Мсым Хәыҷы ишьҭахь дааин даагылахт.

– Уажәшьҭа иаамҭоуми, ҳабаҙҙеи, – иҳәан Мсым Хәыҷы, Сеилыќә иахь дынхьаҳәт.

– Уалага, дад, уалага… амшгьы даараҙак уаќәгәыгыртә иќам, иааќәымҭцакәа Кәыдыртаќа иҭадыдуеит, – иҳәеит Сеилыќәгьы, дхәыҷны дɯагылазаахыс цыблаа рус аҙбара иаҷыз иара иакәызшәа иҷамариашаны.

– Згәашә асақь аалхны иќьаќьаҙа иаарту ҳаиɯызоуп ҳара иахьа. – Мсым Хәыҷы ихы ɯышьҭихын, анаџьалбеит иҳаиҳәарызеишь ҳәа зыблақәа ҭраа итәаз илаԥш нархиган, ашьшьыхәа, иԥкаа-ԥкааyа, амаҭа ɯазго арашәаɯ иеиԥш, ацәажәара дналагеит. – Арахь уааҳалаԥшыр ҳмачҙам, ахырҕәҕәарҭақәагь акымкәа-ɯбамкәа иҳамоуп, ҳаибашьцәагьы ааидкылан игәоуҭозар, рхыԥхьаҙара шәɯыла ирацәоуп. Аха изхәарҭои, Мархьи Герзи зҷу Мзоуҷ-иԥа Базрыќәа изымдыруазар, Қәабзач-иԥа Дарыќәа дызҷу Соузар-иԥа Саламақәа изымдыруазар… – Мсым Хәыҷы дааҭгылан деиҭанарылаԥшит, иуҳәо иашоуп ҳәа зхы зыртцысуаз Мархьи Герзи рхала ракәын, егьырҭ рыхқәа рықәыжь, иажәа абакылиго ҳәа еиқәыԥсы иԥшын. Нарипа Ҭлабҕан затцәык атцәы дахатәазшәа дҳәыцымыцуан.

Ари ицәажәара ҷеи алымҭцыр алшоит ҳәа гәаныла даахәыцит Сиҭ-иԥа Дадынгьы.

– Уиашоуп, дад, уиаша… уажәа нагҙа, – ҷааиҭит Сеилыќә, ихәыԥҳа иҷымҭра еитцытццәахазшәа аниба, усгьы нацитцеит: – Сара саԥшәымоуп ҳәа зхы зшьо итаацәараҷы хәыҷгьы дугьы зҷу идыруазароуп, иара изымтцаакәа шьаҷак иадамхаргьы иќарымтцароуп. Мамзар, ҭыгьҙаа реиԥш еиламлои. Ахада дызмоу – анцәагьы дизылԥхоит рҳәоит.

Цыблаа, уи аганахьала, зхьышьаргәытҵа ҳакәыхшаша ибзоурала, ахада бзиа даҳҟәашьуп. Зыхрат бзиахаша Ноурыз дҳапхеит, аха уара уахьҳамоу иҳабаргәузеи. Атлаҳәыстажә супырхагахеит, уажәа нагза, дад, иузыпшуп, – иҳәан, ихәыпҳа иахь дынхьаҳәт.

Аилатәараҷы иҟаз абаа-хыргәгәартақәа рхадацәа уажәоуп еилыкка асаркьа ианыпшылозшәа ианырба Мсым Хәычы дзырцәажәоз иабазҙеи Сеилыҟа шиакәу. «Ноурыз ихаангьы дыпкымызт, Цәыцә итәы иаҳа ишаиргозгьы. Уажәшьта ихәыпҳа цыблаа аҳас данҳау, пынгыла димазамкәа аҳтәҟьа иара иакәушәа ҷыгәгәала ацәажәара далагеит. Иҧкәынцәагьы ажәа ахьпсыдахо, амч атаххозар ара ҳаҟоуп ҳәа Мсым Хәычы изыпшуп. Мархьи Герзи ракәзаргьы тәымуаам, дара ирыдгылоит. Ари асаби иҳарҟатцои ҳәа ззаҳҳәоз Мсым Хәычы, ацә урақәа ишырымуа, мчыла рлымҳақәа ирынкны инаганы аугә ишатцарҳәо аипш хтцеиҳәоит, уажәнатә даанаҳамкылар. Ус сҳәеит ҳәа днызкылода, адагь азы ианышьтнах, усгьы алада сцон ҳәа аҳәон аипш, арт зегьы рхқәа рыкәжь итәоуп. Аапын рапхьа ҷызтыз акәукәу иахьыз сыхьыр атцкыс, саргьы тынч ашьшьыҳәа стәазар еиҧьуп, апсцәа ангыло, абзацәа анпсуа аамта ҳзаait», – гәаныла дхәыцуан иҩызцәа игәы рыцәкаҳаны, рышҟа дхьампшзакәа Нарипа Тлабган дахьтәаз.

– Хи-пси мацарала ҳзынхом, ҳахтцәоит акәымзар, – ацәажәара даҷын Мсым Хәычы. – Аҩада, ашьхарантә, ҩаҟынтә аҧьамцәеи ахазарцәеи сашьеиҳаб иааишьтуам ҳәа ҳгәыҧуеит, аха мшәан, быхәлаа дааразак ишмачымгьы, рхала ирзаанкылару, ачычмаса аипш цыхәаптцәара рымазамкәа апстыр рҷаархар? Быхәлаа рхала ирылшом. Нас урт ирыцхраарц зыхәтада? – Мсым Хәычы, изтцаара атак ҟазтцо зәыр дыҟазар ҳәа деитанарылапшит. Ҷыртуамызт. Зегьы реиҳа зыгәра гатәым ҷызымтуа иоуп ҳәа иабазҙеи ииҳәалоз ааигәалашәт. «Сара снапатцаҟа иҟоу ахыргәгәартақәа рхадацәа сзеидкылом. Пысҳахыра зегьы

еидыскылоит ҳәа иаҷу Аҧсырҭ закә ҷьабааузеи иаҧхьа ишьҭоу…» – гәаныла даахәыцт дырԥегьых. Нас ибжьы нҭиган инацитцеит: – Лахьхьи, Анаҟәаҧиа, Цысҳахыра Ду агәаҷы, Ҳаҧсадгьыл иаку ҳәынтқарран иҟаларц, абазгаа, аҧсилаа, асаныгқәа, амсымқәа ҳәа хазы-хазы анацәеиқәкра акәымкәа, иаку аҧсуа жәлар рҽеидкыларазы Аҧсырҭ ашьа каиҭәоит… ҳара араҟа ҳшьаргәацәқәа илыргаз акәҵар анпыҟҟала ҳхәыштаарақәа ҳазрыҳеҳәыҵуам…

– Ҳара алазцәа рҳәынтқар Гәбаз иакәзами ҳазхьыҧшу? – ацалаҟьа рбаҕь аиҧш иҽизнымкылт мҳаԥк аҷаҟара зхагәҭа кылгьежьааз Нар-ипа Ҭлабҕан.

Изакә цәаҭарҙыҙагоузеи исҳәаз ҳәа деиҭанаҧшы-аапшит, аха ал иалахаз амҵәышә аиҧш ихалазаҵәык даанхеит.

Ари дазыҧшымызт Мсым Хәыҷы.

Ари иазыҧшымызт уа итәаз зегьы.

Зназы амҵ цыруазар абжьы уаҳаратәы иаатынчрахеит.

Мсым Хәыҷы иажәа ирблаҟьеит.

Нар-ипа Ҭлабҕан изҵаара аҭак шԥаҟаитцари Мсым Хәыҷы ҳәа инеизыпшит.

«Аҙ улхны аҵа улазҵо ари абыҙгәыр ихәда аӄды иныӄәҵаны ихҵәазар акәын» – абри ауп Мсым Хәыҷы усҟан ихаҷы иааиз.

– Гәбаз ҩ-мца дук дрыбжьахеит, – Мсым Хәыҷы аҭак иимырҟаҵакәа даацәажәт Мархь, – уи аԥьамцәагьы игәра ргом, аурымцәагьы ргәы дақәшәом. Ашәарҭа ҳанҭагылоу шаҟантә изаҳацҳахьеи, аха ҳара ҳацхыраара акәым, иара ииура издыруам.

– Убри аҟнытә, – иашьа иааимидеит Герз. – Зны ҳара ҳҽеидаҳкылап, ҳԥыза, ҳаҳ – Мсым Хәыҷы иахь ихы неирхан, – ҳнаивагылап. Цысҳахыра Ду аҧҵара иаҷу Аҧсырҭ ҳидгылап. Знык Цысҳахыра Ду ҳәа аҳәынтқарра ҳзаҧҵар, иара Гәбаз ихаҭа наҟ ҳицхраартә амч ҳауеит. Убри ауп иахьа абраҟа Мсым Хәыҷы ҳҳы итеигало, еилаҳкаарц ҳҭахызар, ҳаҧхьаҟа ашәышыӄәсақәа, азқьышыӄәсақәа рнаҩ-

сан игыло абиԥара рыбҕа еитцыхны Рыԥсадгьыл иахыларц ҳтахызар…

– Назҳәазтцамоуп! – ажәакала иаахиркәшеит Сеилыќә. Мышк ахала мышк атцыхәала ари аҽы икылсыр акәын цыблаа.

Аха абаа-хырҕәҕәарҭақәа рхадацәа ҽырҭуамызт…

Иара убри инақәырццакны, шәымҭакгьы мтцыцкәан, ажәѡан еилаќәыбаса иагарц аҭахызшәа, зны амацәыс налќьа-аалќьан, нас уи мчы анамоу, амца анзацранамтца, атцықь-атцықьхәа итќәацны адгьыл ырхыцхыцуа идыдит.

Анцәагьы игәамԥхеит уаԥстцәык иакуаз цыблаа рҳәоу ахьеиқәымшәаз…

* * *

«Арҭ асаҙқәа қәыцьмақәоуп, ҳаҕоу дырҽашәааит», – даацәрыхьҭашьит Нар-иԥа Ҭлабҕан.

Нар-иԥа Ҭлабҕан Ноурыз иԥсы анҭаз ахырҕәҕәарҭа хадақәа дышреиѡаҙозгьы, инапы ианитцаз Цьамԥал ауп.

Пали, Лари, Бати рыбжьара ишыќазгьы. Цьамԥал урҭ ирудукылаша хырҕәҕәарҭамызт. Иамур, ахырҕәҕәарҭақәа руак ашәарҭа ианҭагылоу, ацхыраара аҭаххозар, Цьамԥалнтәи уахь аибашьцәа неип ҳәа иҙбан. Сара скьаброуума наќ-ааќ сеигәыдтцо ҳәа даара игәнигеит Нар-иԥа Ҭлабҕан, аха Ноурыз иҽы цьеи ирзарын. Иҽаԥхьа дшәаќьон, аѡ дытцалон.

Ноурыз идунеи аниԥсах дгәырҕьеит, уажәшьҭа сара стәы иакит игәахәт.

Ноурыз иԥеитцбы Цыбла иаҙеит ҳәа аниаҳа, ачара иурц акгьы игымхеит. Зҙамѡа ахәҕабз акьымсыц ани ачқәын исмырќатцара иќоузеи игәахәт. Раԥхьатәи реилацәажәараҽы иааԥшит игәыҕра шбашаз, ихы дшажьаз. Аилатәараҽы ииуз-иихәаз анеидикыла, ашьҭа ахьирхара изымдыруа импытцахеит. Ҷимҭыр еиҕьын, башаҙа дбаалдықьт. Игәаҕьны Мсым Хәыҷы иахь иршәыз ихҽа, уи иќынҙа имназакәа акы ианԥан, игьежьны иара иахь

ифырхны аҽаанахт… Дабацари, дыѡыр – дзыѡуам, анышә хәытҷжаан, аматраз ҟатҵаны дхәытҵалар – дахәаҽуеит… ҽымҭ даатәар митә ҟалозма, иѡызцәа реиԥш дҭынчʒа иѡныҟа, итаацәа рахь дымгьежьуаз. Уажәы-уашьҭан иан-басыхьʒои, сеиқәпах сҽаҳәаны, схы наган ақыдсаҟәа инықәҵаны, абазақь иеиха ҽы-ҟьаҟьа ду кны данбаас-хадыргылои ҳәа дышхәыцуаз, игәы штыԥсаауаз цыблаа рбаа-хыргәгәарҭа хада агәашәқәа ҟьаҟьаʒа ианаадырт, дыѡҭҟьан, уаҳа ишьҭахьҟа дымхьаԥшʒакәа, иеибашьцәа изыԥшыз ицрыԥсса, ихҽахьча изқәа инкыдҵаны, дкәлаа-уа ахылаҕьара дынҭалт.

Адунеи аҽы зегь реиҳа ишәарҭоу ашәаргәында иоуп. Уи зыхҟьогьы иԥсы ахьҵаау ауп. Ахаҵа знык диуеит, знык дыԥсуеит. Ашәаргәындагьы, ауаа зегь реиԥш, знык ауп даниуа, аха аԥсра мыжда абла данҭаԥшлак, амат хьшәашәа икәа италазшәа ихәы-ижьы гылоит, ицәа ихыбзаауеит. Игәы арахь итыпарц еихоит. Нас ауп, аҭахызар ура-ҭбаарала деихых-еитцых, измахак аа-лак ирзыфом ҳәа ззырҳәо, ддомбеизаргьы, иԥсы аиқәырхаразы аѡыза данитиуа, илацәаҟәа еихамҟәысʒакәа дзыхшаз, акәтаҕьцәа дылхны дзааʒаз иантцәҟьа данылмеигʒо, иԥсадгьыл даначарҳәаѡхо. Заԥхьа дшьамхгәыгәло акамаршша аиԥш ауп дшырбо. Нас зѡыза гәакьа, зыжәлар, зыпсадгьыл, зан чарҳәара рзызуа, ианаҭахха дара зыматц иуа рхаҭагьы шиԥсахуа рымдыруеи.

Аиашатцәҟьа уҭахызар, зегьы зхароу агәоуп. Агәы мытрысыр, ачарҳәаѡгьы раԥхьатәи ишьаҽа хәымга ҟаитцома. Знызатцәык убас згәы ҭрысны, аԥсеиқәырхаразы чарҳәара зуз, дузаанкылаʒом. Ꝋынтәгьы, хынтәгьы… иԥстазара атцыхәтәантәи илацәеиқәпсараҟынʒа зегьы чарҳәара рзиуеит. Убриазоуп, удомбеины ажьа агәы узҭазар аасҭа, ужьаны алым агәы узҭазар еиҳа еиҕьуп ҳәа ажәлар изырҳәо.

Нар-иԥа Ҭлабҕангьы ихы аҟьашра заҵцәык ауп акәымзар, егьырахь ауаѡ ныркә ду – игәышԥы ҟьаҟьареи,

ижәҩахыр ԥцаԥеи, имшә напқәеи абаа дагәыдлар иԥыххааса иқәитԥап угәахәп. Ауаа ианырбо дыҟрымҿрымуа, зегь реиҳа зымчу цыблаа рхада Ноурызтԥәҟьа игәхьаа икҙамшәа дцәажәалон, нас ауаа анеимплак, даақәгьежьаан, ахәычқәа реиԥш ԥшьынаԥха иаԥхьа иҵеылкажьны срыцҳашьа, схаҭыԥ иқәҟьеит акәымзар, уара иуеиґьасшьо иҟада ҳәа ихшаратԥәҟьагьы дырмеигҙакәа ишәиипшьиуа, ишьапқәа игәыдыҳәҳәала ирыбзон. Ноурыз илеишәа шыцәгьазгьы, ацәгьара зуа – ацәгьара дақәшәароуп ҳәа шиҳәозгьы, уимоу зынгьы Нар-иԥа Ҭлабґан итәыҩақәа аахытԥәтԥәаны, ашьамҭлаҳәқәа наишьаҭан, адемҭхан дҭаиртәарц шақәикхьазгьы, ашьҭахь игәы ԥсасины, ианаижьуан.

Мсым Хәычы аҿа уаҩын. Иабаззеи Сеилыҟә дааҟәымтцзакәа ихәыԥҳа дышилабжьозгьы, ажәлари аԥсадгьыли рзы инааны ицәажәаз ианаижьуамызт.

– Зыхраҭ бзиахаша уаб Ноурыз иҿгьы дмараҳәуан, аха ацә-ура алымҳацәқәа ирынкны ауґә инаҭаҳәаны, аґьатамақәа иртахха иантцархәалак, егьа иҳәымпыртцызыргьы ишдырцәаґәо еиԥш, иҳәатәаҿы дааигон, – хҿыхшьа змам иакәымк импытҟьар ҳәа дшәаны, Сеилыҟә хәдықәтцаҩыс иҵеыҟатцаны, ихәыԥҳа дилабжьон.

– Знык афҩы зхылаз акәац аԥьыкаҙырҙ иагьа иаургаргьы ибааueит, – иҳәеит аҭакс Мсым Хәычы, наҟ ахара иакәым акы ацәаара дазыԥшуа.

Бзиара шахылымҿиаауаз Нар-иԥа Ҭлабґангьы идырт. Уи ауп дуалуашо, Цьампал абаа дамкуа, Цыбла тымитышахан аҵа дызҭымтцуа дҭахазшәа зибоз. Ихы зқәикра дақәшәомызт – аҙа икыр иҩон, аҩа икыр иԥтцәон. Зны ацәқәырпа дуқәа дмадаґьмадашәо ирылахаз амшынуаҩ диҩызахазшәа ибон, аҿазны ачалт иатцахаз аҵыс аиԥш дпаҟьпаҟьуан.

Ноурыз ихаан ишыҟаитцалоз аиԥш, даақәгьежьны Сеилыҟә хәдықәтцас дныҟатцан, Мсым Хәычы иаԥхьа днышьамхгәыгәлан, уашхәамақьаԥсыс иҳәарц иҵазикт.

Аха Мсым Хәыҷы иблақәа анааигәалашәа, длеилууа дцеит, ишьаҳәырҙыз аҙәы дақәпалазшәа, асырҙ ԥштәы ааихәан, длеизҟәыҷын, ашьырхынтҷ зыхьуа иеиԥш ибжьы ҭахәаҽза дауазырт. «Ашьацәгьа ахахьы иѡуеит ҳәа садызцалаз, сыбз хтҷәаны алақәа ирымпытцаршәзар акәын… ма егьырҭ сыдгыландаз… хымҳа-ԥьымшьа мгьал рхаа ҳәа исымпытцҟьеит, аха исымпытцҟьазеи… Сара схалагьы сакәымкәан, сдаракәац ыҟаҙамкәа итцызжәауа аус снапала иҟастцеит… Ухы иазууа уаҩа иузиуам ҳәа зырҳәозгьы абри азоуми»…– аламгәа ҭишьаауан, дагьԥсымкәа-дагьбзамкәа адәышкәаҩьаз иқәхаз Нар-иԥа Ҭлабҩан. Еилыхеилаҿҿо еиҿажьыз ақыдкәа агәгәаҳәа еибакны рыблра закәыхыз, иара иикыз амца аасҵа. Зны дҟаԥшьхон, зны деиқәатҷәахон, нас иаалырҟьаны дцәышхон. Аганахьала усҟаназ дызбоз, ари ауаѡ дхәашхәаԥсрахеит ҳәа изиҳәон.

Иматцѡы ацгәеиԥш ишьапышьҭыбжь мыргаҙакәа дааины иргылаз аишәа акрысфоит ҳәа днахатәеит. Ишшаԥасалха алѡатҷә ахыззуа, ақәаб иаатыргаз аԥылгыды акәзааит, арашы иаргаз асаҙбал акәзааит, аҳ ичысхә ҳәа изышьҭоу акалмаҳа акәзааит аҳаршьыли аҳәа ркамеи ирылхызшәа, наҟ дрыгәҭаст, ҿатцак иадамхаргьы иҿахьы изѡамгеит.

Деихпапала акрызфаз иеиԥш ирҩаза ааиркәадан, иѡнапык рыла, зегьы зхароу уара уоуп иҳәарашәа, ихы еимлагәа иааикын, атрынць ҟәараҟәантәны ихадырԥазшәа дҩәитциуа дауазырт.

«Сшарԥыетҷәа уажәымзар-уажәы ианбагыло ҳәа сшыԥшыз, схәылпыетҷәа аҭашәара иалагеит. Аха ус аламала, сызго сагааит ҳәа, снапқәа сывапса аҙы алеира сҿысзатом. Смахәар-шьахәар еибганатцы схы сахәароуп, аха изла?.. изла?..» – абас дышхәыцуаз атцых агәахьы инеит. Расацырақ, раса-цырақ иаҟараны илахь иалтцыз иԥсы-ԥхзы хьшәашәа наҟ-ааҟ иҙамѡақәа ирҿыкәкәа иаԥхьа ахәа иахьылатәоз аҩа гылт. Иаргьы ԥсуатла иламкәа инапқәа наиваҳаит.

«Аҟәараҕ, аҟәараҕ…– ари ажәа уажәы-уажәы еиҭеиҳәон. – Мсым Хәыҷы сыхәда иахаиршәырц ирхиаз аҭрынҵь ҟәараҕ иара ихәда иахашәароуп…» – иҳәеит аҵыхәтәаны заѡсҭаахә дызхалахьаз Нар-иԥа Ҭлабҕан. Аха изла? Абаажә аиԥш дзыҟәгәыҷуаз Ҭлаԥс иԥсы ҭаны дыҟазҭгьы, акы изиҙбон. Уи иҟаимҵоз, иимуаз, ҳәа акрыҟазма. Ладаѡада, еиҳабы-еиҵбы акы далаҟоушәа, акы дрыхәошәа еиқәжьа ирылимыршоз ҳәа иҟаз. Ԥысҳахыра Ду ахи аҵыхәеи зегьыԥьара иара имаҟахы иадҳәалаз ауаа иман. Цыблаа рыѡнутҟагьы дзыҟәгәыҷуаз Нар-иԥа Ҭлабҕан иакәын. Аха Ҭлаԥс Егры дагахьан, идунеи иԥсаххьан.

Ҭлаԥс иаамышьҭахь Нар-иԥа Ҭлабҕан дзыҟәгәыҷуа имада? Цыблеи Быхәлеи ус аҙәгьы дыҟам.

Абазгааи асаныгцәеи рахьгьы башан. Аԥсырҭ иҷы ибҕа ԥҵәан. Ус анакәха, Ԥысҳахыра анҭытҵ диԥшаароуп деиқәзырхо ауаѡы.

«Дыҟоуп уи иѡыза, дыҟоуп!» – иҳәан, Нар-иԥа Ҭлабҕан ахәыҷы иеиԥш дгәыргьан, дыҳәҳәеит.

Уи алазцәа рҳәынҵқар Гәбаз иарҕажәѡа ҳәа ивагылақәаз дыруаҙәкын. Тердеҭ иакәын. Рымаҙа еивҵан, рыԥсы еилан. Аѡыцьагьы аҵьамцәа рҳәынҵқар Хосрои маҙала иматҵ зуаз иреиуан.

Ашьандал иҵагылаз амзаш ихәажжаҙа иахылҵуаз амцабз иаҳа-иаҳа иҵаауан.

Ашара адәы иаақәлон аиԥш Ҷьампал абаа ҿуаѡык дынҵҟьеит.

Уи Ҭердеҭ иахь Нар-иԥа Ҭлабҕан иишьҭыз ауаѡы иакәын.

А б ы ж ь б а т ә и а х ы

Атҳ агәы еиѡнашахьан. Ажәѡан ҵәцан. Ашшы зыхга илеиуаз Кәыдры зны-зынла агәаѡарахьтә хрыжь-хрыжь иааҭыѡлоз атыѡарѡарқәа рыбжьы акәымзар, Цыбла ҭынчран.

Шьыбга ахәаҽы иқәгылаз Мсымаа раҳтынрагьы еиқәышьшьы иҟан, амрагыларахьтәи акәакь аҟны ада. Уаҟа амзашақәа иркыз амцабз иарлашон.

Мсым Хәыҷи Ҟансоуи иларха-ѡархо, ирҟатцымытцуа иркыз акәалҙы дназыпҵшын, Сеилыҟә ҽааитит:

– Пысҳахыра ахи-атцыхәеи уеимдаргьы, абри аѡыза акәалҙы аҽаҵьара иузыпҵшаауам.

– Зкәалҙы иақәгәыҕуа ахатца илымшашагьы илиршоит, аха, сабаҙҙеи, ари акәалҙы узтада уара? – Мсым Хәыҷы иабаҙҙеи иахь дынхьапшит.

– Абаа-ипа Самсон анкьаза зны исзыҟаитцеит. Усҟан Ҟансоугьы уаргьы шәмиҙацызт. Уаб Ноурызгьы саргьы акака ҳзыҟаитцеит. Уи ауп, абриаҟара аҳәеилышьра иҟаз аҽы тцкәарстак ҳамаҙамкәа ҳзалтцуаз. Ашьтахь Ноурыз икәалҙы Апсырт иитеит.

Сеилыҟә дызлацәажәоза алакгьы атцыхәтәа ахькылигоз Ноурыз иҽы акәын. Даақәыпсычҳан инацитцеит:

– Аибашьра ҳанцоз аҽеаҙәы имаҳартә сара схалазатцәык исеиҳәоз удыруоу?

– Иуеиҳәоз?

– Сеилыҟә, амарҵьа, акы сыхьыр, акьатахәаа дыршьит ҳәа сзырымҳәааит, абазақьаа роуп дызшьыз ҳәа сызрылатца, – иҳәон.

– Аҳәа ахьеилыршьуа акьатахәаа уршьыргьы, абазақьаа уршьыргьы зегь акакәзами?

– Ноурыз изы зегьы акакәзамызт. Ахьҙ азы акәын адәы дзықәыз.

– Акьатахәаагьы абазақьаагьы деибга-дызѡыда дрылтцит аха…

– Ус умҳәан, сбаба, ус умҳәан. Ноурыз изкылсыз – ҳаҕоу изкылсааит.

– Даачмазаѡхан дахьнышьталаз дзымгылеит.

– Ус акәгәышьоуп, аха ихьыз закә чмазараз удыруоу?

– Дышгылаз атцыкәкәара далагеит…

– Дад, сыхәыпҳа, уаб Ноурыз дааиааназа умнеиааит, ахьи араҙни шәыбжьапсоуп, гәырѡоуп дызгаз, Быхәлаа

изихымгеит. Дарбан хатцазаалак изышьтымхуа ҳәа акы ыҟоуп. Уи дыртәуп, иатцалатәым.

– Сабаҙзеи, уажәада саб уиныҙбо смаҳацызт.

– Ноурыз синыҙбаҙом. Ус ҟаимтцар ада ԥсыхәа ыҟамызт. Аха агәырҩа дахьахәаҷеыз ауп сгәы иалоу. Агәырҩа, дад, ауаҩы ициуеит. Ирҳәоит ицыԥсуеит ҳәагьы… Сара уи дук агәра згом. Ауаҩы ицыԥсуа агәырҩа ыҟоуп, ишԥаҟам, аха иара дыԥсны игәырҩа нтцәара ақәҙамкәа ишьтамта ианырзаанхогьы ыҟоуп. Абанҭ атыҩарҩарқәатцәкьа зеиқәҷыртуа гәырҩак рымоуп азоуп.

– Саб, – рцәажәара Ҟансоугьы иҷеналаирхәт, аҟама азетын ахьшьрадааҟәытцын, – атыҩарҩарқәа шԥеиқәҷыртуеи, икьууеит акәымзар?

– Анкьаҙа зны, – Сеилыҟә ичкәын дзызтцааз иимырҳаҙазшәа, ууанҙа дызҷеыз иажәабжь нагзо ҷааитит, – ԥысҳахыраа гәатабҕата, хьаа-баа рымамкәа, аурымцәагьы аџьамцәагьы рыԥсы ҭоуп ҳәа ианыҟамыз, аҩада – шьхарԥыроуп, алада – мшын казказроуп, урҭ рнаҩсан, хыхь ажәҩани, цаҟа адгьыли рыбжьара аҷеа-дгьылк, аҷеа-шьхак, аҷеа-мшынк, даҷеа уаак ыҟоуп ҳәа ргәы иааанамгаҙоз, ҳаблак акалҭ аҷы, иҟалап ҳара ххаблақәа руак аҟны акәзаргьы, инхон хатцаки ԥхәыски. Дыхбыцза, изыхҙызаауаз ҷкәынакгьы дрыман. Цьаҭ ҳәа ишьтан. Атаацәа – ҭаацәарак шыжәбахьоу аиԥш амра агылара иацгылон, инхон-интцуан, агәырҕьабжь тыҩуан ргәарԥ. Бзиара нагза ыҟаҙам. Зылԥха ҳаура адунеи узаламкьакьо ишеит, аџьныш дахьиԥырхагахаз ыҟоуп акәымзар. Изхысҳәааua, аџьныш атцалашәкәара даатыргазшәа деиқәатцәасамсалха, абзныжә аиԥш итәыҩа хәычқәа ихаргыланы, итцыхәа кьатагәаҙа, анцәа ауаҩы ипстазашьа шыҟалаша даназхәыцуаз цәажәартас дыхтеикын, «ианаамтоугьы дгәырҕалааит, ианаамтоугьы дтцәуааит» ҳәа иҳәарацы игәы итаз ихаирштзаап. Уи акәзаап ари адунеи аҟны бзиа наҙа зыҟам, арҭ шҷеоу акәампа зыҷшәо. Абриаҟара зхысҳәааua, ҷенак, уажәраанҙа зыҙбахә сымаз

анхаѡ иԥшәмаԥҳәыс лгәы акы аатԥалан, лхатԥеи лхәыҷи шлывагьежьуаз лыпсы лхытцит. Шьыжьы игәыргьатԥәа амра агылара иацгылаз аҭаацәа, амра аҭашәара ашәы еиқәара рхарпаны иапылт…

Сеилыќә ацәажәара даањәытцын, еиқәҷызтуаз атыѡарѡарқәа деиҭанарзыҙырѡит.

– Ауаѡы игәырѡа зхәышәтәуа ҳәа иќоу аамҭоуп. Ахәрыбгьыц иаѡызоуп, – иажәа инацитцеит. – Егьа хәра цәгьазааит, иара иақәшәо ахәрыбгьыц аннақәлалак, ахәра неимашьшьы иаргьоит, ашәахстатԥќьа умбо. Адгьыл хьшәашәа зыбжьалогьы, аамҭа цацыԥхьаҙа, ргәырѡа хҷеуа иалагоит.

Иќаитцарыз асаби ааҙатәыс дызмаз ахатԥа? Ашықәсцәашь анышьтырх, аҭынха, агәыла-азла еилалан ԥҳәысеибак дизааргеит. Аѡымсаг ҷыц аиԥш аԥхьа, хшара длоуаанҙа, Џьаҭ ихатцкы калыршәуамызт. Аха шықәсык ашьтахь ԥа данлоу, даҷеа цәак лхадырпазшәа, дпапашькны лпапса дааизықәгылт. Абзиа иургьы цәгьаран, ацәгьа иур – еиҳагьы еицәан. Џьаҭ иаб иҷеирххеит, анс иуит, арс иуит, диргәыбзыцт, длықәцәкьеит, аха иԥҳәыс акы дизаҷамкит. Уахгьы-ҷеынгьы иааќәымтԥзакәа аз-цәыкәбар ақәтәозар ахаҳә хьшәашәатԥәкьагьы кылнатԥәоит. Дышнеи-шнеиуаз Џьаҭ иабгьы иԥҳәыс илҳәоз иашоушәа ибо далагеит. Иҵкәын еиҳабы дмараҳәны, аргьарахь дихар – армарахь дцошәа ибо далагеит. Џьаҭ ихы ахьынахо дыкәтцны дцар ќаларын, иашьеитцбы Џьанҳәаҭ иакәымзар. Џьанҳәаҭ изҳа-цыԥхьаҙа еиликааула далагеит иан Џьаҭ дкыдцалан дышлымаз. Шаќа дкыдылцалоз аќара иашьеиҳаб дилаҳәатцон. Дахьцалак дхысхысуа дишьтан. Џьатгьы иашьеитцбы Џьанҳәаҭ илеитцоз уаѡ димамызт.

…Ҽнак шьыбжьышьтахь, акьаброу асра иханагалан ишыќаз, амра анынташәоз ауп иангәарта рыцьмақәа шыќамыз. Еихьыс-еиԥыс иѡны агәаѡара инҭалт, аѡада рҳәеит, алада рҳәеит, зны ажцра захапаз апста италт, аҷеазных апшаҳәахьы илбааит, аха рыцьмақәа џьаргьы

иҟамызт. Ус Џьаҭ ианԥса ахәы даақәгылт, ԥси-бзеи еиламыргыло, дшәиипшьиуа, Џьаҭ аџьмақәа имԥшаакәа шьҭахьҟа хынҳәышьа имамызт. Деиханы рқыҭауаа зыцәшәаны хара-хара извысуаз, абнатоура иҽеиҭеит. Угьежьы аѳныҟа ҳәа дышитцаҳәҳәозгьы, дааицрымҭзо дишьҭан Џьанҳәаҭгьы.

Џьаҭ ианԥса лыбжьы ахьимаҳара атымитыша дҭалозаргьы агәхьаа икымызт. Џьанҳәаҭ иашьеиҳаб амца далалозаргьы дицалалон. Ишылашьцара илашьцеит, абнатоура агәаҷы аҭәыршы убла иҭакызар иумбо. Арахь иаарыкәыршаны абгахәыҷқәа тҷааа-тҷаауа уамажәын иҟартцоз. Ус ишнеи-шнеиуаз, абгақәагьы ауура ианалага, Џьаҭ иашьеитцбы диманы аҭла дыкәлт. Рыфѳы ркызар акәхап, рылақәа цымцымуа алашәага рытцалт. Аџь ду наҟ-ааҟ итәҷәырԥсаны иааунашьҭыз амахә дуқәа ирықәтәан.

Аамҭа цон.

Аҭцых агәы еиѳнашеит.

Алашәага рытцытцуам.

Џьаҭ иашьеитцбы Џьанҳәаҭ дамхацәар ҳәа дшәаны уажәы-уажәы Џьанҳәаҭ умыцәааит ҳәа ибжьы иргозаарын, Џьанҳәаҭгьы «мамоу» ҳәа аҭак ҟаитцон.

Ашарԥазеиԥш, уи аџь ақәцә иааины иаақәтәеит ашацәа.

«Абарҭ ахәыҷқәа аѳыцьагьы рынасыԥ шаҙам, уаха иаҳшароуп», – иҳәеит ашацәа реиҳабы.

«Иаазгеи ара?» – дҭааит руаҙәы.

«Рыцьмақәа абна ирцәылахан, ишрышьҭаз ирцәыхәлеит» – иҳәеит даҽеаҙәы, уи азҭаара аҭакс.

Убри аамҭазы, ахәахьынтә дшәиипшьиуа, ажәѳан агәы кылтцәауа, анԥса лыбжьы омацәгьаха иааѳит.

«Илҭахузеи ани аҧхәыс?»– аҧхьатәи деиҭатцаахт.

«Лԥаԥса дизаҕьуеит».

«Иара дызҿуи?»

«Иашьеитцбы ацәа дакыр ҳәа дшәаны уажәы-уажәы изҿиҭуеит».

«Аитцбы иан лахь дзымгьежьуеи?»

«Иашьеиҳаб бзиа дибоит, дицымкәа дцом».

«Ус акәзар, – иҳәеит ашацәа реиҳабы, – аишьцәа еицраҳҳзом, еицызааит. Амала шьыжьынза ацәа риаауеит, зныk рылацәа анынтаа, атцла иалыѳрны алашәага ирылаҳауеит, нас, шә-ԥсык рхазаргьы, еиқәырхашьа роузом. Убри аҟнытә ахәыцқәа реиқәырхаразы абыржәы нахыс амтцәыжәѳа змоу, уахынла иԥыруа ԥсаатәқәаны – тыѳарѳарқәаны иҟалаит...»

Ус егьыҟалеит.

Шәзырѳы, атыѳарѳарқәа реиқәҽытбжьы шыҟоу:

«Цьанҳәат, умыцәааит», – ари атыѳарѳар абжьы злаҟоу ала – Цьат иоуп.

«Мамоу», – ари Цьанҳәат иҟаитцо атак ауп.

Сеилыҟә иреиҳәаз рцәымгхан, ҽымт-ԥсымшьа, рылахь еиқәышьшьы итәан Мсым Хәыци Ҟансоуи.

– Асабаԥ ҳәа акгьыҟазам акәымзар, ашацәа анԥса лакәын итыѳарѳарны иҟартцашаз, – иҳәеит атцыхәтәаны Мсым Хәыцы.

– Дад, сыхәыпҳа, ажәлар рразҟы зызбо ауаѳгьы, атахызар аҳ иакәзааит, атахызаргьы ахада иакәзааит, уажәрааназа ҳазлацәажәо ашацәа дырѳызоуп. Убри ауп, сгәы дақәшәом, сгәы иамыхәоз иҳәеит, ари уажәшьтарнахыс сара дсаҕоуп ҳәа дарбанзаалак изиныzбатәым. Ахатца иаииашьоуп ихатцашьа ҳәа рҳәоит ажәлар рҽы. Ауаѳы зны дхәаԥсахоит, зны длаԥсхоит. Уи ицәгьеи ибзиеи капантәуп. Бжьынтәы ишәаны зныk ихызтцәаз иоуп аҳтцәҟьа, – иҳәан, Сеилыҟә дѳагылан, иҷкәын Ҟансоуи Мсым Хәыци еизныжьны шьталара дцеит.

* * *

Мсым Хәыцы иабаззеии ибзыцәашьа Ҟансоуи анца ашьтахьгьы акыраамта длеиѳеиуан. Иабаззеи иажәақәа ишәон, изон, икапануан.

Сеилыҟә иҭаацәараҽы иԥсҭазара зегь реиҳа ихамышҭуа ашыҟәсҟәа ихигеит. Жәаҩа шыҟәса дырҭысхьан аҳҭынрахьы данааргоз. «Сеилыҟә, сыҷкәын ижәлеи ихьӡи роуп сара истәу, гәыла-ԥсыла уара дутәуп!» – ҳәа иҳәалон Ноурыз. Иуаҩхара ахы инаркны аҵыхәанӡа, абзиарагьы ацәгьарагьы зыдҳәалаз иабаӡӡеи иакәын. Усҟан акәым, иара уажәгьы, мсымаа хадас данроу, ахыргәгәарҭа ахадацәа шыҟазгьы, зажәа ԥхылнадоз, зажәа дазхәыцуаз иабаӡӡеи иакәын.

Уахынла аҭаацәа анааилатәалоз, аиҳараӡак уаххьа ашьҭахь, Сеилыҟә ажәытәан, данычкәыназ ихигахьаз, мамзаргьы ибла иабахьаз, иаҳахьаз жәабжьк аацәыригон. Аԥсы ахаҵа, ахы аҭа, агәы аҭа, изыӡырҩуаз ирызгәамҭаӡакәа рнапқәеи ршьапқәеи ҷеиҳәон. Аиԥш-зеиԥшу, индатлауаз жәабжьҳәаҩык Цыбла дыҟамызт. Убри ауп Цәыцә ииулакгьы-иихәалакгьы Ноурызи Сеилыҟәи даарыцрымшәаӡакәа дызрыцыз, иахьынӡаилшоз рхала еизынижьуамызт. Мышкы ахала-ацыхәала ихы ҭиҟьоит, диҟаҭәоит ҳәа изиҳәон. Ноурызгьы иԥеиҳабы дахьиааӡаз аҳаҭыр азы Цәыцә еиҳа дышидикылозгьы, ихшыҩ дшазыӡырҩуазгьы, гәыла Сеилыҟә диҭахын. Акы днахнага-аахнаго, мышкы-ҩымш данимбалак, дыгәхьааигон, ақьаҳиа дишьҭаҵан, дахьыҟазаалакгьы дыԥшааны дааигон.

Сеилыҟә иажәабжьқәа ихы иҭиҳәаауамызт, дызлаз цыблаа роуп иазҳәоз. Амала, иара агәыцә аниоулак, ацәеижьы аҟәынҵаны, адырҩаҽны ажәабжь иазҳәаз цыблаа ианреиҳәоз, уажәада ирмаҳаӡацшәа иҵьашьаны изыӡырҩуан.

«Досу илеи-иҳәеи иара иеиԥшхоит», – иҳәалон Сеилыҟә. Уиала иихәарц иитахыз, еиԥшқәоу рхы еидыркылоит ҳәа акәын, мамзаргьы уахгьы-ҽынгьы еицу еиԥшхоит ҳәа акәын. Ицәымҭыз ауаа мацқарақәа рзы – «аҽеыԥхҭи аҽеыԥхҭи еибабыҭуеит» иҳәон. Иарбан жәабжьзаалак ицәыригоз ахькылигоз Ԥысҳахырахь акәын,

ижәлар рахь акәын, ауаҩрахьы акәын. «Ауаҩра иацназго малгьы-шьалгьы ыҟам, уи уциироуп амзар, уашьҭалан иузыԥшаауам, ауааираҳәагьы аҳәы иузимхуам» – ҳәа иажәабжь аахиркәшон. «Сеилыҟә, уажәабжьқәа зегьы абас узрылгои?» – ҳәа иаииазҵаалак, аҳиасҟәа ахьытцытцуазаалак ихәыцы-идуу амшын ахь рхы хоуп иҳәон. Аҳиаси ауаҩи зеидукылои анырҳәалак «ауаҩгьы амгәарҭа данҭытцлак нахыс идунеи иԥсахаанҳа ихы ахьхоу ауаҩра ашҟоуп. Аҳиас хәыцқәа рхала рымч анымхалак, еиҳа идуу аҳиасҟәа рыҿрымардоит. Убас еилала-еилало рымч анҭалалак, имшәа-имырҳа, ашшы рыхга, Кәыдры аиԥш, ашьхеи агеи рымҿхак амшын аҟынҳа инаҳоит. Ицәыхцәыфақәоуп ҳәа ззырҳәо ауаатцәкьагьы, рхалазатцә ари адгьыл аҿы акгьы рзыҟатцом, ауаа рахь еихоит. Ауаа рҿанрымарда нахыс ирҭахы-ирҭахым ауаа ртәы ныҟәыргароуп, аҿараԥшразаргьы зны-зынла ауаҩра рылоушәа рхы аадырԥшырц рҿазыркуеит»,– иажәа аахиркәшон.

* * *

Закә уҧә хьанҭоузеи жәларык рхадара. Абырг – быргцас дудукыларoуп, игәшәамшәа ҳәо ахшыҩ азы уиазҵаароуп, иуабжьиго ашәхымс ихыганы ашәи-ҭышә инаумгозаргьы. Игәы ҟатца, ихы ҟатца дындәылган ддәықәуцароуп.

Ахырҧәҧәарҭа-баа ахадацәа даҿа бызшәак роуҳәароуп. Абаҩ еимазкуа ала-мурақәа реиԥш ишынеихәлаҧыҧаихәлаҧыҧуагьы цыблаа раҳ инацәахы итагьежьуазароуп урҭ. Мшәан, бызла иузымыҳбо аус амч ахь ианнеилак, Мсым Хәычы дзықәгәыҧуа дара роуми. Ианаҭахха аамҭазы иажәа ҩбамтәкәа зи-мцеи ирылаԥаларoуп. Ус иҟоу цыблаа? Макьанагьы аҳәык-ҩыцьак раҟара рыгәра изгом. Иабаззеи иажәақәа рыла, цыблаа закәу аидыслараҿоуп иахьеилкаахо. Аха Мсым Хәычы ууанҳа изычҳару? «Уара умсааит», «ухҳь аагеит» ҳәа ихатцкы-иԥса-

тцкы камыршәуа ивагьежьуа рааста, ҽымт игылоу, «ауаа хьшәашәақәа» ззиҳәало еиҳа ирыцәгәыцтәзар? Аха усҟан ишпеилкатәу ацгәы икьууа аастa имкьууа еицәоуп ҳәа иабаззеи ииҳәаз?

Иаб Ноурыз иԥсы анҵаз, иашьеиҳаб данықаз, шаҟа дтынчыз. Ихы акәын хәыцырҵас имаз усҟан. Шьыжьы инаркны хәлаанза Ҟансоуи иареи зҽыз ма бчараҳран, ма еиндатлан еиԥхыѡуа аԥшаҳәа иаван, мамзаргьы ауа-атынха еимырҟьо, чареи-ԥсхәреи ахьыруаз иагмызт. Ихада хәыцырҵа анимамыз ибаргәыз? Цыблаа уара иутәуп, уара иухьыԥшуп ҳәа анырҳәа нахыс, ибҕа архәама уҳәартәы ихьанҵаза ижәѡа акы нықәҳаит. Хьаас имкырцгьы иҽазикит, аха иамуит. Ахьанҵара еиҳа-еиҳа иацлошәа ибо далагеит. Ахыргәгәарҵа-баа ахадацәа алархәны имѡаԥысуаз раԥхьатәи реилацәажәараҽы еиликааит уи ахьанҵара закәыз – жәларык рхадара, рразкы, рынасыԥ азбара аҟара ихьанҵоу аҽакы ыкамзаап. Нас ашышкамсҟәа реиԥш еиԥхеибатца, ауаатәыѡса еихьымзаеиԥымзо, шьапҽаршә рзеибауа уи изашьҭои?..

Аабатәи ахы

– Шьхак улагәыдлан иԥыххааса, ихәашхәаша илыкәуцаргьы, уи атцкыс итцегь еиҳау аҽа шьхак уаԥхьа иаацәырҵуеит. Иара убри ашьха узаиааиргьы, еиҵа аҽак цәырцхуеит. Ашьхара – шьхароуп, адунеи ҟьаҟьараҽы зегьы ирылҳәхәо, рыкәцәкәа ажәѡан ҭыпссо изатцакьысуа, ҳазшаз анцәа убас игәаԥхеит азоуп. Ашьхарԥыра – зышьхарԥыроу ауаѡы дамеиканырц азоуп. Шьхак уаиааины акәцә ухаларгьы, ашьхарԥыракәа зегьы ириааиз дмизац, дихьазаргьы, дымшәзац, дышәрангьы дыҟазам. Ауаатәыѡсагьы убарҵ ашьхарԥыракәа ирѡызоуп.

Уара снапатцаҟа иҟоу игәағьны азтцаара шпаситеи ҳәа игәаг уагоит. Уи ма дымцәажәеи, ибжьы имыргеи, дзакәыз

еилумкааи… Аха, рҽы драҳар аҙы ҭалар ҳәа ишәозшәа, ҽымҭҙакәа итәааз, уара иуҳәозгьы, уаншьцәа ирҳәозгьы, сара исҳәозгьы, бзиоуп ҳәагьы ахызымҳәааз, ицәгьоуп ҳәагьы ахызымҳәааз еиҳа еиҧьума… Урҭ еиҳа ишәарҭаз здыруада… ауафы иеилкаара уамажәтцәкьа аҭахуп. Уара уҽы иааҭшәо ажәак ала акгьы зхараҙам атцәаҕәа ихьшьны ираз̆ы уҙбар алшоит. Уиакәым, ишьҭамҭа зегьгьы ркәыкәылах ы̆камкәа, иқәухыр ауеит.

Ус ины̆кәаз даҳам. Ажәлар раҳ, ажәлар рхада, ачҳара имазароуп, ашкәакәеи аиқәатцәеи реилыхшьа дақәшәозароуп. Уи злымшаз – аҳра акәҙам иибоз, аамҭа игеит ауп.. Иара данықәтцлак адырфаҽены аҳәынтцәа игәыдырҭәалоит, – абас диацәажәон Сеилы̆кә ихәпҳа.

– Излеигәаҕьызеи, излеигәаҕьызеи сҽагылара?!

– Ацгәы икьууа атцкыс имкьууа еицәоуп.

– Сабаҙзеи, Нар-ипа Ҭлабҕан дзухьчои?

– Сара уара уоуп исыхьчо. Нар-ипа Ҭлабҕан уаб Ноурыз ихаангьы ус акәын ихымфапгашьаз.

– Сабгьы иничҳауазма?

– Апхьа дизгәаалон, аха нас, нас ла-ԥинак шуазар аиҳа игәхьаа икымызт. Цоуп, Ноурыз зны-зынла дпапашькны дизытцкьалон…

– Нас, нас?

– Нас закәыхи, Нар-ипа Ҭлабҕан дшәаҟьон. Дышзахәоз ма Цәыцә иахь деихон, мамзаргьы сара сахь. Сгаҙоуп, сыбзамы̆кәуп акәымзар, Ноурыз игәы иахьуа шпасҳәоз, шәсыцхраа, сеиқәшәырха ҳәа еиматәаны хәычҭас деитцақьны атцәыуара далагон.

– Шәаргьы дрыцҳашьан шәидгылон.

– Ноурыз ҳиҳәон…

– Саб уи ианаижьуан.

– Ианаижьуан, избанзар, аиашазгьы, дгаҙамзар ус ҟаитцозма.

– Нар-ипа Ҭлабҕан дгаҙаҙам, – иҳәеит Мсым Хәычы, акы дазхәыцуа. – Иҟаитцо зы̆каитцо бзианы идыруеит.

– Мамзаргьы дчарҳәаѡуп.

– Ҳаи, дад, сыхәыпҳа, иуҳәашьоузеи, атԥлаҳәыста сахьубо сааихьеит, аха Цыблантә чарҳәаѡык иахьа уажәраанӡа дсымбацт.

– Ҟансоу, унапы данысҭоит Нар-иԥа Ҭлабҕан, – иҳәеит Мсым Хәыҷы ибзыцәашьа иахь даахьаҳәын.

– Дхәыҷым-дҳасым, снапы дышпанутҵои?

– Уара иумбазеи Аԥсырҭ ихьыӡ дшытҵнарҟьаз?

Пысҳахыра Ду иаку ҳәынтқарран иҟалароуп ҳәа анцәыруга, уажәшьта исгәалашәоит, дахьтәаз аҳәацымцра дшалагаз.

– Дадраа, сыҷкәынцәа, ус шәалагар, ашкәакәеи аиқәаҵәеи шәцәеилаѡашьар ауеит. Анс зҳәогьы, ас зҳәогьы, иҳәыцымыцуагьы, ҭынч итәоугьы цыблаа – цыблаа роуп. Урҭ уабдугьы еилихуамызт, уабгьы икылиршәшәомызт.

– Сабаӡӡеи, ҳаргьы цыблаа еилаххӡом. Амала, ҳапсадгьыл – Пысҳахыра Ду ишазыҟоу аадыруазароуп. Нар-иԥа Ҭлабҕан сара сигәамҧхозар ауеит, уиазы улахь уџьымшь ыҟоуп ҳәа иаххәаран ҳаҟаӡам. Аха Пысҳахыра Ду аидкыларацәы Аԥсырҭ даниҷагыла – ҳарҭ зегь даҳҷагылт, аԥсуаа дырҷагылт. Ус анакәха, уи дчарҳәаѡуп. Ачарҳәаѡ деибгадызѡыда Цыбла даламзароуп, Цыбламоу, Пысҳахыра Ду аҷгьы дҟамлароуп, азқәаҭыпгьы имоуроуп!

– Сыхәпҳа, дад, уара макьана уқәыпшуп, аха цыблаа урхадоуп, ураҳуп. Пысҳахыра Ду иаԥырхагоу аус азы сара уабаӡӡеигьы усмеигӡан, – иҳәеит Сеилыҟә, абасгьы нацитҵеит: – Зыхрат бзиахаша уаб Ноурыз илеишәа штатаԥшьмызгьы, дыццакӡомызт. Згәаҕ шьҭихуаз, хшла дшимкәабозгьы, уатҵәынӡа дизыпшуан. Сыззааиуа, дад, цыблаа унапаҵаҟа иҟоуп. Дасу икапан зеиԥшроу ала ихә ушьароуп. Ауаѡы иеилкаара уамажә аҭахуп. Умыццаклан, сыхәпҳа, дад, умыццаклан... Акгьы зымфаз ала ахацәы шьала итәуп рҳәоит ажәлар, убригьы угәы итаз, дад!

* * *

Атцыс ҷырҷыруа ашәа аҳәама, аԥша иаашьҭԥаа иама ицама, гәыргьаҿҳәаша ҳәа иагама здыруада, аха адыршәаҿены цыблаа зегьы ираҳахьан абаа-хыргәгәарҭа хадаҿы хынҭашынҭаран ҳәа. Зҳарҭа-сырҭа аилыргара уадашыз Нар-иԥа Ҭлабҕан, арытәа жьакца иаҿашәаз иеиԥш, иихәаз-ииуз еимырҟьа-еимырҟьо ҭыжҭып ҕахак нымхакәа ирылатҵәахьан.

Нар-иԥа Ҭлабҕан иҙбахә цыблаа ржьицәагьы еимырҟьо ирыман. Цыблаа ржьицәа анаххәа, афбатәи ашәышықәсазы Цыбла моу, Пысҳахыра Ду игҿахоу кәакькгьы ыҟамызт, ажьиш Абаа-иԥа Самсон ибзарҙы ахьырымхәоз.

Абаа-иԥа Самсон иҟаитҵаз афрангь аҳәа ҙашәа иқьақьон, аҕәакьыс ҟама акәзар, аԥша иаанагоз ахәыц хнатҵәон. Мацәаз-мацәаз еилаз акәалҙы зшәыз акы дацәшәомызт, аҳәеилышьра деибга-дызшыда далтцуан. Аманыза зхаз – ихахәда хьчан. Ахҿахьча зызқәа икыдыз, ишьтахьҟа дхьаԥшҙомызт.

...Амра Псқьал ишавтцын ҭлашәаракгьы ихамлацызт Абаа-иԥа Самсон ижьирҭа аԥхьа Мсым Хәычи Ҟансоуи анаҿеыжәтцыз.

Арытәа ду ацқәа ирыбжьакны иҟаԥшьҙа аҕа иаҿеҳәигаз аихатцәы аԥсынгьари иқәтцан инарҳәы-аарҳәуа асра иаҿыз Абаа-иԥа Самсон данаахьаԥш, зназы чалымла аршьышьыга здыржәыз иеиԥш, иҿы ахьааихихыз ииҳәо иҿамшәо дҿаҳахазшәа даанхеит, аха нас, абырсаатк иԥсы ааивиган, дшытцыззарц далагеит, аха ишьапқәа изхымхәыцызт деитанатәахт, уи дхәыҷаахыс дҳәаҳәикны, ишьапқәа ихәаҙомызт. Нас аматцурҭахь ихы наирхан ҿиҭит:

– Ҳаи, абаапс, аҷкәынцәа шәабаҟоу?

Ипацәа ишатлаҟьа-шатлаҟьаҙа аматцурҭа иаадәылҟьан, аҿқәа аарымырхын, аҿехырпарҭаҿы раҕәраҟәа нархыршьит.

– Уа уҟаз, Самсон, уа, – иҳәан, Мсым Хәыҷы инапы Самсон изкәа иныкәикит, дымгәатеирц.

– Дад, ҭынч сызлатәари, цыблаа рхада сқәацәажәахь дымѡахытцзар?

– Ҳауҧырхагахеит Самсон, аусура уаҷын, – иҳәеит Мсым Хәыҷы, анаѡсан игылаз асаҟәа даннықәтәа.

– Аматцурҭахь унеи, дад, араҟа сжьира ушытцатәоу аҙәы ибаргьы сшыбзоу ҧсрами сара сзы, – даабарцьалеит ажьиѡ.

– Мап, Самсон, уахь анеирагьы ҳахьҙап. Уара уус нагҙа. Иҟаҧшьҙа аҧсынгьыри иқәтцаны иҷублаауаз аиха хьшәашәарц акгьагым, еиқәаҭәахахьеит, – иҳәеит Мсым Хәыҷы.

– Аиха хьшәашәар акрахьуама, еиҭасмыршуеи, уаҳа усс исымои сара ауаѡы лаҟәланда, дад.

– Ууаѡы лаҟәландам, аха ахьы напқәа змоу ауаѡы ҳәа ауп Ҧысҳахыраа ушырдыруа, Самсон, – иҳәеит Мсым Хәыҷы, ашьҭахь абасгьы нацитцеит: – Уажәы аабыкьа Анаҟәаҧиа сыҟан, хаҭала Аҧсырҭ уҙбахә иҳәон. Игу-ибзоуи ҳәа дҭааит. Унеины дба ҳәа сыдитцеит.

– Ҳаи, дад, адунеи ааҳәит уҳәама, Аҧсырҭ дуззa сара рыцҳа сабеидыруеи? – илымҳа иаҳауаз агәра изымгазт, арацәа иаганы иҟаз иқәыбжьынацәа нҭишьит.

– Уидыруеит, ибзиангьы уидыруеит.

– Ибзиоуп, аха, дад, сабеидыруеи, сыѡны дмааиц, сара ишубо аиҧш сшьапқәа сыххәыцуам, ҷьара снаргартә иҟам. Шьыжьы инаркны хәлааназа сжьиражә сытцоуп, – иҳәеит Самсон, ауаа зегь реиҧш ишьапқәа иххәыцуа иахьыҟам иара иакәушәа изхароу, ихы гәыбҕан аҭауа.

– Уҳамҭа акәалҙы ишәуп, изныкымкәа сеиқәнархахьеит иҳәеит.

– Ассир саҳауеит, – Самсон ажәѡан днатцаҧшын илахьиҷьымшь ҙатәуа ҿааиҭит, – зегьы зымчу, ухьышьаргәытца сакәыхшоуп, иахьатәи амш жәѡангәашәпхьаран иахьсзыҟоутцаз… Шәназааит, дад, Аҧсырҭгьы шәарҭ амсым-

қәагьы, Пысҳахыра Ду азы иҟашәтцо пыла-пгалан ишәыхьзааит.

Зашта итымтцыц ажьи, зыпстазара зегьы ажьира иԥназырзхьоу, Цыбла ахи-атцыхәеи иналс-аалсны изымбац, Апсадгьыл далацәажәоит, Пысҳахыра Ду аразҟы дахзызаауеит.

– Ҳара иахьа ҳзутаазгьы убри азы ауп, – иҳәеит Мсым Хәыҷы Ҟансоу днеизыпшын.

– Дад, иуҳәаз сзеилымкаait.

– Пысҳахыра Ду аразҟазы ҳуазтаарц ауп ҳзааз.

– Пысҳахыра аразҟазы сара ажьиԥ рыцҳа исылшои?

– Иҟоуп иулшо, Самсон, иҟоуп, – уажәрааназа рцәажәара зҿеалазмырхәуаз Ҟансоугьы ҿааитит.

– Иулшо рацәоуп Самсон, – иҳәеит Мсым Хәыҷгьы.

– Пысҳахыразы ихәартазар, уԥны-угәара уаадәылтцны, ужьирагь нақәтцаны иҳат шәҳәозар, дадраа, сгәыргьатцәа ишәыстоит.

– Уԥны-угәара уахажәааait, ухы-ухшара урыгымхааит, амала ужьира…

– Иауеи, дад сжьира?

– Ужьиразы ҳаицәажәар ҳтахуп.

– Ацәажәара иазнауеи, ажьира шәтахызар, абар, дад, иахьыҟоу.

– Ажьира даараза ишаҳтахугьы, ҳара иаагазом, – иҳәеит Мсым Хәыҷы, нас дааипхьхәыцаан, инацитцеит: – Самсон, уара унаԥсан абџьарҟатцара зылшо иҟада Цыбла?

– Иҟамкәан, дад, ишпаҟам, Азанта аҳаблан Соуфыць-ипа Мыса джьиԥ бзиоуп. Зны-зынла саргьы сааитцашьыцуеит.

– Уаҳа?

– Уи диеицәазам, диеицәазам моу – диеиҷьзаргьы ҟалап Қәабчара инхо Гьедлач-ипа Сосран.

– Уаҳа?

– Уаҳа шәҳәоу… – Самсон илахь инапы надикылт, – ажьиԥ ҳәа ассир иоуми!

– Дарбан?

– Дарбан шәымбои Ҟлычтәи ажьиҩ.

– Ихьӡ угәалашәозар?

– Шәааԥҽас, шәааԥҽас… аа, исгәалашәт, Қәабзач-иԥа Кәаҷь иоуми…

– Уаҳа?

– Уаҳа, дад, Мдар-иԥа Махә, Титу-иԥа Зач, Гәажә-иԥа Тыка, Ҟәадинаҭ-иԥа Жәыжә… ирацәоуп, дад, урҭ рацәоуп.

– Абарҭ зыӡбахә уҳәаз зегьы цыблаа рхьырпар рзы аҳәақәеи аҟамақәеи инадыркны ахҽа, абыцкьар, аԥса уҳәа рзыҟатцару?

– Иауеи иҟарымҵакәа, ишԥаҟарымҵои… ҳаԛкәынцәа рзы иҟарымҵозар, нас иззыҟарҵода?

– Абас шуҳәоз аадыруан Самсон, хыкәкыла уара уҽы ҳзаазгьы убриазоуп, – иҳәеит Мсым Хәычы, – уажәшьҭа даҽеаказгьы ҳуҳәарц ҳҭахуп, – нацитцеит.

– Дад, уаб зыхрат бзиахаша, иуаа ҳауп ҳарҭ цыблаа зегьы. Идунеи иԥсахгәышьеит. Уамаӡа ҳгәы иалсит. Уажәшьҭарнахыс ҳарҭ ҳаздыԥшылоу уара уоуп, уара ҳаутәуп. Аҳ атәы диҳәаӡом, дад, идитцоит ауп, – Самсон Ноурыз дахьигәалаиршәаз акәу, цыблаа рхада иҩны дахьымҩахытцыз, игәылак иеиԥш ижьира дытцатәаны дахьиацәажәоз акәу здырхуада илабжышқәа аахаддылт.

– Ус анакәха, ҳазуҳәогьы ааӡарым.

– Иҳәа, дад, иҳәа.

– Зыӡбахә уҳәаз ажьиҩцәа цьара шәааизакны, иаҳҳәап, абра уара ужьира ахьыкәгылоу ахәаны ржьирақәа ааганы иқәҳаргылар, иахуҳәаауеи?

– Дад, уара иахәҭоуп ҳәа иуԥхьаӡо бзиами.

– Ус анакәха, уақәшаҳаҭуп.

– Дад, уара уадгьыл ауп, ҳара уара утәцәа ҳауп…

– Ус акәым Самсон, ус. Убарҭ ажьиҩцәа зегьы уара урхадахоит, иҟарҵо-ируа уахылаԥшроуп.

Абаа-иԥа Самсон еиҭа иихәара иҽамшәо даанхахт, нас иԥсы анааивига ҽааиҭыхит:

– Дад, зшьамхы инанаго еиҳабык дрышәҭ, сара аҵлаҳәыстажә сабашәҭаху?

– Ҳаибашьцәа идҳаркуа абџьар уара иҟоуҵо абџьар аиԥш агәра аагозароуп. Уи абџьар цыблаа рзы мацара акәзам изаҳҭаху. Цысҳахыра Ду азы еибашьуа Аԥсыҭ изгьы иаҳҭахуп.

– Ааи, дад, исылшо акрыҟазар мап ацәыскуама? – иҳәан, даахьаҳәын, ауаҟьан-чаҟьан бжьы зыԝныԝуаз аматцурҭахь днаԥшит.

Мсым Хәычы дшымԝахытцыз заҳаз агәыла-азла рымхырҭақәа иаарыҭҟьан инеизыԝԝит. Абырсаатк арҭ ажьираҽ ицәажәонатц, цәҟатак нкарыжьын, аҳәызба ахәда инатцшьны, ацәа аахдырҭәраан, еиҿыҟьҟьа ар рычуан ду инҭарҵан, аматцурҭаҽ акәац ажьхы аалшьуа агәараҳәа ажәра иаҽын. Аҳәса хазы рутрақәа ааныжьны еикәҟьашо акҿаԝра икҿан.

– Ухатцкы-уԥсатцкы сара сцааит, – ларгьа напы ыргьежьуа аматцурҭа даадәылтцны лҽаалхеит Самсон иԥҳәыс.

Мсым Хәычы дԝагылан, днарԥылт. Дгәыдылкылаанза ларгьа нап ыргьежьуа, хынтә дикәшеит.

Ажәбатәи ахы

Мсым Хәычы мчыкгьы деимлаҳәа дыкны даҽеаџьара ихон. Аиҳарак ихала данаанхоз акәын ианцәыртцуаз. Усҟан дтәар – дызтәомызт, дгылар – дызгыломызт, ихы еилаԥсазшәа, аҳҭынра дамкуа алеи-ԝеира далагон.

Хьыбла дибаз аахыс иԥсы аалыцрымтцзо, икәыруа, илышьҭан. Абыржәы иаапытыз аапын гәилшәты аиԥш даааиҽаччеит. «Дызусҭада ари анцәахша?»– ибла налыдхалт. Ларгьы лыбла неихьыст, инеихьыст-моу – лацәҟәысымҭак аҟара, амхалдыз даҽашәазшәа даанхеит, нас абынҽеацә аныԥо аиԥш, дмацәыс-еимҟьаран дниаҟьеит, лсахьа игәатцаҽ наунагза иианыжьны. Шьыбжьышьтахь-

тәи амра еилыблаа-еилыблааyа ишцо аиԥш ауп, усҟан ицрасыз амца ихысны деибакны дшабылуаз.

Лхы-лтцыхәа даназтцаа, иааицәымыԥхеит. Иашьеиҳаби иаҳәшьеиҳаби анхаѡ иԥҳа лаагара ишаҷагылоз идырт. Арахь – иаб Ноурыз ишықәсцәашьгьы адмыркыцызт.

Усҟан азы инапы ҟьаны дгьежьит иаҳтынрахьы, изымуа – иауам, алацәажәара абатаху ҳәа ԥхьаҙаны. Абаахыргәгәарта аускәа дышрылацәажәоз мчыбжьык аҟарагь ихигеит. Иара убасҟангьы ихала данаанхоз, ажәѡан ааимҟьаны амаалықьцәа дааган иаԥхьа даадыргылазшәа, иуада ашә аартны Хьыбла дааѡналон. Ииуа-ииҳәо дақәымшәо дѡагылон. Цыблаа ҳаҳ ҳәа изхәаԥшуа, зҷаԥхьа ихырхәо Мсым Хәычы, қыта ҷкәынтцас дыԥхашьа-ԥхатцо, аҷаԥа иҷалазшәа ибжьы изтқаауамызт. Илақәа ааихмырсыгъҙакәа длыхәаԥшуан. Лара дԥышәырччо, шаҟа сыԥшҙоу убоу лҳәарашәа днаҳәы-ааҳәуан, лыхцәԥара дуқәа ырҟытцымтцуа.

Ас изныкымкәа-иѡынтәымкәа дақәшәахьан. Дахьыкылнагашазгьы сеидру, Ҟансоу итцимхызтгьы.

– Иухьи, ҳахәыԥҳа, сара сыѡналт, уара ухьаԥшынгьы усыхәаԥшуам. Суацәажәеит, аха атак ҟаутцом. Иадубалеи аѡнашә, улақәа ааихмырсыгъҙакәа узахәаԥшуа?

– Аа, Ҟансоу уоума? Акыртцуама уѡналеижьтеи? – Ҟансоу ихәыԥҳа дцьашьаны днаихәаԥшит. «Ишьара дықәҟьама, иқәшәеи?» – гәаныла даацәажәеит. Нас ибжьы ѡтыганы ҷааитит:

– Тцаара ԥхашьарам, узызхәыцуаз, ҳахәыԥҳа?

– Акгьы… ус баша…

– Акгьы… ус баша… – дааицеикит. – Ус баша зхы атып иқәуу ауаѡы иблақәа тызза аѡнашә дазыԥшҙом.

– Баша сыбла кыдхалт ҳәа уасымҳәеи?

– Баша убла кыдымхалт, аха Хьыбла илыдхалт.

– Уаѡыстааума Ҟансоу, иалудырааи?

– Уи ачымазара ахҟьаԥҟьақәа збахьеит.

– Иарбан чмазароу уара узҷеу?

– Агәаԥхеибашьара ҳәа изышьҭоу.

– Ус чмазара ыҟоуп ҳәа смаҳацт.

– Иуаҳауа абауҭаху, иҿкны аҳҭынра иҩналтеи.

– Узҿу ачымазара зыхьыз ҳәа сара аҙәгьы дызбом.

– Аҭаласеир зырҳәогь абри ауми. Уханытә ушьапаҟынҙа уаҳәынҷахьеит, арахь, уи ачымазара зыхьыз аҙәгьы дызбом ҳәа уҽеырхаҵаны уцәажәахуеит. Аиаша уҭахызар, уажәшьҭа уалыргара уадаҩуп.

– Избан?

– Избан умбо, иарбан чмазаразаалак ианцәыртцҵәкьо ауп ахәшәтәра анымариоу. Уара, ҷьым, ипланы уоуразоуроу уамҽеханакхьеит.

– Алаф сҳәоит ҳәа уаҿуп, алафҳәара аха ҳамоушәа.

– Уаҟагь уиашоуп. Алафҳәаха ҳамазам. Иаарласҙаны ахәшә ԥшаатәуп.

– Ҟансоу, уаҟәытҵ ақьачақьра.

– Ибзиоуп нас, ақьачақьра сааҟәытцны сызлаго уасҳәап.

– Узлагои?

– Ауаа бара-барақәа аашьтыхны Аҭлагьыҟәа сизцоит. Упҳа, Хьыбла, Мсым Хәыҷы ихы дадикылт, ачара аҿҳәара апҵәаразы ҳааит ҳәа иасҳәоит.

– Зны сабаҙҙеи уиазҵаа, Ҟансоу.

– Цыблаа рхада, цыблаа раҳ Мсым Хәыҷы аҙәгьы дизҵааҙом. Избанзар, цыблаа зегьы зтәу иара иоуп. Цыблаа-моу, Пысҳахыра Ду аҿгьы, Апсырҭ иаамышьҭахь аҙәгьы диазҵааҙом, дзазҵаауа ҳәа иҟоу аҙәзаҵәык, анцәа иоуп.

– Ацгәы ԥсуан аҳәынаԥ хәмаруан зырҳәогь абри ауми.

– Ус акәзар, аҿа-ганкахьала ҳазнеип. Аҭлагьыҟәа иаҳәшьа, Хьыбла лаҳәшьаду, ҳгәылара дрымоуп. Сынлыдтәалан слацәажәап. Хьыбла лабгьы – лаб иоуп, аха уи аҩнаҭаҿы зажәа ԥхылнадаҵәкьоу лан лоуп. Лан дылнаҳҵап. Уи аус ахацәа ҳаасҭа аҳәса еиҳа иазыманшәалоуп.

Ҳанхьапҵш-аахьапҵшаанҙа, еихашьамҭлаҳәла, сыхәыпҳа рыцҳа, ушьапқәа шҽарҳәоу убап.

– Уеиҭалагахт.

– Исҭоубоуп, убас иҟамлозар.

– Ус еиҧьзар, уара уазхәыц, Ҟансоу.

– Абри аҽеа-ажәоуп. Абас уажәраанҙа уцәажәозҭгьы, ари аус рыцҳа илеилышь-ѡеилышьны уажәшьҭа ҳалгахьазаарын.

– Ус ауп, аха…

– Изакәи, иахьа ушәаҟьаҙазшәа узбоит. Уҧшра-усахьа – ахатца замана, анцәа ҭыпҳа дызуқәнагами. Убри анаѡсан, амчра уара унапаҽы иҟоуп, амал уаҟара измада? Нас иухьи?

– Исыхь умбои, Ҟансоу, сашьеи саҳәшьеи сырмазҭаар ҟалом!

– Шаҟа схы сажьазеи!

– Иууеи, уара?

– Ухатцаз цьысшьон иахьанҙа.

– Иахьа еилукааи?

– Сыхәыпҳа Мсым Хәычы дышхатцам.

– Ус уара умсааит.

– Уаргьы саргьы ҳамсааит исҳәо шиашоу.

– Изла?

– Изла умбои, ахатца дкәанызанҙом.

– Уара изумҳәои, Ҟансоу.

– Ааи, ааи, иуҳәарц иуҭаху здыруеит. Ҟансоу, унхаѡуп, нхаѡ ҭыпҳак дугәапхазар, умкәанызанкәа лыг-лҽы амырҳәа даашьҭпааны дугоит. Аха, сара цыблаа рхада, анхаѡ ҭыпҳа дысгәапхазаргьы, схы дышпадыскылои, сҭынхацәа ирҳәои ҳәа ауп.

– Ҟансоу, уара иудыруеит, сара шьҭра дук сшашьҭам. Аха сани саби рыпсы ҭаҙам, зыпсы ҭаны исымоу сашьеиҳаби саҳәшьеиҳаби роуп.

– Уажәраанҙагьы убас уцәажәазҭгьы уеилысымкаауаз, – иҽыргәааны ҽааиҭит Ҟансоу. – Сара нхаѡ хшыѡала

акәзаап сышхәыцуаз. Уаб Ноурыз идунеи иԥсахгәышьеит, аха узааҙаз уабаҙҙеи аб ҳәа дуԥхьаҙоз ҷьысшьон, ҳарҭ убзыцәашьцәа еишьцәас ҳумԥхьаҙозаргьы…

Мсым Хәыҷы иааицәымыԥхан, дѡагылан, ибзыцәашьа Ԟансоу дааигәидиҳәҳәалт.

– Ус шԥоуҳәои, Ԟансоу, шәыдлаԥса исымада, – иҳәеит ибжьы қыцьқыцьуа.

* * *

– Амахҽ аԟәаԟәеиԥш Асаркьахәы ахьҭаҷаԟәоу ибжьаршәу адәҳәыԥш иқәгылоу Аҭлагьыԟәа иѡны ашҭаҷы еилаѡеиласроуп. Хәажәбыцала еилышьыз иматцурҭа еиқәатцәасамсалха иақәыз аисыр, аапын шьыжьла аԥстҳәа шахачуеиԥш алѡақ ахылтцуан.

Ахәышҭаара нырцә-аарцә рымҽхакны иҽҳәатәаз абыргцәа ажәытә-аҷатә зҳәаз аиԥш инеимда-ааимдо, аҕыдымыдыҳәа еицәажәон. Ахчнызаҷ зыхқәа еилаз акәашқәа аҷҷа-ҷҷаҳәа еибакны абылра иаҷын. Ҭагаланшьҭахь ицәԟәыншьаз ахьареиԥш, ахәышԥырҕқәа шапшапуа ирҷаччон.

Аҭлагьыԟәа аԥырҕы хнамѡарц ахәа днаха-аахо, хрыжьхрыжь илабашьа ныҽҳәишьуан.

Аматцурҭа иаҷаԥшьыз асура аҳәса ирхагалан иѡнан. Еивагьежьны ахәыԟатцара иаҽын. Акакан гәылзхуаз, арашы ылызхуаз, асаҙбал ҟазҭоз, ашыла зхәуаз, ашә зырҟәыҷуаз руаԟьанчаԟьаншьҭыбжьы оуман.

Аматцурҭа ашьҭахь настхашәа арԥарцәа рҽеиѡшан ар рычуан дуқәа рыла шьоукы акәац ажәра иаҽын, даҽашьоукы, ркьат-мастхәагақәа налшьуа абыста руан.

Ианааилашәшәуаз агәгәаҳәа аҽцәа ашҭа иааҭалт. Ҷкәынцәақәак нарԥыххылан, иааҽыжәырхын, рлагамақәа ирыцҳауа, рыҽқәа аҽхырпарҭахь инаргеит.

Аԥшәмацәа бзиала шәаабеит ҳәа игәыцхәы-гәышьуа асасцәа гәыдкыла-хыдкыланы, аматцурҭахь ирыма инеит.

Зегь рышьҭахь иѡналт Мсым Хәыҷи Ԟансоуи. Абыргцәа утәа-стәа ҳәа реибапатура рхы иархәаны, иахьааѡналаз

акәакь иааҟәагылт. Аха ашьҭахь, Мсым Хәыҷы данырба, иҙыш-зышҙа иҟаз аҭаҳмадцәа ируа-ирҳәо иақәымшәо инеиҿаԥшы-ааиҿаԥшит, нас еихеигәо иҩагылт.

– Дад, арахь шәааины шәтәа, – иҳәеит Аҭлагьыҟәа аԥшәмара ааанкылан, анаҩс игылаз арымҙ ахь дынхьаҳәын.

– Ауадаҩ шәаламлан, шәтәақәа, шәхатҷкы, – иҳәеит аҭакс Ҟансоу.

Мсым Хәыҷы ҿитуамызт.

– Иҷкәынцәоуп, нас, игылазаргьы акгьы амам, – ҿааиҭит зегьы иреиҳабыз Хнышь, – ԥсуароуп, дад, аԥсуара шәагымхааит, – ҳәагь нацитҷан днатәеит. Егьырҭгьы ус ҟартцеит.

Зҭаб еиқәак асура даадәылҟьан, дшатцәышатцәуа дааҩнагьагьан, асахҭан цәаԥшь итаҙны иҟатцаз Мсым Хәыҷи Ҟансоуи рҟамчқәа аарымылхт.

Цыблаа рхада Мсым Хәыҷы иахь ишынхьаԥшлозгьы, инеимда-ааимдо уажәраанҙа изҿыз ражәабжьҳәара иналагеит абыргцәа.

– Адунеи, дад, злыԥха ҳаура, ажәаналҿ иҟоу анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан ианылшаз амш инаркны ҟыба-зыба агым, – иҳәеит Хнышь.

– Ҟыба-зыба абагхои, «лахьы уаԥшны кәац ша» – шырҳәо аиԥш, залымдарыла еибаркызар, – ҿааиҭит нырцә ахәыштаара иҽеҳәатәаз Хакәыцә.

– Ҳаи, дад, уара аапын акәыкәу аҿы узеихакраҳа уаҳа ууанкылара ауам.

– Зегьы зхароу ибз ауп. Анцәақәа зегьы рынцәахәы ҳәа узҿыз Ан илытцаҳәатәын, ма ибз илымҭарц, мамзаргьы – ибз ҿалҳәарц, – урҭ реицәажәара иҽеналаирхәт Ҭаҳангьы.

– Абри зхысҳәааува – ирҳәақәаз имаҳаҙазшәа иажәа анагҙара даҿын Аҟәлан-иԥа Аҟәланқьыри, – ҳадгьылцәҟьа ахала ҭынч цьара ишьҭазарц ахьахәҭаз ахаҭыԥан, цә-дуззак атәыҩақәа ирыбжьакны иакызаап. Злыԥха ҳаура имчала, уи ацә мқәацаҙозаап, мамзар, ҳауа-ҳшәаць ыҟамкәа ҳақәҙаахьазаарын. Ацә атәыҩақәа

руакы, анцәақәа рынцәахәы Ан лҭынха-лҭынҭцы зегьы иреиҕьалшьоз лаҳәшьапа – амаалыкь дыкәлытәазаап, адунеи дахылапшларц, бзиароума, цәгьароума иааҟало, амшап кәтаҕь аипш иҟапшьза инаганы лапхьа иныкәитцаларц. Аха ари мышкы акәымхеит – шәышыкәсала, зкьышыкәсала абри да҆ын. Амаалыкь иматцура игәы аныпҵатцәа, аныха иашьцылаз алапҟьа агәыдитцон шырҳәо аипш, анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан атцәы дахатцаны, азы дамызәзәо, ҭтызәзәаала лыхцәажәара далагеит. Иара усгьы дины адәы даакәлазар аахыс азәы итәы анимҳәоз, шьоукы анеинимкьоз, ианеибаимырфоз ихы ихьуан. Ари атәы анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан ианлаҳа, даапышәрыччан: «Зутәы – ум, иҳәатәгьы – ҳәам» – лҳәеит.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан ас узлыхцәажәои ҳәа ианиазтцаа: «Сах ҳәа зоуҳәо, стәы ҳәа уеиҳәоит акәымзар, анцәақәа зегьы рынцәахәрас илылои, адгьыл а҆ҧы иҟало сара сыхәда иқәыжьны, лара ажәа҃анахь дхалан, акгьы агәхьаа лкымзар» – иҳәеит. «Ус умҳәан, улшәиир ауеит» – анырҳәа, «Анцәа сылшәиргьы, ажәлар рхы сыдырныҳәалондаз» – иҳәеит иара.

– Изхысҳәааува, анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан лаҳәшьапа-амаалыкь иихәаз лмырҳазакәа ллымҳа иана҃лыжь, иииуаз ламырба аназылу, а҆ҟәын газа дҳәымпыртцызлааит итахызаргьы ҳәа игәхьаа анылымк, уаҳа дхьапшны данимыхәапш, лаҳәшьапа-амаалыкь даалаган мтцык азыҟаитцан, аввы ахга ацә таха анамто иалагеит. Апынтца инақәтәан иацҳан – иачҳаит, алымҳа иацҳан – иачҳаит, а҆ҟәа҆ҟәа иацҳан – иачҳаит… амала атцыхәа ианаавала, ацә иазымчҳазт итрысзаап, адгьылтцысра ҕәҕәагьы ҟалазаап. Адгьыл а҆ҧы ахлымзаах ҟалеит ҳәа Ан ианлаҳа, лаҳәшьапа дипхьан дналгазаап, аицәажәара ҕәҕәагьы рымазаарын, ажәакала, ҳдунеи зшаз анцәақәа зегь рынцәахәы Ан адгьыл ахылапшра знапы ианылтцаз лаҳәшьапеи ражәа еиқәымшәеит, аимак роуит, еиҧагылт. «Бара адунеи

сшеит, уаҳа ус сымам ҳәа бшьамхқәа еиқәыршә быпсы бшьоит. Сара бара ибшаз адгьыл сшахылаԥшуа ԥсуатла сымамкәа саапсеит. Адгьыл знапы ианытцәкьоу бара бакәым, аха сара соуп. Ус анакәха, сыхәтаа сбырбароуп, аби-ԥеигьы еиҷытцуеит» – ҳәа дикит.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан амҟалатә лзыҟалеит. Зегь реиҳа дзықәгәыҷуаз, зегь реиҳа бзиа илбоз лаҳәшьаԥа илытцеикит. Нас дааиԥхьхәыцаан, уаха усгьы лашьцоуп, уатцәы ашьыжь ухәтаа устоит ҳәа иалҳәеит.

Ауха иалагзаны адгьыл аҷы изызҳауаз ашәаԥыцьаԥ зегьы лыршәткакаҷит. Адырԝаҽены ашьыжь лаҳәшьаԥа-амаалыкь даалыпхьан, ус иалҳәеит: «Алаԥшра уара иутәуп, иуҭаху руак алх – ма адгьыл, мамзаргьы адгьыл иқәгылоу ашәаԥыцьаԥ».

Лаҳәшьаԥа-амаалыкь, лада адгьыл ахь длаԥшызар, абар ассир, ишәты-уаркалеиуа иҟаз ашәаԥыцьаԥ ибла хнакит, инацәагьы ақәикит. Зхәы еиԝшаны издырбаз диԝызахеит. Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ангьы илтахыз уи акәын. «Абыржәытцәкьа ушәаԥыцьаԥ уманы сыдгьыл уқәтроуп!» – ҳәа ҽаалтит. Лаҳәшьаԥа-амаалыкь идырт дышжьаз, Ан лнацәахы дшахыкәлыршаз, ага дганы азы имыржәзакәа дшаалгаз, «Анцәақәа зегьы рынцәахәы излабатәам ала бныҟәеит, ԝыстаарала бсытцалт!» – иҳәан дыҳәҳәеит.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан даапышәрыччан: «Уажәшьтарнахыс даҽазәгьы уимжьарц азы, умаалыкьра ааумхны иахьарнахыс уаԝыстаазааит», – лҳәан, иԝыстаахаз лаҳәшьаԥа акакеиҳәа дитцаҳәҳәан, амат – мат шьала ауп изларызәзәо ҳәа наиаҳәаны дылпырылцеит.

– Ага сцаны лыхәтала азы аазгаанза анцәа уаҳцәимшьааит, – иҳәеит Ҭаҳан ихы дааԝахан.

– Нас, нас, иҟалтцеи Ан? – итцаайт егьырт.

– Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан адгьыл знапы ианыстцарыда ҳәа мчыбжьы наҟьак дхәыцуан. Атцыхәтәаны Анами Адами лшеит, урт роуп атцануаа ҳәа ажәытәза ҳадгьыл иқәыз, атцангәарақәа ҟазтцаз зхылтцызгьы.

– Адунеи, џьым, хынтә иқәзаахьеит. Рапхьа – апшасра ҕәҕәа иқәнахт, ашьтахь – амца лықәлан зегьы лықәблаа ицеит, атцыхәтәаны – аҙхытцра ҕәҕәа ћалазаап…

– Ус ауп, дад, ус… Адунеи аҷеы зегьы еикәшоит рхәоит – амши атцхи, апхыни аҙыни, аиреи апсреи…

– Ус идәықәлар, уара излоуҳәо ала, еитә знымзарзны амца нықәланы зегьы нықәыҷҷааны иагароуп, – ҷааитыхт Таҳан.

– Ишәартоуп, ишәартоуп уигьы, дад, ишәартоуп, ауаатәыѡса амца закәу знык ирбахьеит, рҷацәырхьчароуп.

– Атцануаагь рҷацәырыхьчар рылымшоз?

– Атцануаа – ҷеа-уаан. Шәагаала ишьтаҕьачаҙа ишыћазгьы, рымч ҕәҕәан. Акатцәара иқәтәаны, знапы нагҙаны, амшын инҭшьны апсыз кны, ажәѡан атцахь иѡаскьаганы, амра инадырпхаланы изны изфоз аиныжәцәатцәћьа ршәаны матцуцәас ирыман. Ршьамхы џьбаран. Атцан абынҷеа длашьталан, Аҷеагылара ҳәа иахьашьтоу дахьҙеит, атцыхәагьы дамтцасны икит рҳәоит. Ҳара иҳалымшо иќоузеи, ҳара иаҳиааиуа дызустада рхәон. Рхы рамапагьан, ҳара ҳауп ари адунеи апшәмацәа, анцәа дызустада ҳәа иеиканува иалагеит. Уимоу, хыхь ажәѡан дахьықәтәоу ааБароуп ҳәа адгьыл аќны ахаҳә-мҷеыхә еизганы, акыба дуззa ћартцан, аѡада ажәѡанахь ҳҳалоит ҳәа еиханы идәықәылт.

– Нас изхалама?

– Ажәѡан узхалозар – ижәѡанхозма?

– Анцәа ауаа дырбаратәы дыћазар, дынцәахозма?

– Нас иќалтцеи?

– Злыпха ҳаура, анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан мчыбжьы наћьак дхәыцуан.

– Нас илыҙбазеи?

– Лаҳәшьапа-аѡстаа даалыпхьан, хәычтцас амышәкәан дылалҳәан, тцаћа адгьылахь дылбаалышьтит. Акыба ажәѡан иатцаргылан лара лахь ихалоз атцануаа ари анырба, даргьы еишьтеибатца адгьыл ахь илбааит. Ахәычы иеигәргьеит, ииаҙара иалагеит. Ҳахәыпха ҳәа изырҳәеит.

Атцануаа рыхәпҳа иишьа-иишьа еиԥшымзт, изҳашьагьы – зҳашьа еиԥшымхеит… Амра гылаанӡа – мчыбжьык зхытцуа диеиԥшхеит; амра тлашәарак иаанеи – шықәсык зхытцуаз диҩызахеит; ашьыбжьон – акатцәараҷы атцанаа акьаброу дрыцасуа дҟалахьан; ашьыбжьышьтахь – дарԥыс наӡааӡахахьан. Уи даахьаҳәын, атцануаа рабду, хышә шықәса зхытцуаз Дад Ду, абас диазтцаait: «Атцануаа ишәиаaиуа мчы ыҟоума?»

«Дад, ҳахәыпҳа, иҟоуп ҳара иаҳиааиуа мчыкгьы. Амала, уи аӡәгьы иаҳҳәаӡом. Имаӡоуп. Аха уара ҳахәыпҳа ишԥоуцәааӡои! Уи амч – амца амч ауп». Абригьы иҳәеит, рыхәыпҳагьы днытцаба дцеит. Иҟалеи ҳәа ишынеиҷаԥшы-ааиҷаԥшуаз, ажәҩанахьтә асеиԥш абамба аура иалагеит. Саԥьанк аҷыгҳара атаны ианышьтала, итцарытцаруа иаамацәысын, абамба амца ҩацралан, зегьы лыкәыццышәаа иагеит.

– Зегьы блызар – ауаатәыҩса злаанхеи?– атцәы налеитцахт Таҳан.

– Атцануаа Зылха захьӡыз раҳәшьа Нартҳ Кәын пҳәыссданига, раҳәшьеи рымаҳәи ршәиин, ирылырцеит: «Агаҷахь, ҳабла шәахьамбо шәца!» – рҳәан, илбаарышьтит.

– Атцаныжәкәа раҳәшьа Нартҳ Кәын ихы дахьадикылаз табуп ҳәа мҳәаӡакәа рқьышә дыкәыртцану?

– Еи, дад, акы зғыз – игыз идыруан, ҩба зғыз – игыз издыруамызт, рҳәон ажәлар. Уи зхысҳәааua атцануаа роуп. Мишәантцас ишан, ауаа шыҟамыз иҟан. Агаҷахь илбааӡомызт, зытҟәоуп, змахроуп, ауаа ччиакәа рзоуп изшоу ҳәа ипхьаӡаны. Адгьыл иқәаарыхуаз Нартҳаа – ацәышлампырқәа ҳәа ирышьтан, ҳатыр рызрыкәтцомызт. Убри азоуп, Цысҳахыра акатцәарақәа рахь ихалан атцангәарақәа здыргылозгьы, уаҟа изынхозгьы.

– Наптәрас ирымаз?

– Ибчараҳуан.

– Уи азоума Нартҳ Кәын дызратәарымшьоз?

– Ацәышлампыр-ҳамаҳә дышпаҳалаҳаргылои! – рҳәан, Нартҭ Кәыни раҳәшьа Зылхеи дәылырцан, шәца, аӡмахра шәылаз ҳәа аҧшаҳәахьы илбаарышьҭит.

Нартҭ Кәыни атҵануаа раҳәшьа Зылхеи амшын аҿыкәан хаҳәҵәаҳәкәак неилышьшәа рун, қәацәк ргыланы иҩналт. Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан, абамба асеиҧш адгьыл ахь илашьҭны амца анацралтҵоз, Нартҭ Кәыни уи иҧҳәыс Зылхеи рнышь иақәтәаны, аҧра ргыла, амшын агәахьы инаскьаны, аҧсыӡкра иаҿын. Иҙхытҵаанӡа адгьыл аҿы иҟалаша ҟалахьан. Кәыни Зылхеи ирхылтцыз ҳауп иахьа адгьыл аҿы ауаатәыҩса ҳәа иқәугьы. Зхы замаҧагьоу, цәгьа баны бзиа зымуа, Зылха лыла атҵануаа ршьа злалаз роуп.

– Уара излоуҳәо ала, ауаатәыҩса ари адунеи иқәнатҵ аимак-аиҿак ҟалоит.

– Ааи, адунеи ҟыбаӡыба агым ҳәа сажәа сзалагазгьы уи ауп.

* * *

Арҧарцәа еихьымӡа-еиҧымӡо аишәақәа ааҩнаргалан, абыста анырҵеит, алҩатҵә рхылззуа акәац ҧылгыд дуқәа ааган иқәырҵеит. Аҳәса ракәзар, ачыс хаа-мыхаа идырхиаз асура иаадәылыргеит. Ҭыпҳак дытҵәрышкәаӡа ашьамхқәыршә ҟәаш лыжәҩа ихшьны, зыла итәыз аирызи абҩа лагьани лыма днарылалан, «уара – аҧхьа, сара – ашьҭахь» ҳәа еибапатууа рнапқәа андлырӡәӡәа, еиҳабы-еитцбыла еишьҭаланы аишәақәа инархатәеит.

Мсым Хәычи Ҟансоуи аиҳабацәа антәа ашьҭахь рыҿзырымгакәа дара рзы хазы назҳәазҵамала ирхиаз аишәа инахатәеит.

…Рылахь-рыцьымшь ӡатәны рхәы напы адыркижьҭеи уажәшьта маҷ цӡомызт. Уара умсит… Сара сымсит… ҳәа игәыкытҵәыкуа, рхатцкы каибамыршәуа аныҳәаҿакәа акымкәа-иҩбамкәа иаарылсны бзиа ианнеи ашьҭахь, руаруарбжьы еиҳа-еиҳа ашьҭытцра иалагеит.

Уи рхы иархәаны Мсым Хәыҷи Ҟансоуи ѡагылан, адәахьы индәылтцт.

Аматцурҭа аладахьшәа, аҷкәынцәеи аҳгабцәеи еихлафуа ирхагалан иахьыѡназ ҽыц идыргылаз амҳарахьы рҽынархеит.

Амза аҭәымҭан. Ажәѡан каххаа итцәцан. Џьоуҳартцас иқәтцазшәа уахьтә зқьыбла рхатцаны иааԥшуаз аетцәакәа еилаџьцьон. Асар рымѡа ҭгәыхаа ажәѡан еиѡнашон. «Иарбан гану сара сиетцәахә ахькыдушь!» – Мсым Хәыҷы дааҭгылан, ихы ѡышьҭихын, ажәѡан днатцаԥшит.

– Баша уԥшуеит ажәѡан ахь, уиетцәахә уаҟа акәҳам, абри амҳараҽоуп иахьыҟоу, – иҳәеит Ҟансоу, Мсым Хәыҷы гәаныла иихәаз ажәакәа аѡыстаа иаашьҭпаа инаганы илымҳа итеиҳәазшәа.

– Ҟансоу, уара абга уақәтәоуп.

– Сара абга сақәтәоу-сақәтәаму аилкаара уадаѡуп, амала уара ухылпа атцыс штоу зегьы ирдыруеит.

– Сызлажьзеи?

– Иумаҳара иҟоузеи ари адунеиаҽы, сара акыр уласыжьма, уара ухала узлаҳаз уанзалымҭ, бзыцәашьак иаҳасабала суал насыҕоит ҳәа уалгара саҽуп акәымзар…

– Агалаба аҳәара уалагахт.

– Убраҟагь уиашоуп, агалаба аҳәаха аамҭа абаумоу, дгәыҭҟьа-ԥсыҭҟьаха Хьыбла амҳараҽы данузыԥшу.

– Убз ада кәац уҽамшәааит, Ҟансоу.

– Ибзиоуп, ибзиоуп, уи уашьҭан иҳаҕбап, уажәы амҳара аԥхьа иѡнало уара уакәу, сара сакәу?

– Зныкыр сыѡналахьоума, акрыздыруоу?

– Ҳқьабз еилаагозаргьы абыргцәа ирбом, ҳаиҭазҳәарыда. Уара уаха умаҳәра анаѡсангьы, цыблаа урхадоуп. Ушныҟәалакгьы унаалоит. Насгьы ари амҳара здыргылаз Хьыблеи уареи шәзоуп. Ус анакәха, уара уаԥшәымоуп, аԥхьа иѡналашагь уара уоуп, – иҳәан, Ҟансоу амҳара ашә ааиртын, уѡнал ҳах, ухххь згеит иҳәарашәа даахырхәан, амѡа иитеит.

Уажәрааҧа меигҙарахда еилафуа, ауу зыхга иҩназ арпарцәеи аҭыпҳацәеи ҩатԛьеит. Аҽапа рҽалазшәа рыҳаидеи ыԛаҙамкәа еиқәыпсы иаагылт.

Змаркацқәа ҭәымгда еибаркыз амҳара ҭбаатыцә аҩнутԛа иааҭынчрахеит. Ххьа-рахәыцла иқәтцаз апардақәа инарыха-аарыхан иаартын.

Фырԥьыстанла еибыҭаз Мсым Хәычы, иҙара ҭарԛацца иамґаз абґаза, еилаарцыруа ихьҙыркыз аԛәынақәа рыла иҩычан, зытра иаласазшәа еихаԛацаз х-маҽаки ҳәызбахәыки иназоз иґәакьыс ԛама, саара ишьҭасуаз, х-ԛамчхәык иааиуаз ифрангь аҳәа, ишьапгәацәқәа ирыдшәаԛьала иҙахыз ашьыгрын зецкқәа рпынтақәа харшала, ачамҭы иалхыз ааԥьақәа асырҙ аипш иԛәашккараҙа амҳараҽы иԛаз рыбла хнакын, ируа-ирҳәо иақәшәомызт. Ԛансоу иарґьа напы игәы инадикылан, Мсым Хәычы иахь дынхьаҳәын, даахырхәашәа иун, ҽааиҭит:

– Мышрақә, ҭыхрақә, шьапымшла умҩахытдааит цыблаа ҳаҳ!

Арпарцәеи аҭыпҳацәеи Ԛансоу ишыԛаитцаз аипш рыхқәа ладырԛәит. Пҳәызбак даагьагьан, апардақәа руак азыбжараԛынҙа даахеит. Амҳара егьи азыбжаҽы амезан ҭкы зшәыз Хьыблеи лареи рхала иааныжьны, егьырҭ зегьы еишьҭала егьи аганахь иааиасны иааикәагылт. Ԛансоу Мсым Хәычы диман Хьыблеи уи лҩызеи рахь иҽынеихеит.

Хьыбла бынҵеатцас дахьгылаз абазақьа иеиха кны даалхагылазшәа, лгәы ҭытцны аҭҳара-ҭҳараҳәа аисра иалагеит. Иара усгьы сақә-сапыншәа иԛәашккараз лхаҽы шьадахеит.

Шәымҭак иалагҙаны Ԛансоугьы Хьыбла лҩызагьы апарда егьи агангьы иаахан, иааимардан, дара наԛ индәылтцт.

Ақьабз ишапу ала, ас маҳәи ҭацеи рхала ианеизынрыжьуаз, амҳара егьи аганахь ииасуаз аҽар алаф рхырҳәаауан, иччон-ихәмаруан, апхьарца арҳәаны ахьҙыртәра-

шәа неимда-ааимдо ирҳәон. Маҳәи ҭацеи урҭ рышьҭыбжь еиҳа иарҭамамуан. Зназы ашьалҭа татаза изқәыз ацәардаҕәы иныкәтәон, нас амаҳә аҭаца илхаршәыз акасы аалхыхны, дааигәыдыҳәҳәалан дгәыдикылон.

Аха уаха амҳара егьи акәакьахь иаанхаз арпарцәа шәаҟьеит, аҭыпҳацәагь ҷыртуамызт.

Мсым Хәыҷы ажәа мҳәазакәа Хьыбла лнапы ааныкылан, днал҇аапшит. Азы алеира зымч амырхаз иеипш, лара дгылан, лхы шьҭацалан саара дкапшуа.

Мсым Хәыҷы Константинопольнтәи иаахәан иааигаз ахьы мацәаз иџьыба иааҭиган, ларгьа напы агәыбжьынацәа инахеитцеит.

Даара иҭахын дызҳәынҷаз, иҧсы зырмаҷыз лыблақәа дырҭапшыр, аха лара лхы дымѡахт... Лнапы ааужьны даақәгьежьаан, апарда даахан иааиртит.

...Ашьҭахь иларха-ѡархо еимаркуан, еимтцаркуан. Шьоукы излархәоз ала, Мсым Хәыҷи Хьыблеи лацәҟәысымҭакгьы рхала еидгыламызт. Даҽеа-шьоукых урҭ уамажә аамҭа еидхалазшәа иалацәажәон.

«Аҳҭас дныҟәеит», – рҳәеит абыргцәа рлымҳа аҟынза иаННеи.

Ари ауха Мсым Хәыҷы Хьыбла диҳәеит. Рчарагьы аҿҳәара пҭәан, бҭан мза антцәамҭа иакәдыршәеит.

Ноурыз ишыкәсцәашьгьы уанза иадыркуан.

А ж ә а б а т ә и а х ы

Мсым Ду иабаззеи Цәыцә дицны Быхәлантә дылбааит, абазгаа ирымаз раҳәшьагьы лхатца длыма дааит, уимоу, рҭынхара иакьарзыз асаныгцәа рпызагь ахьырпар рапхьа дгылан ашҭа италт.

Мсым Хәыҷы иҟалаз издыруамызт, дрызтцааргьы, изеипшымтәит. Апсны иҟамлац ҟалама, асасцәа шәаазгазеи ҳәа дышпаразтцаауеи...

Сеилыҟә Цәыцә данынеиҽаԥш нахыс уи ишихҟьаз, цәыгькракшихәыцызгәҩарасикит.Амалаинмырԥшҙакәа, ҭынха дук иеиԥш днеиԥылан дгәыдикылт.

– Ушԥаҟоу, Цәыцә, арахь уаақәлаҙом, ҳаухашҭҙеит, иҟалеи? – дилатәаҙан аԥсшәа иеиҳәеит.

–Сажәит,Сеилыҟә,сыхәԥҳаиоупакәымзар,уажәгьыалбаара сылымшар ҟаларын. Аҽыцәтәара ааста ахәышҭаара сыҳеҳәатәаны ихәарҽехаз сыбаҩқәа, Аҭлагьыҟәа иеиԥш ахәышпыргы аҿы иснҟәиалар еиҕьасшьо салагеит, – иҳәеит, иҽыргызмалны дпышәырччо.

Аҭлагьыҟәа иҙбахә аниҿытҟьа нахыс, Сеилыҟә идырт рысасцәа раара мзызс иатҵаз, аха инмырԥшкәа, ҽымдыр ҟатҵаны ҿааиҭит:

– Адунеиажә уаарами. Рыцҳарас иҟалаз, иахьа уажәраанҙагьы убри ахьаҳзеилымкаац ауп.

– Сеилыҟәхеит, ауаатәыҩса зегь еилажьтәума?

– Уиашоуп, Цәыцә, уиашоуп. Ауаатәыҩса зегь еидукылар ҟалома. Ачуан иҭоу ззымфаша, аца иҭоу иахыбаауа роуп сара сызҿу, – иҳәан, асасцәа ахьхалаз амардуан дима днаҿалт.

...Мсым Хәыҷы иҭынхацәа дреигәыргьеит. Иашьеиҳабҵәҟьа димбеижьҭеи акраатҵуан. Ианхәычқәаз ишыҟаитҵалозаиԥш,инапқәааҩбагьаанкылан,илакҭадҭаԥшуа ажәытә-аҿатә, иҟоу-иану ҳәа иацәажәара даҿын. Мсым Дугьы дахьиз, дахьааҙаз рыҩны-ргәара даннықәыпш, игәы ԥшқахан, илабжышқәа ахьааз даацәыԥхашьан, наҟ зымҩа дынхьаԥшит.

Аишьцәа еицәажәон... Реицәажәара зны-зынла зыбыз налазҵоз раҳәшьа лакәын. Егьырҭ ауада ҭбаа акәакь аҿы итәан. Рыбжьгьы нытцакшәа акы рҳәон.

Раб Ноурыз идунеи иԥсахижьҭеи аишьцәа еибамбацызт. Уиижьҭеи маҷ ҵзом. Ҩышықәса ирықәуп.

Мсым Ду Пысҳахыра ашьхара акатәараҿы Нхытҵ-Кавказҟа ихытҵуаз амҩа дызлахылаԥшуаз ала, уажәазы иԥьабаа еиҳа иҕәҕәан. Мшәан, аԥьамцәа устәи ауми ишылба-

ауаз. Ноурызгьы убри дазхәыцны ауп аԥстазара аԥышәа еиҳа измаз иҧкәын еиҳабы уахь дзишьҭыз.

– Араҟа ҭынчроуп, – иҳәеит Мсым Ду.

Дали Цабали ҭынчроуп ҳәа изишьаз, алада, Аԥсуаа Рымҩа Аԥсны агәы иахьагәылсуа ауп. Егьаумҳәан, амшын иааҳхытцуа зегь раԥхьа агаҷаҷы аԥсилааи абазгааи аарҷамгылои… насгьы, мшәан, амраҭашәарахь, Абаск азиас ныркәкәа, абазгааи, асаныгцәеи, зыхәааи рами иҟоу, амрагыларахь акәзар, Алазцәа рҳәынҭқарра шьҭами. Урҭ зегьы қьырсианцәами, динхатцарак ами ирымоу…

Иара зегь реиҳа ишәарҭоу, зегь реиҳа иуадаҩу аҭып аҷы дыҟоуп. Нхытцынтәи акатцәара схытцуеит ҳәа зҷаазхо дааникыларoуп. Нас ишԥеиури, деиҳабуп, ауҭә еиҳа иахьақәыҭәгәо датцагылазароуп. Иаб идимтцаргьы иара уи акәын иалихуаз.

Иабаззеи Цәыцә знызатцәык ауп, днахыкәша-аахыкәшо уара уеиҳабын, аԥсуаа ҳҷы ишаԥу, аҳҭынраҷы аҳ иҭып аанызкыло аԥеиҳабы иоуп ҳәа, Ноурыз иныҙбара иҷеаназик, Мсым Ду иабаззеи ажәа имеимкыцызт, аха иаб Ноурыз ишакәым дихцәажәо даналага, дааԥхьижәеит:

– Аб иуасиат ажәа аныха иаҩызоуп, иалацәажәатәым. Уи назмыгзаз аԥа – иаб иԥара даԥсам, дчарҳәаҩуп!

Цәыцә иихәаз ааицәымыҕхан, ҷааитит:

– Уиашоуп, баба, уиашоуп, атцлаҳәыстажә усзымзыргын, баба…

Цәыцә уаҩ ҟәыҕан. Ихәыпҳа илаигзоз шырацәазгьы, уинахыс Мсым Ду иҷы Ноурыз ихьз уаҳа иҷаиршәуамызт. Ибз ааникылт.

– Сашьа, – иҳәеит Мсым Ду, раҳәшьеи рымаҳә Спадаги рахь дынхьаҳәын, – уаабарц ҳҭахижьҭеи акраатцуан, аха уажәы ҷеа усуп ҳаазгаз.

Мсым Хәычы иахиҳәаарызеишь ҳәа даатгылан днеизыԥшит.

– Пысҳахыра ашәарҭа иҭагылоуп. Цьамтәылантәи ҳара ҳтәқәа изласзаарыцҳаз ала, Хосрои деиҭаҳақәларц иҷеазирхиоит.

Мсым Ду днахыкәша-аахыкәшо ацәажәара дазҟазамызт. Уи дуаҩ иашан, иԥшӡазаргьы иԥшӡамзаргьы, ииҳәарц ииҭахыз уҽаҿы иҳәон. Изгәамԥхоз рацәан.

Ауаа аиаша анроуҳәо аасҭа, ргәы ацха нықәшьны шаҟа иужьо аҟара убзырӡы рҳәоит. Ус ишагәышьоуп ари адунеи. Мсым Ду ихала иабаирҽеири. Раҳәшьеиҳаб Мкыд лоуп акәымзар, уажәы Быхәла ныжьны арахь дылбаааратәы иҟамызт. Аишьцәа хазы-хазы ишыраажозгьы, улахьуԥьымшь ыҟоуп ҳәа еибырымхәацызт. Рмаршәа кны, аӡәы игәы егьи иирхьыр ҳәа ишәаны акәын ишеицәажәоз.

Убри ауп Мсым Ду, Мкыд лхы дҭарԥаны аранӡа дзаалгаз ацәыргара зицәуадаҩыз, днавала-аавало, днакәараҭа-аакәараҭо Цьамтәылантәи дзалагаз.

– Хосрои ҭынч ҳшимыртәоз ззымдыруада, – Мсым Хәыҷы иашьеиҳаб иааимдан ацәажәара дналагеит. – Аԥсуаа Рымҩа ҳнапаҿы ишыҟоугьы, ар-аԥсҭыр иманы иҿааихар, уареи сареи ҳхала даҳзынкылом. Убри аҟнытә, сара стәала, Аԥсырҭ адырра иҭатәуп. Асаныгцәагь, абазгаагь, аԥсилаагь ааҳадгылар, ҳалакьыса згәаҕуада? Ҳамаҳә исҳәаз угәамԥхеит ҳәа сыҟоуп, уҳәыцы-мыцуашәа збоит, – иҳәан, Спадаг иахь дынхьаҳәт.

– Нан, сашьа хәыҷы, умаҳә иакәым, ҳарҭгьы иаҳгәамԥхеит иуҳәаз, – ҿаалҭит иаҳәшьеиҳабы Мкыд.

– Ааи, аха саҳәшьаду, – ус акәын Мсым Хәыҷы иаҳәшьа Мкыд дышлышьҭаз, – шәара ишәгәамԥхо исҳәеи?

Уи изҭаара зҭахысракеиԥш илмаҳаӡазшәа ллымҳа инавлыжьын, даацәажәеит:

– Тоуп, уашьеиҳаб, ҳаб иуасиаҭ ажәала Быхәла иаӡеит, саргьы Ԥысҳахыра акәакьк аҿы сыҟоуп, аха ҳарҭ абра, Цыбла ауп иахьыҟоу ҳаҩнра ду, ҳуасхыр.

– Ҳаб иҩнра – ҳарҭ зегьы иаҳзеиԥшуп, ҩаҟ иҟоу сашьа уакәзааит, лаҟ ирымоу саҳәшьа бакәзааит. Аҳәгьы шәахибаауам, шәахибаарангьы дыҟам, – иҳәеит Мсым Хәыҷы, Мкыд илҳәарц илҭаху даҿеак шакәу, лажәа даҿеаҵьара ахы архараны ишыҟоу гәҩарас иоуны.

– Изхысҳәааua, – Мкыд лцәажәашьа Мсым Дугьы игәампҳазт, лажәа иркәаратцарц ҽааитит, – ҳгәыҳеанзамкәа Хосрои дҳақәлар ҳәа сшәоит. Ацьамцәа рқәылашьа уажәы ишәымбеит, аҵычмасеиҧш цыхәаҧтцәара рымазамкәа рҽаархоит, амҩан иаарымҧыхьашәо зегь ҭәыхны, ауаҩ шьа злам реиҧш, агара игароу азҟытцәкьа дрыцҳаршьом.

– Ҳара асанытцәа ҳҟынза ишзымназацгьы, урт рызбахә ҳаҳахьеит, – иҳәеит зхаҽы чмазара баапсык ашьта азыннажьхьаз асанытцәа рхада, – ус сҳәеит ҳәа, ақәылаҩ бзиа дызбахьада!

– Зегьы зхароу апсоуп, – рцәажәара рымаҳәгьы иҿналаирхәт, – ауаҩы ари адунеи аҽы маҵзак изхоит, арахь уахгьы-еынгьы изымфаша дазхәыцуеит, зычуан итоу ззымфаша, агәыла ица итоу дазыҧшуеит ҳәа зырҳәогьы уи ауми.

– Хосрои Цысҳахыра Ду акәым, Кавказ иуҭаргьы игәы тәуам. Шаҟа иго аҟара – итцегь еиҳаны иҭахуп, – иҳәеит Мсым Дугьы.

–Убри акәын саргьы сыззааиуаз.–Мкыддеиҭаналагахт. – Хосрои, цьым сашьа, уара ухала дузаанкылом, – Мсым Ду иоуп лхы зыкәкыз, – убриазы узыкәгәыҷша амч иазхәыцтәуп.

– Ацәгьеи абзиеи рҽы аишьцәа еидымгылозар, риашьара қьар алоума, – ҽааитит Мсым Хәычы, иашьа Мсым Ду иахь дынхьаҳәны инацитцеит, – Апсырт изыцҳатәуп, егьаумҳәан Цысҳахыра Ду аҳ ҳәа ҳазхәаҧшуа иара иоуп.

– Уцәажәашьа злазбо ала, уара, Апсырт уаб иҵьыншь сыт ҳәа уеиҳәар, иазууеи ҳәа умтцаазакәан, иуҭаху азу ҳәа унагәтасны иуҭоит, – Мсым Хәычы инеиҽырхьшәа ҽаалтит Мкыд.

– Цысҳахыра Ду азы ус ахәтоуп иҳәар, истоит.

– Аа, иихәо шәаҳауеит... сара издыруан ҳаб иҵьыншь агәхьаа шукымыз, амала, улацәа хҩаны изабалактцәкьа иуҭоит ҳәа сыкамызт.

– Саҳәшьаду, ҳаб иҵьынҵь сыпсахәага ҭанаҵы тәымуаԥык инапаҷы иҟалом. Аха ҳаб иҵьынҵь еиҳаугьы аҷеак ыҟоуп.

– Ма сара сеилапсеит, ма адунеи ааҳәит. Иахьыжәбо сааихьеит, аб иҵьынҵь еиҳау ыҟоуп ҳәа иахьа уажәраанҙа исмаҳацызт, сашьа, – Мкыд дангәаалак ларгәтыста аҵыстцысра иалагон.

– Ҳзеипш ҵьынҵь Пысҳахыра Ду ыҟоуп, Апсырҭ дызхагылоу Пысҳахыра Ду.

– Саб, саб рыцҳа, саб рыцҳа, – дааԥнаҵызт Мкыд деикәаҵәи-еикәахынҳәуа. – Пысҳахыра дахасыргылоит аҵәԥаншьапмырҙга ҳәа узҷыз уҷкәын Апсырҭ диҟаҵәеит, ихәура дҭалеит, саб, иҳапсыхәои саб?!

Ноурыз анышә данамардоз аҷены иҭоубыҭ дахьахагылаз ас лыбжьы ҭганы лмыткәмабжьы уаԥы имаҳаит, деитцапҳәаны уажәы аҵәыуара дшалагаз аиԥшгьы дҵәуа уаԥы имбеит.

Мкыд қәрала аишьцәа аԥыцьагьы дреиҳабын. Раби рани анрыпха нахыс, сара соуп аиҳабы, изызхәыцтәугьы сара соуп ҳәа, Мсым Дугьы Мсым Хәычгьы лара лтәала рыбжьара далагеит, лгәы шаҵаны ишылзыҙырԥуаз гәаалымкҙаҙакәа. Анцәа ила, инахаран дынхон. Уарлашәарламзар дзаауамызт акәымзар, Мсым Хәычы ихы ахьигара изымдыруа дыкәылтцахьазаарын.

Мсым Ду ицәымыцхан дԥагылт. Лашьеиҳаб лнапы ааникылан, дыргәыбзыцуа, лызқәа ааишьышьит. Мкыд апхьа даанапкьа-шьапкьашәа луит, аха ашьҭахь дқьыпшәыпуа, лҷеааиқәылкт.

– Ҳаззааз аусцәкьа аганахь иаҳцәынхеит, – иҳәеит Спадаг.

– Саапкыр сыздҷарҳәало ҳәа исымоу сашьцәа, – уажәраанҙа амыткәма зҳәоз лакәзамкәа лҷеыркәымшәышәзан, аҷеы ыргәыбзыцны ишыркуа аиԥш даацәажәеит Мкыд, – ишәыхьша сара исыхьааит, шәгәы шәзырхьша акры сҳәазаргьы исанашәыжь, сшәеиҳабуп, ҳаб иԥсы ҭазҭгьы,

ахацәа рус сышԥалацәажәоз. Шыԥҳәыс-усхәым здыруеит, аха шәара макьана шәычқәынцәоуп, шәычқәынхшыѡ аиааины, дунеихаан риашашьа змам ак шәымпытцымҟьандаз ҳәа ауп аракәымкәа, анакәымкәа Ԥысҳахыра ахаѡаҙарантә, Ахҷыԥсантәи сасуа сзаауагьы, – ҳәа лҿыртатаҙаны лажәа лырблаҟьеит.

Мсым Хәычы аԥсхых дизыкәушәа деишәара-еитцараха деитцаҕәгәа дыштәаз, зназы иҟаитцара-ииура дақәымшәо даабжьажьа-бжьажьеит. Мкыд илҳәаз шыԥсажәаз идыруан, аха аԥҳәыс алатцәкьагь леишуам ҳәа гәаныла даахәыцын, иашьеиҳаб иеиԥш иаргьы дѡагылан, Мкыд дахьтәаз егьи аганахьала даалыдгыланы, иан лҿы ишиулоз аиԥш, даалаҟәын лылахь днагәзит.

Ауаѡы аԥхьарцеиԥш еснагь ирхиара шамуагьы, агәыбзыԓра инаалоит.

– Араҟа шәтәа, – лҳәан, лашьцәа наҟ-ааҟ иналывалыртәеит. – Уажәшьҭа ҭаацәашәала ҳаицәажәап, – ҳәагьы нацылтцеит, уажәраанҙа ирылатәаз атәымуаа ѡагылан ицазшәа. – Шәара шәхы здышәкылаша Аԥсырҭ иакәым, аха Гәбаз иоуп, – лажәа хырԥашьа шамам длырдырырц, усгьы нацылтцеит, – ҳаб иԥсы ҭаны иахьа абра дыҟазҭгьы, убас акәын ишшәеиҳәоз. Ус акәзами, мшәан? – лҳәан, аҿеагажә ҳаԥшьахтыгоуп ҳәа шырҳәо аиԥш, лхаҵа иахь дынхьаҳәт.

– Назҳәазҭамоуп, – ажәакала иаашьақәирҕәгәеит деилаѡ-еилаԥсҙа дахьтәаз лхаҵагьы. – Сара абасала сазхәыцуеит, – иҳәан, инацитцеит: – Акы, Аԥсырҭ ихаҵа макьаназы дзакәу иаргьы издыруам. Цәгьамыцәгьа ҳәа акрыҟазар инаитцагалан, Сқьеԥарна дныкәган Ԥысҳахыра Ду аҳ соуп ҳәа шрылеиҳәазгьы, иахьа уажәраанҙагьы агәра сызгом Ԥысҳахыра Ду аҳ Аԥсырҭ иоуп ҳәа. Избанзар, Ԥысҳахыра Ду ахаҵа еидкылаҙам. Асаныгцәа макьаназы Аԥсырҭ ҳимҵахырхәап ҳәа зынҙаскгьы рхы-ргәы итамшәацт. Уара, сабхәында еитцбы,– Мсым Хәычы ихы наиқәикит – иуҳәазгьы саҳаит, аха уххь згеит Цыб-

ла аԥшәымас иамоу, цыблаа раҳ ҳәа иахьазы изышьҭоу Аԥсырҭ иакәзам, уара уоуп. Ус ушыҟоугьы ууанхароуп. Цыбла наган Аԥсырҭ ианиуҭа нахыс, уара иҟазам аӡәы уиҩызоуп. Ажәакала, Хосрои Аԥсуаа Рымҩала иҿааихар, сабхәындцәа шәыххь згеит, Аԥсырҭ ҳәа шәара ацхыраара шәызҭо дызбом. Мшәан, Набед ҳхәыцқәа ҳамкәкәааны иҿаа-ҿаауа Цьамтәылаҟа ианигоз, Егры аԥшаҳәаҿы аԥьамцәа ирыжәлаз Аԥсырҭ иакәызма, шәара шәамзи! Аԥсырҭ иеибашьцәа Анаҟәаԥиа абаа иҭимгазеит. Уи аахыс ҳима, ишәгәалашәыршәа, ус амзи ишыҟаз?

– Убасҭаҟьа иҟан, аиқәатцәа ҳаршкәакәоит ҳәа шәаламгозар, – Мкыдгьы инақәлырҕызит.

– Ус акәзар, Аԥсырҭ илацәажәара уаҳа иапсам ҳәа исыԥхьаӡоит, – иара итәала иабхәындцәа ауҭә иатцеиҳәазшәа ибеит, нас ашьшьыҳәа даҽеа-шьаҿак ҟаитцарц иҽазикит. – Ꙋбагьы, – иҳәеит деиԥхьхәыцаауа, – шәаҳәшьеиҳабы диашоуп. Ажәытәтәи колхаа рҳәынтқарра иахагылаз ирылтцыз, аҭахызаргьы уажәы алазцәа рҳәынтқар ҳәа ишьҭазааит, сара сызҿу Гәбаз иоуп, иахьазы уи инаҩсан ацхыраара шәызҭаша аҽеаӡә дызбом.

– Гәбаз ихаҭа ацхыраара иҭахуп, – иҳәеит Мсым Хәыҷы.

– Ииашоуп иуҳәо, иахьа Гәбаз абаагәара аиԥштцәкьагь дыгәгәам, – иашьеитцбы ианицирҕызт Мсым Дугьы.

– Ус егьа иҟазаргьы, алазцәа рҳәынтқарра акәымзар, Аԥсуаа Рымҩа зыхьчаша сара даҽеа-ҳәынтқаррак збом, – иҳәеит днақәыгәгәан Сԥадаг, арымӡ иныкәиргылаз имашьхәылҭ асаԥыць аиԥш ицламҳәа инатцаргылан.

– Аԥсуаа Рымҩа – аԥсуаа ирыхьчароуп, – Мсым Хәыҷгьы ус аламала имаҳә иҽеиитомызт.

– Уҿы изҳәо хьыла итәааит, аха иабаҟоу уи амҩа зыхьчаша аԥсуаа?

Мсым Хәыҷы имаҳә аҭак иитарц иҽаныназик, иашьеиҳаб даахьаҳәны днеиҿаԥшит. «Уҽааанкыл, игәы иҭоу ирҳәа», – акәын иаанагоз илаԥш.

Спадаг изҵаара аҭак аҙәгьы иҟаимҵошәа аниба, сабхәындцәа сыҟәшаҳаҭхеит ҳәа гәатабҕата иҿааиртлан, Мкыди иареи ззааз аацәыригеит:

– Гәбаз иҭагылазаашьа иагьа ихьанҭазаргьы, ҳмаҟахы дадҿаҳҳәалароуп, уаҟа иҳәынҵқарра зегьы леилаижьуазаргьы, ир абрахь иааишьҭыртә иҟаҳҵароуп.

– Изла? – дҵааит Мсым Ду.

– Изла умбо, – лхаҵа иааимылдеит Мкыд, – аиуара ҳабжьароуп.

– Сара иахьынҙаздыруа, Гәбаз дызуоу Аҧсырҭ иоуп… аха цхыраарас ииҭаз ҳәа акгьы збом акәымзар…

– Алазцәа рҳәынҵқар Гәбаз зыхшыѡ дазыҙырѡуа, арҕьажәѡас имоу, – иҳәеит Спадаг, Мсым Ду иихәаз имырҳаҙакәа, – Ҭердеҭ иоуп.

– Ани ацәымҟыражәу? – атҵәы налеитцеит Мсым Хәычы.

– Иҧшра-исахьала улаҿ дааиуам, аха уи акәым аус злоугьы, илшо ауп, – лхәеит Мкыд.

– Илшои, имчуи ҳәа шәтцаауазар, алазцәа рҳәынҵқарра иахагылаҵәкьоу Гәбаз иакәым, аха иара иоуп.

– Сара ибзианы дыздыруеит уи ауаѡ, – Мсым Дугьы иаашьақәирҕәгәеит, – Ҭердеҭ уаѡы гызмалуп, зегьы еиҳәҿисаауеит, аҳәынҵқарра еимитҵәоит, дмалуаѡуп. Гәбаз иҿынҙагь днагоуп, днагоуп моу, игәы ҭаҳаҳаны ифахьеит, ииҭаху иирҟаҵоит рҳәоит.

– Уи ами нас саргьы исҳәо, – Спадаг дгәырҕьеит, иабхәында аиҳабы дидгылазшәа аниба.

– Ҳаззаатәкьаз шәҭахызар, – лхәеит Мкыд, Спадаг днакәараҵа-аакәараҵо дыззааиуаз хыркәшауа, – Ҭердеҭ анцәахша илѡызоу аҧха еиҭаҳәатә димоуп, ауаа инаҳҵап ҳәа ауп.

Мсым Хәычы адәышкәаҕьаз иқәхаз иеиҧш ддысҙа дтәан. Нас дцәырҳаны ацәа далтцызшәа ихы дааѡахан, илакытцақәа ҭылашьцаа иаҳәшьеиҳаб Мкыд ихы налыкәикын, дҵааит:

– Дыззышәҳәо ишәымада?

– Уара дузаҳҳәап ҳәа ауми ҳаззаапса, сашьеитцыб, цьым.

Мсым Хәычы ашырҳәадѡатцҟьанисасцәадаарылапшит, нас ашәахь иҽынеихеит.

Иҟазшьақәа ргәампҳазт, инеиҽапшы-ааиҽапшқәеит. Ашәхымс данынхытцуаз, даақәгьежьааит, Мкыди Спадаги ихы нарықәикын:

– Башаʒа шәхы аџьа ашәырбеит, уи иҟамло усуп, – иҳәеит.

Мсым Ду Мкыд дылбар ҳәа дшәаны наҟ дынхьаҳәт. Дпышәырччон. Спадаг дѡытцыззан, акы иҳәарц иҽы ахьааираҳаз, ус даанхеит.

Мкыд лакәзар, зназы иҟалаз лзеилымкааит, аха нас иаалцәымыцхан, Мсым Хәычы иабаʒʒеи Сеилыҟә иахь дынхьаҳәын дтцаит:

– Сашьеитцбы ижәѡа ҭызҟьада?

Сеилыҟә қәрала акырʒа дышреиҳабызгьы, деитцагәгәа дѡагылт.

– Сыхәпҳа диашоуп, уи иҟамло усуп, – иҳәеит днарылапшын.

– Избан, избан изыҟамло? – днатцаҳәҳәан дтцаит Мкыд.

– Избанзар Аҭлагьыҟәа иԥҳа Хьыбла дизҳәаны дтәоуп. Ачара аҽҳәарагьы пцәоуп. Бтцан мза атәымтаз акәхоит.

Идыды-мацәысны, аҭыкь-аҭыкьҳәа иахьтәаз ауада иныѡнатҟәацны, зегьы ннартцәазшәа, азныказ иаатынчрахеит. Нас, зылуқәа еиқәаҳаз аʒлагара аипш, Спадаг дхьылаа-хьылааua ишьтахь игылаз арымʒ дныкәҳаит.

– Саб, ахьымʒгеиқәатцәа шаҳзыҟалаз уаҳама, саб рыцҳа, зегь реиҳа узыкәгәыгуаз уҷкәын ижәѡа кшеит! – амыкәшәатә иакәшәаз леипш Мкыд лыбжьы аҳтынра индәылѡыхт.

Бҭан мза Ерцахә ҟәашҙа ишышлахьазгьы, зны-зынлагьы уахьтә иҷыхьшәашәааҙа ԥшак шаслозгьы, ҽынла макьана ԥхарран, уимоу, иаалырҟьаны кәыркәа азеиԥштцәҟьа ианкацеиуазгьы ыҟан. Аапын зхәыжә зҟьо апстәқәа реиԥш, ҭагалан аҧсабарагьы ахаҷы аҧсахуан. Алԥхынрак еитцәҟаҟараҙа иахаршәыз атлаз нахыхны, зны иҩежьҟанҭалеиуа, нас ихьыԥштәылаз шьаршьафк ала ихырҩазшәа акәын ишыҟаз.

Цыблаа хҭацәыха рымамызт. Алшықәсанык ԥхҙашала иаадрыхыз рҽаҩра, амш еиҭашәааанҙа иҭаргалар акәын. Аапын мышкы иуцәахыԥо, ҭагалан имзаны иуԥылоит ҳәа рҳәозар, ҭагалан мышкы иуцәахыԥо – ишықәсханы ауп ишыҟало. Адгьыл икәкәы-цыкәуа иқәаарыхуа реиԥш уи бзианы издыруа аҽеаҙә дыҟам. Уи ауп хәычла-дула шьыжьы инаркны алашьцара иаарымнахааанҙа рымхыртақәа изрылоу.

Еиқәатцәасамсалха ишәыз акаҷыҷ жьымжәақәа афҩы ирхылтцуаз лаҳа-лаҳауа ақәатцара зегьы амҽеханакуан.

– Уа нар улбааит!

– Бзиара збаша, бзиара збаша, аха ианарнҙа ара сықәхар, сагьҭанасып…

Ажьҭаацәа еихлафуа, рымтцәышәқәа рыдҳәалан, акьышәкьышәрахь иҩеиуан. Макьана ихамлац шуҳәо, инцәырҟьа-аацәырҟьо, амахәқәа инарықәҳәаза-аарықәҳәазо, абгьы еилачыраҟәа инарылтцәры-аарылтцәрааула еихапапа идыртәуаз рымтцәышәқәа абырсаатк, ҵаҟа иларышьҭуан.

Цоуп, лбаа амшын аԥшаҳәаҷы инхоз аҧсилааи абазгааи иҭартәоз аҩы ишеиԥшымызгьы, цыблаа рҩы уқьышә иныкәтцаны уагәтасыртә иҟамызт. Уимоу, еиҳа иахьҟәапаҷапараз, ашьхара иахьаԥныз акәу здырхуада, ажь агьамагь аҽеакын, аҩы иҭартәоз аҷынкылара хәычык ишыхьамҭазгьы… Реиаҳәа еиқәатцәа дуқәа рҷы ажь аны-

рхәо, абнашәҭ ҷыдақәа рхышәтқәа ахьалартцо ауп уи зыхҟьо ҳәа рҳәон. Изакә шәҭу, дара цыблаа рнаҩсан уаҩы издыруам, убри аҟнытә «цыблаа рымаӡа» ҳәа иашьҭоуп. Даҽеа-шьоукых, уи зыбзоуроу цыблаа ракәӡам, Пысҳахыра ахи-атцыхәеи аратәи аҳауа аҩыза аҽеацьара иахьыҟам ауп рҳәон. Аиаша ауми иаххәара, цыблаа рҿы аӡынра еиҳа игәгәан, асы заа илеиуан, аҷҷа-ҷҷаҳәа ицәажәо еиҟәжәаны итцаауан. Аапынра акәзаргьы, лассы иааӡомызт. Аҧхынра, кәыркәа мзазытцәкьа, аарҩара иамҽехакны лбаа амшын аҧшаҳәаҿы адгьыл еиҟәыжәжәа ианцо, ара амра ашәахәақәа хаакәакәараӡа, игәыбзыгуа ауп ишыкәыҧхо.

Аҳауа иацьызшьогьы, цыблаа ирыбзоуроуп зҳәозгьы акаҿы еиқәшәон – цыблаа рҩы Пысҳахыра егьырҭ акәакьқәа рҿы итартәо аҩқәа иреиҧшымызт. Уи ауп цыблаа рҩы ҳәа зазырҳәозгьы.

Ҭагалан цыблаа зеигәыргьоз, ԥхӡашала иаадрыхуаз рурақәа ахьҭаргалоз мацара акәым. Иаарыкәршан ахәқәеи аҧсҭақәеи хҟьан арақәеи ахьақәеи рыла. Ахьеи акакани цәкәыншьаны шьамхахьы ирытцажьын. Хәычи-дуи ҳаҭала, хәырцьанла иааганы алаҭәрақәа ирықәрыҧсон.

Мгәахәыс иаадрыхуан ашырӡ.

Акакан иалырхуаз афатә-ххқәа рацәан. Аха урҭ зегьы реиҳа цыблаа ирцьыршьоз, арашы алхшьа раԥхьа иахьыртцаз ауп. Пысҳахыраа зегьы уи цыблаа ирҿыртцааит ҳәа рҳәон.

* * *

…Бтцан мза аҭәымҭаз цыблаа шеилахазгьы, мчыбжьынаҟьак русҁәа наҟ инышьҭатцаны, Шьыбга ахәаны иқәгылаз Мсымаа раҳҭынрахьы инеит.

Мсым Хәычы ԥхәыс дааигон.

Ачара неитцыхны ируан.

Мкыди Спадаги рнапы ҟьаны иқәтцны ишцазгьы, Мсым Ду даангылеит иашьеитцбы игәы ирыҷәҷәарц. Ап-

шәымак иаҳасабала ачароура иахагылаз иара иоуп. Раби рани рдунеи рыԥсаххьан, раҳәшьеиҳаб, анхаҩы иԥҳа дышԥаауго ҳәа лыӡгқәа цәыԥуа Цыбла далтцны дцахьан усгьы.

Иҟаитцарыз Мсым Ду? Аҭлагьыҟәа иуара дазгәышьуа дшыҟамызгьы, иашьа игәы дзасуамызт. Мкыд леиԥш дымныҟәеит. Аҭлагьыҟәа дшаҩцамызгьы, Хьыбла лан иреиґьу ҳәа цыблаа рыҳәса иаарылырхуа дыруаӡәкын. Иагьараан лчеиԥьыка ифахьан. Хәыҷӡак иадамхаргьы лан лтәы лылалар, ҳҭацара даԥсахоит ҳәа дгәыԥуан. Дахьынатцаа-аатцааз, Хьыбла лыбзарӡымзар акы имаҳаит: дхатцазааит, дыԥҳәысзаait дзацәажәалак хшыла дыркәабон. Ԥсҟьал моу, Цыбла Ду ахи-атцыхәеи аҳәсахәыҷқәа амшаԥыкәтаҕь аиԥш дрылыҷҷаауан. Шьоукы, «лыхцә-ԥара ҿышьаҳагоуп» рҳәаларын, аҿа-шьоукых, «ашьха каԥ-каԥ абжьы лхоуп» нацыртцон, ахпатәиқәа – «амсыркьаадыш аиԥш лцәеижь ҟәашуп» ҳәа иаахдыркәшон.

Уаҳа рахә саҳәом, сыбла дабандаз ҳәа иҳәо аҟынӡа днаргеит Мсым Ду.

– Ауаҩы аханшьалара имазароуп, – иҳәеит Мсым Ду иҿы Сеилыҟә.

Мкыд лзы ишиҳәоз идырит. «Саҳәшьеиҳаб дыццакцәазар ҟалап» – иҳәан, иаргьы Сеилыҟә диқәшаҳатхеит.

– Ахьаԥарч зхылтцыз иахәлаҕыҷуан рҳәоит ажәлар, – аҿазныхгьы акы иадҳәалаӡамкәа машәырны аԥша иҿанагалазшәа иҳәахт Сеилыҟә.

Уи зхиҳәаазгьы идырт Мсым Ду. Мшәан, дара Мсымаа рхаҭа анкьа инхацәамзи. Рабдук аибашьраан ԥызас далырхт. Уинахыс ауп цыблаа ирхадацәаны ианаақәгыла.

…Аҳҭынра аԥхьа ашьаԥақәа еиххәа-еитцхәа игылан.

Цьамԥалаа аҩы иадгылт, цыблаа рыҩнутцҟа урҭ итартәоз аҩыза аҿаӡәы изҭатәомызт. Рыҩцарақәа аҿуаҩ дызрыкәшомызт. Шә-ԥҳалк зкуа уҭахума, ҩышә ԥҳал зкуа уҭахума, рҳаԥшьартақәа рҿы хәажәла ихҩаны анышә

ирыԛәырԥсазгьы азмырхакәа, наҟ-ааҟ еихданы абжьынтә ткьацқәа зхарсыз зегьы дара цыблаа, хыԛәкыла, мрамбаа ирнапҟатцамҭан.

Батаа, палаа, ахыстаа, амтҟьалаа уҳәа Цыбла Ду иатцанакуа аҳаблақәа, бжьынхьаа ирҭысхьаз ацәқәа жәабажәаба хы ааргеит. Цыблаа рхада ичараураҽы иатахыз зегьы ракака иадгылт егьырҭ аҳаблақәагьы.

Ԥысҳахыра Ду акәакьқәа зегьы рԥнытә асасцәа аапхьан.

…Ахәылбыҧеха еизаз еилараа аҳтынра агәарԥ еиужь ныԛәдыртәааит. Ҭымра-ҭымра еидгыланы ажәабжь зҳәоз, апхьарца арҳәаны хьзыртәрала илафуаз, акеиѽҳәа ачарашәа аацәырганы, знапы еинҟьаны иԛәгьежьаауа икәашоз ирхагалан ирыман.

Атцла амтца итәаз Тагәи Нагәи рыбжьы рылаѽуан.

– Адунеи иаламзац иҟоузеи, – ҿааитит Тагә, Кәыдырҭа зхы ҭаршьшьыз ацәаҟәа днахәапшын.

– Ацәаҟәа аҟара издыруада амш аныцәгьахои ианбзиахои, – уи инаимидеит атцәылатцара бзиа избоз Нагә.

– Анцәа ила уажәшьта амш еилгеит, – иҳәеит Тагә.

– Ааи, гәышьа, уажәы ацәаҟәа ашьхарахь ахы хоуп, жәаха амш анеитасуаз – амшын ахы ҭаршьшьын.

– Ус ҟоумтцан, – аганаҽы игылаз арԥыс шатлаҟьа днаиқәцәкьеит Тагә, – ацәаҟәа унацәа ақәукыр иѽоит, ухапыцқәа аурбар иѽеижьхоит, ааигәара унеир, учмазаѽхоит, нас иара уамтцамныҳәакәан убзиахазом.

– Хьақәла шьтәала иамтцаныҳәатәхоит, – инацирҧызит Нагәгьы.

– Абзамыҟә икеиԥсон, аҟәыш иҟәшәон, – илахь дынцәытцыԥшшәа, ижә атцша аризшәа аччапшь ықәхх ҿааитит Тагә.

Тагә зымҳа-зымхьа шьтаҧьачак шиакәызгьы, таҳатыҧьан, деилкьан, данынаҽапшлак, иуҳәарц иутаху уҽы иаурҳәаанза аҟыпҳәа еиликааун, кәты ҿырҳасымтакгьы ахмыртцкәан атып иқәитцон. Егьа иус уадаѽзаргьы, зыҟатцара ауҳом ззырҳәотцәкьа, иара изы ибаргәым усын.

Амала, Нагәи иареи анааиқәшәалак аҭәы рылеибахуа иналагон.

– Агәыжь ахьышьҭра иқәлеит ҳәа сыҟоуп, – ҿааиҭит Тагә.

– Агәыжь ахьышьҭра ианықәлалак амҩа иахҟьаҙом, – даҿамхаҙакәа аҭак ныҟаитцеит Нагә.

– Ари ауаҩ сиргәаарц даҿуп ҳәа сыҟоуп.

– Агәаашьа ззымдыруа – агәырҧашьагьы издыруам, – иҳәеит егьи.

– Аҳаиуантәҟьа зқәиҭуи изқәиҭми еилнакаауеит, абри ауаа рҿы иззеилымкаауа ыҟоуп акәымзар.

– Сычҳара ҧушәоит акәу? Аха мышкы-ахамшк сычҳара аҭыхәтәа шыҧтцәогьы удырроуп. Уи аҿны…

– Аҙыхь аҟноуп аҧхал ахьҧеуа, – Тагә иажәа алгаха имҭакәа, аҭак ныҟаитцеит Нагә.

Тагә игәеибакра хыжжҙазар акәхап, амцаҧшь неиҿықәлан ҿааиҭит…

– Амаҭ зыршьуа удыруоу?..

– Абз мыжда азоуми, абз…

– Абз змам ҳәа аҙәгьы дыҟаҙам, ҧсы зхоу зегьы абз рымоуп.

– Нас абз азакәымзар, изыршьуазеи?

– Ашҳам ахьаҿытцыкәкәо азоуп изыршьуа. Сиашаҙами, мшәан?

– Уиашамкәан, ушҧаиашам. Амала, абз зырманшәало зҿы иҭоу иоуп ҳәа баша ирҳәом.

– Аха зҿы иҭоу ианизмырманшәало иапсыхәои?

– Дҩызазар, имаршә ктәуп. Хык уаҧшны – шә-хык гәаҭ ҳәа ажәлар рҿы баша ирҳәом.

– Иузыҙырҩуа урыҧшны уажәа ахы кы ҳәа ауп ишырҳәо.

– Уара избо сзыхәо уаҩым

– Ишҧазури?

– Убз ашаха иантцаны исуркыроуп.

– Арахә ауп шахала иҿарҳәо, ауаҩы – ажәалоуп дыш-ҿаҳәатәу.

Иара итәала уаҟа дааҽахитцәеит.

– Ажьра шәыжьра ицоит, уабгьы ус дыҟагәышьан рҳәоит, – уиала рцәажәара хиркәшарц инақәикит Тагә.

Егьа иҳәазаргьы, ариала деихеигәеит ҳәа инеиҽаԥшит ирзыҙырԥуаз. Аха Нагә аламала дузеихагәомызт.

– Уаб дуапцәыҳәызаргьы, уара ууапхәылдандаз, – иҳәеит Нагә, аха аҭак иҟаитцаз азымхазшәа ибазар акәхап, инацитцеит: – Шьҭра змам ауаԥ иакәым, ҭлагьы ыҟам.

Аҟәраан, алаҳәа агәаҕ аҟнытә, ардәына уаргьы уеиқәаҭцәоуп ҳәа иазытцҟьон шырҳәо еиԥш, Тагә иԥыза дааиҟәатцын, ацәаҟәа иазԥшуаз аҷкәын гаҙаԥыз ду ихы наиқәкны ҿааитцит:

– Ерцахә ақәцә Уаршәаҳәымԥа аҕба ҧеыха шықәу удыруоу?

– Уаршәаҳәымԥа аҕба хазгалеи? – изымбатәбараха аҷкәын хазы дцаait.

– Иубоу ахәыцра дшалагаз, – иҳәеит Тагә, иԥыза Нагә иахь даахьаҳәны.

Нагә уажәраанҙа иԥыза итцәылатцара ичҳауан, аха уи аҿеы иазымиааиз акәадыр дасуан ҳәа, даҿеаҙәы ихыччара даналагалак, игәаԥхомызт.

– Ахҿатып шеимало аиԥш, ажәа аҭып еималаҙом Тагә, – ҳәа ҿааитцит.

– Адунеи агәыр-шәпа тцәԥанс инакәыршаны, гәырссала ихыскаанҙа анцәа усцәимшьааит Нагә, – ҳәа аҭак ныҟаитцеит Тагәгьы.

Макьана атәарахьы имнеицызт. Аҭацеи амаҳәи ирзыԥшын.

Иҟала уи ауп, цыблаа ақьырсианра зларыдыркылахьаз ала, аҭацаагацәа аҭаца дрыма ахҭынрахьы иааиҙа, ауахәамахь инеит. Амаҳәгьы иԥызцәа ицны уаҟа дырзыԥшын.

…Мсым Хәычи Хьыблеи цыблаа репископ Кәасҭа иапхьа игылан.

Аепископ Кәасҭа ишәҟәы ду ааиртын, дҟәындҟәындуа ирзымдыруаз, ирзеилымкаауаз, уажәада ирмаҳацыз быз-

шәала дцәажәон. Нас даахьаҳәын, Мсым Хәыҷи Хьыблеи раԥхьа даагылан, ауахәама атуан ахь ихы ҩышьҭихын ҿааиҭит:

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу анцәа ду, анцәаԥҳәыс Мариа, урҭ рԥа Христос шәылԥҳа роурц, рыԥсҭазара еилартцарц абра игылоуп цыблаа рхада Мсым Хәыҷи уи ихы иадикылаз Аҭлагьыќәа иԥҳа Хьыблеи.

Мсым Хәыҷы абыржәымзар-абыржәы иќамлац, ажәлар ирымбац-ирмаҳац шанак ќаларашәа, деиҭаҵәҵәа ддысны дгылан. Аиашахәтцәазгьы, ари аѳыза цыблаа уажәада ирымбацызт, уажәада цыблаа руахәамҿы аҭаацәара иалалоз агәыргьын рхарымҭацызт.

Агәыргьынхаҭара аԥшьызгаз аепископ Кәасҭа иоуп. Мсым Хәыҷы зназы даакәанызанит, ҳабацәеи ҳабдуцәеи уи аѳыза рымбацызт, ус ќартцомызт, сара сыла ахы зыктәуи, абыргцәа иргәамԥхо, аҿар зхыччо зыќастцари игәахәт.

– Уаб Ноурыз иуасиатажәоуп, – иҳәеит Кәасҭа, – зыԥсҭазара зыԥсахыз, зыхраҭ бзиахаша уаб иуасиатажәа наҳмыгъар, анцәагьы игәы иахәарым, – ҳәагь нацитцеит.

Кәасҭа уаѳы аѳыстаан, аԥсҭазараҿы иааќало зегьы ақьырсианра ишадиҳәалаша дазхәыцуан. Уажәгьы Мсым Хәыҷы назҳәазҭамала инапқәеи ишьапқәеи ҿеиҳәеит. Мсымаа рхадеи Хьыблеи рыԥсҭазара аилатцара иара ида ԥсыхәа амамшәа иҭаиргылт. Уиала цыблаа зегьы идирбон, ақьырсиан динхатцара аҿаԥхьа раҳцәќьа ихы ларќәны дышгылоз.

– Зхьышьаргәытца ҳакәхшоу анцәа итәы Мсым Хәыҷы, уақәшаҳаҭума Аҭлагьыќәа-иԥҳа Хьыблеи уареи шәыԥсҭазаара аилатцара? – ауахәама иааѳныѳит аепископ Кәасҭа ибжьгәаѳа.

Ауахәама аѳнутҟа игылаз зегьы иихәарызеишь ҳәа цыблаа рхада инеизыԥшит. Уи, азныказ ҿимҭит. Иираиихәара дақәымшәозшәа аниба, Кәасҭа ибжьы ҩышьҭихын еиҭеиҳәахт:

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу анцәа итәы Мсым Хәыцы, уақәшаҳатума Аҭлагьыҟәа ипҳа Хьыблеи уареи шәыпсҭазара аилатцара?

– Ааи, – иҳәеит атцыхәтәаны Мсым Хәыцгьы.

Анцәа иџьшьоуп цыблаа рхада иҷы ахьеихыпхьаз ҳәа аепископ Кәасҭа гәаныла даагәыргьеит, аха икәшаны игылаз аџьар акы инырбаалар ҳәа дшәан, даахьаҳәын, еиҭа ҷәааиҭит:

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу анцәа итәы Аҭлагьыҟәа ипҳа Хьыбла, бақәшаҳатума Ноурыз ипа Мсым Хәыци бареи шәыпсҭазара аилатцара?

Хьыбла шьакәармак лқьышә иқәымкәа дцәышҟкараза дгылан… лыблақәа аапшуан, аха акгьы рбазомызт, аепископ Кәасҭа ибжьытцәкьа лаҳазомызт. Дыцәрыхьҭашьны лыц еихамгыло дцыстцысуан. Лыбаҩи лцәеи-лжьи ракәын ари ауахәамаҷ иҩнагылаз акәымзар, лара ара дыказамызт. Изҷыз ҳәа акгьы лыздыруамызт.

Аепископ Кәасҭа Мсым Хәыцы иҟны ҩынтә еиҭаҳәатәыс иоузар, Хьыбла лҷы хынтә ианеиҭеиҳәа ашьҭахьгьы, дыззыпшыз аҭак имаҳаит.

Аҭаца «ааи» лымҳәакәа, агәыргьынхатцара ҟалазом. Ус анакәха, анцәа иҷапхьа Мсым Хәыци Хьыблеи рыпсҭазара рзеилатцазом. Ауахәама ианаадәылтцлак, Хьыбла дааргьежьны, лани лаби рҷы днаган даанрыжьроуп. Ачарагь хыбгалоит. Цысҳахыра Ду ахи-атцыхәеи рҟынтә ииаз ацьаргьы хьшәашәаза инықәтцны ицароуп.

Мсым Хәыци Хьыблеи рыбжьара ажәа бжьызгаз, Хьыбла лан иналыдтәалан илацәажәаз, Аҭлагьыҟәа иаҳәшьа иаалцәымыцхан, Хьыбла дналыдгылан, ллымҳа дынҭахәыҭхәыҭит:

– Анышә агәы ытцзырчааша, бнапқәеи бшьапқәеи ҷаҳәаны, быг-бҷы амырҳәа мчыла зәыр бааигама, баби бани адамра хыла иабырсуама, алацынтца икылҟьаша, абыржәытцәкьа быбжьы нҭыганы «ааи» ҳәа, – лҳәеит, лмахәаргьы нҭылбгыҷааит.

Хьыбла ацәа даалҭызшәа аҭҳарцәҳәа дааԥшит. Илҭахуи ҳәа лаҳәшьаду дналҷаԥшит.

Аепископ Кәасҭа акгьы ҟамлазазшәа, аԥшьынтә рзы данлазҭаа ауп, Хьыбла иҟалаз закәыз анылдыр.

–Бҷаҳахама,«ааи»ҳәа!–лҳәеитллымҳаитахәыҭхәыҭуаз лаҳәшьаду еиҭах.

– Ааи, – лҳәеит Хьыбла, лыбжьы аарла иҭкаауа.

Зегь реиҳа игәырҕьаз аепископ Кәасҭа иоуп. «Ааи» лымҳәаазҭгьы, еидикылақәаз зегьы, аԥша зласыз абҕьыжә аиԥш, еимбҕьыжәаа ицон.

– Уажәшьҭарнахыс, анцәа иҷаԥхьа шәыԥсҭазара еилашәҭеит, хатҵеи-ԥхәыси шәоуп, – иҳәеит Кәасҭа, ибжьы мыч ҷыцк алалазшәа ауахәамахь инеиз зегьы ираҳаратәы ирдуны.

Ажәаҩатәи ахы

Алазцәа раҳҭнықалақь Археополис, аҳхытҵра ибжьанакыз адгьылбжьаха иаҩызан. Гәбазаа ианраз Лазстанмоу, аԥсилаагьы, мсымаагьы ҳара иаҳтәуп ҳәа иқәгылан, уимоу абазгаагьы рнацәа рыцәыркыр цәгьа ирбомызт. Аха уажәы рцәа иҭалан, аԥсилаа аџьамцәа ианеимыртцәо рымбошәа ҟартцоит, мсымаа ашьаартцәыра ианылагылоугьы рыҕзбжьы дара рҟынҳа инамҩозошәа рыҷедырдагәоит. Раха рызҭода, Лазстан ахаҭа амца акызар.

Ихароузеи Гәбаз, Қартли аҳәынҭқар Гәрген сасдахьк иеиԥш дидикылазар… Кавказаа рхы рдыруазар аахыс асас изы рыҩны ашәқәа аартымзи, иабдуцәа рқьабз даҕрагыларызма! Гәрген аџьамцәа дыԥхаҵа дшаарцозгьы идыруан, аха ус иҟоу иоуми еиҳагьы изыцхраатәу. Убри аахыс итәылаҷ ҭынчрам. Аџьамцәа алыцәҳаиԥш ишьҭалан иаакылст. Иаакылсит моу, имҵаа-имԥшаа аҳәааҷытцәкьа иҟаз Скандуи Шоуропани ҳәа захьӡыз абаахырҕәҕәарҭақәа, жәытәнатә аахыс иаԥшәмацәан дара амазшәа, ирымпытцархалт.

– Абаапҵс, арҭ иҟарҭо шәымбаʒои? – ҳәа Гәбаз Иустиниан иахь данаақәгьежьаа:

– Умшәан, сара усыхьчоит, – иҳәан, Иустиниан иреиԥьыз ир рԥыза Велизари уахь днеишьҭит.

Усҟаназ, алазцәагьы римаагьы неилалан, аԥьамцәа ықәырцеит, «наунагʒатәи» ҳәа зыхьʒыртцаз аиқәшаҳаҭрагьы рыбжьартцеит. Уи излаҳәоз ала, Лазстан Византиа анапатцаҟа иаанхон, аԥьамцәа Амрагыларахьтәи Қырҭтәыла рытан. Асасцәа пату еиқәыртцон – апшәма аѡыцьагь иҭахʒамызт ҳәа шырҳәатцәкьо иҟалеит. Мрагыларахьтә иааз аԥьамцәа қәылацәан, атәым дгьыл ампытцахалара иашьҭан, иагьрымпытцархалеит. Амраҭашәарахьтә ацхыраара ҳәа иааз византиаагьы, ѡызарас иныҟәыргоз атәы аҳәара уадаѡуп, аха урҭгьы Лазстан иҳәыпыʒыпуа иапшәымацәан инахылт.

Ақәыцьма апсы ҭәны иҟалахьоума?

Византиеи Цьамтәылеи шықәсқәак иаарнибачҳаит, аха нас ақәыцьмақәа реиԥштцәкьа аимцкласра иалагеит. Уи ауп Гәбаз иаҳҭынрагьы зырхыцхыцуаз.

Аурымқәа раԥхьатәи ашықәсқәа рзы инықәгылааақәгыло, мыцкьа-шьацкьа рхы мѡаԥыргозҭгьы, аамҭа цацыпхьаʒа иҭамамхо, аҵыхәтәаны «шәарҭ алазцәа шәызустцәада, аԥшәмацәатцәкьа ҳара ҳауп» ҳәа рҳәаргьы цәгьа ирымбо иаақәгылеит.

– Аҳәынтқар ухатцкы, сара аханатәгьы иуасҳәон арҭ раасҭа аԥьамцәа еиԥуп ҳәа, – Гәбаз илымҳа дҭахәыҭхәыҭуан Ҭердет.

Аҳәынтқарраҷ инагаз, зажәа иазхәыцуаз Ҭердет ихалагьы иакәмызт ус зҳәоз, Гәбазгьы длакѡакуан.

– Цьарак ишьҭоу ахаҳә хәытәуеит, – илабжьон абыргцәа.

– Атцәыуабжь ахьго аччабжьгьы гароуп. Мѡак ылхтәуп, – игәы аздырхатцон ҿеа-цьоукы.

Гәбаз иаҟара издыруада мѡак ылхзарц шахәҭоу. Иарбан мѡоу уи? Лазстан аҳәынтқар аԥша ахьааслак дзықәгьежьаауам, иатәам. Игәы аартны дзацәажәо аʒә

дыҟанда... Зуасхыр кәадоу аѡны аԥша анасуа ишҷыжуеиԥш, аҳәынҭқаррагьы ҷыжуеит. Аԥшатлакәгьы агәхьаа зкым абаа абаиԥшаари? Иргылатәуп. Аха уи аргыларазы – изыргыло имазароуп. Иабаҟоу дара? Изустцәада дара? Аколхцәа рҳәынҭқарра аҧеыхаҟәа роуп иаанхаз. Аха, мшәан, аколхцәа рҳәынҭқарра ахьыӡ ҭызгаз абазгааи, аԥсилааи, адыгааи роуми... гәыла-ԥсылагьы, шьаладалагьы дрыларсыми, ибжьы гар ибираҟ иатцамгылои, нас ихьи ибжьы зизҭымкааua? Дахьыимчыдахаз акәзар харабгьара изеихо, рхы иахәарц изаҷу... Гәбаз аԥсилаа раҳс Аԥсыҭ дизыкәмыргылт, дышиуазгьы.

Иустиниан имуит.

Бес иҳәатәы иагеит.

Византиаа аҳ ҭәгәа дгылар ҳәа ишәоит. Уи ауп ахымхәацәа рмахәарқәа кны ак иаԥсоу ууаушәа изырѡахо.

Абазгааи,аԥсилааи,асаныгцәеи,мсымаааиаҷеидкылара иаҷуп ҳәа шаҟаѡ ааин илымҳа иҭарҳәахьоузеи. Зназы мцабзк ѡаихкьоит, ихәы-ижьы еилагылоит. Иара аҳәынҭқар имазҭааӡакәа ишԥыкәу ишыргәаҕьӡаз? Аха нас игәы хьаԥссахуеит. Акгьы шилымшо рбоит, дмаакырам, дымчыдоуп. Рхы иахәааит, дырԥырхагам. Урҭ ракәым, Лазстан даԥшәымахым. Аурымқәа иаҳҭынра иѡналарц егьрыгым...

Иҟатцатәу идыруеит, имч хом акәымзар... Римаагьы аԥьамцәагьы ықәцамкәан гәырҭынчшьа имам. Адунеи амаа зкуа ѡ-ҳәынҭқаррак рыԥәцара илшом. Ус анакәха ихы здикыларыда?

Абри азҭаара аҭак ахьизыҟамҭоз иахкьаны аҟәараҟәанҷеа дантәалоушәа, зны аԥьамцәа рахь дхынaауан, нас аурымцәа рахь дхьаҳәуан. Ишнеи-шнеиуаз аԥьамцәагьы аурымцәагьы игәра рзымго иалагеит. Аиҳараҵак Иустиниан дибаны дынхомызт. Гәбаз иҵбахә аниаҳауаз аԥырқьхәа амца ицралон. Маҵа-аргама анышә итҷаарагь далагеит.

Аԥьамцәа рҳәынҭқар Хосроигьы Гәбаз игәаҕ икит. Уи ауп ҷсеивгарак иоур ҳәа дшәаны зны Хориан ар иҭаны

Лазсҭан дзажәитца, ашьҭахь дук мыртцыкәа егьи ир рԥызаѡ Мермероссгьы аԥсҭыр иҭаны дзынаишьҭызгьы. Амч ахь ианнеилак, аурымцәеи алазцәеи еидгыланы аџьамцәа ирҽагылон, иагьыриааиуан.

Хосрои даақәгьежьаан Гәбаз гьангьашрала дитцалт. Икәша-мыкәша игылаз ауаа хихуа далагеит. Зегьытцәкьа инапаҽы имнеизаргьы, аҳәык-ѡыцьак ахьы рыбла хнакит. Убарҭ дыруаҳәкын Ҭердеҭ. Акәты ашьыга ашьапхыц итцнахуеит ҳәа ирҳәо иашоуп акәымзар, Ҭердеҭ ак игны дыќазма. Лазсҭан аҳәынҭқар изааигәаз дреиуан, зны-зынлагь иѡыза иеиԥш дидикылон, дидыртәалан гәтыҵьгьала аҳәынҭқарра аусҟәа дрылацәажәон, иажәа дазыҳырѡуан, акыр ԥхылнадон, ҳатыр иқәитцон. Гәбаз иалидыраагәышьоз Ҭердеҭ игәы ашьа тыкәкәо иапхьа дыштәаз, дызгара аҳы ибар кәапеик азна наган ишалеиҭәоз. Аиҳарак дзицәымгызгьы, Гәбаз аԥсилааи абазгааи рхы иақәиҭитәит, ишырҭаху иќоуп, урҭ рзы иара иҽы иакәым ажәа уҳәар ќалаҳом, ирыдицәылоит ҳәа ахьишьоз ауп. Уимоу, Гәбаз ижәлантәқәа, итынхацәа рыбжеиҳараѡҳак ахьабазгцәаз Ҭердеҭ ихы ихнаќьон. Аха аҳәынҭқар иапхьа днагылан бжьы ғәғәала дызцәажәомызт, изыгәаҕьуамызт, дицәшәон, ишьамхқәа ќәарќәаруа атцысра иалагон.

Ашәаргәында иоуп зегь реиҳа ишәарҭоу. Аҳәынҭқарра аус инапы ианутцаргьы, «иудыруазеи иќалара» ҳәа дгазҽазуа, ииура-иихәара изымдырҳо дышгылоу аамҭа цоит, инапы ианыртцаз аусгьы изынагҳаҳом. Иҳәынҭқарра ҽацьоук алатҳацьуеит.

Ҭердеҭ гәаартыла Гәбаз диацәажәар, дымшәа-дмырҳа игәааанагара иҳәар, иажәа аҳәынҭқар дазхәыцрын, ак ќаитцарын. Аха иҽаԥхьа итәаз ауаѡы анҽеимҭ, иуҳәо иашоуп ухатцкы ҳәа данхырхәа, игәы ашьаќәаќәа штаз иалидыраарыз.

– Сара укылсырԥшыхәуеижьҭеи акыр ҭцуеит, Ҭердеҭ, – иҳәеит Гәбаз ҽенак.

Ҭердеҭ дахьгылаз дышьхныҧсылт. Ишьамхы ларсны аҳәынҭқар имаԓра иҽеларԥс днагәзит.

Гәбаз иажәа анагҙара даҷын:

–Исырзарцстахымызт,аҳҭынраҷыанцәытцацәажәараааацәытцацәажәарақәа рацәоуп. Ауаҩра иакапануа ахьы абаҟоу, уаҩрас ҳаамҭаз иаҳшьауагьы ҳажәлар реиқәырхара, Лазстан аиқәырхара ауп. Аурымкәагь сасцәоуп, аџьамцәагьы ҭацәоуп. Аҳҭынуаа ари еилыркааузароуп. Иззеилымкааура, лымсы мҩанымцакәа, наҟ инаихатәуп. Алымсы анымҩанаҳҭа, аԓа игәырпса ҟалеит ауп. Убри аҟнытә, аҳҭынуаа рышьклаԥшра унапы иануистцоит.

– Сҳәынҭқар ухатцкы…– Ҭердеҭ деиҭаматанеит.

– Уԥштәы сымхабзиам, иҟалеи? – дҭааит Гәбаз.

Аҳәынҭқар ибжьы аҭуан кылнатцәошәа акәын Ҭердеҭ илымҳа иштаҩуаз.

«Лымҳаҭшьқәак изааргахьеит, сԥишәоит азоуп ас дызсацәажәо… изызуқәахьоу-изысҳәақәахьоу идыруеит. Адат ала сус ҙбаны ачарҳәаҩ ҳәа скәал-кәало сыкнеиҳауеит…» – али-ԥси рыбжьара шаҟа хәыцра изааизеи, дхәымаа-жьымааҙа, дыбзамыҟә-хԥаран, иҽерыцҳатәны аҳәынҭқар иапҳьа дахьышьамхгәыгәлаз. Ижакьа кьацәмацәқәа аҳәынап апатцақәа реиԥш итыстысуан…

Аҳәынҭқар Гәбаз иҟнытә дандәылтц, аҙмыжь даалыргазшәа иҟәаҟәа бааҙан. Ҭааи-тцышәи еиқәызмыргыло Гәбаз уажәазы иԥсы ицәигеит. Ажьтцәы ршны илишьуазшәа аҳәынҭқар иажәақәа игәы дырххеит. Апданла дыршьаҳазшәа акәын ишьаҷақәа шеихигоз. Маҙа-маҙа, аҙәы дибар ҳәа дшәозшәа, аҳҭны абыркьыл иҽеаваҙаны дылбаауан. Ала ылырҟьан аҽеа зшьыз диҩызахарц егьааигымхеит.

«Ауапцәацламҳәажә, уажәшьҭа схабар-зхабару убараҳа, меҳ умоуп!» – гәаныла дмақаруан, ачарҳәаҩ шәаргәында ишиҟазшьоу аиԥш. «Суа-сшәаць уаҳарым… амала, чалымла арҩашьыга уаҷыхәо, акькьы ушәаҳәо, ус хара узцозаргьы убап», – аҳҭынра ааныжьны, ашәымгьар зха-

гылаз агәашә данҭытцуаз дҟәындҟәындуа ииҳәоз цыхәтәантәи ажәақәан.

Адырԥаҽены ашьыжь Ҭердаҭ ир има дыбналт ҳәа Гәбаз иаиарҳәа, агәра изымгеит. Иахоуп иԥсы иатцарҙны имаз амаҙа аниеиҳәа, инапы иананитцаз. Нас иҟалеи, уахык ахала-атцыхәала аԥыза гәакьа ҳәа дызхәапшуаз дзинаԥха? Ихымԥаԥгашьа игәамԥхеит, аха, мшәан, ауаԥ еснагь деиԥшума, цьара ихатә уск даргәамтцуазар ҟалап ҳәа игәамхәзи. Усҟан Ҭердеҭ амыдаҕьцәа ихарпаны, дмаҭаԥшьны аҳҭынра дыԥназаарын, уажәымзар-уажәы сышҳам анбасҟьари ҳәа дыԥшызаарын. Уи акәзаап, егьырҭ иԥызцәа реиԥш акәҙамкәа, иҳарҭа-сырҭа мгаҙо дзышәаҟьоз. Иаԥстаахә дырфахьазаарын…

– Ҭердеҭ ир иманы Егры дырны Аԥсны далалт, – ҳәа изааргаз ажәабжь хырхарҭа изамҭо, еиҳа узыԥагәыҕуа аҽеы аҙы уҭанажьуеит ҳәа ирҳәо дақәшәаны дгылан аҳәынҭқар Гәбаз.

– Ауалы шәиԥхьа! – дыҳәҳәеит, – Лазстан аҳәынҭқар Гәбаз сакәтцәкьам смашьхәылтцымҭа зеиԥшроу исмырбозар! – ҳәа аҳәынҭқар ишиатәамыз ала даамақарт.

Ҭердеҭ ирлуаҳан-ҿеы дақәтәаны ауп Егры дшырыз. Ир раԥхьа дгылан Аԥсны даналалоз.

Аԥсилаа рыдгьыл иахҙыҙауан, Егры ируаз латцыхәала ирыхәаԥшуан. Дызустоу ихы-итцыхәа еилымкаакәа доурыжьуамызт. Агәрагара рцәыҙхьан. Шаҟаԥ ҿаԥха-ҿааччо игәыцхә-гәышьуа ирҭаахьааз… атцыхәтәаны ҿадаиала ирымгарада ԥсыхәа рымамкәа иҟалахьаз. Уажәоуп ааҙаб уны, мсымааи дареи рҳәоу еиқәшәаны, ахҭа еицтаршәны раҳра аҳәаақәа андыргәгәаз. Аԥада, Быхәла акатцәараҿы амсымкәа реихатә гәашә ытцарҟаца иаркын. Амрагылараҳь, Егры ныркә, иашәақәлацәан иҟаз кьоушәоуқәак ракәымзар, абаажә ду аиԥш изыкәгәыҕуа рашьа ду, рхыбаԥ, Гәбаз иҳәынҭқарра еиужь шьҭан. Ус моу, адаҭ ала уара ҳаутәуп ҳәа, ршьамхқәа ларсны иҿаԥхьа адгьыл иагәзхьан, шьҭрамҭала ҳаикьарзуп ҳәа ԥхьаҙаны.

Ус егьа иҟазаргьы, «уара утәы – уара утәоуп, сара стәгьы – сара истәуп» ҳәа рымҳәар ада ԥсыхәа рмоуит. Изыхҟьазгьы, алазцәа рҳәынтқарра ашарԥыеҵәеиԥш иҩытцхахаз, ахәылԥыеҵәеиԥш аҭашәара иахьалагаз ауп. Раԥхьа иҩгәаҟацаҙа зшьапы кыз аҳәынтқарра хәашхәаԥсарахахьан, наҟ-ааҟ асақьаҭқәа зҩытцыршьыз ауаҩшьапызатцә иҩызан. Ажәытәтәи аколхаа рхыԥша мацара акәын иаанхан иҟаз, рнаурқәа ирыцәшәаны хара-хара ирывсуан, аха ашьҭахь ишнаурқәатцәҟьаз анеилыркаа, алашәага аиԥш ирыст. Алазцәа акыргьы рыҿедырххеит, рҿеырҟьеит, аха рымч анымха, аматраз ихәытцалт ишәаҟьан. Еиҳа ишәарҭоуп ҳәа иршьоз алазцәа рмахцәы ианкны иаахәытцган, арҭ уара уаҧа иануп ҳәа абазақь инаирҭон.

Ахәасхьараа ирықәгәыҷны аԥсилаа абатәарыз. Рхы рзымхьчеит, аԥсилаа рыхьчамоу. Амерҭаԥшьҳәацәа рылартцан, ахҭыхәтцаа реиԥш, аԥсилаа рабшьтра абара-барақәа еизыргеит. Ара иҟан далааи тцабалааи рыҩнутқа раԥ вакьыцла заанда зышшуа ҳәа изышьҭаз, баҩлашала ичоз абчараҳ дахьқәа: раԥыжә шьала анышә зырԥсаауаз, аԥшаҳәа дгьыл ужәраҧ абыста лазтцоз, иаазрыхуаз; Рҩан аҳхьышьтра зҭамҳа еиҧажьыз, зыԥсаса рхеи ԥстеи ықәырҭәаа иқәыз…

Кәыдры амшын иахьалало арҕьарахьтәи аҧыкә аҧы, зыдәкаршәра дуқәа еиужьны ишьҭаз Уарча ақытан еизеит. Машәыршақә иалхымызт ари атып: ганкахьала, аԥсилаа ага иаԥнызгьы, аҧаҩа иаԥнызгьы, амраҭашәарахьалагьы, амрагыларахьалагьы иахьырзеиԥшыз рыгәтанытцәкьа иҟан: даҿа-ганкахьала, Уарча аҩадахьшәа Ҟәарас аҳаблан игылан ауахәама. Кәыдры нырцәакәзар, анышьаҟатцаҩцәа зымтцаныҳәоз Мармал абааҧы ага-ныха ыҟан.

Аԥсилаа-моу, Аԥсны ахала-атцыхәала зегь раԥхьа зшьапы ркыз Амзаратәи ауахәама андыргыла амшын нырцәынтәи ииаз аурымцәагьы, Константинополь, Иусти-

ниан иаҳҭынраҷы иазыԥартцаз, ақьырсианра алартцәара иазкыз абазгаагьы, ауахәама аргылара анаптәра змаз аԥазацәагьы Уарча аҩадахьтәи акәакь, аҳаракыра рыбла азцеит, ршадырхалт. Дара аԥсилаа рхаҭа, раҳ аԥхьа днаргыланы, рнацәа ақәыркит. Аԥсилаа раҳ иаҳҭынра ара ааигәа акәын иахьыԥаз, нас ивараҷ, иара идгьылаҷ ауахәама имыргылакәа, шьапԥьаԥьараа ҳәа дзышьҭаз рзы ахәадахьы ихеигалозма… Убри анаҩсангьы, Уарча – аԥьар иреизарҭан. Ладантә иаазгьы, ҩадантә иаазгьы, ашьха илбаазгьы, амшын иҳхытцызгьы реизара ду зшеалазырхәуаз ауаа ар қәабқәа рыла рхәы ԥатцаны идырчон. Ақыҭа ахьҳгьы ауаа рырчара ауп изыдҳәалоу.

Абазгаа Амзара ауахәама андыргыла, аҩада Шәача анаҩсԥа, Мақьазҭоу нырцәԥа, Наԥәаԥсианҳа зыдгьылқәа шьҭаз асаныгцәа рахь имхьаҳәкәа, мамзаргьы, аланааи дареи ирыбжьаз мсымаа рахьгьы ихьамԥшкәа, аԥсилаа рхы зрыдыркылаз, аԥсилаа рҷы аҩбатәи ауахәама ашьапы зыркыз – аԥсилааи дареи, утәы-стәы шеилырхуазгьы, аныки-абыки ирыхшаз, хәышҭаарак еицеҳәатәаз, рхнышьнак еиҩызтцәаз аишьцәа гәакьақәа реиԥш иахьеихәаԥшуаз ауп. Даҽеа-ганкахьала, абазгаагьы аԥсилаагьы ақьырсианра еицрыдыркылеит, нцәак иашьапкуан. Иҳыш-зышҳа зжакьа згәатцаҷара инықәсуаз абыргцәаҭцәԥа иргәалашәомызт ргәаҷ еибакны ианааиҷаххьаз. Иамур, руаҳәк ацхыраара аниҭаххалак, сашьа дабаԥоу ҳәа дхьаԥшуан, ауаҩы дырҩны дизишьҭуан. Иара уажәгьы аԥсилаа реизара ду ахьымҩаԥысуаз Уарча ақытахь ииаит даргьы. Амзара ауахәама андыргылоз аԥсилаа рԥазацәа уахь ишынарышьҭуаз аиԥш.

…Аԥсилаа еибашьцәан, рхыц – хыц еиԥшмызт, рхәымпалгьы – хәымпал иалаҩашьомызт, қәыцьма-лаԥсшәа аҷа игәҭа ибжьасны, цьынць қьақәоушәа ирҷагылан иԥхьарцоит ҳәа рзырхәон.

Уарча ари аҽены еилатырран, еилахынҳәран. Аиа иаатцымтцуа иатцаз, зыбҷа архәаахьаз, еицәыжәламыз абырг-

цәа ҭымра-ҭымра итәаны, атцыс ашьапы ахьыпҵәоу быз-ла еипшьуа, жәфахырла иаарылырхуаз арпар рыгәшәам-шәа ҳәо, ажәытә-аҿатә иналанагалан ицәажәон.

Амфа иашәан, икарауараха, уаҳа злоу ипсра убеит ҳәа зшьапқәа зытцх ашәшьыраҿы ииаз рымчҭатцага, аҕбыб ззеилымкааура агазаҳәызқәа рырҟәышга; итцыкәкәо ма-цара итцәаҳәахьоу апҳәызбатәахьа гарахыпақәа қәып-шызтәуа; аҟәараҿы изқәыхәло амыжда имахцәы данкны амфаду ахь дкылзгауа; апсы дынмыжь, абза дынмыжь, зегь ытцҳәан, зегь ргылан адамра хыла иазырсуа, аҿаҳа ибжьы аазго, ахаҳә еиқәатцәа хьшәашәа агәараҳәа ирш-ны еиҟәызжәо: Ерцахә аипш изыш-зышза ишлахьоу абыргцәа жәхьанза амра анхалахьаз ацәажәара иналагоз, цәышьтынынза зажәа фынтә еитазымҳәоз, инеимда-ааимдо еибырҳәоз ражәабжьқәа ахыфуан апсилаа рқыта Уарча.

Ари аҿены апсилаа реизараҿы Апсуаа рытзамц ҳәа хьзыс изауз абаа аргылара иалацәажәон. Уи мышкала ирзбаша усмызт. Мышкала акәым, мызла, шықәсыла иаз-хәыцуан. Пысҳахыра ду зегь азы атцакы змаз дара рхала ирзызбомызт, иагьырзыргыломызт. Уи ауп реизара абаз-гаагьы, амсымқәагьы залахәыз, асанытцәа рҟнытәгьы изааз.

Апсуаа рытзамц, мамзаргьы Апсуаа рбаа ду ҳәа изышь-ҭоу, амрагыларахьтәи Егры ирны зҿаазхози, афадахь-ҟала мсымаа ирылсны иатаалози аҕа иаанкыларазы, зегьрапхьазагьы агәырцьқәеи, ацьамцәеи раанкылара акәын изызкыз. Егры апшаҳәаҿы ирзаанымкылакәа, ам-сымқәагьы рымч мхакәа, апсилаагьы иаарылсны Апсны ду агәы – Гәымаҟа зхы зырхоз, абазгаа рахь идәықәлоз, Кьалашәыртәи атзамцқәа ирыбжьысыр акәын…

Апсуаа рбаа ргылан ианалга нахыс, Егры избалак зыр-уамызт. Уи ауп Ҭердет ир иманы данааҿпынгыла, ап-силаа рхыцқәеи рхәымпалқәеи зышьтырхыз, рыхҿақәа

изырԥахаз. Гәбаз иарҕьажәԥа Ҭердеҭ шиакәыз анырба ирапызаз, инастҳа-аастҳан амԥа иртеит. Уимоу, аԥсилаа-аибашьцәа реиҳабы Ҭердеҭ днеиԥылан дҭааит:

– Ҭаара ԥхашьарам, имазамзар, ухы абахоу?

– Абазгаа рахь ҳцоит. Аланаа рганахьала аԥьамцәа рыԥәлоит ҳәа ажәабжь ҳзааргеит, абарҭ, – иҳәан, ир ирылаз аԥьамцәа рахь дынхьаԥшит. – Дара ҳара ҳашҟа ииаст, узыԥәгәыҕша уаауп, – ҳәа нацитцеит.

Ҭердеҭ деиԥәшәы-еилаԥсы, даапса-дкьыԥаха дшыҟазгьы, иарҕьа нап дԥахан мраҭашәарахь инаирххеит, «Гонес шыҟоу шәаанымгылакәа шәцала!» – ибжьгьы наиргеит.

Аԥсилаа-аибашьцәа реиҳабы ахәыц еиԥзыршәо ҳәа ззырҳәоз уаԥын. Ҭердеҭ ихымԥаԥгашьа шигәамԥхазгьы, «Гәбаз идҭа наигзоит, имԥа хароуп, уи акәхап дзырццакуа» – гәаныла даацәажәт. Аблеи-аблеи еицәыԥхашьоит. Амԥа иашәан иҟаз Ҭердеҭ баша-маша уназыгәтасуа уаԥызма, гәрамгарҭас дызлеикрыз.

Адырԥаҿены Маҷара азиас ианыр, Ҭердеҭ идҭала Аҟәаҟа рхы мырхакәа, иаатцәиин, Аԥсуаа Рымԥа ҳәа изышьҭаз иаанылан, ашьхарахь, Ҭабал абаахьы абҕацамкыра иаҷаланы рҷыԥархеит.

Ажәахатәи ахы

Цыбла акалҭ аҷы Ҭердеҭ диԥылт Нар-ипа Ҭлабҕан. Акраамҭа иеибамбац, игәхьааибагаз аишьцәа гәакьаԥәа реиԥш аԥсшәа еибырҳәеит. Уигь азмырхакәа, Нар-ипа Ҭлабҕан дыԥеыжәԥан, игәыҕраԥәа здиҳәалоз Ҭердеҭ иапхьа, иарҕьа нап игәы иадкыла, дхырхәеит.

Ауаа мацԥарԥәа ажәа мҳәазакәа еилибакааyеит, рмахәарԥәа еибаркны иаагылоит. Даҿеа мԥак рбом азоуп ус зыҟартцо. Хазы-хазы идәыԥәлар, егьа рҿыргызмалны, аԥыстаацәа рхадырԥаргьы, ауаа рыжәпара изалсуам. Убриазоуп, алашәага реиԥш, лаԥшыла еибадырны, зны азәы изимтцасуа, аҿазны – даҿеазәы.

Ҭердеҭи Нар-иԥа Ҭлабҕани еидызкылазгьы убриоуп.

Аԥьамцәа рҳәынҵқар Хосрои ихы дархәаны, Гәбаз дахҳәаны, алазцәа рҳәынҵқарра дахагылап ҳәа дгәыҕуан Ҭердеҭ. Гәбаз иҟаитцоз-ииуаз, дахьцо-дахьаауа, игәы иҭоу, дзызхәыцуа уҳәа дишьклаԥшуеижьҭеи акраатцуан. Маҭцас дтцәи-тцәиуа, длакьылакьуа, зны ихы кьакьаҙа ишьҭыхуа, аҽазны ахәачара дхәытцало, алазцәа рҳәынҵқар иаҳҭынра дыѡнан. Ашәаргәында игәы ашьҭыбжь даршәоит ҳәа шырҳәо аиԥш, Гәбази иареи атцыхәтәантәи реицәажәараан дмырҳазҭгьы, уажәгьы дбылдыҳәыбылдачо аҳҭынраҽы дыҟазаарын, аҳәынҵқарра аус дугьы инапы ианызаарын.

Ауаѡы ихы иазиуа иаҕа изиуам рҳәоит, Ҭердеҭ ихьызгьы убри ауп.

«Уагьдаҕьха, уагьматха, Гәбаз имаҟахы уҽадҽаҳәал, сымада умамкәа иаҳҭынра удәылымтцын» – Хосрои иажәақәа анигәалашәалак, атцаа икәа итартцазшәа игәы хьшәашәахон. Алеиԥштцәкьа Хосрои гәыкпсыкала дшизыҟазгьы, алазцәа зегьы амшын иалажьтәуп иҳәар ҟыт мҳәакәа ишалаижьуазгьы, ихәы-ижьы қақаҙа еилагылан, дыцәрыхьҭашьуан. Сымада умамкәа аҳҭынра удәылымтцын ҳәа иеиҳәаз еилеигеит. Хосрои иажәа еилазгоз – ачарҳәаѡ ҳәа диԥхьаҙон, иаргәытыста мтцысҙакәа ихы хтцәаны атцәѡан иахеитцон, ихәамц еиҽыжәжәаны илақәа ирымтцаижьуан.

Ҭердеҭ зегь реиҳа дзыцәшәоз, Хосрои дымхәыцҙакәа абырсаатк ихы иааҭашәоз ахьыҟаитцоз ауп. Дышьтәуп алаԥынтца икылҟьаз ҳәа ззиҳәаз, ма дыкнарҳауан, ма ихы ақды иныкәтцаны акәтеиԥш ихәда аахыртцәон, мамзаргьы алымкәа ҭартәаны иахьимаз атымитыша дҭаижьуан. Иимшьуаз ауижьуан, уимоу, зны-зынла рмахәар кны инаган идиртәалон, исарақь наган изхеитцозгьы дубарын.

Ажәакала, Ҭердеҭ ихы аиқәырхаразы Гәбаз иаҳҭынра ахьынижьыз, дахьыбналаз, Хосрои иахиҳәааузх издыруамызт. Раԥхьа Гәбаз дидҟьаны, аҳҭынра ддәылҟьаны

ишьамхы иҽанаиргоз, Хосрои зынӡаскгьы дигәалашәаӡомызт. Амала, ашәымгьар зхаҟатцаз агәашә данҭысуаз, имахәар аӡәы инҭарс икны даахазшәа ибеит. Иааигәасигәа уаѡ дыҟамызт. Убасҟан ауп уабацои уара ачарҳәаѡ ҳәа Хосрои ибжьы игәы ианыкәѡыз.

Иѡны днеиааныӡа иҟаитцашаз иӡбахьан.

Хосрои Цыбла абаа дазышәарыцоижьҭеи крытцуан. «Цыбла уара иутәуп, Аԥсуаа Рымѡа уажәшьҭарнахыс уара уоуп аԥшәма, абар ацаԥхакәа ҳәа инаган иаԥхьа иқәыстцар, Гәбаз дахьаансыжьызгьы санаижьуеит, уимоу сгәыдкыла-схыдкыла, аҳамҭа сытан, ир рхадасгьы сҟаитцоит ҳәа», – иӡбеит атцыхәтәаны Ҭердеҭ. Арахь Нар-иԥа Ҭлабҕан иҟнытәгьы ҽырххыла ауаѡы днеит, мчыбжьык ахала-атцыхәала уанымааи, нас зегь башахоит ҳәа ажәаантца иманы.

Нар-иԥа Ҭлабҕангьы, Ҭердеҭ итәы иакыр саргьы ак шԥасмаӡари ҳәа дкылпш-кылӡырѡуа Цыбла далан. Алазцәа рҳәынтқарс Ҭердеҭ дзыҟалар, Пысҳахыра дахадмыргыларгьы, Цыбла иара ишиаӡоз идыруан. «Пысҳахырагьы зысмаӡари, – ихала данаанхалоз ахәыцра далагон Нар-иԥа Ҭлабҕан, – абҕа ауп аус злоу, знык Ҭердеҭ дыбҕаны дсоур, Мсым Хәычы аусҷәа зеиԥшроу ибара дыҟан, ԥшьынаԥха дҳәазаны, сшьаппынтцаҟынӡа даамышьтқәа иԥҳәысҷа Хьыбла лқьышә хаақәа ракәушәа иԥхьаӡаны исыргәӡрын... Иахьа исҳәо, ала шуеит, аҽы ҳәуеит ҳәа рлымҳакәа ишрывршьҭуа, иҽы итшәарызеи ҳәа ршьап-ԥынтцақәа ирықәгылан ишысзыӡырѡуаз убарын. Сҟамчԥтцатца итцасцаларын, аха иааг... Амчра знапаҷы иҟоу, уххь аагеит ҳәа заԥхьа ихырхәо, зегьы дҟәышушәа дырбоит. Изахьӡузеи аҟәышра? Уи – амч ауп, амч змам ихы еиҟәжәаны ицозааит, дызтахыда. Изхыҳәаауа, Пысҳахырагьы сзахамгылари... Аха уи азы, зегь раԥхьаӡа, Ҭердеҭ иоуп аус злоу, аԥьамцәа рымчала алазцәа рҳәынтқарс дҟалароуп, Исылымшашагьы уи аус азы исылсыршароуп. Аԥсырҭи арҭ амсымқәеи аԥьамцәеи

ҳареи ҳаижьым, ҳаицәам, иҳамбааит ҳәа иқәгылоуп. Пысҳахыра жәытәнатә аахыс мчык ианахьыԥшым ыҟам, схыҟәкы анагӡараҽы аџьамцәа ракәым, ақаџьқәатҷәҟьа ааганы иҩназдап, иатаххозар…»

…Нар-ипа Тлабган иабшьтреи мсымаа рабшьтреи жәытәнатәӡа аахыс еиндатлон. Ирҳәоит уи ахы ахьакыз рабдуцәа рхаан ауп ҳәа. Рикаҟәа хиатцәа-хиатцәааӡа агәарԥ иқәибамыргыло арбаҕьқәа реиԥш, цыблаа рԥызара шеимаркуаз ахҟа рыбжьалт.

«Сара соуп иҟоу, исацлабуа дарбану… Амшын агаҽа инаркны Клыхәра акатцәара аҟынӡа снаҩсан избартоу иҟада… Аԥсуаа Рымҩа, ауаҩы инапсыргәытца иалдоу аҕаз аиԥш, иказказуа аныԥшылара зылшода!» – ҳәа аҳәарашәа Шьыбга ахәы акьышәкьышәраҽы здац-ԥашә адәҳәыԥш зегьы иалаԥаны зҽеимартаҕа итәгәырпсаны иқәгылоу аџьтцла амтцан еизаз, иара аџь ахата иакәлацәоушәа, кәыркәазытцәҟьагь асырӡ зқәу Ерцахә акьшәкьышәра аиԥш, иҟәаш-ҟәашӡа иааикәшаны иааилатәаз цыблаа рбыргцәа ракәын аԥыза далзхуаз.

Ишьтамта, иуа-итынха, икьарз егьа ирацәазаргьы, имч-илшара акыр иҕәгәазаргьы, цыблаа рԥыза иалхраҽы иахәаԥшуамызт, уеизгьы-уеизгьы ирымбошәа ҟатцаны аганахь ишааныр мыжьуазгьы…

Шьхангыларыла ҷандартцас дҟат-ҟато, ҭбаа-ҭтәаарала днаӡааӡан, ижәҩахыр ҟьаҟьақәа ԥырԥаԥаны, амзаҽа иадыркыло аҭыԥха леиԥш иӡара паны, имахәар-шьахәарқәа мышә-напқәоуп ҳәа ахатца иԥшреи-исахьеи рзы далырхуамызт цыблаа рԥыза. Уеизгьы-уеизгьы ирымбошәа ҟатцаны ишагәтамсуазгьы…

Ирахә-ишәахә тҩа рымам, ишьамаҟа аԥшаҳәа ықәыртәааа иқәуп, иԥсаса ԥста ҳәа крыҟазар итдыртәааит, ашыкәси-ашыкәси рыбжьара зқьы ааӡаны шә-хык абна илеитцоит, цыблаа рхала ракәым, малла-шьалла, шәтца-ҟәынтцала Пысҳахыра ду дадыруеит ҳәа изышьтаз ауаҩ беиагь цыблаа рԥыза иалхраҽы ихәаԥшуамызт. Уеизгьы-уеизгьы дрымбошәа ҟатцаны ишиаҩымсуазгьы…

Аԥыза иалхразы шәага-загала хадас иҟаз ахатцара акәын.

Цыблаа рхыбаѡ ҳәа изышьҭаз рныхаԥааѡ иакәын ахы зкуаз. Аныха днахагылан, ачамҳа иалхыз илабашьа ларсны, анцәа ила ацәажәара дшалагозгьы, «…ашәара – ԥсроуп, дамроуп, ахатцара – зегь ирыцкуп, аҿы ԥсыр – адәы аҭынхоит, ауаѡы дыԥсыр – ахьӡ иҭынхоит. Абри зшәага-ззагоу иакәхароуп цыблаа ҳадгьыл ауахҭа знапы ианаҳҭцо», – ҳәа абыргцәа ззеизаз алацәажәарахь инаԥхьо, реизара ааиртуан.

Цыблаа рԥызара рылшоит ҳәа зыӡбахә рҳәоз инеимтцакы-ааимтцакуа, ирыгу-ирыбзоу махәҭа-махәҭала еимҿыршәшәо ѡыцьа рҿы ииаанҿасуан.

– Ахыншьалара имоуп, иҿӡыригом, аха ианаҭаххалак – дфырхатцоуп, аԥслаҳә-ҿахәҿалаҵь шьамхыла икуеит. Аҵьыкаӡырӡ аиԥш дыцкьоуп, ииҳәаз – ҳәоуп, ҵыруп, дахыԥом, датцԥом, аҕацәа анибалак – ҿык-бзык иузамырҳәо иҿеитеикуеит, дгьежьы-хынҳәуа аиуал рылалазшәа дрылалоит, – ҳәа изырҳәеит аԥхьатәи.

– Ерцахә ақәцәа иҿыбжьартоуп, Кәыдры аԥшаҳәа иԥсшьартоуп. Бнацәа ицәоу, бнагәы згәу, зшьаԥса ҭазмыжьуа, зшьа зуаанӡа анаҟә ада фатә сымамзааит ҳәа аныха аԥхьа инагылан ибҕо уаѡуп, – ас назҳәазтцамала дырҿехәаны ихцәажәон аѡбатәи.

Абыргцәа неиҿаԥшы-ааиҿаԥшуа иаатәон.

Аѡыцьагьы ҵызацәан ирзыҟатцомызт, руаӡәк далырхыр акәын, аӡәы инаигәытцасны. Имариаз усмызт, еимактәхеит, еиҿактәхеит.

Рхатцара аԥышәарахь инеит.

Мацәаз-мацәаз еилаԥсаз ркәылӡқәа рышәтцаны, рхахәда хызѡо рманызақәа рхатцаны, рыхҿахьчагақәа шьтыхны, цыблаа рбыргцәа раԥхьа иаагылт. Руаӡә амсымқәа дреиуан, Мсым Хәыҷы иабду Мсым Дарыҟәа иакәын. Егьи – нараа дреиуан, Нар-иԥа Ҭлабҕан иабду Ноузыць ахатца ҳәа ишьтан.

Цыблаа рбыргцәа изларыʒбаз ала, аԥса быцкьар ауқәа наган иддыркит.

Ноузыць ахатԥа ихы дақәгәыҷуан, уаѡ хатәра ҕәҕәак иакәын. Дшәаны ихьатԥуаз уаѡымызт. Убартқәа рнаѡсан, дуаѡы хԥаран. Ауаѡы хԥара ацә-ура даѡызоуп, дхьатԥʒом. Цыблаа рԥызаразы ма дыԥсыроуп, ма даиаайроуп.

Даҽеа уаѡын Мсым Дарыҟәа. Иʒамѡа ахәгабз шакьымсыцызгьы, иҟәашʒа ишлахьоу абырг иеиԥш, иихәо-ииуа ишәоит-изоит. Иҟәыбҷаразы дшыхәыҷыз дыхшәеит ҳәа изырҳәеит. Ахшыѡ азы иазтцаауеит. Нас абас иҟоу, хара ихәыцуа ауаѡы, «Ноузыць ахатԥа, уара уакәзаайт аԥыза» ҳәа инаианажьны, ѡызара изуны дааивагылар амуеи. Аха ауаѡ ҟәышгьы ихала амчра мап ацәикт ҳәа ʒәыр иаҳахьоума.

Мсым Дарыҟәагьы дхьамтцт.

…Аҳар иқәгылаз дҟьеит.

Мсым Дарыҟәеи Ноузыцьи апҟацаҳәа рҟамчқәа мѡаныртцеит. Рҽышьтыбжь дыдра шьтыбжьха, ркәадырмахақәа рзымтразха, мацәысеимҟьаран еижәылон, нас еиԥымлацт шуҳәо, еидҟьон.

Ҽыҳәтцәыла иахьеижәылоз рбыцкьарқәа анԥытцәтцәа, рыхҽахьчагақәа кажьны, рҟәарағқәа ирыхт. Афақьмца рԥынтца икылҟьо, иԥаԥашькны, рыҽқәа кәалаауа иахьеивыҟьҟьоз, аѡыцьагьы рмаршә зыхиамхеит. Ирҟәараҟәантәны идыршәуаз рҟәарағқәа уажәымзар-уажәы ирхашәеит шугәахәуаз, аԥсыʒ-тцәры аиԥш иавтрааруан.

Пҳәысилыхшазаʒәизыҳәаамѡахәастахьимѡахымтцуаз ахацәа, адәҳәыԥш иазымкызт, абгыʒра ахәы ихҟьан, абҕацамкыра иаҽаланы, Мрамба шыҟаз рхы дырхеит.

Аԥслаҳәқәа реиԥш рцәаара ашьха ианнаваʒ, абыргцәа ахьтәаз иаарцәымыҷхан иѡагылт.

– Цтәык рылызхша ак рымпытцымҟьондаз, – даагәатҭеит аныхаԥааѡ.

– Мсым Дарыҟәа уаѡ ҟәышуп, уанʒа инеигом, – иҳәеит инаѡс игылаз егьи абырг.

– Дҟәышгәышьоуп, иҧкәынра имииааир…

Иҟарҵара-ирура рзымдыруа ишеилагылаз, Абгыҙрахәы егьи аганахьала Мсым Дарыҟәа даавҵит. Ноузыць иҿеы аҕәра ианкны иааигон. Ноузыць ихаҭа хәычҵас инапкәеи ишьапкәеи ҿаҳәаны, ахәырцьан аиҧш иҿеы дахажьын. Ҟоҳ-чоҳ рҳәан, иаарцәымыҷхеит Ноузыць итынхацәа, ашыр-сырҳәа рҕәакьамыс ҟама ахқәа кны иуаруаруа иҩаҭрысҟәазгьы ҟалеит.

– Шәҿаанышәкыл! – аныхаҧааҩ иарҕьа нап дҩахан ҿааиҵит, – ҳҳәахьа еилеимгазеит Мсым Дарыҟәа. Ҿыҳәҭәыла диҳәынҷан, дааигеит. Ҳара иаҳуалыз шьацәыкәбарк камҭәакәа иаиааиуа-еиҵеиуа иеилкаара акәын. Абар, ҳаҧхьа дахьгылоу иаиааиз. Уажәшьҭарнахыс цыблаа рҧыза, дадраа, Мсым Дарыҟәа иоуп. Уи мап ацәызкуа ҳара абыргцәа даҳҿагылт. Ус ҟазҵо ауаҩ Цыбла тәарҭагыларас имоуроуп, далҵроуп. – Аныхаҧааҩ ажәа иҿархьра аҙәгьы изымгәаҕьт.

Аиааира згаз цыблаа рҧыза Мсым Дарыҟәа дпаҷьҧаҷьуан.

Згәыҕра цыгәҵыхәахаз Нар Ноузыць чалымла арҩашьыга даҿдырхәазшәа дхьати-ҧатиуа, илахь адашшара ҧҵәаны дгылан.

…Убри аахыс омажә аамҭа шцахьоугьы, Нар Ноузыць ишьҭамҭа ргәы ашьа ҭыкәкәоит. Ауаа иахьырбо ҿыртуам, аха гәаныла, цыблаа рҧызара зыҟәнагоз ҳара ҳтәы иакәын рҳәоит. Маза-аргама ҧырхагамзар, бзиара ҟарҵом. Абас абиҧарак ахьтә егьи абиҧарахь ииасуа Нар-иҧа Ҭлабҕан иааидгылт.

А ж ә и ҧ ш ь т ә и а х ы

Хьыбла дынцәахшаны ажәҩан дылбаазшәа, абырфын цахеиҧш дҧырпыруа аҳҭынра дыҩнан. Лнапы зкьысуаз ҿеа ҧштәык аиуан, лыбла зхьысыз ргәы лашон, лыччахәмарра, лыҷырҷырбжьы мызкы ахала-атцыхәала аҳҭнуаа атәнатәит.

Ахҭныҳәсақәа Хьыбла лыхьз ҳәаны аҙы иахәомызт…

Ахҭнырпарцәа Хьыбла лзы иатаххозар амца қьоуқьад иалапалон, қәабла агәараҳәа идыршуа аҙгьы итапалон…

Мсым Хәыҷы иакәзар, дгьыли жәԥани рыбжьара жәԥангәашәпҳьара ҙәыр изаатхьазар – сара соуп иззаатыз, аҙы шыцәоу ҙәыр ибахьазар – сара соуп избаз, ҙәыр иҷаҳәатәы ҟалазар – сара соуп зҷаҳәатәы ҟалаз ҳәа мтцәыжәԥада дпыруан.

Егьа иԥсылазаргьы, егьа ичашәзаргьы, аапынразы амра ианарԥхалак ауп арыц адгьыл аҷы иантцәыгьо. Агәилтцәкьагьы аапынра мааикәан изпытуам.

Мсым Хәыҷы иаҳҭынра аапынра лыма дыԥналеит Хьыбла.

Мсым Хәыҷы игәыргьара ҳәаа шамамызгьы, зныызынла иаалыркьан дыцәрыхьҭашьуан, амш аҽеиҭанакыр ҳәа дшәаны.

Дацәрыхьҭашьуан, избанзар, инасыԥ дахҙыҙаауан.

– Иухьи, узырхәыцуеи, саҳ? – уахынла рхала ианеизынхоз Хьыбла диазтцаалон.

– Бара боуп сзызхәыцуа, саҳкәажә…

– Сароу?

– Ааи, бара.

– Избан?

– Избанзар, бзиа бызбоит.

– Саргьы узбоит…

Ауада аԥнутцка дара рнаԥсан уаԥ дыкам. Ахышә ахьтә амза иааԥшуа затцәык ауп хатцеи ԥҳәыси реицәажәабжь заҳауа.

Нас иаатынчрахоит.

Ашьхыци ашәҭи реиԥш еиҷгәыҳәаауа зыбзиабара еилатцәаз рыԥсыԥ лагаԥагабжь анаԥсан, ауада ҷытбжьык ԥныԥуамызт, атынчра ахатәан…

Ус уи атынчра еиҭааилалгон Хьыбла.

– Сыхаара саҳ! – лыбжьы қыцьқыцьуан.

– Сылашара саҳкәажә! – иара ибжьгьы қыцьқыцьуан.

– Закә насыԥузеи исоуз! – иҳәон.

– Закә насыԥузеи исоуз! – аҭак ҟалҵон.

– Уажәы узызхәыцуеи? – дҵаахуан.

– Бара боуп сзызхәыцуа, – иҳәон.

– Сара ара сыҟоуп, уара уҽы, наунагъа, – ихәда лнапы акәлыршон.

– Ҳанасыԥ наунагъахарц, уаҩ даԥырхагамхарц азоуп сзызхәыцуа, – аҵыхәтәаны иԥҳәыс аҭак литон Мсым Хәыҷы.

...Мызкгьы макьана цқьа имҭыцт Мсым Хәыҷи Хьыблеи рыпсҭазара еилартцеижьҭеи. Уахызатцәык иадамзаргьы абас еибырымҳәакәа ҟамлацызт. Макьана бзиабарала рыгәқәа былуан, рыблақәа хҩан...

Шәышықәса ирҭысхьоу ауаҩы, уԥсҭазараҽы зегьы ирылкааны угәаҭаҽы иаанхазеи ҳәа уиазҭаар, ԥсуа ҭаслa иԥшъам ҳәа ишуеимҳәогьы, аҭаацәара даналалаз рапхьатәи амза игәалашәоит.

Адунеи ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҭаны еицықәлт. Урҭ анцәа еицишазаап. Мамзар аԥьанаҭаҽы аиԥш есымша амра ашәахәақәа хааъа икампхоз, адгьыл амалаҷыр аланы иҟалозма, абна тоурақәа мыгцырак рытцан ибозма...

Ирҳәоит ауаҩԥсы адунеи данықәло, амаалықьцәа, ашацәа ааины алаҕәра инықәтәоит, ҽыц ииз инасыԥ ршарацы. Анасыԥ зшо рҳәоу еиқәымшәозаап. Ашацәа рыбжаҩык ииз аҵеи бзиарас адунеи аҽы иҟоу зегьы ирҭоит, егьырҭ ииаанхаз – адунеи аҽы цәгьа-мыцәгьарас, гәаҟҭәаҟрас иҟоу зегьы аҵеи инасыԥ инадырҳәалозаап.

Анасыԥшацәаҵәҟьа рҳәоу еиқәшәом, нас адунеи аҽы зҳәоу еиқәшәараны иҟада!

* * *

Амш еимахәланы, уажәымзар-уажәы ишынеиманаҭәара акәын аҽенынтәарак ишыҟаз.

Аҭх еиҳагьы еицәахеит. Уапа еиқәаҵәа дук нагаы ажәҩан иаҵадыршәызшәа еиқәылашьца, аҵәыршы

убла иҭакызар иумбо иҟалеит. Уигьы азмырхакәа, иҵыры-ҵыруа имацәысны, аҕьгьа-гәгәа ахга Кәыдырҭа иҭадыдуан. Ԥшакгьы ууыа Ҷьамԥали Амтҟьали аиѡхаақәа иаарҭҟьан, Ашьхаԥшьа иазҙатәуазшәа иаақәҵәиаашан, еиларгьежьуа-еилархынҳәуа Цыбла ахәы иаақәылт.

…Цыблаа рбаа-хырҕәҕәарҭа хада иаҷаз аихатә гәашә шьоук шасуаз иаҳан, аҳар иқәгылаз аҟарул ибжьы аагеит:

– Шәызусҵҽада?

– Нар-иԥа Ҭлабҕан соуп, ирласны агәашәқәа аарты, амҟәыл шауа умбаҙои! – дааитҵаҳәҳәашәа ҷәааитит.

– Ацгәыԥсы адәныҟа ианкармыжьуа ари атҵх баапс азы уаазцеи?

– Уи уара уус алам, ирласны иаарты, – деиҭанаитҵаҟьеит.

– Уи сус аламзар, ҵхыбжьон уаазгаз умҳәозар, агәашәқәа зузаасыртуазеи, – аҟарулгьы ус аламала атәымуаѡ иххәыцуаз уаѡымызт.

Ҽцәагәарҭак иагьзымцо иагьзымаауа агәашә илахеит, арахь қәаршѡыкгьы иоумаха аҷәаанахеит.

– Иҟалеи? – иҳәан, аҟарули Нар-иԥа Ҭлабҕани рцәажәабжь заҳаз Ҟансоу аҳар даақәгылт.

– Агәашә аартны снашьҭы ҳәа ҷәцәа гәарҭак ицны дмақар-чақаруа Нар-иԥа Ҭлабҕан ҵаҟа дааин дгылоуп.

– Ҟансоу уоума? – ибжьы идырын, Нар-иԥа Ҭлабҕан ҷәааитит.

– Ааи, сара соуп, – аҭак нықаитцеит Ҟансоу, – уаазгазеи, цәгьароума, бзиароума?

– Гәбаз ир рԥыза Ҭердеҭ уск аҵыхәала дааишьҭит, Мсым Хәычы дсымбар ҟалом иҳәеит, абра дгылоуп, – ҷәааитит Нар-иԥа Ҭлабҕан, – ани аҟарулажә… уажә сибазма… асас дахь дкәытрабааха агәашә дыларгыланы дҳамоуп, иагьԥхашьарами…

Ҟансоу зназы Мсым Хәычы иеиҳәарц инақәикит, аха алазцәа рҳәынҵқарра даргьы златҵанакуаз ала, Гәбаз игәра имгошәа иҟалон, насгьы Ҭердеҭ ихаҭагьы уажә ди-

бама, аҳәынҭқар иарҧьажәѡа шиакәыз бзианы идыруан, дааиԥхьхәыцаан, лбаа игылаз аҟарулцәа ирыдиҵеит агәашәқәа аадыртырц. Иаргьы асас дахь диԥыларц амардуан даҽалан дынҭалт.

Аҧьҧа-гәгәа рыхга аихатә гәашәқәа раартра иаҽын…

Ажәѡан лашьца акәзар, анкьапышҭа аныԥжәо аиԥш, амацәыс еиѡнарссан, цыблаа рбаа-хырҧәҧәарҭа хада цҟьашәҟьа иқәнаҵарц аҭахызшәа, иаатҟәацт…

Макьанагьы цқьа ҭынч еиқәымтәацыз адыдбжьы иналыѡит бзиала шәаабеит ҳәа згәы ҭхаха асасцәа ирԥылаз Ҟансоу ибжьы. Инапы имхра ацынхәрас Нар-иԥа Ҭлабҧан иҟама згәы иалыршьыз Ҟансоу амардуан ашьапы дахьаҽаҳаз дѡыцызззарц дѡеихеит… Ахәыҧха иԥсҭазара ашәарҭа иантагылоу, абзыцәашьа аԥсра азин имам… Аха иабаҟоу амч. Иабаҟоу ашьамхы, иабаҟоу ашьа… иԥсҭазара аҵыхәтәантәи аминуҭ азы, ирықәлаз аҧацәа уажәшьҭа мчыла раанкылара шилымшоз аниба, иԥсы злыҵуаз ихәамц изахымсырц наҟ-ааҟ амардуан абыркьылқәа инацәкьарақәа рыларԥс икит.

– Макьанагьы уԥсы ҭоума, ала аԥынҵа икылҟьаз, – иҳәан, Нар-иԥа Ҭлабҧан иҟама аҽазнык аҿынаирхеит.

– Ачарҳәаѡ… – абри ажәа заҵәык ауп ииҳәаз Ҟансоу. Дѡеизытцәан, дхьышьшьы амардуан днаҽаҳҭ.

«Мсым Хәыҷы, уара аѡны агәарԥ аҿы узцыхәмаруаз уқәла иакәзам, – абас шаҟантә Сеилыҟә иҷкәын Ҟансоу диабжьахьаз, – уи уажәы цыблаа рхада иоуп, цыблаа драҳуп. Аҳ дызҭаху раҟараҵәкьа дызҭахымгьы ҟалоит. Уара иууалу – Мсым Хәыҷы дызҭахуи дызҭахыми реилкаароуп, ихьчара ауп. Уԥсы ҭаны ҳахәыԥҳа ихахәы хәыцкгьы алымшәароуп», – абарҭ иаб иажәақәа илымҳа ишҭаѡуаз, саб сыззукыз сапсамхеит, снапала ҳахәыԥҳа дысшьит ҳәа иҳәарацы иқьышәқәа шқәац-қәацоз, иԥсы неихытцын, наӡаӡа иблацәақәа еиқәиԥсеит.

Абаа аѡнутҟа иҿыхт. Аҳәеилышьра… аҟама аҟьара… аҕызбжьы… артцәаа-сыртцәааҳәа аҳәҳәабжь, ақәаршѡы цәгьа шиаҟьо аиԥш, абырсаатк еиқәтәеит.

Абаа-хырҕәҕәарҭа хада зыхьчоз аҟарулцәа рацәаѡымызт. Дара урҭгьы ѡыцьа-хѡы аҳар иқәгылан иҵаԥшьоз роуп акәымзар, егьырҭ шьҭалахьан. Уеизгьы-уеизгьы изыцәшәарыз, абаа ус аламала уаѡ дызҭаломызт. Аихатә гәашә дуқәа ракәзар, ар ажәларгьы ирзыԥжәомызт. Ргәы рҭынчны гәатабҕата ацәа ишалаз, иҟалаз-шыҟалаз ҳәа акгьы рзымдырӡо, ианааԥш, рабџьар шьҭпаа ианѡатцҟьа, абаа аҕа ишьҭиххьан.

…Агәгәаҳәа амца ахьеиқәыз аилатәарҭа азал ду аҿы, жәытәнатә аахыс ари абаа ԥшәымас иамаз иара иакәушәа, имгәацәа иаԥхьа иргылан, инапқәа ишьҭахьҟа иҟатца илеи-ѡеиуаз Ҭердеҭ даатгылан, ихы ѡышьҭихын акәакь аҿы амца зкыз амзаша дназыԥшит. Нас ишьи-ишьи еиқәтцо днеины изҭарԥаз иааҭиган, знапқәеи зшьапқәеи еиқәԥах иҿаҳәаны акәакь игҿажьыз Мсым Хәыҷы днеихагылт.

– Аи, аи, Ҭлабҕан, Ҭлабҕан, – ихы ааирҵысит, – дысцәымгуп ҳәа ас уаѡы изыруама?

– Ухатцкы, Ҭердеҭ, ари Мсым Хәыҷы иоуп.

– Избоит Мсым Ду шиакәым, – иҳәеит Ҭердеҭ, – цыблаа раҳ аҳҵас ҳатыр иқәзароуп. Иԥшәыртла инапқәеи ишьапқәеи, – иеибашьцәа инарыдитцеит.

– Ҭердеҭ, ухатцкы, – акы иҳәарц иҿазикт Нар-иԥа Ҭлабҕан.

– Ара зажәа ԥхылнадоу сара сакәу, уара уакәу?

– Ҭердеҭ, ухатцкы, уара уоуп, аха…

– Сара сакәзар, сыдҵа нашәыгӡа.

– Аха ари, сара сеиԥштцәкьа, уаргьы дуаҕоуп.

– Мсым Хәыҷы макьана дычқәыноуп, дырҟьалатәым, амѡа иаша дыкәтцатәуп, аҕа ирҳара мариоуп, аѡыза ирҳашьа уакәшәозароуп.

– Ҭердеҭ, ухатцкы, абри иоуп уара уԥҳа мап лцәызкыз.

– Пҳәыс усхәым уажә ҳазлацәажәо, Ҭлабҕан, – нас иеибашьцәа рахь деиҭанхьаҳәын, - инапқәеи ишьапқәеи ԥшәыртла ҳәа шәасымҳәаз! – иҳәан, днарыкәымчит.

Еиҳа еилҟьа-еилгәыцәшәа иҟаз иҟама аатипаан, Мсым Хәычы днеихаххит. Иласшьеи иҟама амҩантцашьеи рыла уажәы Мсым Хәычы шәы-псык ихазаргьы еиқәырхашьа имамкәа деигрыххаа дыкәитцоит угәахәрын, аха иара ҽырҳасымтак иалагзаны ашаха ааиҩитцәеит, уигьы азмырхакәа, имахәар кны дицхрааны дҩаиргылт.

Еидпахла еидҽаҳәалаз Мсым Хәычы инапқәа наҟ-ааҟ рцәаҟәа ахьырхытцыз иҟапшь-ҟапшьза иҟалахьан, уимоу ашьагьы алыжжуан.

– Утәа ара, – апшәмара нкыланы арымз ирбауа ҽааитит Тердет, – азәы узиқәгәыгуам, зегьынцьара сара сахьзом, сахьзымнеиз арт гмыграк рымур ауам. – Уи зызкыз иара иеибашьцәеи ицыз ацьамцәеи ракәын. – Ауаҩ ҟәыш дыстахуп, схы агәра шызго аипш зыгәра згаша ауаҩ ҟәыш. Акыр снашәаашәеит, аха уи иҩыза ауаҩы уаханза сиқәымшәацызт, – анаҩс игылаз арымз дныкәтәеит Тердет деипхьхәыцааua, нас даахьаҳәын Мсым Хәычы днеиҽапшын, – уаханза сиқәымшәацызт ҳәа сызҽу уара уоуп, акгьы захумҳәаауазеи? – ихы-иҽы ыргызмалны дцааит.

– Гәбази ҳареи аиқәшаҳатра ҳабжьазами? – Тердет изтаара имаҳазазшәа, Мсым Хәычы ҽааитит.

– Ихатцкы Тердет дызузтааз атак ҟатца зны, – Нарипа Тлабган абгыз аипш днарыбжьапалеит. Азин имазар Ҟансоу ишизиуз аипш иҟама лаигыршьны иара уатцәкьа дилгон.

– Уҽааанкыл, Тлабган, уҽааанкыл, – иаргьа напы ҩышьтихит Тердет, – сара иуасымҳәеи Мсым Хәычы истаху уаҩуп, уилакьысыр ҟалом ҳәа.

– Тердет, ухатцкы, уатәамбазакәа дахьуацәажәо сгәы иазычҳауам.

– Сара ус акгьы збом…

– Тердет, ухатцкы…

– Уҽааанкыл сҳәеит Тлабган, уҽааанкыл. Мсым Хәычы дсазтаait алазцәа рҳәынтари дареи аиқәшаҳатра рыбжьазу ирыбжьамзу ҳәа. Уи аҩыза аиқәшаҳатра ыҟан уаханза.

– Уаха иҟалеи? Гәбаз игәы иамыхәо иҟаҳҵеи? – дҵааауан Мсым Хәычы, – ацхыраара ҫтахуп аниҳәалак, ҳар ҳаманы ҳнеиуан, ҳицеибашьуан. Алазцәа рҳәынҵқарразы ҳшьа каҳҵәон. Уигьы азмырхакәа, ир рхада уҳажәитцеит. Иҟаҳҵеи цәгьарас?

Ҭердеҭ зназы дааитцаҕәҕәеит. Нас ихы ҩышьҭихын ҿааиҵит:

– Уажәшьҭарнахыс Лазҫтан аҳәынҵқар Гәбаз иакәҳам.

– Гәбаз иакәымкәа, дарбан нас?

– Сара соуп Лазҫтан аҳәынҵқар.

– Уароу?

– Ааи, сара.

– Уара, Ҭердеҭ, Лазҫтан аҳәынҵқарсу?

– Ааи, сара, Ҭердеҭ. Аҳәынҵқарра сыҟәнамгошәа убома?

– Аимператор Иустиниан иоума изыбзоуроу?

– Иустиниан ҳәа шәихьынҳалан аҳәы дышәкит…

– Мшәан, аимператор иоуми алазцәа рҳәынҵқар дшьаҟәзырҕәҕәо.

– Избан, аимператор?

– Ус ауп ишаҧу.

– Иахьанҳа ус акәын.

– Иахьарнахыс?

– Иахьарнахыс алазцәа рҳәынҵқар Ҷьамтәыла дшьаҟәдырҕәҕәо иалагоит.

– Хосроиу?

– Ааи, Ҷьамтәыла аҳәынҵқар Хосрои.

Мсым Хәычы азал аҩнутҵа Ҭердеҭи Ҭлабҕани рнаҩсан аҷьамцәа рыр рҧызаҩыкгьы дышгылаз ибеит. Иҟалаз идырт.

– Ари ауаҩ иҳәынҵқаргьы ижәларгьы инаҧхеит, – иҳәан, инацәа Ҭердеҭ инаиқәикит, – ҳәынҵқарс дҟарҵоит ҳәа дгәыҕны, аха уара узыкәгәыҕуеи, зыжәлар зҵиз, цыблаа ирчарҳәаҩхаз? – илакытцақәа ҭылашьцаа Мсым Хәычы Нар-иҧа Ҭлабҕан днеизыҧшит.

– Уц хырцьаҵьара уаҟәымҭцыр, умаҭ-бзы аахҭәаны алақәа ирыстоит, – Ҭлабҕан амца ҩеицралан, иблақәа цымцымуа дҩатҟьеит.

– Уҽеанкыл, – Мсым Хәыҷы иажәақәа икалакәытханы ихы ишасуазгьы, иҽыҟажо ҿаиитит Ҭердеҭ.

– Ахаҳә уршыргьы еиҟәжәоит, ухатцкы Ҭердеҭ. Ари ауаҩ ипсы ахәыц ишаку гәамҭазакәа, адемҭхан иҭахаз ақәыцьмеипш дыцҳарц дгаҕа-чаҕоит, – Нар-ипа Ҭлабҕан иҽеизеиқәкуамызт.

– Ҭердеҭ аҵьамцәа ихы иархәаны Лазстан аҳәынтқарс дҟаларц дшаҿу еилкааup, – иҳәеит Мсым Хәыҷы, иҩызцәеи иареи ҭынч итәаны уск иалацәажәошәа, ибжьы мырдузакәа, – аха абри уара узустада, – Ҭлабҕан ихы наиқәикит. – Ҭердеҭ азы ырхәашьны апсыз скуеит ҳәа дахьаҿу иарбан хыкәу иаанукыло, иарбан ткьацу иуиркыз?

– Уаргьы уҽеиқәк, – иҳәеит Ҭердеҭ Мсым Хәыҷы днеиҿапшын, – зны ҳаицәажәап, ҳаизааир, иреиҳау аткьац уара иуазаргьы ауеит.

– Уара уҟнытә акгьы стахзам…

– Умыццакын, ус аҭак аҟатцара уашьтангьы иулшоит, – Ҭердеҭ иҵьымшь еиқәатцәақәа нтархәаланы даахәыцт, иблақәа гызмалхан, ихы-иҿы цәгьахәыццчапшьк нықәлан, даараза иитаху, зыпстазара дахзызаауа, дызцәнымхо азәы диацәажәошәа, ибжьы ырпшқаны дхихырц иҽазикит. – Уара макьана уҷкәынзоуп, шәара апсуаа шәҿы ишырҳәо аипш, иужәша азыхьтцәкьа ахы ытцнамхыцт, уҷкәын-хшыҩ маиааир, ахьз-апша зцу амҩа каххаа уапхьа иаатуеит. Сыгәра га, сара гәыкпсыкала абтцас суацәажәоит. Абык иаҳасабала аҭынхара ҳабжьаргьы ауан, аха ауаҩ инасып иаатцраҿ иҟоуп ҳәа шырҳәо аипш, аҽеазә далнахт. Убраҟагьы абтцас уеилыскаарц стахуп. Аҷкәын уакәым, иара абри уапхьа итәоу абырггьы зны-зынла сыхшыҩ акы ахәыцуеит, сгәы аҽеакы аҭаххоит, аҽеак ҟанатцоит. Анасып гәапхачароуп, досу илатабаа – дилатыцьцьоуп. Абриаҟара зхысҳәааua, уара уахь гәынҷыхьа сымам, убри еилукаарц

ауп. Цоуп, аеҳәшьеиҳаб думоуп, уашьеиҳабгьы дыҟоуп, аха уртгьы рхы иахашәаланы шықәсыкахь знык-ѡынтә иахьуҭаууада, адәныҟа иааудырбалаша цхыраара дук рзыҟаҵом. Еиҭасҳәахуеит, уқәраҷеы амѡахкъара мариоуп, – Ҭердеҭ деиҭаатгылт. Дысҷапарымашь ҳәа гәанылагьы даацәажәеит, Мсым Хәыҷы ҷымҭ дзырѡуашәа аниба, уажәшьҭа дзырҭаслымша сҳәароуп иҳәан, ибжьы нҭганы ҷааиҭит: – Ашьха зиас ааныскылоит ҳәа егьа ҟаутцаргьы, амѡа ылнахуеит. Уапырхагахар атцкыс уацхраар еиҵьми. Ари зегь зхысҳәааува уара уоуп. Алазцәа рҳәынтқар иарҵьажәѡара удызгалар иахуҳәаауеи?

Нар-иԥа Ҭлабҕан арацәаххыра аиԥш деиқәатцәахеит, дхаҳәыршәыраха дахьтәаз аҭуан оумак алыѡрын ихәда иқәҳазшәа ибеит, иаҳауаз изхамҭо, илымҳақәа дыржьазар ҳәа иқәыԥшынацәа нҭишьит, уамацәгьа иақәшәаз иеиԥш даауазырт, нас ашьацҳәа иаҷашәаз амшә аиԥш даакрым-ҷрымт. Ҭердеҭ дицәшәон акәымзар, азаара изаазшәагьы дхәаауан.

Ҭердеҭ даахьаҳәын Нар-иԥа Ҭлабҕан днеиҷаԥшит. «Ашьшьыҳәа утәаз, успырхагамхан» ҳәа акәын иблақәа ирҳәоз. Нар-иԥа Ҭлабҕан дзықәтәаз арымʒ даларсазшәа хәычҭас дшәакьеит, иԥсып алагаѡагара ашьҭыбжьтцәкьа гар ҳәа дшәан аѡ дытцалт.

Ҭердеҭ, ацгәы аҳәынаԥ ианалахәмаруа аиԥш, ихыдубеиа ибо, дԥышәырччо, ачалт иатцаирхаз аҳәынтцәраԥшь иакәушәа Мсым Хәыҷы дизыԥшуан. Уеизгьы-уеизгьы ҷьара акала дсуандаз, дысзааигәандаз, ибла стаԥшландаз ҳәа акәым уи аматцура зидигалаз. Гәбаз чарҳәара шизиуазгьы, Ҭердеҭ дуаѡ газамызт, Лазстан инапаҷеы иааигаргьы, наунагʒа аанкыларазы дзықәгәыгша, ауаа зхатцгыло аѡызцәа иҭахын. Гәбаз аԥсуаа шьҭамҭала дшырзааигәазгьы, аԥсилааи амсымқәеи инацәахы иҭагьежьуамызт, снапатцаҟа иҟоу уааупҳәа ишишьозгьы. Зынгьы, ацхыраара ахьримҭаз аҟнытә, рышьҭахьгьы иеиадырхахьан. Аԥсилааи амсымқәеи Лазстан анапатцаҟа иҟан

ҳәа аҳәара ааста, урҭ еиԥхнагьлацәақәак раҳасабала аиԥызара рыбжьан ҳәа уҳәар иаҳа ииашахон.

Ҭердеҭ аԥсилааи амсымқәеи идгылар, игәҭакы анагзара изымариахон. Убри анаԥсангьы, Мсым Хәычы иаргьажәԥас дҟалар, аԥсуаа реидкыларазы Аԥсырҭ дыззықәԥоз аус дашьклаҳәуан, даԥырхагахон. Аԥсырҭи Мсым Хәычи еиҷаиргылон. Мсым Дугьы Аԥсырҭ ииаста иашьа дидгыларын. Аԥсуаа дара-дара еибакны рыблақәа ҭибахуа иалагарын, Ԥысҳахыра ладеи ԥадеи ҳәа еилыхны атцәы рылатцо, еиҷажьуа, аишьцәа нибартцәаларын. Ҭердеҭ аганахь дгыланы, урҭ ус ахьыҟартцо, даара игәы иалсызшәа ихы-иҷы ианырԥшны, анахьгьы дгәыцхәгәышьуашәа ак раҳәо, арахьгьы дхырбза-кәырбзан аҿеак ҳәо, наҟ-ааҟ ауҩ иатцаҳәо ацәқәа реиԥш, игәамԥхо ак ҟастцоит ҳәа зҿазызкуаз ифырмахьц ԥеихиҟьаларын. Аца иҭоу зымфаша ачуан иҭоу дахыбаауеит ҳәа, макьана алазцәа рхәынҵқарс дҟамлаҙац, арахь, наҟ-ааҟ Ԥысҳахыра Ду аҿееиднакылар, ҳәынҵқарра ҕәҕәаны иҟалар ҳәа дшәаны, убри дахьаԥырхагахара дазхәыцуеит. Имииц атцеи дицәшәоит, сныҟәоит ҳәа раԥхьатәи зшьаҷа еихызгаз аԥшқа дҭахарц анышә ижуеит.

Мсым Хәычы аҭак аҟатцара дахыццакуамызт. Уи дхәыцуан: «Гәбаз дзыԥсахыз, зыжәлар чарҳәара рзызуз, сбаа гьангьашрыла ишьҭызхыз, Ҭердеҭ иаргьажәԥаны идгылазгьы, иара иеиԥш ижәлар рзы дчарҳәаԥхоит. Чарҳәарыла аматцура ахагылара, ачын агара зылшо иара иеиԥшу ауаа роуп. Аԥсилааи мсымааи ҳаԥнутцҟа ус иҟоу Нар-ипа Ҭлабҕан заҭәык иоуп…»

Абри аамҭазы, абаа-хырҕәҕәарҭа аԥбатәи аихагыла акәакь игҷаҟатцаз аҷапара аҟнытә аламгәа ҭшьаауа артцәаа-артцәааҳәа ԥҳәыск лыҳәҳәабжь геит.

Мсым Хәычы дахьтәаз длеилуууаит, нас дмацәысеимҟьаран дытцкьеит, дзықәтәаз арымʒ шьҭпаа, амацәыс аиԥш дрылтцәраан Нар-ипа Ҭлабҕан днаидпалт… ашьаҟәадабаа ицрашы, ихы еиҟәжәа днышьҭеитцеит.

Ԛаршәа ашьа каҭәеит…

Шьардаԛ ҭахеит…

Уигь азымрхакәа, Ҭердеҭгьы дихьӡеит. Ахәыҷы иеиԥш ихаԥҷыҷыр данкны ихацәа кыдиршааит. Ԥсман еиқәаҭәа изааган иуашьаҭагә ыҟамкәан дилгон, зызмахак аалак ирзыфом ҳәа ззырҳәоз аԥьам иҿеиқәимыжьызҭгьы. Уи дитԥкәраар ҟаларын, арсҟатәи амыҷҟар ижәымлазҭгьы.

Мсым Хәыҷы ԥсуаҭла иламкәа даннеи дырҳәынҷан, деиқәпах дҿарҳәеит.

Ҭердеҭ дмадаҕьмадашәо дангыла, знык иԥсы аниоу, ԥси-бзеи нмыжь, дыцәҳашҳауан.

Аԥьамцәагьы ргәы ҭкапуан.

Ҭердеҭ ивырбон. Уи идҭала ауми Мсым Хәыҷы инапқәа шыԥдыртлаз. Иахькылеибагашаз сеидру, саара ишьҭасуаз, ихьыԥштәылаз, лыхцә-ԥарақәа дрынкны дырҳәазо Хьыбла дааԛнарымгалазҭгьы.

– Дызусҭада ари? – дҟааит Ҭердеҭ.

– Арҕьажәԛас иҟоуҭарц угәы иҭаз иԥҳәыс лоуп, – ибжьы изҭымкааува, атцәы налатцаны, аҭак ныҟаитцеит, зхы аҿаҳәара иаҿыз Нар-ипа Ҭлабҕан.

Уигьы ара иҟалаз звибоз Ҭердеҭ иакәын.

Аԥьамцәа рԥыза, зыԥсы злышәшәаны, ақьаад аиԥш иҟәашккараха, дкахәхәа адашьма иқәыз Хьыбла дналхагылт. Иблақәа аашаҟьшаҟьан, лханытә лшьапаҟынӡа хәыцхәыц дааимидеит. Иԥсы акы иакын, ақәыцьма аиԥшгьы даалхыкәшан, Ҭердеҭ иахь дынхьаҳәын, ҿааиҭит:

– Мараҳба исиди! – уи ԥьам бызшәала иихәаз иаанагоз – «ҳаҭыр зқәу саҳ» ҳәа акәын.

Ԥҳәыс лкалҭ иаԛымсуаз Ҭердеҭ ихаҭагьы иԥсы лылахеит Хьыбла, аха иара ихҟьаны Мсым Хәыҷы аԥьамцәа хԛык ҭаирхеит. Иаанхаз ракәзаргьы, рыблақәа цәыркшаны изыԥшуп.

– Уара дутәуп, думаз, – Ҭердеҭ Хьыбла инацәа налықәикт. Мсым Хәыҷы ихаԥыцқәа аҿҿа рытцеит, деихеит, аха имч мхеит. Мчыла иуиааиуа ааида уалаиш-

шуеит. Иблақәа ҭытцны ицо аԥьам иигоз иԥҳәыс Хьыбла дналзыԥшит.

– Сшьа зуааиҙа асы-мҟәыл ада фатәы смоуааит! – Мсым Хәычы ҽыцха дахьказьыз дыбгеит. Ҭердеҭ аҟыр-ҟырҳәа дыччеит.

– Шьыжьынҙа уҭахызар асы-мҟәылгьы ыф, уҭахызар, аилаԥьгьы ыф. Уатцәтәи амшшара уара уԥсы ацҭашәоит. Уатцәынҙа узаансыжьуа, уаха угәаҟларц ауп. Уара адашьма утцаҳажьуеит, уханытцәҟьа уԥҳәыс аԥьам дикәаҳариоит, – Ҭердеҭ ибызгәырқәа ргыланы Мсым Хәычы игәы аихаршы алишьуан. – Абас ауп ишрыхьуа абзиеи ацәгьеи ззеилмырго.

– Зхьышьаргәытца сакәхшоу анцәа, исыҵ аамҵа ашьапса зуратәы, – ахатца-ихатца ҳәа ззырҳәо Мсым Хәычы илагырзқәа хаддыла ажәѡан днатцаԥшт.

– Истоубыстафыруп, уатцәтәи ашара иалагзаны амсымқәа руа-ршәаць ыҟамкәа Цыбла ишалсхуа! – хазы дмақарт Ҭердеҭ.

* * *

Атцх агәы еиѡнашахьан.

Ақәаршѡыцәгьа ниаҟьан ишшазгьы, ишмацәысыц имацәысуан, ишыдыдыц идыдуан. Зны ѡадантә, ҽазны ладантә аҙы зымтцәаз аҙлагара алуқәа реиԥш игәыргәыруа ажәѡан шылагац илагон.

Цыблаа рбаа-хырҕәҕәарҭа хада, иахаӷӷалоз амацәыс анаѡсан, алашьцара ахатәан. Зны-зынла аԥьамцәа реиҳабы иааникылаз ауада аҟнытә ҕәитцибыжьтцас иаадәылыѡлоз акәымзар, адамраҽеиԥш ҭынчран.

Мсым Хәычы ишьҭахьҟала инапқәагьы ишьапқәагьы еидҽаҳәалан, абаа атцаҽтәи адашьма хаҳә хьшәашәа дахьықәжьыз, дзықәшәаз амыҟәмабарақәа дахьрызхәыцуаз, рхи-ртцыхәеи изеиԥшьуамызт. Егьа иундазгьы, абаа аихатә гәашәқәа аазыртыз дизымдырт. Ачарҳәаѡ иакәымзар аҽеаҙәы иҟаитцомызт. Абаа зыхьчоз цыблаа-

аибашьцәа аҙәаҙәала игәалаиршәеит… рҭынха-рҭынтцы, ргәыла-рызла, хәыц-хәыц еилихт-еилеитцт, аха пытҟәыр заҵәык иадамхаргьы аҙәы идимбалт, Нар-иԥа Ҭлабҕан икьарзу зәыр дрылазҭгьы иҳәан, аха уахьгьы уаҩ дыҟамызт. Ус алашьцара далаҙырҩуа дшааиуаз, Мсым Хәыҷы иабаҵҙеи дигәалашәеит.

Нар-иԥа Ҭлабҕан илгатәуп ҳәа иаб Ноурыз ианиҳәоз, умыццакын, абаапсы ҳәа даанызкылоз иабаҵҙеи Сеилыҟә иакәын. Уи иакәмызҭгьы, ари алшыкәсаныкаҩнутцқа Нар-иԥа Ҭлабҕан идацпашә ыҟамкәа иара ихаҭа дыкәиххьазаарын. Нас анцәа иеиԥш дызхәаԥшуа, абаажә аиԥш дзыкәгәыҷуа иабаҵҙеи иоума чарҳәара зуз? Нар-иԥа Ҭлабҕан ижәҩа дыҵакны дзааигоз уи азоума? Дилаҳәаҵаны дшикызгьы, уаха ахәылбыеха абааҷы даанымҷаскәадцеит.Дзаанымҷаси?Дызцеи?Инапалаиижызатымитыша ихәыԥҳа дыштаҳауаз ибла иаимырбарц акәзар? Абаҵҙеи илшару ихәыԥҳа ачарҳәара изура? Адунеиажә аҷы иҟамлац иҟоузеи? Аҳра еимакны аижәлантәқәа ыкәибаххьеит, аишьцәа – нибартцәахьеит, аб иԥазаҵә дишьуеит, аԥа аб диҕалатуеит… аха абаҵҙеи ихәыԥҳа чарҳәара изиуит ҳәа рымҳәац. Нас адунеиаҷ иҟамлац ныхак рышьҭамзар, цыблаа рҷы изыҟаларызеи?

«Аха, мшәан, дабаҟоу Ҟансоу? Абаа аҩнутцқа еибашьуаз дрыламызт, ашьҭахь еиқәпах иҷарҳәоз рҷгьы дыҟамызт…»

Мсым Хәыҷы игәы ихьухьууа ак нытцалт..

«Сабаҵҙеи чарҳәара сзиуазар, иԥеиҳаб Ҟансоугьы дидгылон. Аихатә гәашәқәа аазыртызгьы иара иоуп. Усҟан Нар-иԥа Ҭлабҕан дивагылазарын, уаҟагьы дсымбеит… Ус анакәха, ишәаз ауаҩы игәы даршәеит, агага домбеины ибеит ҳәа зырҳәо сақәшәеит. Сабаҵҙеи башаҙа гәҩарас дыскит… иԥсы ҭазар Ҟансоугьы схала сынижьуамызт… Ус анакәха, уи дыршьит…» – Мсым Хәыҷы абри даназааи амца икит. «Аа, Ҟансоу… Ҟансоу!» – иҳәан, дауазырт, илабжышқәагьы иҙамҩа иаҷибаҳәа рҷылархеит.

Мсым Хәыҷы аҳәаҳәала зегьы игәалаиршәон, аҳәызатҵәык лыда, хҭыс затҵәык ада, уи иԥхәыс-ҽа Хьыбла лакәын. Уи данааигәалашәоз, иаԥхьа данаагылоз, иблақәа хиѡон димбарц: иҽеирдагәон лыбжьы имаҳарц. Адунеи иқәу зегьы иреиґьаишьоз, иԥсы изалымхуа иԥхәыс дахьизымыхьчаз ԥхеишьон, ихьмызґишьон. Иԥхәыс дызлеихьчари, данымчыдаха. Тәитәыхк иеиԥш дыпхьаҳаны, деиқәпах дҽаҳәаны, ибаа аҵа адашьма дықәжьуп.

Ус ҳәынаԥык акәакьҭахьтә аҽааанахеит. Уи иадырт дшымчыдоу, аԥхьа акыр икәанызанызаргьы, дшымчыдоу анеилнакаа, ихатцкы ицарц аҭахызшәа иааихыкәшеит… Нас иааины инапқәеи ишьапқәеи злеидҽаҳәалоу аачә инафѡы-аафыѡшәа ƀанаҭан, ацрыхара иалагеит… Абжараԥынзагьы нытнафааит.

Шанашәа еибаркуп апсабара. Цьара, аҳәы анышә дхәытцаланы ихәытцижаауеит игәыла дҭахарц, арахь – ипа иакәзаап итахараны иќоу. Уажәы абри аҳәынаԥгьы аачә изацрыхо, ахаԥыц ахьаа иазцәыртцыз хнаҽырц, мамзаргьы амла иахьакуа ауп. Аачә азеиѡтцәар, Мсым Хәыҷгьы ишицхраауа зынзагьы иаздырзом.

Мсым Хәыҷы иҽеиқәирпсит. Сабаззеи… Сашьеиҳабы… Ианбасыцхраауеи ҳәа дшыпшыз, ԥсҽыхгас аҳәынаԥ изыƙалеит. Амала, аачә аҭыфаара иааƙәымтцындаз… Аха убри аамҭазы итцарƙаца иакыз ашә алыкә аатцыстцысын, иѡылшәеит…

Уахаҟаха сызымҭо зустцәада ҳәа аҳәынаԥ аачә аƙаƙара иаƙәытцын, уахь инхьаԥшит. Ацгәеиԥш ишьаппынтца дықәгылан, ашә ывтраан дааѡналт аҙәы. Ашә анаиркы, ижәпаҳаҳараҙа иныѡнаҳаз алашьцара далахт зназы, аха нас ибла ашьцылазар акәхап, Мсым Хәыҷы иахь иҽынеихеит.

Аҳәынаԥ акыргьы иачҳаит, аха ауаѡы цәыггара дымшәа-дмырҳа дааиуашәа анаба, аачә изыцрыхоз ацхеиԥш ишыхаазгьы, сыпсы уи атцкысгьы ихаауп, сыпсы еиқәсырхароуп ҳәа еихан, изҭытцыз акылҳара инҭашәкәа ицеит.

Мсым Хәыҷы иааихагылаз данынҽапш дидырт.

Ҭердеҭ ицыз дреиуан.

«Исҭоубыстафыруп, уаҭәтәи ашара иалагҙаны амсымқәа руа-ршәаць ыҟамкәа Цыбла ишалысхуа», – ҳәа Ҭердеҭ иихәаз ааигәалашәеит Мсым Хәыҷы. «Сара сылагь инапы аиркит, агәыгра наскьоуп, аҵьал ааигәоуп ҳәа зырҳәогь абриазакәхап», – даахәыцт.

– Уара уоума Ҭердеҭ базақьс имоу? – зҟама ҭыхны ихагылаз аҭәы наилатцашәа дҭаайт Мсым Хәыҷы.

– Ссу! – иҳәеит, ихагылаз инацәа иқьышә инадикылан, – убжьы умырган, ираҳауеит…

– Уара абазақь узы зегьы акакәзами иушьуа акәакәышь аипш иҟытпсыт мго думҭагылазаргьы, мамзаргьы, акәукәуҳәа дыҳәҳәозаргьы…

– Пшьаала ҳәа уасымҳәеи, убжьы раҳауеит!

– Сыбжьы заҳарц зҭаху шәрылгахьеит, измаҳарц зҭаху ракәзар…

– Уара избо ужәҩа ҭҟьеит, – иҳәан, аҳәынаҧ зыцрыхоз ааҷа иҟама натцишьт.

Мсым Хәыҷы ашырҳәа дҩатҟьеит.

– Атцх агәы еиҩнашахьеит, уажәшьҭа ирласны аимыггара иалагоит, ҳаццакыроуп, – иҳәеит иҟама атра иҭатцо.

– Узустада уара?

– Слазуп… с-Лазбоуп…

– Ҭердеҭ ибазақь уакәзами?

– Ҭердеҭ дшыпсахҩу уахоуп ианеилыскаа. Сара Гәбаз гәыкпсыкала иматц зуа еибашьҩуп, – иҳәеит Алазба, усгьы нацитцеит, – ҳааццакып, ҳарбар алшоит, – ашәахь иҷынеихеит.

– Уаангыл сашьа, – Мсым Хәыҷы Алазба имахәар ааникылт, – адәахьы адәылтцра аҭахҙам. Сара снаҩсан аҷаҙәы изымдыруа ацарҭа амоуп. Усышьҭал арахь, – иҳәан Мсым Хәыҷы акәакь аҷы ҳаҟьа дук иаҟараны ишьҭаз ахаҳә ҟьаҟьа даахт. Акылҳара ду иааҧшыз икыдыпсалаз амардуан иаҷалан аҩыцьагь рҷылархеит…

* * *

Ашара адәы иаақәлоны, Цыбла Ду абаа-хырҕәҕәартҭақәа зегьы рҟны, анаџьалбеит, рыцхарас иҟалазеи ҳәа угәахәратәы ухәы-ужьы қақаҙа иаргылартә асаркьалбжьқәа ирымҽхаркит. Уааҧа ҽынлагьы уахынлагьы ашшы зыхгоз Кәыдрытцәкьа уажәы ишанхазшәа иаанхеит. Ашара иацгылан ахәқәеи агәаҩақәеи еимарҩызны ашәа зҳәоз аҧсаатәқәаҭцәкьа уажәы акәушәа ианыҧхьарылаз, рҟытбжьы ыҟамызт.

Асаркьалқәа рыбжьы мацара акәын Цыбла Ду иахыҩуаз. Дара урҭ асаркьалқәагьы еиҧшымызт: агәеҩагәеҩ, агәеҩ ҳәа зхыҩуаз асаркьалбжьы-гәаҩа, – шәгыл, шәгыл, шәгыл! – аҳәозшәа акәын цыблаа рлымҳа ишҭаҩуаз. Акаҩ, акаҩ, акаҩ ҳәа иааҩуаз абжьы, агәаҩа иузадкыломызт, аха иагьҭцарцәамызт, иаанагозгьы – шәеиха, шәеиха, шәеиха! – акәын. Зынҙа игәыҭшьааган – асаркьал ссақәа рыбжьы. Урҭ, – шәгыл, шәеиза! – зҳәоз ирыцрҕызны, иацыртцон – хәҷи-дуи шәнымхан, хәҷи-дуи шәнымхан! – ҳәа.

Абарҭ асаркьалбжьқәа анеилалак, ахапа цәырзгогьы иаҟәзырҕызуагьы зегьы еицҽакны абас рҳәошәа цыблаа рлымҳа иҭаҩуан:

Цыблаа шәеиха, шәеиха, шәеиха,
Аҳәа, аҟама, аигәышә, аиха,
Ишәымпҵыхьашәо зегь шьҭышәх
Аҕа иҳақәлаз иҧсы ихышәх!
Уи дыпхамшьоуп, ҳашҭа дҭалеит,
Ашәхымс дхытцны, ҳаҽеҳәа дыҽеҳәалеит,
Ҳаҩнра-ҳгәара қьапҭахарц,
Ҳасабицәа еибахарц.
Пҳәыс илхылтцыз хатца унымхан,
Еиқәҳархароуп ҳдин, ҳа ҳныха.
Ҳа Ҳапсадгьыл ҳа иҳахьчароуп,
Ҭала ииаз ара дҭахароуп.

Уи ишьала дшьарҙыстәуп,
Цыбла Ду – цыблаа иртәуп!

…Иҟалаз изымбатәбараха Ҭердеҭ аҳар данаақәгыла, аҵых-мҟәыл ихы иархәаны инапаҷы иааигаз цыблаа рбаа-хырҕәҕәарҭа хада бԥьарла еиқәных аԥсилааи мсымааи иқазықазуа иакәшахьан.

Аҩада данықаԥш, Пскьал ахәы акәаҵәараҷы амца зыцрарҵаз аҭәарҭа алҩа еилахәашь иахылтцуаз, ажәҩан агәы амҿеханакхьан. Уи Клыхәра акатҵәара азааигәара Быхәла иҟоу Мсым Ду ишизкыз идырт. Ус анакәха, амра ҭлакашәара иҩеиааншза уигь ара дҟалон.

Амраҭашәарахь данынхьаԥш, Кьалашәыр ахәаны иҩеиуаз алҩақ еиҳагьы ихәашьын.

Ҭердеҭ уи зызкыз шизеилымкааз анидыр, ивараҷ игылаз Нар-иԥа Ҭлабҕан ҷааиҭит:

– Аԥсырҭ адырра иртоит… Анаҟәаԥиааи Мсымааи еимадоуп…

Ҭердеҭ ацәа далтцызшәа ихы дҩахт:

– Мсым Хәыҷы дысзаажәга! – дыҳәҳәеит.

Иеибашьцәеи аԥьамцәеи еиԥхеибаҵо абаа атцахь иҩит.

Нар-иԥа Ҭлабҕан даакәымтцзакәа иихәозгьы Ҭердеҭ илымҳа аҟынза инаҙомызт. Уи дзызхәыцуаз акызаҵәык акәын: иԥсы еиқәирхарц итахын.

– Ачарҳәара… ачарҳәара… – дыҳәҳәон, иԥсы игәы икылачны, дҳақьпсықьуа амардуан иаҷаланы иҩеиуаз иеибашьҩы, – сах ухатцкы, Мсым Хәыҷы дыҟазам, дыбналт! – иҳәеит дыхәцәырххо, данықхала.

– Ишԥа? – дхәааит Ҭердеҭ, нас ахагара изаазшәа аҟырҟырҳәа аччара далагеит. – Уаҕа инапқәеи ишьапқәеи ҷаҳәаны дышустазгьы, дуцәцеит, Ҭлабҕан ахаҵа.

Нар-иԥа Ҭлабҕан арацәаххыра аиԥш деиқәаҵәахеит.

– Уара цыблаа раҳра уҭахын, иахьарнахыс ураҳуп иузаанкылозар, сара шәара мсымаа шәуск҃әа рнаҩсангьы, сзызхәыцша схатә уск҃әа рацәоуп. Абар иахьыҟоу цыблаа,

– иҳәан, абаа-хырҕәҕәарҭа аԥхьа еилакь игылаз неиирбеит, – уҭахызар – урабашь, уҭахызаргьы– ажәала унапаҷы иааг. Аԥьамцәа исыцу цхыраашцәас иузынсыжьуеит, – иҳәан, Ҭердеҭ длеиқәкьашан иҷылеихеит…

* * *

Амра ашьха абыз анаавҭнагоз цыблаа рбаа-хырҕәҕәарҭа хада рнапаҷы иааргахьан.

Ажәшан ԥьара машәыршәа ԥҭацк ҟьалангьы иаҭаршәымызт, амшын агәеиԥш иеиҭәкаҟараҙа ицкьан.

Уажәраанҙа ҷызымҭуаз аԥсаатцәкьа нырцә-аарцә инеимда-ааимдо, иҷырчыруа иасны ашәаҳәара иаҷын.

Абаа-хырҕәҕәарҭа раԥхьа иҭалаз Мсым Хәычы иоуп. Зегь раԥхьа иаҳәа злишьызгьы аԥьамцәа рԥыза иоуп.

Амардуан аҷы наҟ-ааҟ знапхыцкәа аларԥан изкыз Ҟансоу аҭаа аиԥш дыхьшәашәахьан.

Мсым Хәычы илаҕырҙқәа аахаддылт.

Иабаҙзеии Ҟансоуи рзы иакәым игәы ишԥаанагоз…

Нар-ипа Ҭлабҕан дшьамхышгылан ахәычқәа реиԥш дрыҳәон сшәымшьын ҳәа…

Мсым Хәычы иабаҙзеи Сеилыҟа днеизыԥшит.

«Сабаҙзеи, уара духьчон ари ауашь, уажәшьҭагь уара ишуҭаху уизныҟәа» – ихәыԥҳа иимҳәаз арҭ ажәакәа иблакәа ирхибаалт абаҙзеи.

– Умшәан! – иҳәеит Сеилыҟа Нар-ипа Ҭлабҕан днеизыԥшын, – сара еснагь усыхьчон, усыхьчоит даҷеазныкгьы. Сыԥсы ҭаны цыблаатәык инапы укьысуам. Абыргцәа неиҷаԥшы-ааиҷаԥшит. Цыблаа-аибашьцәагь иаарцәымыҕхеит.

Сеилыҟа дааиԥхьхәыцаан, инацитцеит:

– Уара, Нар-ипа Ҭлабҕан, ужәлар унаԥхеит. Ус ҟазҵоз рҷы ҳабдуцәа, урҭ рабдуцәа рнапы рҟьашьҙомызт. Жәытәнатә аахыс аԥсуаа ачарҳәашш ишизныкәоз ҳузныкәоит.

Нар-ипа Ҭлабҕан ахаҳә еиԥш дыхшәаait. Ихаԥыцкәа еихамгыло аҟәараҳәа аитцасра иалагеит. Дышҕәитциуаз,

дшыҕьатҷәыҕьатҷәуаз аҽура-ҭоуҕанқәа иааргаз ишьапқәеи инапқәеи нарыдҽаҳәалан, аҟамчқәа аныѡархырҟьа, атҷәаарагь дахьымʒакәа, имахашьахақәа еимыжәжәа ԥшь-ҽурак ирыма ицеит, ицаʒеит…

* * *

…Мсым Хәыҷы абаа-хырҕәҕәарҭа хәыц-хәыц дахысит, аха Ҭердеҭ ихабар-зхабару ҳәа имбеит, быжьрабыжьтҷәа анышә еиѡыжаан дхәытҷалазшәа дныҷаба дцеит. Цыблаа дызларылсзеи? Ус ҳҳәеит ҳәа, уи ауаѡ аҽенышьыбжьон абга иақәтәан иныҟәо Аѡсҭаа ҳәа баша ишьҭамызт дара алазцәа рхаҭа. Даѡыстаатҷәкьоуп азоуп, Мсым Хәыҷы деиқәзырхаз Алазба ида абааҽы иҟаз алазцәагьы аԥьамцәагьы цыблаа иҟәаҟәаса иахьықәыртҷаз иара деибгадеизѡыда дрылтцны ишьамхы иҽезаиргаз.

– Ҭердеҭ иѡыза ачарҳәаѡ иԥсы ҭанатцы, Лазстангьы ҭынчрахом, Гәбазгьы дшәарҭоуп, аԥсуаагь ҳгәаҳҽанызароуп, – иҳәеит Мсым Хәыҷы.

– Ус акәгәышьоуп, – диқәшаҳаҭхеит Алазбагьы, – амала, рыцҳарас иҟалаз, урҭ ачарҳәара руаанʒа иахьшәзеилымкааua, мыцхә ҳаҭыр ахьрықәшәҵо, амчрахь иахьнажәго ауп.

Мсым Хәыҷы идырт Алазба иажәақәа зызкыз Гәбаз ихала шиакәмыз, иаргьы ишитҷанакуаз. Диашан, дызлаиқәымшаҳаҭхарыз… Гәбазгьы изааигәатәны имаз, гәыкԥсыкала иматҷ зуа Алазба иакәʒамызт, ачарҳәаѡ Ҭердеҭ иоуп. Иаргьы Нар-иԥа Ҭлабҕан дзичҳарыз…

…Мсым Хәыҷы дшаҟь-шаҟьо ибаа-хырҕәҕәарҭа дахьыѡноу, игәы итҷхатцәкьо Хьыбла лоуп. Анцәа имтцаныҳәарҭа дыѡналт… аилатәарҭа зал дыѡныст… ашьҭаларҭа ауадақәа рышәқәа ааиртит… ѡада иҳәеит, лада иҳәеит, дара аѡыцьа рхала изыѡналоз ауаданʒагь днеит… аха Хьыбла дыҟамызт цьаргьы.

* * *

Дагьԥсымкәа-дагьбзамкәа ашара даԥылеит Хьыбла. Итса-рҭәарахазшәа лхы хьамҭан, илзышьҭыхуамызт. Лнапқәа аачәа-пала еидԥахла лышьҭахь иахьеидҽаҳәалаз идысын, ианԥлыртлагьы, лара илтәӡамшәа акәын ишлываз. Лхатца илзааихәаз, агәилԥштәы змаз лытцкы, абнатоура дылхо дылалазшәа еихьыжәжәа-еикәыжәжәа илхарԥан… Лыхцәы еилажәжәан… Лцәеилжьы ашәытҳа иарган…

Ашара еиҳа-еиҳа адәы иқәлацыԥхьаӡа, ицәышћкараӡа иҟаз лхаҽгьы аҽееиҭанакуан.

Амра абз ашьха ианавтцнахуаз, Хьыбла ацәа далазшәа дцәырҳаны даапшит. Лхы дѡахан, днаԥшы-аапшит. Адәахьынтә аҕьгьа-гәгәаҳәа ашыкьбжьы иааѡуазгьы лмаҳаӡозшәа, лыблақәа кыдхалан аҭуан днатцаԥшт.

Закәҭхы мыждоуилхылгаз анылдырубасҟан ауп. Днаԥшы-аапшит… Ауадаҽ лара лнаѡсан аӡәгьы дыҟамызт. Нас лшьапхыц инаркны лхәамц ааиԥхьылшьшьааит. Амақьа хьшәашәа аиԥш деиқәшәы дшьалашәт. Лыцхахәы еихамгыло дарыхьҭашьны аҟәараҳәа деитцасны атцысра далагеит. Лыбжьы мгарцаз ларҕьа напала лҽеы еихагәаны илкын. Арахь лыбла гәытбаа дуқәа иртибаҳәа, лылабжышқәа лӡамѡа иаҽибаҳәа илеиуан, илеиуан…

Жәибжь шықәса роуп илхытцуа. Жәибжь шықәса рыѡнутцҟала ахәычрагьы, аҭыԥҳарагьы, абзиабарагьы, аҭаацәарагьы закәыз лдырт, илбеит… илбеит абзиабара шыршьуа… аҭаацәара шеилабго… аԥҳәыс лцәа шԥырҽуа…

Ауаѡԥсы адунеи дықәызтцо ан-аԥҳәыс, аныха-ԥшьа ду аиԥш лаԥхьа ихырхәозароуп. Мшәан, аԥстазара баша дахытцхыртоума? Уи ахатыпан, лхатца ишибо лымч мырхакәа, дҳаиуанушәа, уаҳа лыгәхьаа мкӡакәа лцәа ԥырҽуеит. Аҳаиуантцәкьагьы ус ҟанамтцозар ҟалап.

Ус анакәха, ауаѡы аҳаиуан атцкысгьы деицәахозаап.

…Хьыбла лхәычра лгәалашәеит… лаб, лан блала еиԥхьылшьшьааит… ус лхәыцрақәа лхатца ишћа иаииас, иҟа-

лаз зегьы лара илхароушәа баны, мцабзк ҩалыцрасны дабылуан, лгәатҵа акы нҭалан иҷенакаауан. Иҷенакаауан, избанзар, хатцеи пҳәыси ҳәа еибагеижьҭеи мызкгьы цкьа итцуам. Макьаназы ажәа хаамзар акы еибырымҳәацт. Апхьаҟа ицәыртцраны иҟоу апстазара ахынтаҩынтарақәа ртәы рыздырзом. Ироуҳәаргьы, агәра ргазом, ихартцазом. Агәацәыхьажәа дунеихаан еибырҳәап ҳәагьы иҟазам. Ауаҩы ипстазара ду иатцанакуа рыздырзом. Ирдыруа – абзиабароуп, аиҷгәҳәаароуп.

Абар, иара уажәгьы, Хьыбла лхатца Мсым Хәыҷы ибара лҭахуп. Ак изырузар ҳәа дшәаны лхәы-лжьы қақаза еилагылоит.

Деихеигәо дҩагылан ашә аалыртуеит. Абаа-хырҕәҕәарҭа апхьа аҳәа еилызшьуаз ацьар днарылапшуеит. Аҕызбжьы… атцәаабжьы иго лмаҳазошәа, лыблақәа шаҟь-шаҟьо Мсым Хәыҷы дрыпшаауеит.

* * *

Мсым Хәыҷы ихы имагәыхьха аихатә гәашә авараҷытцәкьа иҟаз аҳар данықхала, абаа-хырҕәҕәарҭа аҩадахьтәи акәакь аҷы, Кәыдры зтцысуа абахә акьацәра апсра дақәшәазшәа лнапқәа лгәытцапса, саара ишьтасуа лыхцәы лықәпсаны, Хьыбла дшықәгылаз ибеит. Зназы ииҳәо иҷамшәо дшанхашәа даанхеит, аха нас, зан дызбаз ахәыҷ иеипш дгәырҕьан, пҳәыс дааигеижьҭеи ауаа рҷы иимҳәацыз «Хьыбла!..» ҳәа ибжьы нҭганы ҷиҭит.

Хьыбла дҩатрысын, даахьапшт. Апхьа лыблақәа аалхаччан, дагьаахьаҳәт.

Мсым Хәыҷы дықны лара лышҟа иҷынеихеит.

Дылзааигәахацыпхьаза лхаҷы аҿеиҭанакуан: аччапшь нықәтцын еиҳа-еиҳа еиқәарахо, ллакытцақәа тцшәаауан. Нас даақәгьежьаан, игәаазшәа игәрымуа илеиуаз Кәыдры дынтапшит… Абыржәаҟара апстазара лтахны дҟамлацызт лдунеихаан. Лыпсеипш илбо лхатца деибга-дыз-

ҩыда дыҩны лара лахь дааиуеит. Ари еиҳау насыԥс иҟоузеи! Лара леиԥшҭәҟьа иаргьы иԥсы лыхҭнитҵоит.

Аха… Мсым Хәычы ибла аҭаԥшра лылшом. Лымч дмырхеит… илхарагәышьаз… Мап, хара лымазам. Ларгьы илдыруеит акгьы шылхарам.

Зегьы зхароу ирыҟәлаз роуп…

Зегьы зхароу аԥьамцәа рԥызажә иоуп…

Ус акәзаргьы, Хьыбла лхатца иблаҟәа дзырхыԥшылом.

Аԥьамажә еиԥхьишьшьаауаз лцәеижьы аԥстҳәыстра атҵалазшәа лнацәхып иалыргоит, аха уи акгьы ишамыхәоз лбеит. Аԥьамажә ифҩы лыԥсы ҭанатцы илхытҵуам, даҟьашьт, уи афҩы шылху лхатца дызидгылом. Илхылхроуп, аха изла?

Хьыбла лхы ҩышьҭылхын ҭлашәарак иҩеихьаз амра дназыԥшит… ажәҩан днатцаԥшит… даахьаҳәын илзааигәахахьаз лхатца аҽа-знык лылаԥш неихьлырст… Нас лхы-лҷы еимлагәа иаалкын, дыԥеит…

Мсым Хәычы абахә акәацәра данаакәыхх, Хьыбла димбазеит…

Лкасы шкәакәа акаҳгы иаҷаршәын…

Акгьы ҟамлазазшәа Кәыдры ацәқәырпақәа ацаҟьа иаҷахәмарны ииас ишцац ицон…

Мсым Хәычы амышмыхәла изыҟалан дхаҳәыртәараха иҽеизымшьуа дгылан.

Аҩада, Быхәлантә илбааз Мсым Ду иҽцәа еихьымзаеиԥымзо еишьҭаланы Багада ацҳа иқәҟьа иааузгьы ибазомызт…

Алада – Мархьаул иахысны асаба ықәырч Аԥсырҭ иеибашьцәа шҩеиуазгьы ибазомызт…

≈ АНАҠӘАҧИА АБАА ≈

АХҧАТӘИ АШӘҠӘЫ

Актәи ахы

«Хыхь ажәѡан аҽы – анцәа зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу, ара адгьыл аҽы – уара…» – абас есымша, шьыжь амра анѡытцахоз инаркны ахәылбыеха амшын инӡаалаанӡа Амрагылараҳьтәи Римтәи аимпериа иахьатцанакуаз, аҳтныҟалаҟь Константинопольнтәи ѡадеи ладеи зыезыртбааз, зеиитцызхыз, амацәаз итарцалазшәа Амшын Еиқәа иахыкәшаз, еицәамыз, еижьымыз ажәларқәа рыгрҽы амырҳәа, аҳаиуанқәа реиҧш рлымҳацәқәа ирынкны, шьоук рыгәшәамшәа ҳәо иргәыбзыҩны, аҽа-шьоукы, – аҟамчҧтатца итцхны, аихатә уҩә аҩьатамақәа ирытцарҳәаз инадыркны, зыблала дызбахьазгьы-дзымбацызгьы, напшыхәла избахә заҳахьазгьы-измаҳацызгьы иҽапхьа иматанеиуан иахьа уажәраанӡа. Дагьынцәан. Машәыршәа лапықәшәа-цәгьак иоур – жәларык ықәзаауазтгьы, иплхызцәгьа иалашәоз атәыла адунеи ианыӡаауазтгьы, нас избахә иалацәажәатәуп ҳәа иплхьаӡозма, ашышкамс аиҧш

ибҕьаҭуа адгьыл иқәыз ауаҩы. Анкьаҙа зны иара ихаҭагьы убасҭәкьа дыҟан, аха уи анкьаҙа зны акәын. Уижьҭеи шаҟантә амра гыланы иҭашәахьоузеи… Шаҟаҩгьы иины, рдунеи рыԥсаххьоузеи… Шаҟа иауузеи ауаҩы иԥсҭазара мҩа… Шаҟагьы икьаҷузеи, лацәкәысымҭак ишԥаҟароу анцәа уи илахь ианитцаз аамҭа… Аха, хаҭала иара ишацәа инасыԥхә аныршоз дрыцхаршьоу, мамзаргьы икарауараха иаапсаны ианыҟаз иақәшәо здырхуада, икаҵбеимхеит: ақәра рацәагь иамеигҙеит, анасыԥгьы изацыртцеит. Ус иҟала, егьыс иҟала, аилаҳара иаҷыз Мрагыларахьтәи Римтәи аимпериазы дшарԥыетцәаны дҩагылт. Икьынаахахьаз аҳҭынра ижәҩахырқәа рыла иааникылт, уимоу, дҩахан, ауасхырқәа аҷҷа шрытцгоз, ириашаны аҭып аҷы инаиргылт. Ус зылшоз макьаназы дымиц, дихьазаргьы дымшәыц, дышәхьазаргьы уи адгьыл аҷы акәым иахьыҟалаз ҳәа шырҳәоз ауп Иустиниан Актәи дшаацәыртцыз.

«Уи дынцәатцәкьоуп!» – рылахь-рыцьымшь ҙатәуа ус рҳәон аимпериа иахьатцанакуаз зехьынцьара.

«Дынцәаҙам, анцәа хыхь ажәҩан аҷы дыҟоуп. Амала, илахь-ицьымшь ҙатәны, ԥас дҟатцаны, адгьыл ахь даҳзылбааишьҭит» – ҳәа раҭаркуан даҽа шьоукы.

«Дагьынцәам, дагьымаалықьым, аҽнышьыбжьон, аҕәра ацынхәрас амыҕ аҷатцаны, абга иақәтәаны иныҟәо дреиуоуп», – рнапқәа рқьышә иадкыланы, машәыршәа ирҷытҟьаз аҙәы имаҳандаз ҳәа ишәаԥырҳаԥуа, ицәытцаҟәындҟәындуан ахԥатәиқәа.

Нас ишԥарурыз, ари адунеи иқәнагалахьоу ауаатәыҩса зегьы иреиԥшымзи Амрагыларахьи Римтәи аимпериа ауаапсырагь.

Аҙәы иаҩыстаахә днеихаԥаны, ихы иҭоу – игәы иҭоу акәзамкәа дцәажәоит. Ус ихәартоушәа ԥьара цәаарак ибар – исамсалха иҟоу алаҳәа еиқәатцәа иҟәашккароуп иҳәоит, мамзаргьы аҟарматцыс абжьы аҟәраан абжьы акәушәа уирҳауеит. Адунеи арыцхаракәа иррыцхароуп урҭ ауаа

злымҳа иҭахәыҵхәыҵуа дахьроуа. Урҭ ыҟамызҵгьы, амрагьы атыѡ иакны уаѡы ибомызт…

Аха… аха ҳәа заҳҳәо, адунеи ахаҭа шанашәа анцәа иахьишаз ауп. Ирҳәоит, анцәа амаалықьцәа ицырхырааны абри аус инапы аналакыз, аџьныш иҵыхәа кьатагәаҙа, иарма лымҳа дҭахәыҵхәыҵуан ҳәа.

«Алашара ыҟәлааит адунеи!» – иҳәеит анцәа.

«Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу, иуҳәаз амин ақәзааит!» – иааицдырҕызызаап амаалықьцәа.

Адунеи ахоура-ҵоура, ҷьара тымитышакгьы аанмыжькәа икаххаа алашара ѡахаҧхеит.

«Наунагҙа абас иҟазааит!» – иҳәеит анцәа.

«Амин!» – инеиқәдырҕызыхт амаалықьцәа.

Аха убри аамҭазы анцәа иармарахьтәи илымҳа деиҭанҭахәыҵхәыҵзаап аџьныш: «Алашара анықауҵа, алашьцарагь ҟаутцароуп, мамзар ауаа рыпсы злеиҭаркуазеи, аҽенышьыбжьон амра шапшапуа рыбла ишҭаҧхо, иказза изыцәома…» – иҳәазаап.

Атцыбра зцәымҕу иџынҵа иҭиаауеит, уабаацәыртци ҳәа анцәа азныказы дытҟьазаап, аха нас игәы ааиҭапан, иуҳәаз ииашоуп ҳәа ихы ирҵысит. Уиакәхеит: амш инашьҭархны ихәлеит, илашьцеит… ашкәакәа инавагыланы иаацәыртцит аиқәатцәагьы…

Нас ирхароузеи ауаа, анцәа ус зыҟаутцеи ҳәа рызҳәару?

Ихароузеи анцәагьы, аџьныш «лымҳатажьцәаѡыс» дышимоу ауаа рахь излацәыригари?

Абриаҟара заҳҳәо, Иустиниан Актәигьы дуаѡымзи… Нас анцәатцәкьа аџьныш итцаҟьашьа дақәымшәазар, Иустиниан Актәи иаѡыстаахә дизцәыртцзар ҷьашьатәума…

Ус ҟамлашьа ыҟаҙам, шықәсыкгьы акәымкәа, ѡбагьы ракәымкәа, жәа-шықәсала аҳәынҵқарра апсҭы аҙәы инапаҷы иануҟала. Ауаѡы, мшәан, ҵсабаралатцәкьагьы иҽеиҭеикуеит, нас изџьашьатәузеи ҷьара даатагәҭамсҙакәа, иацы дышҧышәыррчоз аиҧш иахьа дызпышәамырччозар, иацы дзеилаҳауаз – иахьа дагәҭасуазар, афѡы ҷыда ахикаауазар…

Аԥхьа изыхҟьа-зынԥа ҳәа акы изымдырʒо, убастцәҟьа ихьт Иустиниан Актәи. Зжьы ужәыр зтәан еиламгыло ҳәа ззырҳәоз итәыла ауааԥсыра рахьтә шьоукы ибла иабар атцкыс иахьамбо, рыʒбахә иаҳар атцкыс иахьимаҳауа быжьрабыжьтцәа анышә еиҩыжаан иамазар еиҳагьы еиԓьаишьон, даҽа цьоукых, дырзылԥхан, имаҟахы иадҽеиҳәалон.

Ауаа рахь ирҳәом, ирʒоит акәымзар, ахшара рацәа змоу антцәҟьагьы аʒәы далылкааузаап. Унацәақәа иԥуҟалакгьы ухьуеит ҳәа ирҳәо башазаап.

Убастцәҟьа акәын Иустиниангьы аԥхьа абазгаа дшырзыҟаз. «Днаган дыҩнардахьеит, дрыхәпҳауп» – зҳәоз убарын. «Рнапала дырнатит, аʒы дʒаархит», наратаркуан даҽеа-шьоукы. Ус рҳәаратәы иҟан. Аҳтынраҿы ииуа-ииҳәо дақәитны, аԥшәматцәҟьа иара иакәушәа зхы шьтыхны илеи-ҩеиуа иҩназ дреиуан Ефрат: уигь азмырхакәа, аҳтынра иахылаԥшуаз, уахгьы-ҽынгьы ҟарулцәас иамаз, уимоу, аҳкәажә Феодора илцәытцәахны имаз иуадалыкь знапы ианытцәҟьаз, иахылаԥшуаз абазгаа ракәын. Иуадалыкь моу, ишьталарта ашә илатәан уаха шаанʒа иҷаԥшьон.

– Угәуҽеаныз аҳәынтқар, урт лақәоуп, – ҳәа ишеицәажәалоз, сенаторцәақәак ирымҩатәшәа, машәыршәа ирҿытцҟьазшәа ас аниарҳәоз, зны-зынла, ҽемырҳа ҟатцаны, илымҳақәа ираҩижьуан: даҽеа-зных иажәа ахигон: аха игәы ианатцаххʒалак, днавала-аавало акәымкәа, рқьышә дтасны акәын атак шритоз. Аиҳарак, лассы-лассы ас иазҳәалоз, шьтрала иоурыммыз, аха аурым жәла шьтызхыз, иоурымхаз, ахәҳахәтра знапы алакыз, акапеи азы умаҷра италаны укәа итысуаз туԥьарын.

– Ала қәыцьмаʒам, аԥсахәага танатцы ауаҩы дахьчоит. Ишәарҭоу ақәыцьма ауп, умариа анаба ухәда ԥжәаны ауп ушьа шажәуа.

Аимператор ас зиҳәоз, цьам бызшәала уи ауаҩ ижәла ақәыцьма аанагоит ҳәа ахьиарҳәахьаз ауп. Аламыс змоу, иԥхашьаԥхатцо аʒә иакәзар, ари ашьтахь аимператор иш-

ҟа уаҳа дыҟәлома. Аха ауаҩра зцәыӡыз имухран иҟоуи… Уи ашәахьала аҩны ддәылуцар, ашьҭахьҟа, аҿапарахьала, акгьы ҟамлаӡазшәа дхырбза-кәырбзо дааҩналоит. Аимператор днавала-аавало акәзамкәа, иблаҿы имааиз дигәҭасуан, уинахысгьы имҧын дыҟәижьломызт, дизхьаҧшуамызт, анышә еиҩыжаан инхәытцарҭаз ҧсык дииҩызан. Уи азы аҳҭынра ашәкәагьы итцарҟаца иакуан. Шаҟантә ус изиухьаз, шаҟантә уи ауаҩ дилгеит ҳәа рҳәахьаз… аха адырҩаҿены аҳҭынраҿы деиҭарбахуан…Иустиниангьы егьырҭ шидикылоз дидикылон, дышрацәажәоз диацәажәон. Уимоу, зны-зынла, еиҳагьы дизҿлымҳазшәа рбон.

– Аҧьалакьат…

– Иауеи аҧьалакьат?

– Аҧьалакьат ахьгылаз акәша-мыкәша, ахоура-ҭоура, иаакәыршаны адац-ҧашә аунажьуеит. Арашәаҩ иибо, хыхь иқәиааз ауп. Уи аҿага ианаиргалак, игәы ирҭынчуеит, салгеит, иқәсхит ҳәа. Аха адырҩаҿены имхырҭаҿы даннеилак, еиҳагьы иамҽхакны аҧьалакьат ҟата шҩеиуа ибоит. Уиазоуп аҧьалакьат ақәхразы адац ытцжәатәуп ҳәа зырҳәо.

– Аҧьалакьат егьа иуадаҩзаргьы, егьа ихараны иашьҭыргьы адац анузыпшаа, ианытцужәа– уалгеит, аха уи ауаҩ идац-ҧашә аҙәгьы изыпшаауам.

– Аҳкәажә лыла ауп иусҷәа шыҟаитцо…

– Аҳкәажә лакәым, аха иара аимператолр ихаҭа, ауаа рҿы баша диацәҳалоит акәымзар, ида шьаҿа изыҟатцом.

– Уиазы акәхап, данизгәаало, «слымҳаҭацәажәаҩ» ҳәа зизиҳәалогьы…

– Ус иҳәа, егьыс иҳәа, имаҟа дадҿаҳәалоуп.

Ас инеимтцакы-ааимтцакуа, рнапҟәа рҿы иапырак ицәытцаҟәындҟәындлоз ахҭнуаа ракәын.

Акы ахьырҳәо – акы ыҟоуп. Бга-шьҭа ахьҭагалам лаҭашуам рҳәоит. Аҳкәажә Феодора аҧҳәыс ҟәыш ҳәа дшыршьогьы, аҳәынҭқарра аусҷәа рҿы аимператор иеиҧш

ларгьы лхы шалалырхәлозгьы, уимоу, зны-зынла иара Иустиниан ихаҭа лара дылзыҙырԝуама ҳәа уҳәаратәы лхы шаалырԥшлозгьы, аԥҳәыс лыхшыԝ лкалҭаҷ иҟоуп ҳәа шьоукы-шьоукы ирҳәоз, лара илызкушәа акәын дшыҟаз. «Егьырҭ зегь ракәым, амни агәырԥь иҟнытцәкьа лхы шԥаналгоз», – ҳәа лзырҳәон аҳҭнуаа.

Зегьы зхараҭәкьаз агәырԥь иакәмызт, аха Ефраҭ иакәын. Феодора мап анылцәик, уи инашьҭархны Иустиниан адҭа ҷыда инапы иантцаны Аԥсныҟа дандәыкәитца, Феодора ахагара лзаазшәа аҳҭынра дыԝнахеит.

Иустиниан иԥҳәыс лхымԝаԥгашьа шигәампҳозгьы зны аҙәы дицны, даҽеазны даҽеаҙәы дышидыркылозгьы, ҽемырҳа ҟатцаны илымҳа иаԝижьуан. Хатцак иаҳасабала ишицрасуазгьы, императорк иаҳасабала аимпериа аускәа ракәын зегьы раԥхьа иргылоз, егьырҭ зегьы, иԥҳәыс – Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҳкәажә лхымԝаԥгашьаҭәкьагьы уиаҟара зҭазымкуа зҭаатәқәоуп ҳәа иԥхьаҙон. Аиашатцәкьа акәзар, иԥҳәыс Феодора лыгәра игон. Ахацәа рыблаҽы дааиуазар, цәгьарас иалоузеи, аԥҳәыс ԥшҙа зегьы дыргәаԥхоит ҳәа иԥхьаҙон. Егьа лзырҳәаргьы, ибла иамбаз, илымҳа иамаҳаз агәра игомызт. Ҭоуп, Ефраҭи лареи еидибалахьан. Ефраҭ зхатцара иалхәдаз, аиха иатцырххьаз хатцак иаҳасабала дшәарҭоуп ҳәа дишьомызт. Уи ауп аҳҭынра аԥшәыматцас дзыԝназгьы.

Ефраҭ Аԥсныҟа амԝа данықәлаз адырԝаҽены инаркны аҳҭынрахьы ааира хҭеикит агәырԥь. Уаанҙагьы аимператор днеиԥхьалон. Аха, атцыхәтәаны, агәырԥь даннарыԥхьалозгьы даннарымпхьалозгьы, еиуеиԥшым амзызқәа ԥшааны, аиҳарак ахәҳахәҭра иатцанакуа азҭаатәқәа иманы Иустиниан дитаалон. Зегьы здыруа аҳҭнуаа иаразнак игәарҭеит агәырԥьи Феодореи рыблақәа еидхало ишалагаз. Иустиниани агәырԥьи реизааигәахара Феодора илыбзоуроуп ҳәа ирылазҭазгьы дара роуп.

– Сҳәынтқар ухатцкы, – иҳәеит ҽенак, уажәшьҭа аимператор иҽы сымшәа-смырҳа ицәырызгалак ауеит ҳәа

анигәахә, дхырбза-кәырыбзо, – зегь рыгәшәамшәа уҳәоит, зегь рзы угәы былуеит.

– Аҭаацәа рхада ус ихәҭоуп, – зымҩа дыпҵшуа аҭак ныҟаитцеит.

– Ус ауп, ухатцкы аҳәынҭқар, ус… аха…

– Аха?

– Аха зысҳәаз, ухатцкы аҳәынҭқар, зжьы ужәыр зтәан еиламгыло инеибанеипшны зегьы рхы сшьышьуеит ҳәа уалагар ауама…

– Нас?

– Сҳәынҭқар ухатцкы, – ажәҩан ахь инапқәа ҩышьҭихын, илахь-иҵьымшь ҙатәуа, инацитцеит, – зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу анцәатцәҟьагьы лабахшьыла ауаа зегьы еиҟаразаait имҳәаҙеит, аҙәы – дтәуп, егьи – дынхаҩуп, ахпатәи…

– Ахпатәи дҳәынҭқаруп.

– Ааи, сҳәынҭқар ухатцкы.

– Аха, иара саргьы сҳәынҭқарны смиҙеит.

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу игәаҧхарала…

– Ааи, ааи, усоуп, аха, зегьы акоуп, сҳәынҭқарны смиҙеит.

– Иараҙәзатцәык иоуп издыруа аҳәынҭқарра зыҟәнагогьы, ацәмаа зкуагьы, тәцәас иҟалогьы…

– Уара излауҳәо ала, ауаҩы илахь иану дзахыпом.

– Ус ауп, сҳәынҭқар ухатцкы. Алахьынтца зшоугьы анцәа иоуп.

– Аха ара, адгьыл аҷы, ҳимпериаҷы нцәас иҟоу сара соуп. Уажәы иаасгәаҧхар, абас уцәажәаразы укалкало уknарҳауеит.

Азныказы агәырць иқьышә шьакәармак ыҟәымкәа ицәышҟҟараҙа ишьабеит, аха нас алушәак ихы инапаҷы иааиган, ибжьы ҭахәаҷәа ҷааиҭит:

– Ус лахьынтцас исымазар, сзахыпом.

– Ус анакәха, улахьынтца сара снапы иакуп.

– Уиазоуп, хыхь ажәҩан аҷы – анцәа, ҭаҟа адгьыл аҷы – уара ҳәа шәыхьҙқәа еидкыланы ҳзыматанеиуагьы.

– Иаасҭаххар, зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу ианиҵаз анысхуеит улахь.

– Убрыгь анцәа игәаԥхарала.

– Аха сара соуп улахьынтца иагьзыршкәакәо, иагьзыреиқәаҵәо.

– Зегь зымчу сҳәынҵқар ухаҵкы, уара иҟоуҵо – анцәа иҟаиҵеит ҳәа ауп ишаҳшьо. Уи ауп дарбанзаалак ажәа мҳәакәа ихы ларҟәны дзаԥылоугьы.

– Иуҳәарц иуҭаху?

– Исҳәарц исҭаху, сҳәынҵқар ухаҵкы, ауаҩы илахьынтца дзахыԥом ҳәа ауп.

– Зны ашьха схагало, нас агаҟа сылбааго, унахыкәша-аахыкәшо абриаҟара узырцәажәо убри соуҳәарц аума?

– Сҳәынҵқар ухаҵкы, азин суҵозар? – иԥсы ааҭалт агәырҧь.

– Уаналага инагӡа. Амала иудыруазааит…

– Издыруеит, сҳәынҵқар ухаҵкы, схы мацара сашьҭазҵгьы, ицәырызгаӡомызт.

– Уажәшьҭа аман сумырҳәан. Нас?

– Сҳәынҵқар ухаҵкы, абри ацәажәара анхсыртлоз…

– Ааи, исгәалашәоит: зегьы рыгәшәамшәа уҳәоит, зегьы рзы угәы былуеит ҳәа уалагеит.

– Убас зхысҳәааз, лабахшьыла ауаа реиҟаратәра ауам. Аӡәы дауун, егьи – дкьаҷуп.

– Аӡә даԥшьуп, егьи деиқәоуп.

– Ааи, ухаҵкы сҳәынҵқар, убри акәын саргьы исҳәарц исҭахыз.

– Нас?

– Сҳәынҵқар ухаҵкы, аимпериа злаҕәгәо иаҵагыло ашьаҟақәа рыла ауп.

– Агара игароу ахәыҷгьы идыруеит ус шакәу.

– Шьаҟак иадамхаргьы ианкәадаха, ахынаара иалагоит.

– Унахыкәша-аахыкәшо абриаҟара зхуҳәааua…

– Сҳәынҵқар ухаҵкы, уара узы ианаҭахха еиқәшәы иахьҭатҵааua аӡмыжь сҭагылоит.

– Издыруеит, издыруеит, аха нас?

– Угәыразра ихы иархәаны, ауаҩы ҳашгәаш уаҳтынра дыҩнан… аҟанҭаруаз аиԥш ибнауаа аҳтынра иакәыршаны иртәеит…

– Ихьыз?

– Адҭа ҷыда зманы Аԥсныҟа ицаз Ефрат иоуп сызҿу.

– Иахьа шьыжьаахыс слаԥықәшәа иаҳәозгьы ари акәын.

– Ефрат ихалагь иакәым, абазгаа зегьы зыгәра гатәу жәларым. Урҭ рымшала кавказаагьы хыла-гәыла еилоуп. Анцәа ишәины адунеи иқәитцаз уааруп. Зынгьы-ԥхынгьы, уахгьы-ҽынгьы изызхәыцуа рҳәроуп. Адгьыл рзымхазт, амшынгьы ихуп. Ажәакала, сҳәынҭқар ухатцкы, иаахтны исҳәарц исҭаху, абазгаа зыгәра гатәым жәларуп ҳәоуп. Арахь уара амчра руҭоит. Амат укәа итаршәны иуааҳаргьы, ишматуа иаанхоит.

– Амат ануҳәа, Ефрат аԥсуаа ражәаԥҟак лассы-лассы иҳәалон.

– Уи азы дыфратын.

– Аа, исгәалашәоит. Дәныҟала иҩроу аҳаиуан ауп, ауаҩы ѡнутҟала дыҩроуп.

– Сҳәынҭқар ухатцкы, уи зхуҳәааи?

– Мызқәак рышьтахь зхатцкы каумыршәуаз Ефрат иоуп. Убасҟан зыгәра гамыз ҳәа зызбахә умоу, сара изласарҳәаз ала, мышкы думбар иузымчҳауаз уҩыза гәакьа иакәын.

Иустиниан Актәи уарла-шәарла акәымзар, инапатцаҟа иҟаз ауаа, иаҳтнуаагьы налатцаны, азин рымамызт ас имшәа-имырҳа иара иҷы ацәажәара. Аҳәык-ѡыцьак зҽазызкқәахьоугьы бзиа алрымгацызт.

* * *

Уи аҽны амра шгылац игылт. Ажәѡангьы, амшын еиҳа ианыцкьоу итцамтцамуа ишыҟало аиԥш, ииатәҟаҟараза иҟан. Аԥсабарагьы еснагь аиԥш иҷыхеит. Аԥсаатә

шшәаҳәац ишәаҳәон. Ауаа ракәзаргьы, изҷыц иаҷын. Шьоукы амш-шара иацгыланы, аԥхҙы ныԥхьаҳәо, аҕа ишахац иахон; даҵеа-шьоукы, ашьыжьтәи ацәа хаауп ҳәа ирыцәаԥсымҭан. Измыцәоз, дара рзы ртәцәа ауҕә иаҭагылазҭгьы… Ус ауп адунеи шшоу. Шьоукы рзы агара иаѡызоуп, даҵеа-шьоукы рзы ицәардаҕәуп.

Константинополь ақалақь аҷгьы еиҭакра ыҟамызт, ауаа еиҳа иахьырацәаѡыз, еиҳа иахьеилаѡ-еиласуаз алоумҭозар. Ақалақьуаа ашышкамс иаѡызоуп – тәамѡахә рымам, еишьҭеибаҭа аурамкәа ирнуп; шьыжьы инаркны усда-ҳәысда икалышьмалышьуа агаҷа иавоу алоумҭозар. Дара ртәала урҭгьы ргәы тынчым. Ауҳәансҳәанқәа ларха-ѡархо, ашьапы аҭаҭа, анапы аҭаҭа, инеимда-ааимдо ирыма иқәуп. Зны-зынла ашьыжь жәабжьк наган ирылазҭо, иара ихаҭа ахәылбыеха иаииаҳауа, изымбатәбараха дазыҙырѡуеит. Ганкахьала, иара ирылаиҭаз шакәу иныруеит. Аха иара итәы ҳәа иазаанхаз абаѡ мацара ауп, ацәеи-ажьи иақәу – иара итәҙам. Ус ҟамлашьасгьы иамоузеи, ҷык иҭытҵуа шә-ҷык ирҭалозар, насгьы инеиҭанеиҭазҳәо доусы ажәак иадамхаргьы иара итәык ациҭозар. Ауҳәансҳәанқәагьы ауеиԥшыху. Жәабжьқәак ргәгьы иасуам, рхгьы рнархьуам, иҷарҳасуа иазыҙырѡуеит. Аха даҵеа-ажәабжьқәак аҵенышьыбжьон, амра каххаа ишыԥхо, ажәѡан ԥҵацк шытцаршәым идыдымацәысны атцықьхәа ишытҟәацуа аиԥш, ифыртынха иаарылагьежьны, хыла-гәыла еиланатцоит.

…Убас ҟанатцеит ҵенак Дарданели Босфори аԥшаҳәақәа еинҟьо, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа еиларшыҵтуа иахысны, аҳҭныцқалақь Константинополь иалагьежьыз ажәабжь. Аҵенышьыбжьон, амш каххаа ишыҟаз, иаалырҟьаны ашьхарахьтә идыды-мацәысны, нас иахьынтәааруа уаѡы изымдырҙо, ԥстҳәа еиқәатцәак ажәѡан аҵелатцажьны, ашаха ацынхәрас икны ажәѡан ашҟа уалақәаратәы ақәаршѡы шаакылҟьало аиԥш ауп, ари ажәабжьгьы шырзааиз.

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа еицәамыз-еижьымыз рыла ишеибаркызгьы, уи аимператор Иустиниан Актәи инаиркны аимааҙахѡы абырзен иҟынҙа злакьысра амуа иаку тәылоуп, иаку империоуп, иаку жәларуп ҳәа акәын ишыршьоз. Аимпериа ахы инаркны аҵыхәаҟынҙа, иаҵанакуаз иарбан дгьылзаалакгьы, абырзенцәа ҳадгьыл ауп, ҳаԥсадгьыл ауп ҳәа азырҳәон. Уимоу, иара Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа, мамзаргьы Византиа ҳәа изышьҭаз, зны-зынла машәыршәа ирҿытцашәозшәа – Бырзентәыла ҳәагьы азырҳәалон. Бырзентәылаҵәҟьа Балкантәи адгьылбжьахалаҿы ишыҟазгьы, аимпериа иампытцанахалаз рахьтә еиҳарак Амшын Еиқәа иаакәыршаны иаҿықәыз адгьылқәа ракәын изыхҙыҙаауаз.

Урҭ еицәамыз-еижьымыз ҳәа ҳазҿу ажәларқәагьы еиуеиԥшымызт. Аимпериа амч иацәшәаны, рыхқәа рықәыжь, рыхәдақәа рыкәаҿ ишәаԥырҳаԥуа, анцәа ирзишаз ртәылаҿы исасцәазшәа иҟан шьоукы.

Даҿеа-шьоукы, шьала-дала абырзенцәеи дареи агеи ашьхеи шрыбжьазгьы, ражәа шеибамкуазгьы, ҳхаҵақәа жәытә бырзеншьҭраҟәоуп ҳәа иаақәгылт. Уаапсырала аҧычмаса реиԥш ишырацәазгьы, ртәылаҿыҵәҟьа хәыҷидуи инеиԥынкыланы абырзен бызшәа аҳәара иалагеит. Рхатәы бызшәа аҳәара иацәыԥхашьо аҟынҙа инеит, ихәыштаара бызшәаны иҟартцеит.

Ахԥатәиқәа-абырзенцәа рҿаԥхьа аԥина-ласба аиԥш итцыхәаршәшәон.

Аха иҟан зхы лазмырҟәуаз ажәларгьы.

Убарҭ иреиуан аԥсуаа.

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа анеиҿыркаа инаркны Константинополь лассы-лассы зыҙбахә рымаз дара ракәын. Инарыжәланы еибашьрала азныказ рнапаҿы иааргазшәа рбон, иагьааргон. Аха нас, аамҭа цацыпхьаза, зны – ана, даҿеазны – аҿеаԥьара; зны – саныгаа, урҭ рнаѡс – абазгаа, нас аԥсилаа, мсымаа ирзеиқәымкуа иаақәгылон.

Изларҳәоз ала, аҙәы шәҩык анааникылоз ыҡан. Абырзенцәа разҡыс ирымаз, аԥсуаа хазы-хазы иахьыҡаз ауп, мамзар, абшьҭрақәа зегьы рҽааидыркылар, уаҩы дрыхәартә иҡаломызт.

Мчыла рнапаҷеы ирзаамгозшәа анырба, гызмалрала ирытцалт. Абшьҭрақәа аки-аки рыбжьара абырзенцәа ааганы индырхо иалагеит. Ахы ахькызгьы Аҙаԥшьи, Аҙрыԥшьи, Амзынхеи рыбжьара, Лҙаа аладахьы Амзара ақытан ауп. Пицунда ҳәа абырзен хьҙгьы артеит. Бырзен бызшәала уи ииаанагоз аԥсара акәын. Аиҳараҙак араҡа инхаз милеҭаа ҳәа изышьҭаз абырзенцәа рабшьтра акәын. Рхыԥхьаҙарагьы маҷмызт. Хыкәкыс ирымазгьы асаныгцәеи абазгааи знымзар-зны иаку жәларыкны изеиламтцәарц, ажәакала, аишьцәа асал рыбжьатцара акәын. Арахь, рхыкәкы рцәаргамамхарц, аԥсуаа рхатцкы камыршәуа, ауахәама рыздыргылт, ақьырсианра рыладыртцәон. Аԥсуаа ракәзаргьы, аиҳараҙак, абазгааи дареи еиҷецаауан. Ақьырсиан динхатцара аныхәақәа раан ауахәамақәа рахь еицнеиуан.

– Абырзенцәагьы ҳара ҳаиԥш рылахь-рыцьымшь рзатәуеит... Ҳара ҳаиԥш даргьы қьырсианцәоуп... динк ҳаицатцагылоуп... нцәахәык ҳимтцаныхәоит... – абазгаа рҭаацәарақәа рҷы ас лассы-лассы ирхәо иалагеит.

Ус, ишнеи-шнеиуаз, анатра рыбжьалеит. Ҭынха-тынхала, шьала-дала еилыст. Еиҳа-еиҳа рыцәгьеи-рыбзиеи еилалон. Аԥсра, абзара зҳәаз реиԥш еиҭанеиааит.

Ари шыкәсык акәымхеит... жәашыкәсагьы ракәымхеит.

Амзара зԥашә зҳаз абырзенцәа, адгьыл чашә анырба, абазгаа ргәызианра рхы иархәаны, рдац-рпашә есааира иаушьтуа, Ҳашпсы ирны Цанаа рҡынзагь инаҙеит. Ахәкьаҷ, Аҷыпста, Анаԥшырхәа, Баҕрыста зҳәаз реиԥш егьырҭ ақытақәагьы рыҿрыдыргалалон...

Абазгааи асаныгцәеи рыбжьара ас ианрыцәҷиа, амрагыларахьгьы еихеит. Инхьаԥшны иаахьаԥшаанҙа, убри

аҩызаҭәкьа ƙарҵеит аԥсилааи абазгааи рыбжьарагьы. Аҟәа аҭыԥан – аԥхьа Диоскуриа, ашьҭахь – Себастополис ҳәа абырзенцәа реиланхарҭа абаа-хырҕәҕәарҭақәа дыргылт. Уаҟагь иаанымҷаст, Аԥсилаа рыгәҭанытәкьа, Очамчыра аҭыԥан, Гиенос ҳәа зыхьзыртцаз даҽеа еиланхарҭа ҷыцк ƙарҵеит. Ажәакала, аԥсуаа рабшьтрақәа знымзарзны рмахәарқәа рзеибамыркуа, серҭ-серҭ еиҩырссаны ирыбжьалт.

Аамҭаца-цыԥхьаза,абырзенцәарабиԥараҷыцқәааракьа ииз, изызҳаз, ишнеи-шнеиуаз, ууанзатәи рыԥсшәаҳәара наƙ инышьҭатцаны, ари аԥсуаа шәакәым, аха ҳара ҳауп изыԥсадгьылу ҳәа рҳәо иалагеит. Ари заҳаз аԥсуаа ԥаԥашькны иаақәгылт. Иахькылибагашазгьы здырхуадаз, Иустиниан Актәи императорс дыƙамызтгьы. Уи иаку адинхатцара, иаку аҳәынтқарра, иаку ажәлар рапҵараҷы иара ишьашәалаз аполитик иԥшаара уадаҩын.

– Мчыла узиааиз – уара дуаҕоуп, бызла узиааиз уара думатцуҩуп, – абас реиҳәон ичынуаа.

Аԥсуаа дыҩнардеит, дрыхәыԥҳауп ҳәа машәыршақә изырымҳәазеит. Урҭ рзы иаҳҭынраҷы ашкол ҷыда ааиртит. Абазгаа рыҷкәынцәа роуп хаҭала иара дзыхьчозгьы.

Аԥхьа абазгаагьы, аԥсилаагьы, амсымцәагьы, асаныгцәагьы оҳ гәышьа ҳәа рыԥсы ааивыргеит. Анцәа игәаԥхарала, ажәҩан аƙнытә дара рзы дылбаазшәа ауп аҳәынтқар ҷыц дшырзыƙалаз. Ууанза атцәы рылазтцалоз абырзенцәагьы еиҳа рҽеиқәыркит.

Анцәа иишаз адунеи аҷы шәага-загас иҟоу аамҭа ауп. Аамҭа ца-цыԥхьаза, аимператор илыԥха зауаз, аԥсуаа, еиҳа-еиҳа рыԥсадгьыли рыжәлари рлахьынтца иазхәыцуа иалагеит.

«Аԥсуаа лада иҟа, ҩада иҟа – иаку жәларуп, Цысҳахырагьы иаку тәылахароуп», – ҳәа Аԥсырҭ данықәгыла, ацәа иалан иалтцызшәа, икказа иааԥшит. Раԥхьагьы рҽеидыркылт абазгааи аԥсилааи.

Иустиниан Актәи илымҳа аҟынза ари ажәабжь аннеи ауп Ефраҭ адтца ҷыда иҭаны амҩа данықәитца.

Аха уи Аԥсны дыҙхытцаанҙа иҟалаша ҟалахьан.

…Араҟа инхоз абырзенцәа рхы укыр, рҽы узымкуа иоумаха иаацәыртцын, аԥсуаа рыԥсадгьыл рымаркит. Хазы аԥсуаа ҳажәлт, ҳандыртцәоит, шәҳацхраа ҳәа Константинопольҟа ауаа рышьтит.

Уи ажәабжь ауп афыртын аиԥш Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа еилазырԥыҵтыз.

– Цьажә иамхны ҳәажә иатҳәа дшаҽыз ҳахьқылигаз убоит.

– Лахьы уаԥшны кәац умшаргьы ауам. Зегьы лабахшьыла аҙәгьы изеиҟарамтәыц.

– Аҙәы иуеиҳәоҵ уазхәыц, амала ухатәы хәыцрагьы умазароуп. Ус зысҳәо ҳҳәынтқар иоуп. Аҳтынра абазгаа рыла иртәит. Ефратҳ иихәоз ала ауп Аԥсынра ахә шишьоз.

– Абԥатә ԥны иԥназ абԥатә тцәымҵ игхеит ҳәа, ҳимператор ахшыԥ азы аҳтынраҽы дзазтцааша Ефратҳ ида уаԥ дҟамлазар, иаку атәыла, иаку ажәлар ҳәа иаҳҳәо башоуп.

– Иҟамкәа ишԥаҟам, ихатцкы ҳҳәынтқар ибарц итахызар. Аха тәан еилыхны изшо иеиԥш, аҙәы дҽашоуп, егьи даԥшьуп ҳәа уалагар, жәзатцәык змаз аҳаԥшьа итаирчон ҳәа ирҳәо ахь икылнагоит.

– Ус акәым, аха ас ду аан зеимаа ԥаз ҳаиԥызахеит.

– Ааи, уиашоуп, илаҳтцаз ауп иааҳрыхуа, ахәац ахьылартцаз акама гылеит ҳәа шәаҳахьоума?..

– Ахатца бжьы аҿы надигьы ҿыԥнатәуеит.

– Ссу, ус умҳәан. Ара ажәак уҽытқьааҙа иуҽытцпааны мшаԥыкәтаҵ аиԥш иуаркалеиуа ихатцкы аимператор инаганы инаидыркуеит.

– Сара исҳәарц истаху, иаку ҳтәыла, иаку ҳажәлар ирхагылоу ихатцкы аҳәынтқар инапатцаҟа иҟоу ижәлар – закә жәлару идыруазароуп. Ҳтәыла ахи атцыхәеи: лада акәыз, ԥада акәыз иахьынҙаназаазоу зегьынцьара ҳара ҳаԥсадгьыл ауп. Аҭахызар абазгаа ракәзааит, аҭахызаргьы иаԥсилцәаз, исаныгцәаз, мсымаагьы ракәзааит, ҳад-

гьыл аҽы ииаины ианынха – ҳара иаҳтәуп, ҳара иаққәогь ҟартцароуп. Мап анакәха, иахьыртаху ицааит. Шәыххь згеит ҳәа аҳәара акәым – рхы дырдыртәуп.

– Ааи, ааи, уиашоуп. Ҳара империазатцәык ҳамоуп, аимпериаҽы инхо ажәлар – жәларзатцәык ракәзароуп. Насгьы ққәынтқарраҽы бызшәазатцәык ала ицәажәозароуп.

– Уҽы изҳәаз хьыла иҭәыхгьы, аха ус иҟам. Ишыҟатцәҟьоу шәтахызар, уапсцәык иакуа абазгаа хәычгьы-дугьы ашәак еицырҳәоит, уи ауп рыбжьы араанӡагьы изаашуа. Ҳара ҳакәзар, ҳхыпхьаӡара шырацәоугьы, хи-цсиҳәа ҳандәыкәло, зегьы харабгьара ҳаихеит. Убри аҟнытә, зегь рапхьаӡагьы ҳтәылаҽы иаку ажәлар ҟалароуп, нас…

– Нас ажәлар рус – ажәлар ирыӡбароуп.

– Уи ауми, ажәлар зхәапшыз аус ахәда цуҟаргьы ашьа аауам зырҳәо.

– Ажәлар лоунытә иқәыпсычҳар, амшын аҭра иҭытцуеит ҳәагьы ацырцоит.

– Ажәлар гәаан иқәыпсычҳар, афырҭын иашызахоит рыпсып.

– Абга иацәшәаз амшә дагәыдҳалт ҳәа иахьакәӡам баак шәагәыдлазшәа збоит.

– Урҟәатц, ицәажәалааит, ргәы амца акуп.

– Ус шакәу збоит, аха иакәымгьы рҳәоит.

– Ацгәы аныҟам, аҳәынап хәмаруеит.

– Ауаш ғыгк аӡысаамҭа дашызоуп.

– Арҭ закәу уажәы исымбеит, амшын уҭарпшны аӡмах удырбарц иалагоит.

– Ус ишоуп шьоукы-шьоукы, дара ианырҭахым аҟәараҽгьы хаҳә рбом.

– Убри азоуми шә-бзиарак цәгьарак иарӡуеит зырҳәо.

Ас ицәажәоз, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҳәынтқар Иустиниан Актәи аилацәажәарахь инеипхьаз, асенат еиднакылоз ауаа бара-барақәа ракәын. Ус, амақьа аипш деимгәашәы, иара аҳәынтқар ихаҭа дааналт. Шьоукы абгахәыцы иаршәаз ажьақәа реипш итцибарҟьеит;

даҽа-шьоукы, уимоу ҳаҭыр иқәуҵар, иумамгьы дуоуеит ҳәа аанарго, еиҳабы-еиҵбы ҳәа инеихьыԥшны аҙәаҙәала еишьҭала инеины иаԥхьа саара инхырхәаны, рышьҭахьҟа иаагьажьит, ахԥатәиқәа, алу иаҭахымзаргьы, абарбал аҙы анаслак имгьежьыр ада ԥсыхәа шамам аиԥш, еихеигәо иҩагылт…

Иустиниан аҳәынҵқар иҭыԥаҷ дахьтәаз урҭ имбозшәа ҟаитцеит. Аха аҙәызаҵәык идамхаргьы ибла дыҵымшәеит.

«Аџьма уасахом, ауаса – џьмахараҳа» – ари ззикыз аԥхьатәиқәа роуп.

«Азараҟьа аиԥш инаҳәы-ааҳәуеит… зтәы иаго ихьыԥшуп. Макьаназ изыцәшәо сара соуп, уи ауп изысхаҵгыло», – гәаныла ас рзиҳәеит аҩбатәиқәа.

«Акьаҳә дзыриашо адамроуп», – ахԥатәиқәагь уиала ихиркәшеит.

Иустинаин Актәи иахьа игәы алаҟамкәа дгылт. Иахантәарак аҟәраан дреиԥхыҙуан. Амрагылара аганахьала ажәҩан зегьы хҟьаны, еиқәаҵәасамсалха еилаҟыруа иаауан. Аԥхыҙ џьныш иазымдыруа акрыҟоума, амра ҵлашәаракгьы ихамлацкәа, Аԥсны абырзенцәа рныртҭәара иаҷуп ҳәа ажәабжь хлымҙаах ақалақь иаалаҩит.

«Аԥхыҙ здубало изҩахәы агоит, – ҳәагьы, гәаныла даахәыцт Иустиниан. – Сызҩахәы агозҭгьы, зегьы раԥхьа иагашаз абарҭ имшәа-имырҳа сара аҳәынҵқар исацәажәо ракәымхоз… Злагамақәа аҟаҷа-ҟаҷыҳәа ирыцҳауа ақьақәақәа реиԥш исыхәаԥшуеит. Дара рхаҵақәа хазы-хазы иганы урыхәаԥшуазар, иҷынҷақәоуп, аха рҿанааидыркылалак, ишьауардынқәоушәа рхы иабоит… аха аҷынҷа иахьугалакгьы иҷынҷоуп… Апсаатә ааизаны уда ԥсыхәа ҳамам, улабара ҳаҩумхын, ухәшәуп ҳәа аназырҳәа, иҩарԥырҟьан амшын агәахьы иԥрит… Ааи, ааи шәҷынҷақәоуп, аха шәшьауардынқәоушәа сшәацәажәароуп амзар, аҵх агәазы абнатоураҷы абгасса ирылашәаз ихьыз сыхьуеит. Уиазы абарҭ ирҵаху самеиг-

ҙакәа махак-махак рымтцажьтәуп, ус иагьыҡастцоит. Амаҷ аду ахылымҿиаароуп».

– Аҳәынҭқар ухатцкы, зыбзиара узымдыруа ицәгьара уалаҳауеит ҳәа шырҳәо аипш, иуаауп ҳәа иаҳамшьоз, ҳаѡны аѡналара зыҟәнагамкәа ҳаишәа иахаҳартәаз абазгаа ѡагылан ҳашьцәа рныртцәара иаҿуп. Шәҳацхраа ҳәа иґьатцәыґьатцәуа рыбжьы ааѡуеит. Аҳәынҭқар ухатцкы, иуҳәо ҳазыпшуп, ҳазқәутцо амѡа ҳазыхиоуп, – ҿааиҭит ар рпызаѡ Велизари.

«Велизари, уара усолдатуп, ар рпыза ҳәа акы уапсоушәа ухазгалаз сара соуп. Аѡада ухагалара шсылшаз аипш, макьаназы улбааҳәарагьы сылшоит. Уара сламуражә уаѡызоуп, абни дкы сҳәар – дукуеит. Аполитикеи уареи дгьыли жәѡани ирыбжьоу аҟара шәыбжьоуп. Арҭ ацьнышқәа уара уеипш егьаѡ рнацәахы иахадыргьежьхьеит. Иахьа рхы уадырхәеит аҳапшьахтыга аҽагажә аипш», – Иустиниан иқьафын чабра ду ааиҿишьын, уаҳа ацызтцо ҙәыр уҟоума ҳәа аанарго даарылапшит.

Аҳатґәын иаатытцызшәа зхахәда зыкәаҽ еилагылаз, дышхьышьархҳоз, ипашь иапхьаҟа иргыланы даарылтцит, маҙа-аргама аҳәынҭқар иус тцызшәаауаз, адгьыл амаа зку аҳәынҭқарра зку иакәым, аха уи амал знапаҿы иҟоу иоуп ҳәа зхы иазызҳәоз, ацәгьа ыҟа, абзиа ыҟа зтәы еснагь иалызго ҳәа иршьоз, арытәа атцәымґ анакуа еипш иахьа сара усымпытцашәеит, уахькылзгогьы убап ҳәа гәаныла имақаруаз, хьи орыр ззымдыруа, асенатор.

«Ари ибз убриаҟынҙа ишҳамуп, аматцәкьа ицҳар, амат псуеит акәымзар, иара акгьы ихьҙом. Убри аҟнытә ажәа итатәым» – гәаныла даахәыцт Иустиниан. Сцәажәоит ҳәа зҿы ааихызххьаз асенатор дааԥхьижәаан, ҿааиҭит:

– Велизар-гәыраз, уиашоуп. Игәаґьны ҳимпериа иаҿагылаз, зегь раԥхьаҙагьы сара дысҿагылт, уи даҿагылт ҳимпериа аполитика хада – иаку аҳәынҭқарра, иаку ажәлар, иаку адинхатцара, иаку абызшәа. Уи иаҿагылаз сашьа гәакьа иакәзаргьы, кьоу зҳәо ишьтамта ааным-

хароуп. Ари аус ҳар рԥызаҩ, Велизар-гәыраз унапы иаҵыстԥоит. Уажәнатә ар уманы амҩа уқәла Бес ишҟа. Абриазоуп шәзеизызгаз, ҳатыр зқәу асенат. Абриалагьы ихсыркәшоит иахьатәи ҳаиԥылара.

Уажәрааҵа аилацәажәараҿы ҳақәгыланы аимператор иполтика шԥаршеиу иҿаҿы иаҳҳәоит, даҿапаҳҿуеит ҳәа иԥаҕа-чаҕоз, ирҳәо рҿамшәо инеиҿапшы-ааиҿапшит.

– Амала исхашҭыз, – Иустиниан инапы абахҭа ахылапшҩы инаиқәикт, – ихы дақәиттәуп… ани…

Аҳҭынра анҭытԥ аԥьар еизаз, ашьха гылазшәа, ршыкьбжьы аҕу-ҕуҳәа аҵы зымтԥаз аҵлагара алуқәа рыбжьы аиԥш иааҩуан.

Ара, аҩнутԥҟа, ахьшь зхы иқәсыз ардәынақәа реиԥш, рыхқәа рыкәаҿ игылан асенаторцәа. Шьҭыбжьыс игоз Иустиниан иҭеисԥыхә ахьеихеиԥсоз иахылтԥуаз абжьы акәын.

Амрагылараҳьтәи Римтәи аимператор Иустиниан Актәи адунеи зегьы иахытԥәашәа иааира дук згаз иеиԥш дԥышәырччон.

Ацгәы хәмаруан, аҳәынаԥқәа ԥсуан…

Аҩбатәи ахы

– Ефраҭ, дад, убара сеигәырҕьеит. Убзарҵы ааҩуеижьҭеи акраатԥуеит. Ҳқьырсиан динхатԥара ахытԥхырҭантәи иаауа, аапын жәтыс даҩызоуп. Жәабжь ҿыцк ҳзааигоит. Ҳазшаз анцәа игәаԥхарала, ихатԥкы аимператор Иустиниан ибзоурала, Пысҳахыраҟа уаарышьтит, – абас днахыкәша-аахыкәшо, дмыццакҵакәа, рзаа-рзаа ацәажәара дналагеит, Иасҭа Қриста исахьа ахькыдыз аҵамц ахь днахьаҳәны илахь-иԥьымшь ҙатәуа, Аԥсуа католикос.

– Иԥшьоу ҳаб, саргьы даара истахын убара, – ҿааитит Ефраҭ, иарҕьа шьамх нарсны акатоликос иикыз аԥьар дагәзуа иапхьа данаагыла.

– Ҳазшаз анцәа дуи, иԥшьоу Мариеи, урҭ рпа Иасҭа Қристеи рылпха-ргәыпха угымхааит, сыҷкәын дад, –

иҳәан, Аԥсуа католикос ихнацәак неидкылан инеихдаѡеихдо Ефрат илахь-иџьымшь анааиҙатә, имахәар кны дѡаиргылан, ауахәама ашьтахь икҷаҟатцаз асурахь дима дныѡналт. – Сахьааихьоу убоит, – исас данынаиртәа иажәа инацитцеит, иҟәашҙа ишланы иқәыпсаз ихахәы ирбо, – ҳдинхатцара ахәштаара аҟнытәи пысҳахыраа иреиуоу иахьа уажәрааҥа аҙәгьы дсымбацызт. Анцәа иџьшьоуп, анцәа иџьшьоуп абригьы сыла иахьабаз…

– Иԥшьоу ҳаб, аимператор сара снапы ианитцаз ақьырсиан динхатцара аастҵа, Пысҳахыра аусҷәа роуп иатцанакуа, – даацәажәеит Ефрат.

– Сыҷкәын, дад, шьала-дала еиҟәытхашьа змам, ҳазшаз анцәа дутцәкьагьы еиҟәитхом. Ақьырсиан динхатцара ақьтап аҷы иԥшьоу аби-пеигьы еидкылан ауми ишану. – Аԥсуа католикос даланагалан ацәажәара даҷын, – нахьхьи, амшын нырцәан, ҳдинхатцара ахәштаараҷы, Пысҳахыра иахьа иҟало мызкы-ѡымз рышьтахь ауп ианнаѡуа… рылаԥш шахугьы, рымчра ҳшақәгәыҷуагьы Пысҳахыра иахьеи уахеи иаҕрасуа збо ҳара ҳауп. Нас ҳқьырсиан динхатцареи Пысҳахыра иатцанакуа аусҷәеи махамаха еимысхуеит ҳәа уалагар ауама?

– Иԥшьоу ҳаб, – Ефрат акатоликос ихы наиқәкны ҷааитҵит, – арахь амѡа саныкәлоз сашьа Аԥсуа католикос сысалам сызиҵ ҳәа ихатцкы аимператор снапы ианитцеит.

– Ҳазшаз анцәа илпха-игәыпха игымхааит Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҳәынҵқар, – Аԥсуа католикос ихы дѡахан, аҵуан днатцаԥшын, дааматанеит. – Убри анаѡсан, – иажәа ацтцара даҷын Ефрат, – аимператор даараҙа дгәаан дыҟоуп пысҳахыраа шәзы.

–Шьыжьамрааныѡагылоинаркныамшынинҙаалаанҙа Пысҳахыра ахи-атцыхәеи иҟоу ҳуахәамақәа зегьы рҷы ақьырсианцәа анцәа ҳиашьапкуеит, ҳимператор дизылпхарц, иус дуқәа иԥшьаларц, аҳәынҵқар Иустиниани аҳәынҵқар-пҳәыс Феодореи шәышықәсала иҟазаарц…

Аҳәынҭқарԥҳәыс Феодора лыхьӡ аниҳәа, Ефраҭ ахәац дадрызшәа мцабзк ааицрасын, дҟаԥшьӡа длеицрашәан, ахәыҷы ԥхашьа-ԥхатца иеиԥш наҟ дынхьаҳәит.

Аԥсуа католикос иқәра шныкәсхьазгьы, уафы ццышәын, ауахәамаҷы иматанеиуа азә машәыршәа иҵьымшь қәацар зылаԥш иҵымшәоз, игәеиҵеит Ефраҭ дхәацаԥшьха иаԥхьа дыштәаз. Уи ихы иааирхәан, акгьы имбаӡазшәа, акгьы ҟамлаӡазшәа дҵааит:

– Аҳәынҭқари аҳәынҭқарԥҳәыси рыгәқәа бзиоума?

– Анцәа ибзоурала, хьаа-баа рымам.

– Анцәа иҵьшьоуп, анцәа иҵьшьоуп, – акатоликос еиҵа илахь-иҵьымшь ааиӡатәеит, – аус злоу урҭ роуп, урҭ аныҟала – адунеигь лашоит. Аԥсуа католикос мыцхәы дзеигәырґьаз исас иҵҳаражәҳәашьа игәампҳазт дымфахиҟьеит. Итцары-ҵаруа ианымацәыслак ашьҭахь, уажәымзар-уажәы аҵыкь-аҵыкьхәа ихысны адад ажәфан ҟәыбаса иагоит ҳәа ушыԥшу, аарла Кәыдыртаҟа иантадыдуа еиԥшхеит…

– Уеизгьы, аимператор игәампҳоз иҟаҳҵеи? – дҵааит.

– Абазгааи аԥсилааи раҳцәа рхымфаԥгашьа ауп игәампҳо.

– Абазгааи аԥсилааи раҳцәа уҳәама?

– Ԥысҳахыраа ргәы кыдӡаait, рхәыҷқәа рхаҵара иалхәдатәны рыҭира аҵыхәтәа ҵҵәатәуп иҳәеит.

– Ишԥа, дад, еиҭаҳәеи?

– Ааи, ааи, ԥысҳахыраа хьчатәуп иҳәеит, саргьы сзаашьҭу уи ауп.

– Ҳаи, дад, сеигәырґьеит, анцәа иныс схы здыруазар аахыс ари еиҳа сзеигәырґьо жәабжь амшынныркәынтә ишымафыц. Ари ажәабжь ажәлар ирылаҳәатәуп. Ԥысҳахыра ахи-аҵыхәеи иахытҵәароуп. Абазгааи аԥсилааи раҳцәагьы ирзыцхатәуп…

– Амрагылараҳьтәи Римтәи аимпериа аԥсуаа-арыҟәацәа рыла изырҭәыз урҭ аҳцәа роуми?

– Ҳаи, дад, сыҷкәын, излазбо ала, аҵыхәтәантәи амзазы Ԥысҳахыра иахҭнагахьоу акгьы уздыруам.

– Иԥшьоу ҳаб, ари амызк амшын схуп.

– Избоит, сыԥкәын, избоит ууаԥса-уқьыԥаха ушыҟоу.

– Амшын цәгьан, аԥша асуан, ацәқәырԥақәа оуман…

– Ԥысҳахырагь амш цәгьан, сыԥкәын дад, аԥша цәгьагьы асит… Ҳазшаз анцәа ибзоурала, аимператор иҟаитцаз адҭа доуҳа мчыла ԥысҳахыраа рҟынӡа иааӡан, аԥсилаагьы абазгаагьы раҳцәа Алдызи Спадаги ахҳәаны, Аԥсырҭ дахадыргылт.

Ефраҭ дахьтәаз дхаҳәыртәарахеит.

Аԥсуа католикос иҟала изымдырт. Исас деигәыргьоит ҳәа иеиҳәаз, илахь еиқәнатцеит. Еиҕьу зуеит ҳәа еицәоу иуит.

– Аԥсилааи абазгааи рхатәгәаԥхарала аҳцәа алырхуа иалагама?

– Ажәлар, сыԥкәын дад, луанытә иқәԥсычҳар, амшын аҭра иҭытцуеит.

– Аҳ иқәыргылара зылшо аимператор иоуп.

– Злыԥха ҳаура анцәа ду, ари адунеи акы узадымбало ишеит.

– Анцәа игәаԥхарала ауп Иустиниангьы дшимператорхаз…

– Ҳазшаз игәаԥхарала ауп ажәларгьы – ижәларны излаҟалаз, амчцәҟьа ахьыҟоу дара рҽы ауп.

– Аимператор имч?

– Ҳаи, дад, сыԥкәын, ажәлар змам аимператор илшои?

– Аимператору?..

– Ажәлар ихамцгылар, аимператор мчыс имоузеи?

– Иԥшьоу ҳаб, уцәажәашьоузеи?

Аԥсуа католикос ацәа далцызшәа ихы дааѽахт, убасҟан ауп ианигәалашәа Ефраҭ аимператор амчра иҭаны дшааишьҭыз.

Ефраҭ шьҭрала даԥсуан. Ԥысҳахыратәын, уи дақәгәыӷны ауп амцхә зиамхаҳәаз. Аха Ефраҭ ибаѽзатцәык ауп

абшьҭрала изаанхан имаз, ицәеи-ижьи ихи-ихшыҩи дзааҙаз, аҵара изырҵаз, ауаҩрахьы дкылызгаз, зҳәынҭқарра адунеи иабжоу Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа иатәын, уи аимператор иматҵзура иазкын. Иустиниан аҳәынҭқар ҳәа мацара акәмызт дышихәапҵшуаз, иаб ицынхәрас диҧхьаҙон, абаҙҙеи ҳәа дишьҭан. Аимператор иҧҳәыс Феодора дызлыгәтасыз, мап зылцәикыз ихаҵара дахьалхәдааз, аҳҭынраҷы арыҟәа ҳәа иахьишьҭаз азы акәҙам. Феодора данигәалашәоз амца икуан, убриаҟара дигәаҧхон. Ихы-игәы дҭалахьан. Аха уи аҧҳәыс данлацәажәоз, лааигәара дангылаз, лыхәда атҟәашаара данытҵаҧшуаз, иблахатҵ агьежьра ианналагоз иаҧхьа даацәырҟьон Иустиниан. Уи нахыс маҳагьак иеиҧш ихы ишьон. Уимоу, иара уажәгьы, дахьиз иҧсадгьыл, Ҧысҳахыра дахьааизгьы, Феодора данааигәалашәоз, маҳагьароуп ҳәа иҧхьаҙон.

Аҧсуа католикос дзацәажәоз ауаҩ ибла қәацаанҙа, иҷы еихыҧхьаны ажәак иҳәаанҙа игәы иҵаз еилызкаауаз, иаҧхьа итәаз, аимператор иаашьҭымҭа Ефраҭ дшапсуазгьы, иҧсадгьыл гәыла-ҧсыла бзиа ишибозгьы, ҧысҳахыраа ирзеиҧьу ҟаиҵарц дшашьҭазгьы, Иустиниан уи игәи игәаҵәеи ҭаҳаҳан ишифахьаз абырсаатк еиликааит. Уи ауп иажәа зиркәаратцазгьы:

– Ҳимператор иакәым сара сызҷу. Уи Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа иатцанакуа ажәларқәа зегьы ихатцкы кадыршәуам. Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу анцәеи, аби, аҧеи, аҧсыцкьеи рыхьҙала, анцәа дызхылтцыз ацкьа Мариа лыхәарала, Гьаргь ацкьа ицхыраарала, анцәа ҳәынҭқарраны ишьақәиргәгәаз Иустиниан иаҳра наунагҙахааит, – иҳәан, Аҧсуа католикос дѡагылан, илахь-иццымшь ааизатәын, инацитцеит, – хыхь иқәтәоу анцәа дуи уи ипа Иасҭа Қристеи ҳшәыхәоит, ҳшәашьапкуеит ҳҳәынҭқар ду Иустиниан шәылпха-шәгәыпха игымхарц, амин!

Ефраҭгьы дѡатҟьеит. Ас ирмарианы акатоликос инацәахы дҭагьежьып ҳәа дшыҟамызгьы, ацәкьа иаҷашәаз

диҩызан, зышхәа уҭоу иашәа уҳәароуп ҳәа шырҳәо аиԥш, иаргьы илахь-иԥьымшь ааиҙатәын «амин» иҳәеит.

– Ефрат, дад, амҩа уашәан, уаапса-уқьыԥаха уҟоуп, уԥсы ааиҭак, аусҟәа нҭәара рыкәзам, ари адунеи аҿы аԥстазара нҭәараҳа, ауаатәыҩса ҟыбазыба рыгхараҳа. Уатҵәы ашьыжь ҳаиқәшәап, иаҳҳәаша ҳамоуп, анцәа иҳаираҙагәышьозар, аҟатцатәгьы шаҟа уҭаху ыҟоуп, – иҳәан, Аԥсуа католикос исас днаиаԥызан, еиманы индәылтцт.

Амзара ауахәама ду инацәыхарамкәа игылаз Аԥсуа католикос иҩны хаҳәы-мҿыхәла еибаркын. Ԥысҳахыра иреиҧьыз ауасҭацәа идыргылт. Амзара акәым, Анаԥеи Нагеи иахьрыбжьанакыз еиуа-зеиуоу даҿа ҩнык аԥшаара уадаҩын. Ҩбаны еихаргылан – атцаҟа баан, хыхь иахаргылаз хьа-лыхын. Гыларыла ишмаҷызгьы, Ԥысҳахыра уи атцкыс еиҳаз, еиххәа-еитҳәа аҩнқәа зызгылаз ыҟан. Аԥсилааи абазгааи раҳцәа алаҳамтцаргьы, абаахырҕәҕәарҭақәа реиҳабацәа аҙәырҩы рыҩнқәа, аҳтынрақәа ирацлабуа, иҧьазҧьазуа игылан.

Аԥсуа католикос иҩны абыржәы инышьтыԥраарашәа аԥшҙара икны иагон. Абартца еиужь армарахьалагьы аргьарахьалагьы атҙамцқәа рҿы адомбеи тәыҩа еилышьқәа кнаҳан. Амардуан ахаларта акәзааит, ахышәқәа ракәзааит, ҷьоуҳарԥсаратцас еиласан. Иара убраҟагьы ишьтууа-шьтууа, наҟ-ааҟ еиҿаԥалозшәа, аатцла иалхыз абынҽеацә сахьақәа ҭасан. Аҩнашә аҿы зчеиҷьыка знапы иқәтцаны асас иԥыло ԥхәыс еинаала ҳаракык дарԥгылон. Ашә егьи аганаҿы – Нарт Сасрыҟәа ажәҩан ихҿала икыдиԥааз аетцәа шапшапуа иахьышьтоу, ԥшьынҩажәи зежәҩык иашьцәа акәшан рыҿедырԥхон. Зегь раасҭа убла хнакуан азал атҙамц аиласашьа: ацәмаа кны атцыруа ахы аанызкыло дутахума, аш-жәла зҟьо иоума, Ерцахә акьышәкьышәрантә ахыци-ахәымпали рыла абгаҷьма лазышьтыз абчараҳ уҳәару, асырты иаҿатәаны исуа аԥ-

ҳәыс бырг уҳәа ԥысҳахыраа ладеи-ѡадеи иахьатԥанакуа рнапы злаку зегь убла ихгылоит.

Аԥсны ақьырсиан динхатԥара ахада, Аԥсуа католикос инапы злакызи иѡны аргылашьеи егьа ишьтухыргьы, егьа ишьтоутԥаргьы, иларха-ѡархо иукыргьы еидкылашьа рымамызт.

– Еи, дад, зхьышьаргәытԥа ҳакәыхшо анцәа ду, ауаѡы дшаны адунеи данықәитԥа нахыс, уи инапы злеикуа зегьы ус-ԥшьан, анцәа игәаирԥхоз усын. Ауаѡы адгьыл аҿы иҟаитԥо – анцәа иоуп изырҟатԥо. Ус анакәха, ауаѡ иҟазара, инаптәра анцәа илеитцеит, анцәа ила иԥшьоуп. Аныха аиԥш уахәаԥшуазароуп, ныхатԥас уамтԥаныҳәозароуп, – ҳәа нараҽԥникылон аҳхыҽеа аиԥш игәатԥаҕара иҟәашҳа иныкәсуаз ижакьа инап-ԥсадақәа налшьуа Аԥсуа католикос, анцәа, мамзаргьы иԥшьоу Мариа, урҭ рпа Иасҭа Қриста рсахьа уѡны ԥьара изкыдми ҳәа игәаҕьны иазтԥаалоз. Уарла-шәарлоуп акәымзар, ус иазтԥааргьы гәаҕьуацәан…

* * *

«Ацгәы аԥсыҳ акыр аҭахын, аха арахь ашьапы баа-ҳар ҳәа ишәон…» – Ԥысҳахыра акатоликос иихәаз арҭ ажәақәа, дтәар – дзымтәо, дгылар – дзымгыло, ихы иҭагьежьуа иҭан Ефраҭ. Даҽеаҳәызар, иничҳауамызт, аха хышла-бышла дыркәабашәа, зжакьа ҟәашккараҳа згәы атԥаҕара илыкәсуаз, Анаԥеи Нагеи иахьрыбжьанакыз Ԥысҳахыра хәычи-дуи аԥааимбар ҳәа изхәаԥшуа иихәаз изиҿамырхьт. Уи мацарагь акәындаз, «Злыԥха ҳаура, ажәѡан иқәтәоу ҳанцәа ду дылбааԥшны дузылпхаргьы, дад, аҟыз ахәы ахьхоу уамыхар, иузыркәыкәуам…» – ҳәагьы нацитцеит.

Ԥысҳахыра акатоликос иаҭәоума абасала анцәа ихцәажәара? – ихы азтԥаара аиҭон Ефраҭ. – Анцәа имтԥаныҳәартақәа зегьы реиҳабы иакәым, ма Константинополь, ма Рим баша мѡасѡык ас иҿытцшәар, деиқәпах

дҽаҳәаны, амца дақәыжьны дырбылуеит... Еиҳа зхытцуа ҳәа акәым, еиҳа здыруа ҳәа ауп акатоликосгьы ишихәапштәу, – гәаныла дхәыцуан амца зкыз Ефрат, аха аамта ца-цпхьаза еиҳа-еиҳа дыпсасиуа, амра зқәыпхаз асы анзытуа аипш, игәеибакыра анихыпсаа, акатоликос иихәаз гәлымҳала дазхәыцуа далагеит. – Дызныс-хьоу амҩа хьамтеи ашықәсқәеи дкара-уараха имч шыршәахьоугьы, уи абырг атцыс ашьапы ахьыптцәо здыруа уаҩ ҟәыҕоуп. Имхәыцзакәа иакәым зҳәо, иакәым ҟазтцо дреиуам. Заанатцы зегьы ишәоит-изоит. «Иаку аҳәынтқарра», «иаку адинхатцара», «иаку ажәлар» Пысҳахыра ашьақәыргәгәаразы иаҟара ҟазтцахьоу даҽеазәы дузыпшаауам. Уажәы иамыркы-мыршьт Апсырт ҳәа азә ихьз цәыртцит, уахьнеилакгьы иуаҳауеит акәымзар, пысҳахыраа еидызкылатцәкъо, ақьырсианра рылазыртцәо Апсуа католикос иоуп. Нас, ус анакәха, ацгәы апсыз акыр атахын, аха арахь ашьапы бааҙарҳәа иацәшәон ҳәа, ихы сықәкны изиҳәеи? Аимператор амчра сытан сшааишьтызгьы идыруеит, аха дагьсцәымшәеит. Пысҳахыра аидкылара иара иеипштцәкъа саргьы истахуп. Истахуп уи ҳимпериа еиднакыло егьырт атәылақәа ирылыҳәҳәо иҟаларц. Уаҟа ҳагәтакқәа еиқәшәоит, еимак ҳамазам. Апсуа католикос ма сара исзымдыруа акы идыруеит, мап анакәха, ауаҩы ажәала дҽарҳәоит, арахә – шахала ззырҳәо саниеит», – иҳәан, ихы имагәыхьаа дҩагылан адәахьы дындәылтцит.

Ефрат дызтаз аҕба Себастопольгьы инкыдымгылазакәа ишиашаз Амзара изааз – Пысҳахыра агәы ҳәа аурымцәа иахьыршьоз ауп.

* * *

– Иҟалеи, акапдан? – уисыр шьакәарак илымтцуа, зыпштәы зхыгга ашәхымс иаахытцыз данынаиҽапш, иааицәымыцхан дҩатцкъеит Ефрат.

– Сышхәа... сышхәа...

– Иахьи ушхәа?

– Иаҟәлеит шарԥазы…

– Изустцәада?

– Абазгаа.

– Ус ҟаларымзыт… ублаҟәа уржьеит…

– Абазгаа рнышьаҟәа амшын нырцә-аарцә аҽыҟәҟәа зегьы ирдыруеит, егьырҭ ирылумкаарц ауам.

– Идырҳәыма нас, ушхәа?

– Амшын ацәҟәырԥаҟәа ааимҟьан, атцахьтә иҩеизшәа, мацәысеимҟьаран ауп ишҳакәшаз… Лацәҟәысымҭак иалагҙаны рмаҳаҭ ҩыз дуҟәа рылыршьит ҳҟарулцәа…

– Афуҟаражә, – иҳәан, Ефраҭ акаԥдан датәамбазакәа днаиҙгаст, амҩан ирыбжьалаз агәынхара анааигәалашәа. – Нас?

– Али-ԥси рыбжьара ажәҩаҟьаҩцәа рхы иаҟәиҭыртәит.

– Аха, мшәан, урҭ ртәарҭақәа ирыдчаԥаламзи?

– Уимоу, аихатә шьамҭлаҳәҟәагьы рышьан.

– Нас?

– Шахала иҽаҳәазшәа ауп ишԥырыҟҟоз…

– Изла?

– Убри ауп иԥьасшьогьы…

– Нас?

Ҳанхьаԥшны-ҳаахьаԥшаанҙа, ахьшь зхалаз акәтҟәа реиԥш, ҳажәҩаҟьаҩцәа рыманы, рнышьаҟәа инарҭалан, ҭәара-пара, иахьца-иахьаа ҳамбазо алашьцара иналаҙ ицеит.

– Уареи умшынуааи ахатцара аашәырԥшит, аха ма дара ажәҩаҟьаҩцәа рыҽедмырххаҙеи?

– Рыҽедырхха уҳәахт… иргәыдыҳәҳәала иргәыҙуан… аидаур аҽы ишьамхгәыгәлан иматанеиуан… Зегь реиҳа иԥьасшьаз…

– Ак ԥьоушьартәгьы уҟазма?

– Зых иаҟәиҭыртәыз руаҙәк аԥсышәала драцәажәон.

– Ауаҩы даншәалак имаҳауа иҟоузеи…

– Мап, мап слымҳа самжьаҙеит.

– Ани ахыш?

– Дыччон…

– Арацҭ?

– Уи иччабжь саҳауамызт, аха алашьцара иалызбаауан ихаԥыцқәа ҟәашккараҙа…

– Иҟоу удыруоу, акаԥдан, – дааиԥхьхәыцаан ҽааиҭит Ефраҭ, – ари иҟалаз урзаҙом. Мамзар, Константинопольҟа ҳаныхынҳәлак, рнапқәа ыргьежьны ишуԥымлогьы удыруеит. Амшынуаагьы ажәѡаҟьаѡцәагьы араҟа шаҟаѡ ҳҭаху ҳауеит.

– Ефраҭ ухатцкы, сыԥсы ҭанатцы уара узы сыҟоуп, – иҳәеит акаԥдан иԥсы анааилала.

Ахԥатәи ахы

Аимператор идҭа ҷыда иманы Ефраҭ Пицунда дааны дшыҟаз Амшын Еиқәа амрагыларахьтәи акәакь аҽы иҟаз ар рхада Бес иаҳахьан. Ԥысҳахыра еилаѡынтуа еилоуп…Меоҭида инаркны Егрынҙа, аԥшыжәла анырҟьо аиԥш иԥсаҟьаны хазы-хазы иқәыԥсаз ԥысҳахыраа рабшьҭрақәа аҽеидкылара иаҽуп… Аԥсны аҳра аԥыртцеит. Ԥсҳас Аԥсыҭ дҟартцеит… Ас шаҟа жәабжь изнаргахьаз… Уеизгьы-уеизгьы дзеигәырғьаша акгьы ыҟамызт. Убас шакәызгьы: «Ақашь зным аџьам сымҳатҙә залсшьри? Хыла-гәыла еилазаргьы, аҳәынҭқар иарғьажәѡа Ефраҭ уа дыҟоуп, иара ибааит… схы хәымкәа ахәрыбғьыц зақәстцари…» – ҳәа дтәан, иара иус алаҙамшәа. Иагьаламызт, избанзар аҳәынҭқар уахь идәықәитцаз Ефраҭ иоуп. Ихатагьы шьҭрала дабазгуп, ус анакәха, цәгьа ру, бзиа ру ижәлар роуп, урҭ рҭак ҟазтцашагьы иара иоуп.

Амала, Ԥысҳахыра инхо аурым рныртцәара иалагеит ҳәа анааѡ, иааицәымыҷхеит. Егьа уҳәаргьы, ашьажә баауам, иԥсуам рҳәоит, ашьа – шьоуп, ахала ахы адыруеит. Ана, Ԥысҳахыра ижәлар ршьа каҭәоит. Нас дызустада уи зыцрамсуа… Аха убасҟангьы, ишицәымыҷхазгьы, дымқәацеит, избанзар Бес ар рԥызаѡ шиакәызгьы, зе-

гьы раԥхьаҙагьы деибашьҩын. Ус анакәха, еибашьҩык иаҳасабалауиихәынтқаридцаакәынинаигҙоз.Аҳәынтқар иҟнытә иара хаҵала дҵас имаз Лазстан ахылаԥшра акәын, Гәбаз ииуа-ииҳәо аилкаара, иахьа идикылаз, дзацәажәаз, уаҵәы дызԥылараны дыҟоу рдырра акәын. Уи аганахьала идҵа ҷьара акы узадымбало инаигҙон. Уимоу, Гәбаз иаҳҭынраҵәҟьа иҩнан иуаа. Аҳҭынрахьы инеиуаз ауаа ракәым, машәыршәа ҭыск ахыԥрааргьы идыруан.

Бес дзықәгәыҷуаз, изааигәаз ҩыҷьа аинралцәа иман. Лассы-лассы дзыдтәалан дзацәажәалозгьы дара ракәын. Улигат дшаурымызгьы, Бес еиҳа зыгәра игоз Иоан иакәын. Ахы зхагылоу еинралуп ҳәа изиҳәон.

Иоан шьҭрала дерманын. Уи акәхап изыхҟьаз, Кавказтәи ажәларқәа зны ана, даҽазны – ара, аурымцәа раҳра иаҽагылан ианықәгылоз, Бес урҭ рышҟа инаишьҭуаз Иоан иоуп. Ар драԥхьагыланы дышнеиуазгьы, уарлашәарлоуп акәымзар, амч ихы иаирхәаҙомызт. Ихаҵа днеиуан ажәлар рахь, ауаа бара-барақәа, зҳәатәы ԥхылнадоз дырԥылон… Зҳарҭа-сырҭа аилыргара уадаҩзгьы… ишпацәаҵарҙыҙагоу ҳәа ззырҳәозгьы… аԥхьа руаҟьан-чаҟьанбжьы уаҩы дықәнамыргыло ишыҟазгьы… ашәымҭак зылуқәа еиқәаҳаз аҙлагара аиԥш рҳарҭа-сырҭак мго иааирҭынчуан. Аиха ҷырла ишҽырбааua аиԥш, егьа иус хьамҭазаргьы ацҭәы даламлакәа, днахыкәша-аахыкәшо ажәала ихәшәтәуан. Ажәагьы ашәага амоуп. Абз зырманшәало зҽы иҵоу иоуп. Аибашьҩгьы – деибашьҩуп, абҷьаргьы – бҷьаруп, амчгьы – мчуп, аха ауаҩы дызлаҽарҳәаҵәкьо абз алоуп, ажәалоуп. Убри азоуми, абзамыҟә дууазар аҵкыс, аҟәыш дуаҕазар еиҕьуп ҳәа ажәлар рҽы изырҳәо.

* * *

Бес абжьааԥнеиԥш акәҙамкәа акы даргәаҭеиуан. Уи гәарҭеит Улигатгьы Иоангьы. Аха ар рҽы ишаԥу аиԥш, аиҳабы – деиҳабын, иихәарызеишь ҳәа иԥшын.

– Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа ашәарҭа иҭагылоуп, – даацәажәеит Бес, иажәақәа аԥхныгеиԥш ихьамҭаза.

– Иҟалеи, аԥьамцәа ақәлама? – дҭааит Улигат.

– Аԥьамцәа ракәзар иучҳарын, егьа уҳәаргьы адунеи иадыруа тәылоуми… иахьа уажәраанза иҳамҭақьақьоз, гәыкԥсыкала иаҳзыҟазшәа ҳзырбоз, арахь, ацәышлампыр аиԥш анышә хәытцызжаауаз абазгаа роуп сызҽу.

– Уаҟа ҽеира ыҟам ҳәа аашьеит, аха аимпериазы ишәарҭоуп ҳәа сыҟамызт, – ҿааиҭит Иоан, – абазгаа ашызцәа бзиақәоуп ҳәа ауп ишыздыруа.

– Иашызцәам, аха илақәоуп, – уи дааԥхьижәеит Улигат, – ала зашызоу дышԥаҟалои?

– Ала зашызоу ахатца – ахатца бзиа ҳәа дыршьоит, аха ала иашызоу ахатца – ахатца баапс изырҳәоит, – Улигат инаиҿаирхьит Иоан.

– Ҳимпериа иатцанакуа ажәларқәа – аимпериа иапацәоуп. Уԥа ажәлар еизаны дыртцәуар еиҧьуп, иара уиртцәуар аасҭа, – иҳәеит Улигат.

– Ахьы амца илақәтцан иҟаԥшьза иршны ауп ишԥыршәо, ауашы – агәаҟраҿы, – уи инаиатеикит Иоан.

– Шәара еимашәкуаҿы ҳаҟазам… аусқәа даара еилахәеит, – хрыжь-хрыжь ацәажәара даҿын Бес. – Абазгаа ықәгылт, аԥсуаа рабшьтрақәа зегьы еидкыланы рхатә ҳәынтқарра ҟартцарц. Иахьа – урҭ, уатцәы – алазқәа, уатцәашьтахь – даҽеа шьоукы… Ас иандәықәла, ҳимпериа ашәарҭа иҭагылт. Убриазы, хатала, аҳәынтқар иҟаитцаз адтца Велизар исзааицҳаит. Ҳимпериа алакьыспа згәаҧыз ахьырхәтәуп. Ҳнапатцаҟа иҟоу егьырҭ ажәларқәа зегьы рзы иҿырԥшыганы иҟалароуп.. Аҳәынтқар идтца анагзара шәнапы ианыстцоит шәарҭ – Улигати Иоани. Шәара шәцәажәашьала истахуп абасала ишәеилсыркаарц: агәы иазеиҧу – аблагь иазыхаауп, даҽеакала иуҳәозар, ҳимпериа иазеиҧу – шәаргьы, аимпериа аинралцәа, ишәзыхаауп.

* * *

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериаҽы ибзианы ирдыруаз ар рҧызаѡцәа-аинралцәа ѡыцьа рыр рыманы Аҧснықа идәықәтцатәуп ҳәа зыҙбаз Бес иакәзам. Велизаргьы иакәзам. Ус адтца ҟазтцаз аимператор Иустиниан Актәи ихаҭа иоуп.

Аҽаҳа ибызшәа еилызкааua иан лоуп рҳәоит. Аимператор идтца еилызкаауагьы Бес иоуп. Абри адтцала, ууанҙа аҳәынтқар абазгаа дрыхәлаччозтгьы, уажәшьтарнахыс дрыгәтаст ҳәоуп иаанагоз.

Улигати Иоани ракәзар, адтца ироуз иахырҳәаара рыздыруамызт.

– Аѡыза гәык-псыкала иуиҭо қьазаҧзаргьы уазшьуам, – иҳәеит Улигат. – Мшәан, Иустиниан зегьы реиҳа иаҳтынраҽы изааигәаз дреиуами Ефраҭ…

– Кавказаа ари аѡыза аҭагылазаашьа аан ишырҳәо удыруо? – дтцааит Иоан.

– Исхашҭыз, уаргьы урҭ урытцанамкуеи… Ишпарҳәо, нас кавказаа? – уи атцәы налеитцеит Улигат.

– Хәлаччаѡ дышуоурыз, хәлатцәуаѡ дуоуандаз, – рҳәоит.

– Зкалҭ ласу апҳәысгьы ахацәа зегьы ргәы иахәо лзыҟатцом, нас зегьы иргәапхо ахатца дызлоупшаари? Аѡны аргылара уалагаанҙа, иугәылахо еилкаара ушашьтало аипш, амѡа хара уқәлаанҙа мѡанызара узызуагьы дудыруазароуп.

– Уара зыҙбахә умоу Ефраҭ иакәу, сара сакәу?

– Уара уоуп, Иоан, уара.

– Ухәмаруеит акәу?

– Ишықоу умбоу, Иоан, иацы – кавказаа иреиҧу ѡыза дыҟам ҳәа акәын аимпериаҽы ишырҳәоз, иахьа – кавказаа аҙәгьы шәыгәра гатәым ҳәа ауп сгәы ишаанаго.

– Саргьы?

– Уаргьы укавказтәуми…

– Сыгәра гамзар, аимператор ари адтца анагҙара уара уеиҧш саргьы снапы ианитцарымызт.

– Акрыздыруоу? – амыдаҕь-цәа ихарԥаны ҽааиҭит.

– Уара уцәажәашьала, абазгаа рабашьра ацынхәрас наӄ-ааӄ уареи сареи ҳишьклаԥшлароуп.

– Аишьклаԥшра усгьы иҳагъам.

– Иуҳәо закәу удыруоу?

– Назҳәазҭамалатцәӄьа издыруеит.

Иоан иааицәымыгхеит.

Улигат ас изырҳәозгьы ыӄан. Аҳәынҭқар Иустиниан иӄнытә ѡ-дҭак ааит: акы, Иоангьы иаргьы Бес дрыԥхьаны рнапы ианиҭаз ауп. Аѡбатәи адҭа Бесгьы издыруамызт, Иоангьы издыруамызт. Уи маъала Улигат иоуп изауз.

Аԥшьбатәи ахы

Иасҭа Қрысҭа диижьҭеи 555-тәи ашықәсԥхьаъара иаанын Ԥысҳахыраа. Мысратәи ажәѡашәаӄьаԥшѡы Цьанҳәаҭипа Цьамхәыхә иажәақәа рыла иуҳәозар, злыԥха ҳаура дахьықәтәоу ажәѡан аҽы еилатырроуп. Ахьшь зласыз акәчарақәа реиԥш аетцәақәа ршьара иқәӄьан, харабгъара рхы ахьынахо еихазаап. Жәытә-натә аахыс Ԥысҳахыра иахысны ицоз Асар Рымѡатцәӄьа ашьҭа аԥсахзаап.

– Амитә ӄалараны иӄоуп, амитә, – Цьанҳәаҭ-ипа Цьамхәыхә ажәѡашәаӄьа дшахәаԥшуаз шьыжьык иааиҽытцӄьаз арҭ ажәақәа, амра ҭлашәарак иѡеиааҥза Анаӄәаԥиа иахыкәшан, шьыбжьаарамԥанынза Ԥсоуи Гәмеи ирыхӄьахьан.

– Иӄалеи, анаџьалбеит, абга ҭысыма? – иҳәеит ахчныза аханы итәаз Қыцә.

– Акрыздыруоу, абылѡа иқәчу салԥшны акгьы збом.

– Абылѡа ҳәа узҽу ахытцхьеит, – лыбз еилакьыцәуа аҭак ныӄалтцеит Мактина, леимаа ҭырӄаԥқәа дыртаԥало дахьнеиуаз, рышьҭыбжь аҿы-хыԥхыԥ ашьҭыбжь аиԥш игон. – Анцәа иҳәар, уажәшьта амш хтып, – ҳәагьы нацылтцеит.

– Амшцәгьа шыбзиахарыз, ауаѡы-цәгьа дзыбзиахар… – ибз нарылеитцеит Хпыҽгьы.

– Убриазы саргьы ак сҳәашан, – ҽааитит аҳаблаҽ ауаѡага ду ҳәа изышьҭаз Былды.

– Ацәажәашьа ззымдыруа деихатҡачзар еиҧьми, – Хпыҽ аишәахьчахь даахеит дзыцәтәаз арымʒ.

– Ааи гәышьа, дымцәажәар ʒәыр дишьуама, аҧшреи асахьеи рзы иутозеи, аҕлам, инаихәаҧшлакгьы дуаѡҟәышу цьырымшьои, – атцәы налеитцеит Заҕьала.

– Уара, аты атцар ианыркуеиҧш, абри ауаѡ дзыхҭашәки? Абз иҽазар иара иаҡара изҭахыда, аха хыхь иқәтәоу анцәа ду уи далхәыдеитәит, – иҳәан, Қыцә ачаҡәа иҭаз абаҕсма днаҽыхәеит, дбаҳбачаʒа дахьтәаз.

– Ааи гәышьа, – иҳәеит зыбаѡи зцәеи рнаѡсан машәыршәа иҡьалангьы жьмацәак зқәымыз Заҕьала, акыц мгьал аиҧш дхьахьхьала абаҡә ибҕа адтцан дахьтәаз, иблақәа абгарымцқәа ракәушәа икәеицеиуа, згәы хтыз ажәѡан аҽы иаацәыртцыз, абжьымра дназыҧшын, амца иҡаҧшьʒа иаахәытцигаз иблыгала иаҧхьа иқәыз ауҕә аҕьатама ҭып кылблаауа.

– Латцан иумҳәаз – бҭан иузҳәом, ҳшәыргыл уажәшьҭа, напы аҳаркып, – наратеикит Қыцә. – Уара усгьы ҿутуам, ҳапхьа удәыцәлеи…

– Шәаҡәытц уара, уи ауаѡ «былды» ишәмырҳәозар… – Еиҭа лыбжьы аалыргеит Мактина.

– Агагә-чагәра уажәы иҳамбеит, ҳдәыцәышәтца нас… Гәаран уны ҳлеи ҳлажәлар, ани агәард иаххартцуеи, хәылбыҷеханʒа ихаҳкаауеит.

– Уара изумҳәои, цьым, уажәоуп уанаа, ҳара шьыжьаахыс ҳтоуп уи аҳәыста, ҳгәашахеит, уаҳа назлоу иҧсра убеит ҳәа ҳаҡоуп.

– Угәашамхеит, аха убҕа цтцәеит…

– Сыбҕа акәым, аха убз акьатрацәра кантцатцырак алшәеит… Уи ауп иакәым заҳәо.

– Шәѡыцьагьы ишәҳәо башоуп. Аус шәыбҕа цнатцәан, сара иҧсыша, шәгәымахазар акәхап…

– Ҳара ҳазҽу аҽакуп, уара башаҙа убз алоуҵоит, иузеилымкааит…

– Излеиликаари, ҕбыб ззымдыруа агәыҩҽыҩ…

– Сара сгәыҩ-ҽыҩра шсыхпсаарыз, шәара шәаашьара шәхыпсаауандаз…

– Ҳаашьаразоума нас ас изҳагха?

– Ишәыгымхеит, аха шәҕеихеит.

– Аҳаиуан ауп иҕеихо, ҳара макьаназ…

– Ҳуааруп ҳәа абарбарра шәызҽу аҵкыс, аишәахьча иқәшәырхәмаруа шәҕарҕынқәа наҟ ишәҵәахы, пхашьароуп.

– Уара, аусгьы усуп, аха ҳажәҩашәаҟьаԥшҩы иихәаз шәаҳау?

– Ҳәанҳәахла иааҩыз ауп издыруа, – иҳәеит Қыцә, аҵәы алазҵоз иҩызцәа рахь дынхьаҳәит рҽеиқәыркырц.

– Улымҳа иамаҳаз агәрагара уадаҩуп.

– Ҳажәҩашәаҟьаԥшҩы иҙбахә анцәырыжәга, иԥхәыси иареи ирыхьыз шәдыруоу?

– Шәыбз зкьымсыц убриаҙәзаҵәык иоуп, – лҳәеит Мактина акҽыҩра дахьыкҽаз.

– Жәаха зны, иԥхәыс лҵаацәа рахь дцазаарын. Аҽены ахәылбыҽха сарауеит ҳәа иалҳәазаарын. Ахәылбыҽха дыҟамызт, аухагь дмааит, адырҩаҽыңгьы шьыбжьы аара ианалага, ҳажәҩашәаҟьаԥшҩы иламгәа ҭаҽаҳәа, акруразгьы усгьы ибҕа пҵәоуп, акҽыҩра дныкҽалт, аха уаҟа акгьы анимба, дыцхлымуа, ирԥшыз ацха дыршаанҙа иахьыҩназ асура ацамкыр аалиршәан, дныҩналан, асаранцькәа еиҩырсса-еихырссо иҽеиҵеит. Аха аҵла иалҟьаз амаҭ ицҳаит ҳәа, иифаз цхаҟәазаарын… Иԥырхагахан, асура дзыҩнымҵзакәа дгазҽазуа дшыҩназ, цқьапарла иҵицәааз аиаҳәа дылҵаҳан, шәыпсык ихазаргьы изаанхараны дыҟамызт иԥхәыс дихьымзазҵгьы. Азныказы ацҵәы ҟалтцарцгьы лҽазылкит, аха бзиара шыҟамыз анылба, дицхраан, дитцагыланы даатылгеит. Иблақәа тызза, иихәо иҷамшәо, ихы иара итәзамкәа, инаган ихадыргылаз

акы акәызшәа ихынаан, алаапк еиԥш ижәзы кылырԝуа, дҟыжәбыжәуа акы иҳәарц даҽын, изаҳауаз дабаҟаз умҳәозар. «Уанаџьалбеит, иухьзеи, узгара ужәыма?» – ҳәа иԥҳәыс дшәан, илуа-илҳәо дақәымшәо дбарԥьалеиуан, лхатца дцәагәазхан дахьлымтцахаз. Унадиуп ҳәа шаҟа дцәылҳаҳахьааз. Аиашазгьы уаԝы аашьаԝын. Аашар хәлааназа ахәыштаара дахьыҽхәатәаз, ажәԝашәаҟьаԥшра далагазаап. Абас уажәадагьы ихьхьазаарын. Дихо-дигәо ашәхымс дынхыганы данынаигәтаслак, ибга акәартцыкь иакызшәа днамтцасуазаарын… нас дшәиԥшьиуа абартца днытцытцны, амҽырҟәара иларшәыз аигәышә аашьтыхны, ахтцыста дынхытцны, аҳәыста итгаз амԝахәастала дбырбыруа, ажыцкәа ааицрыхо, абнара днылалозаарын… Цәгьа иу, бзиа иу, ма ахәыштаара ахчнызаҽы зхы неилеитцоз қыдбажәқәак лзааигон. Дзеиԥшразаалак – лхатца иакәын. Даҽеа хатцак лара длызтодаз… Аха уажәы зынза дшәеит. Уи ауп акы имыхьындаз ҳәа дивагьежьуа, итцуаара дзаҽыз. Изхысҳәааua, ацхаҟәа дашьны дшыҟаз акәзаап «каамеҭ ҟалоит» ҳәа шиҳәазгьы…

– Анцәа дыҟаҙам шәара шәзы, дыҟазар абри ишәҳәо азы мацара амитә иақәыршәатәу шәоуми… – ҽаалтит Мактина.

– Ҳшәыргыл акәымзар, – Мактина лахь дхьаԥшын даацәажәеит Қыцә, – Џьамҳәаҭ-иԥа Џьамхәыхә иԥҳәыс дышәхалырштра дыҟоуп ари аԝны иԝноу.

Абас, еихлафуа иԝагылан, зхы ркхьаз ахкаарахь рҽынархеит.

Анаҟәаԥиа иԝахыкны, Абсар ҳәа захьзу аҙиас иахыцәу Аныхамца аҳаблаҽы ԥсраз-бзараз арҭ ауаа агханы иҟалазом.

– Ранаџьалбеит, аԥсы ддыргылап, – ҳәа рзырҳәон.

– Урҭ еицызароуп, дад, ихеибартәаауеит, – ас рзызхәоз, уажәрааназа ҽтызәзәала изыхцәажәоз ажәԝашәаҟьаԥшԝы Џьанҳәаҭ-иԥа Џьамхәыхә иоуп. – Еиԝызцәоуп, аиԝызара уҩә хьамтоуп, – ҳәагьы нацитцон, ауҩә иатцаку ацә-

қәа аҩбагьы наҟ-ааҟ еицахонатцы, изтцо аиа егьа ихьамтазаргьы, иргоит. Аха руакы аҽеыргызмалны ахьанҭара аҩыза иазыннажьуа ианалагалак, изтцоу ауҩәгьы аҿыжра хҭанакуеит. Ауаагьы убастцәҟьа иҟоуп, аҳаиуан иана-дукыло шыргәампҳогьы. Уҩыза изеиҧьаушьо – уаргьы иузеиҧьаишьоит, итцоукыз – уаргьы утцеикуеит.

– Ааи, аха аиҩызараҿ цьара ишьацәхныслар? – ажәҩашәаҟьапшҩы ас иаиазтцаалак аҭак риҭон:

– Усҟан аҟәыш изхароу сара соуп ҳәа дгылоит…

– Агаҙа?

– Сара акгьы схарам, изхароу сҩыза иоуп ҳәа аара иҩыза идитцоит, инацәа уи ишҟа ирххоит.

– Апсны ахоура-тцоура сара исхароуп ҳәа аҩыза дзыхьчо, ацәгьамыцәгьа зхахьы изго иҧшаара уадаҩзар ҟалап…

– Ус шҧоуҳәои, жәларак зегьы рзы ус уҳәар ҟалома?

– Ааи, аха дсашәҳәарауеи нас аҙәы?

– Зых иақәымгәыҷуа иоуп ус ицәажәо.

– Ибзиоуп нас, сара схы сақәымгәыҷуазааит, аха абри-абри иоуп ҳәа аҙә ихьҙ шәҳәарауеи…

– Сара стәы шәаламцәажәан.

– Нас ҿырҧшыс иузаазгарыда?

– Дҩыза бзиоуп ҳәа ажәлар еицырдыруа.

– Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа.

Азныказ инеиҿапшы-ааиҿапшит, нас иҿаамариашашәа инацитцеит:

– Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа иҩызаратәы здыруа Апсырҭ иоуп.

Ахәбатәи ахы

Апсырҭ идкыланы имаз иеибашьцәа шәҩуаа хадара рзызуа аҧызацәа дыруаҙәкын Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа. Зхоура-тцоура еихыхыз, зыжәҩахырқәа цаҧаз, зхахәда еитцацалаз, ихы идыруазар аахыс изқәа адгьыл уаҩы

изамырбацызт. Меигҙарахда анцәа иишаз уаҩуп ҳәа иҩызцәа ихыхәмаруа изырҳәауан. «Акамбашь закәыхи, аслан дзадумкылари...» – нараҭаркуан ахпатәиқәа. «Ддумбеитцәкьоуп, ддумбеи», – иаашьақәдыргәгәон даҽеа шьоукых.

Абжьас иаҩызаз акьалантар дахьрылаз Базрыжә-ипа Нашбаҭакәа иеипш зеипшыз ҽаҙә дааузрылхуамызт. Амца иақәутцар ибылуам ҳәа ззырҳәоз аццышәқәа, геишьхеи ирыхкьа, шьамхыла аҽеа иахьҙаны иаанызкылоз, Базрыжә-ипа Нашбаҭакәа ианааивалоз, дҧьашьаны рыхқәа раҳа итцапшуан. Иара дтәаа-мааua, зны-зынлагьы дынҭаҳа-аатаҳауашәа ашьшьыҳәа акәын дышныкәоз. Абри ауаҩ ду ашьац дахьаґрагылозтцәкьа ирыцҳаишьон. Иҷаа-ҷааua абжьы азытгом акәымзар, убригьы аҧсы ҭоуп ҳәа ишьон. Ауаҩ гәшаҭа ду данцәажәозгьы, аҙәы игәы нзырхара сҷытцымкьандаз ҳәа иажәақәа ираҙон. Иеиҳабацәа рҷапхьа икәмызцәа хылпа ихыхны ахәыч иеипш иркытцымытцуа дгылан дыпшын. «Абри уы, абри ҟаҵа» ҳәа анырҳәалак, ражәа ҩбамтәкәа иҷынеихон.

«Акамбашьгьы амч амоуп, аха, алымҳақәа ирынкыланы, инаган ауґә инатцаҳәаны идырцәаґәоит», – рхәон зыбз иафоз.

Абас иҟаз ауаҩы аҳәсахәычқәа ихы дҩахан дзырҷапшуамызт. Апырпыл аипш дҟапшьхон.

...Зны Апсырҭ икьалантар ицны Лазстан аҳәынтқар Гәбаз диҭааит. Апсырҭи Гәбази шьҭрамҭала еикьарзын. Гәбаз ҳәынтқарс иҟаҵараҷы Апсырҭ илиршазгьы рацәаҙан...

Пысҳахыра зегьы еидыскылоит ҳәа иаҷыз Апсырҭ, алазцәа рхәынтқар Гәбаз сасдахьтцас дидикылт. Лазстан аҳҭынра азал ду аҷы ирхиаз аишәа наҟ-ааҟ еиҷапшуа иахатәан Амшын Еиқәа Мрагыларахьтәи акәакь иапшәымацәан иапныз ҩ-жәларак раҳцәа. Шаҟа ҙбатәы ҙбаҙамкәа, шаҟа ҳәатәы ҳәаҙамкәа, шаҟа утәы уҙамкәа ишьтоузеи рҷапхьа.

– Уара иубаргәи, – иҳәеит Аԥсырҭ.

– Анаԥшцәа ус рҳәаргьы, уара Аԥсҳа уаҟара издыруада ауҭә иахьақәыҷәҷәо, – аҭак ҟаитцеит Гәбаз.

– Уажәы-уажәы Мрагыларахьи Мраҭашәарахьи ихьаԥшкәаԥшуа рыламзар… аизакразы еизакуп…

– Ауаѡы имгәа азага идыруазар…

– Дабаҟоу уи иѡыза, Ԥысҳахыра дузыԥшаар сыздыруам, амала – Лазстан дыҟам.

– Ԥысҳахырагьы иуадаѡуп иԥшаара… Шьоукы ладеиѡадеи ҳәа ауаа еигәыдыртцоит, ладагьы-ѡадагьы инхо ԥысҳахыраа ракәымшәа.

– Маҳа-аргама зегьы зышьҭатцәкьоу аҳра ауп, – иҳәеит, даақәыпсычҳан, Гәбаз.

– Бзиара дус иалаз сымбеит аҳра ҳәа узҷу.

– Аус злоу аҳра мацара акәым, аҳра зуа хыҷәкыс имоу ауп.

– Аиаша уҳәеит, ужәлар рхьаа угәы иаламыкшозар, иухьаамзар, аҳра иалухуи?

– Ахныҟәгаразы…

– Ахныҟәгаразы акәзар, аҳра абаҭаху, аҭуԥьарра ауп уҷеыззукша.

– Аҭуԥьарра еиԥшума уҷеы иаатшәо ҟартцозар, иара аҭуԥьар ихаҭа угәы иахәо абаҟастцари ҳәа дгылазар?

– Ибзиоуп, ибзиа.. Аҳра аҳәгьы мап ацәикҳом. Аҭоурых аҷеы аҳра мап ацәызкхьоу аҳәызатцәык иоуп.

– Уара узҷу Римтәи аимпериа аҳра мап ацәкны, зҷеага шьҭыхны аутра иҭалаз аҳәынҵқар иоуп…

– Зегьреиҳа ахшыѡ змаз уаѡын.

– Ҟаҟатәыс ажәлар ихы римтеит.

– Зымгәахә аԥхҳы нкаҭәаны иаазрыхуа изы ирҳәарыз.

– Аҳҵәкьа убри иакәын.

– Ус умун ҳәа аҳәыр иҳәама?

– Ари адунеи уаараҷы абас ҟаҵазар еиҕьын, абас узар еиҕьын ҳәа зегьы ирҳәоит. Рыцхарас иҟалаз, ирҳәо дара ирзаанхоит.

– Аарцә ҳәара агмызт, нарцәы ура ыҟамызт…

– Абриаҟара зхаҳҳәааууа, уара иубаргәузеи ҳәа исаԥнукылаз ауп.

– Ужәлар ахьеизаку ауп ус зхысҳәааз. Иахьа убжьы гар, адруҳәа зегьы ѡагылоит. Сара стәқәа зжьы ужәыр зтәан еиламгыло иреиуам.

– Иҧьатамахжәаѡцәоуп.

– Аҧьатамахжәаѡцәа саргьы исыгым. Урҭ сычҳарын, ачарҳәаѡцәа ыҟамызҭгьы. Умбо Ҭердеҭ исзиуз. Уҩы иааҭшәарызеи ҳәа дысҩаԥшуан, иу-иҳәа уашьуамызт. Сыбла қәацаанӡа, сгәы иаҭахыз идыруан. Саргьы ҳаҭыр иқәыстцон, схы дадкылан дсыман. Арахь схы-сгәы иҭалаз, саҳҭынра иѡналаз маҭаԥшьызаарын. Иаҭахыз, изымхо иҟааз, дзышьҭааз?

– Уҭып дашьҭан.

– Ишԥа?

– Ааи, ааи. Цыбла абаа инапаҩы ианааига, Мсым Хәыҷы иара иахь диаигарацы иҿазикит, уахарнахыс Лазстан аҳәынҭқар сара соуп ҳәагьы иеиҳәеит.

– Ҭердеҭ рыцхәу?!

– Ҳәынҭқарс дзыҟалазҭгьы дышрыцхаз уирбарын.

– Ааи, ус ауп, ус. Зычуан иҭоу ззымфаша, игәыла ичуан иҭоу дазыѡуеит. Ус сҳәеит ҳәа, урҭ ачарҳәаѡцәа уаргьы иугӡам. Егьырҭ зегьы ракәым, Ҭлапс инацәа шаҟа уахаиргьежьызеи…

– Уи амаҭ…

– Амаҭ иабаргәи, ишмаҭу убоит. Ауаѡы иԥшра змоу амаҭ ауп ишәарҭоу.

– Ҭлапси Ҭердеҭи рѡызцәа, анцәа иишаз иԥшьоу ҳадгьыл иқәымзароуп.

– Аха урҭ ари адгьыл иҳәапыӡыпуа ауп ишықәу.

– Адгьыл иагьаѡ ықәуп, уареи сареи ҳаҳҭынра иѡнамзар…

– Нас иѡнам ҳәа угәы иаанагома?

– Сара аӡәгьы игәра згаӡом, сашьа гәакьатҷәкьагьы апхьа днаргыланы. Угәы ишԥаанаго, сашьа Византиа аҳәын-

ҭқар ихы дадкыланы, иаҳҭынраҷеы дызимоу сара дсыцхраарц аума? Нас зыгәра гатәыда, ақьырсианцәа ҳагәра анеибамга, цәгьарамзар бзиара ҳзызымуц аџьамцәа роума зыгәра гатәу?

* * *

Џсры аҳаблан унеишь-ууаишьҳәа зегьраԥхьа дшыдмыргылозгьы, аџьар шьхныԥсылан иажәа иазыҙырҩуа ишымгылозгьы, уеизгьы-уеизгьы уаҩы диргәаҟуамызт. Кәастҭақәакгьы рхы неилатҵаны ихәыштаараҷеы амца хәажжаҙа иакын, лҩатҵәкгьы хәахәаҙа иқәацә иахылтцуан. Дхагахар дзыдҷарҳәало ҳәа имаз ипазатҵә, итҵәҩаншьап, игәыҷырҭа анрагьы изуны, абрагьы изуны, акәтаҷьцәа дылхны диаазон. Иаргьы джыцәҙа дҟалахьан, фырмахьцк еиқәитцартә, аҙарақәа дырхылаԥшыртә аиԥш. Иҷкәын данибоз аиа иархәахьаз ибҷа еитцытцуан, ииашахон. Ауаа ианырымбоз дааигәыдирҷәҷәалон, ихы ишьышьуан.

– Ухатцахеит схамштлыҟә, уажәшьҭа ҭацак саалыхаргьы цәгьам, – ҳәа дизыгәдууа дихыхәмаруан.

Џҳәыс дыззаауго дабаҟаз, аарла жәашықәса ракәын ихытцуаз.

– Баба, аа, баба?

– Иууеи схамштлыҟә?

– Сан дыԥшҙазу?

Амцабз ицрасызшәа дҟаԥшьхон, нас дҳашҳатәраха ииҳәо иҷамшәо даанхон.

– Баба, зҷумтуазеи, аа, баба?

– Дыԥшҙан, сыҷкәын, дыԥшҙан.

– Гәыранда леиԥш дыԥшҙазу?

– Гәыранда латцкысгьы деиҷьын, сыҷкәын, дад.

– Џсры хәыҷза дышԥагеи?

Ари аҩыза азтцаара аниитоз, ихәыҷы иеиҳәара атак изымдыруа дҟәызгаҙа даанхон.

– Баба, аа баба, Џсры хәыҷза сан дышԥагеи?

– Амшмыхәла ыҟан…

– Ақәа ауазма?

– Амҟәыл леиуан ажәѡан ахьтә.

– Нас, нас?

– Лара акәара нырцә аутра дтан. Дыѡны лҳылалхеит, акәара данааҽцынгыла ихышәхытцәахьан, ацҳатцәры инатцасхьан. Агәтаҟынза дааихьан дыҟәтцәрааит… Нас уаҳа думбазеи џьаргьы сан?

– Мап, сыҷкәын, уаҳа дсымбазеит.

…Абас шаҟантә еибырҳәахьоузеи аби апеи. Изгәааамыкзоз иҷкәын затцәы дахьижьоз ауп. Ауаѡы ихы иазиуа иаҕа изиуам. Издыруада, ихы акәзар иижьо?

Уиижьтеи акыраамта шыбжьысхьоугьы, иацы акәушәа ибла ихгылоуп, илымҳа итаѡуеит лыбжьы.

…Усҟан ахәадаҽы ахҳарра ширыцкьоз, агәаѡа итыѡны ҳәсақәак руаҟьанчаҟьанбжьы илымҳа иаатаѡит. Цкьа даназызырѡы, азха аҟнытә шакәыз идырит. Ахҳарра дынтысны, ахәы данаакәгыла, зикақәа хиатцәаа-хиатцәааза агәарҧ иқәибамыргыло арбагьқәа реиҧш, агәыла ҧхәыси иара иҧшәмаҧхәыси, зыла ихыхәхәа идыртәыз рыҧхалқәа надыргылан, аиҳашра иахьаҽыз днарҳаҧшит. Зегьреиҳа иџьеишьаз, арт аҳәсақәа – аҳәса тынчқәа ҳәы изышьтаз, зҟытҧсытбжьы мгоз ракәын аҳаблан. Ацгәы икьууа ааста имкьууа еицәазаап.

«Ааи бара аҧхамшьа, бҳы ааихакы… Ак сҳәоит ҳәа шҧабгәаҕьзеи сара сҳы?» – ари агәыла ҧхәыс лыбжьы акәын.

«Сара сакәым зҳы еихазкша… Бара бҳы еихакы акәымзар…» – ари иҧхәыс лыбжьы акәын.

«Акәымзар… Ибылшари бара, Ҟәдинатажә иҧха?»

«Ааит, бара алаҧс боума сара сеицазкуа».

«Сара сзакәу схата идыруеит».

«Сара сзакәугьы схата идыруеит».

«Имдыркәа ишҧеимдыруеи, аҳаблан иззымдыруа азәгьы дыҟазамеи».

«Бара Шьрынажә ирҳәазо имоугьы ак сҳәоит ҳәа бацәума?»

«Ак згыз игыз идыруан, ҩба згыз издыруамызт ззырҳәогьы абри ауми?»

«Улзыԥши уара, улзыԥши… Зеиԥш жәа ҟәышқәоу илҷышәшәо».

«Бара амцахәыцәа, аҳә дыбзымхеит, ҩыцьагь бзымхеит…»

«Бсытцашьыцуеит акәу?»

«Лахьышәашә».

«Уиала ибҳәарц ибтахуи?»

«Бызқәымшәац ҳәа аҳәгьы дыҟам ҳәа ауп исҳәарц истаху, уажәы бааины схатца бааидгылт… Биҟәатц акәымзар, истоубастоуфыруп, ани бардтцас ибабаҳа ибықәжьу быхцәыжә банкны бықәшьуа ахылаҧара бсыма сыштало».

«Агәы бымазар бҷааха, бара алапс».

«Багьлапсуп, багькаҳԥуп, ибмузозар – багьхаасуп».

Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа иҟаитцара изымдыруа, ииуаиихәо дақәымшәо, дышьхныпсылт, нас ацәа даланы далтцызшәа даатрысын, даақәгьежьааит.

«Агәаҧьра змам ахатца иеиқәа ааишьхны иԥҳәыс леипка ишәитцааит», – иаб лассы-ласы ииҳәоз арт ажәақәа илымха иаатафит. Уажәраанҳа амҷы злалихуаз иеихаҟәала аҟәақ-аҟәақҳәа дааҟәымтцзакәа ихагәта аҳә дасуазшәа ибон.

«Улапш лхумырпан упҳәыс, изуасҳәазаалакгьы сыҷкәын, нан. Уи лан илзырҳәақәахьаз рацәан, ан лкалт апҳа илҷацәхоит», – иан лажәақәа уажәы иккаҳа иблақәа аадыртит.

Дарбанзаалакгьы иԥҳәыс лхымфапгашьа аниаҳауа, жәлары зегьы ианрылафлак ашьтахь ауп. Схатцоуп ҳәа баҕьа-баҕьа баша дцәажәозаарын, атәыфа дуқәа ихалыргылахьазаап иԥҳәыс.

Лаҟлаԥьрада иԥҳәыс дышкаҳԥуаз агәра анига, акәыкәыҳәа дшыҳәҳәоз длышьтагәа дааикын, лнапқәеи

лшьапқәеи еиқәпах дҽаҳәаны днышьҭеитцан, ахәыц аҽашәар ихызҭәоз ихәгабз ашәындыҟәра аҭца иахьҭатцәахыз иааҭиган, лхы шҩаз иныкәыршәны исеит. Уигьы азмырхакәа, агара игараз ихәыҷы дышҽаа-ҽаауазгьы, имҵын дыкәмыжьлакәа, Аҟәа аԥьармыкь аҽы шәамахь хәҳахәҭоык имихәҳаз аҽада днакәиртәан, лабраахь диргьежьит.

…Уа дахьнеиз даарыхьҭашьны дахьнышьҭалаз еиҳа-еиҳа деиҭашәо, лымчыбжь аантцәоны лыпстазара далтцит.

– Ус лахьынтцас илыман, илуахҭан, – иҳәон рапхьа.

Аха ахәшәқәа зегьы рыхәшә аамта ца-цыпхьаза игәы акы иҽнакаауа иалагеит. Даақәымтцзакәа ихы азтцаара аиҭон: «Агәылапҳәыс зардагь иҟалтцаз аҽыпныхәа тцатцгәы амазу-иамамзу зеилумкааи?» «Аныха-пшьа аипш сыцкьоуп уҽапхьа ҳәа упҳәыс дҽаа-ҽаауа илҳәоз агәра зумгеи? Лышьтахьҟа лашьцәа еикәаҧга игылазҭгьы ус ҟаутцарызу? Ахыткәеи лҳәатәы зхоутцеи?» – Арҭ азтцаарақәа рҭак изыпшаауамызт.

Гәыжьжьагас, гәхарштгас имаз иҷкәын хәыҷы иакәын. Усҟан шықәсыкгьы цқьа ихымтцыцызт, атәым ҳәса ракәым, иантцәкьа длимыркит, аҳәса зегьы рнапқәа цқьам ҳәа пхьазаны. Инапала дгареитцон, дгарихуан, акриҽеитцон, дижьжьон…

Иԥьабаа шыцәгьазгьы, усҟан ибаргәыз.

Ашьтахь, ихәыҷы данышеидас, сан дабаҟоу, илыхьи ҳәа лассы-лассы иаб диазтцаауа далагеит. Апхьа иҽахигон, зны ас иҳәон, зны анс иҳәон, атцыхәтәаны азы алеира дагеит ҳәа иеиҳәеит. Аха уигьы азмырхакәа дызланхоз аҳабла ааныжьны, Анаҟәапиа нырцәтәи ахәы дхытцны, ашьапызатцә атра адәаҽы иҟанатцоит ҳәа шырҳәо аипш, адәышкәаҧаз аҽы хаҳә-тцәаҳәк неилышьшәа қәацәк иргылан, ихәыҷы диманы дышналеит. Иара итәала ауаа дырцәыбналт. Ашықәсахь машәыршәа азәык-шыцьак зҳәаз аипш латцгашцәақәак нанамгозҭгьы, уахь ауаа ирҽархасыртамызт.

Иара убраҟагьы аԥхьа иԥырхагаз ҟалеит. Абнакәытқәа ичычан илаитцоз ахәыʒи ашырʒи ықәырхуан. Ирахәишәахә, иԥсаса рыфѡы ркызар акәхап, ишааилахәлалак ақәыцьма уҭахума, абгыʒ уҭахума еибарҷыжуа иаатцра иаван. Абгасса ракәзар, амитә иақәшәазшәа артцәаасыртцәааҳәа еибарҳәҳәон. Аʒыршы иацәшәаны аʒыблара иалаԥалаз диѡызан, аха, ауаа рыбз иацәыбналаз, урҭ зегьы ичҳауан.

Ауаѡы зегьы дрышьцылоит. Акыр дбарԥьалеизаргьы, дбаҳбачазаргьы, абаҳҭқәа иқәнаԥсазаргьы, аҭалагәмра дҭаԥшызаргьы, дышнеи-шнеиуаз дашьцылт.

Ауаѡы ибла аҭаԥшра дшазгәышьуазгьы, машәыршәа аʒәы даниҷаҳалак, аʒы шыцәаз ибазшәа ишиԥхьаʒозгьы, дгәыцхәгәышьуа дилатцәаны аԥсшәа шиеиҳәозгьы, ууаишь ҳәа дымѡахигаʒомызт, асасдкыларазы зыѡны ашә аартыз уаѡын ҳәа дшырԥхьаʒозгьы.

Абнауаѡы ҳәа изырҳәеит ԥсраа.

Ус иага иҟазаргьы, ѡымз-хымз рахь акәзаргьы, иара аʒә диацәажәалон, аʒә дибалон. Амитә иақәшәаны иҟаз ихәыҷы иакәын. Шеишыкәса иаб инаѡсан уаѡы ибла дынҭамԥшʒакәа изҳауан. Шьыжьы инаркны дкьаасуа абнаршәыра дылан. Ари мызкы акәмызт, ѡымзгьы ракәмызт, шыкәсыкгьы акәмызт.... Ашьыжь иблақәа анаахитуаз икәшамыкәша иибоз бнаран, ѡадагьы, ладагьы мрагыларагьы, мраҭашәарагьы бнатоуран; зны-зынла ахәкәацәрахьы данхалалоз ныркә Анаҟәаԥиа абаа ҕьазҕьазуа днагәыдыԥшылон. Жәѡангәашәԥхьара аатны даҷеа дунеи ҷьашьатәык дналаԥшызшәа игәы нҭыԥсауан. Анаурқәа реиԥш зцәаара ибоз ауаа реилаѡеиласра дышьҭнахуан. Анаҟәаԥиа маҭцас иақәтцәиаашо иѡагаз аурам ианыланы шьоукы аѡада ихалон, даҷеа шьоукы алада илбаауан. Ашьаҟауаа, аҷецәа, ауардынқәа... цыхәаԥтцәара рымамызт. «Иҟои, мшәан, уи абааҷы? Ахәы акәацәраҷы издыргылеи? Изустцәада урҭ ауаа? Зегь уахь рхы зхои? Ҳара ххәахьы, ҳара ҳахь уаѡ дызхамлои?» – Зҭак изыҟамтцоз арҭ азтцаарақәа иманы ахәылбыҷеха иаб диԥылалон.

Базрыжә-иԥа Нашбатаҟәа арҭ азҵаарақәа иҧкәын иаииитоз, днеилыԥсаауан. Ихәыҷы диманы ауаа дырцәыбналт. Абчараҳцәак, латцгаҩцәақәак ракәымзар даҽазәы ишьапы ахьамкуа аԥста дҭалт. Акыр шықәса игәы ҭынчын. Ихәыҷи иареи рхала иҟан. Аԥсаа рыҷырҷырбжьи агыгшәыг рыҟрымҿрымбжьи рнаҩсан, уаҩԥсыбжьык машәыршәагьы рлымҳа иҭаҩуамызт.

Акыр шықәса абас мацара…

– Саб…

– Иууеи с-Хамшҭлыҟә?

– Нырцә иҟоу закәи?

– Иаба?

– Нырцә, нахьхьи,– инацәа амраҭашәарахь инаиркхеит.

– Иабоубеи?

– Иахьа амни ахәы акәацәраҿы сыҟан.

– Ухалоу?

– Чалыҟгьы сыцын, – иҵыхәаршәшәо иаԥхьа игылаз ила ду наиирбеит.

– Иубеи?

– Абаа ду.

– Уаҳа?

– Ауаа рацәан.

– Иҟарҵоз?

– Аҩада ихалон, алада илбаауазгьы ыҟан.

– Уи Анаҟәаԥиа ауп, с-Хамшҭлыҟә.

– Анаҟәаԥиа захьӡуи?

– Аԥсҳа Аԥсырҭ иаҳҭынра ус иашьҭоуп.

– Ауаа уахь изнеиуеи?

– Аԥсҳа иахь имнеиуазар, иабанеиуеи?

– Ҳара ҳахь аӡәгьы дзымаауеи?

– Ҳара ҳанхацәоуп, Аԥсҳа ҳазлаидукылари?

– Анхацәа рахь аӡәгьы дымнеиӡои?

– Имнеикәа, ишԥамнеиуеи… Дара рҩызцәа анхацәа мнеиуеи.

– Нас ҳара ҳашҟа изымаауеи анхацәа?

Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа ари аҩыза азтцаара дазыпшымызт. Дааитцанарҕәҕәеит.

– Саб?

– Иууеи?

– Ҳара ҳзымнеиуеи аҳтынрахьы?

– Ҳнеип, ҳнеип, ус утаххазар, – иҳәеит уаҳа псыхәа шамамыз аниба.

– Ҳанбацои нас?

– Уатцәы, дад, уатцәы.

– Уажәы ҳзымцои?

– Уатцәы мшапуп, Апсҳа иаҳтынрахьы ҳнапы ыркало ҳазнеиуам. Иаагашагьы ҳазхәыцроуп.

– Иаагои?

– Цәҟатак, мамзаргьы хәанхьаа иртысхьоу шьтәак.

– Наныкьара, наныкьара, – иҳәан, инапқәа еинҟьо, дыҩны агәашәахь иҷынеихеит иҷкәын хәычы. Чалыкьгьы ҩатцҟьан, аак-аакҳәа ишуа, икамсо инаишьталт.

Жәаҩа шыкәса раахыс еилишьуаз ихаҳә-тцәаҳәкәагьы леилыҩрны илеилаҳазшәа, инапқәа игәытцапса, амарда иаҷаланы ахәада ихалоз иҷкәын хәычы дизыпшуа дгылан Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа.

Амра агылара узынкылараҳа ари адунеи аҷы ауаҩгьы дузытцәахуам, ухатә хшара иакәзаргьы.

Амал-ашьал зҳәаз аипш, уаҩ дызтамлац ҳапык пшааны иутцәахып. Ахьы акәзар, аҟәцьал итапсаны тлагәаҩак итоутцап, иамуҳар, уаҩы ишьапы ахьамкуа ҷаҩак аҷы анышә хәытцжааны, аматраз ҟатцаны ихәытцоутцап. Фелдышь-птцәахазар, цәҩычазар, ацәашьаршь иагәылатцаны иутцәахып. Аха ауаҩпсы дызлоутцәахри? Даныҙку бзиоуп, аха ианизҳалак?

Мап, ауаҩпсы дшаны анцәа адунеи дзыкәитцаз, иеипш зеипшу ауаа дрылазарц ауп, рыцәгьагь-рыбзиагь далахәызароуп. Ауаа рҷы изҳароуп дануаҩхо, мамзар абнараҷы зызҳаз дыбнауаҩымхои…

Игәы шҭыԥсаауазгьы, иблақәа уажәоуп ианаат. Уажәоуп ианидыр жәа-шықәса баша иширҳыз. Иара ихалагьы иакәым, ихы-иԥсы зқәитцо иҵкәын хәыҷгьы диԥырхагахеит…

Адырҩаҽены ашьыжь зтәыҩақәа еиларша, зжакьа асаара илеиуаз, хәынхьаа иааиуаз рышьтәа аҷапырхәа нахартцан, ирыма аби ԥеи ашҭа интытцит.

Хамшҭлыҟә ишьамхқәа итцпраауан. Ихы идыруазар ааҳыс иахьанҳа иаб диманы цьара ҳцоит ҳәа амҩа иқәымлацызт. Жәашықәса зхалазатәа абнара агәта изызҳауаз, дыбнеикны дыҟан. Иахеижьҭеи ихылпа атцыс ҭоуп. Иқәла-зықәлоу ахәыҷқәа зегьы ишырҟазшьоу аиԥш мтцәыжәҩада дԥыруеит. Атҳ ганы дшышьҭалазгьы, акыраамта дызмыцәеит. Хәыцрак дшалаз егьи ахәыцрахь диасуан. Иара итәала ишьҭихуан-ишьҭеитцон, иқәихуан, иқәитцон, аха Анаҟәаԥиа закәыз изеилкаауамызт.

Дуҳҳак шакәыз ахәаҷынтәгьы ибеит. Аха уи адуҳҳа зызкыз, изыргылаз, издыргылаз – арҭ азтцаарақәа рҭак изыҟатцомызт.

– Баба, аа, баба, – хлантцы иҭаланы илеиуаз иаб дишьҭапцало дахьишьҭаз Хамшҭлыҟә дтцаауан.

– Иууеи, баба?

– Аԥсҳа захьҳуи?

– Цысҳахыраа зегьы знапы ианыԥшыло Аԥсҳа ҳәа ишьҭоуп.

– Баба, аа, баба?

– Иууеи, баба?

– Цысҳахыра захьҳуи?

– Цысҳахыраа рыпсадгьыл Цысҳахыра ҳәа иашьҭоуп.

– Баба, аа, баба?

– Иууеи, баба?

– Ҳара ҳапсҭагьы Цысҳахыра иатцанакуама?

– Ҳапсҭа закәыхи… Абри Анаҟәаԥиагьы аҽуаҩ бзиа амшын агаҷа илаваршәны ҩада иҷыҩеихар, аҳәааҟынҳа анеиразы хаха-хымш атахуп.

– Хаха-хымш дуззоу?

– Хаха-хымш рыла дахьымзаргьы ҟалап.

– Ашада акәымкәа, алада ддәықәлар?

– Уахьгьы убриаҟара аҭахуп.

– Баба, аа, баба?

– Иууеи, с-баба?

– Ԥысҳахыраа ҳара ҳаума?

– Ԥсышәала ицәажәо зегьы ԥысҳахыраа роуп.

– Ԥаҟалагь лаҟалагь инхо зегьы ԥсышәала ицәажәома?

– Асаҵқәа рыда.

– Асаҵқәа злацәажәои?

– Урҭгьы ҳара ҳаиԥш аԥсшәа рҳәоит, аха рхатәы, асаҵ бызшәагьы рымоуп.

– Егьырҭ зегьы-зегьы аԥсышәала мацара ицәажәома?

– Аублаагьы рхатәы бызшәа рымоуп…

– Уаҳа?

– Шаԥсыҷаа рааигәара инхо қәҭасаагьы аԥсшәа аиԥш аедыгь бызшәагьы рҳәоит.

– Шаԥсыҷаа ԥсацәаҵами?

– Аԥсшәа зҳәогьы ыҟоуп, аха рхатәы бызшәатцәкьа – аедыгь бызшәоуп.

– Баба, аа, баба?

– Иууеи, баба?

– Аԥсырҭ убарҭ зегьы аҳас дрымоума?

– Урҭ рхала роума, сыҷкәын…

– Ыы, итцегьы ыҟоума?

– Иҟамкәа, с-Хамшҭлыҟә ҟадыць, ишԥаҟам… Арҭаа, Лышәаа, Қамшьаа, Цьамбаа, Базрықьаа, Атмаа, Ахҷыпсаа, Аихаршаа уҳәа ирацәаѡуп, сыҷкәын, урҭ.

– Нас убарҭ зегьы-зегьы Аԥсырҭ аҳас дрымоума?

– Анаԥеи Нагеи рыбжьара инхо ԥысҳахыраа зегьы драҳуп.

– Урҭ абаҟоу, иара дабаҟоу?

– Ԥысҳахыраа, сыҷкәын дад, иахьыҟазаалак зегьы Аԥсырҭ итәуп.

– Ԥысҳахыраа зегьы-зегьы?

– Ааи, зегьы-зегьы.

– Баба, аа, баба?

– Иууеи?

– Уара убарҭ зегьы рҽы унеихьоума?

– Аԥсырҭ сицны снеихьан…

– Нас ҳара ҳахь уаҩ дзымаауеи?

Базрыжә-ипаНашбаҭаҟәаиихәоиҽамшәодеиҭаанхоит. Ҽиҭуамызт. Иихәарыз…

– Аԥсырҭцәкьагьы дмааицт.

– Аԥсырҭ ҳара ҳаха изҭада? Ԥысҳахыраа зегьы дрызхәыцуеит.

– Ԥысҳахыра ҳаицахысхьеит умҳәаз?

– Ԥысҳахыра ахи-атцыхәеи ҳаицахысхьатцәкьан, аха иара аҳҭас…

– Уара?

– Сара ҽышькылкҩык иаҳасабала.

Ԥытрак ус ҽымҭинеиуан. Нас Хамшҭлыҟә иаалырҟьаны деиҭатцааит:

– Анаҟәаԥиа закәи?

– Аԥсырҭ иаҳҭынроуми.

– Аԥсырҭ адгьыл имазами?

– Ԥысҳахыра адгьыл зегьы иара итәуми.

– Нас ашьха акьышәкьышәра иаҳҭынра зыҟәиргылеи?

– Ус иахәҭоуп азы иҟаитцеит, с-Хамшҭлыҟә.

– Избан?

– Аҳ ус зыҟоутцои ҳәа иазҭаазом.

– Избан?

– Избанзар даҳауп.

– Аҳ дынцәоума?

– Аҳ дынцәаазам, дуаҩуп.

– Анцәа дуаҩзами?

– Анцәа дышԥауаҩым, дынцәами.

– Нас Аԥсырҭ дынцәаазами?

– Дынцәаҙам, амала, анцәа игәаԥхарала, ԥысҳахыраа драхуп.

* * *

Базрыжә-иԥа Нашбатаҟәа амитә зымпытцҟьаз иеиԥш ихы ишьон. Аԥсырт иахтынра амаҙа ду иҷкәын хәыҷы иирбеит. Ашьацәгьа ахахьы иɷуеит ҳәа импытцҟьеит, аха импытцҟьазеи… Идам-здам ҿаҙәы ианарыжьуамызт.

Аԥсырт иблақәа изихгомызт. Мап, ажәакгьы имҳәаҙеит, уимоу, ихәыҷы диеигәыргьаны, дɷышьтиԥааит. Ԥысҳахыра уатцәтәи ахацәарԥар ҳәа дизгәдуит. Убас шакәызгьы, адашьма иқәыз ахаҳә ҟьаҟьа ду даахан, иҷкәын инапы данкны дима данɷыхәна, изымбатәбараха иара иахь иаахьаҳәыз Аԥсырт: «Уеилагама асаби иҽы иураргамеит, уареи сареи ҳнаɷсан ҿаҙәы изымдыруа ари амаҙа ду…» – ҳәа ицәажәоз иблақәа изыхгомызт.

Базрыжә-иԥа Нашбатаҟәа уи дазхәыц-цыԥхьаҙа еиҳа-еиҳа амца ицралон. Уажәы ибзианы идыруан акьатхәаа дыршьит ҳәа аɷыр еиҳа ишеиҧьыз, ари импытцҟьаз ааста.

Анаҟәаԥиа аҳтынра амаҙа, аҳтнуаа ракәым, Аԥсырт итаацәара иреиуаз аҙәгьы издыруамызт.

Абазгаа аҳас уаҳтахуп ҳәа даннарыԥхьа, аныхаԥааɷ имахәар ааикын, днаганы иирбеит. Нас аныха аԥхьа днаргыланы дирҟәит – уи амаҙа Анаҟәаԥиазы имаҙаны ишаанхоз ала.

Базрыжә-иԥа Нашбатаҟәа Анаҟәаԥиа аҳтынра ақьаҳиас данықала ауп уи амаҙа Аԥсырт ианиеиҳәа. Иара убасҟангьы аныха амтцан днаиргылан дирбҧеит. Аха иҷкәын хәыҷы аныха аԥхьа дызлаиргылари.

Атцыхәтәаны дхәыҷуп, ԥхызк изаɷызоуп, ихашҭып ҳәа игәы ирҟәҟәеит. Ус ҟаимтцар ишԥеиурыз…

Афбатәи ахы

Арланаа, Бадрықәа-иԥа Гаԥьматҭ раԥхьа дгыланы, абаҧәаза ҟьаҟьа акәушәа, Анаҟәаԥиа иаҷыкәыршаз аурам иа-

ныланы инеиуаз ртцыхәа наҟ апсҭа гәаҩа иҭымтцыцызт. Иҙыргоу ахацәа ҭеиҭпшлагьы иудыруеит. Аҕштлакәа реипш ишшәыр-шшәырҙа, рыжәҩахырқәа цырцацаны, рҙарақәа амацәаз ахы иҭашәартә ипаҙа, рхы-рҿқәа аазоуны, ҿышҳақәак, рпынтцақәа ашьауардын апынтцақәа реипш иҭархәалан, ҳаи уҳәар – абжьасқәа реипш ишнаҭрысра иҟаз уаа ццышәқәак шракәызгьы, рнапы злакытцәкьаз нхара-нтцыран. Ршырҙыртақәа амшын иаҿықәын, Лачыгәа абаҕәааза иахыкәршан ишьҭан.

Рымгәахә ааҙаб уны иаадрыхуан. Аапын латцамзазы ршырҙыртақәа уаҟьан-чаҟьанбжьы шагмызгьы, ахәычы инаиркны иҟәашҙа ишлахьоу абырг иҟынҙа гәаран уны ҭоу-ҭахыла иантәалозтцәкьа ҭагалан акәын, цәыббын азы. Усҟан амшын иаважьыз арха еиужь дуқәа, амшын еикануазшәа иара аипштцәкьа изазоз, ашацкыра инаркны алашьцара ирымнахаанҙа руаха-сахабжьы ҭыҩуан. Ус рымургьы алҙынрак иҕытцызгаша рымгәахә рзаарыхуамызт. Цоуп, рнапқәа ргәытцапса ашырҙ мацара иазыпшымызт. Рахәышәахәылагьы узрываломызт. Рлуҳан ҿеы-уахьадқәа ашақә иасуа ага иаван. Гәаҩеи-пшаҳәеи ршьамаҟарахә ыкәыртәаа иқәын, рыпсаса акәзар, рхы убар ртцыхәа убомызт. Шьхацан абарҭ зегьы рапца ишьхылон. Шьхалбаан рыгәчамақәа рхарззала, ибылдаҳәыбылдачо рырахә рыма ишьхытцуан. Лачыгәаа рымшын баҕәазагьы ҭацәымызт. Амрагылара – Лазстанынтә аипш, амраҭашәара – Таманынтә, Миоҭантә зҳәаз еипш, ласcы-лассы рнышьақәа, рышхәақәа аакыдгылон. Уимоу, Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҭуцьарцәа рыпраҕбақәагьы, пурпур ҳәа изышьҭаз, адунеи зегьы иахытцәахьаз рбырфын хаҿрақәа рыла иҭәызгьы аакыдгылалон.

– Кьац-мацла имныҟәо ауаа, Цысҳахыра шьагьыртартәуеит ҳәа анраҳа, ҭоуиҭадала рҿеибарк иааит, – ҿааиҭит арамтцаҿы итәаз быргк.

– Уара иагьа уматкәатыргьы, апсабара иаратәы ҟанатцоит, аҙәы дҿыцәнажьлоит, ҿаҙәы дхыцәнажьлоит, – ас нацитцеит ажәҩан днатцапшын даҿа быргк.

– Башаҙа имақьасуеит, ҳара ҳшәарҭам, – иҳәеит ахпатәи.

– Уҽы изҳәаз хьыла иҭәыхгьы, – инапы аштца гәаҩа дуқәа ажәҩан ахьтә акырлеиуазар иара иааннакыларашәа, иҩышьҭихын, – зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу унапы ҳануп, – ҳәа инацитцеит.

– Зегь зхароу абри ауп, – иҳәеит аҩбатәи абырг, ирҳәаз ҷьашьаны ацәа иҭалазшәа зыцәқәрпақәа рҽеикәапсаа, иҟәызгаҙа, изазамазоз амшын дназыпҵшын.

– Аҽеы иазымииааиз акәадыр дасуан, – атцәы налатцаны ҽааиҭит зыбз иафоз даҽеаҙәы.

– Ар еибашьуан, Ҳабыць дцәаҕәон.

– Дҟәышын азоуп дзыцәаҕәоз. Анцәа ауаҩы данишоз иҽы зирҟьаз акрифаларц азоуп. Акрыфаразы апхҙы напхьаҳәо акриуларооуп, убри азоуп анапқәа зиитаз, тәым ҷьала ирҳау игаларц, деибашьларц, дқәылаларц, даҽа шьоукы ниртцәаларц, рцьа далатҳацьларц акәзам.

– Иабаҳҭаху, удинаныс, амшын, адәышкәаҕьаз иқәхаз, ашә-гәашә зызҽам ҳиеипшнатәызар, – иҩызцәа ирҳәоз илымҳа инавжьны ипкаа-цкаауа иажәа анагҙара даҽын абырг. – Амш аныбзиоу, ажәҩан агәы ииатцәкаҡараҙа уанатцапшуа, амрахәага каххаа ианкапхо, амшынгьы тынчхоит, ацәқәырпақәа рҽеикәапсаа, агара игароу апшқа даныржьжьо аипш, игазго ҳгәы ажьжьоит.

– Ҳгәы ажьжьара мацара акәындаз ҳхы иқәаҳкрын, ҳамжьозар…

– Умҵсыр иумаҳара иҟоузеи! Арҭ ауаа амшын ацәа цырҽырц иаҽуп.

– Хыхь – ажәҩан, ҭаҡа – адгьыл ахоура-зоуроу акгьы ҳагымшәа, ҵсызхоу зегьы ҳара иҳацәнымхошәа, машәыршәа ҷьара ҳшьацәхныслар, ма ҳшьапы кыдҟьар, цәымгҭас ргәы иалакьакьошәа аабо ҳалагеит.

– Нас гәатабҕата, уажәрааиҙа зыҙбахә рымаз апшқа иеипш, ҳалацәақәа неиқәпсаны ацәа ҳанҭанагалоит.

– Уи ауми иззыпшугьы.

– Ааи, ааи. Ҳалацәақәа нхаашаанҵа, ашәымҭак ахмырҭкәа амш еиҭашәоит, аԥша ҭысуеит, амшынгьы ацәа иалтцны ацәқәырпақәа шьҭууа-шьҭууаа рҽаархоит Пысҳахырахь.

– Нас ҳаблақәа хаҳтаанҵа, ҳаԥшаанҵа, ацәа ҳалтцаанҵа хәымткарс иҟоу зегьы ҙхытцуеит.

– Аус злоугьы убарҭ ахәымткарқәа раамышьҭроуп. Знык амшын ианҙхытц, ҳадгьыл ианықәла, Пысҳахыра ианалала, ҳаԥсадгьыл закәу агьама анырба нахыс, рықәцара уадашуп.

– Апаҽақәа реиԥш рҽеалрпс иркуеит.

– Убри азы ҳаблақәа ааихмырҟәысҙакәан уахгьыҽеынгьы аԥсхых дыззықәу иеиԥш амшын ҳахгылазароуп.

– Уиашоуп, дад, уиашоуп.

– Убла хушар мшапы ииасуеит ҳәа ззырҳәаз ҳара ҳзы акәзами. Иахьа ҳабла анхаашa, уатцәы Пысҳахыра аҟәырҷахатцәкьа аанхом. Нас игылараны иҟоу абиԥара рыԥсадгьыл ранпсахазшәа, ирура-ирҳәара иакәымшәо, иқәыкәмашәыкәмаха, бжьытгала ацәажәара иацәшәаны, ахәҳахәтра иалагоит.

– Ахәымткар ҳәа уажәрааҵа узҽыз анырхытцәалак ирураны иҟоузеи.

– Иахьанатә Пысҳахыра ҽынхьарас иаҳкыроуп ҳәа Апсырҭ даақәымтҙакәа изиҳәо убри азоуп.

Агәгәаҳәа агәарԥ иааҭалаз Арланаа адых-сыххәа иааҽеыжәԥеит. Аҕырԥ-ғырԥхәа злагамақәа ирыцхауаз рҽеы ԥьбарақәа ракәзаргьы иԥьашьатәын, дара Арланаа рнашсан дызустзаалак рган дықәрыжьломызт.

– Уа бзиала шәаабеит, – иҳәеит Ҳаԥьарат, Бадраҟә-ипа иарғьа напы ахьааникылазгьы азмырхакәа, иҭынха дук иеиԥш дааигәыдыхәхәалан.

– Абзиара иазҳәазааит ҳаибабара, – егьигьы игәы аапшқахан ибжьы қыцькыцьуа ҽааиҭит.

– Азалым умҳәан, сашьа Ҳаԥьмат, анцәа игәы иахәом, – днахыхәмаршәа аҭак ныҟаитцеит Ҳаԥьарат, –

иага иус хьанҭазаргьы излацәажәо, риешьара ҭакыс иамоузеи ԥысҳахыраа реибабара агәыблра анатҭамла. Уи аус аҽы алаҟлаԥьра ианалаго бҕаԥҭәароуп. Заанатҭ агәырҟәҟәарагьы аҭахым. Агәыҕра имазароуп ауаѡы. Уи уашьҭан ҳалацәажәап, ҳзеизо уи азы ауми. Уажәы ҳхалап абаахьы, Аԥсырҭ дыԥшуп – иҳәан, днаиаԥызан амардуан днаҽалт.

А б ы ж ь б а т ә и а х ы

Аԥсуаа ркатоликоси Цанаа рхыбаѡ Мсоуст-иԥа Абаси аҕьалпал рыбжьан. Ҭоуп, ақьырсиан динхаҭара аҳада иҽаԥхьа иҭахы-иҭахым Абас илахь-иԥьымшь ҙатәуа, днышьамхнышлан иԥьар ду дагәзуан, мгәацәха дҳәазаны егьырҭ реиԥш хәыҷҭас дшымматанеиуазгьы. Уимоу, машәыршәа иакәым акы анимпытҟьалак, иԥшьоу ҳаб, сыгәнаҳа схухроуп ҳәа дизнеиуан. Ихаҭкы-иԥсаҭкы шкаимыршәуазгьы ииуаз-иихәоз гәцәы аҭамызт. Ирзеимакыразгьы Ԥысҳахыра акәын.

Ҩ-махәҭакны зҽеиѡызшоз Цанаа рабашьҭра афбатәи ашәышықәсазы «ҳара ҳаваспа зылшода» ҳәа егьырҭ абшьҭрақәа рқьышә иқәтцаны ирыхцәажәартә аҟынҙа рымч-рылшара ыҟан. Амч ианԥо рацәоуп. Рнапаҭаҟа иҟаз Ԥысҳахыра адгьылқәа маҷмызт. Амзареи Инқытеи иахьрытцанакуаз инхон. Ԥысҳахыраа рыѡнутҟа зегьрапхьа ақьырсиан динхаҭара здызкылаз, хәычла-дула зҽеызнаҭыз урҭ рабдуцәа ракәын. Аԥсуа католикос излеихәо ала, уи ҟалеит ақьырсиан динхаҭара аусзуѡца зегьрапхьаҙатәи Никеиатәи реизара ду аан, 325 шықәсазы, уи аизара ду иалахәыз рапхьаҙатәи аԥсуа епископ Стратофил ихаан.

Цанаа дуқәа ҳәа ирышьҭан, 25 қыҭа рҟынҙа зымпытцакны, амшын иаваршәны ѡада зҳәаа Қьечаа рҟынҙа инаҙоз. Иԥьоушьаша, урҭ Цанаа дуқәа ҳәа ишрышьҭазгьы, хыԥхьаҙаралагьы акыр ишеиҳазгьы, Амзареи Инқытеи

инхоз Цанаа ирхьыԥшын. Иҟалап Мсоуст-иԥа Абас ихыԥша акәызтгьы изыхҟьоз.

– Иԥшьоу ҳаб, цысҳахыраа рԛьырсиан динхатцара агәы Амзара акәзами иахьыҟоу? – ҽымдыр ҟатцаны дтцаауан Мсоуст-иԥа Абас.

– Ааи, сыҷкәын, Амзароуп, – ашак ҟаитцон Аԥсуа католикос.

– Избан?

– Избан, шԥа?

– Цыбла акәымкәа, ТҞкыбынгьы акәымкәа, атцыхәтәаны Аҟәагьы шәааныму҃аскәа, Анаҟәаԥиагьы шәаѡысны абранзә шәзааи, Амзара залышәхи?

– Зхьышьаргәытца ҳакәхшоу иоуп иалызхыз, сыҷкәын, дад, Амзара.

– Ус анакәха, Цысҳахыра ақьырсиан динхатцара агәы ҳәа Амзара знацәа ақәызкыз ҳазшаз анцәа иоуп? – Абас иҽехырпаҕьаланы ҽааитыхит, иԥынтца ақәцәа иақәгылаз атагә итцәахыр итахызшәа, иарҕьа нап илахь инаԥыреикын.

«Уара амазагәар, ҳаҕоу дзыққәгәыҕша азаифажә, мартха упсадгьыли ужәлари угәаламшәара… Зашьа гәакьа иҽатца имтцызпаауа…» – гәаныла абас дааизаҕьит Аԥсуа католикос, аха иҽаҽы иихәаз даҽакуп.

– Ааи, дад, сыҷкәын, анцәа игәаԥхарала Цысҳахыра раԥхьазатәи аепископс иҟаз Стратофил иалихит ари атып.

– Стратофил Цысҳахыратәзамызт, дагьабазгмызт, дагьаԥсилмызт, дагьымсыммызт…

– Ус умҳәан, сыҷкәын, дад, ус умҳәан, анцәа иуанеишьом.

– Избан анцәа изсанеимшьара, Стратофил дшоурымыз ззымдыруада?

– Адунеи иқәу ауаа зегьы Анами Адами ирыхшеит.

– Ус акәзар, иԥшьоу ҳаб, Анами Адами уаа еилыҕраақәан.

– Ауахәама ашнутҟа иҟам-ианым, ицәарҙызагоу шԥоуҳәои, сыҷкәын, дад?

– Сара иҟатцәҟьоу ауп сызлацәажәо, Ауаа зегьы анки абки ирхылтцзар, иԥшьоу ҳаб, излоуҳәо ала, Анами Адами ирыхшазар, иабаанагеи ауаа-ԥшьқәа, ауаа-хышқәа, атцыхәтәаны, иабаанагеи арапцәа?

– Ҳазшаз анцәа ду игәапхарала…

– Ҳазшаз анцәа ду игәапхарала Стратофилгьы дапсуахеит.

– Анцәа игәампхо умҳәан, сыҧкәын, дад, Стратофил ҳәа уара атцәы злоутцарц уаҩу 325 шықәсазы Никеиа имҩапысыз ақьырсианцәа рапхьаҙатәи реизара ду далахәын.

– Уи ҳара иҳанатеи?

– Дад, сыҧкәын, еитасҳәахуеит, ақьырсиан динхатцара зегьрапхьаҙатәи Никеиатәи аизара ду аҩы апсуа епископ ҳәа зыҙбахә ҳәаз Стратофил иоуп.

– Ҳара ҳахьҙ, аурымцәа реипш, аҙырҩы алаҽырбахьеит.

– Сара сызҩу зхы мацара иашьтоу ауаа ракәым. Стратофилгьы ихы акәмызт дзызхәыцуаз, ԥысҳахыраа рдинхатцара агәы Амзара иҟаларуп ҳәа аналихуаз.

– Ус ауп ари адунеи уаараҩы ишыҟоу, апсы ихәы абза ифоит.

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу, суҳәоит датоумтцарацы утәы Мсоусҭ-иԥа Абас, – Апсуа католикос илахь-иԥьымшь ҙатәуа ауахәама атуан аҩы Иасҭа Қриста исахьа ду ахьаныз ахь днапшит. – Иахьакәзам мцакы ицрасуеит, зегьы зхароу убри ауп, улҧхеи угәапхеи дрылхәыдоумтәын.

– Иԥшьоу ҳаб, уиашоуп, уиаша, амца скытцәҟьоуп…

– Адунеи аҟны иҟало зегьы ибоит, зегьы иаҳауеит злыпха ҳаура, иараҙә-затцәык иоуп аҙбаҩ иаша ҳәа иҳамоу. Иузымдыруазы уатеитцом, сыҧкәын дад, – иҳәан, ицьар ду ихәда иахшьыз даахеит.

Мсоусҭ-иԥа Абас зназы ииуа дақәымшәо даакәанызанит, нас даалаҟәын аԥьар иқьышә надикылт.

– Убас, убас сыҧкәын, ухы уазгәааит ҳәа, анцәа уизгәаар ҟалома, иҙзывастәым дудырроуп, мамзар акаамет ззырҳәо ҟамлои.

Ацәацәашьқәа ҭааза ирхылҭуаз алашара ԥсымраҭас иахьиқәыԥхоз Мсоуст-иԥа Абас дцәышъа, аԥсыз азы зҭабаз аиԥш уажәы-уажәы иҿы ираҳауан, аҳауа изхомызт. Ибз акәзар, ихьахьхьала иҩаз акәахьчеиԥш иҿы иҭан. Ипҟыш-пҟышъа илахь иалҭуаз аԥхъы хьшәашәан. Дыцәбон.

– Умлаҟылаԥылацәан, сыҷкәын, ари адгьыл аҿы иҟало зегьы иара ибоит, иара иаҳауеит, уи уанаҿагыла – анцәа уиҿагылт.

– Иԥшьоу ҳаб, – Абас еиҳа иҿеиқәикит, – Пысҳахыра ақьырсиан динхаҭара агәы Амзара ауми?

– Ааи, дад, ус ауп.

– Нас Анаҟәаԥиа иқәтәоу Аԥсырҭ Аԥсҳа ҳәа ҳазимҭахырхәари, аҿемарҷ рҳаҩхоит ҳәа, ҳшәаны акәзар?

Аԥсуа католикос знымзар-зны ари азҭаара ширҭоз идыруан. Иагьицәуадаҩын аҭак аҟаҭара. Мсоуст-иԥа Абас акьантыжә ҟаҟара иашьцылаз абат узаҟәыхыр аиҳа даҟәытуамызт, маъа-арагама дыззеиҩаъозгьы ибон. Иаку адинхаҭара, иаку Пысҳахыра заԥҭахар, Цанаа рхыбаҩ, Анаԥеи Нагеи ирыбжьанакыз зегьы дырхыбаҩны дҟаларц акәын. Аԥсуа католикосгьы цәгьа ибомызт, аха ус иҟамлеит.

Мсоуст-иԥа Абас ихы имаԥагьаха, Пысҳахыра агәы сара снапаҿы ауп иахьыҟоу ҳәа иҿехарззала дангәараз, Арҭлараа рԥьыбжьы илымҳа ианаҩижьуаз, агауаа рыгызбжьы агәхьаа аникымыз, мсымаа Клыхәра акаҭәара аԥьамцәа шьхыҵыр аауам ҳәа ианыҟәпоз, иара иус рылаъамшәа наҟ данхьаҳәуаз Аԥсырҭ ҭынч дтәамызт, ладеи-ҩадеи дшаҟь-шаҟьо дрыбжьан. Рыгәшәамшәа аҳәара мацара акәым дызҿыз, еиҳа иахьыҵлеираз ирбоз иара иакәын, ир драԥызан. Ухьаа зхьааy иакәымкәа, дарбан нас уҿыздукыло… Уҩнра-угәара, ухы-ухшара сыхьчоит ҳәа иаҿу иакәымкәа, дарбан нас аԥыза ҳәа иалухуа.

Аԥсуа католикос бжьынтәы ишәеит, бжьынтәы изеит, аҵыхәтәаны ижәлар ԥысҳахыраа ирҭаххаз Аԥсырҭ

иҽы даангылт. Уи ауп Мсоусҭ-иԥа Абас изҵаара аҭакс изиҳәаз:

– Дад, сыҷкәын, анцәа игәаԥхаз, анцәа иалихыз, ҳаргьы даҳгәаԥхароуп. Ауасардәынагьы ардәыноуп, аха ацәкьа иаҽалаҙом. Ахамаԥыѡлара ус еиҵаҟьагоуп. Ажәлар рус еиҵазҟьаз шәиԥхьыҙ игымхароуп, зқәа-ҭыԥс Пысҳахыра имоуроуп. Аҳәаза зашҭа иҭалаз хҵәоит. Хысгәыс иҟаҵатәугьы, утәы-стәы мҳәакәа, уи аҳәаза ашьроуп. Ақәаршѡы ааишьа цәгьоуп, аха ацашьа мариоуп, ақәаԥсатоуп анарха змоу. Каамеҭ ҟалеит аныркәа ахәац абла ҭнахит рҳәоит. Ари удыруазароуп, сыҷкәын, дад. Убри анаѡсан, уаҵәы Анаҟәаԥиа еизоит Пысҳахыра аԥацәа зегьы. Цанаа рхыбаѡ Мсоусҭ-иԥа Абас Пысҳахыра уԥхьоит, укьалантар раԥхьа унагыланы Анаҟәаԥиаҟа амѡа уқәларц. Саргьы уахь амѡа сыцәлоит, – Аԥсуа католикос Абас ихаҵкы-иԥсаҵкы камыршәуа, ихы-игәы дҭаланы иацәажәара даҽын.

– Иԥшьоу ҳаб!..

– Издыруеит иуҳәарц иуҭаху. Агәырҟәкәара иаԥсам, Анаԥеи Нагеи ирыбжьанакыз ԥысҳахыраа ахьеизоу ауп Аԥсуа католикос иҭып.

– Аха?

– Ихирзааит иахьа уажәрааҙа хьмыҙг зымгац Цанаа рхыбаѡ Мсоусҭ-иԥа Абас умѡа! – Ауахәама атуан ҵаула ҵырцәажәарааua Аԥсуа католикос ибжьы ѡныѡуан. Хыхь аганаҽы икҽатәаз адикәанцәа уи ибжьы инақәдырҕызит: Амин!

А а б а т ә и а х ы

Ауаѡы цәала-жьыла аԥсабара дамадоуп, дахәҭакуп. Аԥсабара ауаѡы дыцәымзар, – изыԥсабарахом. Ауаѡгьы аԥсабара ыҟамкәа дызлауаѡхарыз. Машәыршақә акәхарым жәытәҙа аахыс ажәѡан днатҵаԥшны, ҳадгьыл аҽы цәгьара ҟамлааит ҳәа дзыматанеиуаз. «Ҳадгьыл»… Ааи,

ааи, ус ауп ауаҩы еснагь ишиҳәоз. Мшәан, злыԥха ҳаура, зхьышьаргәытԥа ҳакәхшоу ари адгьыл зишаз ауаа зегьы рзоуми. Нас, акәҵар анынтҷәаша рыблақәа кны итԥибахуеит аиԥш, ирзеимакыроузеи ауаа? Моу, адгьыл дара ирызшазар, еимакны ҷатԥа-ҷатԥа еимыржәжәарц изаҷузеи… Иага ругьы, иага рҳәаргьы ирзеимыжәжәаҙом. Злыԥха ҳаура, зхьышьаргәытԥа ҳакәыхшоу анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан ауаҩы илԥаз илахьынтԥа дзахыԥаҙом.

Ирҳәоит, анкьаҙа зны ауаҩы даныршоз, уи дызлеибарку имаха-шьаха наҟ-ааҟ аимак роузаап.

«Зегьы зхароу аҷы ауп», – ҳәа иаацәажәазаап аблақәа.

«Избан аҷы изахароу? – аҷы ҟарулс иамоу сара соуп» – ҳәа итҟьазаап аԥынтԥа.

«Избанзар, азхара ҟалаҙом, зегьы афаларoуп».

«Аҷы акәым, аха амгәа ауп зегьы зхароу?»

«Иахароуи амгәа?»

«Амгәа азага адыруазароуп».

«Даара сышәзыҙырҩит, аха шәиашам. Ауаҩы иҷы акгьы ахарам, имгәагьы иахарам», – ҳәа иаақәгылт илымҳақәа.

«Изхарада нас?»

«Иԥсы ауп изхароу, аҳаиуантцәҟьа азхара анафалак, азхара анажәлак ашәшьыра инытцатәаны, аҭәапаҳәа ажаҳәара иналагоит, ауаҩы иԥсы ҭәҙом, иқымқымуеит».

«Уи ауми имгәа азага издырҙом зысҳәоз».

«Ауаҩы х-ҷатцак изхоит. Уинахыс иифо зегьы иара иакәҙам изфо, иԥсы ауп».

«Шәара шәцәажәашьала, Ауаҩы аҳаиуан атцкыс деицәоуп».

«Ус акәым ишыҟоу?»

«Нас ишԥаҟоу?»

«Анкьаҙа зны, зхьышьаргәытԥа ҳакәыхшоу ари ҟыбаҙыба згым адунеи анылша, доусы зегьы рҭыԥқәа рзалылхит. Ауаҩгьы ҩажәа шықәса адгьыл дықәзаанит ҳәа илахь иануылтцазаап. Сара суаҩуп, аҳаиуан садкыланы ҩажәа

шықәса рыда сылахь ишҧанылымҭеи ҳәа ауаҩы дгәаан, анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан дылзаҕьзаап.

Мышкыцеит,ҩымшгьыцеит,аха иҿанизеиқәымк,иныкәыршәны длызцеит. Дахьнеиз, жәҩангәашә ытцарҟаца иаркын. Иаҧхьа инеиз аҧстәқәеи агыгшәыгқәеи имидагәидаха, иҟартцара-ирура иақәымшәо, иҟрымҿрымуа иахьтәаз дҩарылаҳаит.

«Дабаҟоу анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан?» – дҭааит Ауаҩы.

«Акраадыруоу, абар уажәшьҭа мчыбжьы наҟьак ҭуеит абра ҳаҧшуижьҭеи, ҳафа ыҟам, ҳажә ыҟам», – иааиқәыҕызын аҭак нықартцеит.

«Ашә шәамысʒеи?»

«Жәҩангәашә ҳасыр ҟалома?»

«Шәҳаиуанқәатцәкьазаап шәарҭ».

«Ааи, ххаиуанқәатцәкьоуп».

«Избоит шәҳаиуанқәаны шәышиз, шәышҳаиуанқәоугьы шәыҧсуеит».

«Уара?» – Абгахәыҷы ҭааит.

«Изуеи сара?»

«Ууаҩны уиит».

«Ааи, суаҩны сиит».

«Нас уанҳаиуанхалак аума уанҧсуа?»

«Ишҧыкәу сышҳаиуанхо, уиазы арахь иаатәʒамызт».

«Узааи, нас, арахь?»

«Сзааз уажәы ижәбап», – иҳәан, Ауаҩы иарҕьанапала жәҩангәашә асра далагеит.

Аҧстәқәеи агыгышәыгқәеи ааилауаҭырт.

«Жәҩангәашә асра згәаҕьыз дызустада?» – иҳәан, дгәамтцхамтцуа ашә даалагылт аҧааимбар.

«Дызустада умбои сара соуп» – иҳәеит Ауаҩы.

«Уара уоуп исзымдырʒо?»

«Сара суаҩуп».

«Ус сара аʒәгьы дысгәалашәом».

«Ауаҩы иоума иузымдыруа, уара аҧааимбаражә» – иҳәан, дааизытцҟьеит.

Ауаҩы аламала дизмыршәошәа аниба аԥааимбар дкәаратцеит.

«Аа, исгәалашәт…Аҳаиуанқәа рышьтахь адгьыл иқәаҳтцаз уоуми? Аҳаиуанқәа рышьтахь ауп уара утып. Рапхьа ууаины узгылеи? Унеины амни аҽеада ашьтахь угыл», – иҳәан, Аԥааимбар инацәа наирххеит алымҳақәа ҩызза аҽеада ахьгылаз ашҟа.

Ауаҩы азнык азы иҽеирххарц ақәикит, аха аԥстәқәагьы ашәарахқәагьы шидымгылоз аниба, даахьаҳәын деитцакы-еитцакуа, ишьапқәа алуқәа рхарпазшәа аарла еихго, днеины аҽеада ашьтахь даагылт.

Аԥааимбари Ауаҩи руаҟьанчаҟьанбжьы заҳаз анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан дҽыхазаап. Аԥааимбарцәеи амаалыкьцәеи лыцрыпсса жәҩангәашә ашәхымс даақәгылт.

«Изустцәада арт?» – аԥстәқәеи, агыгшәыгқәеи, Ауаҩи лнацәа нарыкәылкит.

«Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу анцәақәа зегьы рынцәахәы, арт бара ишаны адгьыл иқәыбтцаз роуп», – атак ныҟаитцеит аԥааимбар.

«Амни аҩстаа-цәа зхарпаны рышьтахь игылоугьы сара дысшану?»

«Уи Ауаҩ иоуп».

«Избоит Ауаҩ шиакәу, аха сара ас акәзамызт дшысшаз…»

«Уиижьтеи акыраамта бжьыст».

«Нас?»

«Нас закәыхи, иҽеиԥсахт».

«Дзазтцаада?»

«Азәгьы димазтцаазеит. Ауаҩы азәгьы диазтцаазом, ихы иааташәо ҟаитцоит».

«Шәара шәабаҟаз? – аԥааимбарцәеи амаалыкьцәеи ллакытцақәа тыршәаа днарзыԥшит. Лызтцаара атак аныл-моу, инацылтцеит: – зегьы сабарыхьзари, сара азә сакәхеит, арахь шә-уск ҟалеит. Сылаԥш назхьымзаз ааҳәуеит. Сзықәгәыгуа ԥааимбар затцәыкгьы дсымам». «Саргьу?»

– аԥааимбарцәа рышьҭахь игылаз, ԥыхьа иԥааимбарыз лаҳәшьаԥа Аԥьныш итыхәа кьатагәаҙа ҿааиҭит.

«Уара уарбан?»

«Баҳәшьаԥа соуми».

«Аԥааимбарцәа рааигәара умгылан ҳәа шаҟантә иуасҳәаахьоузеи?»

«Дара сыҳәоит акәымзар, иабасҭаху?»

«Избан, изуҳәои?»

«Бара бызразҵааua аҭак анықартцо ирытцасҳәаларц».

«Абри Аԥьныш ида шәхәарҭаҙами шәарҭ?» – анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан аԥааимбарцәеи амаалықьцәеи рахь дынхьаҳәит. Рҟытԥсытбжьы мго ишьхныԥсыланы иахьгылаз рыхҟәа ладырҟәит.

«Ус акәзар, башаҙа сутцаҟьазаап, ууаины абра угыл! Угәрагара шуадаѡугьы, зыг-зҿы амҳәо аԥааимбарцәа уреиґьми?» – лажәа ҳәаны далгаанҙа аԥааимбарцәа рышьҭахь игылаз Аԥьныш лацәҟәысымҭак иалагҙаны дрылҵәраа дааины длываґәґәа длывагылахьан.

Анцәақәа зегьы рынцәахәы Ан иаалцәымыҷхан, нацәкьысла дигәҭасуа инацылҵеит:

«Наҟ хәыҷык унаскьа, наҟ…» – Нас даахьаҳәын, жәѡангәашә илагылаз ала дазҵааит: «Уаазцеи сара сышҟа?»

Ала ааҿарҳасын, итцыхәаршәшәо лабызшәала ҿаанаҭит:

«Анцәақәа зегьы рынцәахәы, сара сыблақәа ирбонаҵы, сшьамхы ҵарнаҵы, ашра сылшонаҵы ауп Ауаѡы саниҭаху. Ауаѡы саниҭахым мышкы иадамхаргьы адунеи ақәзаара абасҭаху?»

«Сара, анцәақәа зегьы рынцәахәы, уара ушаны адәы уқәызҵаз сакәҙамкәа Ауаѡ иоума зыматц ууа, уи изоума адунеи узықәыстцаз?»

«Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу, бара баԥхьа ҳәатә ҳамоума, амала бара ажәѡан аҿы быҟоуп, была абара ҳара ҳзы ижәѡангәашәԥхьароуп. Ҳара баабо быҟазар бынцәахозма. Ауаѡ иакәзар, адгьыл аҿы дыҟоуп. Уи иҳәатәы анхаҳамҵа – иҟаҳҵараны иҟоузеи?»

«Ибзиоуп, ибзиа, – ала ацәажәашьа шылгәампҳаз лхаҽы иаыпҧшын, ҽаалҭит Ан. – Нас узынхьаауеи, уара, ала?»

«Сбыҳәоит сылахь иаыбҭаз ѡажәа шыҟәса аныбхрацы».

«Имаҷушьома?»

«Мап, ирацәасшьоит»

«Шаҟа анысхри?»

«Жәашыҟәса»

«Жәашыҟәса заҭәык роуп нас иузаанхо…»

«Уаҳа сҭахӡам».

«Аха иабазго улахь иаанысхуа ашыҟәсҟәа? Изҭахыда?» – Апсҭәҟәеи агыгшәыгҟәеи ҽырҭуамызт. – «Аӡәгьы ишәҭахӡами?»

«Сара истахуп» – иҳәан, аҽеада ашьҭахь игылаз Ауаѡы даарылтцит.

«Абарҭ зегьы мап зцәыркыз уара иазууазеи?»

«Анцәаҟәа зегьы рынцәахәы, бхаҭцкы быпсаҭцкы сара сцааит, ѡажәа шыҟәса сылахь иаыбҭаз абасызхои? Егьырҭ зегьы шилак атрым-срымҳәа иѡаҭҟьоит. Сара шеишыҟәса сҭахуп сшьапы аҟәгыларазы. Жәашыҟәса аҭахуп схәычра снаҭны сыҷкәынра сынҭаларазы. Даҽеа жәашыҟәса сыҷкәынра иагоит. Сарпысра ашәхымс санхыҟәгыло, саҵьал цәгьахоит, апсцәаҳа дааины сапхьа даагылоит…»

«Ибзиоуп, нас, ибзиа… Ус анакәха, даҽеа жәашыҟәса улахь иаыстцоит. Амала, уи ла-қәроуп».

«Быххь сара сцааит», – иҳәан, Ауаѡы инапкәа ѡышьҭихын, дматанеиуа ажәѡан днатцапшит.

«Сара уа сыҟаӡам, ароуп сахьыҟоу».

«Исхамышҭи… Бхаҭцкы сара сцааит, ҳазшаз анцәа ду!» – иҳәан, длышьамхгәыгәлан адгьыл дагәзит.

«Алеи Ауаѡи рызцаарақәа ӡбоуп», – лҳәан, ҽаалҭит анцәаҟәа зегьы рынцәахәы Ан.

«Сара сус макьана изба ӡам», – деиҭаауазырит Ауаѡы.

«Ыы, уажәы иҙбаны ҳалымгеи?»

«Быххь сара сцааит…»

«Итцегьы уҭахума?»

«Ԛажәижәаба шықәса маҷзам, аха сгәи сшьамхи еицнеиуа арԥысра агәҭа ҳәа ззырҳәо аамҭазы ҳаґоу иԥстазара далтцааит».

«Ибзиоуп, ибзиа…» – нас анцәаԛәа зегьы рынцәахәы аԥстәԛәеи агыгшәыгԛәеи рахь деиҭаахьаҳәын дтцааит. – Злахьынтца даҽа жәашықәса агсырхарц зҭахыда?»

«Сара исҭахуп…»

«Саргьы исҭахуп…»

«Саргьы… Саргьы…»

Аґу аарыхгеит.

«Ауаԛ ида зегьы шәықәра иагшәырхарц шәҭахуп, аха избан, иаҳҳәап, абри уара?» – лнацәа ашьҭахь игылаз аҽы инаԛәылкит.

Аҽыз аазқәаршәшәан, ахаԥҷаҷарқәа ргыла, икьыркьыруа ҿаанаҭит:

«Ауаԛы ситцаҽырбо, ситцакәашонатцы ауп амзар, аԥстазара абасҭаху… Жәашықәса рнаԛс – аԥхьа аҽадажә аиԥш акьахь сықәтцаны аиа сархара далагоит. Наƀ-аaƀ сгыргыруа, сеихдақәа еидыкшало, убригьы сылымшо аƀынзаа снеиуеит».

«Ибзиоуп нас, даҽа жәашықәса Ауаԛы иумазааит, – амала иудыруаз уи ҽы-қәроуп.»

«Ус анакәха…» – ауаԛы дахьгылаз ажәԛан дзаламло дгәырґьатцәа ҿааиҭит.

«Ус анакәха, – иажәақәа еиҭаҳәо анцәаԛәа зегьы рынцәахәы Ан инацылтцеит, – ԛажәижәаба шықәса инадыркны ԛынԛажәа шықәса рƀынзаа Ауаԛы иқәра ҽыкәрахоит».

Акамбашь ахьгылаз, жәԛангәашә зегьы ртцысуа, азаақь аахнаргеит.

«Анцәаԛәа зегьы рынцәахәы, зхьышьаргәытца сакәхшоу, саргьы жәашықәса исҭоит Ауаԛы»,

Ууанҙа алеи аҽеи рлахьынтца даналацәажәоз хазы-хазы дшырзаатгылоз аипш акәымкәа, анцәакәа зегьы рынцәахәы ан дааҽарҳасын, инацылтцеит:

«Ԛынԛажәа шықәса инадыркны ԛынԛажәижәабанҙа Ауаԛы уқәра камбашь-қәразаait. Акамбашь аипш иагьцәаҕәала, иагькәаҳала. Уинахыс…»

«Сара… Сара…» – еихьымҙа-еипымҙо еитанеиларпсеит.

«Ибзиоуп, ибзиа… Ԛынԛажәиажәижәаба шықәса инадыркны хынԛажәанҙа Ауаԛы аҽеада-қәра удкыл, – нас дааипхьхәыцаашәа лун, инацылтцеит, – ухшара рызгьы, урт рыхшара рызгьы хымҳацьымшьа мгьалрхааны урзыҟалааит, – ари илҳәазгьы маҷылшьазар акәхап, – аҽеадажә аипшгьы ухандеилааит», – ҳәа аахлыркәшеит.

«Адунеи сзықәу бара бзоуп», – ауаԛы дахьгәырҕьацәаз илабжышқәа аахаддылан ҿааитит.

«Уара, ауаԛ рыцҳа, сара сзы адунеи уқәымкәа, иулшараны иҟои?»

«Ашьыжь санаапшуа инаркны амра нташәааны ажәԛан сатапшны сбымтцаныҳәалоит…»

«Убри мацароу?»

«Есышықәса агәи агәатцәеи рыла ҳжьираҽы сбымтцаныҳәалоит.»

«Уаҳа?»

«Уаҳа иҟастцари?»

«Аарцә ҳәара агмызт – нарцәы ура ыҟамызт ҳәа шырҳәо аипш, ҳәара угым, аха уиала сара исыцлаз ҳәа акгьы збом.»

«Исымоу, исыхҙу зегьы бара ибтәыми…»

«Сара стәы, цьым, сцьыба итазароуп.»

«Бцьыба итастцо ҳәа исымагәышьои сара, Ауаԛ рыцҳа!»

«Урыцхаҙам, уерыцхаутәуеит акәымзар. Аҳаиуанқәатцәҟьа ирдыруеит ари адунеи аҽы «ииаг» ада «устгьы» шыҟоу».

«Ааи, аха…»

«Ҽымдыр ҟаутцоит, – дгәааит анцәақәа зегьы рынцәахәы. Нас атцәы илатцо ҷаалтыхит. – Уқәра уаҳа ацыстцарыма?»

«Быххь сара сцааит…»

«Иацстцарц утахуп?»

«Истахгәышьоуп…»

«Аҳәақәра устар – иугару?»

«Еиҧьу ыҟазами?»

«Иҟамкәа ишпаҟам, аха урт амала исызутом. Уара утца утыпсаауеит…»

«Амалаҳәа иуоуа мап ацәумкын», – аџьныш Ауаҩы илымҳа дынтахәытҳәытит.

«Сақәшаҳатуп.»

«Аҳәақәроу?»

«Ааи, аҳәақәра.»

«Сара сзы закәыхи… Хынҩажәа инаркны хынҩажәижәаба шықәсазынза, Ауаҩы, уқәра ҳәақәразааит.»

«Уаҳа?»

«Хынҩажәижәабаинадыркныпшьынҩажәашықәсанза Ауаҩ уқәра џьмақәразааит.»

«Уаҳа?»

«Пшьынҩажәа инаркны пшьынҩажәижәаба шықәсанза уасақәрааит.»

«Пшьынҩажәижәаба инадыркны шәышықәсанза Ауаҩ уқәра маамынқәразааит…»

«Уаҳа?»

«Иазхоуп, баба, иазхоуп. Ҭәа збаз ҭәа иҳәҳәеит ҳәа, ас псыцәгьашьа убахьоума?»

«Зхьышьаргәытца сакәыхшоу, анцәақәа зегьы рынцәахәы, бара иабабпырхагоу?»

«Ыы, уара ууаҩзами?»

«Суаҩымкәа, сышпауаҩым…»

«Ууаҩызар – уаҩтас аҽынкылашьагьы уақәшәа, аҟараан аипш хышә шықәса абоутаху?»

«Аҟыррада акгьы ззымдыруа аҟəраан хышə шыҟəса абҭеит, сара суаѳуп, хыла схəыцуеит, ахшыѳ сымоуп, адунеи аҷы иҟоу зегьы здырырц сҭахуп.»

«Убри ауп сзыцəшəогьы.»

«Избан?»

«Зегьы здыруа цьнышк спааимбарцəа дрылоуп. Дрылоуп моу, абар рапхьа дааины дахьгылаз. Абри дахьызгара сыздыруам, уара уацыстцамоу?»

«Слышьамхгəыгəланы сбыхəаргьу?»

«Схəура уҭаларгьы, уаха мышкы затцəыкгьы узацыстцом, иҳəоуп, иҙбоуп, ихирзааит. Амин» – лҳəеит.

«Амин!» – ҳəа апааимбарцəагьы иаакəдыргызит.

«Уаауа сара рыцха, уааува» – иҳəан, азаакь ихырга Ауаѳы атцəуара далагеит.

Аха анцəакəа зегьы рынцəахəы Ан лпааимбарцəа лыманы, иԥсы ҭоуп ҳəа Ауаѳы иахь уаха дхьампшзакəа, жəѳангəашə дынҭысны, ашə нытцарҟаца иалыркит.

Ауаѳы ақьызқьызра дшаҷыц даҷын.

«Уҽеиқəк уажəшьта, ишыдыдуа қəа ауам», – ауаѳы илымха хəытхəытбжьык аатаѳит. Даахьаҳəзар, иблакəа гызмалза, деиқəатцəасамсалха, итəыѳа хəычқəа кьацəкьацəза итцыхəа кьатрацə ыркьанто Аԥьныш дгылан дпышəырччо.

«Шəышықəсагьы маҷзам...»

«Шəышықəса шмаҷым здыруеит, аха...»

«Нас узырцəуеи?»

«Анцəакəа зегьы рынцəахəы Ан лзы зегьы акакəын... Шəышықəса шсылтаз еиԥш ѳышə-хышə шықəса, уимоу, зқьышықəса сылтаргьы ауан...»

«Усҟан ари иухагылоу абоуҭахыз?»

«Иарбан?»

«Ухы. Ухы ахшыѳ нацтцаны изултаз ухəыцырц ауп. Ухəыцла, ухəыцла... Имгəыгкəа иԥсхьада, угəыгла. Агəыграқəагьы улҭеит, уигьы маҷзам. Амала – сара сзыкəшəаз уҽакəумыршəан.»

«Узыҟәшәеи?»

«Анцәаҟәа зегьы рынцәахәы иҟалҭоз-илуаз лытцыздырааyа салагеит.»

«Нас?»

«Нас дсызгәаан, сыцьнышылтәит, сшубо сҟалтцеит, сцәаԥеыгаха адунеи сыҟәылтцеит... Уажәшьҭа абзиаразы, сыццакыроуп акәымзар, аԥааимбарцәа рышьҭахь сышгылам гәалҭар, ахлымӡаах сҭалырԥшуеит.»

Абасгьы иҳәеит, адгьыл еиҩыжааны дхәытцалазшәа, дахьца-дахьаа уаҩы имбо аӡы шцара дцеит.

Ауаҩы ихы имагәыхьха акыраамҭа ажәҩан датцаԥшуан, нас даахьаҳәын еилаҟь игыланы изыԥшыз аҳаиуанҟәеи агыгшәыгкәеи днарзытрысит:

«Зегь зхаратцәкьоу шәара шәоуп.»

«Иаҳхарои ҳара?»

«Анцәаҟәа зегьы рынцәахәы шәлыҳәо-шәылчо шәлашьапкыр акәын. Аӡы шәҧы итартәаашәа, шәҟытԥсытбжьы мго шәгылан. Ажәҩан ахьтә анцәа даҳзылбааԥшит, шьҭа иҳабаргәызеи ҳәа башаҵа шәгәы иаанагеит. Анцәа, дшааз аиԥш дцеит, адгьыл аҧы шәареи сареи ҳаизынхеит, уажәшьҭа иҳаибарбап», – иҳәан, ихҧа шьҭԥаа данырзытрыс, агыгшәыгкәа рҳан абна иазцеит.

Ауаҩгьы аҳаиуанҟәа иаԥца лада дҭаланы иҧылеихеит.

Абзиара уны аӡы иаҭ ҳәа ирҳәо башоуп акәымзар, абзиа ашьҭахь бзиара ыҟазар – ауаҩы абас ҟаитцарц ахәҭазма?

Анаҟәаԥиа еизаз ԥысҳахыраа рабшьтрақәа мцахарамцахарала еилытцны игылаз агәыԥкәа руак аҧы, уи мысрыхәаа дыркьарзуп ҳәа изышьҭаз абырг иоуп ари ажәабжь зҳәоз. Дахьцәажәоз зегьы еизон. Ацәымштцәкьа даатгыланы дизыӡырҩуан.

Ауаҩы ҟадыць дҟыдны дыкәзаап адунеи.

Адунеиажә иаламӡо ҳәа акрыкоума, – иаҳәызба ҟьаҟьа ду инапсыргәытцала иршҳабызуа иажәа аахиркәшеит Амысрыхә.

Аԥсырҭ лоунытә даақәыԥсычҳан, ихы ҩышьҭихын, ашьырхынҵ ахьызшәа злакытцақәа ҭырлашьцаа еихәлацәкьысуаз ажәҩан днатцаԥшит. Изеиԥшрахарызеишь уатцәтәи амш? Гәаныла ихы азҵаара неиҭеит, дагьааԥышәырччеит Базрыжә-иԥа Нашбатаҟәа уатцәтәи амш азы уатцәтәи аԥша ауп иасуа ҳәа шиҳәалоз анааигәалашәа. Аха изеиԥшрахари уи аԥша? Убри ауп уажәы Аԥсырҭ ҭынч дызмыртәо.

«Ашәра аныхҭәасаалак ауп иантцкәатәу, усҟан амыҭ ԥынҵа накьысыр иазхоит...» – илымҳа иҭаҩуан ажәҩашәаҟьаԥшҩы Џьанҳәаҭ-иԥа Џьамхәыхә ашьжьымҭан ииҳәаз. Азныказы даарыцашьыцит Нашбатаҟәагьы Џьанҳәаҭ-иԥа Џьамхәыхәгьы. Иҟатцатәуи, иутәуи зегьы алацәажәоит, зегьы ирҳәоит... Аганахь угыланы урзыҙырҩуазар, назхәаздцам ала ииашоуп. Ҳәара мацарала иауазар, адунеи ҟыбаҙыба амаҙамкәа иҟазаарын, аха, рыцхарас иҟалаз, абас ҟатцазар, абас узар ҳәа зҳәо ауаа рацәаҩхеит, иҟазцо ҳәа изхәаԥшуа иҟоу, аҙәык-ҩыцьак зҳәаз иеиԥш нацәкьысла иуԥхьаҙартә аиԥш имаҷхеит. Аҭаацәа рызцаатәы акәзар, ианамуҙах, аҳабла, ақытауаа рызцаатәы акәзар ухы иқәукып. Гхак умпытцҟьаргьы, дара идыриашоит. Гәцәа атцамкәа амхыртатцәкьа узҭалом, ма аҽеага ахәы умпытцахжәоит, ма амаҭа иукуа аханы иноугаанҙа уара ухаҭа ухәжәоит.

Пысҳахыраа зегьы унапы иананыԥшыло иахьатәи амш мацара акәымкәа, уатцәы иасуа аԥшагьы закәу заанатцы иудырроуп. Ахәылбыҽха амра амшын ианҙаало, мраҭашәара цыблаауазар, уатцәтәи амш бзиахоит ҳәа угәы рҭынчны умтәароуп. Уажәы излаҟоу ала, ажәҩан еитцаԥжәаны атцәуара иалагарц егьагъам. Асала уатцәы афырҭын акәымкәа, аиуал аҽаанахаргьы ауеит.

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҟнытә ариабжьарак иара усгьы ԥсҙуп иааҩуа. Мсым Хәычы ҽырххыла

иааишьҭыз излеиҳәо ала, иахьа ма уатцәы Улигати Иоани ақәлоит Пысҳахыра. Ус ауп ишааицҳауа Лазстан аҳра зуа иашьаГәбазгьы.Абжьаапныутәы-стәымыждашеимдырхогьы, ашәарҭа иантагылалак, абга цысит анырҳәалак – еидгылоит. Иага умҳәан, ишьа илоуми, ашьацкьа ахьагалакгьы иќьашьзом, ахы адыруеит. Убри анаѳсангьы, алазцәа аҳ дрымамкәа ианаанха, иаҳәшьапа Гәбаз уахь инашьтраҷы илиршазгьы маҷзамызт. Гәбаз ихата уртқәа бзианы идыруан, еилызкаарц зтахымыз уи иашьеитцбы Цате иоуп акәымзар. Цате аҳра зыкәнагаз сара сакәын ҳәа хазы дгәышыхуан, уи ауп иашьеиҳабы дзиҷагылазгьы, Апсырҭ цәымгс дзикызгьы. Византиа аҳәынтқар ас аниба, Цате даашьтипаан Константинопольќа дигеит, зеипш ќамло егьыќам, знымзар-зны цьара ихы даирхәарц.

Псыншьтахьгьы акрумфар ауам. Адунеиажә злеибарку уиала акәзоуп. Апсырҭ ихы идыруазар аахыс мышкы иадамхаргьы игәалашәом тынч игәы алаќа, ихы алаќа аамта анихигахьоу, моу Пысҳахыра зхи-зтцыхәеи тбаатыцәрала адунеи шамѳеханамкуагьы, уеизгьы-уеизгьы уқьышә иқәтцаны унагәтасратәы иќам, уимоу, харабгьара иќоу анкьаза зны ара Кавказ зыхьз адкыланы ирҳәоз абшьтракәа зегьы ааидкылазар… Аха, мшәан, апсадгьыл, ажәлар рлахьынтца иара имызбар ада цысхәа амамкәа изыќалеи? Арахь ма сытцәѳаншьап ҳәа дызхәапшуа хылтц димандаз…

Шьыжьы иѳагыланы, зыцәкәа аатцакны аҳәыста инталаны, атцыруа ахы кны ицәаҕәоз данизхәыцуаз игәы цшаауан, ихы имагәхьаан дќалон, моу, шькылкѳыс имаз Нашбатаќәатцәкьа таацәарыла дшеиқәымшәазгьы, иара иааста анцәа илпха-игәыпха иоуит ҳәа дипхьазон. Цоуп, ауаѳага ихьымзг дууп ҳәа, дзыкәшәаз, дзыниаз дырзымиааикәа, ауаа дырпыртцны абна иеатан ичкәын затцә дшиаазозгьы – уи насып имоуп ҳәа изиҳәон. Насып имоуп, избанзар ихыкәкы идыруеит – ичкәын диаазоит.

Нас иќалеи, хәдыкәтцас иртама. Пысҳахыра алахьынтца илахьынтцахарц?

Аҳәа здыркуа – ахәдахшьҩы маҟа змоу иоуп. Ус ишоуп ауаатәыҩса рлахьынтца. Ус иҟамзар, уахык иалагҙаны жәаҩа ҟаб-са зфаз ашацәа анасып бзиа лырҭозма… Изырҭашаз жәаҩа дардха зхахаз лоуми…

Ажәлар «ааи» ззырҳәаз аҙәгьы мап изацәкуам. Абз иамхәышәтәуа хьаа ыҟаҙам.

Аԥсырҭ ижәлар ианырҳәа, днеины днатцагылт ижәлар руҩә. Уи цабыргуп. Атцабырг ҙбаҩ датахҙам.

Аԥсҳас даныҟарцоз Аԥсуа католикос дзышъа инапы ҩышьтихын, ажәлар ырҙырҩны абас иҳәеит: «Адунеи, дад, хынтә шьатанкыла аҽеаԥсаххьеит. Раԥхьаа аҽеаԥсахит ԥшасрала, нас – мцала, атцыхәтәаны – ҙхытцрала… Аԥшьбатәи аан иҟало хыхь иқәтәоу зхьышьаргәытца ҳакәыхшоулнапы иануп. Иҟалалакгьы – Пысҳахыра еиқәырхатәуп. Аԥшагьы, амцагьы, аҙхытцрагьы ирцәынхеит… Ирцәынхеит анцәа ибзоураны, анцәа илԥха-игәыԥхарала доусы ишьашәалоу адгьыл ԥсадгьылс иитеит… Шьаладала еимеидеит… Убри азоуп Пысҳахыра ҳтәаҳтәуеит ҳәа зҽеазызкуа лыԥха зырмоуагьы… Аԥсуаа ԥстазашьа рымаҙам Пысҳахыра ада… Пысҳахырагьы зеиқәхараны иҟаҙам аԥсуаа рыда…

Иахьа раԥхьатәи Аԥсҳас уҙбахә рҳәеит ажәлар. Пысҳахыра агәыршәпа цәҩанс инарсны гәырссала ихыскаанҙа, мамзаргьы, лыхәтала амшын аҟынтә азы ааганы, мацәазла абыста уны, аџьар сырчаанҙа, атцыхәтәаны, сҩапан етцәак аакыдпааны ҳәызбахәык адысхаанҙа ухьзи-ужәлари упсадгьыли еидыхшьа рмоуаait…»

Ажәлар зегьы ишраҳауаз Анцәа иҽаԥхьа абас дқәит Аԥсуа католикос.

Аха уажәы, иԥсадгьылгьы ижәларгьы ашәарта ҩҩәа иантагыла, рыҟазаареи рыҟамзаареи азцаатәы аныкәгыла, аԥшаҳәа иаатҟьаз адааз иоумаха аҽанаанаха, зегьы хазы-хазы рхоура-цоура аҟынҙа днеины дрызхәыцит.

Аԥсырҭ ҳәа ахьҙ изтазгьы аныхапааҩ иакәын. Ихьҙ иаҳәозгьы – ажәлар апстазара рызто ҳәа акәын. Зеидкы-

лара инапы алеикыз Цысҳахыра, иара уажәнатә Аԥсны ҳәа азырҳәо иалагахьеит, уи иаанагоҕы аԥсуаа ртәыла ҳәа акәын. Аԥсуаа ракәзар – аԥсҭазаразы ишоу ауаа ҳәа ауп иаанаго.

Анцәа илԥхала Аԥсуа католикос хьы-рахәыцла дунеихаан азы еидиҳәалаз арҭ ахажәак, иара ихьӡ алхшьас иамоузеи… Егьа еихатәы уҩә хьамҭа ихәда иқәзаргьы – уи лахьынтцоуп. Алахьынтца уаѳы дзахыԥом.

Ахьӡи-ахьымӡҕи рзоуп ахаҭа адунеи дзықәу.

«Апҟа акәата иузадкылом. Апҟа анхылалак – апҟоуп ихытцуа, акәата анхылалак – акәата шахылтцуа аиԥш… Нарҭаа ркьыс иакьысыз – Нарҭаа дуқәа дреиԥшхоит…» – ас зҳәазгьы аныхаԥааѳ иоуп.

Аамҭа ахәра арҕьоит рҳәоит, ааи, усоуп, аха ахәра шарҕьо аиԥш, аҿыцқәагьы цәырнагоит.

Уи ус шакәу Аԥсырҭ иаҟара издыруада.

Алдыз гәазиани Ҭлаԥс лаԥси деибга-дызѳыда данрылтц, аԥсилааи абазгааи реидҭараҿы Сқьеԥарна игьангьашрала даниааи ашьҭахь… уажәшьҭа гәатабҕата нхароуп-нтцыроуп нап злаҳкша ҳәа данаахьаҳә, адунеиаҿ зегьреиҳа зымчу Амрагылараҳьтәи Римтәи аимпериа аҿааанахеит… Азеҭымла рыхҿақәа ырцырцырны, кәыкәымдрацыԥхьаҵа абазгаа иртәаргьы… махәи-ҭыси еиқәдмыртәаргьы, раԥхьа зҿаазхо ихьылаа-хьылаауа илҭартцаргьы… мышкы, мчыбжьык, мызкы аамҭа ргаргьы… Шәынтәла зхыԥхьаҵара еиҳау ахыцәхәыц злааникыларызеи…

Абазгаа рхы-рыԥсы ишамеигӡо идыруеит… Аԥсилаагьы рыԥсы ҭанатцы рыдгьыл атәымуаѳ ишьапы ықәиргылар рушам… Аха Цысҳахырахь иаауа ар-аԥсҭыр урҭ рхала ирзаанкылом. Иҟатцатәу, Анаԥа-Нага – ѳада иҟа, лада иҟа изымпытцаку абшьҭрақәа – асаныгцәа, Цьамбаа, Арланаа, Цанаа, Ҳамышәаа, Ахҷыԥсаа, Аихаршаа, Гьечаа, Ҭәыцьаа уҳәа зегьы еизакхароуп, цьарак еилатцәароуп. Урҭгьы азхом. Ажәытәҵа зны ҭаацәарак

аҽы аԥсуаа ирыцқаз... хыбрак ирыцыѡназ... хәышҭаарак змаз, ашьҭахь архнышьна еиқәтцәаны нхара ҳәа нхытцқа инеиз адыгьаагьы аапхьатәуп...

Иахьа ашьыжь Аԥсырҭ ауаа ишьҭит.. Аха урҭ абақоу, ихарацәоуп. Арахь византиаа дгьыли-жәѡани асаба ықәырч Пысҳахыра аҳәаа иазааигәахарц егьагым.

* * *

– Аԥсҳа ухатцкы, аԥсилааи мсымааи аҙәызатцәык идамхаргьы иԥсы ахәага ҭанатцы аҕа Егры дыррыжьуам, – ҷәааиҭит Мсым Хәычы.

– Улигат еиҳа уаѡы гәызианоуп, аха Иоан уаѡы гьангьашуп, уи ибзианы дыздыруеит, агаҷәала дѡеиуашәа лахьԥынкылагак ҟатцаны, ҷеа-мѡакы ылихыргьы ауеит, – Аԥсырҭ иапхьа иқәыз Пысҳахыра ахсаала Мсым Хәычы ирбо даацәажәеит.

– Уаҳа мѡа ыҟаҙамеи.

– Мѡа ыҟамкәа, ишԥаҟам?

– Аԥсҳа ухатцкы, Пысҳахыра амрагыларахьала иаауа анаѡсан...

– Издыруеит, аха...

– Аха?...

– Аҕа дгаҙоуп, акгьы изеилкаауам зҳәаз, ихаҭа агаҙа иҟаимтцара ҟаитцоит. Ажәлар рус аҷы агәызианра – ачарҳәара иаѡызоуп. Ус зысҳәо уажәраанҙа зыҙбахә сымаз Иоан иоуп.

– Византиа рыр ҩ-хәҭакны ишоуп.

– Издыруеит, издыруеит... – дааиԥхәыцааит Аԥсырҭ, – руакы хадара азызуа Улигат иоуп.

– Ар рԥызаѡык иаҳасабала уи зыхьҙ-зыԥша гахьоу уаѡуп.

– Убри ауп саргьы исзеилымкааua.

– Иоан иоума узҷу?

– Иоан дыздыруеит.

– Нас иузеилымкааua дарбан?

– Иустиниан ир рԥызаҩцәа иреиԍьу ҩыцьа, хазы-хазы ар рыҭаны Пысҳахыра иахьажәитцо ауп исзеилымкааура?

– Улигатгьы Иоангьы чынуааурп.

– Чынлагьы еиƙароуп.

– Ҩ-рык… Ҩ-хыԛәкык…

– Абри иуҳәаз ауп ахгьы-атцыхәагьы. Амала, ҳара иҳаздыруам хазы-хазы рнапы иантҩоугьы, иҳаздыруам иахьҳажәлогьы.

– Апсҳа ухатцкы, амрагыларахь ала иаауа, амраҭашәарахь ала излаҳажәлари?

– Убри ауп Иоан игәра зызымго. Уи ажәҩан ахь ухьарԥшны, иара ацәышлампыр аиԥш адгьыл дхәытцаланы, ихәытԥжааны, егьи аганахь ала дааин дааудгылоит.

– Егьа дцәышлампырхаргьы, Егры дырроуп. Уаƙа адгьылгьы дызхәытцалом, аҳапгьы дызҭалом, Егргьы дзатцсуам.

– Хәдаƙала ддәыԛәлар?

– Ашьхарахь алоу?

– Ааи, ашьхарахь ала, иаагозар, акатцәарала.

– Акатцәара ахытцразы – ир нхытц игылазароуп. Ҳара иахьынӡаадыруа…

– Умбо иахьынӡаадыруа ҳәа шуҳәо, ус анакәха, – иаҳзымдыруагьы ыƙоуп.

– Иƙамкәа ишԥаƙам…

– Убри азоуп ашьхарахь агәеанызаара заҭаху, иƙамло егьыƙам.

– Усƙангьы акатцәара ҳхытцуеит ҳәа иалагаргьы хьаас иктәым. Сашьеиҳаб Мсым Ду ҳиԛәгәыԍуеит. Амала – сара даҽеакын сзызхәыцуаз.

– Уи закәи?

– Цыблеи Быхәлеи ирыбжьанакыз мсымаа зегьы Лаƙ илбаарц, егьаумҳәан, ашәарҭа ахьыƙатцәƙьоу Егры аԥшаҳәаҽы ауп.

– Ус ауп, ус… Аха мсымаа ҳрылакьысыр ƙалом, – иҳәеит Апсырҭ, Апсуа каталикоси иареи реицәажәара игәаларшәауа:

«Аԥсҳа, геи-шьхеи иахьамадазаалакгьы ужәлар зегьы қьырсианцәазароуп, усҟан ауп аҳәынҭқаррагьы аныҟало, ажәларгьы аныҕәҕәахо, мсымаа рыѡнутҟа, аиҳараҙак быхәлаа рыѡнутҟа, инаҭым маҷѡым, инаҭым – мартаҭцәоуп. Анцәа иус напалоукит, анцәа илԥха уоурц ауп ус зысҳәо», – абас Аԥсҳа диабжьон Аԥсуа католикос.

«Ҳаб-ԥшьа ухатцкы, амартаҭцәа ҳәа узҽу роуп иахьа уажәраанҙа Пысҳахыра еиқәырханы иаазгаз. Урҭ зымтцаныҳәозаалак, аҭахызар атцлагьы иамтцаныҳәоз, уара иуҳәан аиԥш, иагьмартаҭцәаз, ианаҭахха Пысҳахыра рхы ақәыртцоит», – ари Аԥсырҭ гәаныла ииҳәаз ауп. Уаҳа ажәакгьы иҽымшәеит.

Аха Аԥсуа католикос иҽаҽы иимҳәаз арҭ иажәақәа Аԥсҳа ихаҽы ианибаалазшәа еилкааны, абасгьы ацитцеит:

«Анапеи Нагеи рыбжьара, ашьха даԥныз, ага даԥныз, дарбан аԥсуазаалак, ианаҭахха Пысҳахыра ихы-иԥсы шақәитцо здыруеит, аха иаку Аԥсуа ҳәынҭқарра апҵаразы ажәлар зегьы – иаку жәларны реидкыларазы, иаку адинхаҭарагьы ыҟазароуп, уи аус-ԥшьа хыхь иқәтәоу анцәа ду илԥха-игәыԥха ацзарацы».

– Уажәшьҭа саргьы избоит, – иҳәан, Мсым Хәычгьы даҽеакы иҳәарц шиҭахыз ихы-иҽы ишаныԥшуазгьы, иҽааникылеит.

Иара убри аамҭазы ахҭынра агәарԥ иахьазеиԥшу агәҭаны игылаз ахьаца ашәшьыраҽы итәаз Уазбақьи Цәыцәи инеимтцакы-ааимтцакуа акы алацәажәара иаҽын.

– Ирылалазеи уара абарҭ аурымцәа? Анкьа зхоуразтцоура наҙааҙаз рарԥарцәеи ифелдышь-ԥтцәахаз рҭыпҳацәеи ахьцәыртцуаз ла-мба иаабаланда ҳәа зегьы ишеибадырбоз, уажәы иаазқәылаз итцабытцассахеит, – ҿааитит Цәыцә, ижьи-ицәеи акы нарыбжьалан ицәа-ижьы инахнарԥазшәа дѡаҭрысын.

– Аҽеада алымҳақәа рыла ауп ажьрацәара злеиқәнархаз ҳәа рҳәоит, – аҭак ныҟаитцеит Уазбақь, икаба аҳәынтцәрақәа ахьԥытлаз игәашҭа ҟәашккараҙа иааԥшуа.

– Абзиара узыҟалааит, Уазбақь , – иааԥьашьашәа дааԥәажәеит Ԥәыцә. – Ԥоуп, бзиарас иаҳзырухьоу атәы аҳәара шуадаѡугьы, адунеи иадыруа жәларак а҆еада ишԥадукылои, – иҳәан, ишыц лабашьа иаԥхьа ашьацра иныԥакша-нытцаикшеит.

– Аҟәарҟәаргьы зырҟәарҟәаруа агәыԥлык ауп. Егьырԥ ажәларқәа изларылам҃ашьо акы змам ажәлар зжәлархом ҳәа ауп исҳәарц иста҂хыз, – Уазбақь иԥшралагьы иубон данычкәыназ арԥыс еинаалак шиакәыз.

– Ҳы… уара уҳәашьа, аурымцәа рхатәы рцәыӡуа иалагеит.

– Сара сыз҆ӡу рыԥсы мҭәит ҳәа ауп. Дгьылгьы нымхеит, мшынгьы нымхеит… ԥсгьы-бзагьы ҳара иаҳтәуп ҳәа иқәгылт. Рыԥәгылара мацара акәындаз… зжьы ужәыр зтәан еиламгыло ажәларқәа зегьы еизца, аимпериа ахьӡԥаны, итцархәеит.

– Уаҟа уиашагәышьоуп… Дара рхаҭагьы Ԥысҳахыра иахытцәеит…

– Кәтыш ҽеҳәасын ԥырғаш ҽеҳәнахит ҳәа шырҳәо аиԥш, зегьы зхароу амыцхә ауп.

– Мыцхәрас иҟоуи?

– Ирацәа҃хеит, ирацәа҃ха… Ашәыртцлақәа, аҭахызаргьы аҧбатцәақәа ракәзааит, иахьеилагылоу абаҳча-збаҳчахом. Адгьыл еимакны еибарччиоит. Нас урҭ ирҽало злаҧбатцәахои, итцәашахоит.

– Анаша аамҭа аниасуа иҽало, шыхәахәахо аиԥш.

– Ишшаԥасалха ба҃ злам ааста, ба҃ кәац агьама еиҳа ихаауп.

– Ҳәара аҭахума, ус акәгәышьоуп, Аха абри аимпериа ду, егьа умҳәан, амч думи?

– Амч дуып азоуп, аха…

– Аха?

– Алым уаҟараны ажьа агәы узҭазар аастa, ажьа уаҟараны алым агәы узҭазар еиҧьуп, – иҳәеит Уазбақь ихыимч ақәымхакәа дахьѡытрысыз дазгәааны.

– Ус егьа иуҳәаргьы, алым – лымуп, ажьа – жьоуп, – аҟада зкәыршаз абааш ахь дынхьаԥшын, ҽааитит.

– Уара иуҳәарц иутаху, аимпериа – шимпериоу иаанхоит ҳәа ауп.

– Ааи усоуп.

– Аԥслымз унапсыргәытца ианыԥсалан егьа иуратцәаргьы, ианааушьтлак еилыҩруеит. – Уазбақь аурымцәеи урт рҳәынтқарреи рызбахә даналацәажәоз ихы-иҿы ахәынгашьара-ԥштәы аҿықәлон.

Цәыцә зымтцәыжәҩақәа ԥыртцәтцәаз ардәына аиԥш, ихьыдышьшьыз ижәҩахырқәа игәы еидшәаланы ибжьаргәгәа иркызшәа ибжьы тахәаҽза ҽааитит:

– Уҿы изҳәо хьыла итәыхгьы…

Ажәабатәи ахы

Кәыдри Егри рымҩақәа хаз-хазы ишылырхызгьы, аныки абыки ирыхшаз, казыкк итытцыз аишьцәа иреиԥшуп ҳәа акәын аԥсилаа ишырзырҳәоз. Иахьеиԥшныршьалоз акәхап цьарак итытцуеит, аха нас хаҳә дук еиҟәнашоит ҳәа зрылартцазгьы. Цоуп, ура-тбаарала еидыркылартә ишыҟазгьы, Егры ааста Кәыдры шьха-зиас машьцан, шықәсқәак ныбжьаршә-аабжьаршәшәа, аиҳараҙак аԥхын мшқәа рзы, ихышхытцәан ианхытцлоз алоумтцозар. Усҟангьы изныркьоз амшцәгьақәа рхала ракәзам, урт ирынԥоз шмаҷмызгьы. Аиҳарак изыхкьоз асы азытра ауп. Убас шакәызгьы, уарла-шәарла ауп акәымзар, Кәыдры иахкьаны уи аԥшаҳәа аԥсзы ықәымҩыцызт. Зынза ҽеа цәоуп иахарԥоу Егры. Зԥан цәгьоу уажәы-уашьтан импытцкьо шузымдыруа аиԥш ауп уигь шыкоу. Амш каххаа ишыкоу, ажәҩан гәы ԥтацк шхыршәлам, машәыршақә акәзаргьы ԥша-ласк иартцысуа тцла-затцәык шумбо, изыхкьа-зынԥа аилкаара уадаҩны, ахагара азаазшәа ихәаазааua, агыгцәа ргыланы, аршәаа иасуа, ашьха цыҩцыҩқәа ирыбжькьаны, зԥан цәгьоу аԥхәыс атаацәара хылагәыла еилатцо аҩны

дшаашнало аиԥш, хаҳәи-мҷыхәи еизыҳәҳәа иаманы агаҷахьы икылԥьоит. Лацәԥәысымҭак иалагҙаны, ныркәиаарцәи ахықәқәа ҭыртәаа, ацәқәырпақәа еилагьежьуаеилахынҳәуа ашәах рҷачы рҷылархоит.

Усҟан зых иахәаз ихы еиқәирхоит, ус акәымкәа, ицәыскжьысуа инхаз – аман днарҳәоит.

Егры алеишәа Жәанаа реиԥш издыруа дарбан. Ныркәгьы-аарцәгьы иҭыртәаа инхо урҭ рабшьҭра ауп. Ныркәа ауп иахьышьҭоу Жәанаа рқыҭагьы.

Кәыдры инаркны Егрынҙа изымпытцакыз аԥсилаа шракәызгьы, абшьҭрала ираҙаз шьамдгьылс иршьозгьы, Егры ныркәгьы, Фазис азиас аԥынҙагьы урҭ уԥылон. Цоуп, аҭыхәтәантәи аамҭазы алазцәа раанкылара злауадашхаз ала, ирыланхо рҷаархан, амшын анжәыло хәыҷы-хәыҷы адгьылқәа шахәлабго аиԥш, даргьы анкьа зны аԥсилаа иртәыз рымпытцархалон, маҷ-маҷ аԥсилаа Егры ашҟа ихықәцало. Уи ауп, анкьа аԥсилаа амрагыларахьтәи рхәаа Фазис аҷы ишыҟаз, уажәы Егры ашҟа изиасыз. Аха, усгьы, макьаназы Егры ныркәа зымпытцакыз аԥсилаа ракәын. Ахәҭакахьала, Жәанаа рқыҭа аҷееитҳәа ишьҭан.

Анаҟа узынкылоума… Аԥсилаагьы иаҳуам ҳәа ишаҷызгьы, алазцәа маҙа-аргама рыдгьылқәа рымпытцыркәкәаауан. Абжьаапны уиаҟара ишгәаармыкҙозгьы, ртәыла ашәарҭа иантагылоз акәын алазцәа рахь ахьаԥшра ианалагоз. Ихьаԥшуан, избанзар рыгәра ргомызт. Уажәыуашьҭан шьапҷаршә анырзыруа рыздырҙомызт. Аҕа данжәыло, зышьҭахьҟа ихьаԥшкәаԥшуа датцамхарц залшом.

Уажәгьы убас иҟалеит. Улигати Иоани рыр асаба ықәырч Лазстан иахысны, Фазис ирны рҷанаарха, ууанҙа гәатабҕата уа инхоз аԥсилаа хцәан, рҷан рыма Жәанаа иртаait. Аха аҕа данааигәаха, Ажәанқәагьы даргьы еиманы Егры ирит.

…Улигат иакәзааит, Иоан иакәзааит Егры ахықәан иныскыло мчык цәырҵуеит ҳәа ргәы иаанагомызт. Абас асаба ықәырч Анаҟәаԥианҙа инеиуеит ҳәа игәыҕуан. Аха…

Егры ианааҽԥынгыла – ирцәымыҵхеит. Аарцә, ашьхара ашьапы инаркны агаҽанҙа – Барбал, Барҕьаԥ, Алакәымҳара, Бчара, Ғьагәда уҳәа амшын азааигәара иҟаз Аԥсҳа иҙыхь аҟынҙа, ѡаҟгьы, лаҟгьы, хәгьы, ԥшаҳәагьы ыԥәырҭәаа, ркәалҙқәа еилаарцыруа, ҽеы ҭоуҭанқәа афақь рыҿкьо ишнатҟьара игылан аԥсилаа реибашьцәа. Рыгәҭа иахьырзеиԥшыз ахәы-ҳарак аҽы иҽеыхәа изеиқәымкуа дрылубаауан Мсым Хәычы. Аԥсилаа раԥхьагыла изыгәдуун, уи ишьҭаланы атыми-тышагьы иҭалон, ихышхәытцәан илеиуа аҙиасгьы иажәлон, амцагьы иалалон, амшын иҭалан нырцәҟа иртәзаргьы ируан.

Аибашьраҽы аԥыза игәра анырга, инапаҵаҟа иҟоу ирылымшашагьы рылдыршоит.

«…Схаҵоуп ҳәа иуҳәо зхәарҭои – угәы иҭоу штоу иҭаԥсуазар, ушьамхы иалоугьы – ишалоу иалаԥсуазар», – Мсым Хәычы арҭ иажәақәа аԥсилаа рыѡнутҟа зшьамхы инанаго ачкәын инаиркны иҟәашҙа ишлахьоу иҟынҙа зегьы ирылаҵәахьеит. Цысҳахыра ашьапы иадыргарц Аԥсҳара аԥыхны, Аԥсырҭ дыршьырц аурымцәа аауеит ҳәа анаарылаѡ зегьы еихеит Цыблаҟа, Мсым Хәычы ишҟа. «Иҟаҵатәу здыруа уи иоуп», – рҳәон…

Мсым Хәычы еиҭа блала иааимидеит Егры аарцә зымҽехакны игылаз ар. Имаҷмызт… аха урҭ рышьтахь уажәы Мсым Ду ир иманы дгылазар акәымзи. Убас шакәугьы, дрыкәгәыҷуеит иеибашьцәа. Зегьы реиҳа дзыкәгәыҷуаз: шьҭахьҟа хьаҵшьа рымаҙам – ирыхьчароуп рыдгьыл, рҭаацәа, рхәычқәа… Убасҟан Мсым Хәычы инаѡсан игылаз акеѡҳәа иааҭирҟьеит ахаҵа рашәа… Геи-шьхеи зымҽехакны игылаз аԥсилаа ари ашәа иазыԥшызшәа иаамҵадырст. Аҕацәа рхәы-ржьы аргыло, дара аԥсилаа злаҟам иалаҟахартә ргәы архаҵо, еиҳа-еиҳа ажәѡанахь ихалан, нырцәҟа инаѡуан ахаҵа рашәа. Уи ашәа амч аурымцәа ирныруан. Ирдырт ашәа зҳәоз дарбанзаалак ус аламала идгьыл уаѡы ишиимҭо.

Улигати Иоани неиҽаԥшы-ааиҽаԥшит. Иахьымнеиц, ирымбац, измабашьыц иҟада… аха ари аѡыза уажәа-

да ианымиац, ҳәанҳәахлагьы цьара иҟалахьеит ҳәагьы рмаҳацт.

Нырцәи аарцәи ҩ-рык еиҷагылоуп. Еиҟәызҭхо – рыбжьара згыгцәа ргыланы ииасуа аҙиас ауп. Уажәымзар уажәы напышьашәала еилаларц згәы иҭоу Егры иазынкылару? Амала, аарцә аҧсилаа иаатдырҟьаз ахаҵа рашәа, лаԥшхырԥагак иаҩызахан, еимгеимцараха, ажәҩан аҟнытә идоуҳа мчны иаашьҭызшәа ауп нырцә ихыԛәгылаз аурымцәа ишрызнеиз,

Зымчи-зылшеи, забцьари, зхыпшеи рыла адунеи зырхыцхыцыз, аҧсилаа ирҳәоз ахаҵа рашәа иаҳәынҷан игылан.

– Аҧсшәа удыруашәа ауп ушыҙырҩуа, – иалтәжәҩа кьынааҙа дахьгылаз ҷааиҭит Улигат.

– Исаҳауеит.

– Аҧсшәа удыруоу?

– Ааи.

– Иустиниан узалихыз уажәшьҭа издырт, – ихәыцыртақәа цыгәтцыхәаԥтәахазшәагь даабырцьеин инацитцеит, – ирҳәои, нас ирҳәа?

– Аҭырцьманра сцәуадаҩуп.

– Нас иуаҳауа зхәартои, иузеиҭамгозар?

– «Бга-лаҧсшәа аға рыгәҭа ибжьысыз…»!

– Уи дызусҭада?

– Дара дыртәхап…

– Уаҳа, уаҳа?

– «Быжь-гәыжьк рыла аҟәараԛ зхадыршәыз, ххьа рахәыцшәа иԥызытцәтцәаз…»

– Нас уигьы дрыцума?

– Дрыцзар акәхап, акрыздыруоу…

– «Иаҳәа цҳафыр ҙашәа иртцәит».

– Уаҳа, уаҳа?

– «Пысҳахыра изнышәынҭрахаз»…

– Урҭ зусҭцәадаз?

– Ирыԛәлоз ракәхап.

– Аҩыстаацәа, – ҷааиҭит Улигат.

– Адомбеиқәа, – иҳәеит уи аҭакс Иоан.

– Мап, иаҩыстаацәоуп, – деиҭанақәыҷҷәеит Улигат.

– Адомбеиқәа – еиҭеиҳәеит Иоан.

– Иустиниан дцьасшьоит, угәра ганы абри аус аҿы уахьсываиргылаз.

– Избан?

– Избанзар, уара укавказтәуп.

– Ааи, скавказтәуп, аха уи абасцырхагоу?

– Шәарҭ кавказаа даҽеа-шьоукы шәанрабашьуа шәхацәоуп, амала атәым даншәабашьуа, шәыгәра агара уадаҩуп.

– Усзеилкаауам.

– Сеилукааит, аха сузеилымкаазшәа ҟаутцоит. Уигь шәара ишәҟазшьоуп.

– Анцәа иныс ушысзеилымкааз.

– Аҳәынҭқар иҟнытә азин сымам акәымзар, ар рҧызара аҟнытә ухы уақәиҭыстәуан.

– Ибзиоуп, аха избан?

– Избанзар, уажәазы аҧсилаа ҳахьрабашьуа Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аиааирц уҭахҙам.

– Уара унапаҵаҟа сыҟам, чынлагь ҳаиҟароуп., ҳаргьы хаз-хазуп. Уажәы Егры иаахықәгылаз сыр роуп. Ус анакәха, уара иуҳәо башоуп, сара сыдҵа ауп аус злоу.

– Ус шакәу здыруеит, аха аказы суазҵаар сҭахын, егьа умҳәан ҳнапы иану хыҷәкык ауп.

– Сузыҙырҩуеит.

– Угәы иҭоуи? Умжәылаҙои?

– Мап, ажәылара иаҧсам, уи ҟәышрам.

– Избан?

– Избанзар, аҩыстаацәа ҳәа ззуҳәаз нырцә игылоу аҧсилаа, аҩыстаарас ирымоу сыздыруам, аха аныхаҽы сноугаргьы сыкәуеит, ишдоумбеицәоу.

– Уажәы хынтәуп ус уҳәоижьҭеи.

– Изысҳәогь здыруеит, Егры ҳарны ҳрыжәлоит ҳәа ҳалагар, абри аидыслара уаргьы саргьы ҳзыҳәан итцыхәтәантәихоит.

– Избан?

– Избанзар, шаҟаѡ гылоу убоит ныркә. Аҙәызатҵәык идамхаргьы шьҭахьҟа дхьатцырц игәы иҭаҙам, иахьхьатцуа ҳәагьы тып рымаҙам. Ус анакәха, урт рыдгьыли рхәычқәеи рыхьчаразы апсра агәхьаа ркҙам. Апсра иацәымшәо рахь сыр сзынашьҭуам.

– Ус шакәу злоудыри? – Улигат ибжьы тамтцам Иоан игәы кылнатцәон.

– Ашәа ирҳәо ала.

– Изакә ашәоу удыруама?

– Апсуаа ахатца рашәа ҳәа иашьҭоуп.

Улигат иааицәымыгхеит, нас зцәымса кьакьа иҭашьшьу акәуа аипш дааипхьхәыцаан, деитаиазтцаait:

– Ҳашпаныҟәари нас?

– Аибашьраҽы мчыла узымиааиуашәа ануба, аға гызмалрыла уитцалароуп!

– Усҟангьы?..

– Арреиа даҳзылпхар, ҳара ҳтәы иакуеит.

– Иуҳәарц иутаху...

– Уашьҭан ҳалацәажәап, – иҳәан, ижакьа атәѡан аипш иҽыцәҙа Иоан даахьаҳәын, ишҟа инатрысыз идтцанагҙаѡ ажәақәак иеиҳәеит.

Уажәымзар-уажәы баагьы-пгьы рееибарк рҽаархоит ҳәа ишыпшыз, апсилаа неиҽапшы-ааиҽапшит, аҙы аҭалара ацынхәрас рымшьамба неитцыхны, ар рпыза ацәмыш изы, шәымҭак иалагҙан ахытцакырҭа ааилыршьит, егьырҭгьы рыҩкәа иаарҽыжәтцын, гәатабҕата аҙхыкә инеи-ѡеиуа ианаакәла:

– Цасҳәа иаҳзыруеит, ҽыҳәтцәыла ҳрыжәлап, – иҳәеит ихьшьпынтца ҭархәала Мсым Хәычы ивагылаз, зрашь ҽырпа-ҽырпоз асанҭырршәыѡцәа рхада.

– Уҽааанкыл, уҽааанкыл... ари акы иазҳәоуп, аха закәхарызеишь?... – зҭак аҟатцара ицәуадаѡхаз азтцаара ихы инеиҭеит Мсым Хәычы.

* * *

Егры ныркәи-аарцәи ҩ-рык, агәыла рбаҭьқәа реиԥш, наҟ-ааҟ еиҷаԥшуа ишеиҷагылаз, инеихашәы ихәлеит.

Ԥысҳахырахь амҩа иқәлаз аахыс, зыбз еишьцылахьаз хатцеи ԥхәыси реиԥш, Улигати Иоани атцәы шеилартцоз, зназы Улигат иоурымра ихы иархәаны аԥшәмара ааникылама уҳәаратәы ишыҟазгьы, Егры ахықә иахьааҷеԥынгылаз, зегьы наимпытцабеит. Ар рԥызаҩк иаҳасабала, шьҭахьҟа захьӡыз издыруамызт, джәылаҩын. Ажәылараан акәын ианааԥшуаз иҟазара. Аԥхьа инашьҭтәу, иахьынашьҭтәу, урҭ ирыцхрааша, аганахьала ирхыкәшаша уҳәа, ауасҭа бзиа аҩны ауасхыр ашьҭатцара инаркны ахаҳә-тцәаҳә ақәтцараҟынӡа аки-аки еихаргыло ишнеиго аиԥш акәын, ир аиааира шдиргозгьы. Шьҭахьҟа хьаҳәшьа ззымдыруа атактика ҭәҭәа змоу ар рԥыза ҳәа зизырҳәозгьы убри ауп.

Иоан даҷеа уаҩын, даҷеакалаӡа акәын дшеибашьуазгьы, ҩ-рык еидысланы, зыхәцәқәа еибакыз алақәа реиԥш, ианнибартцәозгьы, аҭа ҩыстаарас итцаигалаша дазхәыцуан. Уи ауп Иустиниан «астратег» ҳәа зизиҳәазгьы.

Амрагылараҳьтәи Римтәи аимпериа аҳәынҭқар Иустиниан Актәи абас еиуеиԥшымыз ҩыцьа ар рԥызаҩцәа хазы-хазы ҩ-рык рыҭаны Ԥысҳахыраҟа амҩа ианықәитцоз, раԥхьатәи амш инаркны аиканра штцыргоз, еишьҭашәарыцо ишеишьклаԥшуаз, уимоу, еижәхысланы ацәгьеибаҳәара ишалагозгьы идыруан, аха игәҭакы хадатцәкьа даҷеакын: Улигат ижәыларала ԥысҳахыраа цкьашәкьа игап, Иоан игьангьашрала Ԥысҳахыра ҷеазны ахы изымҩахо иҟаитцап ҳәа акәын. Аимпериа иатцагәаз егьырҭ ажәларқәа зегьы рзы рцәа итазырӡыӡо, рхәы-ржьы еилазыргыло ҷырԥшны иҟалар акәын Ԥысҳахыра.

Убриазы ауп ар рԥызаҩцәа зны аԥыжәара аӡәы изааникылоз, ашьҭахь – аҷеаӡәы. Дара аҩыцьагьы ирызгәаамыкӡаӡакәа аԥхӡы нып хьаҳәаны изкартәоз, рылахь акыҵыраҟәа зеизытцәаз – дасу идтца шынеигӡара, аҳәынҭқар иҷаԥхьа еиҳа еиҧьны дышгылаша акәын.

Ала шәарыцақәа тҵаруа, иҽҟьаса ажьа ианашьҭоу, уи агәыҭҟьа-ԥсыҭҟьара акәхарым дара зызхәыцуа; иахьҙаны, ашьҭахьтәи ашьапы инамҵасны ирԥаҟьԥаҟьуа иаманы, итцыхәаршәшәо ашәарыцаѡ иаԥхьа иааганы аԥхьа ишьҭазҵо ҳәа еиндаҵлозар акәхап…

Рыцҳарас иҟалаз, хыла ихәыцуагьы-изымхәыцуагьы, ицәажәогьы-изымцәажәогьы ахьеиԥшу ауп. Ус ҟалашьагьы амамзар акәхап ауаѡы, снаҙоит ҳәа дшаҽугьы, зганахь дзықәымлаҙац аԥсабара амч ду аҽаԥхьа.

– Ҳашԥаныҟәари уажәшьҭа? – Улигат шьыжьы зҵак имаҳаз азҵаара иитахт Иоан, адәахьы ишылашьцара ианылашьца.

– Сара стәала, аԥсилаа рабашьра иаԥсам, – иҳәеит Иоан, изаԥсам атәы иҽаламгалакәа.

Улигат, ажәѡан ааимҟьан фырхык шиашаз дара рышҟа зҽаазхаз ибазшәа, азныказ дѡаҵрыст, аха алушәак ихы инапаҽы иааиган, иҽыҟажауа ҽааиҵит:

– Аҳәынҵқар Ԥысҳахыраҟа ҳзааишьҭыз аԥшаахьырсразы акәу, ҳаибашьырц акәу?

– Ҳаибашьырц ауп, Улигат, ҳаибашьырц.

– Ҳара аԥсилаагь, абазгаагь, амсымқәагь, асаныгцәагь ҳашрышьҭоу ԥысҳахыраа ҳәа ауп.

– Ааи, аха…

– Ус анакәха, аԥсилаа, шәыххь аагеит ҳәа, рхы ҳнапы ныкәшьны, абазгаа ҳрабашьуеит ҳәа ҳазладәыкәлари. Ҳдәыкәларгьы, аԥсилаа ҳрышьҭуоу. Аҙнырцә еиқәных иааины изаақәгылаз, шәхаҵкы ҳцааит ҳәа рнапқәа ыргьежьуа иаҳԥыларц акәҙам, иҳабашьырц, ҳамѡа ркырц ауп.

– Саргьы издыруеит ус шакәу.

– Иҟалеи нас?

– Аԥсилаа Ԥысҳахыра аҕа далаҳамҵеит ҳәа иштәоу иаанхар еиҕьуми.

– Излеиҕьуи, ҳаларымҵаҵәҟьазар?

– Убри ауп аус злоугьы.

– Ма сара сургаҙарц уаҽуп, ма…

– Мап, ԥьым, мап.

– Мап акәым, аха ааи, ԥьым, ааи.

Иоан дааиԥхьхәыцааит. Ихы-иҽы уажәы-уажәы аҽеиҭанакуан, зны илашьцан, нас иаҩыстаахә дихалазшәа, аԥышәарччара даҽын. Улигат уиак изыхгомызт, дараапкуан.

– Иахьатәи амш – уара иумшын. Сара аҳәынҵқар иҽы уи азы ҭак ѣастцом. Уара ѣаҭатәыс иуоуеит, иуҳәаша уажәнатә уазхәыц, – ибжьы днақәыҕәҕәа-нақәыҕәҕәо ацәажәара даҽын Улигат. – Уатцәы иѣастцаша сара издыруеит. Мшәан, сара сыр сара истәыми…

– Шьҭахьѣа хьаҳәшьа ззымдыруа, атактика ҕәҕәа змоу ҳәа ауми аҳәынҵқар дышушьҭоу?

– Уажәшьҭа аҭцәы сылаҭара уалагахт.

– Сыгәгьы иҭам.

– Нас иуҳәарц иуҭахузеи?

– Абраѣа ауп иахьаарԥштәу атактика ҕәҕәа.

– Наѣ-ааѣ ҳаиҽагылоуп… ажәылара ацынхәрас ҳгыланы ҳаԥшуп… Уи аума атактика ҳәа узышьҭоу…

– Уигьы тактикоуп, аха сара астратегиагьы сазхәыцуеит.

– Аҭцәылаҭара анаҩсангьы, ус кры узхәыцзар…

– Ҩ-рык ҳамоуп. Сара хадара ззызуа аҙиас арҕарахьтәи аԥшаҳәа ргәыҭцак ахыҟә ихыҟәгылоуп. Ус ишыѣоу иаанхароуп уатцәгьы. Уара ур Жәыргьыҵ иалалааиҙа иаанаҳкылт. Уи аҙбахә аԥсилаа зынҙаскгьы ирыздырҙом. Ус ишжьоу иагьаанхароуп. Амала, уахатәи атҳх иалагҙаны, ур анышьҟәа инарҭартәаны, мшынгәыла шьыжьы Кәыдры уҙхытцроуп. Гонес инхо аурымцәагьы уахь инеихьеит. Уатцәы ашьыжь ианаашо Кәыдры ныркә ахыҟә ааныша-кылоит. Себастополь инхо аурымцәагьы ацхыраара шәыртоит. Абасала, аԥсилаа Ԥысҳахыра ҳалармыжьларацы Егры ишхыҟәтәало, рышьҭахьѣа рымҩа ԥаҳҭәоит.

– Иара убриалагьы?..

– Иара убриалагьы аԥсилааи абазгааи асал ҩарыбжьатцаны еиѣәаҳѣьоит.

– Уажәы аԥсилаа ҳара ҳжәылара иазыԥшны нырцә иштәоу…

– Ааи, ааи Кәыдры нырцә ҳара ҳарзыԥшны ҳтәоит. Ирҭахызар ижәылалааит, ажәылара зеиԥшроу усҟан идҳарбап.

– Аха уара ур?

– Сара сыргьы, Улигат ухатцкы, уатцәы ишшара ианаашалак, аԥсилаа ишырбо агаҽахь инкылган, анышьқәа инарықәыртәаны Анаҟәаԥиа иҙхызгоит.

– Иоан, ухатцкы, аҳәынҭқар «астратег» зузиҳәои ҳәа акыр схәыцхьан. Уажәшьҭа издырт… – Улигат иааицәымыԥхан ихы аалаирҟәит, – иахьа ишакәым ала сухцәажәон… уимоу, уатцәы аҳәынҭқар иахь ауаҩы дсышьҭырцгьы дсырхиахьеит…

– Усзашшырц аума?

– Ачарҳәара ҳзууит ҳәа сгәы иаанаган…

– Акгьы аурым, ма уажәшьҭа ҳахьеилибакааз бзиоуми. Амала, ауаҩы дырхианы дахьумоу бзиоуп. Анаҟәаԥиа шаашьҭаххлак ддәықәаҳтцап Константинопольҟа.

– Ихирзааит иуҳәаз!

– Ихирзааит уаргьы умҩа!

… Адырҩаҿны ашьыжь Егры аарцә зымпытцакны игылаз аԥсилаа ируа-ирҳәо иақәымшәо еилахеит Иоан иеибашьцәа анышьқәа ирҭаланы амшын ианхыла. Даргьы амшынуаа ҳәы рыхьҙ-рыԥша гахьеит, анышьқәагь рымоуп аха ииаг… иабаҟоу… Мсым Хәыҷы инаиркны аҙәы ихахьы имааит аҕа амшын абасала ихы иаирхәап ҳәа.

Аԥсилаа ҿыжәлеит… агаҽа иаваршәны идәықәлеит аурымцәа ҙххажьуам, ршьапы Пысҳахыра иқәдыргылар аауам ҳәа. Ус иагьыҟарҵон, Кәыдры нырцә аҕа иааникылахьеит ҳәа шьыбжьаарымпан аиԥш ирԥыргалаз ажәабжь хлымҙаах акәымзар.

Атцла иалҟьаз амаҭ ицҳаит ҳәа шырҳәо аиԥш, убасҟан ауп Мсым Хәыҷы ианидыр Иоан инацәахы дшахыкәиршаз.

Ихаԥыцқәа аҽҽа аарытцгеит.

Аԥсырҭ дзыцәшәоз абри акәын. Шаҟантә иҳәахьаз аурымцәа Пысҳахыра еиԥырсса-еихырсса иқәыртцеит ҳәа, урҭ абас ҭымра-ҭымра аԥсилааи, абазгааи, мсымаи, асанытцәеи ирыланхонаҵы, ара иаку ажәлар, иаку аҳәынҭқарра, иаку адинхаҵара ҳәа Аԥсуа католикоси иареи зхы ркыз рзынагҙараны иҟам. Иаку аԥсуа жәлар злаҟалои, ирызгәаамыкҙаҙакәа иааины, уажәы хааламчыла еидыслоит ҳәа дызҿу абшьҭрақәа ирыбжьанхазар. Дыхрыбзакәырбзо, укәа дҭаланы умаҩра дкылсуа иахьа урымк дахьнеиз, аԥсуаа ихьаԥшны иаахьаԥшаанҙа ашышкамсқәа реиԥш еицрыхәхәа ишьҭаланы ҳаблак, қыҭак рымɷехак ишынхо рбоит.

Дгьылмзар иҟоузеи, инхалааит ҳәа рыгәшәа-мшәа ҳәо ишрыцхрааузаз, аамҭа акыр бжьалоит. Иацы дсасны зхы збоз, иахьа ари адгьыл зтәытцәкьоу ҳара ҳауп ҳәа ипаԥашькны иаақәгылт. Уигьы азмырхакәа, аԥсуаа ҳандыртцәоит, шәҳацхраа ҳәа иҳәҳәан, Иустиниан Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа аҟнытәи ар ааишьҭит. Рыбҕа ҕәҕәазшәа анырба, даргьы абԥьар кны ар инарыдгылт. Аԥсуаа ықәҳамцар аауам ҳәа рɷеазыркит. Арахь аԥсуаагьы рɷеырзеидымкылт: Мсым Хәычы Кәыдры дызмыруа имɷа ԥыртцәеит; санытаа еидыркыло аимышьҭрақәа макьана имаац, Ремсаг иакәзар Ҭасраҟәа ақыҭан дааихьеит ҳәа шырҳәоз, аɷенышьыбжьон иргьы иаргьы иахьца-иахьаа уафы изымдырҙо иаабжьаҙт…

…Арахь Иоан ир иманы Анаҟәаԥиа аԥшаҳәаɷеы дыҙхытцт.

– Аԥсҳа ухатцкы, – иҳәеит ақьаҳиа.

– Ремсаг даама?

– Чарҳәара иуит, аурымцәа рахь диаст…

Аԥсырҭ ихы-иɷеы шьакәарак ықәымкәа иааԥсадахеит. Ачарҳәара иага иԥшҙаны сахцәажәоит ҳәа уɷеазукыргьы, ишчарҳәароу иаанхоит, аха ԥысҳахыраа аԥсра иаиааи-

ны… апсра иаҽагыланы ианықәпо… жәларык раҳасабала аҟазаареи аҟамзаареи ианырбжьагылоу… ачарҳәара зуз ауаҩы дзықәгәыҷуеи…

Апсырҭ ижәлар иман дызқәылаз амҩа хьамҭа, амҩа ҭагәҭас аҽы идгылоз шырацәаҩыз аиԥш, иҽагылозгьы ыҟан. Цьоукы аргама иқәԥон; даҽеа цьоукых, Ҭлапс иеиԥш иҟақәаз, иҽаҽы акы рхәон, ишьҭахь – ҿеак ҟартон; иҟан атцашьыццәагьы… Аха убарҭ зегьы Апсырҭ ишиҽагылазгьы, доусы иара итәала Пысҳахыра бзиа ибон. Пысҳахыра ыҟазамкәа аҭоурых иалаҳарҳуеит, апсуаагьы рыпсадгьыл иқәаҳцоит ҳәа ианаа, маҟаҽамҳәа ахәыҷы инаиркны шәышықәса иртысхьоу абырг иҟынҳа ажәлар рҿеибарк иангыла, чарҳәара рзуны аҕа иахь ииасыз дзықәгәыҷуеи… Иԥацәа, иԥҳацәа, иматацәа иреиҳәараны иҟоузеи…

Рап вакьыцла иианда рымшышуазар… Қьабаа рқәаб ду инапы ҭырымшьуазар… Ачаландар еимаақәа наганы ишьарымҭазар дхызхи Ремсаг агәаҟцәгьа…

– Агәыҳәы изхара ҟалазом, – ҿааиҭит Уазбақь.

– Акы змам иоуп акы иазхьуа, Ремсаг зегь иман, – иҳәеит Апсырҭ, – игыз?

– Игымкәа, ишԥаигмыз?

– Ак згыз игыз идыруан, шәкы згыз игыз издыруамызт, – ацәажәара иҿеналаирхәт Арланаа рхыбаҩ Бадрықәа-иԥа Ҳаҷьмаҭ.

– Зегь реиҳа изыцәшәатәу азхарамфеи атцашьыцҩи роуп.

– Ҭысхшымзар иҩны ицәырымҭуаз акгьы ыҟамызт.

– Аха атцашьыцра?

Дызтцашьыцуадаз? – Апсырҭ дтцааит.

– Уара дутцашьыцуан, – аҭак ҟаитцеит Бадрықәа-иԥа Ҳаҷьмаҭ.

– Сароу?

– Ааи, уара.

– Избан?

– Избанзар, апсҳара дашьҭан.

– Ремсагу?

– Ааи, ааи, Ремсаг.

– Аҽада акәадыр ақәутцар иҽехома? – иџьашьашәа дҭааит Уазбақь, – аҽадазы ишоу акьахь ауп.

– Ибзиоуп, аха аҽада акәадыр акәу, акьахь акәу иуҭаху ҳәа аҳәыр дазҭаахьоума?

– Сара шәҩыуаа рхыс дҟастцарц сгәы иҭан, – иҳәеит Апсырҭ деиԥхьхәыцаан.

– Шәҩуаа рхыс иҟатцатәу Ремсаг иакәым, аха Хыш иоуп… Ахгьы ихагылоуп, алым агәгьы изҭоуп, амчгьы имоуп, – ҷааиҭит Уазбақь.

– Дагьбылхьеит, дагьҷыҷхьеит, дагьеибашьхьеит, – инацирҕызит Алхас, – шықәсык ахала-аҭыхәала ҳбаа-хырҕәҕәарҭа иагу-иабзоу аҟатцараҷеы, аса аршәараҷеы, аҳәа аҟьараҷеы, напышьашәала аиқәпара уҳәа рҟны ҳаибашьцәа иҷеыртцааз рацәоуп, – ҳәагьы нацитцеит.

– Ибзиоуп нас, шәҩуаа иҭаны абаа-хырҕәҕәарҭа агәашә хадаҷеы дыргыл, – Апсырҭ Алхас инаидитцеит.

* * *

Иоан ир иманы Анаҟәаԥиа дшааҳхытцыз аиԥш, абаа хырҕәҕәарҭа днагәыдлан игарц иҽазикит. Аха абаа нацәкьысла иагәҭасыз диҩызахеит. Мышкала акгьы илымшеит, ҩымш рылагьы иамуит… Амчыбжь инахылеит… Амзагьы нҭыкәкәа ицеит… Арахь Анаҟәаԥиа абаа-хырҕәҕәарҭа шгылац игылан.

Иоангьы Улигатгьы ирзымбатәбараз, амацәааз ахы иҭарцалазшәа изыкәшаны итәаз абаа аҩнутцҟа иҟаз ауаа афатәгьы ахьрымаз, арыжәтәгьы ахьрымаз ауп.

– Аҳы рыгхараны иҟаҳам, – иҳәеит Ремсаг, – аарҩара баапсҳақәа раан, лбаа агәаҩараҷеы аҳиасҟәатцәкьа анҭабоз, абаа иатцаҟатцоу атцеиџь мышкы затцәык иадамхаргьы аҳы агханы иҟамлацызт.

– Абни ашьха кьышәкьышәараҷеу? – Улигат изымбатәбараха дҭааит.

– Ааи, ашьха кьышәкьышәраҽы!..

– Аҙы уанҙа иҩазгои?

– Изларҳәо ала, доуҳа мчуп, – изҭаара аҭак ҟаиҭеит Ремсаг.

...Шә-камбашьк рцәаҟәа еиларсан, шәышықәса зхыҭуа аџьа-цәа лакәыршаны иҟатцаз аҭраҳ, ацәҳар аиԥш, шәҩыуаа ирзышьҭымхуа ахаҳә анҭаны, шә-уғәк аиа иаханы, ахәымпал иантцаны ахҿа аныршьҭуа аиԥш, Анаҟәаԥиа акәацәра аҟнытә есышьыжь агаҽахь, амшын аԥшаҳәаҽы игылаз Иоани Улигати рыр, ажәҩан иалууаа еимгеимцараха иниаҟьало афырхҟәа реиԥш, ирызлеиуан.

Иоани Улигати илакәшьаны иахәаԥшуан ари.

– Доуҳа мчымзар арҭ ахаҳәқәа шьҭызхуа, аҽа мчык сыздыруам, – иҳәеит Улигат.

– Доуҳа мчым, бџьаруп ари, – наиатеикит Иоан.

– Ԥысҳахыраа ари аҩыза абџьар рымоуп ҳәа смаҳацызт.

– Ԥысҳахыраа зхылтцыз Нарҭаа еибашьцәа ғәгәақәан.

– Нарҭаа уҳәоу? Изустцәада урҭ? Уажәрааназа изысмаҳацзеи рызбахә?

– Шәҩеишьцәа ыҟан, ртәыла мацара акәымкәа, Кавказ џьара залымдарак ҟалеит ҳәа раҳар, ҭынч итәомызт.

– Ибзиоуп, аха сара изысзымдыруеи?

– Иацтәи усхәым сызлацәажәо. Уижьҭеи акыр шәышықәсақәа, иҟалап азкьышықәсҟәагь цахьазар.

– Уара иалудыраауеи?

– Анкьаза урартаа ҳәы изышьҭаз сара сыжәлари дареи еигәылацәан.

– Ус ҟалашьа амам. Ермантәылеи Ԥысҳахыреи агеиашьхеи рыбжьоуп.

– Уажәы усоуп, аха усҟан, абарҭ цысҳахыраа зхылтцыз хаҭҭаа, зынгьы кас-касаа ҳәы ззырҳәоз, рҟәытцәак Азиа Маҷ инхон. Рхатә ҩыра, рхатә культура рыман. Ашьҭахь хеҭҭаа ҳәа даҽа-жәларык ҩарыжәлан, ртәыла рцәыргеит. Уигьы азмырхакәа рҩырагьы, ркультурагьы ртәыртәит.

– Нас иабацеи иахырцаз ахаҭҭқәа.

– Миоҭатәи амшын аҟынӡа Амраҭашәарахьтәи Кавказ акәакь зегьы рымҽехакны инхон рбызшәала ицәажәоз урҭ рашьцәа. Рыҽерыдыркылт ҳәа рҳәоит. Уи ашьҭахьгьы, анкьатәи ҳадгьылқәа ҳнапаҷы иаагоит ҳәа цысҳахыраа рабшьтрақәа ируакыз кимериаа ирдыды-ырмацәысны изныкымкәа-иҩынтәымкәа Кавказ иахысны, Азиа Маҷ рнапаҷы иааганы, урартаа рҟынӡагьы инаӡахьан…

– Нас урҭгьы абри аҩыза абԥьар рымазма?

– Ирыман рҳәоит.

– Иахьӡуи?

– Азаандаҟ.

– Еллада иаҳмаҳац уи ахьӡ.

– Елладаа шәыхьӡгьы цысҳахыраа рбызшәала иаанаго удыруоу?

– Иаанагои?

– Алада-уаа ҳәоуп иаанаго.

– Елладаа ҳахьынхо Кавказ иадкыланы игәоуҭозар ладараҭәкьоуп.

– Цысҳахыраа рҭоурых ҳара ҳашьҭам, – иҳәеит Улигат, иаҳаз ажәабжь шигәампҳаз изымтәахуа.

– Ус иага иҟазаргьы, зҭоурых дуу жәларыми? – уи инаиаҭеикит Иоан.

– Адунеи, ԥьым, шаҟаҩ ыԥәнагалахьоу удыруоу, шаҟаҩгьы аныӡаахьоузеи? Ҳҳәынтқар уареи сареи ҳнапы ианитҵаз Цысҳахыра аҭоурых азтҵаара акәзам. Цысҳахыра адгьыл аҭарцәроуп. Нас ашәышықәсқәа, азқьышықәсқәа аниаслак, цысҳахыраа рыпсадгьыл абаҟаз ҳәа иԥшаалааит, аҭаххаргьы, абри адгьыл дара ирыпсадгьылын ҳәа ишьақәдырҩәҩааит, иалырхраны иҟоуи, дара руа-ршәаць ара ианыҟамлалак.

– Аӡәырҩы аныӡаахьеит ари адунеи, аха аҭоурых аанхеит.

– Уатҵәы иҟало, уатҵәтәи амш иатәуп. Сара сзызхәыцуа иахьатәи амш ауп, ухатқы Иоан.

– Уатҵәтәи амш зыҟалаӡом, иахьатәи амш анықамла, ухатқы Улигат.

– Иоан ухатқы, уареи сареи ҳтоурых аҳәынтқар ҳнапы ианитцаз адтца анагзароуп. Ус анакәымха, иахьазы ҳзызхәыцша абни азаандаҟ ҳәа зызбахә уҳәаз абцьар ауп. Абаахыргәгәарта҆ҽы уи аҩыза абцьар рыманатцы рымпан ҳақәрыжьлом.

– Уи саргьы акыр сазхәцыхьеит, – иҳәеит Иоан, – аха мчыла…

– Мчыла иауазар, уиаҟара усырҳәомызт. Мчыла изымуа усуп. Убри азоуп сызувагьежьуагьы, – наиатеикит Улигат.

– Сара исывагьежьтәзам.

– Егры ахықәа҆ҽы ҳаибашьцәа ршьа цәыкәбарк камтәазакәа аиааира ду ҳургеит. Уаҟа ҳаибашьыызтгьы атцыхәтәа шыҟалашаз акәзам уажәы сзызхәыцуа…Апсыртн Мсым Хәычи рымчқәа еидыртцазтгьы, ани абаа ашьтыхра акәым, аранзагьы ҳаармышьтыр ҟаларын. Изхысҳәааua, уртқәа зегьы зыбзоуроу уара уоуп, аҳәынтқаргьы изысыцҳахьеит. Убасҟан аипш абраҟагьы акы ҳзупшаароуп, уда псыхәа ҳамам. Убри азоуп сызувагьежьуагьы.

– Сара исывагьежьтәзам, – еитах ииҳәац иҳәахт Иоан.

– Нас извагьежьтәыда, уара уакәымзар?

Иоан инацәа Ремсаг инаиқәикит.

– Ремсагу? – ицьашьаны ҷааитит Улигат.

– Сароу? – уажәраанза азы иҷы итартәазшәа ҷымт реицәажәара иазызырҩуаз Ремсаг ихатагьы изымбатәбараха Иоан иахь даахьаҳәит.

– Ааи, уара, – иҳәеит тынч Иоан.

– Сара издыргәышьои? – иҷерыцхатәны инапқәа наигәытцаипсеит Ремсаг.

– Убри ауп аус злоугьы, – еита днақәыгәгәан ииҳәац иҳәахт Иоан.

– Ааи, аха…

– Умыццакын, Ремсаг, ухәыц… Ари аҩыза абаахыргәгәарта акәым, ақьалатцәкьа мазак атцамкәа иҟалазом. Аус злоу убри амаза аилкаара ауп.

Ремсаг ихы-игәы дҭаланы иргәыбзыгра даҽын Иоан.

– Хыхь иқәтәоу зхьышьаргәытца ҳакәхшоу анцәа ду ибоит акрыздыруаны сыҟазар шәара ишышәцәысымҭцәахуа, – даағьатцәыҷьатцәит Ремсаг.

– Издыруеит, Ремсаг, издыруеит. Ҳара ҳахь уаниас нахыс гәыкпсыкала ушаҳзыҟаз ааурпшит, – Ремсаг игәшәамшәа аҳәара даҽын Иоан.

– Аиаша уҭахызар, – рцәажәара иҽеналаижьт Улигат, – сара Ремсаг зынӡаскгьы игәра згаӡом.

– Ухатцкы Улигат, иуцәажәашьоузеи? – уи ишҟа даақәгьежьааит Ремсаг игәы еимлагәа икны.

– Угәра зызгари?

– Шәара шәахь смиаси.

– Ус иахәапшуа уара уоуп, сара даҽеакала сахәапшуеит.

– Аҽеакала хәапшышьас иамоузеи?

– Апсырҭ идҭала уиасзар? – ҿааиҭит Иоангьы.

– Ҳазлаҟақәоу ҭуцаауазар? Иҳагу-иҳабзоу анахь – Улигат инацәа Анаҟәапиа абаа-хырҩәҩәарҭа ашҟа инаирххеит, – ирзынауцҳауазар?

– Сароу… Сара, мшәа… – Ремсаг иҷы акызшәа дызцәажәомызт, игәы еиҳа-еиҳа еимаирҩәҩәон… ипсадахаз иқьышәқәа цәышҟараӡа итыстысуан…

Иоан Улигат аҕьатамахжәаҩ ҳәа акәын дышишьҭаз. Аха уажәы Ремсаги иареи реицәажәара иҽеахьашьклаижьыз игәы иахәаны дпышәарччо дихәапшуан.

– Уара узпышәрыччои, – уи днаизытрысит Улигат.

– Усгәапхоит, усгәапха…

– Еиҭа атцәы сылатцара уалагахт.

– Истоубоуп, гәыкала ишысҳәо, амала…

– Амала?

– Аҽеытцәкьагьы амгәырха рыҩәҩәацәатәым, ипҵәар алшоит.

– Иоан ухатцкы, иитахузеи ари ауаҩ сара сҷы. Саргьы суаҩуп, агәы сымоуп, ахаҳә уршыргьы ипжәоит…

– Цәгьара узиурц дашьҭаӡам. Ицәажәашьа маншәаламхеит акәымзар. Уаргьы ҳаргьы ҳахшыҩ еилатцаны

абри абаа шьҭаҳамхыр, шьҭахьқа царҭа ҳамазам. Ҳара аҳәынҭқар Иустиниан аҩныҟа ҳнаишьҭраны ҳаҟазам; уаргьы, иахьынӡаздыруа, Апсырҭ иҧсы ҭанатцы уҩныҟа унаишьҭуам.

– Шәара шәахь саниас нахыс ус шакәу сымдыркәа…

– Убри азы ҳуҳәоит уеиҭазхәыцырц. Абаа-хырҕәҕәарҭа злауашәшәыроу мазак аҭамкәа ҟалом.

– Излауашәшәырои иҧьазҧьазуа иқәгылоупеи.

– Амаза иатцоу ала, амаза…

* * *

Ремсаг ихы ижәҩахырқәа ирызнымкылазт ирхырҩны хланҭцы ианҭала, иҩнапык рыла дахьнамҭасыз, импытцыҩрырҳәа дшәозшәа, еимлагәа икын. Аха иахьыхьамҭацәахаз иахҟьоу здырхуада, аҟәараҟәанҵеа аиҧш изазамазон. Аачатцас Анаҟәапиа анаара инатцәи-аатцәиуа иалдаз амҩахәасҭахь уажәы-уажәы дынхьапшлон… «Наҟоула ишьыркыцны ахрачапа ҭаҳәҳәоуп…» – иабхәындацәа Мсымааи иареи Цыбла аҳҭынраҽы еидтәаланы ианеицәажәоз Анаҟәапиазы ирҳәоз зегьы аҩныргәы иныкәырпсаз апш-ҽырпы цырақәа акәты акакала ишаҟәшәо аиҧш, ажәа-ажәала игәалаиршәон.

Апсра дақәгәыҷуан акәымзар, абри аҩыза дақәшәоит ҳәа дыҟамызт. Ишьадахаз илахь ипҟыш-пҟышӡа апхӡы хьшәашәа иалтцуаз раса-цырак, раса-цырак иаҟараха иҳамҩа иаҽыкәкәаны икатәо ацәыкәбарқәа реиҧш, еишьҭаланы иапхьа адашьма иқәтәон. «Сыжәҩа кшеит акәымзар, исусхәыз арҭ рахь…» – ихәыцра неиҭапан ихы азтцаара неиҭеит.

Ала матцуар итдырҟьо ажьеиҧш дшәацәан, аӡа икыр иҩо, аҩа икыр ипҵәо, ииура, иихәара дақәымшәо, ихы зқәыикра изымдыруа, абахә иаҽҟьаны илеиуа днапҟьашьапҟьо, зны ахаҳә дшамҭасуа, нас ацаҟьа иаҽиааз атцла махә скуеит ҳәа иҿешазикуа аиҧш, дхәыдцәырххон, дхәыдцәырххон… Ас ауаҩы даншәалак иҿыртынчны,

ихы аҭып аҽы иааганы, дзыниаз-дзынԥаз зегьы акакала иԥкаа-ԥкаауа, аки-аки еиҽырԥшуа, амаҷ аҟнытә аду ахь диасуа, дзышьҭоу адац ахьыҟоу днаӡаны инацәаҟәа аларԥс икуазароуп. Ус аҳәара мариоуп, аҟаҵара уадаѡуп. Ремсаг заҟантә иҽазики, имч аҟәымхеит умҳәозар… Иабхәараа мсымаа рахь ихәыцра еихон… Гәынхәтцыстала игәалашәон, зны уаҟа реицәажәараан, иабхәында еитцбы Мсым Хәычы иара ихәашаз акы шиҳәахьаз… Аха иааг, игәалашәом… Уи сгәаласыршәоит ҳәа ихәыцрақәа еизыркәкәаны иабхәараа рҽы данықаз ахь иниаганы, уажәымзар-уажәы аҵыхәа снамҵасны искит ҳәа дшеиѡаӡо, данаахьаԥшлак, ихы мыжда ихымхәыцзакәа еиҵаԥаны асаныгцәа рҽы дшықоу ибоит. Даҽеа зных, амза ахыц аиԥш иҟоу игәашәхагыла днаҵысны иашҭа дынҭалалоит… Ихы мыжда иҟанаҵозеи, ауахәеиԥш иззаӡа ишьҭоу ихәамц аашьҭпааны али-ԥси рыбжьара Пысҳахыра иахыкәшаны еиҵанагьежьыхуеит.

«Зегьы зхароу сара соуп»… иҳәон уажәы-уажәы. Апсырҭ имаҟа дадҽаҳәаламызт, иабхәындцәа мсымаагьы дрыламызт, уеизгьы-уеизгьы маӡа-аргама дырҽагыланы дыкәԥомызт, аха даргьажәѡангьы дрывагыламызт. Уахьгьы рыгәшәамшәа ҳәо, арахьгьы дԥышәырччо, адәеиужьра агәҵа илганы инагаз ахьтәы мѡа данылаы днеиуан.

«Угәы иаанагозеи?» – ҳәа зцаарак анирҵалак, ажәлар еибабжьа--еибаҟажалозароуп, иҳәон. Ииҳәоз здыркылара рзымдыруа инеимҵакы-ааимҵакуа ишахәаԥшуаз, абзамыҟә икеиԥсо, аҟәыш иҟәшәоит ҳәа нацитҵахуан.

Изыӡырѡуазгьы рнапқәа ҟьаны наҟ инаиаѡсуан.

Ремсаг аламгәа ҭшьааua дуазыруан. Арахә рхәыжә дара рхала ирҟьоит ҳәа шырҳәо аиԥш, мамзаргьы адаҕь ахала инеины амаҭ ишаҽало аиԥш, аӡәымзар-аӡәгьы днаигәҭасны акәзамкәа, ихала дааины аткьац днаҽалеит. Шаҟа бзиа дыҟааз: иѡнра-игәара, инхара-инҵыра Пысҳахыра зегьы шрытцарымкуазгьы, иара ихьыԥшыз, аӡы ицталоз, амца

ицалалоз асаныгцәагьы маҷмызт… Жәлар гәарҭак ыҟан… Аха зегь зхароу игәатца ҭызбгьыҷаауаз ахәац ауп.

«Аҧсырҭ иатқыс уеицәоума, уи Аҧсҳа ҳәа изырҳәоит»… – илымҳа иҭахәыҵ-хәыҵуаз иаҩыстаахә ҭынч диртәомызт. Дааганы уажәы атымитыша даахыҟәиргылт.

«Иумоу ҳаҭыр узаҟәтцар – иумамгьы уоуеит, иумоу ҳаҭыр анузаҟәымтца – аҕәы-цәҳәы уҟәтәоит», – анкьа данычкәыназ иаб иихәалоз иажәаҟәа ааигәалашәеит.

«Ахыхь аблахь уханарштуеит ҳәа ирҳәо иашоуп акәымзар, сзызхәыцкәо закәзеи», – ихы дазгәааит Ремсаг.

Иҽеиҟәҳәалан, деиҭагьежьт Цыблаҟа, иабхәындцәа мсымаа рышҟа.

Ажәҩан агәы инкыдшәан хлантцы инҭалаз аетцәа иннажьуа ашәахсҭа-па аиҧш, ихаҷы акы аакәеицеит, аха убри ашәахсҭа-па лацәҟәысымҭак иалагҙаны ажәҩан иналазыҵ ишцо аиҧш, инеимпытцабеит акәымзар… Ус игәалашәт мсымаа аишьцәа зны Анаҟәаҧиа абаа хырҕәҕәарҭа аҙбахә шрымаз. Уи иалацәажәозгьы Мсым Хәыҷы иакәын. Аха иихәаз иажәаҟәа рҷы даннеилак инеимпытцабон. Дахьхәыццәоз илахь акыҷыра еизытцәан, ихәда иқәҳаз ажәҩан ахьамҭара шьҭихырц даҷызшәа, дҟаҧшьҙа деибакны дыштәаз жәҩангәашәҧхьара ааимкьазшәа илымҳа иаатаҩит Мсым Хәыҷы ибжьы. «Анаҟәаҧиа амаҙа здыруа ҩыцьа затцәык роуп… Аҧсырҭи…» – иага иундазгьы Ремсаг егьи дигәаламшәеит…

Ажәытәҙа ҧысҳахыраа аҧыр андыртәоз зытца жәпаз адыргәынқәа шрышьартцоз аиҧш, Ремсаг ихы аалаирҟәын, ацәардаҕәы итцаҧсаз аҟаҧ-ҟаҧқәа аатциган, инапсыргәытца аҟьаҟьара аҟара зҷыжәпара шьҭыхыз рышьхәаҟәа неиниҟьан, инаишьхаирҧеит, мацәыс-еимҟьараны ихаҷы иаацәырҟьаз атцыхәа дамтцасаанҙа инеимпытцҟьаз ихәыцра, ихәамц зегьы иагәылсны, ишьапаштца ацәымсара иналҟьан, хыла-гәыла анышә ишазцоз еиликаан иҟаҧ-ҟаҧқәа рыла иааникыларц итахызшәа. Аҷы иазымиааиз акәадыр дасуан аиҧш, ихы зымхәыцзар, ихы акәын дзысшаз, ирхараз ишьапқәа…

Акәалцьҩы акәалҙы злихуа абҩа абжьада акгьы шимаҳауа аиԥш, Ремсаггьы иибоз ихаҷы лассы-лассы ацәырҟьара иалагоз акәицқәа ракәын.

Иҭааҙа иҟазаргьы, акәицқәа зцәыртҙар, знымзар-зны амцагьы еиқәылап.

Иоани Улигати ихадыршәыз аҟәараҕ еиҳа-еиҳа ихәцәа тнакаауан, ԥсеивгаха инаҭомызт. Ишьамхы ларсны дышрыҳәазгьы – иахырымхт. Иара усгьы дхәымаажьымааҙа, зжакьа кьацә-мацәҙа иҟаз ауаҩаса данеихәлаҳа, деицьыпҙа узиҷаԥшуамызт, дрыцҳахәха акәакьаҷы дтәан. Ашара ааигәахо ианалага, игәы, «сыԥшәма уеизгьы иаԥсоу уаҩым, сиԥырҭроуп, заанатцы сыпсы згароуп» ҳәа еиханы, акалакәытла аԥш анырпҟо аиԥш, игәышԥы икыдсылозшәа итытцны ацара иахьалагаз, ашьҭыбжь иоумацәгьаха илымҳа тнахуан.

Ҩҳәарас ирҭаз атцх-затцә ашарахь ианеиха, атцәы убла иҭакызар иузмырбоз алашьцара еимыгго ианалага, адамра хьшәашәаҙа иааины ишәхымс илагылазшәа ибеит. Знызы уаууахҳәа дыҳәҳәарц иақәикит, аха ихы идырын, иҷы еимлагәа икит, дыҳәҳәеит ҳәа изхәарҭоузеи ԥысҳахыраа рзы ичарҳәаҩыз, аурымцәа рзы игәрамгахаз… Ԥсыхәа шимамыз аниба, ари зегьы сақәзыршәаз уара уоуп, сҷызхшагьы ҳәа аанарго еиҭа ихы еимлагәа ианик, илахь адақәа ихыснацәа иаҟараны икылчаан, ихәыцрақәа атахсахҳәа еидыслеит.

Иккаҙа ашара адәы ианаақәла, иаргьы дҭаҳәахаа дызлаз ацәа далтцызшәа дытрысын, дҩатҟьан, аилагарагьы изаазшәа аҟырҟырҳәа дыччан, «Базрыжә-иԥа Нашбатаҟәа» – ҳәа дыҳәҳәеит.

* * *

Аԥшаҳәа иаатҟьаз адааз иоумаха Анаҟәаԥиа аиҩхаара амҽхакны иуууа, аԥсҙы аманы иҩеиуашәа ахәахьы ахалара иаҷын.

Макьанагьы зхы атып аҽы цкьа имааицыз, зыцхахә еихамгылоз азымҳа-зымгьа Ремсаг рапхьа дгыланы, ԝада ихагалаз амԝахәаста ианыланы иԝеиуаз аурымцәа ргәып еихыршьалон Иоани Улигати. Мызкы ахалаатцыхәала ара иҟеижьтеи иауан-иашәан шьаҽак ҟазымтцацыз арт ар рпызацәа, имырҳәамырза Ремсаг ишьталт. Аилҟьаеиҭәыцәразы уаа-трамқәак шракәмызгьы, ар апызаԝцәақәак раҳасабала рыҟазаареи рыҟамзаареи Анаҟәапиа изладҳәадахаз ала, тынч изымтәеит. Излатәарыз, азаакь ихырга ахәычқәа реипш дахьтцәуоз азмырхакәа, аҳәгьы игәхьаа имкуашәа аниба, Ремсаг ашьыжьтәи арбаҭь аипш акәыкәыҳәа ибжьы хтцаны дрылаҳәҳәазар.

Анаҟәапиа амаҳа здыруа Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа иоуп имҳәазтгьы, дзыкәшәараны дыҟаз здыруаз анцәа затцәык иоуп.

Улигат, алаҳа-пера ацәа ахымхзакәа изфо, ахәычқәа бызныжәтцас рқьышәқәа шеилнаҳәо аипш, абарбац илнаҳәан, дҟапшьза ихахәда еибанаркын, иҳамԝақәатцәкьа ипҟыш-пҟышза икылшәытаан иҟаз агәхьаагьы имкит.

«Ауаԝы маҷҟәик уаницнагалалак уманшәалахом», – Иоан илахь дцәытцыпшны иапхьа игылан анаара иаҽаланы инеиуаз Улигат днеизыпшит. Хатца ԝардацк иакәын, иоура шмаҷызгьы, дтаҳатыҕан. «Атцыс ашьапы ахьыптцәо бызла иеипызшьуа Иустиниан идибалеи абри… Ус сҳәеит ҳәа аԝыцьагьы аурымцәами, алажьы ала иафом… Снацәхып иапсам дахьоурыму мацараз сапхьа игылатәуп ҳәа ипхьазоит… Ех, пысҳахыраа, пысҳахыраа. Уи сҳәеит ҳәа рхы ахьыладмырҟәуа мацаразы рҽапхьа ухырхәартә ауп ишыҟоу. Ирҳәоит жә-затцәык ада змам апсуа ахш исас изы итцәахуеит, иара ахыз ижәуеит ҳәа… Ус кавказаа зегьы иҟаҳтцанда… Ус аҟатцара акәым, сара, хылтцшьтрала аерманы, аурымцәа срыдгыланы дара срабашьуеит… Ишпазури Иустиниан инапаҽы саныҟала… Сара схалагьы соума… Дара пысҳахыраа шаҟаԝы Иустиниан идгыланы иеибашьуазеи… Мшәан, Ефратгьы дзаашьтуеи азы ауми…»

Акьантыжә аҟаҟара иашьцылаз абат аиԥш, зхыснацәа зҽытцакыз Ремсаг дааҭгылт. Нас даахьаҳәын Улигати Иоани рахь иҽынеихеит.

– Базрыжә-иԥа Нашбаҭаҟәа аброуп дахьынхо, – инацәа наирххеит, ашәшь иҭаҳәҳәаны игылаз ахьаԝны ашҟа.

– Уиԥхь аԥшәма арахь, – иҳәеит Улигат.

– Сароу?

– Ааи, уара уиԥхь.

– Сара исуалыз аранҵа шәаагара акәын.

– Уара зхы укыз аус уара инагҵа.

– Ааи, аха…

– Агәашә ҳалахацәеит…

Ремсаг усҟан ауп ианидыр арҭ рызхара шизыҟамҵоз – иахьа жьыхәҭак руҭар, махакгьы ацҵа ҳәа уарҳәоит; махак рзацуҭар – уагьы иаанҧасуам… Ҟырр рҳәацыԥхьаҵа Пысҳахыра ҽыҵ-ҽыҵ ириҭозаргьы рыԥсы ҭәуам. Ажьира рытәа ибжьарыҕәгәа иакыз диԝызоуп. Гәыбҕан зиҭода, ихала дыбжьалт.

Агәашә ааиртын, аҵлагара алуқәа наганы ишьапқәа ирхартцазшәа, аарла еихго, агәарԥ абжараҟынҵа даннеи, даатгылт, ииҳәара-ииура дақәымшәо даазаза-мазеит, нас иҽеырхатцаны ҷааиҭит:

– Аԥшәма уҟоума, аԥшәма!..

– Сыҟамкәа сышԥаҟам, бзиала уаабеит, – иҳәан, ашә еимпаа Базрыжә-иԥа Нашбаҭаҟәа ашәхымс дахьаахытцыз, ииҳәара иҷамшәо дышьхныԥсылт.

– Бзиа суба, цәгьа суба сааит..

– Мсымаа дуқәа рымаҳә Ремсаг ахатца ухалагьы умааит.

– Уиашоуп, асасцәагьы сыцуп.

– Избоит Арҭаваз Мхергьы дышуцу.

Ремсаг изеилымкааит.

Аха Иоан иааицәымыҕхеит.

Арҭаваз Мхер ҳәа изышьҭаз аерманцәа р-Абрыскьыл иакәын. Базрыжә-иԥа Нашбаҭаҟәа Иоан дихыччаны ауп ус зиҳәаз.

– Ашьха нацәкьысла иагәҭасуа уиԥызамхан Нашбаҭаҟәа, – иҳәеит Ремсаг, иԥынҵа укыр иԥсы ихшәаратәы дҵыкәкәа дахьгылаз.

– Аҽеагажә ҳаԥшьахтыгоуп, аха ус аламала сыԥсы ацарҭа шәыстарым, – иҳәан, абарҵа аҵзамц аҿы ихшьыз иаса нкниԥаait.

– Уеиламган, аҙәгьы дуабашьырц дмаait. Ҳуазҵаарц ауп иаҳҭаху, – ҿааиҭит Ремсаг.

– Ԥысҳахыра иакәлаз аға думан сашҭа уҭалт, уи азымхаҙои?

…Агәарԥ аҿы аҕьға-гәгәаҳәа напышьашәала иааилалт. Иага дфырхатҵазаргьы аҙәы илуршоз, шәԥык данырк.

Адәны бзиарак шыҟамлаз анидыр, Хамшҭлыҟә ацәардаҕәы дԥылԥан, дкьаасны даныԥдәылҟьа, ишьҭахьҟала инапкәеи ишьапкәеи еидҿаҳәала дҿаҳәаны иаб иашҭа агәҭа адәы дшықәжьыз ибеит.

– Саб, – иҳәан, дтҵәааны уи иахь даныԥтрыс, аурым ԥыз дук дааимҵасын, инапкәа еидкыланы дкалкало дԥышьҭихын, дааиԥытҵреикит. Ихы иҟьеит, инапкәа иҟьеит, ишьапкәа иҟьеит, аха изхәарҭои, дымчыдан.

Базрыжә-иԥа Нашбаҭаҟәа илакәа ашьа рхытҵәалан ибжьы изҭымкааyа ҿааиҭит:

– Ахәыҷы ихароуи, ахәыҷы доушәышҭ…

– Убри аҽеакуп, ахәыҷ иакәым уаргьы уоурышьҭуеит, уҟәышзар, – Ремсаг ибжьы адамра иҭыԥуашәа, амаҭ аиԥш дҳәазаны, аурымцәа даарылҵын, дааихагылт.

– Исгәалашәаз удыруоу, Ремсаг, – наҟ-ааҟ аҽеҳәа иҽеҳәатәаны аҕыды-мыдыхәа еицәажәошәа иҽеырҭынчҙаны ҿааиҭит Нашбаҭаҟәа.

– Иугәалашәеи?

– Апсырҭ данутааз…

– Аа… Иҟамзи уи аԥыза аамҭагьы…

– Апсҳа ихатҵкы-иԥсатҵкы камыршәуа, ужәлар еизганы хаха-хымш чаран.

– Исгәалашәоит, исгәалашәа…

– Ҳгьежьны ҳанаауаз Аԥсырҭ иузиҳәаз удыруоу?

– Исзиҳәеи?

«Длашәызаргьы, дцыркьызаргьы мсымаа дуқәа раҳәшьа абни амишәан иаасҭа нхаҩы ччиак дирҭар еиҳа еиҧьын» – иҳәеит.

– Аԥсырҭ усгьы иибо анхацәа шәоуп, иаргьы шәаргьы Ԥысҳахыра ахьқылыжәгаз жәбоит.

– Уара уеиԥш чарҳәара азаамуит, иҳахьчоит ҳәа ҳаҷуп.

– Ԥысҳахыра акәым, ухәыҷы дузымыхьчеит.

– Ауаҩы иаиашьа ихатҵашьоуп.

– Иаабап нас уаргьы ухатҵара зеиԥшроугьы.

– Ишәҭахузеи сара сҟнытә?

– Акапеи кылтцәа иаԥсам…

– Акапеи кылтцәа иаԥсам азоума аурымцәа уманы узсықәлаз?

– Аҳәгьы дуқәымлаҳеит… Сасцәақәак раҳасабала ҳаутааит, аха уара…

– Аԥшәымак иаҳасабала ахымҩаԥгашьа сақәымшәеит?…

– Уи атцкысгьы еицәоуп – ԥысҳахыраа рысасдкылара ацәа ԥуҿит.

– Зегьы зхароу сара сакәзаап…

– Нас угәы ишԥаанагои?

– Усгьы, ишәҭахузеи?

– Анаҟәаԥиа амаҳа.

– Ус маҳа ыҟоуп ҳәа сара исыздыруам.

– Анаҟәаԥиа абаа-хыргәгәарҭахь адгьыл аҵа итцгоу амҩа нагаҳами?

– Мап, сара ус акгьы сыздыруам.

– Башаҳа мап укуеит.

– Исыздыруам азоуп.

– Уара ишудыруа ахьсаҳаз уасҳәап…

– Иаба?

– Мсымаа рҿы…

– Агәра згом.

– Башаҙа агәра угом. Маҳәи абхәындеи, уххь згеит Нашбатаҟәа, ишырҳәо аиԥш, аҳәагыла иазнеиуеит, еилукаау?

– Еилыскааз даҽеакуп.

– Изакәи? – Ремсаг иҽехырпаҕьалан дцааит.

– Ачарҳәаѡ маҳәыс дзауз абхәында хыла адамра дшасыз…

– Анхаѡ ччиажә, урыцхашьан суцхраап ҳәа саҽын, – ҽааитит Ремсаг иблакәа ажьаҙа рхыланы, – уажәшьта аҭалаҕәымра ҳҭеибарԥшыроуп уаргьы саргьы, – нас Улигат иахь дынхьаҳәын инацитцеит, – ари ауаѡ ус аламала ак ҳазҳәо дреиуам, дырҳәацәатәуп…

Амштцәкьа еиқәатцәа-еикәахынҳәуа агәыхынҳәра иаҽын.

Базрыжә-иԥа Нашбатаҟәа дыкәшьуа ашта акалт аҽы, анцәа иан д-Хьециа-пҳауп, лылпха-лгәыпха сыгхарым ҳәа инапала иеитеиҳаз, аԥхынразы ицарԥаруа агәарԥ абжа ашәшьыра хызкьо ахьацатла амтцан днаган, иѡаихан ашьапы дадҽарҳәалеит.

Улигат иҟама ааҭиган Базрыжә-иԥа Нашбатаҟәа игәышпы серт-серт еиѡирссарц итахызшәа, ашьаҟәадабаа лагәыдиршылт.

– Шәиламкьысын саб… – дыҳәҳәеит ичкәын хәычы Хамштлыкә.

– Сычкәын, ичҳа… – дауазырт Нашбатаҟәа.

– Саб шәиламкьысын… Доушәыжь… Сара издыруеит, сара ишәасҳәоит… – Хамштлыкә дгьатцәыгьатцәуан.

– Сычкәын ухатцаха… – иаб имч еизыркәкәо хазы дыҳәҳәон.

– Сара издыруеит. Сара ишәасҳәоит… амала, саб доушәыжь… – дҽааҽааауан ахәычы.

Иоан Хамштлыкә ихы ааишьышьын, ицьыба дынталан қьаса дук ааҭигеит. Ахы анааԥиртла, еилаԥьцьо иѡеижьҟанталеиуа ахьпара-ҽырпы ааиҽаччеит Хамштлыкә.

– Ари уара иутәуп, – иҳәан Иоан, ақьаса Хамштлыкә инаииркит.

– Иазызуеи ари, уи атцкыс саб доушәыжь, – иҳәеит илаҕырҙ икәаашо Хамштлыҟә.

– Ари хьуп, иааутаху зегьы алааухәоит, – ахәыҷы диргәыбзыҷуан Иоан.

– Истаху зегьы-зегьу? – дкьызқьызуа дтцаит ахәыҷы.

– Иааутаху зегьы-зегьы, – иҳәеит еитә Иоан дпышәырччо.

– Ауаѡгьу?

– Ус уара иануҵахха… Аҙә иакәым, ѡыцьагьы аазхәаша ыҟоуп араҟа…

– Ус анакәха, ари ахьы згаҙом, амала саб доушәыжь, – ҷааитит Хамштлыҟә.

– Сыҷкәын ухатцаха, сыҷкәын… – Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа ила ашьа хыланы ҷааитит.

– Ибзиоуп, ус уара иануҵахха, – иҳәеит Иоан, – амала, амѡа ҳурбоит. Ари ахьгьы уара иутәуп.

Иоан даахьаҳәын ахьаца иадҷаҳәалаз Нашбатаҟәа доурыжьырц нарыдитцеит.

Згәышҧызегьыкылырґґаа,ашьарѡашшәаизгәытцкьаса илеиуаз Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа, ҳәагәыжьла деиқәпах дызлаҷаҳәаз анаапдыртла, азныказы иҵеизнымкылазт днеизҟәыҷеит, аха нас абжьас аипш дкаууа дыпеит… Мацәыс-еимҟьаран Иоан иҷы днеихьан… Уи иҟама атра итипаан… Инапы мѡанитцеит…

Иоан шәыпсык ихазаргьы акы зеиқәхараны иҟамызт… Аха аҟама злишьыз иара иакәмызт. Уи злишьыз… Адунеи изыққәу итәѡаншьап, иҷкәын затцәы Хамштлыҟә иакәын…

– Саб… – Хамштлыҟә ииҳәаз атцыхәтәантәи ажәан ари.

– Сыҷкәын, – злацәақәа аиқәпсара иаҷыз Хамштлыҟә дааигәыдиҳәҳәалан, Нашбатаҟәа длеизҟәыҷеит, – анцәа уишеит, анцәа уитәын, анцәа уигеит…Амаалықь иеипш уцқьан… Ушмаалыкьыз, ушыцкьаз уаанхеит…

Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа ииҳәаз атцыхәтәантәи мыткәма ажәақәан.

Уинахыс инеитынеитныпсахло – зны Улигат, даҵеазны – Иоан, нас Ремсаг иртоз азтцаарақәа иаҳаҙомызт…Иҷкәын

затцә ишьаҟәадабаа игәытцкьасо, инапы икәыршаны дхаҳәыршәыраха адәаҙа дыкәжьын.

Напхыцла ауп аби-цеи шеимыркәкәааз…

Ахәы акәацәраҽы агәгәаҳәа еиқәыртцаз ар рымца дахакнаҳаны данырбылуазгьы иҟытбжьы мгеит. Ус ҟатцатәуп ҳәа зхәыцызгьы Ремсаг иоуп. Анаҟәаԥиа абаа-хыргәгәарҭа аҟнытә зегь рбарҭан…

Аԥсырҭ ицасҳәан…

Шьыжьы аахыс ачкәаҳара иаҽыз ажәѡан иабаз амитә азымчҳазт идыд-мацәысын, атцықь-атцықьҳәа итҟәацын, адгьыл ахь атцаа мҟәыл аҽыланахеит…

Ажәаѡатәи ахы

Анаԥха дызҭаху ҳәа адунеи ҟьаҟьа ду аҽы аҙәгьы дықәзам. Чарҳәара ззиуз усгьы идыруп, ибара акәым, ихьзцәҟьа аниаҳауа ихәы-ижьы қақаҙа игылоит, ихы еиланагоит. Зҽаԥхьа дынкагәыгәны дматанеиз, иара иахьибо иҟәаҟәа днас-наслоит, уимоу, зны-зынла дагьихәлаччоит, аха игәы атцаҽы акамыршша аиԥш дытцкьытцкьаишьоит, «Уара, цьым, шьала-дала иукьарзу урыгәтасит. Сара смаршә убаргьы усыгәтасуеит. Убриазоуп сышьтахь узысмыргыло…» – гәаныла изиҳәоит.

Зегьы зхароу шьаҽак ауп. Знызатцәык, шьаҽазатцәык шьҭахьҟа иҟаитцаз ауп, уаҳаҿынкылашьак изыҟамтцазакәа дкауа цаҙамзам атцеҵь атцахь дызго.

Ремсаггьы убри аѡызатцәкьа дақәшәеит, Цысҳахыра бзиа имбар ауама, цысҳахыраа еиҳа иаарылукаартә иҟаз абшьтрақәа ируакыз асаныгцәа рԥыза злаиакәыз мацарала. Зегьы зхаратцәкьоу атцашьыцра ауп. Аԥхьа, иара иус алаҙамшәа, аганахь дгылан акәын Аԥсырҭи Сқьеԥарнеи иларха-ѡархо еимаркуаз Цысҳахыра дшахәаԥшуаз. Абаѡ заҙо, еимазкуа алақәа ракәзам, ирыхтыгәло ауп ҳәа дхәыцуан. Уи ауп иҿаламгалаҙакәа аганахьала аҳәынаԥ иаз-

кылԥшуаз ацгәабажә аиԥш дызреиѡаҙоз. Уи ацгәабажә аҳәынаԥ акырцаз: акы, иара иазааигәахароуп, ѡбагьы, ианаамҭоу иԥароуп. Лацәҟәысымҭак иадамхаргьы ианагха, иазкҙом.

Ремсаггьы, Аԥсырҭи Сқьеԥарнеи дышреиѡаҙоз, уажәымзар-уажәы сыԥоит ҳәа иҿешазыҟаиҵоз, шьыжьык Сқьеԥарна Џьамтәылаҟа дыргеит, абазгаа Аԥсҳас Аԥсырҭ дааган Анаҟәаԥиа днадыртәеит ҳәа, амшаԥкәтаҕь ҟаԥшь аиԥш, ажәабжь изааргеит. Уинахыс ауаа рҽы иҳаиҭҟәиҭ ыҙт, аха игәатца иҭахаз ахәац тынч дартәомызт, ҽынла аиԥш уахынлагьы иԥкаа-ԥкааула игәы аҭыфаара иаҿын. Хәыҷы-хәыҷла аҭыкәкәара далагеит. Дахькылнагашазгьы сеидру, Ԥысҳахыра иакәымлазҭгьы.

Амрагыларахьтәи Римтәи аимпериа мышкы ахалаатцыхәала Ԥысҳахыра шьаҟьаны иахысуеит, урҭ рхыԥша Аԥсырҭгьы даман ицап... нас Аԥсҳа иҭыԥ ҭацәҙа иаанхоит... Иустиниан Аԥсҳас иҟаиҵода? Аԥсҳас дҟалоит иара идгыло... Абри даназкылс ауп иеибашьцәа иманы Анаҟәаԥиаҟа, ԥысҳахыраа срыцхрааугоит ҳәа дымнеиҙакәа, аурымцәа рахь данымѡахыҵ. Убриала иуал наигҙазшәа игәы иабеит, аха Улигати Иоани имаҷыршьеит. Уи ауп Анаҟәаԥиа амаҙа иԥшаарц зидырҵаз.

Аԥсра дақәгәыҷуан акәымзар, Базрыжә-иԥа Нашбаҭаҟәа убас игәаҕьып ҳәа дгәыҷуамызт. Устцәкьа иакәгәыҷуамызт Иоангьы Улигатгьы.

Уи ауп ахѡыкгьы рыхқәа рықәыжь инкахәыцуа изтәаз.

– Шәарҭ, ԥысҳахыраа, ауаа рымԥын шәықәмлаҙацт макьана, – Ремсаг ихы наиқәкны даацәажәеит Улигат.

– Иҳагу ыҟазаргьы... – аҭак ҟаиҵарц иҿыназикит Ремсаг.

– Шәарҭ макьана шәыбнаурауп, ауаа рҟынҙа анеиразы адгьыли ажѡани ирыбжьоу аҟара шәыбжьоуп.

– Ус жәларык ҿтыҙәҙәала рыхцәажәара... – диҷаԥарц дналагеит Ремсаг.

– Бнауаҩымзар даҽеаҙәы иҧкәынзатцә инапала дишьит ҳәа смаҳацт.

– Уи даҽеакала ахәшьара ауҭаргьы ауеит, – иҳәеит уажәрааҥа рцәажәара зҽеалазмырхәуаз Иоан.

– Ҳҳәынҭқар дцьасшьоит, уара ар рҧызас узлаҟаиҭазеи.

– Убри аума уажәы ҳазлацәажәо? – ишигәампҳаз ихыиҧы ианыҧшын, днакәыҷәҷәаны ҿааиҭит Иоан.

– Баша угәаауеит, – наиатеикит Улигат, – исҳәарц истахыз, ар рҧызара аасҭа афилософиа еиҳа иунаалоит ҳәа ауп.

– Базрыжә-ипа Нашбатаҟәа иҧкәын хәыҷы дзишьыз аилкаара хшыҩ дук атахҙам.

– Иҧкәын ҳара даагон…

– Уиазы акәҙам.

– Дҳаазон ҳа ҳтәала… итәыла, ижәлар, идгьыл, ихаҳаршҭуан… Ҳимпериа тцәатәы-шьаҟаны иатцагылоу аибашьцәа дыруаҙәкхон… Наҟ-наҟ зны дара ҧысҳахыраа драбашьырц, ҳара ҳшааз аиҧш, дааргьы ауан… Убриазы акәҙами, нас дзишьыз?

– Мап, уиазы акәҙам.

– Нас иззы?

– Дчарҳәаҩхар ҳәа дшәеит.

– Ус ишпа?

– Ишпа умбо, Анаҟәаҧиа абаа-хырҷәҷәарҭахь инеиуа ага-мҩа уи ахәыҷы идыруан.

– Нас?

– Нас… атцла иадҿаххәалаз иаб деиқәирхарц иҿазикит…

– Нас?

– Агха ҟасцеит… ахәыҷы игәра ганы иаб доурышьтырц рыдысцеит…

– Уи здыруеит. Уи акәым, аха Нашбатаҟәа ихы данақәиҭыртә, уара уакәымкәа, саргьы сакәымкәа, иҧкәын хәыҷы дзишьи?

– Анаҟәаҧиахь инеиуа амҩа-маҙа ҳаимырбарц… ажәакала…

– Ажәакала?

– Иҵкәын иԥсадгьыли ижәлари рзы дчарҳәаѡны дааныҳмхарц…

– Зегь дара роуп, зыҵкәынзатɫә дызшьуа дыбнауаѡуп. Аа, Ремсаггьы Ԥысҳахыратәыми, уиазтɫаа сиашамзар убап…

Аԥсымра иҷаԥхозшәа ицәышћћараҙа итәаз Ремсаг иихәаз иауан-иашәан уаѡы изеилымкааyа дааћрымҷрымит.

– Ҳазлацәажәаша уатɫәтәи аус ауп, – Ремсаг дрыцҳаишьоу сеидру, аха рацәажәара иркәаратɫеит Иоан.

– Амыцхәгьы ҳаԥшцәеит, уажәраанҙагьы ҳдәыкәлар акәын,– ҷааиҵыхт Улигат.

– Азаандаћ ҳәа иқәдыргылаз ауп акәымзар… – даацәажәеит Иоан.

–Анаћәаԥиаамаҙаҳзеилымкаазаргьы,ргәырҷеанҙамкәа даҷеак рытɫаагалар? – дтɫааит Улигат.

– Уигь сазхәыцхьеит, аха…

– Иоан ухатɫкы, аамтɫа шаћа баша иааго аћара, дара ирзеиҵьуп акәымзар, ҳара акала иҳахәом, – дгьатɫәыҵьатɫәуама уҳәаратәы ҷааиҵыхт Улигат.

– Ус шакәуу саргьы издыруеит.

– Нас узыԥшузеи, ак хәыцтәуп.

– Ак сгәы иаанаган, – аарла иҷеы ааихыԥхьан ибжьы аагеит зыхәда зыкәаҷе ауада акәакь игҷатәаз Ремсаг.

Улигатгьы Иоангьы уахьтә бжьык ааѡып ҳәа иахьыћамыз акәхап инеиҷаԥшы-ааиҷаԥшит. Нас иҡалаз еилыркаазшәа еихьымҙаеиԥымҙо азтɫаарақәа неишьклырыԥсеит:

– Изакәу умҳәои?

– Иатәарымбаз – иаҳәа ццышәын ҳәа иудыруеи иҳахәо иҳәаргьы?

– Сара стәала, атɫаа аиԥш деиқәыхьшәашәаха, атɫсеиԥш дхьамтаҙа Ремсаг дахьтәаз дѡытцыззашәа иун, даахьаҳәын, адәныҡа, ҙибнаћа, иблақәа кыдхалан ацәа-

жәара дналагт, – уатцәы, ашарпаз, рапхьаҙатәи арбагь аҽытбжьы иацгыланы ар ажәыларахь инеироуп.

– Ари аума иҳауҳәо? – иқьышә днықәитцеит Улигат.

– Уи – акы.

– Аѡбатәи арбану?

–Аѡбатәи,шәыххьзгеитаррпызацәа,абаа-хырҕәҕәарҭа ѡ-ганк рыла иажәлатәуп. Аха апхьа – армарахьтәи аганахьала, уи ашьтахь – арҕьарахьтәи аганахьала.

– Иҳанатои уи?

– Ахпатәи азтцаароуп. Атцакгьы абас акәхоит: есыуаха абаа-хырҕәҕәарҭа армарахьтәи аганахьала иҽоу аихатә гәашәқәа аадыртуеит…

– Уажәраанҙа изҳаумҳәацыз?

– Уажәраанҙа, ухьх згеит Улигат, саргьы исыздыруамызт, иахьоуп ианеилыскаа. Изласарҳәаз ала, уатцәы ашарпазы Апсырҭ ацхыраарзы Мсоусҭ-ипа Абас рапхьа дгыланы Цанаа абаа-хырҕәҕәарҭа иатаараны иҟоуп. Иҳалшозар, ҳаҿерыларѡашьан ҳрыцталап. Ус анаму Цанаа ҳрыжәлоит. Цанааи ҳареи напышьашәала ҳаиланатцы, ани азаадаҟ ҳәа шәызҽеу абцьар рхы ирзархәаҙом. Рхы иадырхәар, ҳара ҳаипш Цанаагьы ндыртцәароуп. Ашацкымҭаз, егьа умҳәан, илашьцоуп, абаа аҟнытә ҳареи Цанааи ҳаиѡдыраара ус имариам. Абри аѡыза аилаѡынтра аныҟалалак, Апсырҭ иҭахы-иҭахым, ихшыѡзышьҭра зызкхо уи аган акәхоит. Ус анакәха, уи аамҭа рхы иархәаны арҕьарахьтәи аганахьала егьи ҳар абаа инадгылоит…

Иоангьы Улигатгьы ҽымҭ-ҵсымшьа Ремсаг иҽаҵшуан.

– Саҳ ухатцкы, – иҳәеит, ашә аартны иааѡналаз аибашьѡы, ашәхымс дахьаахытцыз иҿадырҕәҕәала, Улигат ихы иқәкны, даахырхәашәагь иун.

– Иҟалеи? – датәамбаҙакәа иқьышә днықәтцаны, ибжьы ҭахәаҿза ҿааиҭит Улигат.

– Аимператор иҟнытә иааз дудукыларц иҭахуп.

– Дызусҭада?

– Ефрат.

– Ефрат… – Улигат дԥатԥьеит, Иоани иареи неиҽаԥшит.

«Дабаҳтахыз уи аҳтнуаԥ… насгьы иахьынӡаздыруа, шьтрала дабазгуп», – Улигат иимҳәаз ажәақәа ихаҽы ианыԥшуан.

«Дутахы-дутахым, дудукыларoуп… Ефрат аҳтынра иԥноу баша матцуԥым… аимператор изааигәоу уаԥуп», – рҳәеит Иоан иблақәа.

Улигат луанытә даақәыԥсычҳан, дыԥналааит ҳәа аанарго иарҧьа напы ԥышьтихын, ихы ааиртцысит.

– Пицунда дааны дыԥаижьтеи анбатәиу, ҳбара дазхьуазтгьы, уажәраанӡагьы ҳиԥшаарын, – иҳәеит Иоан иахь дынхьаҳәын, дынцәытцаԥәындԥәындшәа. Аха иара убри аамтазытцԥьа ашәахь даақәгьежьаан, ашәхымс иаалагылаз Ефрат иахь инапқәа шьтых, ихаҽы ихаччо иҽынеихеит.

– Бзиала уаабеит, Ефрат! – иҳәан, иашьа гәакьак иеиԥш дааигәыдиҳәҳәалт.

– Шьапымышла умԥахытцааит, – иҳәеит Иоангьы Ефрат аԥсшәа иаҳәо.

– Бзиара збаша, сԥызцәа гәакьақәа, – Ефратгьы гәыкала аԥсшәа реиҳәеит, насгьы инацитцеит, – шәарт аԥыцьагьы шәыӡбахә саҳаит, аха шәеицуп ҳәа сыԥамызт.

– Ҳарт ҳсолдатцәоуп, Ефрат ухатцкы, – инаиатеикит Улигат.

– Асолдатцәа зегьы еиԥшым, аӡәы адтца ԥаитцоит, егьырт еибашьуеит.

– Араԥа ар рԥызагьы деибашьԥуп, – рцәажәара ихы алаирхәт Ремсаг.

Ефрат уи иахь дынхьаҳәт, аха уажәада димбацызт…

– Атамзаара сымаз, – иҳәеит Улигат Ефрат ихы наиқәыкны, – Ремсаг саныгаа рԥыза иоуп.

– Саныгаа рԥыза шәара шҽҽы дызбоит ҳәа сыԥамызт.

– Ҳ-император гәыкԥыскала изыԥоу уаԥуп.

Ефрат иааицәымыҷхеит, аха иха҆ҽы ианмырԥшкәа ҽааиҭит:

– Аимператор гәыкала изыӄоу дарбанзаалакгьы ҳара даҳѡызоуп.

– Ефрат ухатцкы, амѡа уашәан, уаапса-уқьыпаха уӄазар акәхап, – Улигат исас дтәарцаз аӄәард ахь инапы наирхеит.

* * *

– Ҭаара ԥхашьарам, уеиха аӄәуа ариаӄара изҭа҆ҽаӄәоузеи? – илахь инаркны ахҭара инырҭазшәа, амза гьагьа аиԥш, зҙамѡа ашәахста иҭакыз Хыш дҭааит.

– Ари ауаѡ уажәы аума аҳапы данытцытҷ? – иҳәеит Заҕьала абҭы иахаз аԥса ҟьапс аҭарра инапсыргәытцала игәаҭо.

– Хыш, дад, уи иеиха аӄәуала шаӄаѡ ҭаирхахьоу рхыԥхьаҙара ҭа҆ҽаӄәан иануп, – Хыш ихы наиӄәкны ҽааиҭит Ҷьанҳәаҭ-ипа Ҷьамхәыхә.

– Шаӄаѡ ҭаирхахьоу? Аха иаба? Ашьажә баауам, иԥсуам ҳәа ԥысҳахыраа ишышәҳәо аиԥш, шәара-шәара шәахьнибартцәо акәу, Ԥысҳахыра иаӄәло рныртцәара акәу?

– Ашьоура иԥшьоу хатца усуп… ԥҳәыс илхымшазгьы хатца дыӄам, аха уиала иҭадырхо аиха аӄәуа҆ҽ дадырбаҙом, – Хыш изҭаара аҭак ныӄаитцеит Қыцә.

– Дадырбаҙом, избанзар, – иҳәеит Хыш, – аиашьа ишьра иаанаго Ԥысҳахыра аҭархароуп, атцшәарароуп.

– Ус ишԥа?

– Уара сшьа зуеит ҳәа Ԥысҳахыра зыхьчо, уи ахьчараз ах҆ҽа шьҭызхуа да҆еаҙә дҭаурхоит.

– Усала ҳамхәыцызт ҳарҭ иахьа уажәраанҙа.

– Сара сгәанала, убас шаӄа ирццакны шәарҭ зегьы шәхәыцуа аӄара Ԥысҳахыра иазеиҕьхоит.

– Дадраа, анцәа игәамԥхо шәалацәажәоит, – абырг иикыз, а҆еы иапсаз иасԥыга арымҙ иныӄәитцан, нырцә анаара ҭзыртәааз анышә дназыԥшын, ҽааиҭит аныхапаа҂ѡ.

– Афы шәмысааит, – иԥьышә иныԛәтцашәа ганха дынхьаԥшит Заҕьала.

– Узхьынҳалогьы удыруазароуп, макышьа змам иамактәым…

– Афы ҳәа сара сызҽу адыди амацәыси рынцәахә иоуп, – ипатца кьатрацәкәа харшалан, дышьман дырзеиԛәымкуа ацәажәара даҽын Заҕьала.

– Афы ихы итамшәааит акәымзар, кәтҽарҳасымтак иалагҙан адгьыл аҽы ауаатәыѡса руа-ршәаць ыҟамкәа иццышәха инышьтеитцоит, – иҳәан, Цьанҳәат-ипа Цьамхәыхә ираса лаба-хәтцәы ѡыз ду рхха иаԥхьа аҳәыгәра зхы ытцыҳәҳәоз ахаҳә еиԛәатцәа днаст.

– Мала-баша убз аҙы атцабеит, – наиатеикит Заҕьала.

– Уи уаѡ ииҳәо иаҳаҙом, зхәы укыр – зҽы узымкуа, цан змам уаѡуп, – Хыш Заҕьала дирбо ҿааитит Қыцә.

– Цьым, Афы ҳәа узҽу анцәахәы уиаҟара зылшо иакәзар, цысҳахыраа – цысҳахыраа шәакәҙам, Цысҳахырагьы – шәара шәыдгьыл акәҙам ҳәа иҳақәлаз, ифы аарыжәтцаны, излааз ахԥаста шыҟоу идәыԛәимтцо.

– Аҿура ахыԥхыԥра амтцарц хнышьаҳагала иршьаҳауеит.

– Ари ауаѡ ихылтцуа ахыԥсыхь ажәала иныскылоит ҳәа уаҽгәышьоуп, абзиара узыҟалааит… – даагьагьан, инаѡс итәаз Қыцә ҿааитит.

– Аах, шаҟа дцәытцарҟыбтәузеи…

– Адыди амацәыси рынцәахәы Афы цысҳахыраа бзиара дус ирзааигахьоу сыздыруам, амала, уи анцәахәы иашьа Шьашәы, сара сызҽу ажьицәа рынцәахәы иоуп, ҳимтцаныҳәоит…

– Ҳашԥаимтцамныҳәо, ажәытәҙа адунеи зыхьҙ ахтцаз Хабибаа ҳәы изышьтаз аԥырртәаѡцәа Цысҳахыратәқәазтгьы… илԥха-игәыԥха рыгмызтгьы…

– Уиаҟара дмаалыԛьзар, Шьашәы итарблыша ҳәа зырҳәои? – атцәы налеитцахт Заҕьала.

– Шьашәы итарблыша ааины Анаҟәаԥиа иакәшан итәоуп, дыззыԥшузеи?

– Ус егьа иҟазаргьы, Шьашәгьы ихала ииуа-ииҳәо дақәиҭны дыҟамзар акәхап, уигьы ҽаҙәы иҽаԥхьа дхырхәозар акәхап…

– Ааи, аха дарбан?

– Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу…

– Уара, сара сахьахәаԥшуала, шәарҭ ишәҳәо зегьа башоуп, шәынцәахәқәагьы акапеи кылтцәа иаԥсам.

– Ааи, дад, ус умҳәан, ажәлар закә жәлару рынцәахәқәа рылагьы иудыруеит. Ԥысҳахыраа ракәзар, дад, Анами Адами иашахәтцәала ирхылтцны иаауа жәларуп. Ажәытәан ҳабшьҭраҟәа, сара сызҽеу зырхышьна еиҩызтцәаз аҩеишьцәа ԥысҳахырааи адыгьааи хәышҭаарак ианеиднакылоз ауп; усҟан даргьы рацәан, ирымпытцакызгьы акрыҟан.

– Аҙиас ду аԥангьы духоит ҳәа шырҳәо аиԥш.

– Ааи, ааи… Ирҳәоит усҟан Ԥысҳахырагь – ԥысҳахыраа ҳәа ирышьҭамызт, аедыгьқәагьы – аедыгьқәа ҳәа рарҳәомызтҳәа.

– Ишԥарышьҭаз нас?

– Аҳаҭҭқәа ҳәа ирышьҭан.

– Ари адунеи аҽы егьа уаҳап: Ԥысҳахырагьы иахыршалам, аедыгьқәа рымԥынгьы иқәым.

– Ибзиоуп, аха дара аҳаҭҭқәа зхылтцда?

– Нарҭаа дуқәа ирхылымтци?

– Ԥысҳахыраа Нарҭаа рҟнытә ишааua аадыруеит, аха аедыгьқәа?

– Аедыгьқәагь Нарҭаа рҟнытә ауп иахьааua, дад?

– Нас?

– Ааи, ишысҳәаз аиԥш, ажәлар рынцәахәқәа рыла иудыруеит. Ҳара ԥысҳахыраа ҳанцәахәқәа зегьы ҳанхараханцыра иадҳәалоуп, иахылаԥшуеит. Иаагозар, ҳамхырҭақәеи ҳшәаԥыцьаԥи рынцәахәы Ццаца дҟамлар, ари аҩыза аԥсабара ҳазҭодаз?

– Мамзаргьы? – уи иааимидеит Қыцә, – арахәи ақытақәеи ас еинҭәылан изыҟаларызу, Аиҭар иакәымзар?

– Шәара Ажәеиԥшь дышәхашҭит.

– Ерыш, Сауна, Анана-Гәында, Џьабран, Жәабран, Мқамгариа…

– Анцәа иныс анцәа, зеиԥш нцәахәқәоузеи иҳамоу?

– Акызаҭәык ада, – еиҭа аҭәы налеитцеит Заҕьала.

– Узҽу арбан?

– Шьашәы.

– Иауеи?

– Уи анцәахәы анхара-анҭыра дадҳәалазар Шьашәы иҭарблыша ҳәа ауаҩы ашәираҽы ихы даирхәаҙомызт.

– Ауаҩы ҳәа узҽу ари адунеи аҽы аманшәалара ицзароуп акәымзар, шьаҽацыԥхьаҙа ашьацәхныслара далагар…

– Усҟан ауми иаҳагьы данымаганеиша.

– Адунеиажә ахьамҭара дзаҭымҭҙошәа ибар, унцәахәқәа ракәым, иара зхьышьаргәытца ҳакәхшоу ихаҭа адгьыл хыла-гәыла даирсуеит.

– Шәиҟәаҭ уара уи ауаҩ, амзар иара ҳхаҭақәа адгьыл хыла-гәыла ҳаирсыр ҟалап.

– Хыхь иқәтәоу, зегь убоит, зегь уаҳауеит, агаҙа – дгазоуп, аҟәыш дҟәышуп. Аҟәыш усгьы иакәым иҳәом, уиазоуп дызшәарҭам. Улԥха зоуша агаҙа иоуп, амзар имчузеи, ииҳәо-ииуа дақәымшәозар, даҭоумҭарц суҳәоит, анцәа ду, – иҳәан, аныхаԥааҩ илахь-иџьымшь ҙатәуа дыбҕеит.

* * *

Агәарԥ аҽы ихәмаруаз ахәыҷқәа аҳаскьын ҿаҳәаны хаҳә дук наган инақәыртцан, рнапқәа еибаркны иакәшаны абас аҳәара иалагеит:

Арҭу, арҭу! Уани уаби ашьха иқәуп,
Уаҳәшьа заҭәы ага давоуп,
Сцәыҙ збаанҙа усшьаҳаит,
Сцәыҙ анызбалак уԥсыртлоит…

Аныхаԥааҩ акыраамҭа урҭ ахәыҷқәа дрыхәаԥшуан.

Инаҩс итәаз абырг уи днаицәхасын, ҷааиҭит:

– Улаԥш кыдхалт, узеигәырҕьаша аҳә дуҭаауеит.

– Уи дымшны уашҭа дҭалар иуҭамшьыцрыда?

– Узҷу?

– Пысҳахыраа роуп.

– Пысҳахыраа ирытҵашьыцыз ишы мыххәааит…

– Ибыста мшәааит…

– Ичуан кылтҵәан, ихәшҭаара-гәы аҳы ҩеиааит.

– Ицгәы кьууа, ила ћууа…

– Шәеилагама, уара, шәеилага, – нырцә-аарцә итәаз абыргцәа, ас инеилаԥса-ааилаԥсо аҕу анаарыхга, аныхаԥааҩ иааицәымыҕхан ҷааиҭит, насгьы инацитҵеит, – жәларак зхьыԥшу абыргцәа аҳәса реиԥш ас ашәиԥшьира шәалагар, ҳзыкәгәыҕуа ҳәа иҳамоу ҳхатҵарԥар ргәы камҳауеи…

– Уиашоуп, дад, уиаша… анцәа дызҭоу ихароузеи… ҷьалԥсала еибаркыми, – иҳәеит Қыцә.

Адәаҷы ихәмаруаз ахәычқәа ракәзар, иҷарҳәаз рҳаскьынқәа рхашҭын, уажәы инеимда-ааимдо алаԥштәҳәара иаҷын:

– Лахәа-ҵәыхәа ҭаст, – ҷаалҭит реиҳабшәа иќаз.

– Лаҕра-ҵәыгра ҭаст, – иаалымылдеит лҩыза.

– Абыжьшьхак дырхысцеит, – уи дааԥхьылжәеит ахԥатәи.

– Амшын агәҭа дхысытәҳәалеит, – иаахлыркәшеит аԥшьбатәи.

Аха лаԥштәҳәара аԥшьызгаз актәи датҵахазшәа лбазар акәхап, еитарҷыцны дналагеит:

– Дыҩын – сыҩит, дыԥан – сыԥеит…

Амала, аԥхьан ихзыркәшаз аԥшьбатәи акы иузатҵархо лакәымзаарын:

– Бара бацҳан ибырчит, сара сатәҳәан исырдеит, – ҳәа иааҷахылтҵаахт.

Хышла-бышла дыркәабазшәа, зжакьа згәатҵаҕара илахысны, ибырфынԥсараха иќаз абырг даапышәырччан,

аԥатҳь кны ахәыҷқәа иныҳәозшәа ажәѡан днатцаԥшын, дыбгеит:

– Адунеи агәыршәпа тцәѡанс инакәыршаны, гәырссала ихыскаанза, мамзаргьы, сѡаԥан Сасрыҟәа иеиԥш етцәак аакыдԥаан ҳәызбахәык алсхаанза анцәа илыԥха шәыгымхааит...

* * *

...Аԥсырт ихы гәыбган аитон. Гәыранда лхәыҷи лареи аҳтынраҽы иааныжьтәымызт. Анаҟәаԥиа шшәартамгьы... ус аламала аға днажәлан ишизышьтымхуагьы... уаҟа иааныжьтәыз ахацәарԥар ракәын... Аҳәсеи ахәыҷқәеи ԥхьактәын... Егьырт иреиҳәаран иҟаз, сыԥхазатцә ҳәа дызхәаԥшуаз иаазамта Гәыранда мап лкызар....

Гәыранда дыԥхашьаны иара иҽы илызҳәомызт акәымзар, ус зыҟалтцоз Алхас изы ауп. Лхәыҷгьы ларгьы рԥстазара Алхас идылҳәалон. Уи идлаԥса даҽа ԥстазарак лбомызт.

Аԥсырт идыруан Гәыранда ус шылҳәоз. Аха Анаҟәаԥиа амтцан аға дааины дантәа, зны хаала длацәажәеит, лыгәшәамшәа ҳәо, лгәы ирԥшаарцгьы иҽазикт, аха ус ала инапаҽы дмааиуашәа аниба, иҽирцәгьарцгьы иҽазикит, уимоу, ибжьы ѡышьтыхны, дналыкәымчырцгьы данала-га, Гәыранда лылабжышқәа лыкәааша лзамѡа иаҽибаҳәа рҽылархазшәа аниба, иаразнакы даапсасит... Дхәыҷы аахыс ус дылмацәажәацызт... Нас зегьреиҳа деиқәызҳәалаз, илҽытцҟьаз ѡ-ажәазатцәык роуп... «Сан дыҟазтгьы...», – лҳәеит. Сан ҳәа Гәыранда уажә дызҽыз, ахәаны, анкьа рыѡнра ахьыҟаз агәарԥ аҽы знышәынтра ыҟоу лакәзамызт. Анра лзуны лара дзааҙаз, аԥьамцәа рԥыза Набед дбаандаѡтәны Ԥьамтәылаҟа иигаз Феодора лакәын.

Аԥсырт идырт уи лыҙбахә шлымаз. Ас ашәарта ду аныҟалоз, Феодора Аԥсырт даанлыжьзомызт. Пысҳахырагь аанлыжьзомызт. Нас Гәырандагьы Алхас дылзааныжьру, Пысҳахыра аҙбахә ҳамҳәаҙаргьы. Аха Гәыранда илхьыԥшу рацәаѡуп. Уртгьы рхацәа аанрыжьзом.

Ари аҵыхәала Аԥсырҭ шәнеишь-шәааишь ҳәа зарҳәоз абыргцәагьы дразҵааит. «Иҟазааит… зҵаацәа ирыхзыҙаауа ҳхацәарпар аҙәызаҵәык идамхаргьы иԥсы ҭанаҵы Анаҟәаԥиа аҕа инапаҷы изнагом» – рҳәеит.

Иҟаиҵаран иҟаз Аԥсырҭ, дрыԛәшаҳаҵхеит.

Ажәахатәи ахы

Аҵых агәы ааиҩнашаанҙа икаххаа ишытҵәцаз, уимоу Анаҟәаԥиа иҩахыкны аҩада, ажәҩан иагәылҳәан иҵ-ҭәыхаа игаз Асар Рымҩатҵәкьа икеикеиуа ишыцкьаз иаалырҟьан амшын агәы иҵытцны зҷаазхаз апҵа еиқәара, ажәҩани адгьыли асал рабжьанаҵазшәа, али-ԥси рыҩнутцка инарыбжьаҳаит. Уинахыс, убла аҵәыршы ҭакызар иумбо илашьцеит. Уигь азмырхакәан, ԥша-ҵәытцәыкгьы ихәаазаауа аҷаанахт…

Абри акәын жәҩангәашәԥхьареиԥш иззыԥшыз Улигати Иоани. Амраҵашәара аганахьалагьы, амрагылара аганахьалагьы, рырхәҭақәа Анаҟәаԥиа иажәыртцеит.

Анаҟәаԥиа амраҵашәарахьтәи аган акәын аиҳараҙак иахьшәарҭазгьы.

Цанаа рзы иаадыртыз абаа-хырҕәҕәарҭа агәашәқәа рахь, аҵых лашьца рҿаларҙны, ижәылт аурымцәа. Аԥхьа Цанааи дареи напышьашәала еилалт. Абаахьтә зҷаазхаз, Алхас хадара ззиуаз Аԥсырҭ иеибашьцәа ракәзар, Цанаи аурымцәеи рзеиҩымдырааит. Инхьаԥшны-иаахьаԥшаанҙа зегьы шеилаз абаа-хырҕәҕәарҭа иҵалахьан. Усгьы ишеилгашаз седру, есырла ихыбыз аԥацхақәа амца рыцрарымтцазҭгьы.

Уинахыс ҳәҳәарахеит… ƀаарахеит… Ухәы-ужьы зыргылоз аҳәса рыҳәҳәабжьи асабицәа рытцәаабжьи ракәын…

Аҳәа шеилыршьуаз ишшара ишеит…

Анаҟәаԥиа ари аҩыза амбацызт…

Ус иалахьынтцазҭгьы акәхап…

* * *

Аԥсырҭ иарґьа напы хәын. Амшмыхәла изыҟалан, ихы еимлагәа икны ақыдсаҟә дахьықәтәаз, икәалҙы атҵаҟа ишәыз икәмызцәа кьаҿ амаґра иалачыз ашьа ацарҭа аԥшаан, иқәԥшынацәа иахьыкәкәаны, цәыкәбар-цәыкәбар аѳныргәы иахьықәтәоз, ишьаркәастаха шьанатцас адашьма иазынхон. Маҷ-маҷ изгәамтазакәа дшьабон. Ихаҷы аѳабжьа-цәа ахылара иаҷын.

«Еи, дад, ари адунеиажә шаҟантә ибылхьоу… шаҟантә иҷыҷхьоу здыруа зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу анцәа иоуп… Ирҳәоит азхытцра ҟалааҙа хә-қалақьк ракәын иҟазаз ҳәа. Егьырҭ рыхьҙқәа сгәалашәом, аха руакы уеизгьы-уеизгьы Анаҟәаԥиа акәхон», – иаб ибжьы игәы иқәыѳуан.

«Анаԥеи Нагеи рыбжьара Ԥысҳахыра иеиуоу дарбанзаалак уи игәеисра ауп. Агәы еисуанатцы ауаѳы иԥсы ҭоуп. Уи ауп мыцхәы дзахҙыҙааua. Ҳахҙыҙааларояуп, Анаҟәаԥиа аныҟам – иҟалом Ԥысҳахыра, ҽымҭа-ҽымҭа, абшьтрала, ҭәарапара ԥысҳахыраа дәыцәлоит. Уи рҭахуп ақәылаѳцәагьы. Аґа игәырԥса ҟатцатәым. Уи азы ҳаблаҷыц аиԥш Анаҟәаԥиа ҳахҙыҙааua иҳахьчаларояуп… Ԥысҳахыра ишаҳҭны-қалақьу шәхашәмыршҭын…»

Аԥсырҭ ихәы-ижьы қақаза еилагылт. Илахь аԥхҙы хьшәашәа ныцәлеит. Иара усгьы ицәышҟкараза аԥсы ԥштәы аазхәаз иқьышәқәа аакәац-қәацан, гәаныла даауазырны ҿааиҭит:

– Исзымыхьчеит Анаҟәаԥиа, саб… – ихы данызбон Аԥсырҭ. – Саб, Ԥысҳахыра аҳ ҳәа сыгәра ганы исырҭаз ахьз сызныкәымгеит, – дгәырҟәкәо дцәажәон.

Аԥсырҭ заб имал лашьҭа-ҳәашьҭазтәыз ихы иеиԥшнишьалон. Уажәшьҭарнахыс иԥстазараҷы дызтцымтцуа аҟәада иқәитцазшәа ибон.

Ахьа-мҷы злаԥшшахьаз ала, амца лассы ианеибак, аҟәҟәаҳәа ишытҟәацуазгьы, ҭагалан тцхы азы ажәѳан тцаула еилауатыруа, еилаԥьцьо излақәтцо аетԥәақәа еизыҳәҳәа иааганы абри аҽеҳәа иныҽеҳәарыжьызшәа, абырсаатк акәицқәа шапшапуа иааиҿаҷҷеит.

Иара убасҟантцәҟьа итцарытцаруа иаамацәысын, ажәѡан рбго атцықь-атцықьхәа ихыст.

«Имышьтеикхаз – анцәагьы дитахым. Анаҟәапиа ҳахибааит… уажәы Пысҳахырагьы аихатә маҳат ѡыздук иахеипсарц даҽуп, – дхәыцуан Апсырт. Анцәа иан д-хьециа-пҳауп, адыди-амацәыси ахьаца изапырхагам уиауп рхәоит. Нас уабаҟаз, уара, – Апсырт ихы ѡышьтихын атуан днатцапшит, – Хьециаа жәларак хәычи дуи Анаҟәапиа ршьа анкашуаз, уаншьцәа урыдымгылазакәа, амшын иҳхытцыз аурымцәа ушпарыдгылеи?»

Апсырт ижәѡа тҟьеит, дқацькит акәымзар, зныкыр дытҳашуа анцәа дизагьхьазма.

Мақьа хьшәашәатцас деиқәшәы дыштәазгьы, арахәыц зну акәанҵ андыргьежьуеипш, ихәыцрақәа тцәи-тцәиуа ихы иахьтагьежьуаз, таха иртомызт. Аҳыршы иаблыз – ахьшәашәа датәҳәон ззырхәоз диеипшын.

Акәаразгьы, аҳлагара алуқәа зыргьежьуа аҕәытцәы иахажьуп, аха изхәартоу убри ауп, уи ыҟамкәа алуқәа анархa рауам.

Ҳаҕ ахытцыртаҷеы иқәу аҕба апҵеыха златцларкыз аиха иалхны, ихәымпал иахаз ахҷа амца алашара аннақәыпха, ицырцыруа иааиҷаҵҵеит.

«Ҳаҕ иқәу аҕба апҵеыха знык избахьоу – ашынтә раан ибом… Уи акатцәара шәаншьхытцуа абыста зтажәуа ачуан ахѡа ахамтцакәа шәыбжьымсын, мамзар амш цәгьахоит, мчыбжьык еилгазом»… – шьхацан иаб драбжьо иихәалоз иажәақәа илымха иаатаѡхт.

Адәныҟа еимаѡаеиматцәан ақәа леиуан… ала ауура иаҷын…

Апсырт ихы ѡышьтихын иеибашьцәа днарылапшит. Цьоук рееимартаға нырцә аҵеҳәа иҵеҳәатәан. Иара изааигәаз, ихы иадкылан имаз, Анаҟәапиа ахтынраҷы иҟаз, дахьцоз, дахьаауаз ицыз, Пысҳахыра ахи-атцыхәеи ауаа бара-барақәа рычкәынцәа ракәын. Инапсыргәытца иаанызшәа рхы-ртцыхәа идыруан, ихы агәра шигоз аипш акәын даргьы рыгәра шигоз, Аиашазгьы, иара изы рхы-

рыԥсы еигӡомызт, ианатахха, амцагь иалалон, амшынгьы италон. Аӡәы дышәԥыкны ауп Анаҟәаԥиагь ишыкәԥоз, рымч мхеит умҳәозар. Ашьха ӡиас узааанкылома… Анаҟәа уаԥгылар ауама… Абга цысит…ирурыз… ирымчыз…

Аԥсырц иеибашьцәа дырзыгәдуун. Анцәа дрыдымгылт, дрыцәхьатцит акәымзар, ашьха ӡиасгьы ааныркылон, анаҟәгьы иаԥырагылон…

Убас егьы иҟазаргьы, аурымцәа еиқәҽытны, еизыԥны ианикәша… урц рхабар имбаӡеит… Алымкәа реиԥш ихәааны, абжьасҟәа реиԥш аҕацәа ирыбжьууаа-бжьууаа, ахытҟьеиԥш абырсаатк иааидпалаз, амацәаз аиԥш икәшаз аҳәрышԥсаа рычкәынцәа роуп (аҳәрышԥсаагь нхацәан, аха ахәуура итаз қәатцанхацәан).

Иара изы иааиуаз аурымцәа рыхҽақәа ргәышпала иаанырккылон…

Жәаԥыла, шәԥыла рхы иқәыртцеит…

Аԥсырц деиқәдырхеит.

Зегь реиҳа изымбатәбараз, изеилымкаауаз, Анаҟәаԥиа амца акны ианбылуаз… цысҳахыраа ршьа рԥашха ианлеиуаз… амшынцәҟьа аԥштәы аԥсахра ианаҽыз… Аԥсырц деиқәзырхаз аҳәрышԥсаа рарԥар аиааира ргазшәа ахатца рашәа ахьырҳәоз ауп.

Ахатца рашәа рҳәон… зыԥнра-згәара иныкәччаа амца иагаз… зынхарта рацәаххыраха иқьаптахаз… иҟәашӡа ишлахьаз занацәеи, забацәеи, икьаасуаз ахәычқәеи ззымыхьчаз аҳәрышԥсаа рарԥарцәа…

Ахатца рашәа рҳәон… избанзар Аԥсҳа Аԥсырц деиқәдырхеит… Ус анакәха, еиқәырхоуп цысҳахыраа… цысҳахыраа анеиқәха… иахьа акәымзаргьы – уатцәы… ианамуӡах, уатцәашьтахь… иахьа игароу анрызҳалак… мамзаргьы, имиц анилак… ианрызҳалак ахы иақәитыртәышт Анаҟәаԥиагьы… ахы иақәитыртәышт Цысҳахырагьы…

– Ҳара ҳтәы башоуп, анцәа иишәиз уааупп, – игәы каҳан дауазырт, Аԥсырц еиҳа дзықәгәыгуаз, ныркцә аҽҳәа иҽҳәатәаз иеибашьцәа руаӡәк. Асаԥыць ауардын ахы ианатцырхлак аиԥш, ихы инапсыргәтцақәа иахьыр-

ныз, уажәы-уажәы инарбжьыѡруан, даамҭасны имкуазҭгьы, атазҳәа иаԥхьа аѡнаргәы иѡанӄьарашәа. Абжьаапны зкьатрацәқәа харшалаз иԥатҵа ҵаҵақәа «закә хьмызҭгузеи ҳазҭоутҵаз, аарцә ҳаибабеит, аха нарцәы анцәа ҳаибоумырбан уаргьы ҳаргьы» рҳәарашәа, ихы-иҷы бзамыӄә иаԥыртцырц ртахызшәа ихьыдышьшьын…

Иаԥсоу ахатҵа иоуп аԥатҵақәа знаало, иаԥсам ахатҵа иԥатҵақәа, аҽеада акәадыр ақәутҵар ианааларахҳа, иара итәҙамкәа инаган иԥынтцеи иқьышәқәеи рыбжьара ирыддырҷаблазшәа ауп ишыӄоу.

Иҳартасыртак ыӄаҙамкәа, дшәаӄьан, ажьа аиԥш иблақәа ҟәысҟәысуа, ахчныза иҽеаварҟәыӄә днатәеит. Зегь реиҳа дзыцәшәоз, игәы аѡнутҷка аҙә дҭалан нырцә итәоу ираҳар ҳәа акәын. Ишәаз ауаѡы игәы адах-адахҳәа ажьаҳәа кны дасуазшәа игоз ашьҭыбжь аисратцәкьа даршәозаап.

«Уанҙа инеиздшәарҭоуп, илымҳаданкны идмырҟатцара иӄоузеи… Иԥсадгьыли ижәлари ртәы ҳҳәарым, зыгра дҭиааз иантцәкьа чарҳәара лзиуеит…» – Аԥсыҭ еиҭа иаб иажәақәа илымҳа иааҭаѡит.

Уи ицәажәашьа, ихымѡаԥгашьа ааицәымыгхан, инаѡс итәаз абырг даахьаҳәт:

– Аҙәы игәаӄра даҽеаҙәы наунагҙа далатҳаԥьуа зыӄалом, – ихы дацәажәозшәа иихәаз ажәақәа зызкыз дырын.

– Аԥсабара амч думи. Аиканра ауаны иӄаҙам. Иеиканыз, иахьакәымзаргьы, уатцәы ихьҙоит. «Меҳ умоуп» зҳәозгьы усҙа дызцо ҷьишьоит, баша игәы дажьоит, ихьҙоит, ихьымҙар ауҙом. Еиҳа данақәымгәыгуа, ихыпҷаҷар ааныркылоит. Уаҳа ҟалашьасгьы иамои? Шьоук наунагҙа ирызшаны, даҽеа-шьоукы ныгәнысуа ҟалашьа амазам. Ҭоуп, ҳарҭ ҳаиԥш аԥсабара ццакуам. Цәгьарамзар бзиара зымуа абни ауаѡ дышԥачҳауеи ҳәа ҳазаҕьлоит. Дачҳаҙом, дад, уи ауаѡ дачҳаҙом. Иара дачҳаргьы, иара иӄаитцо ацәгьара иҷкәын ихьнагҙоит, иамуҙар – иматҽа. Абас ауп аԥсабара амч шыӄоу. Уи ццакҙом, аха акгьы ахашҭҙом, еикәшоит, амра шгыло, ишҭашәо аиԥш. Ҳазшаз

ибзиан ишеит, дад, уи. Ҳара аныха ҳамҭаныҳәаларoуп, кьыс амамкәа ишыҟоу инаунагӡахарц.

Абырг ицәажәашьа Аҧсырҭ еиҳа деиқәнаҳәалт, аха уеизгьы гәынамӡарак ихаҷы ианыҧшуан.

–Ашьаахыадыруеит,–абыргиватәазиѡызаинациҭеит. – Ашьацкьа ҟаҧшьхоит. Ауаѡы цкьа илалоит. Ашьацкьа мҟьашьыроуп. Усҟан ауп абшьҭрагь анеиҭагыло, здацкәа аужьны аҷееимартаҷа шәышыкәсала иҧарԥаруа игылоу аҧь иаѡызахоит. Аҧьҭла аӡмахраҷ, аӡбаарраҷ игылан уаѡы имбацт, амыгреи ажыцреи рымпҧингьы иҟам. Уи ахьазҳауа тҷаҟа ибахтәаҙа иҟазароуп, хыхь – ажәѡан тҷнаҧссо иатҷаҧшуазароуп. Аҧсабара зегь рҭыпкәа хазы-хазы иашеит: аҧьра – ҧьроуп, ахьара – хьароуп, абнара – бнароуп… мамзар еиѡдыраашьа роуам.

«Диашоуп, диашоуп ари, – гәаныла уи диқәшаҳаҭхеит Аҧсырҭ, – Пысҳахыра атәымуаѡ дыкәнатҷ цкьахашьа амам».

Акәакь аҷы еикәагылаз аҳәрышҧсаа рҧыза ибжьы нытҷакшәа ак реиҳәон. Аҧсырҭ илымҳа иааҭаѡит уи иихәоз:

– Пысҳахыра ахьырпар, шәгәы иаанамгааит иахьа ҳатҷахеит ҳәа. Ҳатҷамхеит, аха ҳхьатҷит. Ҳара ҳадгьыл ҳақәгылоуп, ҳадгьыли ҳареи ҳаиманатҷы аӡәы ҳитҷахан ҟалаӡом. Атәым дгьыл иқәгылоу иоуп икәадоу. Убри иоуп ишәарҭоу, зхы зкәаҷеышагьы…

Аҧсырҭ ихы ѡышьҭихын аҳәрышҧсаа аӡәаӡәала блала иааимидеит. Еиҭа ааигәалашәт иаб иажәақәа: «Сыҷкәын, Пысҳахыра утҷәатәышьаҟаны уатҷагыларoуп» – ҳәа иихәалоз. Аҭакгьы ҟаитҷеит гәаныла абас: «Мап, Пысҳахыра тҷәатәышьаҟаны иатҷагылоу сара сакәым, анҭ ныркә аҷеҳәа иҷеҳәатәаны ибаԥуагь ракәзам, абарҭ аҳәрышҧсаа рарпар роуп…»

АҬЫХӘТӘАЖӘА

Ари сҭоурыхтә роман аҩра, инеиԥынкыланы сшаҽымызгьы, жәа-шықәса сагеит. Аҭыхәтәаны иҩны салгеит, аха уиала исызҳәом афбатәи ашәышықәсазы Аԥсны аҭоурых, асахьаркыратә ԥцамҭаҽы акәзаргьы, зегьы рганахь аарԥшра сылшеит ҳәа. Уи хықәкысгьы исымамызт. Афбатәи ашәышықәсазы (уи ашәышықәса аиҳараҙак сзазаатгылаз, усҟантәи абырзен ҭоурыхҩцәа рҩымҭақәа рҽы имаҷымкәа иахьалацәажәаз ауп акәымзар, агәра згоит иарбан шәышықәсазаалакгьы аан Аԥсны ишамоу хҙеигәыргьаша, ҳазыгәдуны, ҳахыҽхәаны ҳзыхцәажәаша, иара убас амца ҳацразтцо, ҳҳәы-ҳжьы зыргыло ахҭысқәа) сара стәала ахы кын аԥсуаа рабшьтрақәа еидтцаны аԥсуа жәлар, – жәларкны рыҟатцара азтцаатәы, насгьы, усҟан Ԥысҳахыра ҳәа изышьтаз, ашьтахь Аԥсны ҳәа ззырҳәаз ҳтәыла, иаку ҳәынтқарраны аҟатцара азтцаатәгьы.

Абри азтцаатәы анагҙара зылахь ианыз, знапы инеиз, аҭоурых аҽы ҩырак шаҳзнымхазгьы, инапы злеикыз ауси илиршази (игәҭакы усҟан азы ишизынамыгҙазгьы) анеидыскыла, сара стәала, раԥхьаҙатәи Аԥсҳас иҟалаз Аԥсырҭ иоуп.

Абартқәа рзоуп сҭоурыхтә романгьы «Аԥсырҭ» ҳәа захьҙыстцаз.

Хахь ишазгәасҭахьоу аиԥш, иҩны салгеит, аха сгәы наҙом. Сгәы наҙом, избанзар сара ишаасырԥшыз акәҙамкәа уи иахааныз абырзен ҭоурыхҩцы Прокопи Ке-

сариатәи иаҳзаанижьыз «Аготцәа рабашьра» ҳәа захьзу иҩымҭаҷеы иихәо зынзаск даҽеакзоуп. Абар уи ишиҩуа:

«Иустиниан, аҧсуаа иҷагыланы иқәгылт ҳәа аниаҳа, даара дгәааит, нас Лазика игылаз ир рхада Бесс идитцеит Аҧсны инапаҷеы иааигарацы, аҧсуаа рықәгылара ихәаҽерацы. Бесс адҭа иоуз анагзаразы хыҧхьазара рацәала аибашьцәа аалихын, ар-рҧызаҩцәа Улигати Иоани хадас инарыҭан, аҕбақәа инарықәиртәан, идәыкәитцеит.

Усҟан Сқьеҧарна Цьамтәылатәи ашах иҟны дызлаҟаз ала, аҧсуаа рыкәпара хадара азиуит Аҧсырҭ. Уи аҧсуаа зегьы еизиган аибашьра иазирхиеит. Аҧсуаа еизеит зегьреиҳа изыкәгәыҕуаз рбаахырҕәҕәарҭа Трахеиа аҟны. (Ҳҭоурыхҩцәа излашьақәдырҕәҕәахьоу ала, Прокопи Кесариатәи Трахеиа ҳәа зызбахә имоу абаахырҕәҕәарҭа, афбатәи ашәышықәсазы зҽеидызкылаз аҧсуаа раҳҭныкалақь Анаҟәаҧиа ауп – Б.Ҭ.). Уи, зегьреиҳа ихырҕәҕәарҭа ҕәҕәаз, акырынтә ақәылацәа рхы адҧырҽелахьан. Аҕацәа ирцәуадаҩын уи аҭыҧ ашьҭыхра.

Аҧснықа ҕбала идәыкәлаз византиаа зхытцит абазгааи аҧсилааи рыбжьара. (Ҳара ҳгәанала, Аҟәа амраҭашәарахьтәи аҳәаа – Гәмыстеи, мамзаргьы Ешыреи рҟны ауп – Б.Ҭ.). Уантәи Иоани Улигати рыршьақауаа инарацызан, шьапыла идәыкәлеит: рымшынуаа ракәзар, агаҷа иаваршәны рыгбақәа рыла ирышьҭан. Трахеиа ашқа уназгоз бжьысырҭазаҭәык акәын иҟаз. Ари абжьысрыҭаҷеы ҩыцьаҭәкьа еивагыланы изцомызт, аҙәаҙәала еишьҭагылазар акәын.

Византиаа Трахеиа ианнадгыла, ирбеит аҧсуаа бцьарла еиқәныхрнеира иазыпшны ишгылаз. Византиаа зназы ирура, рхы зқәыркра рзымдыруа иааҭгылт. Аҵыхәтәан, Иоан излеизбыз ала, аҭагылазаашьа хьамҭа излалтцшаз рҧшааит. Ар рыбжак Улигат изааныжьны, егьырҭ иаанхаз иманы аҕбақәа днарҭалан, Трахеиа егьи аганахь иниасын ианыҙхытц, рбираҟқәа ҩышьтырхын, аҧсуаа рышьҭахьқала ирыжәылт.

Аԥсуаа раҕацәа рышьҭахьҟалагьы раԥхьаҟалагьы, аѡганк рылагьы ишрыжәлоз анырба, рхы шырыхьчаша азхәыцра иаҟәыҵҵт, ишәан еибарѡит. Ашәара иаратәы ҟанатцеит… Ирҳаны ицоз аԥсуаа ирышьҭаланы (аѡганкгьы рыла ижәылоз византиаа) ирацәаѡны иршьит. Иѡны ицоз аԥсуаа ишрышьҭаз абаа-хырҕәҕәарҭа агәашәқәа рҟынӡа инаӡеит. Аҟарулцәа агәашәқәа адыркуамызт, аԥсуаа зегьы неиааиӡа. Уи рхы иархәаны, византиаа аԥсуаа ишрылаз абаа-хырҕәҕәарҭа иҭалт. Абасала, аԥсуаа абаа-хырҕәҕәарҭа ҳҭалт, уажәшьҭа ҳшәарҭам ҳәа ианаахьаԥш, византиаа рыкәшан ишгылаз, ишытҟәаз рбеит. Амала, ҳаҕацәа ҳариааит ҳәа згәы иаанагоз византиаагьы, ара абаа-хырҕәҕәарҭа аѡнутцҟа иҵегьгьы еиҳаз ашәарҭара рзыԥшын. Аԥсуаа рыѡнқәа рацәан, насгьы аки-аки еизааигәаӡаны еивагылан. Убарҭқәа рнаѡсан, урҭ аѡнқәа хазы абаагәарақәа рыкәыршан. Аԥсуаа абаагәарақәа рахь ихалан рхы-рыԥсы иамеигӡа ирыхьчон рыѡнқәа. Ѡ-шәарак ирҭагылан: руакы ирыцәлаз абырзенцәа ирыцәшәон: даҽеа ганкахьала, иҟарцалакгьы-ирулакгьы, аҳәсеи ахәыҷқәеи рыхьчар акәын. Аибашьра шеилгашазгьы седру, абырзенцәа аԥсуаа рыѡнқәа амца рыцрарымцазҵгьы. Аѡнқәа злеивагылаз ала, насгьы есырла излахыбыз ала, амца иаразнак зегьы иркит. Иара убриалагьы абырзенцәа аиааит.

Аԥсуаа рхада Аԥсырҭи уи иеибашьцәа гәыԥѡыки ирылшеит Нхытцҟа ацара… Егьырҭ иаанхаз рыѡнқәагьы нықәыццышәаа ицеит, даргьы абырзенцәа ирытҟәеит. Абырзенцәа иара убас ирытҟәеит аҳәса, ахәыҷқәа… Абаахырҕәҕәарҭа акәзар – ицҟьашәкьа иқәырцеит. Атәыла зегьы цәдырҳәит. Абасала иалгеит аԥсуаа рхатә хьыԥшымразы рыцәԥара».

Абас иѡуеит уи аибашьра иахаанаыз Прокопи Кесариатәи.

Аԥсуаа ҳзы иҭоурыхтә хҭыс дуны иҟалаз атәы ѡны иахьаанижьыз азы, уи ауаѡ игәалашәара аҽаԥхьа ихырхәатәуп.

Амала, уи иаанагаҙом, ииҩыз зегьы агәра гатәуп ҳәа.

Избан?

Избан акәзар, Прокопи Кесариатәи зыматҷ иуаз Византиа аимператор Иустиниан Актәи иакәын. Ҭоурыхҩык иаҳасабала аҳҭынраҷы дынкыландызимазгьы, ҳәынҭқарк иаҳасабала дзеиԥшрази имҩаԥигоз иеибашьрақәеи рыҿхәаԥхьыҙ иҳәаларҷ акәын, иагьиҳәон. Знызатҷәык иадамхаргьы, Иустиниан Актәи дзеиԥшратҷәкьаз атәы зыҩуеит ҳәа иҿазикызтгьы, ма дыкнаҳан дишьуан, мамзаргьы ҷааҳәыра ахьимоуа дхитҷон.

Абасала ҳизхәыцыр (даҿакалагьы изхәыцшьа ыкҳазам), Анаҡәаԥиа имҩаԥысыз аибашьра (шымҩаԥысыз ҳәа иҩны иахьаанижьыз атәы алаҳамтҷозар) аҡны ииҳәо анализ азуны, критикала иазнеитәуп. Убри ала ауп ахәшьарагьы шаҭатәу.

Ҳагьалагап иара Прокопи Кесариатәи ила. Ибзианы еилкааун уи иҩымҭақәа рҷы дызхыҿхәаны зыҙбахә иҳәо аимператор имҩаԥигоз аибашьрақәа, уарла-шәарла, ԥьара знык-ҩынтә ракәымзар, ара ихаҭа дышрылахәымыз. Дызларылахәхоз, Византиа аҳҭныкалақь Константинополь (уажәы Ҭырқәтәыла аҳҭныкалақь Стампыл) аҳҭынраҷы дыҡазтгьы. Уи аҳҭынра уажәы «Асулҭанцәа раҳҭынра амузеи» ҳәа иашьҭоуп (арҭ ацәаҳәақәа равтор 1990 шыҟәса сентиабр азы уа сыҡан, сыблала избеит). Аибашьрақәа имҩаԥысуаз ртәы злеиҩуазгьы, урҭ аибашьрақәа мҩаԥызгоз ар-рԥызаҩцәа аиааирақәа иргоз ирхыҿхәаны аимператор изынарышьҭуаз ашәҡәқәа, иҡарҵоз адырратарақәа рыла ауп.

Нас шәгәы ишԥаанагои, ар-рԥызаҩцәа рхы рԥьаны ирыҩрызу? Мамзаргьы, аимператор ир, иеибашьцәа дырԥьарызу?

Прокопи Кесариатәи хаҭала далахәҙамызт Анаҡәаԥиа имҩаԥысыз аибашьра. Уи имԥыхьашәеит ма Улигат, мамзаргьы Иоан (шьтрала иерманыз) аибашьра шымҩаԥысыз азы ма Бесс иахь, мамзаргьы аимператор ихаҭа

иахь ирԥыз ашәҟәы. Ҳара ҳгәанала, Иоан иакәзар ҟалап изԥыз. Егьа умҳәан, шьҭрала дкавказтәымзи, ус аламала аԥсуаа рхы шрырымҭаз атәгьы иҳәеит.

Уажәшьҭа ҳаиасып ҳанализ ашҟа.

Иустиниан Актәи Лазика игылаз ир ду рхада Бесс адҵа зиитеи ар рацәа, ԥыцьа ар-рԥызаԥцәа нарыҭаны, Аԥсныҟа идәықәитцарц? Абри аԥыза адҵа ҟаитцарымызт Аԥсны амҽхак ҭбаамызтгьы, аԥсуаа зхыԥхьаҙара дууз жәларымызҭгьы. Уи – акы. Ԥбагьы, аԥсуаа шәыргәындақәазшәа ауп Прокопи Кесариатәи дышрыхцәажәоз, аибашьра шеилгашазгьы седру, аԥсуаа рхыбраӷәа амца рыцрарымцазтгьы ҳәа иамхаҳәеит…

Ҳара ҳтәала, аԥсуаа гьангьашрыла ирытцаланы ириаайт, иара убриалагьы абаа-хырҕәҕәарҭа агәашәқәа ирцәҭалт акәымзар, хыԥхьаҙарала ирықәлаз раасҭа ишеитцазгьы, ус аламала рхы рырҭомызт…

Аԥхьаԥ дсазҭаашт аҭоурыхтә роман аҿы ицәыргоу азҵаатәқәа зегьы зеиқәҳәалами ҳәа.

Авторк иаҳасабала агәра згоит, аибашьра анеилга адырԥаҽены Ефраҭ Аԥсырҭ дшибаз, ажәабжь хлымҙаахгьы шиаҳаз, иаҳәшьа Гәыранда Аԥсырҭ дшиааҙаз… ԥҳас дшыҟаитцаз… Алхаси лареи рыԥсҭазара шеилартцаз… аҧкәын хәычгьы дышрымаз… Аха абырзенцәа анрыкәла иԥҳәыси ихәычи ишырбоз, урҭ шихьчоз, Алхас дышҭахаз… Гәыранда лхәычы дышьҭпаа дшыԥыз… абырзенцәа шлышьҭалаз… лхәычы атәымтәылаҿ шьоукы дырматцуԥымхарц… наунагҙа иԥсадгьыл дацәымзырц… иԥсыбаԥ иԥсадгьыл иамадахарц… дылгәыдыҳәҳәала дшылкыз… абахә данынхыӷәгыла дшыпаз… аԥыцьагьы ицҟьашәҟьа ишцаз…

Сара избоит, Ефраҭ дмидагәидаха, дызлааз аҕба дақәтәаны, алԥа зхачыз иԥсадгьыл Аԥсны ааныжьны Константинопольҟа, Иустиниан Актәи иахь дшыгьежьуа… Гәыла-ԥсыла Аԥсни аԥсуа жәлари шиҭахугьы, ибаԥқәа

роуп иаԥсуан изаанхаз акәымзар, ихы-игәы аԥшәымас иамоу иара иакәҙам – Исутиниан Актәи иоуп.

Ефраҭи уи иҩызцәеи Аԥсны рзыхьчом.

ҬоурыхлаАԥсныхьчатәысизауз,усҟаназиатцахазаргьы, ихьатцзаргьы Аԥсырҭи уи ижәлари роуп.

Аибашьра анеилга адырҩаҿены ҩыцьа аԥсуаа ҩ-мҩакы ирықәлеит: аҙәы – Бырзентәылаҟа, атәымуаа рахь; егьи – Нхытцҟа, анкьаҙа зны архнышьна ҳацеиҟәызшаз, нхара ҳәа уахь ицаз ҳашьцәа рахь.

АПОВЕСТ

≈СЫНХЬАԥШНЫ СААХЬАԥШААНЗА...≈

Аԥхьажәа ацынхәрас

Шаҟантә иаҟәскхьааз сара схәычра ахьысхызгаз, иара уажәгьы зны-зынла сыԥхыз иалоу сқыта зеиԥшроу еитасҳәарц. Иауам, иауам, исзеитаҳәом уи шыҟатцәкьоу.

Шаҟантә иаҟәыскхьааз сқыта асахьа тысхырц. Иауамызт, исызтыхуамызт уи шыҟатцәкьаз... Сбаѡхатәра азхомызт. Нас сҽазыскит исыѡрацы.

...Сқыта аѡадахьҟа, амрагылара иахьатцанакуа аганахьала, схы здыруа санықала нахыс сыблақәа тхаха, уамашәа ибаны сыздыԥшылоз ашьха цәҳәыра – Ламкац ҳәа иашьтоуп. Амра анкацеиуа, адгьыл ҽажәкны ианеиҟәыжәжәо, ацьыкәреи быгьқәа кычны ианеикәаҳәуа кәыркәа ашоурақәа раантцәкьа Ламкац аиѡхаақәа иҟәашза асыԥса ртажьуп. Сара иџьасшьон иахьымзытуаз, иџьасшьон иахьышкәакәаз, иџьасшьон иара Ламкац ахата ахьцәҳәыраз. Ламкац алада сыбла анынахызгалак, усҟан изласарҳәоз ала, аԥсара еиԥынчыла ихызѡоз ашьхара – Цанаѡ ҳәа иашьтан. Цанаѡ инатцагылон Ахәтца. Ахәтца сара схаҽы излаанхаз Ҟада ҳәа изышьтоу аҳабла ала ауп. Иара иахьагьы сқытан уахьгылазаалакгьы, уи адәы уадԥшылоит, нырцәтәи ахәы акәушәа, арахь шьапыла удәыкәлар – шьыбжьышьтахьынза амѡа уқәхоит.

Сқыҭа ахәы ҳаракқәа рҟынтәи алада унапсыргәыҭца иқәушәа уқәыпшуеит ага аԥшаҳәа, ухыпшылоит амшын агәы иатцәара. Уи амшын иазцоит сқыҭа иагәылсны илеиуа азиасқәа ѡба – аҿура аипштцәкьа злеишәа цәгьоу Дәаби ахьхьа-хьхьаҳәа Қацәааи Шьынқәырааи рҳаблақәа ирылсны иара Дәаб иалало Қәмарчеи. Абарҭ аѡ-зиаск иахьрыбжьанакыз – Ҷлоу ақыҭа агәы ҳәа иашьҭоуп. Аро-уп иахьыҟоу ақытсоветгьы, абжьаратә школгьы, схы здыруазар аахыс уаҟа игылоу адәқьангьы. Адәқьан аԥхьа игылоуп уажәшьҭа шәы-шықәса ирҭысхьоу аҭәатцла.

Аҭәатцлеи ҷлоуааи еимадахеит, Ачандара агәаҿы игылоу аҕштцла гәаѡа дуи ақытеи шеимадоу аипш, Мгәызырхәа агәаҿы игылоу аԥьҭцлеи ақытеи шеимадахаз аипш.

Аҭәа-тцла амтцан, амш анбзиоу, ажәытәан аипш иара уажәгьы, еизоит ауаа: абыргцәа рлабашьақәа рытцаргәа, ажәытә жәабжьқәа рҳәара иналагоит. Азәгьы дырмыҳәазакәа, ргәы аартны ирбахьоу-ираҳахьоу, макьаназы ргәалашәараҿы иаанханы иҟоу ргәалазыршәо аҭәатцла, иҟалап маза ԥсабаратә мчык амазар. Аҭәатцла амтцан аизара, ажәабжьқәа рҳәара иаци иахьеи иаламгеит, абшьҭрала ицоит азоуп, иахьагьы уа лассы-лассы изубо ашколхәычқәа. Иажәхьеит аҭәатцла, неихыркәа змам атцлаҳәыста иеипштцәкьа иажәхьеит, аха аҿара амч шамац иамоуп. 1977 шықәса аԥхынразы, араҟа иниаҟьаз афыртын ԥша ашкол аԥхьа игылаз аԥсақәа аатцнахын, ихәхәахәхәаза илышьҭанатцеит. Ишхәарҽахахьоугьы, аҭәатцла ахьгылаз имтцысит…

– Мчыс иамои? – ҳәа итцаауеит.

– Доуҳала еиқәзырхо акыҟазар акәхап, – рҳәоит шьоукы, аҭәатцла иатцамԥшзакәан. Арахь, уи мчыс иамоу адацра ауп. Абырг инапы ииатцәа-ииатцәаза адақәа шалубааua аипш ауп, атцла акәша-мыкәша адгьыл ишалпыҟҟо аҭәатцла адацра. Шьоукыхгьы рнапы иахьафо, реикәаҕақәа мѡантцо, акырԥьара илаԥырҟҟааз адацқәа шѡахьоугьы, макьаназы иаанханы иҟоу аҭәатцла амч арҭоит…

Иахьынҙаиашоу сыздыруам, аха ирҳәоит, зны абри аҭәатцла амҭан еизеит ҷлоуаа хәыҷи-дуи ирацәаѡны ҳәа, аиҳараҙак уа ааигәа-сигәа инхауаз ракәын. Излацәажәоз аҭәатцла ауп.

Дцәажәон зегьы иреиҳабыз, иҙышҙа ишлахьоу абырг. Инапы наирххан, илԥҟааз адац ду дырбо: «Ҷлоуааа ҳзеиԥш ѡны ауасхыр ҭызжаауа диѡызоуп ас ҟазтцаз» – иҳәеит уи.

Абырг иажәақәа иархәыцт.

Аҭәатцлеи ҷлоуааи узеиҟәымҭхо дацлеи-ԥашәлеи еилазаап.

Аҭәатцла ԥсабара баҟаны ақыҭауаа ирзааннажьыз акы акәзаап.

(Сдокументтә повест «Аҭәа-ӣла» аҟнытә.)

Сиит Аҟәа, 1931 шықәсазы, ахшараиурҭа ахыбраҿы. Ус инатцшьны изызыѡуа, сабиԥара иатцанакуа даҽеа аԥсуак Аҟәа ииз ҳәа аҙәгьы дахьсзымдыруа азоуп.

Саб, Мақсма Ҭыжәба Асовет мчра ааиааҙа Тамшь ақытан адәқьан иман, дхәаахәтѡын. Еицырдыруа аԥсуа ԥҳәыс еибага Мина Барганцьиа лгәыҳәԥы даргәыҙны ԥас дҟалтцахьан.

Убригь иара ахатә ҭоурых амоуп. Сан дааигааҙа аҭаацәарадалалахьан.Миналыпҳадиман.3ҕабхәыҷыкгьы дроухьан. 1918 шықәсазтәи аиспанка иԥҳәысгьы ихәыҷгьы ицәагеит. Мина даҽеа хшарак дызлалымамыз ала, хыхь ишысҳәаз аиԥш, лымаҳә ԥас дҟалтцеит. Лара лоуп ашьҭахь сан дыпшааны дизызҳәазгьы, ачара уны дахьаалгазгьы лыѡны ауп.

Асовет мчра Аҟәаҙа иааихьеит ҳәа ажәабжь Тамшь ианѡеи, саб идәқьан (ашьҭахь сан излалҳәаз ала дәқьан дуун) иѡназ аатцәақәа инарҭатцаны, быжь-еык иѡарықәтцаны, иѡызцәа ицырхыраан, атцх иалагҙаны Ҷьал, иаб дахьынхоз иѡеигеит. Адырѳаҽенытцәкьа арҟаԥшьаа гәыԥѡык ишьҭаланы иѡеит. Ицәгьа рҳәазҭгьы акәхап.

Аба зҭаз аатцәакәа еиҭа аҽкәа инарыкәтцан, Очамчыра иҩарган, дара иакәыртцаз хәы-мариала иба идыртит. Дук мыртцыкәа апара рыпсахт. Сара исгәалашәоит уи аба иатнытцыз, чамаданк азна ибгьыжәхаз аурыс ҳәынтқар ипара сан итцәахны ишлымаз. Акы иахьлыхәаз ҟамлеит умҳәозар.

Саб, Цьал адгьыл изалырхын, аҩны ргылан сынхоитсынтцуеит ҳәа далагеит. Аха, усҟантәи аамҭала атцара змаз, аҭуцьар ҳәа зхы зыпхьаҙоз, Урыстәыла, Тырқәтәыла, Бырзентәыла ицоз-иаауаз, ацәмаа зымкыцыз, аҽеага шьҭыхны имрашәацыз, урҭқәа зегьы изымариамхеит. Нас иҭаацәа иманы Аҟәаҟа диасит, иара иидыруаз, изыманшәалаз ахәаахәтра инапы алеикт. Ашьтахь Апсныхәаахәтра аиҳабысгьы Нестор Лакоба дҟаитцеит. Уи зыбзоуразгьы Мина Барганцьиа лакәын.

Иҟалаз уи ауп. Аҩажәатәи ашыкәсқәа рынтцәамтазы Апсны аколнхарақәа реиҿкаара ианалага, абжьуаа рыҩнутцҟа аҳәса уи иаҿагылан иқәгылт. Излархәо ала, урҭ Мыкә еизазаап. Нестор Лакоба уахь днеит. Аҳәса абзиа дырганы, рхатцкы-рыпсатцкы камыршәуа рацәажәара даналага, ииҳәоз иазааиуазшәа збаз Мина адтца ҟалтцазаап атрибуна дыкәыргарц. Дышьтпаа днаган имашьына дынтадыртәан, Аҟәаҟа даарышьтзаап. Нестор Лакоба – Нестор Лакоба иакәхомызт урҭ гәаҕс ишьтихызтгьы. Дук хара имгакәа абжьуаа рыҩнутцҟа унеишь-уааишь ҳәа зарҳәоз ауаа нагақәа иманы, Тамшь, Мина илҭааит. Ажәлар рыбз хәшәуп рҳәоит. Мина иларҳәеит Нестор Лакоба цас дҟалтцарц дшылтааз. Апсуаа рқьабз ишатцанакуаз аипш уигь лгәыҳәпы дадыргәызт.

Абри ашьтахь дук мыртцыкәа саб Апсныхәаахәтра аиҳабыс дҟаитцеит.

Нестор Лакоба ипсыжра аҽены «уан, уан…» ҳәа амыткәма ҩыцьа аҳәса ирҳәозаарын. Аҙәы – иан гәакьа Шьахәсна лакәын, аҩбатәи – Мина Барганцьиа. Мина длытцагылан сан. Ашьтахь, Мина данхыртца, сангьы илып-

хьан – даанкыланы дрыман, аха изыхҟьаз-изынҵаз ҳәа лзымдырӡо доурышьтит.

Хыхь ишазгәастахьоу аиҵш, сара сиит Аҟәа ахшараиурта аѡнаҽы.

Усҟан адырѡаҿенытцәкьа ахшараиуртаҽы ииуаз рметрикаҟәа хадыртәаауан. Сан илазтцаait быҷкәын хьӡыс ибтозеи ҳәа, «Харитон» ҳәа ралҳәеит. Ари ахтыс акры атцанакуашәа сзалацәажәо атак уашьтан ишәыстоит.

Ахшараиурта сытганы аѡны санаарга, сан иаалырҟьаны дычмазаѡхеит. Аҧсреи абзареи дрыбжьагылазаарын, уи азы акәхап «ахәыҷы агәыҳәҧы датцхтәуп» ҳәа аҳақьымцәа изырҳәазгьы. Ҳтынхацәа, ҳгәакьацәа иааилацәажәан, сан лаб иашьа иҧҳәыс жәымзы зхытцуаз лхәыҷы агәыҳәҧы даатцылхын, ѡажәи хәба мшы зхытцуаз сара снаган снатцалтцеит. Ажәакала, саншьцәа сыргеит Ҷлоуҟа ааӡара. Агәыҳәҧы иатцырхыз ахәыҷы Калодиа ихьӡын, иаалырҟьан амгәа хьаа ихьт, дагьагеит. Сан мызкәак рышьтахь еиҳа деиҧхеит, аха слырымтеит шықәсыки бжаки схытцаанӡа. Снапыѡлан исҳәоит, аха сзааӡоз хѡык аҧҳацәеи ѡыцьа апацәеи рыман. Урт сара исеиҳабацәан. Ѡыцьа рыда зегьы еибга-еизѡыда, рхы-рыхшара еитцаѡѡы иҟоуп иахьа. Исгәалашәоит, урт «Калодиа дымсааит» ҳәа иқәуан, ашьтахь иара схатагьы ус аҳәара салагеит, Калодиа ипстазара алтцра сара ишсыдҳәалаз гәаамыкӡаӡо.

Шықәсыки бжаки ашьтахь сани саби сааргеит Аҟәаҟа. Ус егьа иҟазаргьы, ачымазара баапс зхызгаз сан дуашәшәыран. Саб иан Алсабед – Чачхалиа Ноурыз иҧҳа, Чачхалиа Дадын иаҳәшьа – Ціьалнтәи дааит ҳара ҳахь. Аѡны дыҟан, сан длыцхраауан, саргьы дысхылапшуан.

1933 шықәса, ианвар мзазы уахык тцхыбжьон иаалырҟьан аинфаркт дагеит. Адырхаҿены аҧсы дрыма Мықә иѡеит, аха Ціьалҟа, ҳабдуи ҳандуи рыѡнрахьы ахаларазы Мықә аӡиас иртәын, арахь ацҳа хымызт. Асы шьтан, амш ачыхь аҽан. Саб ахьта илалан дыҟан, ашоура иман,

дагьеимҳәон, аха атәымуаа акәыба рыма аҙы иантәала, иаргьы иԥхашьароуп ҳәа дрыцталазаап. Даҽеа хаха-хымш аԥсы дыкҽан. Иан анышә днатан ианаагьежь, ѡынѡажәа градус рҟынҙа ишоура халахьан. Дрыма Аҟәа ииаит. Аҳақьым уи ишоура анизмыртәа, ишьа ауижьзаап… уаҳагь изнымкылакәа днаимҟәытцыԥсааит. Аԥсыжра аҽены санаҙҙеи саашьтыхны Ҷлоуҟа сылгеит. Убри нахыс ашкол сталаанҙа схәычра Ҷлоу – сабду иашьа Ҳауд Сангәлиеи уи иԥшәмаԥҳәыс Лидиа (Хьым) Аԥьынԥьал-пҳаи рҟны исхьызгеит.

Урт ртаацәара – таацәара дуун, хыхь ишысҳәахьоу аиԥш, хѡык аԥҳацәеи ѡыцьа аԥацәеи рыман. Рыѡныргәара, рынхара-рынтцыра анцәа ишиҳәара иҟан. Мышкы-затцәык иадамхаргьы асас уи аѡнатаҽы дагны ҳәа сгәалашәаҙом. Уахыла ҳанааилатәоз Ҳауд бзиа ибон ажәытә ажәабжьқәа рҳәара. Зегьы ҳаизыҙырѡуан. Уи аѡнатаҽы аиҳабы - деиҳабытцәкьан, иара иҽы иԥацәагьы иԥҳацәагьы рыбжьы рдуны ицәажәо смаҳацызт. Иԥҳацәа ракәзааит, иԥацәа ракәзааит азә дааигәыдыҳәҳәалан ихы ишьышьуа сымбацызт. Зны-зынла асасцәа дрыдтәалан иқьаф анықалозгьы «Мышьхәа уабақоу, Мышьхәа, ууаины сгәы ҟатаа» ҳәа игәыдиргәгәалоз, зхы ишьышьуаз аѡнатаҽы сараҙәзатцәык сакәын. (Мышьхәа ҳәа акәын хәычы хьҙыс аѡнатаҽы исымаз).

Сыхьҙ атәы саналацәажәа, зны Аҟәаҟа уск атцыхәала дааит сабаҙҙеи. Дхынҳәны аѡны даннеи, ауха атаацәа ҳанааилатәа ҽааитит абас: «Иахьа Аҟәа ҷкәына еинаалак, ҷкәына ԥшҙак сиқәшәеит… сызиднагалаз ус хьамтан, иара шуадаѡызгьы смырбаҙакәа иаармариан исзыкаитцеит, дзакә уаѡԥсы-бзиаз… абри зхысҳәаауа «Борис» ихьҙын… Издыруеит ишԥсуа хьҙым, аха иахьарнахыс Мышьхәа Борис ихьҙарц стахуп…» Сара хыхь иазгәастахьеит – уи аѡнатаҽы аб ииҳәоз закәанын. Уинахыс уи ахьҙ сзаанхеит. Амала, санаҙҙеи лыԥсы ахьынзатаз Мышьхәа ҳәа акәын дышсышьтаз. Иара сара схатагьы уи ахьҙ сгәаҽы иаанхеит.

1938 шықәсазы сан Аҟәаҟа саалгеит, сагьҭалтцеит апҵсуа школ. Усҟан апҵсуа школ ҩ-хыбрак еиднакылон: актәи ахыбра – уажәы Ашьхаруаа рышкол зыҩноу ауп, уаҟа аиҳабыратә классқәа ракәын иадырпхьоз: егьи ахыбра – Аҧьынҧьтәылатә еибашьра ҟалаанҙа аҩбатәи аурыс школ ҳәа изышьҭаз ауп. Алагамҭатә классқәа ахьыҟаз уаҟа акәын. Атцара ҳаналага рапхьаҙатәи амшқәа руак азы ҳартцаҩы хатцаки пҳәыски лыцны ҳакласс дааҩналт. Уи излаҳадылтцаз ала ахәыцқәа зегьы хыхьтәи ҳаматәакәа ҳшәаҳхт. Илыцааз ахатцеи апҳәыси ҳарҭ аҙәаҙәала ҳнаганы ҳнапы-ҳшьапы, ҳмахәар-ҳшьахәар зҳәаз иеиҧш, ҳаиҧхьшьшьааua ҳангәарҭа ашьҭахь, хәҩык ҳаалырхын абалет ахь шәҳадаҳкылт ҳәа ҳарҳәеит. Убри нахыс апҵсуа школ аҿы ҳурокқәа ҳанрылгалак, Аҧьынҧьтәылатә еибашьраан ақыртцәа ирблыз ҳархивтә усбарҭа (цыхьа Леселиҙе иулицаҿы) иавагылаз акатоликцәа руахәамахь ҳцон. Уаҟа акәын абалет школ ахьыҟаз.

1941 шықәса маи мзазы абалет школ атцаҩцәа (иахьынҙасгәалашәо, актәи инаркны аабатәи акласс аҟынҙа еиднакылон) Апснытәи афилармониа Аҟәатәи апхынтә театр аҿы аконцерт ду мҩапаагеит. Сара усҟан ахпатәи акласс аҿы стәан, иагьынасыгҙон ҩ-кәашарак: ахәыҟатцаҩ икәашареи абелорусцәа рыкәашареи. Аабатәи акласс аҿы итәаз ҷкәынаки ҙгабки (сымҩашьозар – аҷкәын д-Аҩызбан) Чаиковски имузыка зцыз «Апҟақәа рыкәашара» нарыгҙон.

Усҟантәи аамҭа иадҳәалоу, сгәалашәараҿы ииаанхеит даҿа хҭыскгьы. Изыхҟьа-зынпа ҳәа сыздыруам, аха абырзен школ (уажәтәи ахпатәи ашкол) аҿы атцара зтцоз абырзенцәа апсуа школ иҭаз ахәыҷқәа иаҳчычан иҟан. Аулицаҿы ҳанааиқәшәалак иҳаисуан, уимоу, ишнеишнеиуаз ҳашкол аҟынтәкьа аҿенышьыбжьон иааины иҳақәло иалагеит. Ари – знык акәымхеит, ҩынтәгьы – ракәымхеит. Атцыхәтәаны апсуа школи абырзен школи рҿтәи аиҳабыратә классқәа рҿы итәаз еибыҳәаны,

уажәы Аҟәа ақалақь Ахақәитра аштә ҳәа иахьашьтоу (усҟан дәкаршәран) шәҩыла наҟ-ааҟ еиҿагыланы еисит. Амилициатцәҟьа ҩба-хпа саат ирзеиҟәымхит. Зхы пҿеыз, знапы пҭцәаз, итпаз амедицинатә машьына ласқәа ирыма ицон. Заанатц снапыҩлан исҳәоит, аха ашьтахь 1947 шықәсазы артцаҩратә тараиурта апсуа сектор италазгьы абырзенцәа тынч ҳдыртәомызт, ҳдыргыломызт. 1949 шықәсазы урт ахыргеит. Ихынҳәны ианаа, апсуаа ҳҳатцкы кадыршәуамызт, аха уи ашьтахь ауп... Иахьа уажәраанзагьы исзеилкаауам убас изаҳзыҟаз. Иҟалоит ақыртцәа цьара ак рытцарҳәозтгьы... Уи сара сгәаанагара ауп. Аиашатцәҟьа иахьа уажәраанзагьы исыздыруам.

Аҟәатәи ҳапсуа школ иадҳәалоу даҿеа хтыск.

1941 шықәса сентиабр 1 ашьыжь (Ацьынцьтәылатә еибашьра иалагахьан) атцара ашықәс ҿыц ҳапылоит ҳәа ашкол аҿы еизаз ахәыҷқәа аштаҿы ҳааизылган атцара аҟәша аиҳабыс иҟаз Вера Николаи-ипҳа Харазиа, абжьаапны аипш акәымкәа, лыбжьы қыцьқыцьуа «Апсуа школ адыркит... шәқытақәа рахь шәгьежьы...» лҳәеит. Иахьагьы исгәалашәоит лылахь шаҟа еиқәыз... Сыбла ихгылоуп лзамҩа иаҿибаҳәа зҿылазхаз лылабжышқәа. Сара сцеит Ҷлоуҟа, схәычрашыкәсқәа ахьысхызгоз, сзааҳаз саншьцәа рахь. Сталеит Ақыдратәи алагартатә школ. Уаҟа ртцаҩцәас исымаз рахьтә схаҿы иаанхаз Илиа Цьопуеи Володиа Шьынқәбеи роуп. Илиа Цьопуа дук мыртцыкәа аибашьрахь дцеит, дагьбжьаҳит.

Ақыдратәи алагамтатә школ саналга, саншьцәа ахьынхоз еиҳа излазааигәаз ала, сталеит Бәадатәи ашкол. Ахәбатәи акласс саналга сан Аҟәаҟа саалгеит, сагьталтцеит апшьбатәи аурыс школ, ахәбатәи акласс аҿы. Бәада ахәбатәи акласс ибзиан сшалгазгьы, аурыс школ ахәбатәи акласс аҟны атцара сеадцалан истцоит ҳәа сшаҿызгьы, даараисцәуадаҩхеит. Исцәуадаҩхеит, избанзар, артцаҩцәагьы рқьышә сықәтцаны, тәамбашақә исызныҟәон. Факт-затцәык ҿырпшыгас иаазгар стахуп. Атоурых аматәар

иаҳзапҳьоз ашкол адиректор Кики Андреи-иԥа Ҭориа иакәын. Ақытантәи ииаз ахәыҷы аурыс бызшәазгьы сышхьысҳазгьы, уи аматәар сҽадцалан истцон. Аха Ҭориа аҩныҟатәи адҭа исҳәоз дазыҳырҩзомызт, уимоу, уажәраанҳагьы изласгәалашәо ала, саҧамхаҳакәа иахьысҳәоз даргәаауан... илахь акаҷыра еизытцәон... нас исҳәаз агәхьаа мкҳакәа - ҳазхысхьаз, ҳазхымсыцызгьы уахь иналатцаны убартҵ рҩызцәа зтцаатәқәак цәыригон, исҳәо сҧамшәо, агаҳа иеиԥш саанхон. Иаргьы иитахыз уи акәын, «ҩба» насзыкәиргылон.

Уажәы ибзианы еилыскаауеит ус зыҟаитцоз: атцара сгәы ахиршәарц, саҟәытцырц акәын.

Ахәбатәи акласс аҧы саанрыжьит, аха сара уи ашкол аҧы саанымҧаст, сцаны Атаратәи ашкол стцалеит, сагьтәеит афбатәи акәымкәа абыжьбатәи акласс аҧы, ибзиаҳангьы салгеит. Уимоу, акомҧареидгылахьгьы срыдыркылеит, аитцбыраҳатәи аорганизациа амаҳанаҟәгаҩысгьы сҟартцеит.

Атаратәи аа-шықәсатәи ашкол аҟны (усҟан абжьаратәи ашкол уаҟа иаадмыртҳацызт) абыжьбатәи акласс салгеит ибзиаҳаны.

Иара убри ашықәс азы (сара сызҧу 1947-тәи ашықәс ауп) Аҟәатәи артцаҩратә цараиуртаҧы иаадыртит апсуа сектор. Абри аҩыза ҟалеит Апсны апсуа школқәа анадыркуаз, апсуа ртцаҩцәа усда-ҳәысда, аусурта рымаҳамкәа иангәараз аамтазы. Араҟа иазгәастар стахуп инатцшьны: сара абжьбатәи акласс саналгоз афбатәи акласс аҟынҳа қыртшәала атцара ишалагахьаз. Иара убри азтцаатә азгьы сгәаанагара сазаатгылар стахуп.

1947-тәи ашықәс азы ауп Баграт Шьынқәбеи, Гьаргь Зиҳариеи, Константин Шьаҟрыли Москваҟа, апартиа Ацентр Комитет ахь апсуа школқәа раркреи, Апсны апсуа тыпхьзқәа рқыртуатәреи, апсуа алфавит ақыртуа алфавитла апсахреи ирҧагылан ашшыпхьыз аналаргалаз. Уи ашшыпхьыз Қыртәыла аиҳабыра рахь «шәа-

ра еилшәырга» ҳәа ишырзаарышьтызгьы, Баграт Шьынқәбеи Гьаргь Зиҙариеи Қартҟа иганы мызла рҽахәы шырҽырхуазгьы, Қырттәыла анапхгара цьара акы иацәшәеит азоуп Аҟәатәи артцаҩратә тараиурта҆ҽы апсуа сектор заадыртыз, мамзар, апсуа литературеи апсуа бызшәеи рыртцаҩцәа ҳазыҟартцарыз, арахь апсуа школқәа раркра иана҆ҽыз, рразҟы анырзбахьаз…

Усакә, егьыс акәадкыларатә пышәарақәа҂тины, Аҟәатәи артцаҩратә тараиурта апсуа сектор ахь ҳрыыркылт ҩажәи жәохәҩык. Апсны азы, апсуаа ҳзы еиҳа иуадаҩыз аамта҂азы, егьырт зегь ракәым, Аҟәа ақалақьа҆ҽы апсышәала бжьыта҂ала ҳанзымцәажәоз, ацәажәара азин анҳамамыз, ҳбызшәа анаҳҽыхыз аамта҂азы, жәаф-жәибжь шықәса ирта҂агылаз ҩажәи жәохәҩык ачкәынцәеи аз҂абцәеи ес-ҿены ҳаизон артцаҩратә тараиурта҆ҽы. Ииашоуп, апсуа бызшәеи алитературеи рнаҩсан егьырт амата҂әарқәа зегьы урысшәала ҳшырхысуазгьы, ҳхатәы бызшәа ҳзыртцоз ҳакласс данааҩналоз ҳарт ҳзы жәҩангәашәпхьаран, гәырҏьаран – урт асаата҆қәа рзы акәын ҳамшәа-ҳмырҳа, бжьыта҂ала, пҀсышәала ҳанцәажәоз. Убригь ус ахала иҟамлаҙеит. Ҳхатәы бызшәа абзиабара ҳзыркыз ҳартцаҩы Алықьса Нестор-ипа Цьонуа иоуп.

Ҩбаҟа ажәа уи ауаҩ изкны.

Алықьса Цьонуа Аҟәатәи артцаҩартә институт дышта҂аз ауп Аццьынцьтәылатә еибашьра ишалагаз. Ахацәа зегь ахьцоз афронт ахь дцеит иаргьы. Аҕа иитҟәаз дрылашәеит, дыбналт, дпартизануан. Аибашьрантә данытьежь, аинститут а҆ҽы дызҽыз итцара анынаигҙа ашьтахь ауп рцаҩыс ҳара данаҳзаарышьт. Усҟан акырҙа зхыцуаз азә иеипш ауп ҳапхашьа-пхатцо ҳашиацәажәоз, арахь жәа-шықәсазатцәык рыла акәын дызлаҳаиҳабыз. Уи дпоетын, дыртцаҩын, ашәҟәыҩҩцәа Реидгылаҿгьы консультантс дыҟан, аха абарт зегьы раасҭа, уи ауаҩ даҳҳамышҭуа атцара зиртцоз ҳгәатцаҿ дызлаанхаз ауаҩра ду илаз ала ауп.

Имҙакәа исҳәоит, сара сыхәтаахьала, акалам шьтыхны рапхьаҙатәи ажәеинраала аҩра сгәазырпхаз иара

иоуп. Шәгәы иаанамгааит ажәеинраала уҩыроуп ҳәа исыдиҭеит ҳәа. Мап, уи аҙәгьы иҳадимҭаҙеит. Аха ҳбызшәа абзиабара убри аҟынҙа иаҳиркит, ҳара иаҳмырбаҙакәа ҳбызшәа абеиара убри аҟынҙа ҳагәылеихалт, ҳанцәажәозтцәкьа ҳажәақәа ҳрызхәыцны иаххәо аҟынҙа ҳнеигеит. Исгәалашәоит, зны аҩныҟатәи дҭас иҳаиҭеит «Сара сыԥсадгьыл Аԥсны бзиа изызбо» ҳәа атема аҩра. Зегьы уи шеилаҳкаауаз ала иҩны иаагеит. Сара сыхәҭаахьала, уи шызҩыз ҳәа иахьа исгәалашәаҙом. Аха ибзианы исгәалашәоит, исхашҭрангьы сыҟаҙам Мушьни Миқаиа ишиҩыз. Иахьагьы исхамыштуа схаҷы иаанхаз цәаҳәақәак аазгоит: «Аԥсны зыԥсадгьылу аԥсуа иоуп. Аԥсуа – ара иқәнагалаз егьырҭ амилаҭқәа зынҙа дреиԥшҙам. Аурысажә иеиԥш иеиқәа ахы дынҭаԥалоааҭаԥало дныҟәаҙом... аерманажә иеиԥшгьы днеишьклаҳа-ааишьклаҳауа дубаҙом... ақыртуажәгьы иеиԥш иҽехаирззалаҙом...» Усҟан акәым иара уажәгьы иарбан милаҭзаалак аҙбахә ануҳәо «ажә» ҳәа ацҭара ауҙом, аха уиазы акәзам Мушьни Миқаиа арҭ ицәаҳәақәа иахьа уажәраанҙагьы сара изысгәалашәо – ҳарҭаҩы Ҳаԥсадгьыли ҳхатәы бызшәеи рыбзиабара убри аҟынҙа иҳалеиҭеит, убриаҟынҙа ҳнеигеит, нас ииашаҭәкьаны «Аԥсни аԥсуааи иҳаиҧу даҽеаҙәы иҟада?» ҳәа азҭаара ықәҳаргылартә.

Аҟәатәи арҭаҩратә ҭараиурҭаҷы ԥшьы-шықәса аҭара стцон – 1947 инаркны 1951 шықәсанҙа. Иаазыркьаҷҙаны акәзаргьы урҭ ашықәсқәа ирылыскааua хҭысқәак сырзаатгылоит. Хыхь ишазгәасҭахьоу аиԥш ууанҙа аҭара стцон: Аҟәатәи аԥсуа школ, Ҷлоу ақытантәи Ақыдратәи аԥшьаратә, Ҕәадатәии Аҭаратәии аа-шықәсатәи ашколқәа рҟны. Аха, иахьа уажәраанҙагьы изласгәалашәо ала - урҭ ашколқәа рҟны аԥсуа бызшәеи алитературеи иналкааны аҭакы зырҭоз маҭәарны иҟамызт. Ус шакәу ахьыздырыз Аҟәатәи арҭаҩратә ҭараиурҭаҷы ауп. Схалагьы сакәзам. Изыбзоуразгьы Алықьса Нестор-иԥа Ҷьонуа иоуп.

Егьырҭ зегьы ракәым, сара алитературатә кружок зегь раԥхьаҙа иахьызбаз уи аҭараиурҭаҿы ауп. Аԥсышәала иаԥҵаз ажәеинраалакәа, ажәабжьқәа, аповесткәа алитературатә кружок аҿы реилыргара, хәыц-хәыц ирыгу-ирыбзоу ҳәа рыхцәажәара раԥхьаҙа ҳахьалагазгьы уаҟа ауп. Исгәалашәоит, Алықьса Нестор-иԥа ҿымҭ дшаҳзыҙырѡуаз. Сара иҵьасшьо – ииашамкәа сахцәажәоит ҳәа зҿазызкуазгьы дыԥхьижәаҙомызт, игәааанагара иирҳәон. Уажәы еилыскаауеит ус зыҟаитцоз: акы – ҳамшәаҳмырҳа ҳагәҭакы аҳәара азин ҳаиҭон; ѡба – аимак-аиҿак ҳалаигалон; хԥагьы – доусы хазы-хазы ҳхатә гәааанагара аҳәашьа, ахьчашьа ҳирҵон, иҳалаиааҙон. Цытрак ашьтахь, ҳлитературатә кружок амѡаԥгара снапы ианитцеит. Ахԥатәи акурс аҿы ҳантәаз Очамчыра араион Тамшь, Кәтол, Цьгьарда ақытақәа рҿтәи ашколқәа рахь ҳшаны ҳдәықәыртцеит апрактика ахысразы. Сара Тамшьтәи абжьаратә школ аиҳабыратә классқәа рҿы аԥсуа бызшәеи алитературеи рзы аурокқәа рымѡаԥгара сықәшәеит. Убри инаваргылан: аабатәи, ажәбатәи, ажәабатәи, ажәеизатәи аклассқәа рҿы итәаз атцаѡцәа еизганы алитературатә кружок рзеиҿыскааит, хантәаѡысгьы ажәабатәи акласс аҿы итәаз Шьоҭа Ҷкадуа днаҭаны. Шьоҭа инаѡсангьы, уи акружок иалалт усҟан уаҟа атцара зҵоз Платон Бебиа, Борис Гәыргәлиа, Руслан Қапба уҳәа егьырҭгьы.

Сара адунеихаан исхашҭран сыҟам, алитературатә кружок шеиҿыскааз аниаҳа Алықьса Нестор-иԥа аҳалалреи, агәбылреи, абзиабареи рыла итәаны иблақәа сшыхәаԥшыз.

Ашьтахь ҳхынҳәны Аҟәа ҳанааи, ҳцараиурҭа азеиԥш еизара ахьымѡаԥысуаз, адиректор дықәгыланы дахьцәажәоз убри афакт ҿырԥштәыс иааигеит. Издырт уи итцазҳәаз Алықьса Цьонуа шиакәыз.

Ҳара арҵаѡратә ҵараиурҭаҿы алитературатә ҭзыгазеҭгьы ҭҳажьуан, анапылаѡыратә журнал хәыҷыкгьы нацтаны.

Убарҭ рнаѡсан, Алықьса Цьонуа ибзоурала аԥсуа шәҟәыѡѡцәа, апоетцәа, агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аусзуѡцәа лассы-лассы иааиԥхьон ҳцараиурҭахь. Убас, иаагозар, Иван Папасқьыр, Заҙ Дарсалиа, Николаи Басиаҭ-иԥа Киут, Сандра Сангәлиа уҳәа изныкымкәа иаҳҭаахьан. Зегь реиҳа исхамыштуа сгәаҭаҷы иаанхаз иреиуоуп, зегьы инарылкааны иахьа уажәраанҙагьы исгәалашәо хҭыск. Уи ахҭыс ҟалеит аҭараиурҭа ҳаналгоз, 1951-тәи ашықәс азы.

Ҽнак аурокқәа ҳанрылга, Анатоли Аԥьынцьали сареи Алықьса Нестор-иԥа ҳиман Дырмит Гәлиа иѡныҟа ҳаигеит. «Дырмит Иасыф-ипа, – аԥсшәа ҳаҳәаны Анатолии сареи ишаамуаз ҳандыртәа ашьҭахь Алықьса Нестор-иԥа ҷәааитит, – абарҭ роуп «Аҷар рыбжьы» ахь зажәеинраалақәа алаҳҳыз» ҳәа. (Снаԥыѡланы иазгәасҭоит, зыҙбахә имаз иара убри ашықәс антҷәамҭазы иҭытцыз «Алитературатә альманах» акәын. Уаҟа «Аҷар рыбжьы» арубрикаҷы Алықьса Гәогәуеи, Шьоҭа Ҷкадуеи, Анатоли Аԥьынцьали сареи ҳажәеинраалақәа анылт). Ҳазуст цәаз, ҳхы-ҳцыхәа анҭитцаа ашьҭахь, ихы сара сахь иааирхан «уаб ибзиан дыздыруан, дахьыздырызгьы Тамшь ауп» – иҳәеит.

Дырмит Гәлиа иашҭа ҳанҭытцуаз Анатолии сареи ҳҭеислымхан акәын ҳшыҟаз. Ууаанҙатәи ашықәсқәа рзы Дырмит Гәлиа изныкымкәа-иѡынтәымкәа дшаабахьазгьы, абас иѡныҟа ҳнаԥхьан, ҳнапқәа аанкылан, аԥсшәа ҳаҳәан, ҳидыртәалан даҳмацәажәацызт уажәада. Уажәшьҭа ибзианы издыруеит уи ахытцхыртаҷы игылаз урҭ аԥшьышықәса рзы аешьа еиҳабы иеиԥш ҳагәцаракны ҳазмаз, иаахтны иаҳҳәозар, уигь уажәшьҭа изҙатәузеи, егьырҭ ҳѡызцәа ҳрылкаан иаҳҳылаԥшуаз Алықьса Нестор-иԥа шиакәыз.

Аҟәатәи арҭаѡратә цараиурҭаҷы арҭаѡцәа иҳамаз даарылкаан лыҙбахә мҳәакәа сызлаѡсуам даҷеаҙәгьы. Сара сызҷеу аҭоурых ҳазҭоз Татиана Еснаҭ-иԥха Қонцьариа лоуп. Ашьҭахь арҭаѡратә институт аҷы аҭоурыхтә фа-

культет залысхызгьы, спублицист ԥстазараҽгьы Аԥсни аԥсуа жәлари жәытәнатә аахыстәи рҭоурыхҭтаара иахьазыскызгьы изыбзоуроу ҳәа исшьоу лара лоуп.

* * *

Ашә аалыртын ҳакласс даашналт иԥьоушьаратә еинаалаз, ҩажәиԥшьба, мамзаргьы ҩажәихәба шықәса иреиҳамыз, инаҙааҙаз, зыблақәа ссиршәа иҳалалыз аԥсуа тыпҳак. Ашьтахь ауп ианеилаҳкаа – уи дыштаацәараз, аԥсуа жәлар иреиґьыз ртеицәа дуқәа ируаҙәкыз Аслан Ҭамшьыгә-иԥа Оҭырба иԥшәмаԥҳәыс шлакәыз.

Аҟәатәи артҩашратә ҭараиурҭаҽы ҿыц иаадыртыз аԥсуа сектор актәи акурс ахь ирыдыркылаз жәохә-жәаф шықәса зхытҵуаз аҙґабцәеи аҧкәынцәеи адруҳәа ҳҩалхатґылт.

Аԥсшәа наҳаҳәаны ҳанлыртәа ашьтахь, ажурнал ааалыртын, ҳахьҙқәеи ҳажәлақәеи дрыԥхьан ҳанеибадыр ашьтахь, «сара аҭоурых артҩыс сышәзаарышьтит» – лҳәеит. Амала, иаабон – ҳарҭ ақыта иааҙаз ҳаԥхашьа-ԥхатҩо лызтцаарақәа ртак шыҟаҳҭоз аиԥш, ларгьы лыхәда ак шықәыґәгәоз, лажәақәа раҙаны, дрызхәыцны, иԥкаа-ԥкааува ишылхәоз. Сгәалашәараҽы иаанхеит абарҭ лажәақәа: «Ажәлар ду ажәлар маҷ ҳәа реиҩшара ҟалаҙом, ажәлар ду реиԥш ажәлар маҷгьы ирымоуп рхатә ҭоурых»... Иаразнак сқьышә иаақәыххит усҟан исзымҭиз сызтцаара: «Ҳарҭ аԥсуаагьы иҳамоума ҳхатә ҭоурых?!» Сагьааҳәацымыцит, уимоу исыватәаз сҩыза схы наиқәскын сиазтцаап ҳәагьы накәскит, исызмырҽеит акәымзар...

Татиана Еснаҭ-иԥҳа иаразнак лылаԥш сытцашәеит... Иааԥьасшьеит, ҩажәи жәохәҩык иреитцамыз атцаҩцәа еилатәазсрылылбааит.Иԥьашьатәызҳәаакгьыыҟаҙамызт – избанзар, ауадаҽы атцыс ԥыруазар амтцәыжәҩақәа рышьтыбжь уаҳартә итынчран. Деитаасҽаԥшит – «акыр уазтцаарц утахума?!» ҳәа исылымҭаз азтцаара лыблақәа

ирхызбаалт, аха анҽысымҭза, дааԥышәырччан ҽаалҭит: «Ааи, Аԥсни аԥсуа жәларгьы иҳамоуп ҳхатәы ҭоурых. Уи аѡыза аҭоурых ҳамамзар Аҟәатәи артаѡратә тараиурҭаҽы аԥсуа сектор аадыртраны иҟазамызт…»

…Аҟәатәи артаѡратә тараиурҭаҽы аҭара зҭоз «астудентцәа» ҳәа ишҳашьҭазгьы, уимоу астипендиа шҳарҭозгьы, хыхь ишысҳәахьоу аиԥш, ҳарҭ жәохә, жәаф шықәса зхыҵуаз таѡцәан.

Аԥсуа бызшәазы рҭаѡыс иҳамаз Алықьса Несторипа Џьонуа раԥхьатәи амзазынҵәҟьа еиҽикааит алитературатә кружок. Аԥсны усҟан уи иахьеиҽкааз ҳара ҳҽы мацара акәын.

Изласгәалашәо ала, ҳакружок аилатәарақәа мызкахьы ѡынтә имѡаԥысуан. Ѡба-хпа мзы ҳакружок еиҽызкаазгьы, иахагылазгьы, имѡаԥызгозгьы, ажәахәқәатәҟьа ҟазҵозгьы Алықьса Нестор-иԥа иакәын. Абас хәыҷы-хәыҷы ҳалагаланы, амца ҳаркны, нас наҟ-наҟ урҭ азҵаатәқәа зегьы рцәыргарагьы, акружок аусура амѡаԥгарагьы ҳарҭ ҳнапы ианитҵеит…

Аха, уажәы уи зцәырызгаз зынӡаск даҽеакӡоуп. Акружок аусура раԥхьатәи амш инаркны, ҳарҭ аҵаѡцәа ҳаиԥш, дааины дҳалатәон Татиана Еснаҭ-иԥхагьы. Дҳалатәон-моу, даараӡа аинтерес кны акәын ҳаԥсуа шәҟәыѡѡцәа, апоетцәа рѡымҭақәа дышрыхцәажәоз…

* * *

Ҩнак аурокқәа рышьҭахь слыман даҽеа аудиториак ашә аалыртын, ҳныѡналт.

Аҟәатәи артаѡратә тараиурҭа аурыс сектор аҽы аҭоурых аматәар иазкыз акружок еиҽкааны илымазаарын. Аурыс сектор аҟнытә (актәи инаркны аԥшьбатәи акурс аҟынӡа) аҵара зҭоз астудентцәа бжьѡы-ааѡык иалыԥшааз ракәӡан уи акружок аусура иалахәызгьы.

«Шәыкружок аԥсуа сектор аҟнытә даҽеазәдышәзацлеит, дшәыдышәкыл», – лҳәеит Татиана Еснаҭ-иԥха, абна утәа ҳәа апартагьы наслырбеит.

Уи аҽны акружок аусураҽы излацәажәоз Аԥсны Урыстәыла адлара иазкны аԥшьбатәи акурс аҟны итәаз студентк иҟаитцаз ажәахә акәын. Азтцаатәқәа рацәаны ицәыртцт, еимаркт-еиҽаркт... Атцыхәтәаны, Татиана Еснаҭ-ипҳа еихылшьалт.

Уажәшьта ибзианы еилыскаауеит, усҟантәи аамтазы, атоурыхтә кружок аҟны акәзааит уи аҩыза азтцаара ацәыргара, ақәыргылара, алацәажәара гәаҧуацәан.

Аԥсни аԥсуааи ирызку атоурых ыҟазам ҳәа ишьан, избанзар, ара ажәытәан инхоз аԥсилааи абазгааи, Ингороҟва излашьақәирҧәҧәоз ала иқыртуа абшьтрақәан, аԥсуаа, мамзаргьы, «аԥсуицәа» – Пауле Ингороҟва излашьақәирҧәҧәоз ала, ажәибжьтәи ашәышықәсазы Нхытц-Кавказнтәи илбааз адыгьцәа рабшьтрақәа – ақыртцәа рабшьтрақәа «абазгааи» «аԥсилааи», ассимилиациа рзырун, «аԥхазы» ҳәа зыхьзыз рыхьз рцәырган, дара ирыхьзырцеит.

Ари Ингорҟва итеориа акәын, аха амчра знапаҽы иҟаз ақыртцәа, усҟан уи атеориа закәаныртәит, уи азоуп ҳартҭ аԥсуаа Аҟәа ақалақь аҽы ҳабжьы тганы ԥсышәала ацәажәара азин зҳамамызгьы.

Абри аҩыза атагылазаашьа анаԥцаз аамтазы, Аҟәатәи артцаҩратә цараиурҭаҽы аԥсуа сектор аԥцара рхы иархәаны, Алықьса Нестор-ипа Џьонуа аԥсуа литературатә кружок еиҽикааит. Атоурых артцаҩыс уи атцараиурҭахь инаԥхьаз Татиана Еснаҭ-ипҳа Қонцьариа – Аԥсни аԥсуааи рҭоурых азтцаатәқәа рзы атоурыхтә кружок еиҽкааны, дымшәа-дмырҳа урҭ азтцаатәқәа дрылацәажәон.

Абри мацара ахамеигзара иазку фырхатцаразами?

Акружок аусура хыркәшан, ҳҩагылан ашәахь ҳҽанынаххa, «уаангыл, устахуп» лҳәеит сара сахь даахьаԥшын.

«Сара издыруеит аԥсуа литературатә кружок активла зхы алазырхәуа ушыруазәку. Аха иара убастцәкьа избоит атоурых ушазҽлымҳаугьы...убриазоуп ари акружок

аусура ухы алаурхәырц узаазгазгьы. Уажәазы шәҟәык усҭоит. Аԥсны аҭоурых иазкуп, изѡыз Фадеев ижәлоуп. Амала, аҳәгьы иумырбан, иахьазы уи ашәҟәы ацәыргара ҟалаҳом. Сеиҭауҳәоит, дызусҭзаалак аҳәгьы иумырбан. Ашәҟәы хәыҷуп. Иузеилымкааузы, аԥхашьара аҭахҳам, усазҭаа. Даҽеакгьы, иахьынҳазалшо, ирласны уаԥхьароуп, изҭаху рацәаѡуп, аха урҭ ааԥшып, аԥхьа уара иусҭоит», –лҳәеит.

…Уи ашәҟә хәыҷы ауха иалагҳаны саԥхьеит. Еилыскааз аиҳа – исзеилымкааз еиҳан…

«Ус шыҟалоз здыруан иануст̀озгьы…» лҳәеит. Нас снаɫыртәан исзеилымкааз азҭаатәқәа анзеиҭалҳәа ашьҭахь, «даҽеа шәҟәыкгьы узаазгеит, – лҳәеит, –ҭоурыхтә романуп… иахьҳуп «Прометеиаа рхылҭышьҭра» ҳәа

* * *

1947 шыԥсазы Аҟәатәи арҭаѡратә ҭараиурҭаҽы иаадыртыз аԥсуа сектор иҭалаз аҭаѡцәеи хыхь зыҳбахә сҳәаз ҳартаѡцәеи 1951 шыԥсазынҳа, ус уҳәар ауазар, ҳаимѡалацәан. Ҭоуп, дара ҳаԥхьа игылан, даҽеазныхгьы аԥыҭа иааҳаз ахәычԥәа ҳмаршәа кны иҳавагылан, ҳмахәарԥәагьы ааныркылон. Абас мацара, ԥшьы-шыԥәса еицыххаагеит.

Ԥшьы-шыԥәса рыѡнутҵҟа – ажәлар рҽы ауаѡы ицәа иҭамҳо акгьы ыҟам ҳәа шырхәогьы, ацәа аҭагҳара зымуаз акымкәа-иѡбамкәа иаҳҳаагеит. Урҭ зегь реиҭаҳәара уадаѡуп, аха акык-ѡбак ҳарзаатгылоит.

… Маиаковски ихьҳ зху аулица, аихамѡа азаааигәара, саб Аҟәа данааи иргылаз қәацә хәыҷык сани сареи ҳаѡнан, аҭара сыцызҭоз сѡызцәа, иахьа Гәлиа ихьҳ зху аулица ашьхарахь ахаларҭа акәакьк аҽы игылаз азеиԥшнхарҭа иѡнан. Убраҟа бырзен ҷкәынцәақәак ҭаха рырымҭо иалагеит. Зны Анатоли Аџьынџьал дсыҳәеит ҳәызбак изысыԥшаарацы. Аѡны чаԥҟага ҳәызба дук ҳаман, изаазгеит. Анатоли уи аҳәызба анисҭоз Татиана Еснаҭ- иԥҳа игәалҭеит.

«Толиа иазууеи аҳәызба?» – лҳәан дааҳадгылт. «Баша, ача апҟаразы ауп изыстаху» – иҳәан, днаҳпырҟьан дцеит.

Ари атцыхәтәантәи аурок ашьтахь акәын. Саргьы ацара сеаныназыск, смахәар ааныл кылан, даасҷапшын, ҷаалтит: «Толиа даара итышәынтәалоу ҵкәыноуп, ачапҟаразы аҳәызба сзаага ҳәа дуҳәомызт, – лҳәеит, – «уамак дақәшәеит иуҳәом акәымзар» – ҳәагьы нацылтцеит.

Саргьы иаасцәымыцхеит… Усҟан ауп схаҷы ианааи – изаазгаз ачапҟага цәгьарамзар, бзиарак шизаанамгоз.

Сгәы ааԥсасин иласҳәеит дзықәшәатцәкьаз.

«Уаала», – лҳәан, слыман, артцаѡцәа руада ҳныѡналт. Ателефон дизаст лыпшәма. Уигьы али-пси рыбжьара машьынала дааит. Сымѡашьозар, усҟан апартиа Апснытәи аобком аҷы аусура далагахьан. Сара сыхәтаахьала усҟан ауп зегь рапхьаза данызбаз Аслан Ҭамшьыгә-ипа Отырба. Дара аѡыцьагь артцаѡратә тцараиурта адиректорс усҟан иҟаз Занҭараиа Хәыта Владимир-ипа иахь иѡналт. Дукгьы инымхацәакәа иаадәылтцын, еишьтала илбааит тцаҟа. Саргьы срышьтан. Амашьына ианталоз, Татиана Еснаҭ-ипҳа даахьаҳәын: «Уара ухы уақәитуп, аѡныҟа уца», – ҳәа салҳәеит.

Адырѡаҽены ашьыжь Анатолии сареи атцараиурташы ҳанеиқәшәа, апхьа дсыцәгәаазшәа збеит, аха иара дааԥышәырччан «Татиана Еснаҭ-ипҳа ишлоуҳәаз ауп акәымзар, иакәым сымпытҟьаргьы ауан» – иҳәеит. Сызқәа днаснасын, «ҭабуп» ҳәагьы ажәа нацитцеит. «Сара сакәзам «ҭабуп» ҳәа зоуҳәаша, Татиана Еснаҭ-ипҳа лоуп», – атак наистеит.

Ашьтахь излеилыскааз ала, Аслан Ҭамшьыгә-ипеи, Татиана Еснаҭ-ипҳаи, ҳдиректори ишиашаз амилициа рахь ицазаап. Усҟан амилициаа русушьагьы даҽеакала иҟан. Саатқәак рыѡнутҟала урҭ абырзен-ҵкәынцәа кны иааргеит. Нас ирзыруз атәы сыздыруам. Амала, уинахыс азеиԥшнхартаҷ тынчран.

* * *

… Аҩбатәи ахҭыс аныҟалаз ахпатәи акурс аҟны ҳантәаз ауп.

Аҟәатәи артцаҩратә цараиурҭаҷы атцара зцоз хышәҩык инарыцны акомҷареидгыла иалан. Убри аҟнытә уаҟа еиҷкаан акомҷареидгыла акомитет. Акомҷареидгыла ақалақьтә комитет аҟнытәи, иахьынҙасгәалашәо, Зақараиа ҳәа аҙә днарышьтын, актәи амаҙаныҟәгаҩс дҟатцан, сара – аҩбатәис салхын. Аамҭаказы Зақараиа мызкы аҟара дыҟамызт. Инапынтцақәа назыгҙоз сара сакәын. Убри аҟнытә лассы-лассы, ианаҭахымызгьы-ианаҭахызгьы ақалақьтә комитет актәи амаҙаныҟәгаҩыс иҟаз дсыцхьалон… Аха ууанҙа иҳәатәуп, усҟан Гьаргь Гәлиа «Асасцәа еиқәатцәақәа» ҳәа зыхьзу итоурыхтә повест азы Қарҭ итытцуаз агазеҭ «Зариа Востока» аҟны акритика ҭәҭәа азуа ишықәгылаз агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» аредакторс иҟаз Рушьни Гадлиеи ақырҭуа поет Хәыта Берулавеи. «Асасцәа еиқәатцәақәа» реилыргара ахьҙцаны, Аҟәа аинтеллигенциа алархәны, аизара дугь мҩаҧысхьан.

«Аҟәатәи артцаҩратә цараиурҭаҷы «Асасцәа еиқәатцәақәа» аилыргара иазкны аизара мҩаҧыжәгароуп. Уи иазалаххуа аамҭа уашьтан иуасҳәоит. Уажәазы уара – ақырҭуеи, аҧсуеи, аурыси секторқәа рҟнытәи акритика иҭәҭәаны аҟатцашьа иақәшәо азыҟаутцароуп. Аизара аазыртуа, имҩаҧызго уара уакәхоит» – ҳәа сеиҳәеит Аҟәатәи ақалақьтә комитет актәи амаҙаныҟәгаҩ. «Аҩа укыр иҧцәоит, аҙа укыр – иҩоит» ҳәа ирҳәо сақәшәан, схы сыкәаҷе ҳцараиурҭахь сгьежьит. Зегь реиҳа исзааигәаз сҩыза Жора Жанаа днасыдсыртәалан иасҳәеит. Уигь ицәымыцхеит. Нас дааиԥхьхәыцаан абас иҳәеит: «Унапы ианитцаз ҟаумтцар – дуаҭахоит, иҭәҭәангьы дуцырхагахоит. Иара иуеиҳәаз ҟастцоит ҳәа уаналага – ужәлар урчарҳәаҩхоит, аха акгьы ҟамтцазакәагьы узтәом. Ак хәыцтәуп, аха иаххәыцуеи?! Аизара уара имҩаԥугароуп ҳәа баша имҳәаҙеит. Аизара аауртып, аха ианаауртуа

иуҳәо ауп изызхәыцтәу… Ақыртуеи аурыси секторқәа рҟнытә ирыдҭа, амала, ишәҳәаша ҳәа ак расҳәоит ҳәа уаламган, избанзар, ишроуҳәалакгьы – ацәгьарахь икылыргоит. Сара стәала, аизара анааурҭуа уҽаламгалацәакәа иуҳәаша – хаҭала уара узлахәыз ақалақьтә еизараҽы ҳара ҳҭарауааи дара ртәқәеи реиҽагыларатәы ауп. Иааркьаҽзаны, уҽаламгалацәкәа. Нас, ара сааган узсазҭааз – апсуа сектор аҟнытә сара сықәургылозар акәхап…» – ҳәа иҳәан даасҽаҧшит.

Жора Жанаа иҩызцәа «мышә ҟәыш» ҳәа ҳишьҭан. Уи ицәажәара шәан, изан, икапанын.

«Убас шакәызгьы, ҳақәгыларақәа заа иааҩып, еибаҳарбап» – ҳәа нацыстеит.

Аҽены иалагзаны ақыртуеи аурыси секторқәа рҟнытәи иқәгылозгьы ирасҳәеит.

Абри азҭаара абриаҟара саатгыланы сзалацәажәаз – адырҩаҽенытцәкьа аурокқәа рышьтахь, акомҽареидгыла акомитет актәи амазаныҟәгаҩ икабинет ашә аартны иааҩналт Татиана Еснаҭ-иҧҳаи Алықьса Нестор-иҧеи. Инасыдтәалан аби ани, мамзаргьы аиаҳәшьа еиҳаби аиашьа еиҳаби реиҧш исацәажәеит… исабжьеит… Иахьагьы исгәалашәоит Татиана Еснаҭ-иҧҳа атцыхәтәаны илҳәаз лажәақәа: «Ҳаблақәа траа шәҳатцагылоит ҳәа ҳазхәаҧшуа шәахь икылсырц иаҳуп… агәҽанызаара, еиҵа агәҽанызаара аашәырҧшы…»

Иҟалашазгьы сеидру, «уара иушьуа – уаҩа дишьуам» ҳәа ажәлар рҿы ишырҳәо аиҧш иҟамлазҭгьы.

Акомҽареидгыла Аҟәатәи ақалақьтә комитет актәи амазаныҟәгаҩ иаалырҟьан Қартҟа диаргеит.

Снапы ианитцаз азҭаатәгьы, иахатцгылоз ҳәа даҽеазәы дахьыҟамлаз аҟнытә, инышьҭаба ицеит.

* * *

Ари сҩымҭаҿы Татиана Еснаҭ-иҧҳа лыпсҭазара аганқәа зегьы ҭцааны иаасырҧшуеит ҳәа хыцәкыс зынзаск-

гьы исымаҙамызт. Сыззааҭгылаз Аҟәатәи арҵаҩратә ҵараиурҭаҿтәи еиҳа ихадароуп, еиҳа акыр зҵазкуа хҭыскәоуп ҳәа исшьо рахьтә акык-ѽбак роуп. Убас шакәугьы, хаҭала сара Аҧсны аҭоурых ахь схьазырҧшыз лара шлакәызҵәкьагь инхарҭәаан исзымҳәеит. Егьырҭ зегь ракәым, 1953 шықәса октиабр мзазы, аррантә сгьежьны сана, агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» аҟны корректорс аус шызуаз, Архьип Лабахәуа ибзоурала ҳарҵаҩратә институт аҿы аҭоурыхтә факультет анаадырт, адырѽаҿены ашьыжь аредакциаҿы днеит «абыржәытәкьа адокументқәа алоуҵароуп» ҳәа.

Уи сара дунеихаан исхашҭран сыҟам.

Акырынтә сшалацәажәахьоугьы, аинститут аҟны литературатә кружок анеиҿыскаа, усҟан апартиа аобласттә комитет аидеологиа аҟәша аиҳабыс аус зуаз лыҧшәма Аслан Ҭамшьыгә-иҧа Оҭырба иакәмызҭгьы, аинститут сҭырцон…

Ус, шаҟа аганахь исцәаанхеи..

Аҟәатәи арҵаҩратә ҵараиурҭаҿы атҵара зҵоз, ахәҭакахьала, ҳҵарауаѽ, ҳакадемик Шоҭа Салаҟаиа, Аҧсны зҿаҧсазтәыз арҵаѽы Алла Бадиа, амилициа аполковник ҧхьатәа Ражьден Ҷкотуа, зыкәрагьы ныкәсхьоу, згәабзиарагьы уашәшәыроу Хәыта Чхамалиа уҳәа егьырҭгьы ҳанеиқәшәалак, анкьа атҵара ахьеицаҳҵоз Аҟәатәи арҵаҩратә ҵараиурҭа аҵбахә анаацәыраагалак зегь раҧхьа Татиана Еснаҭ-иҧҳа дахьҳгәалашәо мацара шаҟа атҵанакуазеи…

Иҧсҭазара аниҧсахлак ашьҭахь ус иргәалашәо ауаѽы уи дымҧсҙеит ҳәа ауп дшыҧхьаҙоу….

* * *

Уажәы сызлацәажәо ахҭыс ҟалеижьҭеи ѽынѽажәижәаба шықәса инарыцлахьеит. Ари аамҭала асаби дины иуаѽыбжара дҭысуеит.

Нас иҟалеи, ариаҟара аамҭа ирххо иума узаауаз ҳәа шәсазҭааргьы ауеит. Иҟамлакәа ишпаҟамлеи… Ԛынԛажәи-жәаба шықәса рыԛнутҵа уаҟәытц, шықәсык ахалаатцыхәала зны ургәыргьо, даҽеазных ухәы-ужьы қақаҙа иргыло зыкь хҭыс аныҟало аамҭаз.

Аха ус акә, егьыс акә хыхь зыҙбахә цәырызгаз ахҭыс салацәажәоит ҳәа скалам анаашьҭысхлак схәыцрақәа еипхьбон, сажәа сҽабон, снапқәа сҟәыпсаауан. Арахь уи аҙбахә сара исымҳәар, иалахәыз даҽеа апсуак иԥсы ҭаны дызлаанымхаз ала аҭоурых иналаҙ ицоит. Ус шаҟа ҳацәцахьоугьы здыруада… Зегь зыхҟьаз, снапқәеи сшьапқәеи ҽазҳәоз, исызмырҟатцоз доуҳа мчык сиааиуан.

«Аха мшәан, узыхцәажәо ахҭыс иатцанакуа ауааи уареи шәхала шәакәҙам уи зҭоурыху» – ас слымҳақәа ирҭаԛуеит даҽеа бжьык.

Ус шакәу здыруеит азоуп, сгәы еиқәҳәаланы изыԛуеит ҳәа уажәы напы засыркызгьы. Дзакә уаԛызаалакгьы, аҙәы сгәы даднакылом ҳәа ҳажәлар рҭоурых иатцанакуа уагәҭасыр ҟалома.

Усҟан Аҟәатәи артцаԛратә цараиурҭа ахпатәи акурс аҽы стәан. Хцараиурҭа иҭаз арԥарцәеи аҭыпхацәеи рахьтә цьара машәыршәа аҙәык-ԛыцьак ракәымзар, зегьы акомҽареидгыла иалан. Хыхь ишазгәастахьоу аипш, шәԛыла рхыпхьаҙара зларацәаз ала, еиҽкаан акомитет, амаҙаныҟәгаԛысгьы акомҽареидгыла ақалақьтә комитет аҟнытә даҳзынашьтын Заҟараиа ҳәа аҙәы, ашьтахь, ҳ-Цьыԥьтәылатә еибашьра ианалагоз аламҭалаз, изласгәалашәо ала, аԥхьа ауниверситет аҽы аиуристтә кафедра деиҳабын, ашьтахь – аус иуан Қарҭтәи ауниверситет Аҟәатәи афилиал ҳәа ақыртцәа еиҽыркааз аҽы.

Зны Заҟараиа дычмазаԛхан, мызкаҟара дыҟамызт. Аҟәатәи артцаԛратә цараиурҭа акомҽареидгыла акомитет актәи амаҙаныҟәгаԛ инапынтцақәа рынагҙара сара исыҟәшәеит. Акомҽареидгыла Аҟәатәи ақалақьтә ко-

митет абиуро аилатәарахьгьы неитәыс исоуит. Убас имҩаԥысуаз абиуро аилатәараҟәа руак ашьҭахь акомҽареидгыла аҟалаҟьтә комитет актәи амаҳанықәгаҩс усҟан иҟаз Гиви Ҷаҷиа абиуро ачленцәеи уахь инаԥхьази ҳиман, икабинет ҳандәылтцын, амҩа ааихтцәаны асасааирҭа «Ритца» аҩадахьшәа, аҩбатәи аихагылаҽы иҟаз «аконцерттә зал» ҳәа изышьҭаз ҳныҩналт. Иара аԥхьатәи ариад ахь дцеит, ҳара агәтахьшәа итацәыз тыпқәак аанкылан ҳнатәеит. Минутқәак рыла азал аҽы унацәа узрыламтцо уаала итәеит. «Концертума иаҳдырбо» ҳәа сиазтцааит исыватәаз қырҭуак. Уи дааԥышәырччашәа иун: «Иаачҳа, иубап» иҳәеит. Усҟан Аҟәа аԥсуаа ҳшырацәаҩымызгьы, ас иахьеизоз аҳәык-ҩыцьак ирыдамхаргьы сназыдтәалаша, сзацәажәаша збалон. Акыргьы снаԥшыааԥшит, аха ахԥатәи ариад армарахьтәи акәакь аҽы итәаз Баграт Шьынқәбеи, Гьаргь Зиҳариеи, Шьалуа Инал-иԥеи рнаҩсан аҳәгьы дсымбеит.

Ус, апрезидиум ааныркылеит гәыпҩык. Издыруаз ҳәа ирылаз, ашәкәыҩцәа реиҳабыс иҟаз Иван Ҭарба иакәын.

Азал аҽгьы, апрезидиум аҽгьы абарҭ еиқәыспхьаҳаз аԥсуаа ҳнаҩсан, егьырҭ зегьы гырцәан, қырҭцәан.

Аизара ааиртит Иван Ҭарба.

Убри нахыс схаҽы иаанхаз, исгәалашәо мацара ауп сызлацәажәо, иара абраҟагьы уаҟа ирҳәаз – ишырҳәатцәкьаз исзеиҭамҳәар ҟалап. Зегь раԥхьа иргыланы иазгәасҭарц исҭаху, иара Иван Ҭарба ихаҭа усҟан зынҳа дыҷкәынан, ҩажәижәаба шықәса дырҭымсыцзаргьы ҟаларын. Амала, илахь еиқәын. Уимоу, ихәда изышьҭымхуа акы ықәҳазшәа ихы икәаҽ дыҟан.

«Иахьатәи ҳаизара хықәкы хадас иамоу аԥсуа газеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредактор Рушьни Гадлиеи апоет Хәыта Берулавеи «Зариа Востока» ианырҭаз рыстатиа аилыргара ауп» – иҳәеит аизара аартуа.

Апартиа Аԥснытәи аобласттә комитет аидеологиазы амаҳаныкәгаҩ Тускаҳе Иван Ҭарба дааԥхьижәан, иб-

жьы хьырвырҙа ҿааиҭит: «Иван Константин-ипа, ҳара ҳазлацәажәараны иҟоу Гьаргь Дмитри-ипа Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәаҵәақәа» роуп».

Иван Константин-ипа раԥхьатәи иажәақәа абас тәамбашақә иҿадырхьып ҳәа игәы иахьаанамгоз акәхап, аԥхьа ииҳәо иҿамшәошәа дааихәлахеит, аха абырсаатк ахьышәтҳәа ихы дѡахеит, уимоу, ууанҙа ихәда иқәҳаз аидара ықәҳәаны икаижьызшәа, иҿеааириашан, аҵәы илазҵаз иахьгьы дымхьаԥшҙакәа, ибжьгьы уажәрааҙа итахәаҿа ишыҟаз аиԥш акәымкәа, иҿацаҙа иаагеит:

«Ари азҵаара уахатәи ҳаизараҿы шәалацәажәароуп ҳәа Аԥсны ашәҟәыѡѡцәа ианҳадышәҵа, абасала ҳаизара ааҳартырц ҳазбеит» – иҳәеит.

«Шәара шәгәаанагара ус иҟоуп, аха ҳара АБНИ аҿы аус зуа уаха ҳазлацәажәарц ҳаззааиз Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәаҵәақәа» роуп», – ас зҳәазгьы апрезидиум аҿы зҿырбабаны итәаз АБНИ усҟан директорс иамаз Ратиани иакәын.

Иван Константин-ипа иҷкәынра иииааизар акәхап, мцаԥшьк ѡаихҟьан, ибжьгьы итцегь иааиргәгәан, апрезидиум аҿы итәаз рышҟа даақәгьежьаан, Тускаҙе ихы иқәкны ҿааиҭит:

«Сара исзеилкаауам, аизара амѡаԥгара здышәҵаз ашәҟәыѡѡцәа ҳакәу атцарауаа ракәу?»

Аизара уара имѡаԥга ҳәа Иван Константин-ипа инапы ишанырҵазгьы, уиазы аҭакԥхықәра здытцәкьаз, Тускаҙе злаиакәыз ала: «Иван Константин-ипа, уара уоуп знапы ианаҳҵаз, уҿырҭынч, имѡаԥга», – иҳәеит. Иара Тускаҙе иакәмызшәа зегь раԥхьа аҵәы илазҵаз.

Иван Константин-ипа апылҳатра дшалашәаз идырт, аха ишьҭахьҟа имѡа кын, уахь гьежьышьа имамызт, изаанхаз – егьа иуадаѡзаргьы дызҿалаз амарда дхалароуп. Ари аѡыза аҭагылазаашьа аан ажьа аиԥш скәаратцоит ҳәа зҿазызкуа, ибгалацха апрезидиум аҿы итәоу деимҿырыжәжәоит. Убри аҟнытә, иҿаԥаз ибла иамыр-

баҙакәа, ибжьгьы цьара иааиҭамсҙакәа азал ахь даахьаҳәын, аизара ааиртит. Дызлагаз «Зариа Востока» ианыз астатиагьы, амыцхә даламлацәакәа «аделетантцәа рстатиа» ҳәа азиҳәеит. Нас диаст иқәиргылаз азҭаара иахцәажәарц зҭахыз рышҟа.

Зегь раԥхьа дықәгылт уааҙа иҽаԥоз АБНИ адиректор.

«Иван Константин-ипа, – иҳәеит, уи ишҟа ихы наирхан, – аҭоурыхтә повест ҳәа ззышәҳәаз Гьаргь Гәлиа иҩымҭа асахьаркыратә литературахь ус амаҙам – уи ҭоурыхуп. Ус анакәха, уи аҭоурых шааирԥшыз ҳалацәажәароуп. Сара иахьынҙаздыруа Аԥсны ҳәа аҭоурых аҽы ҳәынтқаррак аҙбахә зынҙаскгьы иҳәаҙам. Атәыла аныҟамла, аҳәынтқарра аныҟамла аҳ Қьалышьбеи ҳәа автор зыҙбахә имоугьы дагьаҳым, дагьҳәынтқарым. Уи ауаа ҕьычны Ҭырқәтәылаҟа изҭиуаз уаҩын. Убас ауп иагьшихәаԥштәу. Аԥсны ҳәа автор дызлацәажәо Қырҭтәыла иузаҟәымҭхо акәакь ауп – Кахеҭиа аиԥш, Гыртәыла аиԥш. Уи ус шакәу аҭоурых аҽы ишьақәырҕәҕәоуп. Ус шакәу ибзиаҵәҟьан идыруеит Гьаргь Гәлиагьы, аха асахьаркыратә литература ҳәа нахьҙцаны, аҭоурых аҽы иҟам-ианым цәырганы, аԥхьаҩцәа рхы еилазгоит, изжьоит ҳәа даҽуп…»

Иван Константин-ипа изымычҳазт атрибунаҽ иқәгыланы ицәажәоз ихы наиқәикын ҿааиҭит:

«Ҳара араҟа ҳзыхцәажәо, еилҳаргоит ҳәа ҳазҽеу аҭоурых ишадҳәалоугьы, сахьаркыратә ҩымҭоуп. Уиазоуп ара аизара амҩаԥгарагьы ҳарҭ ашәҟәыҩцәа ҳнапы изанырҵазгьы. Уаҟа иззаатгылоу аҭоурыхтә хҭысгьы аҭоурыхҩцәагьы ҳаизара иалахәуп, иалацәажәап!..»

«Иван Константин-ипа, аизара мҩаԥызго уара уоуп, – ҿааиҭит еиҭах Тускаҙе апрезидиум аҽы дахьтәаз, – иқәгылан ицәажәо дцарауаҩуп, игәаанагара ирҳәа».

Апартиа аобласттә комитет аидеологиазы амаҙаныҟәгаҩ Тускаҙегьы игәхьаа мкыкәа, уи иахь дымхьаԥшҙакәа, аҭак абас иитеит:

«Сара сызҽапо сгәаанагара сҳәоит ҳәа иаҽу иакәзам… Апсны ыҟазам, шәара апсуаагьы шәыҟазам, шәызустцәада ҳәа ҳҽы зшәаҳарц иаҽу иоуп»…

Атрибунахь дхалоит ѡажәижәабаҟа шықәса зуташаз, атоурыхттцаара хатала знап алакыз, тцарадыррала занаатс ишьтыхны измаз ауқәын ау.

«Ҳатыр зқәу ҳнаука-ттцааратә институт адиректор, – ууанза ицәажәоз АБНИ адиректор ихы наиқәикит, азал аҽы иаатынчрахеит, уимоу, «излеигәагьызеи ари ауқәын идиректор ихы иқәкны дымшәа-дмырҳа абас иажәа ахацыркра», – арт ажәақәа дара ирҳәоны исмаҳаит, аха сыкәшамыкәша итәаз рхы-рҽқәа ирнызбаалон.

«Сыблақәа сыржьоу, ари сара сусуѡы иакәу?» – агәыр атца дкылпшны Ерцахә ақәцәа дыкәыпшуазшәа, ихы имаркәачны, Гьаргь Зизариа датәамбазакәа иқьышә дыкәтцаны, ҽааитит Апсуа институт адиректор, ауасцәа зхарпоу ақәыцьма апшра итаны.

«Уи шәара шәусуѡ иакәым, аха Апсны атоурых аттцаара знапы алаку, абаѡхатәра змоу тоурыхѡѡуп», – напышьашәала дижәларц даҽызшәа ашырҳәа дѡатҟьан ҽааитит Иван Тарба.

АБНИ адиректори иареи руардынқәа еивахазшәа ажәа еигәыдтцара иналагахт.

Еитах апрезидиум аҽы тыгъзаа реипш иааилалт.

Еитах ақыртцәа рыгәшәамшәа ҳәо, аизара мѡапызгоз ахантәаѡы днаиқәымчит Тусказе, еиха иахьихьуаз икылкааны ацьыкахыш аҽапсауа.

Адунеиажә уамашәа ишоуп: шьоукы рзы ақәа илеиуа цха-матиуп, даҽеа шьоукы рзы – хаҳәуп.

Шәтахызаргьы шәхы арагәапшь ианышәҟьа ҳәа аанарго, апрезидиумаа ргьалпалбжьы имаҳазазшәа, иажәа анагзара даҽын Гьаргь Зизариа:

«Ашәҟәыѡѡы Гьаргь Гәлиа итоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» рҽы дызлацәажәо ахтысқәа ҟалеижьтеи шәи ѡынѡажәи жәаба шықәса тцуеит. Асовет тоу-

рыхҭцаараҽы ишышьақәырҷәҷәоу аиԥш, ахьӡы зхьыршаз аҳ аԥсуаа ракәым, егьырҭ амилаҭқәагьы дрымамызт усҟан»...

«Ари ауаҩ еилеиҟәаҟәо закәызеи, – Қырҭтәыла аҳәынҭқарцәа, ҳажәлар шԥеиқәҳархари ҳәа ихәыцуаз, Қьалышьбеи дрыдкыланы ацәажәара ҟалома»... – ихы укыр итцыхәа узымкуа ас итҟьаз Аҟәатәи артцаҩратә институт адиректорс иамаз Цулукиӡе иакәын.

Гьаргь Зиӡариа ицәажәашьа ихы иалнарҟьазаап. Уи ауп ауасамырҳәыга сҳәоит ҳәа дзаҽызгьы.

«Ҩажәихәба нызқьҩык аԥсуаа еизганы Аԥсны иақәлаз аҭырқәцәа рыр ԥхьазцаз Аԥсҳа Қьалышьбеи ижәлари иԥсадгьыли ракәымзар иихьчоз зустцәадаз?» – Гьаргь Зиӡариа деицрашәаны Цулукиӡе иахь даахьаҳәт.

Уинахыс иҟалаз аиҭаҳәара уадаҩуп. Амш ашәшьы хыланы, алакытца ҭырлашьцаа маҷ-маҷ ишычкәаҳауа, нас иаалырҟьаны идыд-мацәысны ақәаршҩы кыдыбганы ишлеиуа аиԥш, уажәрааназа апрезидиумаа ирыхьзеи ҳәа ишрыхәаԥшуаз азалгьы тҟәацит.

Усҟан ауп ианыздыр, аԥсуаа ари аизарахь изаарымгаз... Иван Константин-иԥагьы, сара Гиви Ҷаҷиа ишысзиуз аиԥш, аԥхьа Тускаӡе диԥхьан аобком ахь дышнеигаз, уантә диман аизарахь дшааиз. Ус акәмызҭгьы, егьырҭ аԥсуа шәҟәыҩӡцәагьы, агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аусуӡцәагьы аизараҽы иҟамлоз...

Ашьха гылазшәа еилалт...

Азал акәакьқәа зегьы рҟнытә, ахәац рҟәаҟәақәа ирхьыршьызшәа итҟьаны, аҙәи-аҙәи еиҽаԥо, атрибунаҽы иқәгылаз Гьаргь Зиӡариа азҭаарақәа ирҭон. Урҭ рахьтә схаҽы иаанхаз акык-ѳбак:

«Аԥсны Қырҭтәыла иакәакьзам ҳәоума иуҳәарц иуҭаху?»

«Аԥхази» ҳәа аҭоурых аҽы зыӡбахә аанхаз қырҭцәаӡами?»

«Ари Аԥсны ҳәа узҽу Қырҭтәыла акәакь аҽы жәытәнатә аахыс иашьагәытҭәҟьаз ѳышә шықәса рнаѳсан Нхытц-

Кавказнтә илбааз «аԥсуицәа» ракәу, «аԥхази» ҳәа изышьҭаз ақыртцәа рабшьтра акәу?»

«Уара ухаҭа ужәла Зиҙариа – қыртуа жәлаҙами?»

Гьаргь Алықьса-иԥа арҭ иқәрыԥсаз азҵаарақәа рҭакқәа ҟасҵоит ҳәа иҷеазикит, аха дара ииҳәоз иазымҙырѡыкәа дыԥхьыржәжәаауа ианалага, уимоу, даҷеа-шьоукых напышьашәала атрибунахь инеины дықәыргарашәа иандәықәла, деилашәеит, ибжьгьы ирҷацеит… нас дҟаԥшьҙа деибакын… ариаҟара иқәрыԥсаз азҵаарақәагьы деиладырѡынтзар акәхап, зназы иҷеы акит, нас инапы ҟьаны атрибуна аанижьт…

Арахь аизара ахантәаѡы Иван Константин-иԥа хазы дырзыҟажомызт… Апрезидиум аҟнытәгьы, азал аҟнытәгьы Гьаргь Зиҙариа азҵаарақәа изҵоз дырҷаԥон… иныскылап ҳәа даҷын.

Иҟалашазгьы сеидру, апартиа Аԥснытәи аобласттә комитет аидеологиаз амаҙаныҟәгаѡ Тускаҙе дымгылазҭгьы. Уи данырба, аԥхьа апрезидиумаа рҷеиқәыркит, ашьҭахь – азал аҷгьы иааҭынчрахеит, ишырҳәо аиԥш, амҵ цыруазар амҵәыжәѡақәа рышьҭыбжь уаҳаратәы. Ус ауп ишыҟоу дара рмилаҭҭә ҷыдара – раԥхьа узыргылаша маҵурак умазар, уҷаԥхьа ихырхәоит, уи амаҵура анааанужьлак – рышьҭахь уеидырхоит. Аха дара рзы Тускаҙе амаҵура ду змоу ҳәа акәҙамызт ишихәаԥшуаз, ҳара иаҳҭәу уаѡуп ҳәа акәын. Аиашазгьы, аԥсшәа идыруан, аԥсышәала дцәажәон ҳәа шьоукы-шьоукы ахьҙы ихьдыршарц иаҷын, арахь аиҳараҙак убри иѡызцәа рыла акәын ақыртцәа аԥсуаа ассимилиациа рзура иазкыз рполитика Аԥсны изламѡаԥыргоз.

Убри инадҳәалан Гьаргь Алықьса-иԥа Зиҙариа иԥсы анҭаз исеиҳәахьаз ажәабжьк сазаатгылоит.

…Изласгәалашәо ала ахҭыс ҟалеит иаҳҳысыз ашәышықәса ԥшьынѡажәатәи ашықәсҟәа рыламҭалаз. Уск аҵыхәала Қарҭ сыҟан. Аҟәаҟа санаауаз аҳаирплан аҷы исықәшәеит Гьаргь Зиҙариеи Станислав Лакобеи. Ста-

нислав аҭоурыхтә наукаҟәа ркандидат ҳәа адиссертациа ахьихьчоз иҟазаарын. Амҩан Гьаргь Алықьса-иԥа абас сеиҳәеит:

«Зны Дырмит Гәлиеи, Баграт Шьынқәбеи, Шьалуа Инал-иԥеи, Хәыхәыт Бҕажәбеи, сареи Тускаҙе дҳаԥхьан, икабинет аҿы ҳидикылт. Днахыкәша-аахыкәшашәа иун, ҳазнеигаз азҵаатәы ашҟа диасит.

«Ҳарҭ аԥсуаа, – иҳәеит иара ихаҭагьы ихы наҳадкылан – амилатқәа, ажәларқәа зегьы аҩада, ацивилизациахь ахалара ианаҿу аамҭазы, ԥхьаҟа аԥшра ацынхәрас, ҳхьаҳәны ажәытәрахь, ҳашҭахьҟа ҳаихоит. Изхысҳәааua, амцхә ажәа шәзасыршьри, ара инхо егьырҭ амилатқәа зегьы ҳаҳҭныҟалақь ишашьҭоу «Сухуми» ҳәа ауп, ҳара ус акәҙамкәа «Аҟәа» ҳәа иаҳкит. Убри азҵаара иазкны апартиа аобласттә комитет агәаанагара шәлымҳа аҟынҙа иназгарц снапы ианыртцеит – аԥсуаа ҳазхьынҳалан иаҳку «Аҟәа» акәымкәа, егьырҭ иҳаланхо амилатқәа зегьы шашьҭоу – «Сухуми» ашҟа ҳаиасырц.

Тускаҙеариихалаижьызҳзымбатәбарахаҳзеиҿамԥшуа, ҳахқәа ҳақәыжь, ҳанкахәыцуа ҳаатәеит, аҙәызатцәык ида – Дырмит Иосиф-иԥа Гәлиа мцак ицралан дҳәытцәыхәытцәуан. Тускаҙегь дгәеиҭан, «Дырмит Иосиф-иԥа, иухьи» ҳәагь диазҵааит. «Саҭамзааит, аха сгәы акы ытцалт, исылшом атәара» иҳәан, игәы кны, дындәылтцны дцеит.

Уи ихы ацәигеит, аха ҳара иҳаԥсыхәоузеи ҳәа еиҭа ҳнеиҿаԥшы-ааиҿаԥшит.

«Гьаргь, уара уалага», – иҳәеит Тускаҙе даасҿаԥшын.

Ахы зықәшәаз иеиԥш, сеитцаҕәгәа сҩагылт.

«Шәара ишәҳәазгьы саҳаит, аха сара даҽеа ажәалагалак ҟастцар стахуп», – сҳәеит.

«Алашә иитаху иҩ-блак, ҳара ҳажәалагала атцкыс еиҧьу уҳәозар, иаҳҭаху уи ауми», – иҳәан даасҿаԥшит, дара ирыхәаша бзиарак сҳәоз цьшьа ихы-иҿы нықәлашаан.

«Уажәы Аҟәа, уашьтан Гәдоуҭа, нас Очамчыра ҳәа ҳнахыкәша-аахыкәшо, хазы-хазы ирххо иҳама ҳзықәу,

ҳаалаган «Аԥсны» ҳаԥсахып «Абхазиа» ҳәа, уиалагь зегь збахоит», – сҳәан атәара сеыназыскит.

Тускаҙе ишьтахьҟала алаапк ицҳазшәа дхәааит:

«Сара исарҳәахьан, аха агәра згомызт, иахьа еилыкка избеит уара ушпровакатору...» – уи инацтаны, ихы насыԥкәкны исыԥкәиҳәацәаз сҽы итагҙаны исызҳәом. Сара схалагьы сакәым – Баграт Шьынԥкәбагьы, Хәыхәыт Бгажәбагьы, Шьалуа Инал-ипатгьы иҟалаз рзымбатәбарахан, ирҳәо рҽамшәо инеиҽаԥшы-ааиҽаԥшит. Тускаҙе урт гәеитазар акәхап: «Шәаргьы Гьаргь ицшәыргызуазар акәхап... шәыжәлар атыша ахыԥә ишхыԥәшәыргылаз шәбаҙом... Ихжәаны жәларак рус аҙбара ауҙом. Уи зны еилышәкаашт... Шәхгьы шәасышт, аха аамта шәзыргьежьран иҟаҙам»,– иҳәан, сара саанкылан, дара дрытаҟьан идәылицеит. Сара усгьы аҳхытра сышьтнахт, сахьаго сагааит ҳәа сиҽаԥшуа стәан. «Уаала, уажәы ара сара исоуҳәаз зегьы ак бжьамыжьҙакәа Акаки Иван-ипа Мгелаҙегь иауҳәоит»,– иҳәан, симан икабинет ҳандәылтгт. Мгелаҙегь еицәаз сеиҳәеит, аха Тускаҙе иааста днавагылаавагыло, адипломатиара иуит. Иахьамзар уатцәы санбаргои ҳәа сыпшын, аха сеиԥхеит. Иҟалап Сталин ипсра сыхәазаргьы.»

* * *

Гьаргь Гәлиа итоурыхтә повест «Асасцәа еиԥәатцәаԥәа» инадҳәаланы Аԥсни аԥсуааи ртоурых алацәажәара иазкыз аизара ҩ-саатки бжаки инарыцны ицон.

Ақыртцәа ирҳәац рҳәон.

Аԥсуаагьы урт ишырҽагылаз ирҽагылан.

Сара хыхь иазгәастахьеит, абриаҟара аамта аныбжьала иҟаз шыҟатцәкьаз иҳәатәуп ҳәа. Ус ишыҟатцәкьаз иаххәозар, аизара ахы инаркны атцыхәаҟынҙа ақыртцәа ирҽагылатцәкьаз Иван Константин-ипа Ҭарба иакәын.

Уажәраанҙа ишазгәастахьоу аиԥш, Гьаргь Алықьсаипа Зиҙариа инапы ҟьаны атрибуна данықәтц нахыс уаҳа акгьы иҽалеимгалеит.

Иқәгылеит иара убас Шьалуа Инал-иԥеи Баграт Шьынқәбеи.

Усҟан АБНИ аҽы аус зуаз ақыртуа ҭоурыхҩы Анҭелава иқәгылара аиҳараҙак иззикыз Аԥсни аԥсуа жәлар рҭоурыхи азҵаатәқәа ракәын. Уигь Аԥсны Қырҭтәыла акәакь ауп ҳәа шышьақәирҿәҿәозгьы, Кахеҭиеи Гыртәылеи иааныркылоу аҭып еиԥшуп зҳәаз ақыртуа ҵарауаа дырҽагыланы, «Қырҭтәыла атерриториаҽы Аԥсны иҷыдоу аҭоурыхтә ҵакы амоуп» ҳәа азгәеиҭеит.

Аизараҽы иқәгылан ицәажәаз аԥсуа ҵарауаа ахәшьара ахьриҭоз хазы дырзаатгылеит Шьалуа Инал-иԥеи Баграт Шьынқәбеи. Уи иҳәеит: «урҭ рықәгыларақәа рҽы ирҳәарц ирҭахыз сзеилымкааит» ҳәа. Ҵоуп, урҭ еиҳараҙак излацәажәоз ажәытәза аахыс аԥсуаа рдац-ԥашә Аԥсны ишаларсу атәы зҳәо аԥсуа жәлар рфольклори, ажәытәзатәи рҽаԥыцтә ҳәамҭақәеи, аԥсуа бызшәа – ажәытәзатәи абызшәақәа ишреиуоу ракәын.

Аизара шааиртыз аиԥш, аҵыхәтәажәа ҳәаны иазыркызгьы Иван Константин-иԥа Ҭарба иакәын. Аԥхьа дшалагаз аиԥш иҵыхәтәажәаҽгьы, аизараҽы иқәгылаз ақыртуа ҵарауаа акритика шырзиуц ирзиуит. Иахьа иҵьасшьоит, ууанҙа дызмырцәажәоз, иҿаԥоз, аҵәы илазҵоз аҵыхәтәажәаҽы хыхьтә аҙәы акоманда риҭазшәа (шәиҟәатҵ, иитаху иҳәааит, уашьтан иареи ҳареи ҳаибабап ҳәа рарҳәазаргьы ауеит) еиқәышьшьы итәан.

* * *

…Ари аизара мҩаԥысижьҭеи, хыхь ишысҳәахьоу аиԥш, ҩынҩажәи жәаба шықәса инарыцуп. Ҳәара аҭахума, усҟан уатәи ахҭысқәа шеилыскааузи иахьа ишеилыскааueи еиԥшым. Урҭ ахҭысқәа ишахәҭоу аиԥш реилкаареи ахәшьара рыҭареи рзы зегь раԥхьа иргыланы иара Аԥсны аҭоурыхгьы ҵҵааны, ухатә гәаанагара ҭәҭәа умазароуп. Усҟан, изызҙарызеи, уиаҟара сазыҟаҵамызт. Убас

шакәугьы, уи аизараҽы иқәгылаз ҳаԥсуа шәҟәыѽцәеи ҳҭарауааи ахәҭакахьала, Иван Константин-иԥа Ҭарба, Гьаргь Алықьса-иԥа Зиҳариа, Баграт Уасил-иԥа Шьынқәба, Шьалуа Денис-иԥа Инал-иԥа хазы-хазы ѽажәижәаба шықәса ирҭымсыцызт. Гьаргь Зиҳариеи Баграт Шьынқәбеи 1947 шықәсазы иаартны КПСС Ацентр Комитет аидеологиазы амаҳаныҟәгаѽс иҟаз Кузнецов иахь ашәҟәы рыѽхьан. Уаҟа имшәа-имырҳа ирҳәон Қырҭтәыла Аԥсни аԥсуа жәлари рганахьала имѽаԥнаго аполитика – аԥсуаа рзы иссимилиациатә политикан ишыҟалаз, ахәҭакахьала, аԥсуа школқәа аркны аԥсуаа рхәыҷқәа қырҭшәала атҵара дырҭдара ишалагаз; Аԥсны аԥсуа милаҭтә ҭыԥхьыҳқәа ԥсахны ақырҭуа ҭыԥхьыҳқәа шрырҭаз; аԥсуаа рыжәлақәа ақырҭуа-цәа шырхартцо, ишқырҭуартәуа; аԥсуаа милатк раҳасабала рыҷәхра, рнырҭәара ишаҷу.

Усҟан азы урҭ аѽыцьагьы зынҳа иҷкәынцәаҳан. Қартҟа иганы мызла инкылан ирыман. Ажәакала, Қырҭтәылеи ақырҭцәеи рҷагылара иаанагоз рдыруан. Уи аганахьала, ус уҳәар ауазар, аԥышәа рыман.

Иван Константин-иԥа Ҭарба изы ари раԥхьатәи қәгыларан, раԥхьатәи ҷагыларан. Аха даҷеаганкахьала, иара иҭагылазаашьа зегь реиҳагь ишәарҭан. Иагьа умҳәан Аԥсны ашәҟәыѽцәа дырхадан. Уи аматцура ду ашҟа инарышьҭуаз зегьы рганахьала дара ирыдгылоз уаѽызар акәын. Ус дыҟоуп ҳәа ауп уи аматцура дзахадыргылазгьы. Аха ари аҷены рыбла иабоз рызхамтцо, дцьашьаны ихәаԥшуан. Ицьашьаны ихәаԥшуан, избанзар, 1937-тәи 1938-тәи ашықәс еиқәатцәақәа рышьтахь изызҳаз аҷәар, ақырҭшәа зхатәы бызшәа аиԥш ицқьаны изҳәоз аԥсуа ҷәар – аинтеллигенциа ҷыц еиҷызкааз рхатарнак Иван Ҭарба ҳара иаҳаазаз, ҳара даҳтәуп ҳәа ишихәаԥшуаз, иаартны акгьы агәхьаа мкыкәа, аҙәгьы игәхьаа мкыкәа дырҷагылт. Аиҳараҳак, апрезидиум аҷеы итәазгьы, азал аҷеы итәазгьы еилазгаз аизара мѽаԥызгоз Иван Константин-иԥа Ҭарба ихымѽаԥгашьа акәын.

Сара иахьагьы исгәалашәоит, шықәсқәак рнаѡсан, ашьҭахь, Аҟәатәи арҵаѡратә институт аҭоурыхтә факультет аҿы аҵара аныстцоз, Қарҭынтәи дааны «Қырҭтәыла аҭоурых» аматәар иазкны алекциақәа иҳазрыҧхьоз апрофессор бырг Зимистарашвили зны снаидыртәалан исеиҳәаз:

«Аҧсуааи ақыртцәеи ҳабжьара иҟоу агәынамзарақәа рҿы ахарара зду ақыртцәа ҳауп. Шәыххь аагеит, шәареи ҳареи ҳаишьцәоуп ҳәа шшәаххәо, ҳаақәгьежьаан, ари адгьыл – қыртуа дгьылуп, шәара шәҭоурых ҳәа акгьы ыҟазам, ѡышә-шықәса рнаѡсан Нхытц-Кавказнтәи шәылбааит, ара жәытәнатәза аахыс инхоз ақыртуа абшьтра «абхазы» шәылазѡаны, рыхьзгьы шьтыхны шәаақәгылт, шәара шәыхьзцәҟьа «аҧсуицы» ауп ҳәа ҭоурыхла ирҵабыргны ахытҳәаақәа ҳама ҳлашәҿагылан, иҳартцабыргуеит ҳәа ҳалагеит. Уара удац-ҧашә ыҟазам ҳәа уазҳәо, егьа иҿабызшәа хаазаргьы дуцәымыцхоит, уиҿагылоит. Ус ҟашәҵоит шәаргьы, ииашангьы иҟашәҵоит», – иҳәеит.

Ҳлектор иажәақәа зысгәалашәаз, хыхь зызбахә ҳалацәажәоз аизараҿы Иван Константин-ипа Ҭарба ахықә аҿы даннарга, иаахтны дахьырҿагылаз ауп, иаахтны рҿагылара иара изы даараза ишшәартазгьы.

Адырѡаҿенытцәҟьа апартиа Аҧснытәи аобком апленум аҿы ажәахә ҟазҵаз Мгелазе Иван Ҭарбагьы, Гьаргь Зизариагьы, Баграт Шьынқәбагьы, Шьалуа Инал-ипагьы «урҭ буржуазиатә националистцәоуп» ҳәа рзиҳәеит.

Уи ашьҭахь мчыбжьык аҟара аабжьысхьан Аҟәа ақалақь ахадара аҿаԥхьа иҟоу апарк (усҟан Ленин ипарк ҳәа ахьзын) аҿы Аҧсны ашәҟәыѡѡцәеи аинтеллигенциеи реиҧылара мѡапысуан. Уи аиҧылара ааиртырц асценахь днеит Аҧсны ашәҟәыѡѡцәа рхада Иван Ҭарба, Ҵверава ҳәа қыртуа шәҟәыѡѡык дицны.

Ақыртуа шәҟәыѡѡ дахьицыз акәзам иаҳзымбатәбарахаз, аиҧылара қыртбызшәала иахьааиртыз ауп. Аиаша ауми иаххәара, «амханагебо» ҳәа қыртшәала ианиҿытц-

ҟьа (уи иаанагоз «аҩызцәа» ҳәа акәын) бомбак тҟәацызшәа ҳлымҳақәа тнахит. Уажәраанӡа зыӡбахә ҳамаз аизара ашьҭахь, хыхь ажәҩан аҟнытә анцәа «апсуаа еиқәурхароуп» ҳәа адгьыл ахь даҳзылбааишьҭызшәа ҳихәапшуан.

Ашьыжьымҭан амра анаацәыртцлак аӡаӡа шкабо аипш, иара иахь исымаз агәыҕрақәа зегьы насымпытцабеит. Сара саанымҷасӡеит қыртшәала иаадыртыз, (уимоу қыртшәала ажәеинлаарақәа иахьрыҧхьоз уи алитературатә хәылпаз аҷы. Зыблахатц гьежьуаз ауаҩ аипш, сшьаҷақәа еихызгоз еилапсо ауп апарк сыштытцыз. Уинахысгьы акыр жәашықәса уи ахҭыс атцәымыҕ жьакца аипш сгәы иалан.

Уиижьҭеи абриаҟара аамҭа бжьысит. Иван Консантинипа идунеи иҧсаххьеит. Апсны акәзаргьы, ҳапхыз иалашәар иҳазхамтцашаз ахҭысқәа ҟалахьеит. Егьырҧ зегь ракәым, атцыхәтәантәи ҳцьыныцьтәылатә еибашьра мацара шаҟа атцанакуазеи... Убриаҟара зхысҳәааува, ҳанҷаз, ҳаныҷкәынцәаз иҟаҳтцоз ахәшьарақәа даҽеакала избо салагеит.

Сара истахын, Гьаргь Гәлиа иҭоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» аилыргара иазкны аизараҷы, Иван Ҭарба Абраскьыл иеипш акы данымшәаӡо дшыҟаз ашьҭахьгьы ус даанхарц...

«Адунеиажә цәгьа уеижьагоуп» зҳәазгьы, адунеи аиҷартәрақәа зегьы, аватцҟьарақәа зегьы инацәақәа рыла еипхьызышьшьааз, избаз, итызтцааз иоуп. Апсуаа иҳамоуп ажәапҟа: «Аӡиас алеира гәышпыла иааныскылоит ҳәа иапгылаз аӡы дагеит» ҳәа. Убри аӡиас ихытцны алеира еипшын, 1937-тәи ашықәс еиқәатцәа инаркны 1953 шықәсанӡа (Сталин иҧстазара далтцаанӡа) асовет аамҭа рхы иархәаны ақыртцәа апсуаа рнапахьы ҳнаргарц ишьақәдыргәгәаз асистема. Уи асистема абзоурала ауп «ажәлар раҕацәа» ҳәа рыхьӡцаны апсуа интеллигенциа иааитцагылаз иреиҕьқәаз аарылхны иштадырхаз...

Усҟан итцаҩыз, ашьҭахь жәашықәса рыла зхы иҩахан, сыжәлар рыматц зуеит ҳәа иҩытцхахаз дыруаӡәкын Иван

Ҭарбагьы. Убас имузҭгьы, иара убастцәҟьа «ажәлар раҕа» ҳәа наихьыӡцаны илгон... Ус ҟаитцар еиҧызу, ҳмилаҭтә литератураҿы зырҿиамҭақәа рыла «апоет ду» ҳәа ззырҳәо иакәны дахьыҟалаз ҳзеиҧу?

Арҭ азҭаарақәа рҭак ҟастцоит ҳәа салагом, иапҳьо дасу ихатә ҭак ихазы иҟаитцааит.

Амала, ари сѡымҭа ахыркәшамҭаз схаҿы иааиз ҳапсуа жәлар ражәапҟа аазгоит ара: «Ар ирнымиаз дхаҵа ҕәҕәоуп».

Убас акәзаргьы, сара сеиҭагьежьуеит Гьаргь Гәлиа итоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» анеилдыргозтәи ахәылпаз ашҟа. Еиҭа схы иасырҳәар стахуп ҳажәлар рҿапыцтә ҳәамҭа: уи ахәылпаз аҿы Иван Константин-иҧа Ҭарба дзымбаз «иан лымгәа дҭоуп».

* * *

1950 шықәсазы (усҟан ахпатәи акурс аҿы стәан) Гьаргь Гәлиа итоурыхтә повест «Асасцәа еиқәатцәақәа» ақыртцәеи апсуааи ҳаиѡызара иапырхагоу ѡымҭоуп ҳәа агазет «Зариа Восток» аҿы ақыртуа шәкәыѡѡы Хәыта Берулавеи агазет «Апсны ҟапшь» усҟан аредакторс иҟаз Рушьни Гадлиеи анықәгыла ашьтахь, Апсынгьы ана-ара, аиҳараҵак апартиатәи акомҿареидгылатәи, иара убас атцараиурҭатәи арҿиаратәи организациақәа рҟны уи азҭаатәы ықәыргылан ашәкәы ацәа ахырхуан, иқәыӡбон автор Гьаргь Гәлиа. Акомҿареидгыла Аҟәатәи ақалақьтә комитет иҳаднатцеит ҳаргьы ҳеазыҟаҳтцарц. Иахьа уажәраанӡагьы исыздыруам изыҟамлаз, изыхҟьазынпаз, иапырхагахаз, амала ҳара иаҳзеиҧхеит, избанзар, ҳара ҳтәала иӡбаны иҳаман Гьаргь Гәлиеи уи иѡымҭа «Асасцәа еиқәатцәақәеи» ҳахьчоит ҳәа.

Гьаргь Гәлиа дахьынӡаҳахьчоз сыздыруам, аха ҳѡытцхахоит ҳәа иаҿқәаз цытѡык «ажәлар раҕацәа» ҳәа ҳахьӡтцаны ҳақәдырӡуан.

Акомҽареидгыла иалаз ҳтәы саналацәажәа, даҽеа зҵааракгьы аҙбахә сымҳәар ауам.

1949 шықәсазы акәын. Ҩнак ҳҵараиурҭаҿтәи ѡажәаѡык акомҽаредгыла активистцәа ҳәа ззырҳәоз ҳаашьҭырхын, Гәымсҭа нырцә Ешыратәи аипподром ахь ҳаргеит. Уи адәы америкатәи астудобекеркәа ҳәа изышьҭаз амашьынакәа рыла итәын. Уа ҳшыҟаз ихәлеит, нас хазы-хаз ҳаизшаны амашьынакәа ирыҷәтәаз аруаа ҳрырҭеит. Асаат жәаѳа реиԥш амашьынакәа (жәабала, иҟалап шәкыла, рхыԥхьаҙара рацәаззҭгьы) еишьҭагыла Аҟәа агәы, уажәы ақалақь ахадара ҳәа иахьашьҭоу иаанаи ҏеааиѡыршан, машьынакәак, сара сзыҷәтәазгьы уахь инарылатҵаны, Ленин иулица инаныршәланы, аѳада – Михаиловка ақытахь рхы дырхеит. Егьырҭ – ишиашаз Очамчыраҟа ицеит. Михаиловка ҳаннеи, ҳмашьына аргьарахь иаатҵәин, ѡбаны еихагылаз ѡнык аҿаԥхьа иаангылт. Убасҟан ауп уи амашьына иаҷәтәаз аруаа реиҳабы, аподполковник, иансеиҳәаз – ауха абырзенцәа шахыргоз. Сареи сѡызцәеи иахыргаз абырзенцәа рыѡнқәа рыхьчараз ҳаанрыжьит.

Уигь ақырҭцәа рполитика хәымгақәа иреиуан. Абырзенцәа ирцәыргаз аѳнқәа аԥсуаа иҳархьчан, ашьҭахь ақырҭцәа ааганы иѡнарцеит.

...Хыхь ишысҳәаз аиԥш, аԥсуаа ҳҳьаразы ауп 1947 шықәса рзы артаѳратә ҵараиурҭаҿы аԥсуа сектор заадыртыз, адырѡашықәсангьы даҽеа курск рыдыркылан, нас иадыркит.

1951 шықәсазы ҳазҭаз аҵараиурҭа ҳаналга, аԥсуа школқәа ҳәа Аԥсны акгьы ыҟаҙамызт, усурҭаҳәа акгьы ҳамаҙамкәагь ҳаанхеит.

Сара сыхәҭаахь сҵара иацыстцарц сҭахын. Аҟәатәи артаѳратә институт афилологиатә факультет ахь сҭаларц арзаҳал рытан, аԥышәарақәа рахь снеит. Исыцын исыцалгаз сѡызцәа Анатоли Аԥьыӈцьал, Жора Жанаа, Ражьден Ҷкотуа, насгьы Тамшьтәи абжьаратә школ иал-

ган ииаз Шьоҭа Ҷкадуа уҳәа убас егьырҭгьы. Егьырҭ аматәарқәа реиԥш иаҳҭир акәын ақырҭуа бызшәеи алитературеи (ҽырҳәалагьы аҩрагьы хазы-хазы). Ҳара аԥсуаа ҳразҟы уаҟа акәзаарын иахьырызбоз, уи ауп изалыскаауагьы. Ақырҭуа бызшәазы аҩраан аурысцәа, аерманцәа, абырзенцәа ааҳалырган хазы адиктант ддырҩит. Ҳарҭ аԥсуаа ақырҭцәа ҳрылатцаны – ахыҵхәаа ҳдырҩит. Иахьынӡасгәалашәо ала, аӡәык-ҩыцьак ҳакәымзар аԥсуаа зегьы «ҩбақәа» роуит. «Хԥа» зауз ақырҭуа бызшәеи алитературеи ҽырҳәалатәи аҭирахь ҳнарышьҭит ауп акәымзар, ҳзахымсит. Уажәы ижәла сгәалашәом, сара сзымпыхьашәаз алектор қыртшәала сацәажәара далагеит. Ажәақәак ҟыжәбыжәҳәа исҳәон акәымзар, ақырҭшәа усҟангьы исыздыруамызт, иахьагьы исыздыруам. «Уара атцара ду уоурц уҭахуп, арахь ихадарақәоу ҩба рыгәхьаа умкӡеит: акы – аԥсуаа қырҭуа хылтцшьҭроуп, ус анакәха, ақырҭшәа ухатәы бызшәа ауп, ухатәы бызшәа аганахь ишьҭатцаны, еиҳау атцара уоурц иақәукит, ус ҟалашьа амаӡам; ҩбагьы - ақырҭуа бызшәа – авожд ибызшәоуп, уи зегьы ирыхәтоуп ирдыруазарц», – абас сиԥыригеит.

Сахьаадәылтцыз, егьырҭ сҩызцәагьы ус рзырухьазаарын, игылан исзыԥшын.

Изааӡарызеи, даара иаҳцәымыҷхеит, даара иҳатцаҷәҷәеит. Ус ахьысҳәо маншәалам аха, ҳмидагәидаха ақалақь ҳалаланы ҳашнеиуаз, уажәы Ахьӡ-аԥша апарк ахьыҟоу, усҟан Сталин ипарк ҳәа изышьҭаз ҳанҭалеит. Апарк агәҭа жәохә-ҩажәа метра иҳаракыз Сталин ибаҟа аԥхьа ҳнеиуан, Шьоҭа Ҷкадуа дааҳалҟьан, абаҟа аԥхьа иарґьа шьамх ларсны, ажәҩан ахь ихы дҩахан, иҩнапык ҩышьҭихын, Анцәа димтцаныҳәо ҽааиҭит: «Зхьышьаргәытца сакәыхшоу Анцәа ду, суҳәоит абри ихәда ашаха ахаршәны, наҟ дыкәоугарц…» Аԥхьа иаауа-иаҳҳәо ҳақәымшәо ҳҭеислымхазшәа ҳаанхеит, аха нас, аӡәы ҳимбандаз ҳәа ҳнаԥшы-ааԥшын, Шьоҭа ҳихан дҩаҳаргылт.

Анцәа иаҳаит уи иихәаз, ицқьаны хәышықәса рышьҭахь ихәда ашаха ахатцаны дықәҳәаны дкарыжьит.

* * *

1951 шықәса декабр 12 рзы арра исыԥхьеит. Аҟәантәи Қарҭка ѡыцьа-затцәык ҳакәын идәықәтцаз. Аѡыцьагь абжьаратә тцара ҳаман. Қарҭ аизгарҭатә пункт аҟны еизыргаз зегьы абжьаратә тцара змаз ҳакәын. Усҟан атәылахьчара аминист иприказ ала абжьаратә тцара змаз хазы иалхны арратә тцараиурҭақәа рахь ирышьҭуан. Уаҟа ирауаз азанаат азы еиуеиԥшым аполкқәа рҽы шықәсык апрактика иахыжьны, алеитенант ичынқәа рыҭаны, азапасахь идәықәырцон. Сара сызлашәазгьы урҭ роуп, амала ѡышықәсагь инамгакәа, шықәсыки бжьымзи рыла схынҳәыртә аҭагылазаашьа соуит.

Хыхь ишысҳәаз аиԥш, шықәсыки бжьымзи рыла схынҳәит. Уи ақәшәеит 1953 шықәса сентиабр мза антцәамҭа. Иреиҳау атцараиурҭақәа ирҭалашаз ҭалахьан. Сара сагхеит. Ус зысҳәо, арра сахьынзаҟазгьы хәыцыртас исымаз иреиҳау атцара шсоушаз акәын.

Аха иҟастцоз, сагхеит.

Саныхынҳә адырѡаҿенытцәкьа иныкәыршәны агазет «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҿ снеит. Сыззнеитцәкьаз, сыртцаѡы Алықьса Нестор-иԥа Цьонуа дызбарц акәын – уи усҟан артцаѡратә тцараиурҭаҿы аԥсуа сектор зладыркхьаз ала, «Аԥсны ҟаԥшьаа» рахь диаргахьан.

Иашьеитцбы гәакьа арра ихганы даазшәа дсеигәырҷьеит. Сгәыдкыл-схыдкыл сима агазет аредактор Николаи Басиат-иԥа Киут икабинет ахь сыѡнеигалт: «Николаи Басиат-иԥа, арра анапхгара зҳадныҳәалаз ихаҭа арра ихганы дгьежьит», – иҳәеит.

Иҟалаз уи ауп: 1953-тәи ашықәс ҿыц азы сара сызҭаз арратә тцараиурҭа анапхгара ибзиазаны атцара зтцоз рҭаацәареи изылгаз атцараиурҭақәеи «иҭабуп Ҳаԥсадгьыл иаԥсоу атцеицәа ахьазышәааҙаз» ҳәа ашәҟәқәа рзы-

рышьҭуан. Сара исзынарыцҳахьан ҳзылгаз арҵаѡратә ҵараиурҭаҽы аԥсуа сектор шадыркхьаз; ҳарҵаѡы-ҳааҙаѡ Алықьса Нестор-иԥа агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аҟны аусура дшалагахьаз. Иансазҭаа, сзылгаз арҵаѡратә ҵараиурҭа акәымкәа, агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциа адрес зрыстазгьы уиазы ауп.

Иара усҟантәҟьа, Николаи Басиаҭ-иԥа Киут икабинет аҟны аредакциаҽы корректорс аусура саладыргарц рҙбеит. Априказгьы иѡит. Адырѡаҽены аусура стытцит.

Ас сырманшәаларҽы, Алықьса Нестор-иԥа ибзоуроу рацәоуп, аха снаԥыѡлан исҳәоит: Аҟәатәи арҵаѡратә ҵараиурҭа санҭаз инаркны аредакциахь лассы-лассы анеира сшалагахьаз, синформациақәагьы, ашьҭахь - жәеинраалақәакгьы, сочеркгьы нарыцҵаны агазеҭ ишанылахьаз.

1953-тәи ашықәс – Аԥсни аԥсуа жәлар ҳҭоурыхи рҟны акырҙа зҵазкуа шықәсны иаанхеит. Сталин иԥсҭазара даналҵт, Бериа данбаандаѡыртә ашьҭахь, аԥсуаа ирыҙбеит рхәычқәа сентиабр 1 азы ашкол ахь инармышьҭырц.

Аррахьтә саныгьежь, сентиабр мза аҽешеиѡнашахьазгьы, уи ахҭыс сахьҙеит.

Ҵаҟа уи сазаатгылоит лымкаала.

* * *

Хыхь ишазгәаҳҭахьоу аиԥш, аррахьтә сгьежьит 1953 шықәса сентиабр мза аҽеиѡшамҭазы. Атцарашықәс ҿыц ишалагахьазгьы, Аԥсны ахи-атцыхәеи зегьынҵьара ԥсуа ҭаацәарак иадамзаргьы иузыпшаауамызт зхәычқәа ашколахь иназышьҭыз. Асовет аамҭа ашәытарақәа иамаз шмаҷмызгьы, изызҳауа абиԥара рҵара, рааҙара азҵаатәы – аҳәынҭқарра аҿаԥхьа иқәгылаз, игәцаракны изхылаԥшуаз, изыхҙыҙаауаз азҵаатәқәа ирхадан. Убриазоуп усҟан – иара ҳарҭ аԥсуаа ақыртцәа ҳагҿацалан ҳашрымазгьы – Москва, Ленинград, Харков, Ростов зҳәаз реиԥш, ақалақьқәа рҿтәи иреиҳау атцараиурҭақәа,

еиуеиԥшым азанаатқәа рыла аҩажәатәи ашәышықәса аҩбатәи азыбжазы ирылгаз (убартҵ рхыԥхьаҙараҽы артҵ ацәаҳәақәа равторгьы снарылатҵаны) рхыԥхьаҙара зырацәаз. Хышә миллионҩык рҟынҙа зтцазкуаз асовет жәлар рыҩнутҟа аԥсуаа хыԥхьаҙарала иааныркылоз аҭып шмаҷҙазгьы, рхәыҷқәа ашколқәа рахь иахьынармышьтыз Москва, Кремль амца днаркит. Аиҳабыра рҽы аҭакԥхықәратә матцзурақәа аанызкылоз иаҙәымкәа-иҩыцьамкәа еишьҭала арахь изаарышьтуазгьы иҟалаз зыхҟьаз цқьа еилыркаарц акәын.

Аррахьтә сгьежьны Аҟәа санааи адырҩаҽены, уажәрааҧҙа ишысҳәахьоу аиԥш, зегьраԥхьаҙа сахьнеиз сыртцаҩы Алықьса Нестор-ипа аус ахьиуаз агазеҭ «Апсны ҟаԥшь» аредакциаҽы ауп. Уаҟа ауп иахьсаҳаз апартиа Апснытәи аобласттә комитет аклуб аҽы (уажәы ажурналистцәа Реидгыла аклуб ахыбраҽы) аԥсуа интеллигенциа реизара мҩаԥысуеит ҳәа. Аредакциахьтә гәыԥҩык срыцны снеит уахь. Урҭ рыбзоурала ауп аклуб аҩнутҟа сызлаҩналазгьы.

Аизара иалагахьан. Исгәалашәоит, аизара апрезидиум аҽы Москвантәи иаашьҭыз Тужиков (ашьҭахь аԥсуаа дахьҳадгылоз акәхап, ихыхәмарны ижәла еитакны «Тужба» ҳәа изырҳәалон) икәшан иштәаз Апсны администрцәа Рсовет Ахантәаҩыс иҟаз Делба, апартиа Апснытәи обком актәи амаҙаныкәгаҩ (ижәла сгәалашәом, дагыруан), аидеологиазы амаҙаныкәгаҩ Адамиа, даҽеа хҩы-ԥшьҩы раҟара. Амала, ибзианы исгәалашәоит урҭ рахьтә Делба Миха инаҩсан, егьырҭ зегь шқырҭцәаз. Дықәгылан дцәажәон, дцәажәон-моу ибжьы ҽацаҙа адәныка идәылыҩуан (уаҟагь ауаа еилакь игылан) Москва алитературатә институт иалганы ииаз Алықьса Лашәриа. Ҳара аклуб ҳныҩналан, ашьтахьтәи акәакь аҽы ҳнеины ҳанынатәоз, Алықьса апрезидиум аҟны итәаз Делба инацәа наиқәикын: «Ухатцкы Делба, уажәшьта егьа ҟаутцаргьы, егьа уургьы Апсны аиҳабыра

рхадас уаныҟазтәи ашықәсқәа – аҧсуа жәлар рҭоурых аҿы ашықәс еиқәаҭәақәа ҳәа иаанхоит…» – иҳәеит. Апрезидиум аҿы итәаз Адамиа Алықьса даапхьижәан, ибжьы нҭганы «аклуб аҧенџьырқәа ашәыркы» ҳәа аобком аусзуѡцәа ракәхап, шьоукы ирыдитцеит. Алықьса – Алықьса иакәхомызт уи аҭак иаразнак иҟаимҭазҭгьы абас: «Ухаҭцкы Адамиа, аҧенџьырқәа ауркыргьы зегь дара роуп сыбжьы адәны игылоу сыжәлар рҟны инеиуеит. Шәарҭ, ақырҭцәа, 1937 шықәса раахыс Аҧсны аихатә гәашәқәа акәыршаны, аҧсуаа шҭашәкызгьы, аҧсуаа рыбжьы наѡит Москванзә, Кремльнзә, уантәи ииаз аѡыза Тужиков ҳаизара дзалахәугьы убриазоуп».

Иџьоушьаша, Алықьса иихәаз абарҭ иажәақәа рышьҭахь аулицахьтә дыдраҭас анапеинҟьабжьы геит, нас уи ииасит аклуб аѡнутҵкахь.

Апрезидиум аҿы аҙәызаҭәык ида, егьырҭ итәаз хшәааит. Сызҿу Тужиков иоуп. Уи инапқәа еиниҟьомызт, аха дпышәырччон, Алықьса ихәаԥшуаз иблақәагьы ҳалалын… Ашьҭахь иқәгылеит ԥшьѡы-хәѡы раҟара, аха исгәалашәо ѡыцьа роуп. Урҭ Очамчыратәқәан, аҙәы - Адлер Ашәба иакәын, егьи – Маҳҭы Сангәлиа.

Дықәгылеит ҳаҧсуа милаҭтә кьыпхьи ҳаҧсуа литературеи рырҿиараҿы зџьабаа рацәаз, усҟан азы аҭакԥхықәратә маҵзура аанызкылоз даҿеаҙәгьы… Аҧсны аҭагылазаашьа днахыкәша-аахыкәшо ахәрыбгьыцқәа ақәстоит ҳәа иҿазикт, аха уамак иқәымҿиошәа аниба, азҵаара хада ашҟа диасит. Схаҿы иаанхаз иажәақәак еитасҳәоит:

«Ҳарҭ аҧсуаа адунеи ацивилизациахь ҳазланеиуа ҳәа мѡазаҭәык ауп иҳамоу – уи ақыртуа бызшәа ауп. Убри аҟнытә ҳхәыцқәа қыртшәала аҵара шырҵо ииаанхароуп…»

Ибзианы исгәалашәоит уи иқәгылараҿы иихәаз абарҭ аҵыхәтәантәи иажәақәа шракәу. Абраҟа иҿахҵәеит ицәажәара. Иҟалаз уи ауп: аҧхьа, аклуб изыѡнамлакәа адәны игылаз рнапеинҟьабжь геит… Нас – уи уашьҭан.

Аԥсуа жәлар ринтеллигенциа реизара амҩаԥгара аԥшьызгаз Тужиков иакәзаап. Аха уи ахьымҩаԥыргоз аҭып алызхуаз апартиа Аԥснытәи аобком анапхгара ракәын. Урҭ зегь қыртцәан. Атеатри афилармониеи рахь акәымкәа, дара рклуб хәыцы аҷы изымҩаԥыргаз, аԥсуа интеллигенциа, цьара аҳәык-ҩыцьак ракәымзар, уахь инармышьтырц, рыбжьгьы Тужиков идмырҳарц акәын. Убриазоуп, ҳаԥсуа литература ашьаҭаркҩы Дырмит Гәлиа дызнаԥхьамызгьы. Аха абраҟагьы Аԥсны усҟан иахагылаз ақыртцәа рыгәтакы намҳеит.

Ргәырҽанҳамкәа аклуб ашә аатын, Аслан Оҭырбеи Гьаргь Гәлиеи наҟ-ааҟ итцагылан дааҩнаргалт Дырмит Гәлиа. Итәаз зегь гылт… напеинҟьарыла иԥылт… Дгылт Тужиковгьы, уигь инапқәа еиниҟьон.

Аԥхьа, апрезидиум аҷы итәаз егьырҭ ируа-ирҳәо иақәымшәошәа иааилахеит, аха нас Тужиков ихьыԥшызар акәхап, игылт.

Дырмит Гәлиа дрыман атрибунахь рҷынархеит. Ууанҳа ицәажәоз, аԥхьа ииуа-иихәо дақәымшәошәа даагазҽазт, аха, ашьҭахь атрибуна ааниҳьын, шьаҷақәак ишьҭахьҟа днаскьеит.

Дырмит атрибунахь даныҩхаргала, инапқәа наҟ-ааҟ иныкәитцан, ихы ҩышьҭихын. азал аҷы игылаз даарылаԥшит, аха анапеинҟьара ианаҟәымтц, иарґьа нап дааҩахеит… «Иазхоуп, шәҽаанышәкыл» ҳәа аҳәы ибжьы аагеит. Иԥьоушьаша, ҳара аклуб аҩнутҟа иҟаз ҳҷы акәым, адәныҟагь иааҭынчрахеит… аҳәгьы дымтәеит… Апрезидиумаагь гылан.

– Хьҭак сылалан, сычмазаҩны сышьҭан, аха аԥсуа интеллигенциа реизара мҩаԥысуеит анырҳәа, амца скит, – ҷааитит Дырмит ибжьы қыцьқыцьуа. – Ари аизарахь аҳәгьы сшааимыԥхьазгьы – сҽысзышьҭамкит. Сҽызлашьҭаскрыз, аԥсуаа ари адунеиаҷ милатк, жәларык раҳасаб ала ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи азтцаатәы анырызбо. Ааи, ааи, ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи ҳәа баша исымҳәаҳеит,

– даатгылан, дааиԥхьхәыцаашәа иун, нас инацитцеит, – сыԥстазараҽы иҟастцоз-изуаз зегьы зызкыз – сыжәлар милатк, жәларык раҳасабала реиқәырхара акәын. Уиазы мҩа-затцәык ауп иҟоу – ҳхәыцқәа аԥсуа школқәа рзаартны, аԥсышәала атцара иалагароуп. Ари - аԥсуаа ҳаиқәзырхо мҩоуп. Даҽеа мҩак ҳара иҳамазам. Егьырт амҩақәа ҳабла хнакратәы егьа ирԥшзаны иҳадыргалозаргьы – Ҳаԥсадгьыл Аԥсни ҳаԥсуа жәлари ҳақәзаара ашҟа ҳкылыргоит…

…Иахьа саназхәыцуа, зны-зынла схы азтцаара асталоит: «ииҳәеи митәыс, атцыхәтәантәи аамтазы урт иаххәо-еитаххәо ажәақәоуп» ҳәа. Аха усҟаназ, ииашатцәкьан ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи азтцаатәы анырызбоз – урт ажәақәа даҽеа-мчык рыман, убриазоуп аклуб аҿы игылан изызырҩуаз ҳаԥсуа интеллигенциа рхатарнакцәа рылабжышқәа зхаддылаз.

Сара зегьы даарылкаан Тужиков сихәаԥшуан. Дырмит Гәлиа ииҳәаз ажәазатцәык шизеилымкаазгьы (уи аԥсшәа издыруамызт), ҳцьашьаны акәын аԥсуа интеллигенциа дышҳалаԥшуаз.

Дырмит Гәлиа ииҳәаз гәынхәтцыстала еилкааны раԥхьа анапеинкьара иалагазгьы иара иоуп…

* * *

…Агазет «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҿы корректорс мызк аҟара аус зухьан аиԥш, Аҟәатәи артцаҩратә институт аҿы иаадыртит атоурыхтә факультет. Уи зыбзоураз, усҟан Аԥсны Аминистрцәа Рсовет Ахантәаҩыс иҟаз Архип Мирон-ипа Лабахәуа иоуп. Изыхкьазгьы, аԥсуа милаттә кадр разымхара акәын. Аха октиабр мза антцәамтазы атоурыхтә факультет аартуп, адкыларатә цышәарақәа рахь рынашьтразы адокументқәа рыдкылара иалагеит ҳәа анрыларҳәа – Москва, Ленинград уҳәа рҽтәи иреиҳау атцараиуртақәа ирызтамлаз, уахьтә ихынхәыз рарзаҳал-

қәа рыман адкыларатә комиссиахь инеит шәҩыла. Исгәалашәоит: ԥшь-матәарк рзы аԥышәарақәа ҳтиуан, ҳрыдыркылон 25-ҩык, арахь аинститут ҳталоит ҳәа инеиз рхыԥхьаҙара 240-ҩык рҟынҙа ихалт. Хатала атоурыхтә факультет ззаартыз ҳарт аԥсуаа иҟаз жәаҩык, жәохәҩык ҳакәын. Убарт рахьтә аԥышәарақәа рышьтахь иаанхаз хҩы-ԥшьҩы ҳакәхеит. Сареи аԥышәара сыцызтиуаз Жора Зыхәбеи ԥшь-матәарк рахьтә – ҩ-матәарк рзы хәба-хәба ҳауит, егьырт аҩматәарк рзы – ԥшьба-ԥшьба. Излаздыруала аԥышәарахь инашьтыз аԥсуаа ус ахәшьарақәа зауз ҳарт аҩыцьа ҳауп. Аха ҳартгьы ирыдыркылаз рсиа ҳанымшәалаҙеит. Ҳабаншәалоз – 25-ҩык рыдыркыларан иахьыҟаз, ибзиаҙан изтиз рхыԥхьаҙара 40-ҩык ыҟазтгьы. Арахь ирыдыркылоз 25-ҩык ракәын. Ирыдыркылаз рсиаҿы аԥсуаа ҳахьтә аҙәызатәыкгьы даламшәеит.

Жора Зыхәбеи сареи илыкәыршәны аобком аҿы ҳнеит. Усҟан уи ахьыҟаз Ленин иулицаҿы (уажәы Леон имҩа) иҟоу Амилатта банк аҿаԥхьа игылаз ахыбраҿы акәын. Ашә аартны уахьыныҩналоз ателефон асырта ыҟан. Атрубка анаашьтысх ателефонистка «шәасырц абашәтаху» – анылҳәа, «Аминистрцәа Рсовет Ахантәаҩы Архип Мирон-ипа Лабахәуа иахь» – сҳәеит. «Шәабантәасуеи» ҳәа дансазтаа – «Аобком аҟнытә» – ҳәа атак лыстеит.

Аобком аҟнытә ахьысҳәаз акәхап, али-ԥси рыбжьара «Сзырҩуеит» – иҳәеит Архип Мирон-ипа. Телефонла аинститут ахь аԥсуаа азәгьы ҳрыдрымкылеит ҳәа аниасҳәа. «Арахь ууаи, сузыԥшуп» – иҳәеит.

Аха, абраҟа даҽеакгьы бжьазгалар стахуп.

Аобком атаҟа ателефон асырта шыҟаз здыруан. Хыла уахь ҳазнеиз ателефонистка «уабантәасуеи» ҳәа дансазтаалак – «Аобком аҟнытә» сҳәар, ҳшеималдоз здыруан азоуп. Аха мшәан, даҽеаԥьарантә сылзасны «Аобком аҟнытә ауп» ҳәа ласҳәаргьы амуаз…

Аминистрцәа Рсовет аҿы ҳахьнеиз, ашә илагылаз изасхьазаарын, соуишьтит. Жора Зыхәба таҟа даанхеит.

Архип Мирон-иԥа иҟалаз аниасҳәа, ателефон атрубка аашьтихын апартиа Аԥснытәи аобласттә комитет актәи амаҳаныҟәгаѡ дизаст. Уи дшизасыз иацәажәашьала еилыскааит.

Атрубка аныкәитца, сара даасҷаԥшын «ѡба змоуз аԥсуаа зегьы шәрыдыркылт», иҳәеит.

Атцара ҳаналага раԥхьатәи асеминарқәа рҷы иаабеит акурс аҷы машәыршақә ирыдыркылаз дшыҟамыз. Хыхь исҳәахьеит, Москва, Ленинград, Киев уҳәа рҷтәи ауниверситетқәа «ԥшьбақәа» ахьроуз азы ирыдрымкылаз ракәын рыбжеиҳараѡык. Ҳара аԥсуаа – зны аԥсышәала, нас қыртшәала, атцыхәтәаны урысшәала абжьаратә тцара зауз, изааҳари – урт зынҳак ҳрыдукылартә ҳаҟамызт. Заанатц снаԥыѡлан исҳәоит – актәи акурс инаркны атцыхәтәантәи акурс аҟынҳа «ибзиаҳаны» атцара зтцоз ѡажәихәѡык ыҟан. Аԥхьа ишаҳцәуадаѡхазгьы, ахԥатәи акурс инаркны урт рхыԥхьаҳарахь ҳнеит Жорагьы саргьы. Уимоу, ҳкурс аҟнытә «адиплом ҟапшьқәа» зауз жәаѡаѡык рыгәта агылара аҟынҳагьы ҳхалт.

Уажәшьта сиасуеит даҷа зтцаатәык ашҟа.

1937 шықәса инаркны ақыртцәа ҳхәытцацалан ҳашрымазгьы, Сталин иԥсреи Бериа итакреи рышьтахь, 1953-тәи атцара шықәсҷыц азы аԥсуаа рхәычқәа ашколқәа рахь иахьынармышьтзи, убартқәа рышьтахь КПСС Ацентр Комитет Қыртәыла Аԥсны имѡаԥнагоз ассимилиациатә политика иаҷагылан иахьықәгылаз, иахьақәызбаз ирыхҟьазар акәхап, Аҟәатәи артцаѡратә институт италаз аԥсуаа рхыԥхьаҳара цыхьақәа рааста акырҳа изеиҳаз. (Ус ауми урт шныҟәоз, 1947 шықәсазы Шьынқәбеи, Зиҳариеи, Шьаҟрыли ашшыпхьыз Москваҟа ианырѡызгьы – Аҟәатәи артцаѡратә тцараиуртаҷы аԥсуа сектор аадыртит, арахь аԥсуа школқәа анадыркуаз аамтазы).

Сара аинститут афакультетқәа зегьы срылсны, аԥсуа студентцәа рсиа аныҟастца, схата иааԥьасшьеит – рхыԥхьаҳара хынѡажәаѡык рҟынҳа инаҳон.

Аԥсуа литературатә кружок еиҿаҳкаауеит анысҳәа – зегь еигәыргьеит. Асиа еиқәсыршәаз сыманы аинститут адиректорс иҟаз Хурциҙе иҟны снеит. Уи ақыртуа политика амҩаԥгаҩцәа дшыруаҙәкызгьы, ауаҩра илан, лекторк иаҳасабалагь иматәар (политекономиа даԥхьон) бзиан идыруан, илекциақәа аинтерес рытҷан. Сарзаҳали асиа иназгази данрыԥхьа, ихы ҩышьтыхны днасҷаԥшит, нас даапышәырччашәа иун, инацитҷеит: «Это не экономиа». Изыззари, усҟаназ уи зхиҳәааз сзымдырит, аха ашьтахь, азтҷаатә ишьтысхыз иазырура рзымдыруа иан-рымпытҷаха, еилыскаait, иара дзыԥхьоз аматәар «политекономиа» – аԥхьатәи ажәа «полит» шацрихыз. Ус анакәха, ииҳәаз иаанагатҷәкьоз иматәар аԥхьатәи ажәа ауп: «Это политика». Сарзаҳал «на ваше усмотрение» ҳәа нақәыҩны, атҷара аҟәша знапы ианыз ихатыԥуаҩ Басилаиа ишҟа сишьтит.

Басилаиа уаҩ кьаҷк иакәын. Икабинет уаныҩналалак астол ду дызхатәаз иахыҳәҳәоз ихы мацара акәын, ихәамц убазомызт. Хурциҙегьы Басилаиагьы сара сырдыруан, аҩыцьагь ҳкурс аҷы алекциақәа иҳазрыԥхьон, адиректор дзыԥхьоз аматәар аҙбахә хыхь исҳәахьеит, уи ихатыԥуаҩ Басилаиа иакәзар – «Абжьаратәи ашәышықәсҟәа ртоурых» аматәар даҳзаԥхьон. Ахәтакахьала, сара иналкаангьы сидыруан, раԥхьатәи ҳсеминар аҷы «Аԥсны абжьаратәи ашәышықәсҟәа ртоурых иазку алекциақәа ҟамлазои» ҳәа истаз азтҷаарала. Аԥхьыжәҳәа мцак инаркит, аха иҷээаиҟажашәа иун «Қыртәыла абжьаратәи ашәышықәсҟәа ртоурых иазку алекциақәа санрыԥхьо, Аԥсны азтҷаатәқәакгьы сырзаатгылоит» – иҳәеит иқьышә иныкәтҷашәа.

«Аԥсны азтҷаатәы аума уажәы исзааугаз, Ҭыжәба», – иҳәеит икабинет ашә аартны саныҩнала, дыхәмаруазу, дысхыччозу аилкаара уадаҩны. Асеминар аҷы истаз азтҷаара ашьтахь уи «Ҭыжәба» ҳәа акәын дышсышьтаз, сыхьз шидыруазгьы. Изтҷаара атак ҟамтцазакәа, сарзаҳали

ссиеи наган иапҳьа инықәыстцеит. Данапҳьа, ишьтахьҟала алаапк ицҳазшәа дѡатцҟьеит, дҟапшьҙа мцак ѡаиҽықәлан «ари закәызеи» – иҳәан дхәааит. «Сарзаҳали асиеи роуп» – сҳәеит. «Избоит саргьы, аха иануҵаз иаанагои?» «Апсуа литературатә кружок еиҽаҳкаауеит, ҳаилатәарақәа ахьымѡапаагаша уадак ҳзалышәхырц ауп», – сҳәеит. Истол дахытцны дааин сапҳьа даагылт. Хәычыкгьы иҽааиқәкшәа иун, ибжьгьы еиҳа иаармаҷшәа даацәажәеит: «Тыжәба, уара аинститут узҭалаз еиҳау атцара уоурц ауп, насгьы занаатс иалухыз аҭоурых ауп, арахь алитература уман уавалт. Уи уара иабауусу? Аҭоурых иазку анаукатә кружок аинститут аҽы еиҽкааны иҳамоуп. Уеизгьыуеизгьы кружокк аҽы уҽпушәарц уҭахызар – унеи уахь, аилатәарақәа уҽерылархә, уҭахызар Апсны аҭоурых иазкны ажәахәгьы ҟатца. Амала, апсуа литературатә кружок ҳәа узлагаз ҳинститут аҽы иаҳзеиҽкаауам. Избанзар, ари псуа институтҙам, апсуа литература иазку алекциақәагь араҟа ирыпхьаҙом. Ҳаинститут аҽы апсуа, ақырҭуа, аурыс ҳәа иаҳзеилыхуам – уи ҳинтернационалтә еиѡызара иапырхагоуп. Уажәшьта уца, алекциақәа нумыжьлан» – ҳәа насаҳәан, икабинет сындәылган соуишьтит.

Иныкәыршәны ашәҟәыѡѡцәа Реидгылаҽы снеит. Баграт Уасил-ипа Шьынқәба иакәын хантәаѡыс иҟаз. Исыхьыз аниасҳәа, Басилаиа ателефон дизасит. Акыр аамта еицәажәон. Атрубка аныкәитца – «азин уитеит 26-тәи аудиториаҽы аилатәарақәа рымѡапгара» – ҳәа сеиҳәеит.

Сгәырҧатцәа аинститут ахь сцеит.

1932 шықәса раахыс аус зуаз иреиҳау ҳцараиурҭаҽы акәым, агәра згоит Апсны зегьы ууанҙа алаҳәара апсышәала иѡны цьаргьы ишкыдрымтцацыз. Зиҙариа имѡаҽы (пыхьа – Ҷоҷуа) игылаз ҳаинститут аѡналарҭа ашә авараҽы зегьы иахьырбарҭаз инаган алаҳәара кыдыстцеит. Уаҟа иаҳәон, апсуа литературатә кружок аиҽкааразы рапхьатәи аилатәара шымѡапаагоз иара убри ахыбра 26-тәи аудиториаҽы, адырхаҽны асаат хәба рзы.

Излашьақәсыргылаз ала абри аҩыза ахҭыс ҟалеит 1953 шықәса декабр мза 21 азы. Уи аҽены Сталин имшииран. Абра инаҭшьны исҳәар сҭахуп, алитературатә кружок ҳинститут аҟны ианеиҧкааз 1954 шықәса рзоуп ҳәа акьыпхь аҧы изыҩхьоу – уи аиҧкаара иалахәымыз, иахаанмыз шракәу.

Алаҳәара кыдҭаны, ахпатәи аихагылаҷ иҟаз 26-тәи аудиториахь снеиаанҙа (уаҟа акәын ҧыц иаадыртыз аҭоурыхтә факультет актәи акурс аҧы итәаз алекциақәа иахьҳазрыпхьоз) аҭара сыцызтцоз Раиа Чкок днасыхьҙан, лылабжышқәа хаддыла, лыбжьы ҭахәаҽеҙа «Алаҳәара кыдырхт» – лҳәеит. Сааикәкьашан сналбаазар, акыдхроума - иҵыжәжәаны икапсан. Аинститут аҧхьа еилақь еилагылаз ақырҭ ҷкәынцәа, азҕабцәа ркьатеах ҧтцәо аччара иаҧын. Ицәытҧшны изласыхәаҧшуаз ала, сара сакәын изхыччоз. Еиҭакыдыстцеит алаҳәара – еиҭа кыдырхит. Абас хынтә иансзыру ашьтахь, ууанҙа аус ахьызуаз агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» аредакциахь сцеит. Аредактор Николаи Басиаҭ-иҧа Киут дыҟамызт, сзықәшәаз иасҳәеит аредактор ихаҭыпуаҩыс усҟан аус зуаз Иван Гамсараҭ-иҧа Амҷба. (Агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» аредакциа усҟан иахьыҟаз – Аидгылареи (ҧыхьа Фрунзе) Лакобеи рымҩақәа ихьеихагалаз, уажәы абылтәыҭатәарҭа аҧаҧхьа игылаз ахыбраҧ акәын).

Иван Гамсараҭ-иҧа аҭел дасны иҟалаз иеиҳәеит апартиа Аҧснытәи обком аидеологиатә ҟәша аиҳабыс иҟаз Аслан Ҭамшыгә-иҧа Оҭырба. Ҳҩыцьагь дҳаҧхьеит. Ҳахьнеиз – иҟалаз, ишыҟалаз акгьы нмыжькәа ахы инаркны аҭыхәанҙа изеиҭасҳәеит. Снаҧыҩлан иазгәасҭарц исҭаху – усҟан Аслан Ҭамшьыгә-иҧа апартиа Аҧснытәи обком актәи амаҙаныҟәгаҩыс дҟарҭоит ҳәа Аҧсны ирылаҭәахьан. Усҟан акәым, иара уажәгьы маҭура дук ахь ихьадырпшуа ауаҩы аҳәынҭқарреи ажәлари ирыдсыло азҭаатәқәа ашьац даҕрагылар ҳәа дшәоушәа дынхыҟәгылааахыҟәгыло, иҽрыламгалакәа днархыкәша-аархыкәшо,

ус уҳәар ауазар, мацкьашьацкьа ихы мѡапигоит. Аха Аслан Ҭамшьыгә-иԥа ус иҟаз уаѡымызт. Иахьагь слымҳакәа ирҭаѡуеит Иван Гамсарат-иԥа ихы наиқәкны иихәаз ажәакәа: «Уара, Ваниа, ианбаҳаҕрызаауеи абарҭ?!» Ус дыҟамызҭгьы, Қарҭ ақыртцәа рҭыѡраҷы – Қырҭтәыла акомпартиа ацентр комитет аизараҷы Аԥсны аиҳабыра рыхьзала ажәа анирҭа «ҳара ҳҷы зегь маншәалахоит аԥатцасаѡи аимааҙахѡи рматцурахьы абрантәи ауаа рынашьҭра шәаҟәытцыр» ҳәа иҳәарымызт… Ииашоуп уи иқәгылара критикала уазнеины, абас уҳәаргьы ауеит: «ус аргама имҳәакәа днахыкәша-аахыкәшо дықәгылазҭгьы, Аԥсны актәи амаҙаныҟәгаѡыс дшьақәдырҕәҕәон, наҟнаҟ иусурала урҭқәа зегьы ириашар еиҳа еиҕьымзи» ҳәа. Аурысқәа ирымоуп ажәаԥҟа: «иҟалаша-аныҟалалак ашьҭахь абас утәын, абас ҟатцатәын ҳәа агеницәа реиԥш ицәажәо рацәаѡхоит» ҳәа. Аха иҟоуп даҷеакы – агәымшәара, ахатцара злоу уарлашәарлоуп акәымзар, ажәлар рыѡнутцҟа ус иҟоуаҙәык-ѡыцьакроуп. Иаагозар, ақыртцәа ирыдцәылан Ефрем Ешба иихәаз ажәа затцәык иадамхаргьы иахьа уажәраанҙагь ирзымпҵшаац. Изларыпҵшаари, уи аѡыза ажәа иҷытцымҟьацызҭгьы. Иара убастцәҟьа ауп ашьҭахь Архип Лабахәуагьы ихы шааирпҵшыз.

…Аслан Ҭамшьыгә-иԥа Оҭырба атрубка ѡышьҭихын, ателефонистка илыдитцеит аинститут адиректор Хурциҙеи иареи еималдарц. Иахьагьы исгәалашәоит иааҷахтцәаны иихәаз иажәакәа: «Ниже Ҟараман-иԥа, аинститут апартком амаҙаныҟәгаѡ думан ууаироуп».

Атрубка аныкәитца Иван Гамсарат-иԥеи сареи ҳѡагылт ҳцаразы. Сара сааникылан, аинститут адиректори апартком амаҙаныҟәгаѡи ааиаанҙа дсацәажәон. Сгәалашәараҷ иаанхеит абарҭ иажәакәа: «Ушнеиуа амат хәхәаза умѡа ианиалан иубар, сахыкәшоит ҳәа уалагар – иуцҳауеит. Убри аҟнытә ахы уаҕрапалан иушьыроуп».

Ѡымыз раҟара ауп итцуа сыстудентхеижьҭеи. Сара ишсаҳауаз аинститут адиректори апартком амаҙаныҟәгаѡи дрықәымчны дцәажәеит Аслан Ҭамшьыгә-иԥа.

Сара акырынтә иқәыстцахьеит-иқәысххьеит абри аз-тцаара: «избан, сара рстудент ишсаҳауаз абас дызра-цәажәеи?» Атцыхәтәаны сзызкылсыз сазаатгылоит тцаҟа.

Иреиҳау атцараиурҭа итало ауафы апстазара ду ахь им-фа аатуеит. Аус злоу - уи амфа дшаныло ауп. Ишәапырҳап-уа ианылаз апсабарала ибга иашазаргьы, ипстазара мфа-пысуеит дуаф-цьыҟәны. Абри апстазара ашкол хьамта салаирпшит Аслан Тымшьыгә-ипа. Сыпстазараҷеы уиижь-теи егьа хынтафынтара срықәшәахьеит... Матцура-уаа дуцәақәак рыҳашгәашрақәа инадыркны, афыза гәакьақәа ҳәа сызхәапшуаз ршьапҷаршәкатцара аҟынза исхызым-гац, изымбац арбану... Акылҳара скылахеит, уажәшьта иҟастцарызеи ҳәа схы азтцаара астто аҟынза саннеиуаз, Ас-лан Тамшьыгә-ипа даасгәалашәон, «уцьыҟәымхан» ҳәа иҳәозшәа ибжьы слымҳа итафуан.

Снапыфлан, заанатц исҳәар стахуп акыр жәашықәса уи ашьтахь, 1970 шықәсазы КПСС Ацентр Комитет Иреиҳау апартиатә школ аҟны ақьыпхьи, арадиои, ателехәапш-реи рыҟәшаҷеы атцара аныстоз, уаҟа дсықәшәеит Аслан Тамшьыгә-ипа. Усҟан ареспублика еидгылақәеи автo-номтә республикақәеи рнапхгафцәа ҳашкол аҷеы мызктәи акурсҟәа ирыхрыжьуан. Ашкол аҷеы атцара зтцоз апсуаа фыцьа – Тарас Шамбеи сареи ҳнеипхьеит дахьаанҷасыз асасааирта «Россиа» ашҟа. Убраҟа Аслан Тамшьыгә-ипа игәалаиршәеит хыхь зызбахә цәырызгаз ахтыс. «Аин-ститут адиректоргьы, апартком амазаныҟәгафгьы, уар-гьы скабинет шәшындәылтцызтцәкьа, усҟан Апсны КГБ аиҳабыс иҟаз Гагәуа ател дысзаст... Урт русура ус акәын ишыҟаз...» Нас дааипхьхәыцаан даҷеа ажәакгьы нацит-цеит: «Усҟан-моу...»

Адырфашықәсан аинститут аҟны апсуа сектор аадыр-тит. Зегь рапхьаза апсуа бызшәеи алитературеи ирызк-ны алекциа сапхьоит ҳәа аудиториа ифналаз, иара уи ашықәсан Қартгәи ауниверситет иалган ииаз Гьаргь Гәыблиа иоуп. Сара апсуа сектор ахь ус сымазамызт, аха

уи ҭоурыхтә хҭысны излаҟаз ала, слекциа ааныжьны, сицыԥналт.

Аԥсуа литературатә кружок аҿы ашәҟә ҿыцқәа иҭытҵуаз инарыдкыланы, аинститут иҭаз апоетцәа, ашәҟәыԥԥцәа ҿарацәа, иаагозар: Анатоли Аџьынџьал, Шьоҭа Ҷкадуа, Нели Ҭарԥха, Алықьса Гогәуа, Џьота Тапаҳәуа, Платон Бебиа, Владимир Анқәаб, Анатоли Возба, Кәасҭа Герхелиа уҳәа егьырҭгьы (убарҭ рхыԥхьаҙараҿы арҭ ацәаҳәақәа равторгьы снарылаҵаны) рԥымҭақәагьы еилҳаргон. Аха убарҭқәа зегьы иаарылкааны схы-сгәы аҟны иаанхаз, Аҟәа ақалақь ҳаԥсуа интеллигенциа алархәны ҳлитературатә кружок имԥаԥнагаз, сара стәала акырҙа зҵазкуа хҭыск сазаатгылар сҭахуп ҵаҟа. Изласгәалашәо ала, уи ҟалеит 1956 шықәсазы.

Усҟан аԥсуа драматә театр иқәнаргылеит Михаил Лакрба иԥымҭа иалхыз аспектакль «Данаҟаи». Абри аспектакль аилыргара еиҿаҳкааит аинститут акорпус хада аклуб аҿы.

Аклуб иазымкуа ҳаинтеллигенциа еизеит. Аизара мԥаԥызгоз сара сакәын. Апрезидиум аҿы итәан ҳтеатр аԥсуа труппа, арежиссиор хада Аазиз Рашьыҭ-иԥа Агрба раԥхьа днаргылан. Уаҟа иҟан Аԥсны ашәҟәыԥԥцәа Реигыла усҟантәи ахантәаԥы Баграт Шьынқәбеи аҵакзыԥхықәу амаҙаныҟәгаԥ Алықьса Лашәриеи…

Зегь реиҳа иџьоушьаратә иҟаз, аинститут адиректор ихаҵыԥуаԥ Басилаиа дыԥхалан аизара мԥаԥызгоз дахьсыватәаз ауп, дышнаԥхьамзгьы.

Снаԥыԥлан исҳәоит: аспектакль «Данаҟаи» еилзыргоз гәыԥԥык, ахәҵакахьала: Шьоҭа Ҷкадуа, Владимир Анқәаб, Анатоли Возба, иара саргьы убрахь снарылаҵаны ҳаԥсуа театр аҿгьы аус аауан, «ацхыраагҙатә гәып» ҳалан.

Ажәахә ҟаиҵеит Шьоҭа Ҷкадуа, ажәахәцтца – сара. Ақәгыларақәа рхы рыладырхәт: Алықьса Лашәриа, Ҭамара Шьаҟрыл, Гьаргь Гәыблиа, Ҷыҷыкәа Коҕониа, Владимир Анқәаб, Алықьса Џьениа, Анатоли Аџьынџьал,

Аԥсны ашәҟәыѡцәа Реидгыла ахантәаѡы Баграт Шьынқәба, ҳаԥсуа театр арежиссиор хада Аазиз Агрба уҳәа егьырҭгьы. Аизара цон аԥсышәала мацара, ѡ-саатк инарыцны.

Апрезидиум аҿы зхала ихалан исыватәаз аинститут адиректор ихаҭыԥуаѡ Шоҭа Басилаиа уаҟа иаҳҳәоз, ҳазлацәажәоз ахьтә ажәа-заҵәык иадамзаргьы ишизеилымкаазгьы, аизара хыркәшоуп ҳәа анрыласҳәа, дѡагылан зегьы ишырбоз, ишраҳауаз «аус бзиа мѡаԥугеит, аинститут анапхгара ахьҙала ҭабуп ҳәа уасҳәоит» – иҳәан, снапы ааникылт.

Ари зыбзоураз, сара сызлахәыцуала аинститут аҿы иара Басилаиа ихаҭа дшаҿагылаз мчыла еиҿаҳкааз ҳаԥсуа литературатә кружок аусура мацара акәҙам, ҳаԥсуа интеллигенциа ѡба-хԥа шықәса рыла ҏеахьеибырҭаз, рыбжьы ҿаца ахьгаз, рныррa ахьыҷәҷәахаз ауп.

Сара сазаатҭыларц ҁтахҙам ҳлитературатә кружок абзоурала аинститут аҟны атҙыгазеҭи анапылаѡыратә журнали рҭытцра ишалагаз.

Абраҟа имҳәакәа сзавсуам, аԥсуа литературатә кружок инаваргылан аинститут аҟны ишеиҿкаахаз аԥсуа хоргьы. Иара убри аиҿкаарагьы иаҿаԥеит. «Аинститут азеиԥш хор еиҿкааны иҳамоуп, аԥсуа студентцәа шәзы хазы аиҿкаара абаҭаххеи» – ҳәа анапхгара ишыҟарҵац аиԥш еиҵа иқәгылт, аха ҳарҭ иҳамузт, ҳтәы иаҳаргеит. Усҟан есышықәса еиҿыркаауан аолимпиадақәа – ақалақьтә, ареспубликатә. Убарҭқәа раан аинститут азеиԥш хоргьы, аԥсуа студентцәа еиҿкааны иҳамаз ахоргьы еилалан – акны еицықәгылон. Уарлашәарлоуп акәымзар, еснагь актәи аҭыԥгьы ааннакылон.

Изласгәалашәо ала, 1955 шықәсазы ауп, аолимпиада анымѡаԥысуаз аинститут ахор аҿы ақырҭцәеи аԥсуааи «ҳаешьаратә еиѡызара» иазкны схатә жәеинраалала сықәгыларц сыдырҵеит. Изѡит ажәеинраала, иахьҙын «Сыԥсадгьыл Аԥсны». Уаҟа ақырҭқәа рзгьы, дареи ҳареи

ҳаиԝызаразгьы ажәак ҳәамызт. Уи ажәеинраала ашьҭахь 1958 шықәсазы иҭытҵыз сажәеинраалақәа реизга ашәҟәы «Сразҟы» иагәылалеит. Аха уажәазы исҳәарц иҭаху зынӡаск даҽакуп.

Аҟәа ақалақьтә олимпиада мԝаԥысуан. Иқәгылон ҳинститут ахор – ажәа сырҭеит сажәеинраала саԥхьарц. Ари ахьымԝаԥысуаз Аԥснытәи аҳәынҭқарратә филармониа аԥхынтә театр аҿы акәын. Кәапеишәа уаала иҭәын. Асценахь саацәырҵын аԥсышәала ажәеинраала аԥхьара саналага, (азал аҿы итәаз, ҵьара аҳәык-ԝыцьак аԥсуаа ракәымзар, егьырҭ зегь қырҭцәан, гырцәан, шәанцәан) аҟырҟырҳәа рыбжьы рдуны схыччара иалагеит. Ԝбаҟа куплет рышьҭахь аԥхьара сақәытцит, аха асцена нысмыжьт. Ас анырба, зхатып иқәымкьацыз «ссу» рҳәан рҽееиқәыркит. Саргьы суаԝымзи, сгәы анеибак ҿырҳәала зҳәара саҿыз сажәеинраала схашҭит. Аха сҽеаанымкылакәа сажәеинраала аҵакала еиҿартәшәа акы аҳәара салагеит, нас иаргьы сгәалашәан инасыгӡеит. Аԥсшәа злымҳа ҵнахуаз еилыркааз акгьы ыҟам, аха аԥсуаа хыцԝыцқәак иҟаз ибзиатәҟьан еилыркааит сшеилаԥсаз, аха срычҳаит. Уимоу, ҳақәгылан ҳаналга, сара сҿы иааины ргәахы ҵыжәжәо, «ақырҵцәа аԥсуаа ҳбызшәа раҳар рлымҳа ҵнахуеит, рыгәхьаа мкыкәа иахьынаугӡаз ииашан иҟоуҵеит» – ҳәа сгәы дырҳәҳәон. Уи мацарагь акәындаз, аолимпиадаҿы инарыгӡоз аномеркәа зегьы ахәшьара рызҭоз акомиссиа ԥсуа-заҵәык иалаз (уи ҳаԥсуа драматә театр актиор Разынбеи Агрба иакәын) «аолимпиадаҿы инагӡоу аномеркәа зегьы иреиҩъуп, актәи атып иҭатәуп» ҳәа азҵаара аныкәиргыла, аҳәгьы мап ацәимкт. Ҳинститут ахоргьы актәи атып злаанакылаз ала, ареспубликатә олимпиадахь ҳнеит. Уаҟагьы зегьы ҳариааины – Қарҭка хрышьҭит. Қырҭтәыла аолимпиадахь ҳнарышьҭаанӡа, аопереи абалети ртеатр аҿы Аԥснытәи инеиз ҳара ҳинститут ахор иазыӡырԝит акомиссиа ҷыда. Ашәақәеи акәашарақәеи рааста рлымҳа

тцнахызшәа збеит цсышәала сзыпхьаз ажәеинраала. Сажәеинраала акәым, ҳхор аҽы иаанрыжьыз х-номер затцәык роуп: ақыртуа ашәақәа ѡбеи цсуа кәашараки.

Абас баша Цсҳәы ицан ииаз иеиԥш, схынҳәит Картынтә.

Аинститут сызталаз, стцара азтцаатәы аганахь иааныжьны егьырт азтцаатәқәа апхьа сызрылацәажәаз, сара сабиԥара иатцанакуа ҳаамта убриаҟара итагәтасран азоуп. Ус акәын усҟан хәычи-дуи ҳәа еилых ҟамтцакәа ҳажәлари, ҳапсадгьыли, ҳхьыԥшымреи, ҳапсуа бызшәа алахьынтцеи итцарзаны ҳҽапхьа ишықәгылаз. Убас егьа иҟазаргьы, ҳарт аинститут ҳазталаз иреиҳау атцара аиуразы акәын.

…Атоурыхтә факультет аҽы, егьа иқәсхыргьы-иқәстцаргьы, иахьа уажәраанзагьы абри алектор дыпсыҽын, дзыпхьоз аматәар цқьа издыруамызт ҳәа азәгьы избахә сызҳәом. Зегьрыла иазыҟатцаны, рлекциақәа такпхықәрыла ирызнеины акәын ҳлекторцәа аудиториахь ишнеиуаз. Изааҙарызеи, егьырт афакультетқәа рҽы алекциақәа ирыпхьоз рааста апышәа рыман, иазыҟатцан. Машәыршақә иҟамлазеит, убарт рахьтә хѡык Картынтә иааны иахьапхьозгьы. Убарт рхыпхьазараҽы дыҟан ахпатәи акурс инаркны «Апсны атоурых» иаҳзапхьоз Зураб Вианор-иԥа Анчабазегьы.

Аха уажәы уи ала салагарц сгәы итазам.

Қартынтә дааны «Қыртәыла атоурых» даҳзапхьон Зимистарашвили ҳәа зыжәлаз лектор быргк. Дахьаанҽасуазгьы, азеиԥшнхартаҽ изалырхуаз ауадаҽы акәын. Асовет мчра Қыртәыла ишьақәгылаанза Парижтәи ауниверситет далгахьан. Имзакәа иаахтны иҳәон, ареволиуциа ҟалаанза амитингқәа рҽы аргама Сталин диҽагылан дшықәгылоз. (Сталин данпсы ашьтахь акәхап, мамзар, иԥсы антаз ус аргама аҳәара акәым, иара иганахь ажәа кьынаак зҳәоз «ажәлар раға» ҳәа дахьца-дахьаа уаѡы изымдырзо дыбжьазуан).

Сымԥашьозар, аԥбатәи акурс ҳаналгоз аламҭалаз ауп. Ҽнак «акурстә усура» иазкны атемаӷәа дҳазрыпхьеит, нас аҭыҵгәы ианиҵеит. Досу ихатә гәаԥхарала иалихуан ииҭахыз атема. Ҳаргьы ҳмаԥԥымызт, ԥажәижәаԥык ҳнарыцын. Аҭыҵгәы ианиҵаз рахьтә темак аҳәгьы имгеит. Ҳлектор дааҳалаԥшын: «Шәарҭ Аҟәатәи аинститут аҭоурыхтә факультет аҿы аҵара шәҵоит. Аҟәа – Аԥсны иаҳҭныӷалаӷьуп. Нас изышәҭахымхеи, ари атема: «Изусҵәада аԥсуаа. Иабантәааи урҭ?!»

Сара хыхь исҳәахьеит, аҭоурыхтә факультет заартыз аԥсуаа рмилаҭтә кадрӷәа рааҙаразы шакәызгьы, ирыдыркылаз аԥсуаа ҳҳыԥхьаҙара хәԥык, фԥык ишреиҳамыз. Егьырҭ милаҭла ишеилаԥсазгьы – ақырҭцәа ҳаиҳан. Аԥсуааи ақырҭцәеи ҳабжьара амилаҭ зҵаара анцәырҭлакгьы, егьырҭ амилаҭ рхаҭарнакцәа ҿырҭуамызт, аха зегь дара роуп азҵаара ҭәҭәаны ианеимаҳкуаз, ақырҭцәа рахь акәын иахьадырцәылоз. Амчра ахьыҟаз ҳәа ихьаԥшуан.

Ҳлектор аԥсуаа ирытҵанакуа атема зышәымгои ҳәа азҵаара ас днақәыҭәҭәан ианыӷәиргыла, ақырҭцәа аҟырҟырҳәа иахыччеит. Саахьаҳәны егьырҭ амилаҭӷәа иреиуаз ҳԥызцәа санынарҿаԥш, урҭгьы ақырҭӷәа рахь ихьаҳәны ацәыҵаччара иаҿын. Мцак ԥасыцралан, сԥатҟьан «уи атема сара изгоит» – сҳәеит. Аччара иаҟәытцны зегьы аахьаҳәит сара сахь.

Зимистарашвили ихы ԥышьҭихын даасҿаԥшит, «ибзиоуп» ҳәагьы аанарго ихы ааирҵысит.

Алекциа анынҵәа, ууаи ҳәа снеиган: «Уи атема ахьугаз ииашан иҟаутцеит, амала иудыруазааит – атема даара ишыхьамҭоу» – ҳәа сеиҳәеит.

Саргьы издыруан уи атема шымариамыз, убриазы ауп иара уи аҿенытәҟьа, алекциаӷәа рышьҭахь иныӷәршәны АБНИ ахь сызцаз. Уаҟа срыӷәшәеит ҳҭоурыхҭтцааԥцәа дуӷәа ԥыцьа, исҭахызгьы урҭ ракәын. Сыззнеиз, иҟазишыҟаз зегьы аахтны ирасҳәеит. Аԥыцьагьы инеиҿаԥш-

ааиҽаԥшит, нас руаҙәк абас иҳәеит: «Изустцәада аԥсуаа. Иабаантәааи урҭ?» – ари адоктортә диссертациа иатемоуп. «Акурстә усумҭазы» ари аҩыза атема ашьҭыхра иашаҙам. Егьигь уи дышиқәшаҳаҭыз ала ихы иртцысуан. Абас жәабаҟа минуҭ исабжьан, АБНИ сындәылган соурышьҭит.

Абарҭ зыҙбахә сҳәаз аҩыцьагьы ҳаԥсуа ҭоурыхҭтцааразҽы аусумҭа дуҙҙақәа аԥызтцаз роуп. Иаахтны иаҳҳәозар, ҭоурыхҭтцааҩцәақәак раҳасабала ирывақәалоу иахьагьы иҳамамзар ҟалап, аха уи даҽеа зтцаароуп. Сара дара рҽы сназгаз – зынҙаск даҽеа зтцааран. Аԥсни аԥсуа жәлари ртоурых иазҿлымҳаз жәаҩыла-шәҩыла иреиҳау атцараиурҭақәа ирҭатцаны ирымаз цьушьап…

Ҳинститут аҽы аҭоурыхтә факультет иаадыртыз италаз, насгьы Аԥсны аҭоурых иазҿлымҳан дара рҽы инеиз сара аҙәызатцәык сакәын… «Абарҭ ашәҟәқәа урыԥхь», «абас ҟатца», «абас иҩы» ҳәа исывагьежьны исыцхраауеит ҳәа сгәы баша иаанагозаарын.

Уи ахҭыс инадҳәалан сазкылст схатәы еилкаарак: ажәлар ртоурых ҭыстцаауеит ҳәа иаҽу, дызҿу мацара акәымкәа, сышьҭахьҟа иаасытцагылаша, исымыздаша изызҳауада, иҟада ҳәагьы дхәыцуазароуп, дхьаԥшуазароуп. Мамзар, хыхь зыҙбахә сҳәаз ҳтцарауаа дуқәа ишрыхьыз аиԥш, дара аниаслак – рышьҭахьҟа итыкка иаанхоит. Ус акәымзар, ақыртуа тцарауаа Пауле Ингороҟва итеориа еиҭа ишьҭыхны, ҳтоурых нарҳәы-аарҳәны изҩыз ртак ҟазтцоз ҳмауаз…

Абри ахҭыс инадҳәалан сазаатгылоит аԥсуаа ҳаԥстазараҽы итрагедиан иҳамоу ҳзеиԥш ҟазшьак.

«Изустцәада аԥсуаа. Иабантәааи урҭ?» ҳәа ҳлектор аҭыҙгәы иананитца зегь реиҳа ибжьы дацәыԥхамшьаҙакәа иахыччоз Гиви Ҵулаиа (уи мацарагь акәындаз, аԥсуааи ақыртцәеи ҳазтцааарақәа анцәыртцуаз енагь иаҳҽагылоз, иаахтны аԥсуаа ҳшиҭахымыз имҙаҙакәа изхәоз) аинститут ҳаналга, даашьҭпааны АБНИ аҽы днаган аусура дала-

дыргеит. Сгәы ишалсыз, хыхь зыҙбахә сымаз ҳҭарауаа дуқәа рлымҳа аҟынҙа инаргартә иҟастцеит. «Уи адиплом ҟапшь ала далгеит» ҳәа аҭак ҟартцеит. Изҽыз Гиви Цулаиа иакәын. Апсуаа ԥыцьа, ахәҭакахьала, Жора Зыхәбеи арҭ ацәаҳәақәа равтори адиплом ҟапшьқәа рыла ҳшалгаз зынҙаскгьы ирыздыруамызт. Ирыздыруамызт, избанзар, иҳашьҭамызт, ҳагәхьаа ркымызт. Убас рныҟәара зегь рапхьа иргылан иззеицәахаз дара роуп. Амԥа зырҭаз, изытцгәаз Гиви Цулаиа дара рыбзоурала иахьа аҭоурыхтә наукақәа дрдокторуп, Москва аус иуеит, иааҭижьхьоу иусумҭақәа зегьы зҽагылоу, рапхьатәи ишьаҽа аихгараҽы имахәар аанызкылаз, итгәаз АбНИ ахь дназгаз роуп.

Ари апсуаа ҳатрагедиақәа ирытрагедиоуп, ҳапхьаҟа еиҳагьы еицәахоит иахәҭоу алкаа аныҟаҭамха.

Аԥажәатәи ашәышықәса ԥынԥажәижәабатәи ашықәсқәа – Сталин ипстазара даналтц, Бериа Асовет Еидгыла ачарҳәаԥык иаҳасабала данықәырга ашьтахьтәи ашықәсқәа, уажәрааҙа ишазгәаҳҭахьоу аипш, Апсны азы акырҙа зтцазкуаз шықәсқәан, аиҳараҙак Асовет Еидгыла акоммунисттә партиа Ацентр Комитет атцыхәтәантәи ажәашықәсқәа рзы Қырҭтәыла Апсны иазнауаз ацәгьамыцәгьарақәа аҽапызеуаз ақәтцара анаднакыла нахыс.

Аиашатцәкьа шәтахызар, апсуаа ҳапсы ҭалт, ҳабҕа еитцаххт. Ҳапсадгьыл аҽы ҳапшәымацәоуп ҳәа ҳахқәа харԥахт. Аиҳараҙак ус ҟаҳтцартә хҟалеит апсуа литература ашьаҭаркԥы Дырмит Гәлиеи Апсны аминистрцәа Рсовет Ахантәаԥыс усҟан иҟаз Архип Лабахәуеи Асовет Еидгыла аиҳабыра рышҟа «Қырҭтәыла анапхгара Апсны иазуу аиакәымрақәа дырееироуп» ҳәа ишәыдышәкылаз ақәтцара апстазараҽы анагҙара иаҽҙам, рыгәгьы итаҙам ҳәа иаиқәгыла ашьтахь.

Уртқәа зегьы, асаркьаҽы аипш, еилыкка ианыԥшуан Аҟәатәи артцаԥратә институтгьы. Аинститут усҟан адиректорс иҟаз Ниже Ҟараман-иԥа Хәырцизе хыхь «ауаԥра злаз, зматәар бзиан издыруаз» ҳәа сышихцәажәазгьы

(аинститут атцара аҟәшазы уи ихатыпуаѡыс иҟаз Шоҭа Иосиф-ипа Басилаиа дидкылан сахьихәапшуаз уи аѡыза ахәшьара истеит), Апсни апсуааи рышҟа урҭ имѡапыргоз – Қырҭтәыла аполитика акәын. Ус анакәха, иахьа сызлазхәыцуа ала, Басилаиа деиҕьын Хәырцизе иааста. Избанзар, уи иаахтны бжьыҭгала ишимҳәозгьы, апсуаа ҳшиҭахымыз ихы-иҷы ианыпшуан; егьи – узиднагалалак дҷапхаҷаччо, ихы-игәы узышьҭны дузыҙырѡуан, дышуқәшаҳату азгьы ихы иртцысуан, арахь узызнеиз азтцаатәы ихатыпуаѡ Басилаиа идиҭошәа, апартком амаҙаныҟәгаѡ инапы ианитцозшәа ужьаны, икабинет ундәылган уоуижьуан. Алитературатә кружок аиҷкаара азин сышәҭ ҳәа арзаҳал сыманы иара иҷы саннеизгьы, ус сзуны ауми ихатыпуаѡ Басилаиа иахь сшишьҭыз.

Урҭ рѡызцәа Апсни апсуааи ҳзы еиҳагьы еицәан.

Убас амат аипш иҳәазон, итцәитцәиуан, маҙала ууанҙа имѡапыргоз рполитика нарыгзон азоуп Дырмит Гәлиагьы Архип Лабахәуагьы аргама ирҷагылан изықәгылаз. Дырмит Гәлиа иматцура дамырхыр ҳәа дшәомызт, даҽа аамҭак ааихьан, изыруран иҟаз... Аха Апсны аминистрцәа Рсовет Ахантәаѡыс иҟаз Архип Лабахәуа иматцураҷы иааныжьреи иамхреи-иатареи знапы иакыз Қырҭтәыла акомпартиа ацентр комитет усҟан актәи амаҙаныҟәгаѡыс иҟаз Мжаваназе диҷагылан ауп ашшыпхьыз шиѡыз...

Шәара шәазхәыц, усҟан акәым, иара иахьагьы абас зылшо ипшаара уадаѡзар ҟалап.

Апсны ус зылшоз ҳәа аматцурауаа иҳамаз ѡыцьа затцәык ракәын: Архип Лабахәуеи Аслан Отырбеи.

Убартқәа ирыбзоураны, инеипынкылан акәымзаргьы, Апсны ана-ара еитакрақәак рымѡапгара иалагеит.

Аҟәатәи артцаѡратә институт аҟны акәзар, 1954 шықәсазтәи атцарашықәс ҷыц азы апсуа филологиатә факультет ҷыц аадыртит. Убри аҟынгьы иаанымҷаскәа, Хәырцизе дрыпсахт Москвантә иаарышьтыз Акибеи Фуат-ипа Хонелиа ила.

Аинститут адиректорк иаҳасабала раԥхьатәи амш азы иҟаитҵаз иаразнак зегьы иааҳалаѡит.

Адиректор икабинет ашә аартны ашәхымс ишьаҷа ахьынхигаз дҳашҳатәараха уаҟа дадырсызшәа даанхазаап. Иҟалаз уи ауп: адиректор истол ашьтахь атҳамц зегьы амҽехакны икыдын Сталин ипатреҭ. Аинститут анапхгара – ихатыԥуаа, акафедрақәа реиҳабацәа, афакультетқәа рдеканцәа рдиректор ҷыц дцыцҳа данаатгыла, изыѡнамло-издәылымтцуа ашә илахазаап. Анхамѡа азтцаатәқәа рзы аинститут адиректор ихатыԥуаѡ димыԥхьазтгьы, ишеилгашаз сеидру. «Ари акабинет аремонт ҟатцатәуп», – ҳәа наиаиҳәан, днеиқәкьашан дындәылтцт.

Снаԥыѡлан исҳәоит: аамта шаҟа бжьысыз сыздыруам, аха «аремонт ҟатцаны ҳалгеит» ҳәа адиректор иаиеиҳәа, Акибеи Фуат-ипа днеин ибеит. Акабинет аремонт шазыруз игәаԥхазаап, ихатыԥуаѡ дирҽхәазаап, амала, дгьежьны дандәылтцуаз ашә аҷы днеиуан, даахьаҳәын, ууанҳа Сталин ипатреҭ ахькыдыз атҳамц инацәа нақәикын ҷааитит:

– Абраҟа Ленин ипатреҭ кыдтца!

Иара убри ахтысгьы аҽены иалагҳаны аинститутаа зегьы иҳалаѡит.

Акибеи Фуат-ипа Хонелиа змаҭура зхы иархәан зыпсҭазара бзабаазтәуаз, зхы-зыпсы мацара иазхәыцуаз уаѡымызт. Рыцҳарас иҟалаз, ақыртцәа Аԥсны иахапапаны ианыҟаз, ианаԥшәымацәаз, аԥсуаа рыѡнутцҟа амаҭура ду ашҟа змахәар кны иѡахоз аҙәык-ѡыцьак ракәымзар, урҭ рнапахьы инаргон.

Арҭ ацәаҳәақәа равтор схата ашьтахь аамтақәак рзы апартиа Аҟәатәи араионтә комитет аҷы аиҷкааратә ҟәша аиҳабыс санықаз (снаԥыѡлан исҳәоит, аха Аҟәа араион аҟны усҟан инхоз ауааԥсыра зегь рахьтә рыбжеиҳараѡзак қыртцәан) «абарҭ уажәраанҳа ишԥасзеилымкаацыз, зеиԥш уаатәыѡсоузеи, иугу-иубзоу уара уаԥхьа игәазҭо, рҷабызшәа хааны, рхы-рԥсы зегьы уара иухтныртцарц

рҭахушәа, амҭцәҟьа уқәтәар зымуа, иувагьежьуа-иукәҟьашо иҟарҭо ҽа-милатк рхатарнакцәа ирзыҟатцом» ҳәа шаҟантә сгәы иаанагахьаз. «Угәуҽеаныз, амцхә иуҽаччо, ухатцкы казмыршәуа, ага уганы аҙы умыржәҙакәа ууазго уаауп» – ҳәа сеиҳабы, апартиа Аҟәатәи араиком актәи амаҙаныҟәгашс иҟаз Харитон Аҳмат-ипа Ашҙба ианиҳәоз, дцьашьаны сиҽапшуан. Урҭ ус зыҟарҭоз милатла иахьырҟазшьаз, насгьы аҳәынҭқарра ахарцьала рхы уланыҟәыргарц шакәыз анеилыскаа ашьтахь ауп…

Акибеи Фуат-ипа иҧстазара абжеиҳараҙак Москва ишихигахьазгьы, дхәыҷы аахыс дрыцынхозшәа еилкааны иман. Иара убастцәкьа ауп иаргьы иаразнак дшеилыркааз.

Аинститут аҽы Апсны аспорт атоурых азтцаатәқәа ирызкны алекциақәа ирыпхьоз сгәыла Отар Ваханиеи сареи ҽенак ишны ҳаидтәалан ҳшеицәажәоз, «аинститутаа адиректор бзиа дшәоуит» анысҳәа, ауашы аамысташәа ҳәа исшьоз сгәыла мцапшьк шаихкьеит, нас даасҽапшын, ҽааитит:

– Апсуааи ақыртцәеи ртоурых аҽы зәыр асал рыбжьеитцарц игәы итазар – ахы зкыз иоума адиректор бзиа ҳәа зыҙбахә умоу, – иҳәеит.

Дақыртуаз, дагыруаз, атахызаргьы ауаа ташақьақәа ҳәа ҳзышьтаз ашәанцәа рхатарнак иакәзаайт, хыхь ишазгәастахьоу аипш, Акибеи Фуат-ипа аусура данала-газ рапхьатәи амш инаркны уи изы ажәа бзиак машәыршәагьы аҙәы иҧытцкьаны исмаҳаит. Ус ахьысҳәогьы сиашам, избанзар, дыҟан аҙәы – атоурыхтә факультет аҽы «аҳәынҭқарреи азини» ртемала алекциа иаҳзапхьоз. Уи Соселиа иакәын. Ашажәатәи ашәышықәса ашажәижәабатәи ашықәсҟәа рзы Қырттәыла аиустициа аминистрс иҟаз.

1931 шықәсазы Апсны автономиоуп ҳәа иҧхьаҙаны Қырттәыла ианалартца ашьтахь, Апсны Аконституциа еиқәзыршәаз акомиссиа, иара ишҳаиҳәаз ала, ахадас дшьақәыргәгәан. Уи иҟнытә исаҳаз ажәабжьк сазаатгылоит:

«Қырҭтәылатәи акомпартиа ацентр комитет абиуро аилатәара анымҩаԥысуаз астол аханы итәаз Бериа арҕьарахьала иватәаз Нестор Лакоба иакәын, егьырҭ абиуро ачленцәа зегьы актәи амаӡаныҟәгаҩ истол ихәхәаӡа иаҿаԥшьыз наҟ-ааҟ иахатәан. Зны-зынла Бериа дандәылтцуаз, абиуро аилатәара назыгӡоз Нестор Лакоба иакәын, Қырҭтәыла акомпартиа ацентр комитет аҩбатәи амаӡаныҟәгаҩ уа дыштәазгьы. Сара игәасҭахьан, ус иахьыҟаз Бериа ихаҭагьы ишигәамԥхоз. Абиуро аилатәара амҩаԥгараан Бериа ивараҿы Нестор дзыртәаз анеилыскаа, Аԥсны Аконституциа алацәажәарахь ҳаниас ауп. Аконституциа апроект еиқәыршәоз акомиссиа ахантәаҩыс сызлаҟаз ала, абиуро аилатәараҿы уи азтцаразы ажәахә ҟазтцоз сара сакәын. Усҟан Асовет Еидгыла иатцанакуаз егьырҭ автономиақәа рконституциақәа рҟны ишарбаз аиԥш, Аԥсны Аконституциа апроект аҿгьы хазы игаз хәҭаҷқ арбан. Уи ахәҭаҷ иаҳәон: «Қырҭтәыла ақәшаҳаҭымкәа Аԥсны уи алтцра азин амам» ҳәа. Аконституциа еиқәыршәоз акомиссиа сызлахантәаҩыз ала, сара ибзиан исгәалашәоит, автономтә республикақәа рконституциақәа зегьы рҿы ус хазы хәҭаҷны иануроуп ҳәа КПСС Ацентр Комитет аҟнытәи адтца ҷыда шыҟаз. Уи ахәҭаҷ санаԥхьа Нестор Лакоба ишицәымыцхаз збеит… аҳәыцымыцра далагеит. Ҳарҭ иаадыруан илымҳақәа ишырмаҳауаз, уи азы аппарат ҷыдагьы аман. Сталин хьыӡшьарас «Адагәа» ҳәа шиеиҳәозгьы ҳаҳахьан, амала иаадыруан уи ишацитцоз «сҩыза гәакьа» ҳәа даҿа ҩажәакгьы. Убарҭ иажәақәа рымч акәхап Бериа иарҕьарахь дивазыртәазгьы. Нестор Лакоба Бериа иахь дынхьаҳәын, маӡалашәа, илымҳа дынҭахәытхәытит. Бериа ишигәамԥхаз зегьы игәаҳҭеит, аха нас даапышәырччашәа иун ҿааитит: «Нестор Апаллон-иԥа аҳәара ҟаитцоит ҳбиуро аилатәара уатцәахьы ииаагарц. Ҳазлацәажәо иара дызхадоу Аԥсны Аконституциа ауп, арахь илымҳа иамоу аппарат бжьыст…» абарҭ атцыхәтәантәи иажәақәа Бериа

иқьышә иқәтцашәа, дахыччозу-дахыхәмаруазу узеилымкаауа иихәаз ажәақәан, аха зегь реиҳа исзымбатәбарахаз Нестор усҟан Бериа ишҟа дышхьаԥшыз ауп…

Адырԥаҽены ашьыжь абиуро аилатәара иацнатцеит, амала «Қыртәыла ақәшаҳатымкәа Аԥсны уи алтцра азин амам» ҳәа хыхь зыҙбахә сымаз ахәтаҷ Аконституциа апроект аҿы зынҙаскгьы иҟаҙамызт.

Ашьтахь излеилыскааз ала, Сталин идтцала Бериа иамихит. Ус иҟаз Асовет Еидгыла иатцанакуаз автономтә республикақәа зегьы рахьтә Аԥсны Аконституциа мацара акәын. Аха иара уигь анарха маҷхеит – Лакоба дантадырха ашьтахь инаганы иагәылартцеит».

Соселиа абриаҟара сзизаатгылаз, Акибеи Фуатҭ-ипа дԥыза-гәакьан дахьивагылаз ауп.

Абраҟа заа снапыԥлан исҳәар стахуп даҽеа хтыск аҙбахәгьы.

Изныкымкәа-иԥынтәымкәа хыхь ишазгәастахьоу аипш, ҳара ҳкурс – аинститут атоурых аҿы зегьы иаарылкааны уззаатгылаша курсын. Аҳәынҭқарратә ԥышәарақәа рҟынҙа ԥажәи-ԥыцьаԥык ибзиаҙаны атцара зтцоз ракәын. Аха аҳәынҭқарратә ԥышәарақәа рҿы урҭ рахьтә жәаԥык еиуеиԥшым аматәарқәа рзы ԥшьбақәа зларouз ала, адиплом ҟаԥшь аиура иаԥсахаз жәаԥаԥык ҳауп.

…Ус итрадицианы излаҟалахьаз ала, аинститут ҳахьалгаз аҳатыр азы Аҟәатәи ашьха ақәцәаҿы иҟаз аресторан «Амза» аҿы абанкет ҳаман. Изыхҟьа-изынԥа сыздыруам, аха ҳинститут адиректор Акибеи Фуатҭ-ипа уахь дышнаԥхьазгьы, ицынхәрас иҳазнеиз атцара аҟәшазы аинститут адиректор ихатыԥуаԥ Шота Басилаиа иоуп. Ҳбанкет амԥаԥгаразы тамадас иалхызгьы иара иоуп. Ахәылбыҽха асаат быжьба рзы итәаз асаат жәаба, жәеиза рзы аипш ахыркәшарахь ҳнеит. Убасҟан ауп ҳтамада Басилаиа ҳинститут адиректор данигәалашәаз, иныҳәаҿа анааникылазгьы. Астол атцыхәан ҳтәан Жора Зыхәбеи

сареи. Басилаиа ибжьы ԝҭиган «ҳбанкет аҽы схаҭыԥуаԝс иќоу аԝыза Ҭыжәба ушќа сиасуеит» – ҳәа ҽааиҭит. Сара арыжәтә мыцхә иазгагаз среиуамызт, усҟан-моу – иахьагьы ус иќоу среиуам, аха аныҳәаҽакәа сызҽыхәоз сқьаф ќартцахьан, насгьы аинститут салгеит, сдиплом сцьыба иҭоуп, уажәшьҭа Басилаиа сызлеицәоузеи ҳәа сыԥхьаҙазар акәхап, сыбжьы нҭызган ҽаасҭит:

«Шоҭа Иосиф-иԥа, ҳарҭ апсуаа ҳҽы аԝнаҭа ахада иныҳәаҽа – зегь раԥхьа иныркылоу ныҳәаҽоуп» – ҳәа. Атцыхәтәантәи сажәа ҳәаны саалымгацкәа, Басилаиа мцак ицрасызшәа дԝатќьан, апырпыл аиԥш дќаԥшьҙа деибакны ҽааиҭит: «Аԝыза Ҭыжәба, ҳарҭ ақыртцәа ҳҽы зегьы реиҳа бзиа иаабо иныҳәаҽа атцыхәтәаны ауп иаанаҳкыло…»

Ус иара дымсааит, Акибеи Фуат-иԥа ақыртцәа бзиа дшырбоз!

Сара иџьасшьо Акибеи Фуат-иԥа аинститут аҽы ибжьы мыргаҙакәа илимыршаз, иеиҭеимкыз арбану, иара Басилаиа дызиламкьыст акәымзар. Ус сҳәеит ҳәа, Басилаиа Акибеи Фуат-иԥа ихала иакәым, хԝы-ԥшьԝы адиректорцәа рыԥсахрагьы илшеит…

Атцыхәтәаны, хазы-хазы еидтәалаз агәыԥкәа, дара ирҭахыз аныҳәаҽакәа рынкыларахь ииасит. Уажәы цқьа исгәалашәом, аха ҳара ҳахьтәаз, сымԝашьозар, Жора Зыхәба иоуп «Ҳаԥсынра ныҳәазааит, ҳаԥсуа дгьыл ныҳәазааит» ҳәа аныҳәаҽа аанызкылаз. Сара хыхь рыҙбахә сҳәахьеит, ҳкурс аҽы жәашыкәса, жәохә шыкәса рќынҙа иҳаиҳабызгьы шыќаз. Убарҭ иреиуаз ашьапылампыл асԝцәа Аќәатәи ркоманда азыќатцаԝ (ижәла Есарҭиа акәын ҳәа сыќоуп) ари аныҳәаҽа даҽапеит. Иахьагьы слымҳа иҭаԝуеит ибжьы: «Изахьҙузеи Аԥсны, аԥсуа дгьыл? Ари атәыла – хьҙыс иамоу Қырттәыла ауп. Ус анакәха, Қырттәыла дгьыл ҽатцакгьы узыԥшаауам аԥсуа дгьыл ҳәа зыхьҙу». Зегь реиҳа иареи сареи ҳабжьы цәгьахеит. Ҳара иҳацалгаз абырзен ҷкәын Кока Константиниди ихы

наиқәикын Есартиа абас иҳәеит: «Уара убырзенуп, ус анакәха, аҧсуаагьы ақыртцәагьы узеиҧшуп. Уара иуҳәо акәхоит аиаша. Иҳәа нас, ари адгьыл қыртуа дгьылу, ҧсуа дгьылу?»

Кока аҧхьа даалакѡакт, аха Есартиа изтцаара атак ҟамтцакәа дшиҧырымтцуаз аниба, ихы аалаирҟәын, ҳара ҳахьгьы даахьаҧшшәа иун, инцәытцакшәа «қыртуа дгьылуп» – иҳәеит.

Сара амца ѡасыхҟьеит. Усҟан зегь сгәалашәеит… Исгәалашәеит 1938-39-тәи атцарашықәсазы Аҟәатәи ашьхаруаа рышкол италаз актәи аклассаа абырзенцәа ршкол (уажәтәи Аҟәатәи ахпатәи абжьаратә школ ахыбраҽы акәын урт атцара ахьыртцоз) аиҳабыратә классқәа рҽы итәаз ахбыццәа ҳаанкылан ҳшырыпҟоз… Нас аҧсуааи абырзенцәеи ҳақалақь агәтаҽтәи адәеиужьраҽы саатла ишеисуаз…

1941-45-тәи Аҧьынцьтәылатә еибашьра ашьтахь артцаѡратә тцараиуртаҽы аҧсуа сектор италаз рзеиҧшнхартаҽы ишрықәлоз… уимоу, иара аштаҽы ишҳажәлоз…

Иахьанҙагь исзеилымкаац абырзенцәа ҳарт аҧсуаа убас изаҳзыҟаз.

Кока Константиниди 1992-93 шықәсқәа рзы Аҟәа иалцаны ақыртцәа Бырзентәылаҟа ирышьтыз дыруаҙәкуп. Шықәсқәак рнаѡсан ҳаҧсуа делегациа Бырзентәыла ианиба Аҧсны азы игәы ҧшааны, ахәыҷқәа реиҧш илабжышқәа хаҟәҟәалеит.

Агәра згоит Аҧсны азы игәы шыҧшааз. Аҧсны ҳәа ахьахьзу акәым, иҧьашьахәу ҳаҧсабаратә кәакь азы… Аха, мшәан, ара иқәтцны ицаз ақыртцәа, агырцәа, ашәанцәа иара убастцәкьа ргәы мҧшааҙои? Иҧшаауеит, аха Аҧсны ҳәа иамоу ахьз азы акәзам… аҧсуаа ҳазгьы акәзам… Иҧьашьахәу ҳаҧсабаратә кәакь азоуп. Аиаша иагьа ииашазаргьы абас ауп ишықоу.

Ѡбаҟа ажәа рыла акәзаргьы, хатала сара исытцанакуа даҽеа хтыскгьы сазаатгылар стахуп.

...1957 шықәса апрель мза анҭәамҭаз акәын. Аԥсны ашәҟәыѡцәа Реидгыла аҭакзыԥхықәу амаҙаныҟәгаѡс иҟаз Алықьса Лашәриа адырра злаҳаиҭаз ала, адырѡаҿены ҳинститут аклуб аҟны апоезиа знапы алакыз аинститут иҭаз астудентцәа ҳаизеит.

Иихәаз аамҭа иахмырԥакәа Аԥсны ашәҟәыѡцәа Реидгыла ахантәаѡы Баграт Уасил-иԥа Шьынқәбеи иареи неит. Ѡба-хԥа саат рыѡнутҟа хазы-хазы ҳзыԥхьаз ҳажәеинраалақәа ианырзыҙырѡ ашьҭахь, Баграт Шьынқәба дѡагылан, аҙәаҙәала даҳзаатгылан ҳѡымҭақәа дрыхцәажәеит.

«Уѡымҭақәа уманы уатцәы ашәҟәыѡцәа Реидгылаҷ унеи, уаҳҭахуп», – иҳәеит ианцоз Алықьса Лашәриа.

Адырѡаҿены алекциақәа рышьҭахь снеит.

Баграт Уасил-иԥагьы иаргьы сзыԥшын. Снадыртәан, иназгаз сажәеинраалақәа ирзыҙырѡит. Атцыхәтәаны Баграт Уасил-иԥа «уажәеинраалақәа еидызкыло ушәҟәы ҭҳажьырц ҳаҙбеит, амала хыс иауҭаша уазхәыц» – иҳәеит, даасҷаԥшын. «Сара исхәыцхьеит ахьҙгьы, иажәеинраала «Сразҟы» ауп сызҷу», – ҳәа ҷааиҭит Алықьса. «Ибзиоуп, – иҳәеит Баграт Уасил-иԥа, нас сара сахь даахьаҳәын, – раԥхьатәи ушәҟәы редакторс иаиуагьы Алықьса иоуп, шәеибадыруаз», – ҳәа нацитцеит даахәмаршәа. «Даҿаазтцаарак азгьы уажәнатә ҳуацәажәар ҳҭахуп. Ѡымз роуп иузаанхаз, аинститут уалгоит. Ууаиааиҙа ари азтцаатәы ҳалацәажәеит. Акыр иқәаҳхит, иқәаҳтцеит. Атцыхәтәаны Алықьса иҟаитцаз ажәалагала ҳазаатгылт – ажурнал «Алашара» апоезиа аҟәша аиҳабыс аусура уалаҳаргарц ҳаҙбеит, уара уақәшаҳатҙар» – иҳәеит, нас дааиԥхьхәыцаан инацитцеит, – «уақәшаҳатхар ҳәа баша исымҳәеит. Аԥсны аҭоурых аҵцаара знапы алаку рганахьалагьы, ҷьара аҙәык-ѡыцьак роуп зыҙбахә ххәаша ҳәа иҳамоу – уахьгьы наукала аҵцаара зылшаша ауаа ҳҭахуп... аха уара аҭоурых занаат ала ушалгогьы – аинститут уанҭалаз инаркны, уимоу, арцаѡратә цараиурҭа уанҭаз аахысгьы

унапы злакыҭәҟьоу ҳаҧсуа литература ауп, хаҭала – апоезиа».

…Ҳаҧсуа литература аҭоурых аҿы итҙѡаншьапны иаларсыз ѡыцьа ауаа – Баграт Шьынқәбеи Алықьса Лашәриеи изызҳауа абиҧар-ҿа рмахәарқәа ааныкыланы ҳашҧарыцхраари, ишҧеидаҳкылари ҳәа ашәҟәыѡѡцәа Реидгылаҿы итәаны ихәыцуан. Ганкахьала сеигәырҕьон исыдыргалаз амаҭура; даҽеа-ганкахьала – сагьацәшәон.

«Аинститут ушалгалак адырѡаҽенытҙәҟьа ажурнал «Алашара» апоезиа аҟәша унеины унахагылоит…» – исгәалашәоит арҭ Баграт Уасил-ипа иажәақәа слымҳақәа ишырҭаѡуаз, ашәҟәыѡѡцәа Реидгыла ааныжьны аѡныҟа амѡа сахьыцқәыз.

Усҟан иабаздыруаз аѡыстаа дҭыхәаршәшәо шьапҿаршә абаизызури ҳәа дышсышьҭаз…

Усҟан аинститут иалгоз, аҳәынҭқарратә ҧышәарақәа рахь инеиаанҙа ирыпхьан, ианалгалак иахьдәыцқәырҭаша аматҙурақәа заа ирыдыргалон. Егьырҭ афакультетқәа рҿы ишыҟаз сыздыруам, аха аҭоурыхтә факультет аҿы ус иҟан.

Сара хаҭала аинститут адиректор Акибеи Фуат-ипа дсыпхьеит.

– Уѡыза (зыҙбахә имаз Жора Зыхәба иакәын) ара аинститут аҿы даанаҳкылоит. Уара ѡ-ҭыпк удаагалоит: акы – Очамчыра араион ахь, егьи – Аҟәа, – иҳәеит.

Аѡҭыпкгьы мап рцәыскит. «Иҟалеи» – ҳәа иааицәымыҷхан, дсазҭаайт Акибеи Фуат-ипа.

Ашәҟәыѡѡцәа Реидгылаҿы ажурнал «Алашарахь» срышьҭырц шырҙбаз иасҳәеит.

Атрубка аақәихын Баграт Уасил-ипеи иареи еицәажәт. Нас дааҧышәарччан «ииашангьы ирыҙбеит, иудысныҳәалоит» – иҳәеит.

Уинахыс, аинститут саналгалак сусурҭа аҭыпҵ усгьы ихиоуп ҳәа сгәы рҭынчны аҳәынҭқарратә ҧышәарақәа шыстиша мацара акәын сзызхәыцуаз. Ауаѡы игәы ан-

ҭынчу, аамҭа иахьца-иахьаа ибаҙом, имацәыс еимҟьараны ауп ишиаҟьо. Аха ѡымыз дуззаа ракәым, амш аҽеиҭанакырц иалагар, мышкы аѡнутҟала ѡынтә-хынтә аҽеиҭанакуеит.

Ѡымыз рыѡнутҟала ашәҟәыѡѡцәа Реидгылаҿгьы аиҭакра ҩыҩәа ҟалеит.

Уарлашәарлоуп акәымзар, зегьы иаарылукаартә абаѡхатәра ҷыда змоу ашәҟәыѡѡцәа, апоетцәа амаҷ ргәы ахәуеит. Ргәы ахәра хырҽырц аѡыжәра хҭазкуа рацәаѡуп. Рыцхарас иҟалаз, убас иҟаз дреиуан Алықьса Лашәриагьы. Баграт Шьынқәбеи иареи уи аганахьала агеиашьхеи рыбжьан. Уи зхы иазырхәаз цәыртҙаргьы ҟалап. Хәычы-хәычы дара аѡыцьагь ирызгәаамыгзазакәа асалгьы рыбжьартҙазаргьы ауеит.

Ус акә, егьыс акә Алықьса Лашәриа ашәҟәыѡѡцәа Реидгылаҿы аҭакзыпхықәу амазаныҟәгаѡс дахьыҟаз аҟнытә ихы дақәиҭыртәит.

Аҳәынҭқарратә ҧышәарақәа ҭины, адиплом ҟаҧшь снапы иадыркыз сыманы сгәыргьатцәа ашәҟәыѡѡцәа Реидгылаҿы сахьаазиз – еилагьежьран… Хыхь ишысҳәахьоу аиҧш, Алықьса Лашәриа дыҟамызт, ихаҭыҧан даҽазә дтәан. Баграт Уасил-иҧа иакәзар, икабинет адәылтҩра даҿын… хәымыз арҿиаратә ҧсшьара ирҭан, командировка дцон. Аҭакзыпхықәу амазаныҟәгаѡ ҿыци сареи имашьына аҟынҙа днаскьаагеит. Бзеила ҳәа аниаҳҳәоз, аҭакзыпхықәу амазаныҟәагѡ ҿыц иахь даахьаҳәын «иахьатәҟьа априказ ѡны Борис ажурнал «Алашара аҿы» апоезиа аҟәша аиҳабыс аусура далашәыргоит» – иҳәеит. «Ааи, ааи, ишуҳәаз иҟастцоит» – ҳәа аҭак ҟаитцеит егьыгь.

Баграт Уасил-иҧа днаскьаган, ҳхынҳәны ашәҟәыѡѡцәа Реидгылаҿ ҳанааи, амазаныҟәгаѡ ҿыц «иахьа цәгьа сеилахоуп, уатцәы ууаи, уатцәы зегь ҟаҳцап» – иҳәеит. Уатцәы зыхьзыз саннеи, «уатцәашьтахь ууаи», – иҳәеит. Уатцәашьтахь ҳәа зыхьзыз саннеи, «даҽа мчыбжьык аҟара ууаҧшы» иҳәеит. Амчыбжь ашьтахь саннеи «Алашара аҿы» даҽазә дҳадаҳкылт, уа аҭып ҳамазам» – иҳәеит.

Ԝымыз рнаԝс гәыҷра шәкы сызҭаз ашәҟәыԝԝцәа Реидгыла уажәы абас рнацәахы сахаргьежьны, сдәылганы соурышьҭит.

Ууанҙа, дара снаган исарымҳәазҭгьы, уи аматҷура сыгәгьыиҭамызт,сыхгьыиҭамызт,аха абасаҭакзыпхәыҟәу амаҙаныҟәгаԝ дахьсылахәмарыз акәу здыруада, цәгьала сгәы иалст. Схы сыҟәыжь, акаамеҭ иаҟәшәаз аҙә иеиԥш сыла акы амбо, исыҟәлашьцаны, аулица санылан сышнеиуаз аҙәы сигәыдҳалт. «Иухьи уара» – иҳәеит сызгәыдҳалаз. Схы ԝышьҭыхны снаиҷаԥшызар, агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакторс иҟаз Николаи Басиаҭ-ипа Киут иакәын. Ахы инаркны аҭыхәанҙа, акы аабжьамыжьҙакәа, сзыҟәшәаз зегьы иасҳәеит.

«Уаала арахь», – иҳәан, симан агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциахь сигеит. Икабинет ашә аартны ҳаныныԝнала, «утәа ара» – иҳәан, истол аԥхьа игылаз аҟәардә насирбеит. «Сымԝашьозар, уара агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциа аҟнытә ауп аинститут ушҭалаз», – ихы сыҟәкны ҷааиҭит.

«Ааи, усоуп», – сҳәеит. «Ус акәзар,аинститут уаналга ушиашаз арахь ууаир акәын. Арҭ ашыҟәсҟәа рзы аинститут аҷы аҵара шуҵозгьы, ҳара ҳусуԝык иаҳасабала акәын ҳашухәаԥшуаз», – иҳәеит.

Нас ателефон дырзасын, сымԝашьозар, икабинет аҷы еизеит Заз Дарсалиа, Сандра Сангәлиа, Шьалуа Басариа, Николаи Киут, Золотинск Гәылариа. Урҭ аредколлегиа иалаз роуп. Иара убраҵәкьа зегьы еиҟәышаҳаҭны уаҟа аусура саладыргарц рыҙбеит. Николаи Басиаҭ-ипа априказ иԝит. Уи излаҳәоз ала, акультура аҟәшаҷы литературатә усзуԝыс сҟаҵан.

Мчыбжьык аҟара агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҷы аус зухьан аиԥш, даҷа ԝ-хҭыск ҟалеит. Урҭ аԝхҭыскгьы исхамыштуа хҭысҟәаны исзаанхеит.

Актәи ахҭыс. Шьыжьымҭанк Аԥсуа институт (АбНИИ) аҟны усҟан адиректорс иҟаз Бҕажәба Хәыхәыт Соломонипа дсыԥхьеит. Сахьнеиз, аԥсшәа анеибаҳҳәа ашьҭахь

ус иҳәеит: «Аҭоурых аганахьала Қарҭ аспирантурахь тыпқ ҳауит, уара уҳашьҭырц ҳазбеит, уақәшаҳатзар?» ҳәагьы дсазтцааит. Ари аҩыза сазыԥшымызт. Аԥхьа – саргәыргьеит, аха нас – сеитцанаргәгәеит. Уи гәеитеит Хәыхәыт Соломон-ипа, «иҟалеи» ҳәагь дсазтцааит. Иаахтны, имзазакәа иасҳәеит Қарҭ аспирантурахь ацаразы сышьҭахьҟа исыцхрааура уаҩ дышсымам. Сара сеиԥш иаргьы ицәымыцхеит.

Сымҩашьозар, аспирантурахь ашьҭахь дрышьҭит аинститут исыцалгаз Вадим Бжьаниа.

Аҩбатәи ахҭыс. Аинститут адиректор Акибеи Фуат-ипа Хонелиа ашәҟәыҩцәа Реидгылаҷы аҭып шысмоуз аниаҳа, аҭел дысзасны исеиҳәеит Аҟәатәи аԥшьбатәи абжьаратә школ аиҳабыратә классқәа рҷы аҭоурых артаҩыс скандидатура шриҭаз…

…Шьыжь ишьацәхныслаз шьыбжьаанза дшьацәхныслоит ҳәа ажәлар рҷы ишырҳәо иҟамзаап, ҟыбазыба згым ҳаԥстазараҷы уигьы ыҟоуп, аха иҟоуп даҽеакгьы.

* * *

Акибеи Фуат-ипа Хонелиа Аҟәатәи артцаҩратә институт аҷтәи иусуреи иара ихьзи инарыдкылан избахә сҳәар стахуп, зегь раԥхьаза акәны ҳинститут аҷы Аԥсны аҭоурых иазкны алекциақәа рыԥхьара иалагаз, Зураб Вианор-ипа Анчабазе. Амала, уажәазы Аԥсны аҭоурых алекциақәа ирыԥхьоз лекторк иаҳасабала сизаатгылаанза, сиасыр стахуп 1953 шықәса ноиабр мза антҷәамтахь.

Усҟан ҳарҭ аԥышәарақәа тины аинститут ҳталахьан.

Ҽнак, алекциақәа рышьтахь, сҩыза Жора Зыхәбеи сареи ҳаиманы ақалақь ҳахьналалаз «Аԥсуа жәлар абантәаауеи» ҳәа зныз алаҳәара аабеит. Ари закәызеи ҳәа ҳаатгылан иатцаҩыз ҳаԥхьеит. Уаҟа излаҳәоз ала, уи аҽены, ахәылбыеха, асаат быжьба рзы, аконцертқәа ахьымҩаԥыргоз азал (асасааирта «Ритца», Ленин иулица аганахьала аҩбатәи аихагылаҷ иҟаз) аҟны «алекциа мҩаԥигоит

Зураб Анчабаҙе» ҳәа анын. Ҳаибарԝны уахь ҳҷынаҳхеит. Ҳахьнеиз, аулица нырцәи-аарцәи ҭыртәаа ажәлар еизахьан, алекциа алагара аамҭа макьана акыр шыбжьазгьы. Иԥьоушьаша, иахьоуп алаҳәара анкыдыртца, арахь уажәы аиԥш ҭеллагьы еимадамызт, усҟаназ ҳаҳҭныкалакь аҷы инхоз аԥсуаагьы уиаҟара ирацәамызт. Аха ашьҭахь излеилаҳкааз ала, аԥсуаа рхалагьы ракәзамызт еизаз. Ара иҟан егьырҭ амилаҭқәа рхаҭарнакцәагьы, убарҭ рыԝнутҷҟа – ақыртцәагьы. Аԥсуаа милатуп, жәларуп ҳәа иршьаҙомызт, уимоу ҳрылгахьеит ҳәа ақыртцәа штәаз, «зҭоурых ыҟоу жәларуп» ҳәа Зураб Анчабаҙе Қартынтә дааны, урҭ ирызкны алекциа даԥхьоит ҳәа алаҳәара збаз зегьы ирзымбатәбараха ауп уахь ишнеиуаз. Уимоу, ҳара ҳнаԝсшәа ҳинститут алекторцәа гәыԥԝык еилагылан. Урҭ қыртцәан. Сталин дшыԥсхьазгьы, Бериа ишилгахьазгьы, «Қыртҭәылан аԥсуаа мчыла ассимилиациа рзыруан» ҳәа Асовет Еидгыла Аиҳабыра шықәгылахьазгьы, ақыртцәа, агырцәа, ашәанцәа ҳаҳҭныкалакь аҷы ишәаԥырҳаԥуа акәымкәа, ԥьара аҙәык-ԝыцьак ракәымзар, рыҿхарззалан ишалац иалан. Иара уажәгьы аинститут алекторцәа еилагылаз рахьтә «шәанаԥьалбеит, ҳазхаанхаз закәызеи, аԥсцәа абзахара ишалагаз шәымбаҙои» – ҳәа аҙәы ибжьы аарылаԝит. «Ибзиоуп, аха инацәақәа имцәацәозар Зураб, ҭоурых змаҙам рҭоурых абаиԥшаауеи?» – даҿеаҙәгьы хазы ҷааитит. «Қарҭтәуп рҳәеит иара, арахь ақыртуа жәлагьы имоуп, иабаиҭаххеи аԥсуаа рылацәажәара?» – ас дҭаахуан даҿеаҙәгьы. Урҭ рыԝнутҷҟа Зураб Анчабаҙе дыздыруаз иакәхап «ақыртуа жәла имоуп ҳәа ирҳәо башоуп, уи даԥсуоуп, аԥсуа ҳәа дҭагалоуп, насгьы машәыршақә ицәыртцыз дреиуаҙам, Қарҭтәи аҭоурыхԝԝцәа ирҳәо саҳахьеит Симон Ԥьанашьиа иреиҧу иҭаԝцәа дреиуоуп ҳәа», – нараҭеикит ахпатәи. «Симон Ԥьанашьиа иоуп зынҙаск исызхымго – зны даԥсуазшәа, зны дақыртуазшәа днаҳәы-ааҳәуан», – ҳәа нараҭеикт даҿеаҙәы. «Ақыртцәа, ԥьым, ҳшьацәхныслеит, шықәсык ашьҭахь ари аԝы-

за ҟалоит ҳәа ҳаԥхыз иалашәаргьы ихаҳҵомызт. Иаарласҙаны ҳшьара ҳанықәмла – ари алекциа аиԥш егьа аабап», – иҳәеит даҽеаҙәгьы.

Ара ҳшеилагылаз асаат быжьбагьы ҟалеит... аабагьы ҟалеит... ҳанаааиз игылаз аԥьар ѡынтә-хынтә рыла еиҳахеит... Арахь алекциа мѡаԥысран иахьыҟаз аконцерттә зал ашә ытцарҟаца иаркын. Ииашангьы иҟартцон – ара еизаз аԥьар хәыцьара ишаны рыхәҭакгьы азкуамызт уи азал. Ус, аҙәы ажәлар даарылагылан «алекциа ахьыҟалоу афилармониа аԥхынтә театр аҿоуп, уахь шәца» – ҳәа ҿааиҭит. Зегь ҳаихеит афилармониахь. Жәа-минуҵк рышьҭахь унацәа узрыламҵо кәапеишәа итәын. Жореи сареи аԥхьатәи ариадқәа ҳшырхьымҙазгьы, азал агәҭахьшәа ҳҭәеит. Дук ҳмыргәаҟкәа асценаҿ даацәырҵит ѡажәижәабаҟа шықәса зуҭашаз ҷкәына-еинаала ҳаракык. Асцена агәҭа игылаз астол днахагылан, аԥхынтә театр ѡнырҭәаа итәаз ихы нарыцәикын, иара ихараз ԥьушьап, ажәлар арсҟаамҭа ԥштәыс иахьроуз азы аҭамзаара шьҭаҵаны, илекциахь диаст. Сара ибзиан исгәалашәоит илекциа злахиртыз раԥхьатәи иажәақәа: «Аԥсуа жәлар абантәаауеи?» – ари алаҳәараҿы иқәыргылаз азҵаароуп, илекциагь уи азҵаарала ауп дшалагаз. Сара иԥьасшьаз уи азҵаара иаахжәашәа иара уаҵәҟьа аҭак ахьыҟаитҷаз ауп: «Аԥсуа жәлар даҽеаԥьарантә имааҙеит, урҭ жәытәнатә аахыс рыԥсадгьыл Аԥсны инхоит, Аԥсны дара рԥьынԥьтәылоуп, Аԥсни дареи аҵоурыхтә аамҭа аѡнутҟа егьа мыҟәмабара рхыргахьазаргьы, жьи-напхыци узеилыхра аиҳа иагьузеиҟәыҵхом, иагьузеилыхуам рԥьынԥьтәылеи дареи», – азал аҿы ана-ара зҳәаз иеиԥш итәаз шьоукы ауу аарыхгеит, аха урҭ рыгәхьаа мкҙакәа ибжьы ҿацаҙа ацәажәара даҿын Зураб Анчабаҙе. Нас азал аҿгьы иаатынчрахеит. Ԛ-саатк инарыцны имѡаԥысуаз илекциаан, машәыршәагьы уаҳа аҙәы ибжьы мгеит. Уи зыбзоураз иара иоуп. Раԥхьа иргылан иазгәаҭатәу, қьаад бгьыцк иадамхаргьы икымызт, акгьы даԥхьаҙомызт.

Сара иахьынҙасгәалашәо, усҡантәи аамҭазы ус аҙәгьы дықәымгылацызт. Насгьы зегь реиҳа хҭеислымызтәыз – ицәыригоз иарбан зцааразаалак аҭак ҟаитцон аҭоурыхтә наукаҿы ишьақәыргәгәаз аҭоурыхтә фактқәа рыла, аиҳараҙак дара ақыртцәа «ашәҟәы-пшьа» ҳәа ирыпхьаҙоз «Қырттәыла апстазара» аҟнытә иааигон. Сара уажәы ибзианы еилкааны исымоуп, апхьа згьалпалбжьы газ зегь реиҳа еиқәызкыз уи шакәу. Апсуаа ҭоурых змоу жәларҙам ҳәа иштәаз, дара ақыртцәа нцәахәыс ирыпхьаҙоз, иахьагьы ирыпхьаҙоу «рҭоурыхтә шәҟәы» аҟнытә Зураб Анчабаҙе иаацәырган, рапхьа иааган иаақәитцеит апсуаа аҭоурых ду змоу ажәытәзатәи ажәларқәа ишреиуоу зҳәоз афактқәа. Насгьы зегь ҳзыргачамкыз уи «ашәҟәы-пшьа» аҟнытәи ацитатақәа ақьаад иантцаны дапхьо акәымкәа, ҿырҳәала иахьиҳәоз ауп.

Иахьатәи аамҭазы «Қырттәыла апстазара» зынҙаскгьы агәра аагаҙом. Агәра злаагари, ажәаатәи ашәышықәса актәи азыбжазы ақыртцәа «ҳҭоурыхттцааѡ ду» ҳәа иршьо Вахушти имҭатцаны, иара ишиҭахыз ала аҭоурыхтә хҭысқәа ипсахуазтгьы. «Апсуа ҳәынтқар Баграт» ҳәа ахьаныз «Еидцоу Қырттәыла рапхьатәи аҳәынтқар Баграт III ҳәа анитцазар? Аха, сара араҟа зыҙбахә сымоу ҳҭоурыхттцаара ахьынҙанеихьоу иахьатәи аамҭа аѡаҙара акәзам, 1953-тәи ашықәс ауп. Усҡан Зураб Анчабаҙе иаахтны ишьтихыз, ииҳәаз – усҡан ицәыргамкәа иаанхазтгьы, ҳҭоурых иахьатәи аѡаҙара ҳәа хыхь зыҙбахә сҳәазгьы ҳара ҳзы ишымаҙаз иаанхон.

Иахьҳаднагалаз ҳәа акгьы сыздыруам, аха артцаѡратә цараиурҭа санҭаз аѡны исымпыхьашәеит Апсны ажәытәзатәи аҭоурых зныз шәҟәы хәыцык. Изласгәалашәо ала Фадеев ҳәа аҙәы авторс даман. Уи аброшиураҿ ауп сара зегьы рапхьаҙа иахьсаҳаз Ааигәатәи Мрагылараҿы ҳара ҳашықәспхьаҙара ааиааныҙа зқьы, зқьи хәышә шықәса рнаѡсан «кас-касааи» «абешлааи» ҳәа абшьтрақәак нхон ҳәа. Артцаѡратә цараиурҭаҿы аҭоурых ҳзыртцоз Татиана

Еснатҭ-иԥҳагьы ислырбахьан. Убри аброшиура сгәалазыршәаз Зураб Вианор-ипа иқәгылара ауп. «Алацәажәара иаамҭам уажәы» ҳәа сыртцаѡы иахьсалҳәаз акәхап, насгьы сара сызҿу Сталин иԥсы анҭазтәи аамҭа акәын изтцазкуаз, усҟан иқәыргахьаз ашәкәы здырбалоз «ажәлар раҕа» ҳәа ихьзтцан иахьдырзуаз сацәшәаны инҭаршәны истцәахит. Уажәы, Зураб Анчабаҙе дымшәа-дмырҳа абри азтцаатәы ҿыц ицәырган илекциаҿы дазаатгылеит. Дазаатгылеит-моу, «аҭоурыхтә наукаҿы ицәырыргахьоу, иқәдыргылахьоу ари азтцаара здырҳәалоу ачерқьезцәеи аԥсуааи роуп» – ҳәа иҳәеит.

…Зураб Анчабаҙе илекциа абриаҟара сзазаатгылаз, усҟантәи аамҭа иадкыланы уахәаԥшуазар, афилармониаҿы еизаз аԥсуаа ҳамацара ҳакәым, егьырҭ амилатқәа рхатарнакцәа зегьы рзы аартра ҿыцны иахьыҟалаз ауп.

Убриазы акәхап, алекциа даналгагьы, саатк, саатки бжаки дзырмышьтыз. Убриаҟара зтцаара изынарышьтит. Изласгәалашәо ала, ижәла атцаѡзамкәа «умшәаҙои абас уахьықәгылаз» ҳәа изынашьтыз ақьаад бгьыцгьы даԥхьеит. Азал аҿы амтц цыруазар амтцәыжәѡақәа рышьтыбжь уаҳартә итынчрахеит. «Ари зѡыз узустда?» – иҳәан Зураб Вианор-ипа абгьыц ѡышьтихт. Минутк аҟара азал аҿы итәаз дрылаԥшуан, нас аѡбатәи аихагылахь днаԥшит, аха аҙәгьы дымгылазшәа аниба «ари азтцаара атак аҟатцара салагаҙом, избанзар, сара уаха слекциаҿы сызлацәажәаз Аԥсни аԥсуа жәлари рҭоурых ауп, изыцәшәатәытцәкьоу – аҭоурых нарҳәы-аарҳәны изыѡуа роуп. – Дааиԥхьҳәыцаан, абасгьы нацитцеит: – «аҭоурых нарҳәы-аарҳәны ишыҟам ала аѡра иаанаго – мыцхәароуп. Амц анарха амаҙам, знымзар-зны имааԥшыр ҟалаҙом. Ус анакәха, ишәаша сара сакәым, аха амц зҳәо аҭоурыхѡѡцәа роуп», – иҳәан, абгьыц иикыз астол ианнықәитца, абасгьы нацитцеит: «азтцаара сыстаз иҿитцәахт, ус анакәха, ашәыргәында сара сакәым, даҿеазәуп…»

Абриала ихиркәшеит илекциа.

* * *

«Иахьарнахыс Аԥсны аҭоурых иазку алекциақәа рыԥхьара далагоит Зураб Вианор-ипа Анчабаҙе, – иҳәеит ицыԧналаз ҳдекан. – Иара д-Қарҭтәуп, аҭоурыхтә наукақәа дыркандидатуп, мчыбжьык ахь знык хаҭала шәара шәзы мацара Қарҭынтә дарауеит. Усҟак зысҳәо, иара инаԧсан Аԥсны аҭоурых азы алекциақәа ирыԥхьо даҽеаҙә дахьыҟам ауп. Дахьынҙаздыруа, илекциақәа даара аинтерес рытцоуп, шәыҽерыгшәмырхалан», – иҳәан дындәылтцны дцеит.

«Аԥсни аԥсуа жәлари ари ҳдунеи иқәынхо амилатқәа, ажәларқәа зегь реиԥш рхатә ҭоурых рымоуп», – абарҭ ажәақәа рыла зегь раԥхьаҙа акәны ҳинститут аҽы Аԥсни аԥсуа жәлари рҭоурых иазкыз алекциақәа рыԥхьара далагеит Зураб Анчабаҙе.

Сналас-ааласшәа акәзаргьы, ԧышықәса рыԧнутцҟа мчыбжьык ахь знык Қарҭынтәи иааны Аԥсны аҭоурых азы алекциақәа иҳазрыԥхьоз Зураб Анчабаҙе сизаатгылоит.

«Сара с-Ачбоуп, спаспорт аҽы Анчабаҙе ҳәа шанугьы. Ҳажәла ус еитеикхьан саб, саргьы анкьа ишыҟаз ахь еиҭаскуеит ҳәа саламгаҙеит. Сыжәла шқыртуажәлоугьы, сара схаҭа саԥсуоуп, «аԥсуа» ҳәоуп спаспорт ишанугьы.

Ачаа ҭауадцәан, ҭауадцәан-моу аԥсуа ҭауадцәа рапхьа идыргылон. Уи азы акәхап «Ачба умҳәакәа Чачба узҳәом» ҳәа аԥсуаа рҽы иахьа уажәраанҙагьы изырҳәо. Ачаа ҳажәла ҭыстцарауеит ҳәа саналага, аԥхьа Нхытц-Кавказҟа сагеит. Уаҟа Ачаа Лоуаа ҳәа ирышьҭан. Ҷлоу ақыҭа ахьҙгьы – Ачааи Лоуааи ажәлақәа еилаланы ирхылтцыз қыҭа хьзуп. Ачаа роуп изхылтцыз иахьа Қырҭтәылан еицырдыруа ақырҭуа ҭауад жәлақәа: Анчабаҙе, Ачабели, Мачабели.

Сара сызлахәыцуала, Чачаа рыжәлазы еиуеиԥшым авариантқәа шыҟоугьы, уи Ачаа рыжәла иахылтцт ҳәа зҳәо иаҳа ииашазар ҟалап. Хыхь ишысҳәаз аиԥш, «Ачба умҳәакәа Чачба узҳәом» ҳәа ҳаԥсуа жәлар рҽы машәыршәа иаанымхаҙеит.

Гыртәыла аҳра зуаз Дадианаа рыжәлагьы, дара рҽы изларҳәо ала, Чқәанаа рҟнытә иаауеит, иаанагогьы – Чқәаналаа иреиҳау, реиҳа идуу, мамзаргьы – ирхагылаз ҳәа ауп.

Ус анакәха, Чачбагьы – Ачаа иреиҳау, Ачаа ратцкыс идуу, Ачаа ирхагылаз ҳәа акәхап иаанагоу. Апсуа Ҳәынтқарра ҳәа атоурых иазаанхаз аҽы рапхьатәи ҳәынтқарс иҟартцаз Леон д-Ачбазар ауан. Амала, ҳәынтқарс данықала Ачаа даарылкаан Ачачба ҳәа изырҳәазар ауеит…» – арт иажәақәа хытҳәаала ауп ишаазго, аха тцакыла рапхьатәи илекциаҽы иихәаз аҟнытә иаагоуп.

Атоурыхтә факультет адекан Зураб Анчабаҙе диман ҳаудиториаҽы даныԝналаз «мчыбжьык ахь зныk Қартынтә дааны алекциа дышәзапхьоит» ҳәа иихәаз ииашан. Шәара шәазхәыц, мышкы акәым, ԝымш ракәым, мызкгьы акәым… Ԝышықәса абас ҟаитцон.

Ҳарт зегь реиҳа цьашьахәыс иҳамаз: акы – ԝышықәса рыԝнутҟа знызатцәык иадамхаргьы қьаад бгьыцк дапхьо ҳамбеит; ԝбагьы – атцәтцәабжьы ангалак, дызлацәажәоз иҳәоу хмыркәшаҙакәа иажәа уаҟа иааҽахтцәаны, дындәылтцны дцон. Мчыбжьык ашьтахь ашә аартны ҳаудиториа дааԝналан, астол данаахагылалак, атцыхәтәантәи иажәа ааитаҳәаны, наҟ илекциа инацитцон.

Агәалашәара уҳәеит-ҳәа…

Ихгьы излатаҙоз…

Ҳарт ҳкурс аҽтәи апсуа студентцәа ҳагәцаракны ҳиман, еиҳа ахшыԝзышьтра шҳаитоз егьырт амилатқәа рхатарнакцәагьы игәартахьан. Ус шакәыз ицәааԥшит аҳәынтқарратә цышәарақәа раан.

Атоурых азы аҳәынтқарратә цышәарақәа рытираан Қартынтәи даашьтын аҳәынтқарратә комиссиа хадара азиурц.

Ҳԝызак, изласгәалашәо ала, дерман тыпҳан, «сапсыуазар итцегь агәцаракра смоуаз» ҳәа дыхәмаруа илҽытцҟьаз ажәа илымҳа итаст.

Лара актәи акурс инаркны ибзиаҙан атцара зтцоз дреиуан, лбилет ианыз ахзтцаарак цьара дааҽамхаҙакәа ртак

анықалтца ашьтахь, урт ахзтцаарак хазы-хазы ирытцаркуаз х-зтцаарак литеит. Аха урт ртак лзықамтцеит. Лара лакәым, ҳкурс аҿтәи астудентцәа аҙәгьы иаҳзықамтцаргьы ҟаларын. Ажәакала, ԥшьба лытан, адиплом ҟаԥшь лмоуртә иҟаитцеит.

Сара ус дахьнықәаз бзиоуп ҳәа исызшьом. Аха зегь зыхҟьаз, араҟа иалскааугьы «саԥсуазар итцегь агәцаракра смоуаз» ҳәа илҳәаз ажәақәа роуп.

Даҽеакгьы. Уажәраанҙа ишазгәастахьоуаиԥш, аинститут ҳаналга Аҟәатәи ашьха ақәцәаҿы иҟаз аресторан «Амза» аҿы абанкет ҳаман. Уаҟа иара Басилаиа диватәан. Басилаиа ҳинститут адиректор Хонелиа иныҳәаҿа атцыхәтәанҙа ианникыла, уи сиҿапаны «аԥсуаа аѽнатә ахада иныҳәаҿа – зегьы раԥхьа иныркылоу ныхәаҿоуп» ҳәа анысҳәа, Зураб Вианор-ипа Басилаиа днаихәаԥшын, дыччеит. Уи акәхап, Басилаиа амца ицраланы, датцаҳәҳәаны «ҳартҙ ақыртцәа зегьы иреиґьаҳшьо иныҳәаҿа атцыхәтәаны инаҳкылоит» – ҳәа дзыртцҟьазгьы.

Зураб Анчабаҙе дѽатцҟьан, Басилаиа дааныжьны, астол атцыхәаҿы итәаз Жора Зыхәбеи сареи ҳҿы дааин аԥсуашәа «Гәдиса ахатца» аацәыригеит.

Абас изырҟатцаз, илаз иаԥсуашьа ауп.

* * *

Зураб Анчабаҙе изку сажәа абраҟа ихыркәшауа, сазаатґылоит иахьазы ҳҿырдагәаны ҳазвысыр зымуа даҽеакгьы.

Иаҳҳысыз ашәышықәса ѽынѽажәижәабатәи ашықәсқәа рзы Пауле Ингороҟва аԥсуаа ҳабшьтра хадақәа ҳәа иаҳшьо абазгааи аԥсилааи қыртуа абшьтрақәоуп, уажәы уаҟа инхо ажәибжьтәи ашәышықәсазы Нхытц-Кавказнтәи илбааз «аԥсуицәа» роуп, араҟа жәытәнатә аахыс иаборигенцәан иҟаз ақыртуа абшьтра «абхазы» ассимилиациа рзуны, «абхазы» ҳәа рыхьз дара иртәыртәит ҳәа дықәгылт. Уи даҿаԥетәын. Арахь ус зылшашаз аԥсуа

ҭоурыхҭцааѡцәа азыӄатцаны иҳамамызт. Абри азҭаара Зураб Вианор-ипа ихахьы игеит, Пауле Ингороӄва аԥсуаа ирызкны иаԥитцаз ихыҭҳәааy «итоурыхгьы» цыххааса ақәтцара илшеит. Амала убриаан, цьара-цьара Аԥсни аԥсуа жәлари ртоурых Қырҭтәылеи ақыртуа жәлари ртоурых иузаӄәымтхо иадиҳәалт, уимоу ақыртуа бызшәа – Аԥсны иҳәынтқарратә бызшәаны иӄазшәа, аԥсуааи ақыртцәеи ркультура еилатцәан иакны иӄазшәа, ақыртуа ѡыра аԥсуаа рхы иадырхәозшәа, дара ақыртцәагьы араӄа жәытәнатә аахыс инхозшәа, аиҳараҙак Ҳаԥсадгьыл амрагыларахьтәи акәакь, ажәытәҙатәи аԥсуаа ҳабшьтра ду, аԥсилаа, ртыпқәа ақыртцәа инарытаны, Аалҙга аҙиас, «Егрис-тӄали» ҳәа нахьҙтцаны, Егры аԥсуаа иахьагьы Егры ҳәа шазырҳәоғь агәхьаа мкҙакәа, ақыртцәа рҳәаа Кәыдрынҙа иааганы.

Ҭоуп, Аԥсни аԥсуа жәлари ртоурых аҭцаараҽы зынҙак даҽеа-мѳа ҽыцк ианылаз Алықьса Папасқьыр «уртқәа зегьы усӄантәи аамта иамҳәыруп» ҳәа шырзиҳәазгьы, дара ақыртуа ҭоурыхѳѡцәа иахьагьы аԥсуаа ианаҳҽагыло, Зураб Анчабаҙе ицитатақәа ааҳҽаркуеит.

Арҭ ацәаҳәақәа зыѡуа 2003 шықәсазы агазеҭ «Республика Абхазиа» ианыстцаз «Бедиа: ахьтәы цьам» ҳәа зыхьҙыз сыстатиа даҽагыланы агазеҭ «Свободнаиа Грузиа» аҽы иқәгылаз анаукақәа рдоктор Саникиҙегьы сара саҽаԥиҽеырц ихы иаирхәеит Зураб Вианор-ипа иѳымтақәа, ицитатагьы ааигеит.

Уи цьашьатәҙам, ус ӄартцалоит ҳаԥхьаӄагьы Зураб Анчабаҙе иѳымтақәа рҽы ииашои ииашами, абзиеи ацәгьеи ҳәа еилыргахаанҙа. Убас ианырҽеимха, Аԥсни аԥсуа жәлари ртоурых иашаҭцәӄьагьы заԥцахом.

Ари – Зураб Анчабаҙе аҭәы ихьшьтәуп ҳәа акәҙам иаанаго. Аԥсны аҭоурых аҭцаараҽы уи илиршаз обиективла иазнеины ахәшьара ду аҭатәуп. Иаргьы даԥсуа ҭоурыхҭцааѡ дун дшыӄоу дагьаанхароуп. Ус иагьыӄалоит Алықьса Папасқьыр ишиҳәаз аипш «усӄантәи аамта иамҳәыруп» ҳәа иѳымтақәа рыхцәажәара аналыршаха.

Даҽеа знеишьак, ҭоурых мҩак аԥсуаа иҳамаҙам. Мап анакәха, еиҕьу ҟастцоит ҳәа еицәоу ҟазтцаз ҳиеиԥшхоит.

Агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҿы аусура саналагаз, уи егьырҭ аобласттә газеткәа реиԥш асовет аамҭазы зегьы ирхадоу ҳәа иԥхьаҙаз агазеҭ «Правда» иаҟараны иҭытцуан. Ҩажәа миллион рҟынӡа зтираж ыҟаз «Правда» изадыскыло ииашангьы шәагаала, хоура-ҭоурала уи иахьаҟараз ауп. Ҳгазеҭ-затцә «Аԥсны ҟаԥшь» мацара акәҙамызт ус иҟаз – хыхь ишысҳәахьоу аиԥш, аидгылатәи автномтәи республикаҟәа зегьы рҿы иҭытцуаз ус иҟан. Асовет аамҭазы ауаа рдоуҳатә ааҙара иналкааны ахшыҩзышьҭра аҭан.

Иԥьоушьартә ишыҟоугьы, ақыртцәа ирзымгәаҕьт аԥсуа газеҭ-затцә «Аԥсны ҟаԥшьи» Аԥсуа театри (усҟан Аԥсуа театр ҳәа акәҙамызт ишашьҭаз – Аҟәатәи адраматә театр аԥсуа труппа ҳәа акәын) раркра.

Арахь аԥсуа школқәа аркны, ақыртуа школқәа аадыртхьан…

Аԥсны ахы-атцыхәа иахьатцанакуаз аԥсуа ҭыԥхьыҵқәа, цьарак-ҩыцьарак ирцәынхақәаз ракәымзар, ақыртуа хьыҵқәа рыртахьан…

Еиуеиԥшыманаплакқәа,аорганизациақәа,аусбартақәа рҟны аԥсуаа аусурахь рыдкылара иаҟәытцхьан…

Ажәакала, аԥсуа бызшәа зыҩныҩуаз ҳәа иҟаз агазеҭ «Аԥсны Ҟаԥшь» аредакциеи Аԥсуа театри ракәын. Урҭ аусҳәартақәа рҿы аус зуаз рхыԥхьаҙарагьы хазы-хазы игәоутозар, жәаҩык-жәаҩаҩык рҟынӡа иааргахьан.

Агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» атәы ххәозар, 1941–45-тәи Ацьыԥцьтәылатә еибашьра ашьтахьгьы акыраамта «аҿеҟьы қьаад» ҳәа изышьҭаз ала иҭытцуан.

1919 шықәса жәабран 27 рзы Дырмит Гәлиа ихацыркыз агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер инаркны, насгьы уи акәшамыкәша иҟалаз ахҭысқәа ирызкны, иныкәырԥшшәа акәзаргьы, ажәақәак рхысҳәаар стахуп.

Агазеҭ «Аԥсны» актәи аномер аҭытра, уи ҳмилаҭтә кьыԥхь иауасхырны излаҟалаз мацара акәым, инеизакны

ҳаԥсуа жәлар реизҳазыҕьараҽы, рҭарадырра амырҙраҽы, ркультура ашьҭыхраҽы, убрахь рмилаҭтә литературагьы налаҭаны, иалнаршаз атәы аҳәара уадаԝуп. Убас шакәугьы, ауаатәыԝса ҳдунеиаҽы ицәырҭуа иарбан зҭааразаалакгьы аган рацәа шамоу аиԥш, агазеҭ «Аԥсны» анцәырҭызтәи аамҭа, насгьы уи аҭыжьра иаҟәшаҳаҭхаз, амԝа азҭаз усҟантәи аменшевикцәа реиҳабыра рхыҟәкы хада ҳаназхәыцуа, иахьа уажәраанҙагьы зҭак аҟаҭара уадаԝу азҭаарақәа цәырҭуеит.

Урҭ рҭакқәа рыҟаҭаразы 1917 шықәсазы Урыстәыла имԝаԥысыз Октиабртәи ареволиуциа аамҭахь ҳгьежьыроуп.

Усҟан Европа иажандармуп ҳәа изышьҭаз Урыстәылатәи аимпериа еилыбгеит. Адунеи фыцьара ишаны ахәҭак зҭазкуаз аимпериа аилабгара ус имариамхеит. Имариамхеит акәым, хаҳә-тҵәаҳәла еилышьу анхаԝ иԝны аԥша асра ианалагалак дшәаны дакәҟьашоит, икаҳар машәырк ҟанаҵоит ҳәа.

Қарҭаа Жәлар Рсовет еиҽаҳкаауеит ҳәа рыхгьы-ргәгьы иҭамшәацызт Аԥсны Жәлар Рсовет анеиҽыркаауаз…

Уагь иаанымҽаскәа, Аԥсны ақьырсиан динхаҭара аматҙуԝцәа инадыркны, ҳинтеллигенциаа, ҳҵарауаа еизаны «Аԥсуа уахәама, ажәытәҙа ишыҟаз аиԥш, хазы иҟоу уахәамоуп» – ҳәа рылархәеит.

Уажәазы абарҭ азҵаатәқәа ааныжьны сиасуеит уажәраанҙа сызлацәажәоз зынҙа иадҳәаламшәа иҟоу даҽа хҭыск ахь.

Уи анықалазгьы 1918 шықәса алагамҭаз ауп. Асовет Урыстәыла арратә ҕба дук Аҟәатәи асқьалахьы имааикәа амшын агәахьы иаатгылт. Гәыԥԝык амшынуаа анышьқәа инарҭалан, агаҽахь иҙхытцын, ақалақь иналалт. Актәи адунеитә аимпериалисттә еибашьра иалахәыз, «абнауаа рдивизиа» ҳәа изышьҭаз ачерқьесцәа рыла еиҽкааз архәтаҽы шәԝык инарыцны зхатәгәаԥхарала уахь инеиз аԥсуаа ирылаз, «Аихатә цьар» аиура иаԥсахахьаз

Емхаак агаҽа длеиѡеиуа дахьаваз дрыԛәшәеит. Асовет Урыстәылатәи арратә ҕба амшынуаа руазәк Аемхаа дааникылан ичынқәа ижәѡа иԛәижәеит, иорденқәагьы игәышпы иамижәжәеит.

Аемхаа Урыстәыла иахырҳәаз аҳәынтқар изы иҽеимшьуазаргьы ҟаларын, уи изы мацарагьы акәхарымызт ачерԛьезцәа рдивизиаҽы дзеибашьуаз, аха абас иахьизныҟәаз хьмызҕшьаны, инаган тапанча аатпааны, амшынуаѡ дышьны дыбналт. Рхы-ргәы итазамкәа ари аѡыза арыцҳара иаԛәшәаз Урыстәылатәи арратә ҕба акапдан идтцала уи аҕба абзарбзанқәа Аҟәа илақәыркын, «амра ташәаанза Аемхаа дыкны дҳашәымтар шәықалақьгьы шәаргьы шәҟәыбаса шәықәаҳтцоит» – рҳәеит. Ҳаицәажәап ҳәа дара рахь инеиз Апсны Жәлар Рсовет ахатарнакцәа (урт зегьы тауади-аамстеи ракәны анырба) зынза иҽаҳәатәхеит: «Ҳара ҳзацәажәо абольшевикцәа роуп, уаҳа азәгьы дҳадаҳкылом» – рҳәеит. Жәлар Рсовет Апсны абольшевикцәа рхада Ефрем Ешба дрыпшаан «амчрагь удкыл, Аҟәагь еиқәырха» – ҳәа иарҳәеит.

Ефрем Ешба амчрагь идикылт, Аҟәагь еиқәирхеит. Асоветтә Урыстәылатәи арратә ҕба Аҟәа ааныжьны ианца, Жәлар Рсовет ҳәа ууанза иҟаз ртыпахь игьежьырц ртаххазаргьы акәхап, амала, Апсны цьара азәык-ѡыцьак ракәымзар, абольшевикцәа ишьақәдыргәгәаз Асовет мчра зларыдыркылаз ала, уахь инармышьтит.

Апсны Жәлар Рсовет ҳәа ууанза еиҽкааз рыѡнутцҟа Қыртәылаҟа ихьапш-кәапшуаз хәѡык «абольшевикцәа Апсны ралцараҽы шәҳацхраа» ҳәа ашәҟәы рыманы Қартҟа ицеит. Абар даргьы: Гьаргь Константин-ипа Чачба, уи иаб иашьа Алеқсандр Григори-ипа Чачба, Мелтон Емхаа, Астамыр Инал-ипа, Алеқсандр Запшь-ипа. Арт апсуа депутациа иалаз зегьы тауади-аамыстеи ирхатарнакцәан.

Ирҳәоит, дарбан уаѡпсызаалак ипстазараҽы знык иадамхаргьы машәырк импытцҟьоит ҳәа. Аха ужәлар наунагза рҽы зкуа амашәыр ҳаҕоу импытцҟьааит.

Убри аҩыза рымпытԥьеит абра хыхь зыҙбахә цәыраагаз ҭауади-аамыстеи рхаҭарнакцәа. Усҟан Қырҭтәыла аԥшәмара зуаз аменшевикцәа, алашә иитаху ҩ-блакы ҳәа, уи акәын иззыԥшыз, рыԥхыҙ иалашәар ирызхамтцаша ҟалеит.

1877 – 1878-тәи аҭыхәтәантәи амҳаԥьырра ашьҭахь, «Аԥсны ҭацәит, аԥсуаа рыԥсадгьыл ныжьны амҳаԥьырра ицеит, урҭ рыдгьылқәа ааныҙкылаша – ргәылацәа агырцәа роуп» ҳәа ақыртуа ҭарауаҩ Гогебашвили акьыԥхь аҿы данықәгыла ашьҭахь, Аԥсны Гыртәылантәи иааганы ауаа рнырхара ишалагазгьы, макьаназы бжьы-ғәғәала ицәажәартә иҟамлацызт, амҳаԥьырра иацәынхаз аԥсуаа рхыԥхьаҙара злеиҳаз ала. Аԥсны анапхгара, аԥсуа ҭауадцәеи аамстцәеи рхаҭарнакцәа ргәыпк, аматцура ахьрымпытцҟьаз иацәгәааy, ауа-иуа кьынтыжә маҟа ҳәа агырцәеи ақыртцәеи дареи злеиларсыз иахҟьоу здырхуада, «шәҳацхраа абольшевикцәа рыкәцаразы» ҳәа еишьҭала Қарҭ иахьнеиз, иреигәырғьан ирыдыркылт, иагьырхатцгылт. Усҟан урҭ зызхәыцуаз атәы аилкаара уадаҩуп, аха ирымпытцҟьаз аус иахьа уажәраанҙагь ақыртцәа аԥсуаа иааҳҿаркуеит. Ҭамаз Надареишвили изкны Дали Џьоџьуа Қарҭ итытцыз «Абшьҭрала» ҳәа зыхьзу лышәкәаҿы иану урҭ рсахьа абас атцаҩуп:

«Ари асахьа, Аԥсны жәытәнатә аахысгьы Қырҭтәыла иузаҟәымтхо акәакь шакәу азы шаҳатра зуа паспортуп»...

1918 шықәсазы Қырҭтәыла зегьраԥхьаҙа акәны Аԥсны иақәлеит, аоккупациа азнауит анаххәалак, «дара аԥсуаа иҟартцаз аҳәарала ауп ҳара уахь ҳашнеиз» ҳәа Аԥсны Жәлар Рсовет ахьҙала хыхь зыҙбахә ххәаз аҳәара иҟартцаз зну ақьаад ааyҿаркуеит. Убри ақьаад ақыртцәа Аԥсны иацрытцаанҙа бираҟцас иркызаауеит, рҿы зырцәажәо документуп ҳәа ирыԥхьаҙоит.

Сымҩашьозар, Аԥснытәи Қарҭ инеиз агәыԥ иалаз Аемхаа, ақыртцәа рыр Аԥсны анышьҭырх ашьҭахь Жәлар Рсовет ахантәаҩыс дҟатцан. 1921 шықәса хәажәкыра

ԥшьбазы, амилатҭ-хақәитратә қәԥара мҩаԥызгоз кьаразааи Асовет Урыстәылантә ииаз ажәеизатәи арҟаԥшьааи ақыртуа мпытцахалаҩцәа Аԥсны ианалырцоз, Аемхаагьы дрыццеит. Қырҭтәылагьы иҿеизаанымкылакәа Нои Жорданиа дицны Франциаҟа дцеит.

Аемхаа иҵкәын, уажәы Қәтешь инхо, 1990 шықәсазы ҳредакциаҿы данаҳҭаа, дазыгәдуны ауп ишсеиҳәаз: «Жорданиеи саби рнышәынтрақәа еивоуп, ирхагылоу рбаҟақәа рҿгьы ирнуп абас: Жорданиа ихьзи ижәлеи атцаҟа – Қырҭтәыла раԥхьаҙатәи апрезидент ҳәа, Аемхаа ихьзи ижәлеи атцаҟа – Аԥсны раԥхьаҙатәи апрезидент» – ҳәа. Уи дазгәдуны акәын ишсеиҳәоз: «Жорданиеи саби рбаҟақәа наҟ-ааҟ реивагыларагьы исимволны ауп ишыҟоу аԥсуааи ақыртцәеи ракзааразы» – ҳәа.

Сара Аԥсни аԥсуааи рҭоурых удыруама ҳәа сиазтцаait. «Қырҭтәыла аҭоурых – Аԥсыңгьы иаҭоурыхуп» – иҳәеит аҭакс.

– Аныки абыки ирыхшаз, еициз аишьцәатцәкьа рбиографиақәа еиԥшхашьа рымаҙам, – анысҳәа, иааицәымыҷхан, ҿааиҭит абас:

– Шәарҭ, аԥсуаа шәцьашьатәуп, напсыргәытцак шәанҙалоит – арахь Аԥсни аԥсуааи рҭоурых ҳәа ак шәыман шәавахуп…

– Уара уаԥсуаҙами, ухы аԥсуаа ирылхны узцәажәои? – ҳәа саниазтцаа:

– Мап мап… сара сақыртуоуп, – иҳәеит даацтцкьашәа.

– Нас Франциа адгьыл иамадоу уаб ибаҟаҿы «Аԥсны раԥхьатәи апрезидент» ҳәа занырцеи?

– Уи ҭоурыхуп, насгьы гәыла-ԥсыла дақыртуан, – иҳәеит.

– Ақыртуа ҳәынтқар Аԥсны данахагылаз ҳәа аҭоурых аҿы иҟазам, – аҭак истеит.

– Ус зҳәо шәарҭ аԥсуицәа шәоуп, – иҳәеит.

– Егьырҭ ирҳәои?

– Егьырҭ зегьы «абхазы» ҳәа ирышьҭоуп.

– Урҭ аԥсаҵәаҳами?

– Мап, мап. Қыртуа шьҭроуп, амала, шәарҭ аԥсуицәа – Нхыҵ-Кавказтәи илбааз ишәылашәырҳѡан, рыхьҳгьы аарымхны ишәхышәҵеит акәымзар…

Аколлектив еизганы драцәажәарц шаҳаҳбахьазгьы, иареи сареи ҳзеиҿампԥшуа аҟынҳа ҳаннеи, ашырҳәа дѡагылт: «Сабԥоҭаа сзыԥшуп, сцароуп,» – иҳәеит.

Днысымкылаҳеит, дагьнаскьазымгеит. Ашьҭахь ақыртуа газеҭ «Сабԥоҭа Аԥхазеҭи» аусуѡцәа изласырҳәаз ала, гәыла-ԥсыла еизааигәаҳаны реицәажәара х-саатк инарыцны аамҭа рцәагеит. Ақыртуа газеҭ аредактор ихатыԥуаѡс усҟан иҟаз Зураб Наҟоԥиа уи Аемхаа дихыҿхәан, «ажәытәҳатәи аԥсуа аҳцәа рыԥшра ихыскааит» – ҳәа сеиҳәеит.

* * *

Агазеҭ «Аԥсны» ацәыртҵра сахьалацәажәоз абарҭкәа зегь зысгәалашәаз, 1919 шықәса жәабран 27 азы, Франциа «раԥхьатәи Қырҭтәыла апрезидент» ивараҿы анышә иамадоу «раԥхьатәи Аԥсны апрезидент» ҳәа збаҟаҿы иану Аемхаа, усҟан Аԥсны Жәлар Рсовет ахантәаѡыс дызлаҟаз ала, иара азин ҟаимҭакәа, дҭак ҟамҭакәа агазеҭ «Аԥсны» аҭыжьра залыршахомызт.

Сара еиҭасҳәоит, агазеҭ «Аԥсны» аҭытҵра, ҳаԥсуа милаҭтә кьыԥхьи ҳаԥсуа милаҭтә литературеи рзы маҵара акәымкәа, ҳаԥсуа жәлар рҭоурых аҿы ихҭыс дуны иҟалеит ҳәа.

Аха усҟантәи аҭагылазаашьаҿы ак цәырго, даҽеакы ҵәахуа акәымкәа, ишыҟатәҟьаз ҳҭоурых иазынхароуп. Ишыҟатәҟьаз иаххәозар, агазеҭ аҭыжьра иакәшаҳатхаз ирҿагылан изыкәгыломызт.

Уи ус шакәу азы даҽеа ҿырԥшык сазаатгылоит.

Сеиҭарзыхынҳәуеит Аԥсны Жәлар Рсовет ахьҳала «Аԥсны абольшевикцәа ралцараҿы ақыртцәа ацхыраара ҳашәҭ» ҳәа Қарҭ ицаны ашәкәы шьҭазҵаз ҭауади-

аамыстеи рхатарнакцәа. Аха убри аамтазы, дара убарт Қартҟа ицаз рааста апсуа жәлар ирзааигәаз, ибзиазаны ирдыруаз, зыбзарзы мацара рхәоз даҽеа тауад дук, Апсни апсуа жәлари рзы зхы-зпсы иамеигзоз, Таташь Амаршьан Қартынтәи иааз ақыртцәа рыр Апсны ралцаразы зықьшык рҟынза апсуа мҳацьырцәа Тырқәтәылантәи иааигеит. Рыцхарас иҟалаз, харт, апсуаа хаиқәгәыгны лассы-лассы иҳахьлоу, уаҟагьы иҟалеит. Таташь заа дзацәажәан иҟаз дыржьеит, ажәлар еизакны, иааз ирыдгылан иқәгылартә аус рымуит. Апсны иааны иҟаз ақыртцәа рыр зегьы, аҧба иаатытцыз апсуа-мҳацьырцәа ишарыжәлан Цьгьарда, Члоу, Гәып, Тҟәарчал, зхәаз реипш ақытақәа рҽы аибашьра ҭәҧәа ҟалеит. Апсуа мҳацьырцәа, атыпантәи рашьцәа абџьар шьтыхны ианрывамгыла, шьтахьҟа ихьамтцыр ада псыхәа рмоут, итахаз тахеит, иаанхаз азәык-шыџьак ракәымзар, егьырт еита Тырқәтәылаҟа игьежьит. Убри аибашьраан иахьа уажәраанзагьы тынч хазмыртәо ахтыс ҟалеит Цьгьарда ақытан.

Қартынтәи адтца зларауз ала, ақыртцәа рырхәта чыдак Цьгьарда ишеин Таташь ишны амца ацратцаны ирблит.

Убри аламталазы, излархәо ала, Апсны аҳәынткарцәа ртоурыхи, хатала Апсхацәа ртоурыхи зныз ашымтакәа еиқәдырхарц Чачаа рхылтцышьтра Таташь Амаршьан иртан, иман Цьгьардаҟа, ишныҟа иганы итцәахит хәа ажәабжь иахьа уажәраанзагьы иаанханы иҟоуп. Ус акәымзар, ақыртцәа хатала архәта чыда зырышьтрыз Цьгьардаҟа? Насгьы, егьырт апсуа тауади-аамыстеи рышнқәа ирыламкәысзакәа Таташь Амаршьан ишны мацара амца ацратцаны изырбылрыз?

Сара машәыршақә еиҽсырпшуеит хәа саҽзам Таташь Амаршьани Қартҟа ицаз атауадцәеи. Артгьы егьыртгьы апсуа тауади-аамстцәеи ирхатарнакцәоуп. Аха дара рхатақәа агеи ашьхеи реипш шаҟа еицәыхароузеи…

Абриаҟара сзаланагалаз, усҟантәи аамтаз зтытцра пашәыркыз «Апсны» адаҟьақәа рҽы иаабазом 1918 инар-

кны 1921 шықәсаҙа Аԥсны змагәшьха иҭацалан изкыз ақыртуа меншевикцәа рыҙбахә. Дааразаа иԥьоушьартә иҟоуп, аха Аҟәа ақалақь аҽы ақыртцәа зышә ытцарҟаца иадыркыз Ашьхаруаа рышколгьы рымбеитеи, уи ҽтрас ишыҟарҭаз атәы ма ирҳәарауаз…

Даҽеа-ганкахьала ҳашьцәа ҳрыцхраауеит ҳәа Ҭырқәтәылантәи иҙхытцыз ирыдгылатәҙамзи… Ажәлар ркьыԥхь – зегьы раԥхьа иргылан рыжәлар ирыдгылозароуп…

…«Аԥсны» актәи аномер аҭытцра ԥшьынѡажәа шықәса атцра аназгәаҳҭоз, сажәахә аҟны «1992–1993 шықәса рзтәи аԥсуаа ҳ-Цьыԥьтәылатә еибашьраан, агазеҭ «Аԥсны» аредакциаа Гәдоуҭаҟа ҳамцакәа, Аҟәа ҳаангылан аԥсуа газеҭ ҭҳажьуазҭгьы хьҙыс иҳаурыз» – ҳәа зҭак ҟасымтцаз азтцаара ықәсыргылт. Усҟан зҭак сзыҟамтцаз, иахьа иҟастцоит.

Аԥҳәыс ихылхуа ѡ-шәхак реиѡдыррара шуадаѡугьы, зынҙаск еиԥшытцәкьаны иҟамлаҙацзаап…

Акәтытцәкьа иатцо зынҙаск еиԥшу ѡ-кәҭагьк ыҟамзаап…

Ф-миллиардк инареиҳаны зхыԥхьаҙара ыҟоу ауаатәыѡса рыѡнутцка еиԥшуп, иузеиѡдырааҙом ҳәа ззырҳәо, абыки-аныки еицрыхшазтцәкьа зынҙаск еиԥшны иҟамлацзаап…

Убастцәкьа акәхап, адунеи аҭоурых аҽы зынҙа еиԥшу ѡ-аамҭак, ѡ-ҭагылазаашьакгьы шыҟам…

ДырмитГәлиа агазеҭ«Аԥсны»аҭыжьранапыаиркаанҙа, сара агәра згоит уи азтцаатәы акыраамҭа дшазхәыцхьаз, ахсаалақәа акымкәа-иѡбамкәа ишыҟаитцахьаз, ишышьҭиххьаз-ишышьҭеитцахьаз, ишеиҿиршәшәахьаз-ишеиԥишьхьаз… Акьаҿ иҟынҙа дымлаҟәыр шамуазгьы ибеит… ау иҟынҙагь дѡаҙар акәхеит…

Зегь раԥхьаҙагьы азтцаара ықәгылт: аргама итрыжьуа газеҭхозу, маҙала итрыжьуа газеҭхозу… Аԥсны Жәлар Рсовет аҽы иҟаз аԥсуаа ихы иаирхәо ууаны иҟаитцарызу, дызҿагылоу ракәхарызу…

Усҟан акәым, иара иахьагьы, ихьыԥшым ҳхатә ҳәынҭқарра шҳамоугьы, аинтеллигенциа рганахьала, еиуеиԥ-

шым азанаатқәа змоу ауаа рганахьала «иҳагуп», «иҳамам», «иҳазхом» ҳәа лассы-лассы иаҳҳәалоит. Ус анакәха, «иҳамоу еидгылароуп, еизытцәароуп, хтак еицтаршәны аус руа иҟалароуп» ҳҳәоит.

Усҟантәи ҳинтеллигенциа нацәкьысла иуԥхьаҙар ауан.

Ус анакәха, Дырмит Гәлиа зтыжьра напы аиркыз рапхьаҙатәи ҳапсуа газет аҽапхьа изтцаатәы хадоуп ҳәа ишьтаз ҳмилаттә интеллигенциеи ҳажәлари реидкылареи реилартцәареи азтцаатәы акәын.

Иара иахьагьы ҳмилаттә газет-затцә «Апсны» аҽапхьа иқәгылоу азтцаатәқәа рхада уи ауп.

Ҽырпштәы-затцәык.

Иаҳгәалаҳаршәап иаҳгәалаҳаршәарц иаҳтахым, ҳазмыртәоз-ҳазмыргылоз, амца ҳацраздоз, ҳажәлар – жәлярык раҳасабала рыҟазаареи рыҟамзаареи ахықә аҟынҙа иназгаз Апсны Ахада иалхраҟәа раан иаахтны иҟалаз аиҽагылара.

Шәара ижәдыруама Егры нырцә – Қырттәылан ҳара ҳҽы аипштцәкьа амца ркны ишыгәатеиуаз. Урттьы есышьыжь ишеизтцаауаз: «иабанҙанеихьеи, хыла-гәыла еиламлаҙаци» ҳәа. Знызатцәык иадамхаргьы апсуаа еилалеит ҳәа раҳар (Америка Еиду Аштатқәеи НАТО-и усгьы дара ирыдгылон) «апсуаа бнаурауп, адемократиа азакәанқәа рыла инхо уаам, апориадок урт рҽы ҳара ҳауп иҟазтцарц зыхәтоу Қырттәыла атерриториа излатцанакуала» ҳәа ижәылон. Нас ҳшеилгашазгьы сеидроу?!

Аха апсуаа иаадырпшит ақыртцәа рыпхыҙ иалашәар ирызхамтцаша аҟәыҷара ду: Апсны ахадарахьы еиндатлоз Сергеи Багапшьи Рауль Ҳацьымбеи блокк аҽы еилатцәаны – апхьатәи – Апсны Ахадас, аҩбатәи – уи Ихатыпуаҩыс ҳәа атыпқәа еизшаны алхра ҽыцқәа рахь еицнеит. Ари аҩыза аҟатцара рылшеит, ажәытәан Кавказ зегь зырхыцхыцуаз Апсуа Ҳәынтқарра апцара зылшаз рыжәлар рбыргцәа рыхшыҩ ианазтцаа, насгьы урт ирхәаз ианықәныҟәа. Изазтцаазгьы ираздаазгьы аҟәышра ду аадырпшит. Нас абри еиҳау адемократиа ҳәа иҟоит?

Иара адемократиазгьы ажәақәак.

Адемократиа ажәа ахьцәыртцыз Римтәи аимпериа аҟны ауп. Иаанагогьы – ажәлар рымчра ауп.

Агладиаторцәа-атәцәа уааупҳәа изымшьоз, аихатә ааида зкәыршаз атеатр ахь инаганы, руаҙәк дтахаанҙа еизырсуаз, насгьы урт агладиаторцәа рхала ракәзамкәа, Римтәи аимпериа анҭытц иҟаз ауаатәыѡса зегьы бнауаауп (варвары) ҳәа зҳәоз, римаа рнаѡсан адунеи иқәынхоз егьырт зегьы уааупҳәа изымшьоз роуп «Ажәлар рымчра» ҳәа ахьҙцаны адемократиа цәырызгаз. Адемократиа ацәыртцшьа абас иҟалеит, аха нас адунеиаҿы ажәлар рымчра аиааира азгаҭәҟьоушь? Адемократиа аиааира азгандаз – аѡажәатәи ашәышықәса актәи азыбжазы еиҿыркааз Амилаҭқәа Еидтцоу Реиҿкаара (ООН) ианыпшрын…

Шәара шәазхәыцхьоу, Амилаҭқәа Еидтцоу Реиҿкаара иаанаго? Адунеи иқәынхо амилаҭқәа зегьы рхаҭарнакцәа еидызкыло аиҿкаара ҳәа ауп. Нас Амилаҭқәа Еидтцоу Реиҿкааракҟны адунеи иқәынхо амилаҭқәа рхаҭарнакцәа зегьы еидкылоума? Мап, уахь инарго, аиҳараҙак Америка Еидтцоу Аштатқәа знацәа зқәыркуа роуп. Знацәа зқәыркуагьы дара ирымтцақьақьоу, ирашьапкуа роуп. Иргәампҳаз, аҭахызаргьы имилаҭ дузааит, аганахь иаанхоит. Ус акәымзар, ѡынѡажәа миллионѡык инарыцу акәырд жәлар, рыпсадгьыл еиѡырсса-еихырсса х-ҳәынтқаррак – Иран, Тыркәтәыла, Ирак – рмагәшьхәа иҭацалан иҟалозма? Ус анакәха, адемократиа иашаҭәкьа иҿырпшыганы иахьыҟалашаз Амилаҭқәа Еидтцоу Реиҿкаара ахаҭа ауасхыр анышьтартцоз ихәахәазаарын, уи ауп зхы изахәаз гәыпѡык амилаҭқәа рхаҭарнакцәа рымацара ООН изыѡноу, зықьѡыла адунеи иқәынхо егьырт амилаҭқәа аатцраҿы иааныжьны.

Нас абригь демократиоума?

…Ҳаиҭагьежьуеит ҳапсуа газет ашҟа.

Ҳгазет «Апсныҟапшь» акультуреи абзазареи рыҟәшаҿы литературатә усзуѡыс аусура саналага, мчыбжьыкгьы

аабжьымсыцкәа аҽены агазеҭ ҭзыжьуаз рхыԥхьаҙараҿы сара сыхьҙгьы рҳәеит. Изласгәалашәо ала, раԥхьатәи сыҷаԥшьарааи агазеҭ аномер ҭрыжьуан, мамзаргьы ҳредакциа аѡнутҟа ишрышьҭаз еиԥш, «иҷаԥшьаѡцәаи»: ҳредактор Николаи Басиаҭ-иԥа Киут, уи ицхыраарѡыс дыҟан Сандра Ламшьатцә-иԥа Сангәлиа, хыцкьас – сара.

Агазеҭ аномер ҿыц ҭзыжьуаз аҷаԥшьаѡцәа ҳәа изрышьҭаз азы ѡбаҟа ажәа. Аҷаԥшьара ажәа зыдҳәалоу ачымазаѡ гәаҟ дахьышьҭаз агәыла-азла, ауа-аҭынха зҳәаз иеиԥш уахынла еизаны, идтәаланы изыршоз роуп. Ҳаԥсуа газеҭ-затцә ачымазаѡ гәаҟ изидыркылаз сыздыруам, амала, аномер ҭзыжьуаз уарла-шәарлоуп акәымзар, усҟан иҟьаҟьаҙа иаадыршон. Адырѡаҽены ашьжьымҭан асаат жәба рзы егьырҭ усураҳәа аредакциахь ианаауаз, дара ргазеҭ ҭыжьны, аредакциа индәылтцны рыѡныҟакәа рахь ицон.

…Ахәылбыҽеха Николаи Басиаҭ-иԥа дсыԥхьан, атипографиа аҿы ҿыц иаахыхны ихаргалаз зҭыжьра ҳаҿыз агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» актәи адаҟьа аасиркит. Уаҟа Дырмит Гәлиа иажәеинраала анын.

– Дырмит Иосиф-иԥа дахьынхо удыруама? – дсыздааит.

– Артцаѡратә цараиурҭа ҳаналгоз Алықьса Нестор-иԥа Цьонуа сѡызаки сареи ҳнеигахьан иара иҿы, – сҳәеит.

– Ус акәзар, ҳгазеҭ абри актәи адаҟьа дазыԥшуп, иажәеинраала ибла ахимгакәа агазеҭ ҳазҭыжьуам, изугароуп, – иҳәеит.

Агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциеи Дырмит Иосиф-иԥа дахьынхози дук рыбжьамызт, абырсаатк исыма снеит.

Зыкәра акырҙа иныкәсхьаз, анцәа иеиԥш ҳазхәаԥшуаз ҳпатриарх, иѡны абарцә дыкәгыланы дысзыԥшын. Уахь саныѡхала, сас дахьк иеиԥш «бзиала уаабеит» ҳәа дыспылт. Астол еицарса хәычы иадгылаз аҟәардә ахь инацәа неирххан, «ара уаатәа» – иҳәан, иназгаз ҳгазеҭ актәи адаҟьа иманы азал ахь дцарц данынагьыжьы, «Татусиа,

арахь бхал, асас даҳҭоуп» – ҳәа ибжьы наиргеит. Татусиа ҳәа зыкәҷиҭыз, Аҟәатәи артҵаҩратә институт аҷы лекторс иҳамаз Татиана Дырмит-иԥҳа лакәын. Ибжьы дазыԥшызшәа ҵаҟантәи аҩбатәи аихагыла ашҟа иҩагаз амардуан ала дыҩхалан, аԥсшәа аасалҳәан, абырсаатк астол еицарса хәычы араса, аԥьынцьыхәа, аҩы, ауатка уҳәа рыла илырхиеит.

Дырмит Иосиф-иԥа иажәеинраала зныз ҳгазеҭ адаҟьа иманы дааины астол иадгылаз адес-ҟәардә даннықәтәа, даасҷаԥшын ҷааиҭит:

– Шықәсҟәак рнаҩсан Алықьса Аԥьапуа уицны иааиз уоуми, усгәалашәоит… Уаанҷас, уаанҷас, уажәы аабыкьа «Алашара» ианутҵаз уажәеинраалақәагьы срыԥхьеит… Уцәгьам, уцәгьам, – сирҽхәозу, сирԥьозу сзеилымкааУа, ҷааиҭит, – аинститут уалган агазеҭ аҷы аусура уалагама? – ҳәа дсазҵааит.

– Ааи, – сҳәеит сыԥхашьа-ԥхаҵо.

– Папа, ари иҙбахә сара иуасҳәахьан, иугәалашәозар? Зегь раԥхьаҙа ҳаинститут аҷы аԥсуа литературатә кружок еиҷызкааз иоуп, – лҳәеит Татиана Дырмит-иԥҳа лаб днаиҷаԥшын.

– Ааи, ааи, исгәалашәоит… ахынҵаҩынҵарақәагьы ахҟьеит ҳәа сыҟоуп… – иҳәеит.

– Ахынҵаҩынҵараҷы иҟоума, азҵаатәы аобком аҟынҙа инаҙеит, – лҳәеит лара.

– Аԥсуаа иҳаҵанакуа иаармарианы аҙбара ауҙом. Ԥыхьагьы ишыҟаз ус акәын. Уажәы изызҳазгьы уи шәналагылт, – иҳәеит деиԥхьхәыцааУа.

Нас, Татиана Дырмит-иԥҳа аҩы зҵалтәаз аҵәца ҩышьҭихын, Аԥсынгьы, ҳажәларгьы, ҳлитературагьы, ҳкьыԥхьгьы, аԥсуаа еитҵагылазгьы, саргьы уахь снаԥшьны амыцхә дналамлацәакәа ҵәыцак ала аныҳәаҷа ааникылт, днаҷыхәашәа иун, иаҵәца ныкәыргылан, – зажәымҭа шкәакәоуп ҳәа ззырхәо, ныҳәаҷак ааНкылара маца-

ра акәымкәа, ажәрагьы илшозароуп, исылшагәышьом акәымзар, – ҳәагьы нацитцеит.

Саргьы сатцәца кны иара дысныҳәошәа сҟыжәбыжәуа ажәақәак сҳәан, снаҽыхәеит.

Татиана Дырмит-иԥҳа дысхыхәмаруа, атцәы насылатцашәа ҽаалтит:

– Уара аинститут уалгеит, уажәшьта ухатцоуп, арахь упхашьа-ԥхатцо маҳәтцас ухы мҩаԥугоит, ма ус узеиҿеырбаша зҕабк дҳамахындаз…

– Татусиа, аԥхашьа-ԥхатцара аԥсуаа иаҳмилат ҟазшьа ҷыдоуп. Уи анаҳцәыз – ҳаԥсуарагьы ыҙуеит, – иԥҳа ихы налыкәкны ҽааитит, нас сара сахь даахьаҳәын, – аредакциаҽы шаҟаҩы агазет атыжьра шәнапы алакузеи, – ҳәа дсазтцааит. Шаҟаҩ аус рутцәкьоз макьаназ ишысзымдыруазгьы – «ҩажәижәаҩык раҟара ҳаҟоуп», – сҳәеит, иныкәырԥшшәа.

– Ҳара хҩык ҳакәын иҟаз, – иҳәан, дзыԥхьаз агазет аасиркит.

Аԥхашьара ҳмилат ирҟазшьа ҷыдоуп ҳәа шиҳәазгьы, амыцхә ԥхашьара қьар алан иҟам. Изхысҳәааува, агазет «Аԥсны» актәи аномер анҭижьуаз атәы дшалацәажәоз еилыскааит, аха «егьырҭ аҩыцьа зустцәадаз» ҳәа сахьимазтцааз иахьагьы игәнызгоит.

АХҚӘА

Ауалшәара. *Аредактор иҟынтә* 5
Аҭоурыхтә роман «Аԥсырҭ». *С.Зыхәба* 8

АЖӘЕИНРААЛАҚӘА

Аԥсадгьыл 26
Аԥа иира 27
«Сан, бабаҟоу…» 29
Амра гылонаҭ 30
Агәыҷра 31
Адгьыл сахшеит 33
Амаркатыл 35
Ан илызку ацикл 37
«Иҙыҙымкит, иҙыҙымкит…» 48
«Аккаҳәа ианааиларԥса…» 49
«Амшын еиԥш иҭбаазааит уара угәы…» 50
Иааркьаҷу агәаанагарақәа 50
«Мчыбжьык ала ишьҭытцит…» 50
«Уисит, уиҷасит, игәы уҭасит…» 51
«Гәыда абзиабара ҟалома …» 51
«Абз хәырбгьыцшәа…» 51
«Арҩаш, абахәқәа…» 52
«Ухалеит, ухалеит, ухала……» 52
«Имацәысны идыдит, аҭықьҳәа ихысит…» 52
«Ишнатҟьаз еиԥш, аҷеыҩқәа раԥхьа днагылт…» 52
«Амца қьоуқьад ануцрала…» 53
«Иагьа икьууа, игәыбзыҷыргь…» 53
«Уи ауаҩ дзатцәуп, рҳәоит…» 53

«Ашьхара уалҭит…» 53
«Арԥыс, уихымыччан алыгажә…» 54
«Иагьа идузаргь аҙә ишәшьыра…» 54
«Ҽымҭкәа уаатәар митә ћалома…» 54
«Аԥсабара са сзаԥгылом…» 54
«Сшысабиҙаз амышәкәан сылхны…» 55
Аԥшқа итҷәыуабжь 55
«Дыћан шьнаћмак – Ҭаҭласҭан…» 57
«Сгәаҭеиуеит, сгәаҭеиуеит…» 57
«Сыҭрысны салҭит ацәа сахьалаз…» 58
«Аапынра ааит ҳәа…» 58

АПОЕМАҚӘА

Спычка цырак 60
«Аб ддәықәлеит ныћәара…» 62
Анԥса 64
Аиɸызара 70
«Ҭемыр, Манча игәыла…» 74
Абзиара ашьҭахь 79
Апсҳацәа рдунеи 84

АРОМАН

АԤСЫРҬ

Аԥхьажәа 112
Асаркьал абжьы 154
Багада амҭан 348
Анаћәаԥиа абаа 492
Аӷыхәтәажәа 612

АПОВЕСТ

Сынхьаԥшны саахьаԥшаанҙа 618

БОРИС МАКСИМ-ИПА ҬЫЖӘБА

ИҨЫМҬАҚӘА РЕИЗГА
Ҩ-томкны

Актәи атом

Ажәеинраалақәа
Апоемақәа
Ароман
Аповест

БОРИС МАКСИМОВИЧ ТУЖБА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В 2-х томах

Том первый

Стихотворения
Поэмы
Роман
Повесть

На абхазском языке

Аредактор *С.Ладариа*
Акорректор *И.Џьениа*
Асахьаҭыхѡоы *Р.Габлиа*
Компиутерла еиқәлыршәеит *Н.Гәынба*

Аформат 84х108 $^{1}/_{32}$. Атираж 300.
Иҟаҵә. акь. бҕъ. 22,25. Иныҟә. акь. бҕъ. 37,38.
Аҿаҵаԥҟа №

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2